

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ

**Παιδεία και ιδεολογία: το ελληνικό παράδειγμα της δεκαετίας
του '60**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Παναγιώτης Λαζανάς

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Επιβλέπουσα: Δ. Παπαδημητρίου, Επ. Καθηγήτρια

Μέλη: Σ. Σεφεριάδης, Επ. Καθηγητής

Ν. Μπάλτα, Αν. Καθηγήτρια

Αθήνα, Ιούλιος, 2011

**Παιδεία και Ιδεολογία: το ελληνικό παράδειγμα της δεκαετίας
του '60**

Copyright © Παναγιώτης Β. Λαζανάς, Ιούλιος 2011

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση διδακτορικής διατριβής από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

“Καλό προσωπείο, σε δύσκολους καιρούς, ο μύθος”.

Γ. Ρίτσος, *Μονόχορδα*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	9
Abstract.....	10
Εισαγωγή.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
1.1 Η παιδεία ως κεκτημένον του κράτους και ως απόξενον της φύσης.....	19
1.2 Πολιτικά συστήματα και εκπαίδευση.....	25
1.3 Το απατηλό της εκπαίδευσης και ο “υπό κατασκευήν” έμπιστος πολίτης.....	31
1.4 Το δυσχερές της ανίχνευσης ιδεολογικών κινήτρων στην εκπαίδευση.....	37
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
2.1 Ιδεολογία και πολιτική: η άρμωση των πολιτικών ιδεολογιών και η ανάπτυξη προθέσεων κυριαρχίας	42
2.2 Ο κοινωνικός χαρακτήρας της ιδεολογίας.....	48
2.3 Οι δυσκολίες ορισμού και κατανόησης της έννοιας της ιδεολογίας.....	51
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
3.1 Το αναγκαίο (και μη) της εξουσίας και του κράτους	63
3.2 Ο αντι-κοινωνικός χαρακτήρας της εξουσίας.....	72
3.3 Ανανεώσεις και παλινδρομήσεις των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Η όψη της εξουσίας στην ελληνική ημι-περιφέρεια	80
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
4.1 Η διακυβέρνηση Καραμανλή.....	89
4.1.1 Το οικονομικό πρόγραμμα των ετών 1958-61 και οι κοινωνικές του συνέπειες	89
4.1.2 Η εκπαίδευση στην υπηρεσία του τεχνοκρατικού σχεδιασμού.....	93
4.1.3 Το μύθευμα της κοινωνικά ουδέτερης εκπαίδευσης.....	95
4.1.4 “Τύπος Δηλώσεως” και Συμβούλια Νομιμοφροσύνης: τα επίσημα “εργαλεία” ιδεολογικού και κοινωνικού ελέγχου.....	97
4.1.5 Αποκρυπτογραφώντας τα σημαίνοντα και τα σημαινόμενα των εκπαιδευτικών σημείων	102
4.1.6 Αντιδράσεις, διαδηλώσεις και Κινήματα Νεολαίας για την Παιδεία.....	105
4.1.7 Το περιεχόμενο και οι στοχεύσεις των σχολικών εγχειριδίων	114
4.1.8 Οι λανθάνοντες δείκτες των ωρολόγιων προγραμμάτων	126
4.1.9 Η προίκα της υπο-εκπαίδευσης και του αναλφαριθμητισμού	133
4.1.10 Προειλημμένες αποφάσεις επισπεύδουν την αποχώρηση Καραμανλή	140
4.2 Η βραχεία περίοδος της Ένωσης Κέντρου	150
4.2.1 Ο Γ. Παπανδρέου ως εναλλακτική λύση της αστικής δημοκρατίας.....	150
4.2.2 Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τα (αναμενόμενα) παρελκόμενά της..	159
4.2.3 Η ελλοχεύουσα κομμουνιστική απειλή	167
4.2.4 Εποπτικό Προσωπικό της Εκπαίδευσης και νέα αναλυτικά προγράμματα: ανανέωση με συντηρητικά όρια.....	175
4.2.5 Οι “ικανοί” και η “σφραγίδα της δωρεάς”: η κοινωνική πριμοδότηση που εκλαμβάνεται ως προσωπικό φυσικό χάρισμα	184
4.2.6 Το γλωσσικό ζήτημα: οι μύθοι της οπισθοδρόμησης.....	203
4.3 Κοινοβουλευτικοί τριγμοί και Αποστασία	213
4.3.1 Οι συνθήκες που επέσπευσαν την κοινοβουλευτική αναρχία.....	213
4.3.2 Η εκπαιδευτική πολιτική και οι κοινωνικοπολιτικές στοχεύσεις των μεταϊουλιανών κυβερνήσεων: η απαξίωση των θεσμισμένων	226

4.3.3 Τα σχολικά εγχειρίδια της νέας περιόδου: προβολές, μεθοδεύσεις και αρρυθμίες	236
4.3.4 Το ανθρωπιστικό ιδεώδες στον ελληνικό εκπαιδευτικό σχεδιασμό: η έμφαση στην αξία του ανθρώπου αποδεικνύεται “κενός λόγος”	240
4.3.5 Το παραεξουσιαστικό παρασκήνιο και η σχεδιασμένη υπέρβαση του στρατού. Μεταβαίνοντας στην ολιγαρχική “δημοκρατία”	248
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
5.1 Το καθεστώς της 21 ^{ης} Απριλίου και οι συγκυρίες της νομιμοποίησής του	258
5.2 Το ιδεολογικό εποικοδόμημα του καθεστώτος “εκτάκτου ανάγκης”	263
5.3 Η προσήλωση στον ισχυρό αμερικανικό παράγοντα και τα αποδεικτικά της συμπόρευσης.....	273
5.4 Η εκπαιδευτική πολιτική των συνταγματαρχών: η αναζήτηση της προόδου μέσ’ από τους γνώριμους δρόμους της ευθυγράμμισης και της υπακοής.....	284
5.5 Τα σχολικά εγχειρίδια του καθεστώτος: “ασφαλή” περιεχόμενα για απολύτως βέβαια αποτελέσματα	293
Επίλογος	306
ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	313

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ως πειστικές θεωρίες που αποτελούν κοινό τόπο των συλλογικών βιωμάτων των ανθρώπων, αλλά και ως πλέγματα πεποιθήσεων εκ των προτέρων επιβεβλημένα κι αναπόφευκτα στην πολιτική βούληση, οι ιδεολογίες διεισδύουν στον εκπαιδευτικό θεσμό και κατορθώνουν να διαρρυθμίζουν την κοινωνικοποιητική αποστολή του: διαφυλάσσουν τους μύθους της κοινωνίας, διαδίδουν τις κυρίαρχες αξίες, κατανέμουν ρόλους και συμπεριφορές, επιδιώκουν την ομοιομορφία και κατασκευάζουν, εντέλει, τους συνεργάσιμους, τους έμπιστους και τους ανώριμους πολίτες.

Με δεδομένο, λοιπόν, το γεγονός ότι κάθε εκπαιδευτικό σύστημα *υπάγεται* στον κρατικό μηχανισμό που το εισηγείται και το θεσμοθετεί, αλλά και ότι η στενή σχέση ιδεολογίας και παιδείας επισυμβαίνει στο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον της εκάστοτε εξουσίας, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να καταδείξει τις εκπαιδευτικές (αλλά και όχι μόνον) προσπάθειες των κυβερνητικών –και μη– εξουσιών στην ελληνική ημιπεριφέρεια της δεκαετίας του '60 και συγκεκριμένα: πώς, με το πρόσχημα της κομμουνιστικής απειλής, επανεγκαθιδρύθηκε η κυριαρχία του παλαιού συντηρητικού συστήματος, πώς παλινорθώθηκε η παράδοση του “ενός έθνους” και πώς το “κοινό καλό” συμπορεύθηκε με το δυτικό αναπτυξιακό μοντέλο· αλλά και γιατί η εκπαίδευση συνδέθηκε με τις απαιτήσεις του τεχνοκρατισμού, σε τι εξυπηρετούσαν τα κάθε λογής μυθεύματα (των ικανών, των χαρισματικών, της κοινωνικά ουδέτερης εκπαίδευσης, της διασφαλισμένης κοινωνικής κινητικότητας στους φιλοπρόόδους κ.α.), πόσο βαθιές ρίζες διέθετε η ελληνοχριστιανική παράδοση, καθώς και με ποιους τρόπους επιδιώχθηκε ο έλεγχος κάθε πτυχής του εκπαιδευτικού θεσμού.

Επίσης, συνεξετάζεται η συνεισφορά των οικογενειοκεντρικών, προγονόπληκτων, πατριδοπροβολικών, θρησκευιοπροσανατολισμένων και βασιλόφιλων σχολικών εγχειριδίων της περιόδου Κ. Καραμανλή· η φιλόδοξη μεταρρυθμιστική απόπειρα της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου «για την κατάργηση των ολίγων ανθρώπων και των πολλών πληβείων» με το συντηρητικό της, ωστόσο, ιδεολογικό πρόσημο· η βίαιη ανακοπή της εκπαιδευτικής πολιτικής και οι διαδικασίες “αντι-μεταρρύθμισης” των μετα-ιουλιανών κυβερνήσεων· καθώς και η υπερβάλλουσα προγονολατρεία, οι θρησκευτικές υπερβολές, η κατήχηση, το αντι-κομμουνιστικό μένος, η προκατασκευασμένη Πολιτική Ιστορία και η ελληνοχριστιανική υποκρισία της περιόδου των συνταγματαρχών.

“Education and Ideology: the greek example of the ’60s”

Panagiotis V. Lazanas

ABSTRACT

As persuasive theories which constitute a common place of people’s joint experiences but also as a nexus of beliefs a priori imposed and inevitable for the political will, ideologies penetrate into the educational institution and manage to arrange its mission, that is to cultivate sociability: they preserve the myths of the society, disseminate the dominant values, allocate roles and behaviours, aim at uniformity and form, at last, either cooperative and reliable or immature citizens.

Taking, therefore, as a granted the fact that every educational system is substitute to the state mechanism which proposes and legislates it, and that the tight connection of ideology with education supervenes on the social and cultural environment of each government, this essay attempts to indicate the educational (and not only them) of both the governmental and non-governmental authorities in the Greek periphery of the 1960s and more specifically: how, on the plea of the communist threat, the dominance of the old conservative system was set up, in which way the tradition of the one “unique-nation” was restored and, finally, how the “common welfare” went along with the developmental model of the western type society; why education was connected with the requirements of technocracy, which purposes served several inventions (of the efficient and charismatic, of the socially neutral education, of the ensured-as far as the progressive people are concerned-social mobility etc), how much deep roots had the Greek-Christian tradition, and, also, in which ways was the control of every aspect of the educational institution pursued.

Furthermore, this essay examines the contribution of family-centered, ancestor-worshipping, nation- and religion-centered and royal-friendly school handbooks of the K. Karamanlis period; the ambitious reformat ional attempt of the G. Papandreou government “for the abolition of the few elites and of the many plebeians” with its conservative, however, ideological character; the violent interception of the educational policy and those procedures of the governments which ruled after the events of July 1965 that were against the reformation; and, of course, the extravagant ancestor-worshipping, the religious exaggerations, the indoctrination, the anti-communist rage, the pre-determined Political History and the Greek-Christian hypocrisy of the 1967-1974 period.

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης επιχειρείται να παρουσιαστούν με κριτική ματιά και στις –κατά το δυνατόν- πραγματικές τους διαστάσεις οι από πλευράς επίσημου ελληνικού κράτους προσπάθειες οργάνωσης και υλοποίησης της εγχώριας εκπαιδευτικής λειτουργίας καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, λαμβάνοντας, ταυτοχρόνως, σοβαρά υπ' όψιν έναν σημαντικό αριθμό προβεβλημένων θεωριών και αποκρυσταλλωμένων απόψεων, οι οποίες, είτε ως ξεκάθαρες επιβεβαιώσεις είτε ως αφετηρίες προβληματισμού, θέτουν το ζήτημα της πολυεπίπεδης *παρείσφρησης* δεδομένων ιδεολογικού χαρακτήρα σε όλες ανεξαιρέτως τις απόπειρες των επίσημων εξουσιών-πολιτειών για μια συστηματικά παρεχόμενη παιδεία και αγωγή εντός των χωροχρονικών πλαισίων τους. Προς τούτο, εξετάζεται η εκπαιδευτική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων της εν λόγω περιόδου επί τη βάσει των περιχαρακωμένων και παγιωμένων οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών τους πεποιθήσεων συνεξετάζοντας, επίσης, τη δεδομένη κάθε φορά συγκυρία, τους αδιαμφισβήτητους συσχετισμούς δυνάμεων που αναπτύσσονται εντός της, τις πολιτικές και κοινωνικές ευκαιρίες που ενδεχομένως ανακύπτουν, την πολιτική και κομματική δυναμική κάθε διακυβέρνησης και, οπωσδήποτε, τις προθέσεις και τις προτιμήσεις καθεμιάς τους είτε για προσκολλήσεις σε δοκιμασμένες τεχνικές είτε για ανανεώσεις και εύστοχους επαναπροσδιορισμούς. Την ίδια στιγμή, συνεκτιμώνται και αξιολογούνται όλες οι διαπιστωμένες ή ανεπίγνωστες επιρροές, οι επενέργειες, οι εκλεκτικές συγγένειες και οι διαφορίσεις που απαντώνται στο τότε εγχώριο παρόν σε σχέση τόσο με το εγγύτερο ή απώτερο παρελθόν όσο και (στο βαθμό που μάς αφορά) και με το αντίστοιχο παρόν της αναπτυγμένης περιφέρειας· ενώ διερευνώνται, επίσης, το εύρος, η αποτελεσματικότητα, η ευελιξία και η λειτουργικότητα των ίδιων των εκπαιδευτικών συστημάτων, υπό το πρίσμα της ποιοτικής τους ανταποδοτικότητας, καθώς και με το αυστηρό κριτήριο της μακροπρόθεσμης ωφελιμότητας ή αντιπροσφοράς τους.

Ενταγμένη στο ευρύτερο πλέγμα των οικονομικών, κοινωνικοπολιτικών και ιδεολογικών δονήσεων της δεκαετίας του '60, η ελληνική πολιτική και κοινωνική περίπτωση αναμφισβήτητα δέχεται τις ακατάπαυστες ριπές της πολιτισμικής και κοινωνικοϊδεολογικής ανανέωσης από κάθε σημείο του πολλαπλά μετεξελισσόμενου πλανήτη –και από την άποψη αυτή, δε φαίνεται να διαφέρει σημαντικά από τον μερικώς ή ολικώς ανεπτυγμένο κόσμο. Με άλλα λόγια, η πολιτισμική αλλαγή και το κύμα της πρωτοπορίας που εκβάλλει σε κάθε σημείο της γης, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, ως πληροφορία τουλάχιστον, μεταλαμπαδεύεται και επί ελληνικού εδάφους, καθώς και ότι κι

εδώ εκκινεί νέους συγκρουσιακούς κύκλους και συχνά πρωτόγνωρα αισθήματα για πνευματική και κοινωνική ανάταση.

Αυτά, ωστόσο, τα αισθήματα, τα οποία ουκ ολίγες φορές μετατράπηκαν σε ξεκάθαρα αιτήματα, από μια άλλη πλευρά συνιστούν την ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης - το ξεχωριστό, δηλαδή, εκείνο στοιχείο της, το οποίο έχει να κάνει τόσο με το *πώς* όλες αυτές οι παραφυάδες της αλλαγής έγιναν δεκτές στον ελληνικό χώρο, όσο και με το *πότε* και το *γιατί* πήραν, τελικά, είτε το δρόμο της υλοποίησης, είτε την οδό της αστραπιαίας απόρριψης. Καταδεικνύουν, με άλλα λόγια, το ιδιαίτερο κοινωνικό πεπρωμένο της χώρας μας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, το οποίο πιστοποιείται στον τριπλό εγχώριο άξονα: πρώτα-πρώτα της αργοπορημένης αποδοχής των εξελίξεων, εξαιτίας της σταθερής ανάγκης (και στόχευσης) του ελληνικού πολιτικού πλέγματος να επιβάλει τον συντηρητικό χαρακτήρα του· έπειτα, του ελλειμματικού πολιτισμικού κεφαλαίου αναφορικά προς το μεγαλύτερο κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού –γεγονός το οποίο δυσχέραινε τη μετουσίωση σε πράξη των φαινομενικά ή πραγματικά συγκεχυμένων πληροφοριών που κατέφθαναν· και τέλος, του υψηλού βαθμού προστασίας-πατρωνείας από τους έξωθεν συμβαλλόμενους στο παιχνίδι της ελληνικής πολιτικής.

Όλα αυτά, δε σημαίνουν βεβαίως ότι στην Ελλάδα δεν υπήρξαν κινηματικές πρακτικές ή άλλες μορφές αναζήτησης κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης –στο βαθμό που υπήρξαν και στις όποιες άλλες (δυτικές και μη) χώρες, απ' όπου ξεπήδησαν ή όπου ισχυροποιήθηκαν τα δεδομένα της πολύπλευρης ανανέωσης. Ή, από την άλλη, ότι στην Ελλάδα δεν επιχειρήθηκαν τη δεκαετία του '60 σημαντικές -με τον έναν ή τον άλλο τρόπο- αλλαγές. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις περισσότερο ανεπτυγμένες χώρες, οι οποίες είχαν προχωρήσει ήδη σε φάσεις εξελιγμένης αναζήτησης γύρω από την εκπαιδευτική πολιτική τους, η χώρα μας βρισκόταν δυστυχώς σε νηπιώδη σχεδόν εκπαιδευτική κατάσταση και ήταν άμεσα υποχρεωμένη να υλοποιήσει και αυτό ακόμη το αίτημα της ευρείας συμμετοχής στην εκπαιδευτική λειτουργία. Πλάι σ' αυτό, είχε να υπερβεί, εξάλλου, και τα ζητήματα της σοβαρής υλικοτεχνικής ελλειμματικότητάς της, της τεχνικο-επαγγελματικής εκπαιδευτικής πρόβλεψης, αλλά και της εξαιρετικά χαμηλής πρόνοιας για προσχολική εκπαίδευση. Όπως επίσης, να επιλύσει τους μακράιωνους γρίφους της εκπαιδευτικής διγλωσσίας, της πλατιά θρησκευτικής επικάλυψης του εκπαιδευτικού σχεδιασμού, καθώς και του διάχυτου αυταρχισμού από πλευράς ελεγκτικών μηχανισμών και διδακτικού προσωπικού -ζητήματα, δηλαδή, τα οποία και τη διαφοροποιούσαν από κάθε άλλη χώρα και από κάθε άλλο εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά και που κινητοποιούν το ενδιαφέρον μας για την αναζήτηση των απαρχών και της δυναμικής τους.

Προτεραιότητά μας, λοιπόν, είναι να καταδειχθεί ότι η σχολική γνώση (η *κάθε* σχολική γνώση) είναι το αποκύημα των συχνά *αυθαίρετων* επιλογών της κοινωνικοπολιτικής ομάδας που κατέχει την εξουσία -ή, με άλλα λόγια, ότι αποτελεί το κεκτημένο του κράτους που την εμφανίζει· ότι στόχος των σύγχρονων συστημάτων εξουσίας είναι η κατασκευή του συνεργάσιμου κι εξαρτημένου πολίτη κι όχι –πάντοτε και αποκλειστικά- η παραγωγή πολιτών με ορθή κρίση και με διεκδικητικότητα διαφοροποιημένη της προσήκουσας· ότι η εκπαίδευση συνιστά, τρόπον τινά, ένα “πολιτιστικό εμπόρευμα” που ενίοτε μορφώνει, αλλά –κυρίως- ενσωματώνει κι ότι, εντέλει, είναι απομακρυσμένη από την φύση των ανθρώπων και στον περιορισμένο επίσημο κύκλο της αναμασά θεματικές προκαθορισμένες και, σίγουρα, αδιάφορες σ’ εκείνους που την παρακολουθούν. Παρουσιάζοντας δε –στις γενικές τους, βεβαίως, γραμμές- τις απόψεις των πολιτικών συστημάτων για την εκπαίδευση, στοχεύουμε στο να γίνει σε έναν βαθμό κατανοητή η μεταξύ τους διαφοροποίηση ως προς το είδος και τον χαρακτήρα, με τον οποίο εμφανίζεται στις κοινωνίες η εκπαιδευτική αναγκαιότητα· αλλά και στο να φανερωθεί το –συχνότατα- *απατηλό* της εκπαιδευτικής λειτουργίας, δεδομένης της υπαγωγής της στην ίδια την ανάγκη του συστήματος που τη δημιουργεί με στόχο την κοινωνική αναπαραγωγή, την ταξινόμηση και την ευθυγράμμιση, την ευρυθμία και την ευ-ταξία.

Η προσέγγιση της έννοιας και του χαρακτήρα της ιδεολογίας και το ζήτημα της δυσκολίας πρόσβασης επί των δεδομένων της –σε σχέση είτε με την υφή της, είτε με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον που την υποδέχεται- απασχολούν σε σημαντικό βαθμό την παρούσα εργασία και δημιουργούν τις αφορμές για ερωτήματα και πιθανολογήσεις που αφενός έχουν να κάνουν με τη δυναμική και τις προϋποθέσεις, υπό τις οποίες κατορθώνει μια ιδεολογία να διεισδύει στη σκέψη και στον αυτοπροσδιορισμό των ατόμων· αλλά και που αφετέρου συνιστούν τις αφετηρίες για την αναζήτηση των τρόπων και των ατραπών, μέσω των οποίων κάθε ιδεολογία επιτυγχάνει να *αντιστρέφει* την αξιολόγηση και την ιεράρχηση των σημείων της κοινωνικής πραγματικότητας και, τελικά, να δυσχεραίνει κάθε προσπάθεια εντοπισμού της.

Θα πρέπει, όμως, να γίνει ευθύς εξ αρχής σαφές και κατανοητό ότι κάθε απόπειρα προσδιορισμού και περιγραφής αυτών των ιδεολογικών συνιστωσών αλλά και ευρύτερων ακόμη εννοιών ή λειτουργιών της ιδεολογικής διάχυσης στο χώρο του κοινωνικοπολιτικού, δεν αξιώνει σε καμία περίπτωση τα εύσημα μιας διεξοδικότατης ιδεολογικής αποτίμησης και, επίσης, δεν φιλοδοξεί να εισχωρήσει ολόπλευρα και μέχρι τέλους στο πεδίο της αμιγώς φιλοσοφικής ιδεολογικής ανάλυσης. Αφενός μεν διότι κάτι τέτοιο δεν είναι στους αποκλειστικούς στόχους της παρούσας εργασίας -στην οποία επιχειρείται, απλώς, να

καταδειχτεί η πάντοτε εμβολιμιαία παρουσία και η διείσδυση της ιδεολογίας στο πεδίο της κοινωνίας και της εκπαίδευσης και όχι να εξεταστούν εις βάθος τα γνωσιοθεωρητικά διλήμματα στο εσωτερικό κάθε ιδεολογικής φιλοσοφικής θεωρίας ή να αποτελέσει ένα είδος επιστημολογικής ανάλυσης της θεωρίας της ιδεολογίας· και αφετέρου, επειδή η παρούσα εργασία δεν κομίζει αποδείξεις ή πρωτότυπα στοιχεία τέτοιας μορφής, τα οποία να δικαιολογούν και να διεκδικούν κάτι περισσότερο από αυτό που έχει ήδη δρομολογημένο: το ελληνικό παράδειγμα εκπαιδευτικής πολιτικής ενός συγκεκριμένου χρονικού ορίζοντα –πάντοτε, δηλαδή, εντός του ιστορικοχρονικού του πλαισίου, με προκαθορισμένα σημεία αναφοράς, αλλά και με το προσυμφωνημένο όριο του εκπαιδευτικού (και παιδαγωγικού, ενίοτε) προσανατολισμού.

Τα προσυμφωνημένα αυτά σημεία αναφοράς μάς τα προσφέρει, λοιπόν, ο αναμφισβήτητος σημαντικός εκίνος όγκος των θεωριών και απόψεων, οι οποίες διατείνονται (περισσότερο ή λιγότερο “ανοικτά”, να επαναλάβουμε) ότι οι ιδεολογίες εμπνέουν και καθοδηγούν, προσανατολίζουν και κατευθύνουν, προστάζουν και επιβάλλουν, ταξινομούν και παγιώνουν, νομιμοποιούν και διαρρυθμίζουν –κυρίως, όμως, συμπλέκουν την ιδιαίτερη “αλήθεια” τους με την αδιαμφισβήτητη πραγματικότητα διεκδικώντας για τον εαυτό τους το ακριβές και το αντικειμενικό. Για τους λόγους αυτούς, και δεδομένης, εξάλλου, της φύσης της ιδεολογικής δραστηριότητας να διαμορφώνει τα αξιακά δεδομένα και να περιορίζει τις εναλλακτικές επιλογές, δεν είναι λίγες οι φορές που κάθε απόπειρα αποτίμησης, εννοιολόγησης ή και προσαρμογής των ιδεολογιών στο χώρο και στο χρόνο, καθώς και στις συνθήκες και στα περιβάλλοντα των πολιτικών σκοπιμοτήτων οδηγείται σε αδιέξοδο ή παραμένει σε ένα ερμηνευτικό ημίφως. Όπως, επίσης, δεν είναι λίγες οι φορές που αδυνατούμε να αντιληφθούμε την εμπλοκή των ιδεολογιών στο πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης, το ρόλο τους στην πραγμάτωση και στη διαφύλαξη των κοινωνικών μύθων, καθώς και στην κατανομή των πολιτών σε προκαθορισμένες συχνά θέσεις –ζητήματα, τα οποία σε μεγάλο βαθμό σχετίζονται, εξάλλου, άμεσα με το γεγονός ότι οι ιδεολογίες εμφιλοχωρούν στον εκπαιδευτικό θεσμό και διαρρυθμίζουν την κοινωνικοποιητική αποστολή του.

Από την άλλη, ωστόσο, πλευρά ως νομιμοποιημένος εκφραστής και εντολοδόχος του συμπεφωνημένου κοινωνικού συμβολαίου, το κράτος αποτελεί τον αδιαμφισβήτητο φορέα της εξουσίας που κείται πέρα και πάνω από τα άτομα και συνιστά μια *υπερκείμενη ανώτατη αρχή* για την εφαρμογή των εθνικών προτεραιοτήτων. Οι αντιθέσεις, όμως, των πολιτικών θεωριών επί του πραγματικού πεδίου λειτουργίας των αντίστοιχων εξουσιών τους, αλλά και ως προς τον τρόπο, με τον οποίο οφείλει η εκάστοτε ανώτατη αρχή να πραγματώνεται

και να ορίζει το ύπατο αξίωμά της, αποτελούν το πεδίο ενός ακόμη προβληματισμού και μας υποχρεώνουν να αναζητήσουμε τα θεμέλια –τρόπον τινά- πάνω στα οποία ακουμπά η ίδια η συναίνεση των πολιτών προς το πολιτικό, το ιδεολογικό κι, εντέλει, και το θεσμικό πλαίσιο που τους επιβάλλεται.

Έτσι, η συγκεκριμένη μελέτη επιχειρεί να διερευνήσει το κατά πόσον οι πολίτες έχουν το θεσμικό δικαίωμα της έγκλησης των αιρετών αντιπροσώπων τους, το εάν ο απλόχερος προστατευτισμός των σύγχρονων πολιτικών εξουσιών συντάσσεται ή όχι με την κοινωνική διεκδίκηση για ισότητα ευκαιριών, το εάν ή όχι (ο προστατευτισμός αυτός) υποκρύπτει ψευδαισθήσεις ή χαρακτηριστικά αληθούς αντιπροσώπευσης, το πότε και το πώς οι πολίτες δεσμεύονται να πειθαρχούν στο σύνολο των κανονιστικών αρχών της πολιτείας, το γιατί και το κατά πόσον τα σύγχρονα πολιτικά κράτη είναι αντι-κοινωνικά και αντι-συλλογικά, κι, επίσης, το μέγεθος της κυριαρχίας των εκάστοτε εξουσιών επί των πολιτών τους, υπό την έννοια της αναγκαστικής συμμόρφωσης των τελευταίων στα θεσμικά προτάγματα και στους εξουσιαστικούς χειρισμούς των πρώτων. Επιπροσθέτως, η έρευνα (αλλά κι η κριτική ματιά) επικεντρώνεται στο ζήτημα των αιτιών της κυριαρχίας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων επί των (αυτο-)παγιδευμένων κατώτερων στο παραδοσιακό πλαίσιο του ενός έθνους των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών· αναζητά την εγχώρια πρόοδο ή την οπισθοδρόμηση λόγω της προσαρμογής των τότε εξουσιών στα δυτικά προτάγματα της στοιχειώδους ελευθερίας· ανιχνεύει το πολυπλόκαμο της συντηρητικής εγχώριας εξουσίας αλλά και τον τρόπο, με τον οποίο διαρρήχτηκαν οι όποιες τάσεις αμφισβήτησης· κι ακόμη, εξετάζει και αξιολογεί για ποιους λόγους δεν επήλθε, τελικά, η ανατροπή ή η ουσιαστική ανανέωση, καθώς και γιατί, παρά την –άλλοτε δυναμικότερη κι άλλοτε περιορισμένη- αντιρρητική των πολιτών, το θεσμικό πολιτειακό πλαίσιο παρέμεινε δέσμιό των συντηρητικών κι οπισθοδρομικών αγκυλώσεων.

Επικεντρωμένα στην εγχώρια εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου της κοινοβουλευτικής νομιμότητας της δεκαετίας του '60, όλα τα παραπάνω ζητήματα διερευνώνται και αξιολογούνται αμέσως μετά. Ο τεχνοκρατικός προγραμματισμός της διακυβέρνησης Καραμανλή καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησης του συγκεκριμένου κεφαλαίου και αυτό έχει να κάνει με το ότι οι πολλαπλές αφενός συμβάσεις με το ξένο επενδυτικό κεφάλαιο, ο επιχειρηματικός και κατασκευαστικός οργανισμός, οι απόπειρες για αύξηση των αγροτικών εξαγωγών και η προσπάθεια για μια φροντισμένη τουριστική προβολή της χώρας παγκοσμίως· και αφετέρου τα σημαντικά κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα που ανέκυψαν τότε (ανεργία, υποαπασχόληση, μετανάστευση κ.α.), αλλά και οι αντικατοπτρισμοί όλου εκείνου του προγράμματος

οικονομικής ανύψωσης στο πεδίο της εκπαιδευτικής πολιτικής αποτελούν εφεξής την *κοινή πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα* όλων των κοινοβουλευτικών κυβερνήσεων της περιόδου. Έτσι, τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα που εγκαινιάστηκαν κατά την περίοδο Καραμανλή, σε σημαντικό βαθμό *επανακάμπτουν* (με αλλαγές, βεβαίως, ως προς τα διλήμματα υλοποίησής τους) σε όλες τις μετέπειτα εγχώριες εξουσίες και εγκαινιάζουν τη νέα μορφή πολιτικού συλλογισμού: η εκπαίδευση τίθεται στην υπηρεσία του τεχνοκρατικού προγράμματος, θεωρούμενη ως τροφοδοτικός μηχανισμός για τις εργασιακές απαιτήσεις του μέλλοντος· προτάσσεται το μύθευμα της “εκπαίδευσης για όλους”· κατασκευάζεται ένα τεχνητό παραπέτασμα μεταξύ σχολικής ζωής και λοιπής κοινωνικής πραγματικότητας, ώστε να μπορεί να υποστηριχτεί ότι η εκπαίδευση είναι μια ουδέτερη ζώνη με αποκλειστικό σκοπό την παροχή γνώσεων και παιδείας· εξακολουθεί η ισχύς των κοινωνικών φρονημάτων και ενισχύεται ο ιδεολογικός και κοινωνικός έλεγχος των εκπαιδευτικών λειτουργιών· κι, επίσης, υπερτονίζεται ο χρηστικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης ως διαδικασίας απολύτως απαραίτητης για την αδιαμφισβήτητη κοινωνική κινητικότητα όσων δεν παρεκκλίνουν της πάγιας πορείας της.

Αυτό που, επίσης, ενδιέφερε τη συγκεκριμένη έρευνα, ήταν να προβεί σε μία κριτική αποτίμηση τού –σημαντικά επιμελημένου– κοινωνικού σύμπαντος των σχολικών εγχειριδίων της εν λόγω υποπεριόδου. Εξετάσθηκαν, έτσι, τα ωρολόγια προγράμματα, η σειρά εμφάνισης των μαθημάτων σε αυτά, οι εβδομαδιαίες ώρες κάθε μαθήματος ανά τάξη, η προσδιορισμένη από την επίσημη κυβέρνηση ενότητα ή μη συγκεκριμένων κύκλων μαθημάτων, καθώς και ο υποχρεωτικός ή μη χαρακτήρας τους. Επιπλέον, μελετήθηκε το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων τόσο της Στοιχειώδους όσο και της Μέσης Εκπαίδευσης, προκειμένου να αξιολογηθούν οι απόψεις τους για την κοινωνική πραγματικότητα και τα πολιτειακά ζητήματα, να εκτιμηθούν οι περιπτώσεις εθνικιστικών υπερβάσεων ή θρησκευτικής έξαψης, αλλά και να εντοπισθούν τυχόν ανακρίβειες και πειθαναγκασμοί.

Το ζήτημα, κατά πόσον η διαδοχή στην εξουσία της Ένωσης Κέντρου και του Γ. Παπανδρέου συνιστούσε την πολιτική εκείνη ροπή που μπορούσε να υπερβεί το συντηρητικό ιδεολογικοπολιτικό ίζημα του παρελθόντος, μας απασχόλησε στη συνέχεια. Προτεραιότητά μας ήταν, λοιπόν, να εξεταστεί εάν και σε ποιο βαθμό η συγκεκριμένη εκλογή αποτελούσε προϊόν μιας συγκυριακής παρώθησης-ενίσχυσης από το πλέγμα των επίσημων και παρασηνιακών εξουσιών τού τόπου ή αν εγκαινίαζε μία ακόμη μορφή αστισμού, παραλλαγμένη, απλώς, ως προς τα τιθέμενα διλήμματα περί των καταλληλότερων κοινωνικών εταίρων της εξουσίας και περί του ορθότερου τρόπου

διακυβέρνησης και όχι ως προς τα πραγματικά κοινωνικά ερωτήματα. Ακόμη ερευνάται, αν η εκπαιδευτική πολιτική τής (βραχείας, βεβαίως) περιόδου διακυβέρνησης Παπανδρέου, με την απόπειρα φιλελευθεροποίησης της κοινωνίας, τα κοινωνικά δικαιώματα που προέτασσε, με τη Μεταρρύθμιση, τη δωρεάν εκπαίδευση, την εισαγωγή νέων διδακτικών αντικειμένων, αλλά και τα νέα αναλυτικά προγράμματα σπουδών, υπήρξε όντως μια ανανεωτική περίοδος για τον τόπο· ή αν, τελικά, και πάλι συνεχίστηκε ο ιδεολογικός εγκλωβισμός σε φοβικά σχήματα του παρελθόντος και σε λογικές μιας αμιγώς τεχνοκρατικής και ελλιπέστατα ανθρωπιστικής εκπαίδευσης, με τον μεικτό γλωσσικό σχολικό κώδικα, με τους “ικανούς” και τους φέροντες τη “σφραγίδα της δωρεάς”, με τις αντι-κομμουνιστικές αναφορές, με το συμβιβαστικό πλαίσιο και με την (εκ νέου) απομόνωση της σχολικής ζωής.

Εν συνεχεία, παρουσιάζονται οι πραγματικές αιτίες αλλά κι οι αφορμές για την πολιτειακή αναστάτωση επί “Αποστασίας”, ενώ διερευνάται η ιδεολογική εγγύτητα ή η απόκλιση, στην οποία ήσαν υποκείμενοι οι εκπρόσωποι του συνασπισμού δυνάμεων της Ένωσης Κέντρου. Οι αναφορές και οι αξιολογήσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής των μετα-ιουλιανών κυβερνήσεων εστιάζουν στο εάν υπήρξε πράγματι μια απαξίωση των ήδη θεσμισμένων, σε ποιο βαθμό αποδομήθηκε η Μεταρρύθμιση του 1964, ποιες ήταν οι απόψεις του κάθε εκπαιδευτικού επιτελείου που διαδοχικά κατείχε την εξουσία, κατά πόσον και τότε υπήρξε έλεγχος του εκπαιδευτικού λόγου και έργου, ποιο ήταν εκείνο το “αντικειμενικά ορθό” (ή και κοινωνικά αναγκαίο) σώμα της γνώσης· αλλά και στο τι είδους σχολικά εγχειρίδια τυπώθηκαν τότε, με τι λογής νέες πλέον μεθοδεύσεις, προβολές και κατευθύνσεις, καθώς και στο ποιες ήσαν οι σύγχρονες ή και οι πάγιες πια εκπαιδευτικές αρρυθμίες τους.

Η κριτική παρουσίαση της περιόδου της χούντας των συνταγματαρχών, των συγκυριών νομιμοποίησης του καθεστώτος της, του ιδεολογικού περιεχομένου του εθνικόφρονος λόγου της, της υπερ-προβεβλημένης ευταξίας και πειθαρχίας της, του κοινοτικού σημαινομένου της, του πατερναλιστικού χαρακτήρα της, των κηρυγμάτων της περί διμέτωπου αγώνα ενάντια στον Κομμουνισμό και την Κεφαλαιοκρατία, καθώς και των αιτιών της προσήλωσης του καθεστώτος στον αμερικανικό παράγοντα συνιστούν τα πεδία εκείνα, στα οποία επιδιώχθηκε να ριχτεί όσο το δυνατόν περισσότερο φως αμέσως μετά. Αποκλειστικό βάρος δίνεται, έτσι, στην εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου (έως το κλείσιμο πια της δεκαετίας του ’60 και χωρίς προεκτάσεις ή πρόσθετες αναφορές στην υπόλοιπη περίοδο μέχρι την πτώση του καθεστώτος –εκτός, βεβαίως, από ελάχιστες αναφορές που αφενός καταδεικνύουν το πανομοιότυπο των στοχεύσεων του καθεστώτος

και στα χρόνια που ακολούθησαν έως την πτώση του και που αφετέρου αποτελούν τις εξελικτικές παραμέτρους ήδη αναφερόμενων πράξεων, προβλέψεων ή προθέσεων του), στον αυστηρό έλεγχο των προγραμμάτων ύλης αλλά και του έργου των εκπαιδευτικών λειτουργιών, στις ταχύτατες εγκυκλίους αλλαγής και κατευθυντήριων γραμμών επί των εκπαιδευτικών ζητημάτων και περί των συμπεριφορών (εντός και εκτός σχολικού περιβάλλοντος), στις απόπειρες ελέγχου των Πανεπιστημίων, στις αιτιολογήσεις της οριστικής κατάργησης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και άλλων εκπαιδευτικών και εποπτικών συμβουλίων· καθώς επίσης και στον βαθύτατα αντι-κοινωνικό χαρακτήρα της παιδείας, στα νέα διατάγματα περί γλώσσας, αλλά και στην προπαγανδιστική εκπαιδευτική ρητορεία του “καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης”.

Μια ξεχωριστή, τέλος, ενότητα αφιερώνεται στα ιδιαίτερα περιβάλλοντα των σχολικών εγχειριδίων της περιόδου και, συγκεκριμένα, στην διερεύνηση και αποτίμηση των αιτιών του υπερτονισμού σε αυτά της ελληνικότητας και του προαιώνιου εθνικού ηρωϊσμού, στις διαστρεβλώσεις και τις παραχαράξεις τους, στους λόγους της αποσιώπησης του κοινωνικού και πολιτικού παρόντος· αλλά και στο περιβάλλον της αναγκαστικής θρησκευτικότητας και της ορθόδοξης κατήχησης που αναπτύσσεται εντός τους, στον καθοδηγητικό χαρακτήρα και στον υποδόριο φρονηματισμό τους, στον διδακτισμό τους, στη μεροληπτικότητα και στο αντι-κομμουνιστικό μένος τους, καθώς και στις λανθάνουσες –συνήθως– ηθικιστικές προτροπές τους. Στην προσπάθεια αυτή, μάλιστα, συνυπολογίζεται το ότι το καθεστώς “εκτάκτου ανάγκης” δεν ήταν μια πολιτική αρχή που έλαβε την εξουσία μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες εκλογής (όπερ σημαίνει ότι αγωνιούσε –πρωτίστως– για την ίδια του την ύπαρξη), καθώς και το ότι όλες οι παραπάνω τακτικές έμμεσου πειθαναγκασμού έφεραν εντός τους το ειδικό φορτίο της επαναφοράς της χώρας σε συνθήκες παγιωμένου φόβου, αντι-κοινωνικότητας και δημοκρατικής φαλκίδευσης –συνθήκες, δηλαδή, από τις οποίες ταλανίστηκε επί μακρόν ο τόπος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Παιδεία, εκπαίδευση και αγωγή: περί της καταχρηστικής εννοιολογικής τους ταύτισης

1.1 Η παιδεία ως κεκτημένον του κράτους και ως απόξενον της φύσης

Επιχειρώντας κανείς μια πρώτη γενική εκτίμηση σχετικά με το χαρακτήρα και τη λογική της δομής των εκπαιδευτικών συστημάτων, όπως αυτά εφαρμόστηκαν στο σύνολο του σύγχρονου “οργανωμένου” κόσμου –εντάσσοντας τεχνικά σε αυτόν και τις ελληνικές παλινδρομήσεις αρκετών δεκαετιών- καταλήγει εμπειρικά στο συμπέρασμα ότι, ουμανιστική και μη, τεχνοκρατικά προσανατολισμένη ή όχι, ανοιχτά φιλελεύθερη ή σοσιαλίζουσα, υπερ-χρηματοδοτούμενη ή ελλειμματική, από τη στιγμή που μια εκπαίδευση θεσμο-θετείται, *ανήκει* πέρα για πέρα στο κράτος που την εισηγείται. Εκ πρώτης όψεως, η διαπίστωση αυτή φαίνεται να κινείται απλώς στο πεδίο του εύλογου, χωρίς κρυφές ή απροσδόκητες πτυχές. Επιμένοντας, όμως, περισσότερο στην αποκρυπτογράφηση των σημαινομένων της, οδηγείται εύκολα κανείς σε διαφορετικού τύπου –εξίσου λογικές- αναγνώσεις της, οι οποίες εστιάζουν, τελικά, στην αφετηρία του πράγματος.

Με απλά λόγια, η σταθερή υπαγωγή των εκπαιδευτικών συστημάτων –φύσει και θέσει- στους κρατικούς εντολείς τους, επιβεβαιώνει πανηγυρικά και τις πολιτικο-θεσμικές προθέσεις των κρατικών μηχανισμών για την κοινωνική μορφή των πρώτων –δηλαδή, την αδιαμφισβήτητη **κυριαρχία** κάθε κρατικής μηχανής επί των εκπαιδευτικών συστημάτων της. Μια επιβεβαίωση, ωστόσο, που με τη σειρά της έρχεται να αποκαλύψει το ίδιο το παράδοξο στα εφαρμοζόμενα εκπαιδευτικά πλάνα κάθε κρατικής διακυβέρνησης –δηλαδή, την *«αυξανόμενη παροχή κρατικών κονδυλίων για την εκπαίδευση των λίγων»*, συνάμα όμως *«και την αυξανόμενη παραδοχή του κοινωνικού ελέγχου για τους πολλούς»*¹. Και όχι μόνον το παράδοξο, αλλά και την πραγματική εκμεταλλευτική λογική που βρίσκεται πίσω του: τη διαιώνιση, δηλαδή, εκπαιδευτικών συστημάτων που διακηρύσσουν την ισότιμη μοιρασιά των καρπών τους σε όλους αδιακρίτως τους πολίτες αλλά που, εντέλει, *απο-*κηρύσσουν –ως εκ των προτέρων ελλειμματικό- το μεγαλύτερο κομμάτι της κοινωνικής σύνθεσης, για την οποία –εντέλει- *θεσπίζονται*.

¹ I. Illich, *Deschooling society*, Pelican Books, London, 1973, σ. 15.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι ο μύθος της εκπαίδευσης δεν είναι τόσο απλός, όσο παρουσιάζεται. Ούτε τόσο *αθώος*. Διότι το δίδαγμά του –ότι απαιτείται πολύχρονη και κοπιώδης προσπάθεια, προκειμένου να δρέψει κανείς τους καρπούς της επιτυχίας- έχει *διπλή* ανάγνωση και αλήθεια: μία για εκείνους που, *με ή χωρίς* τη βοήθειά του, θα φτάσουν τελικά στο σημείο που εκείνος υπόσχεται και μία για τους πολλούς άλλους που, έχοντας ως *μοναδική-αναγκαστική* τους επιλογή τον εκπαιδευτικό δίαυλο, είναι πολύ πιθανόν να μη φτάσουν πουθενά. Κι αυτή η διάκριση δεν αποτελεί ζήτημα μόνον οικονομικής τάξης, αλλά και πολιτισμικής διαφοροποίησης. Που σημαίνει ότι, για να γίνει κατανοητή, θα πρέπει να υπερβούμε την κλασική κοινωνικοοικονομική διχοτόμηση πλουσίων-φτωχών και να φωτίσουμε ακόμη περισσότερο τις τεράστιες διαφορές τους ως προς τις γλωσσικές και πολιτισμικές εμπειρίες, την ευκολία πρόσβασης κάθε πλευράς στα επιστημονικά και τεχνολογικά επιτεύγματα, τη δυνατότητα καθεμιάς για κοινωνικές ανατάσεις και απερίσπαστη συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία, την αντοχή τους για μακροπρόθεσμη (και, άρα, χωρίς άμεσα αντικρίσματα) προετοιμασία, την επιτακτικότητα ή όχι, εντέλει, των υπόλοιπων αναγκών τους για επιβίωση. Και τότε ακριβώς, θα βρεθούμε κατά πρόσωπο με τη διπλή αυτή πραγματικότητα στο εσωτερικό της κρατικά σχεδιασμένης εκπαιδευτικής λειτουργίας –της λειτουργίας, δηλαδή, στην οποία συμμετέχουν νέοι *από όλες* τις κοινωνικές διαστρωματώσεις· και όχι της ιδιωτικής εκπαιδευτικής μέριμνας, ο σχεδιασμός και η οργάνωση της οποίας δεν ανατίθεται στην εκάστοτε κρατική μηχανή (παρά μόνον ελέγχεται υποτυπωδώς από αυτήν) και απευθύνεται σε ένα μονάχα τμήμα της προς αγωγή νεολαίας.

Η εκπαίδευση, επομένως, ήταν και είναι το κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο γίνονται αποδεκτές οι υπαρκτές *διακρίσεις* ως προς τα πλεονεκτήματα ορισμένων μαθητών. Ήταν και είναι, δηλαδή, το χωνευτήρι της *διαφορετικότητας* των κοινωνιών της –μιας διαφορετικότητας που επιχειρείται μεν να αμβλυνθεί, αλλά με μέτρα που δεν την καταργούν και που μάλλον συντονίζονται στη δεδομένη αυτή διάκριση. Είναι, λοιπόν, τουλάχιστον αληθές ότι υπάρχουν πλεονεκτήματα για ορισμένα παιδιά, τα οποία «εκτείνονται από τις συζητήσεις και τα βιβλία μέσα στο σπίτι ως τα ταξίδια αναψυχής και τη διαφορετική αντίληψη για τον εαυτό τους, αλλά και που εφαρμόζονται, για κάθε παιδί που τα απολαμβάνει, τόσο μέσα όσο και έξω από το σχολείο», ώστε ο μαθητής που υστερεί όλων αυτών «να μένει γενικά πίσω καθ' όλο το διάστημα που εξαρτάται από το σχολείο για την πρόοδο και τη μάθησή του»². Με βάση, άρα, αυτά τα πλεονεκτήματα, ανα-κυκλώνεται και

² Στο ίδιο, σ. 14.

ανα-νεώνεται διαρκώς η σταθερότητα των κοινωνικών και επαγγελματικών ρόλων, ακριβώς επειδή ήταν και εξακολουθούν να είναι σταθερά και δεδομένα τα ποσοστά των παιδιών που καρπώνονται την υψηλή εξειδίκευση. Την εξειδίκευση, με άλλα λόγια, που οδηγεί στη διάκριση, η οποία «αντανακλά ολόένα και περισσότερο τον διαχωρισμό μεταξύ της επιστημονικής ελίτ και της υπόλοιπης κοινωνίας»³.

Δυστυχώς, λοιπόν, η σύγχρονη παιδεία ήταν και είναι, όπως υποστηρίζει μια άποψη, «μια αργυρώνητη, καταστροφική, κούφια και ανιαρή επιχείρηση», η οποία «θα πρέπει να απελευθερωθεί»⁴. Το σχολείο ήταν και εξακολουθεί να είναι, κατά μία άλλη άποψη, ένας μηχανισμός (ή, όπως έχει υποστηριχθεί, «μια βιομηχανία») που «κάνει την αλλοτρίωση προπαρασκευαστικό στάδιο για τη ζωή, αποστερώντας έτσι το πραγματικό στοιχείο από την παιδεία και τη δημιουργική πλευρά από την εργασία»· αλλά και που «προ-αλλοτριώνει τους νέους [...], ώστε εκείνοι να προσποιούνται ταυτόχρονα τους παραγωγούς και τους καταναλωτές της ίδιας τους της γνώσης», δεδομένου ότι αποτελεί «την ταχύτερα αναπτυσσόμενη αγορά εργασίας μέσα στον κόσμο»⁵. Προκειμένου, μάλιστα, οι κοινωνοί του (διατηρώντας, φυσικά, στο ακέραιο τη διαφορετικότητά τους) να προσχωρήσουν εύκολα και οικεία θελήσει σ' αυτή την αγορά εργασίας, το σχολείο έχει εφεύρει τον αναγκαίο δίαυλο: «προετοιμάζει για την αλλοτριωτική θεσμοποίηση (institutionalization) της ζωής διδάσκοντας την ανάγκη του να διδάσκεται κανείς»⁶ -με άλλα λόγια, οργανώνει και σταθεροποιεί τη σταθερή και χρόνια υπαγωγή κάθε εκπαιδευόμενου τόσο στο σχολικό όσο σε κάθε άλλο θεσμό της κοινωνίας.

Μια πρώτη απόδειξη για τις σχολικές (και εκ προοιμίου κρατικο-πολιτικές) αυτές προθέσεις, αποτελεί η διδασκαλία της ιστορίας –ως τρόπος και ως μέθοδος, δηλαδή, προσέγγισης των γεγονότων και του ιστορικού χρόνου. Στο πλαίσιο της σχολικής διαδικασίας και πρακτικής, η διδασκαλία της ιστορίας συνιστά, λοιπόν, μια υψηλή διδαχή με ηθικές και παιδευτικές προεκτάσεις, το σύνολο των οποίων θα πρέπει να αφομοιώσουν και να εμπεδώσουν όλοι οι εκπαιδευόμενοι. Κατά τη διάρκεια της ιστορικής διδασκαλίας, ωστόσο, δεν απελευθερώνονται ούτε και αναδεικνύονται κανενός είδους κοινωνικοί ή αμιγώς ανθρωπιστικοί προβληματισμοί –όπως (λογικά και παιδευτικά) θα έπρεπε. Αντιθέτως, η κινητικότητα και η δράση των ιστορικών προσώπων αποτελεί το μόνο προς περιγραφή (και συζήτηση, ενδεχομένως) υλικό, ενώ σε καμία περίπτωση δεν τίθενται υπό αμφισβήτηση ή προς προβληματισμό τόσο η κοινωνική προέλευση των εν λόγω

³ D. Apter, *Ideology and Discontent*, The Free Press of Glencoe, N. York, 1964, σ. 30.

⁴ Χ. Μαρκούζε, *Το τέλος της ουτοπίας*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1985, σ. 71.

⁵ I. Illich, *ό.π.*, σσ. 51 και 50 αντίστοιχα.

⁶ Στο ίδιο, σ. 51.

προσώπων, όσο και ο –πάγιος πια– κοινωνικός τους ρόλος. Έτσι, διαμέσου της ιστορικής περιήγησης, οι εκπαιδευόμενοι μαθαίνουν πρωτίστως *να αποδέχονται* την τάξη και *να σέβονται* την υπαρκτή ιεραρχία –καθώς, για μεγάλο διάστημα από τάξη σε τάξη, μαθαίνουν ότι στη διαμόρφωση των γεγονότων και των συμβάντων έπαιξαν ρόλο σημαντικότερα πρόσωπα (ηγέτες, βασιλείς, αυτοκράτορες, στρατηγοί), με ξεκάθαρο κοινωνικό προφίλ και ικανότητες, αλλά και ότι οι λαοί πάντοτε πορεύονται *πίσω* από τις ηγεσίες⁷. Το συμπέρασμα, επομένως, είναι απλούστατο: η διδασκαλία της ιστορίας είναι κοινωνικά *αναγκαία*, διότι σταθεροποιεί κατ’ εξακολούθηση τους κοινωνικούς ιστούς· στους οποίους σαφέστατα διακρίνονται οι υψηλά ιστάμενοι και οι μάζες· από τις οποίες, βεβαίως, έρχονται οι κάθε είδους αλλαγές στο γεωγραφικό χώρο και στους ιστορικούς χρόνους, αλλά εφόσον –όπως ισχυρίζεται πάντοτε η ιστορία– αυτές οργανωθούν και *κατευθυνθούν* προηγουμένως από τους ικανούς. Ωστε, τελικά, «*αυτό που δεσπόζει στην πράξη είναι η βαρβαρότητα, και στο επίπεδο των ιδεών οι αυταπάτες και οι μύθοι*»⁸.

Μια ακόμη απόδειξη των προθέσεων των σχολικών συστημάτων αποτελεί η –πετυχημένη, σε σημαντικό βαθμό– δραστηριοποίησή τους για τη διαμόρφωση της θρησκευτικής συνείδησης των εκπαιδευομένων. Από το σφιχτό αυτό ηθικο-θρησκευτικό πλαίσιο ταλανίστηκε για πολλές δεκαετίες (και, ως έναν βαθμό, ταλανίζεται ακόμη) το μαθητικό δυναμικό της χώρας μας –είτε με την άμεση διδασκαλία του υποχρεωτικού μαθήματος των θρησκευτικών και τη συστηματική θρησκευτική κατήχηση, είτε έμμεσα από χωρία και αποσπάσματα στα περισσότερα κοινωνικά μαθήματα και δη στα νεοελληνικά αναγνώσματα όλων των τάξεων της εγκυκλίου παιδείας. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, βασικός στόχος των κατά καιρούς εκπαιδευτικών συστημάτων δεν ήταν, φυσικά, η παρουσίαση των θρησκευτικών προσώπων και των ιδεών τους και, διαμέσου αυτών, η ανάπτυξη μιας κριτικής και επιστημονικής γνώσης· αλλά η επιθυμία για την εμπέδωση και αποδοχή της *απόλυτης αλήθειας*, όπως αυτή *συν-άγεται* από την ορθόδοξη διδασκαλία και δογματική. Μάλιστα, για την περίπτωση της θρησκευτικής διδασκαλίας δεν λαμβάνεται καν υπόψη (κι αυτό είναι το άκρως ενδιαφέρον σημείο της) η κοινωνική ή προσωπική διαφορετικότητα των εκπαιδευομένων· αλλά υπολογίζεται μόνον ως διαφορετικότητα σχετικά με το ταχύτερο ή βραδύτερο της προσέγγισης του θείου, καθώς και ως

⁷ Δ. Τσαρδάκης, *Μια ανατομία της Ιδεολογίας*, Γρηγόρης, Αθήνα 1987, σ. 107.

⁸ Στο ίδιο, σ. 106 (Πρόκειται για απόσπασμα από το: Εντ. Μπιτσάκης, *Φιλοσοφία του ανθρώπου*). Λέει, επίσης, ο Τσαρδάκης: «Η ιστορία δεν έχει εγγενείς δυνάμεις [...] παίρνει ένα νόημα, όταν σημασιοδοτηθούν ιδεολογικά τα γεγονότα. Η ιστορία είναι η πιο σπουδαία και συγχρόνως η πιο ανόητη καταγραφή γεγονότων». Και λίγο παρακάτω: «Η ιστορία χρησιμοποιείται από τα εκπαιδευτικά συστήματα ως μέσο για την ιδεολογική-σοβινιστική χειραγώγηση των λαών, χωρίς από την άλλη μεριά να είναι σε θέση να μας διδάξει ή να μας προ-είπει κάτι για το μέλλον». (σ. 112).

διαφορετικότητα όσον αφορά τις ηθικές αναζητήσεις των ατόμων –ανεξαρτήτως της προσωπικής και κοινωνικής, δηλαδή, προέλευσης ή τοποθέτησής τους.

Όλοι ανεξαιρέτως, λοιπόν, οι μαθητές αντιμετώπιστηκαν σταθερά στο χρόνο ως υποκείμενοι στην απόλυτη αλήθεια του Θεού και ως αναμφισβήτητα πεπτωκότα όντα, άμεσα εξαρτημένα από κακές προθέσεις, από μίση και από την αμαρτία. Δεν υπήρξε, μάλιστα, καμία απολύτως περίπτωση που να χρησιμοποιήθηκαν τα θεία παραδείγματα ως εφαλτήρια για κινητοποίηση σε κοινωνική ή αυτόνομη προσωπική δράση, αφού πολύ απλά ο άνθρωπος ήταν (και είναι) πάντοτε προσδεμένος στην αναγκαιότητα της ταύτισής του με το Θεό –επιφορτισμένος, με άλλα λόγια, με την αγωνιώδη αναζήτηση της πέραν της ζωής ύπαρξής του, με το επέκεινα. Παντού και πάντοτε μέσα στον θρησκευτικό αυτό κύκλο κατήχησης υπήρχε *«μια εύκολη απάντηση για όλα τα προβλήματα της ζωής»*, επιχειρείτο να εδραιωθεί ως θέσφατο ότι *«η πολιτική εξουσία είναι σύμφωνη με το σχέδιο του Θεού»* και, εντέλει, αιωρείτο η άποψη ότι καθένας είναι ελεύθερος να επιλέξει το δρόμο που επιθυμεί⁹. Στην πραγματικότητα, όμως, η θρησκευτική παιδεία στη χώρα μας *«αρνήθηκε και αποθάρρυνε τις φυσικές κλίσεις του ανθρώπου και ενθάρρυνε μια εγωκεντρική απασχόληση με την προσωπική του αρετή και την προσωπική του σωτηρία»*· ταυτοχρόνως δε, επεδίωξε τις διαστάσεις εκείνες που καταστρέφουν σταθερά τον αυθορμητισμό και την ειλικρινή αγάπη του ανθρώπου προς τον συνάνθρωπό του, αλλά και που καλλιεργούν μια παθητική και αντι-κοινωνική στάση του ατόμου απέναντι στα κοινωνικά ζητήματα¹⁰.

Η κύρια, επομένως, αιτία για τη διαχρονική αποτυχία (ή, έστω, την ιδιαίτερα περιορισμένη αποδοτικότητα) των δημόσιων σχολικών συστημάτων βρίσκεται πίσω από το γεγονός ότι αυτά δεν κατορθώνουν να συναθροίσουν τους κοινωνούς τους γύρω από θέματα που εκείνοι έχουν προ-επιλέξει, αλλά απεναντίας τους υποχρεώνουν να ασχολούνται *«με προκαθορισμένα προβλήματα μέσα σ' ένα τελετουργικό πλαίσιο»*¹¹. Για την κατάσταση αυτή, σημαντικό μερίδιο ευθύνης φέρουν, ωστόσο, και οι εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων, οι οποίοι *«δεν βλέπουν τον εαυτό τους σαν άνθρωπο που πείθει»* - δηλαδή, *«δεν αναγνωρίζουν πως οι δοξασίες που διδάσκουν είναι πειστικές»* και πως, σε μεγάλο βαθμό, η διαβίβαση όλων αυτών των δοξασιών γίνεται εσκεμμένα¹². Όπως, επίσης,

⁹ Κ. Χαραλαμπίδης, *Νεοελληνική Παιδεία και πλύση εγκεφάλου. Κριτική της κοσμοεικόνας της Νεοελληνικής Παιδείας*, Gutenberg, Αθήνα 1986, σσ. 19, 20 & 22 αντίστοιχα.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 32.

¹¹ I. Illich, *ό.π.*, σ. 26. Ο ίδιος υποστηρίζει πιο πριν: «Τα σχολεία είναι ακόμη λιγότερο ικανά στο να διακανονίσουν τις συνθήκες, οι οποίες ενθαρρύνουν την “ανοιχτή”, διερευνητική αξιοποίηση συγκεκριμένων προσόντων, για τις οποίες θα χρησιμοποιούσα τον όρο “φιλελεύθερη εκπαίδευση”». Και συνεχίζει: «Ο κύριος λόγος γι' αυτό είναι ότι το σχολείο είναι υποχρεωτικό και αποβαίνει σχολικό σύστημα προς χάριν του εν γένει συστήματος». (σ. 24).

¹² J. Plamenatz, *Ιδεολογία*, μτφρ. Τ. Κονδύλης, Κάλβος, Αθήνα 1980, σ. 86.

δεν φαίνονται (στην πλειονότητά τους) να κατανοούν ότι «για το παιδί αντιπροσωπεύουν έναν αλάνθαστο εφημέριο, έναν προφήτη και έναν ιεουργό»· ότι, δηλαδή, καθένας τους «είναι ταυτόχρονα ο καθοδηγητής, ο κάτοχος της γνώσης και ο διαχειριστής ενός ιερού τελετουργικού», που, σε τελική ανάλυση, «είναι σε θέση να ασκήσει ένα είδος εξουσίας πάνω στους εκπαιδευόμενους, πολύ λιγότερο περιορισμένης από συνταγματικούς και θεσμικούς περιορισμούς, απ' ο,τι [είναι] η εξουσία που ασκείται από τους “προστάτες” άλλων κοινωνικά περιορισμένων ομάδων»¹³. Έτσι, μαζί με τους γονείς και τις εκάστοτε κρατικές πολιτικές (τους δύο άλλους, δηλαδή, πόλους της εκπαιδευτικής συνεργασίας), οι εκπαιδευτικοί εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στο εξεταστικό σύστημα και στις βαθμολογικές κλίμακες¹⁴, στην καθοδήγηση διαμέσου -συχνότατα- του πειθαναγκασμού και της αυθεντίας, καθώς και στην μόνιμη αναζήτηση των αντιπροσωπευτικά ικανών και των “αποδεδειγμένα” μειονεκτούντων¹⁵.

Το διαχρονικό, ωστόσο, αίτημα των ανθρώπων για (και από την) εκπαίδευση δεν συμβαδίζει, σε καμία περίπτωση, με αυτή τη λογιστική λογική· ούτε προσυπογράφει τη σαφέστατα περιορισμένη διάσταση, στην οποία καθηλώθηκε τόσο από τους δημιουργούς της και από τους αρωγούς τους η κατά καιρούς εκπαιδευτική “πρόνοια”. Απεναντίας, σε όλο το φάσμα του σύγχρονου (αλλά και όχι μόνον) κοινωνικού βίου τους, οι άνθρωποι-πολίτες των εκάστοτε οργανωμένων κοινωνικών συγκροτήσεων αναζήτησαν, διαμέσου της εκπαίδευσης, τη γνώση και τις απελευθερωτικές δυνατότητες, που εκείνη μπορούσε να τους προσφέρει. Επεδίωξαν, με άλλα λόγια, να ενταχθούν στην εκπαιδευτική διαδικασία που κάθε φορά τους προσφερόταν, με την πρόθεση να κατανοήσουν αυτό που διαδραματιζόταν (ή είχε ήδη συμβεί σε προηγούμενα στάδια) στην αντίπερα όχθη του προφανούς και του δοσμένου· αλλά και με την ελπίδα ότι θα μπορούσαν, εφόσον κατείχαν και ήλεγχαν τους νόμους της αλήθειας, να θέσουν σε ανυποληψία και σε τροχιά αποδυνάμωσης τις προκαταλήψεις και τα ψεύδη, που για αιώνες υποστήριζαν οι αυθεντίες, στις οποίες εκείνοι βρίσκονταν υποτελείς¹⁶.

¹³ I. Illich, *ό.π.*, σ. 38.

¹⁴ Μ. Πετμεζίδου – Τσουλουβή, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Εξάντας, Αθήνα 1987, σ. 207.

¹⁵ Λέει σχετικά ο Illich: «Τα σχολεία επιλέγουν για κάθε εξελικτική-διαδοχική βαθμίδα εκείνους, οι οποίοι, σε προηγούμενες φάσεις του παιχνιδιού, έχουν αποδείξει ότι οι ίδιοι δεν συνιστούν σοβαρή απειλή για την καθιερωμένη τάξη». (I. Illich, *ό.π.*, σ. 40).

¹⁶ D. McLellan, *Ideology*, 2nd edition, Open University Press, Buckingham 1995, σ. 4. Συγκεκριμένα, ο McLellan υποστηρίζει ότι οι προκαταλήψεις και τα ψεύδη «υποδαυλίζονταν από το ιερατείο και τους βασιλείς, προκειμένου να υποστηρίξουν με επάρκεια την εξουσία τους»· και προσθέτει ότι, σύμφωνα με τους Διαφωτιστές, ο μόνος τρόπος για να τεθούν εν αμφιβόλω οι προκαταλήψεις, ήταν «να δοθεί απεριόριστη εμπιστοσύνη στη δύναμη του Λόγου».

Θα μπορούσε, λοιπόν, να υποστηριχθεί ότι η πρόθεση των ανθρώπων για γνώση -και δη για τη γνώση της αλήθειας-, εμπειρείχε και την επιθυμία τους για *άρνηση* των ήδη προσφερόμενων ως αποδεδειγμένων -και μη εξαιρετέων. Μαζί με τον νέο κόσμο, δηλαδή, που αναζητούσαν, βρισκόταν και η θέλησή τους για την καταδίκη εκείνου του άλλου, του ψευδούς ή αληθοφανούς κόσμου, τον οποίο ήδη γνώριζαν· και πλάι στην εγκατάλειψη του άλλου εκείνου κόσμου, συμπορευόταν κι η *άρνηση* κάθε θεσμικής, κοινωνικής ή και πολιτικής εξουσίας, που αυτός κουβαλούσε εξ ανάγκης ή εκ πεποιθήσεως. Απαίτησαν, έτσι, διαχρονικά οι πολίτες τη γνώση ως όρο της ευδαιμονίας τους και την παιδεία ως προϋπόθεση τής κάθε φορά περισσότερης αποκάλυψης της αλήθειας, επαληθεύοντας - εκουσίως ή ακουσίως- την εκ προοιμίου αναγκαιότητα της παιδείας –ότι, δηλαδή, *«παιδεία δε σημαίνει μπολιάζω νέα μάτια πάνω σε τυφλό κορμό, αλλά συμβάλλω συστηματικά διαλεκτικά να ανοίξουν τα μάτια που είναι ακόμη κλειστά και που έχουν χαλάσει, δηλαδή αντί να βλέπουν δε βλέπουν, ή βλέπουν “στραβά”»*¹⁷.

1.2 Πολιτικά συστήματα και εκπαίδευση

Οι πολίτες, ωστόσο, των νεότερων κοινωνιών προέκριναν ως φρονιμότερο να εμπιστευθούν τη διαχείριση των ζητημάτων της εκπαίδευσης και της γνώσης στα αντιπροσωπευτικά συστήματα, τα οποία είχαν ήδη αναδυθεί –πραγματικότητα που δεν απέδωσε, όπως αναμενόταν, τα δέοντα αποτελέσματα. Διότι, για μια ακόμη φορά, η γνώση ως αναγκαιότητα για την υπέρβαση και την ανάταση ήταν υποχρεωμένη να περάσει είτε μέσα από την -προφανώς ατυχή- διαπίστωση ότι *«η πολιτική σοφία δεν είναι κατανεμημένη εξίσου»* και ότι, άρα, μόνον οι “μορφωμένοι” (οι κάτοχοι, δηλαδή, των τυπικών εκπαιδευτικών διαπιστευτηρίων) *«μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη σοφία και την εμπειρία τους προς όφελος των υπολοίπων»*· είτε μέσα από την ακλόνητη για τους οπαδούς της πίστη ότι *«το άτομο είναι αδιαχώριστο από την κοινωνία»* και ότι, επομένως, η ανατροφή κι όχι η φύση υπερτερεί στη διαμόρφωση όλων των κοινωνικών ικανοτήτων και δοξασιών του ανθρώπου· είτε μέσα από την πεποίθηση ότι τα έθνη *«είναι πολιτισμικές οντότητες, σύνολα ανθρώπων που συνδέονται από κοινές αξίες και παραδόσεις, και συγκεκριμένα από*

¹⁷ Γ. Φαράντος, *Η θεωρία της απάτης και το πρόβλημα της ιδεολογίας*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1981, σ. 24. Αναλύοντας, προηγουμένως, τον Πλάτωνα και όσα εκείνος υποστηρίζει στην *Πολιτεία* του, ο Φαράντος καταλήγει ότι «ακόμη και η “διπλή άγνοια”, η “μεγίστη” και η “σοφιστική”, δηλαδή “όταν αγνοή (τις) και επικαλύπτει (ενεργά) την άγνοια”, σημαίνει όχι παντελή τύφλωση, δηλαδή στέρηση των (θεωρητικών) οφθαλμών, αλλά “διαφθορά” των οφθαλμών, όχι εκμηδένιση αλλά *χάλασμα*». (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

μία κοινή γλώσσα, θρησκεία και ιστορία» -δηλαδή, ότι η πολιτισμική ενότητα κάθε κοινωνίας εκφράζεται στην περιχαρακωμένη εθνική της ταυτότητα¹⁸. Με το να συναρτούν, όμως, το ζήτημα της παιδείας (ως μηχανισμού εκπαίδευσης πρωτίστως και ως γνώσης, επίσης) με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία και τις πολιτικές αντιπαλότητες που εκείνη συνεπάγεται, οι πολίτες των νεότερων κοινωνιών κατ' ουσίαν αποδέχονταν αυτομάτως ότι η προσωπική τους αγωγή και παιδεία ήταν ένα πεδίο *κατ' ανάγκην απομακρυσμένο* από την ίδια τους τη φύση ως άμεσα ενδιαφερομένων μελών· και, επιπλέον, συναινούνσαν για την οργάνωσή της (υποθηκεύοντας ξεκάθαρα και το προσωπικό τους μέλλον) από τους “πιστοποιημένους” ικανότατους άλλους –δηλαδή, από πολίτες που ήσαν ή που, κατά έναν τρόπο, φέρονταν ως οι “καταλληλότεροι” να ορίσουν την πολιτική και κοινωνική ύπαρξη αυτών, οι οποίοι συλλογικά τους εμπιστεύθηκαν.

Επικεντρωμένες, λοιπόν, είτε στο άτομο, είτε στο κοινωνικό σύνολο, είτε στο έθνος (είτε σε όλα αυτά μαζί) και προκειμένου να επιτύχουν (κατά το μέγιστο ή όσο το δυνατόν περισσότερο) την ποιότητα του αποτελέσματος, οι προτάσεις των πολιτειακών διακυβερνήσεων για την εκπαιδευτική διαδικασία θα πρέπει, τελικά, να συντονίζονται με ορισμένα *a priori* αναγκαστικά κριτήρια παιδαγωγικής επάρκειας: με το πραγματικό μέγεθος του διατιθέμενου για την εκπαίδευση εθνικού προϋπολογισμού, με συγκεκριμένες παιδαγωγικές μεθόδους και σαφή παιδαγωγικά μέσα, με το επίπεδο μορφωτικής δυνατότητας των διδασκόντων και, τέλος, με την εκάστοτε αναλογία διδασκόντων-διδασκομένων¹⁹. Εννοείται, βεβαίως, ότι προηγουμένως έχει δοθεί ιδιαίτερο βάρος στην παροχή του δυνατού *maximum* για άρτια υλικοτεχνική σχολική υποδομή, στη διασφάλιση της ελεύθερης και απρόσκοπτης συμμετοχής του συνόλου των υπό εκπαίδευση πληθυσμών, στο προνοιακό ενδιαφέρον κάθε διακυβέρνησης για την κάλυψη των συγγενικών προς την εκπαίδευση κοινωνικών αναγκών (ως άμεσα συνδεδεμένων με το συμμετοχικό ενδιαφέρον), καθώς και στην εντιμότητα της αντιμετώπισης καθενός αλλά και όλων μαζί των συμμετεχόντων (από τη μία ή την άλλη πλευρά) στην εκπαιδευτική ανταλλαγή γνώσεων και τεχνικών χαρακτηριστικών. Πρωτίστως, όμως, θα πρέπει να

¹⁸ A. Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, πρόλογος-επιμέλεια: Ν. Μαραντζίδης, μτφρ. Χ. Κουτρή, Επίκεντρο, Αθήνα 2007, σσ. 102, 209, 293 & 296 αντίστοιχα. Να σημειωθεί εδώ ότι οι τρεις αυτοί δίαυλοι (φιλελεύθερος, σοσιαλιστικός και εθνικιστικός), στους οποίους έδειξαν (και δείχνουν ακόμη) με τον έναν ή τον άλλον τρόπο την προτίμησή τους εκατομμύρια πολίτες, δεν είναι, βεβαίως, οι μοναδικοί στο ιστορικό πέρασμα των κοινωνιών. Ενδεικτικά αναφέρουμε το συντηρητικό, το φασιστικό, το οικολογικό, το φεμινιστικό και το αναρχικό κοινωνικό, εθνικό και πολιτικό επιχείρημα –σε καθένα από τα οποία πίστεψε (και εξακολουθεί να πιστεύει) επίσης ένας αξιοσημείωτος αριθμός πολιτών· ενώ θα πρέπει ακόμη να επισημάνουμε ότι τόσο τα πρώτα όσο και τα δεύτερα (ή και κάθε άλλο που δεν αναφέρθηκε) πολιτικοκοινωνικά επιχειρήματα είχαν, έχουν και ενδεχομένως θα έχουν αρκετές “παραλλαγές” ή “αποκλίσεις” από την πρώτη –ορθόδοξη, κατά έναν τρόπο- διατύπωσή τους.

¹⁹ Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *ό.π.*, σ. 208.

γίνεται κάθε φορά αντιληπτό το διακριτό περιεχόμενο των εννοιών “μόρφωση” και “παιδεία” σε σχέση προς την “εκπαίδευση” και την “αγωγή” –ότι, δηλαδή, πραγματικά μορφωμένος και πεπαιδευμένος «δεν είναι εκείνος που έχει αποκτήσει οποιεσδήποτε δεξιότητες, συνήθειες και πεποιθήσεις που θεωρούνται χρήσιμες από την κοινωνική του ομάδα [...], αλλά εκείνος του οποίου ο νους, ο χαρακτήρας και οι ευαισθησίες έχουν εμπλουτισθεί, εκλεπτυνθεί και διαμορφωθεί από τις διάφορες μορφές των γνώσεων και τις άλλες πνευματικές κατακτήσεις του πολιτισμού μας»²⁰.

Το ζωντανό ενδιαφέρον του για την εκπαιδευτική οργάνωση και λειτουργία, στο πλαίσιο της οποίας προωθείται, όπως εκείνο υποστήριζε, η *ατομικότητα* και η δυνατότητα καθορισμού των προσωπικών πλάνων του καθενός για τη ζωή, έδειξε ευθύς εξαρχής το φιλελεύθερο πολιτικό επιχείρημα. Σύμφωνα με αυτό, λοιπόν, η εκπαίδευση, ως θεσμός, θα πρέπει να είναι διαθέσιμη σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες -οφείλει, δηλαδή, να *υπάρχει*, ανεξαρτήτως του εάν κάποιος επιθυμεί ή όχι να κάνει χρήση της δεδομένης κάθε φοράς μορφής της. Μολονότι, όμως, το ενδεχόμενο της προσωπικής επιλογής υπερίπταται στον αέρα της φιλελεύθερης επιχειρηματολογίας, στην πραγματικότητα δεν επιδιώκεται, τελικά, να αφεθεί στη σφαίρα της ιδιωτικής επιλογής και η δυνατότητα χρήσης ή απαξίωσης της εκπαιδευτικής λειτουργίας· διότι έτσι θα αφηνόταν –επίσης- στη σφαίρα του *τυχαίου* και η ίδια η διάδοση των κυρίαρχων αξιών, η προτεραιότητα, δηλαδή, που ούτως ή άλλως υπήρχε στην κλίμακα των αναγκών της φιλελεύθερης πολιτικής. Για το λόγο αυτό, ο φιλελευθερισμός πάντοτε παρουσίαζε την εκπαίδευση «ως προαπαιτούμενο

²⁰Τ. Καζεπίδης, *Η Φιλοσοφία της Παιδείας*, β' έκδοση, Βάνιας, Θεσ/νίκη 1994, σ. 110. Αναφερόμενος προηγουμένως στους προσωκρατικούς και την συμβολή τους στην ανάδυση μιας πρωτοπόρας πνευματικής και πολιτιστικής παράδοσης, της οποίας τα κυριότερα χαρακτηριστικά ήταν «η εγκατάλειψη του μυστικισμού, της μυθολογικής εξήγησης των φαινομένων και του δογματισμού και η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης που βασίζεται πάνω σε πανανθρώπινες αρχές και κριτήρια», ο Καζεπίδης επικεντρώνεται στη συμβουλή του Ηράκλειτου για την πνευματική αφύπνιση των ανθρώπων: «ουκ εμεύ αλλά του λόγου ακούσαντας» -δηλαδή, «μην ακούτε εμένα, αλλά τους λόγους που σας λέω». (σσ. 107-108). Παρόμοια είναι, εξάλλου, και η άποψη του Κουμάκη, ο οποίος θεωρεί ότι, σε αντίθεση με την αγωγή και την εκπαίδευση (την *πράξη* ή την *ενέργεια*, δηλαδή, στη διαδικασία της επιμέλειας των νέων), «η μόρφωση θεμελιώνεται στη *φρόνηση* και την κατανόηση του περιβάλλοντος κόσμου, η οποία προκύπτει αφενός μεν από τις επιστήμες, αφετέρου δε από την πολιτιστική κληρονομιά. Γι' αυτό», όπως λέει, «η μόρφωση συνάπτεται στενά με την *έννοια του πολιτισμού* και υποδηλώνει τον ιδιαίτερο τρόπο, με τον οποίο ο άνθρωπος καλλιεργεί και αναπτύσσει τις φυσικές κλίσεις και τις κληρονομικές του καταβολές». Η μόρφωση, λοιπόν, είναι κατ' αυτόν «αυτό που παραμένει, όταν έχει ξεχάσει κανείς όλα όσα έμαθε στο σχολείο». Και λίγο πιο κάτω υποστηρίζει: «έτσι *παιδεία* και *πολιτισμός* συνοδοιπορούν και συμβαδίζουν προς μια ατέρμονη και ατελεύτητη κατεύθυνση». Κατά συνέπεια, «η *πολιτισμική στάθμη* ενός έθνους βρίσκεται σε *συνάρτηση* με το *βαθμό μόρφωσης* ενός εκάστου των πολιτών του· τα στοιχειά αυτά αλληλοεπηρεάζονται και αλληλεπιδρούν, πράγμα που σημαίνει ότι μορφωμένοι άνθρωποι πλάθουν κατά κανόνα υγιή και υπέροχο πολιτισμό και αντίστροφα, σε μια τέτοια χώρα οι άνθρωποι μορφώνονται. Υφίσταται δηλαδή μια *διαλεκτική σχέση* μεταξύ τους». (Βλ. σχετικά, Γ. Χ. Κουμάκης, *Φιλοσοφία της Παιδείας*, πρόλογος Ε. Μουτσόπουλου, βιβλιοεκδοτική Α.Ε. Αναστασάκη, Αθήνα 1993, σσ. 28-30 & 99-100).

για τη λειτουργία, εντέλει, του ίδιου του δημοκρατικού συστήματος ή για το σεβασμό της συνταγματικότητας»²¹.

Για τη φιλελεύθερη, επομένως, οπτική (και δη τη σύγχρονη εκδοχή της), η οποία έχει σαφώς επηρεαστεί από τον ορθό λόγο του Διαφωτισμού, η εκπαίδευση είναι ένα “**αγαθό**” –«ένα ζωτικής σημασίας», με άλλα λόγια, «μέσο προαγωγής της προσωπικής αυτοανάπτυξης και, κατ’ επέκταση, της ιστορικής και κοινωνικής προόδου». Αυτό, δηλαδή, που ακριβέστερα υποστηρίζει το φιλελεύθερο επιχείρημα είναι ότι, διαμέσου του ορθού λόγου μπορούν τα ανθρώπινα όντα «να πάρουν στα χέρια τους την ευθύνη των ιδίων τους των ζωών και να ορίσουν από μόνα τους το πεπρωμένο τους», από τη στιγμή, μάλιστα, που η δύναμη της ορθής σκέψης και κρίσης θέτει στο περιθώριο τους παρελθοντικούς και παραδοσιακούς φραγμούς της συνήθειας και της υποταγής σε εκ των προτέρων παραδεδεγμένες αξίες. Έτσι, με τη βοήθεια της εκπαίδευσης, στην πολύχρονη ωφέλεια της οποίας υπόκεινται όλοι ανεξαιρέτως οι πολίτες, «κάθε γενιά είναι ικανή να κάνει ένα ακόμη βήμα περισσότερο από την προηγούμενη, καθώς προοδευτικά αυξάνεται το μέγεθος της ανθρώπινης γνώσης και κατανόησης»²².

Η δημοφιλία των εξισωτικών φιλελεύθερων θεωριών στους νεότερους κοινωνικούς σχηματισμούς οφείλεται, ωστόσο, κυρίως στο γεγονός ότι αυτές διατείνονταν πως «οι θεσμοί βοηθούν, ή οφείλουν να βοηθούν, τους ανθρώπους να αποκτήσουν ο,τι θέλουν»²³. Συνιστά, με άλλα λόγια, το προϊόν του προοδευτικού -κατά τους φιλελεύθερους- ιστορικού δρασκελισμού προς τη νέα εκείνη μορφή θεωρητικής ουτοπίας, τη **φιλελεύθερη ουτοπία**, που «δεν υποβασταζόταν από το κατώτατο κοινωνικό στρώμα, αλλά από ένα μεσαίο, αυτοδαμαζόμενο με συνειδητή αυτοκυριαρχία, το οποίο βίωνε αρχικά την πνευματική καλλιέργεια και την ηθική ως αυτοδικαίωση [...] και μετέθεσε έξαφνα το υπόβαθρο της βιωματικής εμπειρίας από τον εκστατικό πυρήνα στο βίωμα της παιδείας»²⁴. Το φιλελεύθερο, λοιπόν, επιχείρημα, το οποίο ευαγγελιζόταν έναν κόσμο βαθιά πεπαιδευμένων πολιτών, απελευθερωμένων κι ανεξάρτητων, δεν ήταν δυνατόν ν’ αφήσει

²¹ M. Freedon, *Ideologies and Political Theory*, Clarendon Press, Oxford 1996, σ. 267. Προηγουμένως ο ίδιος διευκρινίζει ότι οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις προτιμούν ήπιους τρόπους παρότρυνσης των ατόμων σε πράξη και όχι διαμέσου μιας ενδεχόμενης καταπίεσής τους. Και συμπληρώνει: «Ο φιλελευθερισμός δεν ισχυρίζεται ότι όλοι θα πρέπει να είναι φιλελεύθεροι, ούτε ότι ο καθένας μπορεί να γίνει φιλελεύθερος. Αλλά επιμένει στο ότι εκείνοι, οι οποίοι επιθυμούν να αποκαλούνται “φιλελεύθεροι”, [θα πρέπει] *ελεύθερα να προσκολλώνται* στο σύνολο των πεποιθήσεων, που το φιλελεύθερο επιχείρημα επιχειρεί, με τον αλλόκοτο και μη καταπιεστικό του τρόπο, να προωθήσει». (σσ. 266 & 267 αντίστοιχα).

²² A. Heywood, *ό.π.*, σσ. 84-85.

²³ J. Plamenatz, *ό.π.*, σ. 124. Σύμφωνα με τον Plamenatz, εξάλλου, η πίστη των ανθρώπων στους θεσμούς και σ’ ο,τι μπορούν αυτοί να προσφέρουν, είναι και η αιτία για το ξέσπασμα οξείων ταξικών, αλλά και ενδο-ταξικών, συγκρούσεων. Κι αυτό, διότι, όπως λέει, «οι άνθρωποι αποκτούν εντονότερη συνείδηση ότι τα συμφέροντα κι οι δοξασίες των τάξεων διαφέρουν και συχνά δε συμβιβάζονται». (σ. 125).

²⁴ K. Mannheim, *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μτφρ. Γ. Ανδρουλιδάκης, Γνώση, Αθήνα 1997, σσ. 271-272.

ασυγκίνητα τα μέχρι τότε καταπιεσμένα από τη συντηρητική αντίληψη περί της ετερονομίας του ανθρώπου πλήθη –τα καταπιεσμένα εκείνα, δηλαδή, πλήθη απ’ την μακραίωνη πίστη ότι η ανθρώπινη βούληση δεν καθορίζεται από τις δυνάμεις που κρύβουν εντός τους τα ίδια τα υποκείμενα, αλλά από πλείστους άλλους παράγοντες πέραν αυτών. Παρατηρήθηκε, έτσι, μία στροφή των πολιτών προς την αναζήτηση ενός κόσμου τελειότερου και δικαιότερου από αυτόν που μέχρι τώρα είχαν, προς την κατάκτηση τόσο της προσωπικής όσο και της συλλογικής προόδου των κοινωνικών σχηματισμών τους και προς την επιδίωξη της άμεσης συμμετοχής τους στην εξέλιξη της ιστορίας των πολιτειών τους. Επόμενο ήταν, άρα, να εξυψωθεί και να εξιδανικευτεί ο ρόλος της θεσμοθετημένης εκπαίδευσης, διαμέσου της οποίας, όπως υποστήριζε πλατιά το φιλελεύθερο επιχείρημα, θα ερχόταν, τελικά, το μακροπρόθεσμο προσωπικό όφελος στο “εδώ και τώρα”: *«Το ζωηρό ενδιαφέρον για τον πολιτισμό, όπως δημιουργείται εδώ και τώρα, η διάπυρη πίστη προς την επήρεια των θεσμών και προς την κοσμοπλαστική δύναμη της πολιτικής και της οικονομίας φανερώνουν τον κληρονόμο που θέλει ήδη να θερίσει, όχι μόνο να σπείρει»*²⁵.

Ανάλογες –ωφελιμιστικές- προθέσεις διαπιστώνει κανείς και στους υποστηρικτές του εθνικιστικού επιχειρήματος, κατά τα λεγόμενα των οποίων η διαμόρφωση της κοινής εθνικής ταυτότητας των πολιτών (που κατάγονται από κοινές προγονικές ρίζες και που συμβιώνουν πλέον εντός των ίδιων γεωγραφικών ορίων) οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στη συμβολή της γενικευμένης παιδείας. Για το επιχείρημα αυτό, δηλαδή, *«η εξάπλωση της παιδείας είναι ο καταλύτης για την προσπέλαση του κοινωνικού υποκειμένου στην παράδοση, μα ταυτόχρονα δηλώνει και την έξοδό του από αυτήν»*²⁶ -η εκπαίδευση συνιστά, με άλλα λόγια, τον **συσπειρωτικό** και **ενωτικό** εκείνον παράγοντα, του οποίου η δυναμική εξυπηρετεί την προβολή και τη διατήρηση της σύγχρονης εθνικής εικόνας, που έχει βαθιές, ωστόσο, ρίζες στο κοντινό και απώτερο παρελθόν. Επιδίωξη, επομένως, του σύγχρονου εθνικιστικού επιχειρήματος είναι η κατάδειξη της αναγκαιότητας θέασης της παράδοσης κατά τρόπο ορθολογικό, ώστε, διαμέσου αυτού, να φανεί το κενό του χρόνου, καθώς και το *α-κίνητο* και *α-ιστορικό* των εθνών –να γίνει, εν ολίγοις, κατανοητό **το αδιαίρετο κάθε έθνους**· ότι, δηλαδή *«αυτό που το έθνος ήταν μπορεί να μην ταυτίζεται απόλυτα με αυτό που είναι»*, όμως θα πρέπει να αποδειχτεί η συγγενειά τους και να εξασφαλιστεί η ενότητά τους *«με αυτό που θα είναι»*²⁷.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 267.

²⁶ Π. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, γ’ έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα 2006, σ. 183.

²⁷ Στο ίδιο, σσ. 189- 190.

Η προσπάθεια για τη διαμόρφωση (και παγίωση) της κοινής εθνικής ταυτότητας αποτελεί, λοιπόν, βασική στόχευση της εθνικιστικής ιδεολογίας, για την οποία, εντέλει, «η ανάδειξη και η συνεχής υπογράμμιση του εθνικού χαρακτήρα προβάλλονται ως βασικές προϋποθέσεις για την εθνική ομοιογένεια και, κατ' επέκταση, για την ίδια την επιβίωση του έθνους»²⁸. Προκειμένου, όμως, ένα ανεξάρτητο και περιχαρακωμένο έθνος να επιτύχει τη συνέχειά του στο διηνεκές, απαιτείται προηγουμένως να κινητοποιηθεί ο μηχανισμός της **“εθνικής διαπαιδαγώγησης”** στο εσωτερικό κάθε –εθνικής– πολιτικής εξουσίας και να ταυτιστεί η επίσημη πλέον εθνική ιδεολογία με το καθαυτό εκπαιδευτικό σύστημα. Διότι μόνο μέσα από το σύνολο των κρατικών θεσμών –και άρα και της εκπαίδευσης– είναι δυνατή η ομογενοποιητική αυτή διαδικασία, η οποία εδράζεται στο ότι ένα εθνικό κράτος (ή, μάλλον, *κάθε* εθνικό κράτος) διαπαιδαγωγεί τα ήδη υπάρχοντα σε αυτό εθνικά υποκείμενα²⁹ και, εν συνεχεία, συγκροτεί τα υποκείμενα αυτά σε κοινό σώμα.

Την αντίθεσή της προς την επιχειρηματολογία του φιλελεύθερου ορθολογισμού (και συχνά-πυκνά και προς τις προθέσεις της εθνικιστικής οπτικής) εξέφραζε με κάθε ευκαιρία η σοσιαλιστική θεωρία. Εκκινώντας από την εκτίμηση ότι η φιλελεύθερη αστική τάξη αντιλαμβάνεται με εσφαλμένο τρόπο την εν γένει πραγματικότητα, αλλά και τη δική της θέση μέσα σε αυτή, η σοσιαλιστική θεωρία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «δεν είναι προς το συμφέρον των αστών να μάθουν»³⁰ –ότι, με άλλα λόγια, προκειμένου οι αστοί να υπάρξουν ως τάξη, έχουν απόλυτη ανάγκη από το σύστημα και από την ως έχει διαιώνισή του. Κατά συνέπεια, ακριβώς επειδή έχουν στην κατοχή τους το σύστημα και την εξουσία, οι αστοί είναι συνάμα και κύριοι των θεσμών του –που σημαίνει και *δημιουργοί* της κοινής συνείδησης και των θεωριών που διαχέονται ως οι μόνες ορθές στις πλατιές μάζες. Έτσι, είναι εκείνοι που συντηρούν τους μύθους του φιλελευθερισμού ότι «όλοι οι άνθρωποι δεν γεννιούνται πραγματικά ίσοι», ότι «είναι δίκαιο ο καθένας να ανταμείβεται βάσει της αξίας, της ικανότητας και της προθυμίας του» και ότι, ακόμη, «η κοινωνική ισότητα είναι άδικη, διότι συμπεριφέρεται με ίσο τρόπο απέναντι σε άτομα που δεν είναι ίσα»³¹. Δεδομένου, λοιπόν, ότι τα ιδεολογήματα και οι πίστεις αυτές περνούν και μέσα (αν όχι πρωτίστως μέσα) από τον εκπαιδευτικό θεσμό, το σοσιαλιστικό επιχείρημα **αρνείται την υπαρκτή εκπαίδευση** θεωρώντας ότι αυτή συνιστά προθάλαμο των αστικών μυθολογιών του φιλελευθερισμού· ενώ συνάμα εκτιμά ότι τα μόνα αποτελέσματα που προκαλεί η παιδεία,

²⁸ Στο ίδιο, σ. 144.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 143.

³⁰ J. Plamenatz, *ό.π.*, σσ. 141-142.

³¹ A. Heywood, *ό.π.*, σσ. 87-88.

με τον τρόπο που αυτή υφίσταται, είναι τα απολύτως επιθυμητά από το ίδιο το σύστημα που τη διαμορφώνει.

Σε συνθήκες, ωστόσο, πραγματικού βίου (και πολύ πέρα από το επίπεδο της αμιγούς θεωρητικολογίας) η ιδεολογική απόκλιση των δύο αυτών πολιτικών επιχειρημάτων αποτυπώνεται μάλλον ως ξεκάθαρη *συνταύτιση* στο πεδίο των προθέσεων και επιδιώξεων των εκπαιδευτικών συστημάτων τους. Δεν είναι δύσκολο, δηλαδή, ο συνειδητοποιημένος και ειλικρινής μελετητής να αντιληφθεί ότι, παρά τη διαφορετική θεωρητική και μεθοδολογική ιδεολογική ή κοινωνική αφετηρία τους, τόσο τα δυτικο-φιλελεύθερα όσο και τα ανατολικο-σοσιαλιστικά εκπαιδευτικά συστήματα **«επιδιώκουν λίγο ή πολύ τον ίδιο κεντρικό στόχο, να εντάξουν δηλαδή και να αφομοιώσουν τα νέα μέλη της κοινωνίας στη δεδομένη οικονομική και κοινωνική δομή, που σημαίνει να εφοδιάσουν την αγορά εργασίας με το εξειδικευμένο επιστημονικό, τεχνικό και εργατικό δυναμικό»**³². Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι, ανεξάρτητα προφανώς από την ιδεολογική τους *δικαιολόγηση*, οι προθέσεις είτε της σοσιαλιστικής είτε της φιλελεύθερης εκπαιδευτικής πολιτικής ουσιαστικά *συμπίπτουν*, καθώς στο γονιδίωμα και των δυο τους εγγράφεται εκ των προτέρων η διάθεση για προσαρμογή των εκπαιδευόμενων στις κατά περίπτωση υπαρκτές εθνικές ανάγκες –ή, καλύτερα, στις *δοσμένες και δημιουργημένες* από τα ίδια τα συστήματα εθνικές ανάγκες. Διαμέσου, μάλιστα, αυτής της προσαρμογής, επιδιώκεται και κάτι περισσότερο: η απολυτοποίηση της ισχύος των δοσμένων αυτών αναγκών και αξιών· προφανώς, όμως, και η διαιώνιση της μονοδιάστατης –είτε προς τα εδώ είτε προς τα εκεί- θέασης και αντίληψης της “αλήθειας”.

1.3 Το απατηλό της εκπαίδευσης και ο “υπό κατασκευήν” έμπιστος πολίτης

Η επιβολή του θεσμού της εκπαίδευσης ως του απολύτως απαραίτητου εκείνου δικτύου, διαμέσου του οποίου θα μπορέσουν, τελικά, όλοι οι πολίτες να συγκροτήσουν εαυτούς και να εφοδιαστούν με τα χρήσιμα όπλα της αναμέτρησής τους στο κοινωνικο-επαγγελματικό πεδίο, δεν συνιστά το αποτέλεσμα μιας μονοεπίπεδης διαδικασίας –δεν επιτυγχάνεται, δηλαδή, *εκτός και πέρα* από όλα τα υπόλοιπα επίπεδα των κατά καιρούς κυβερνητικών προσπαθειών για κοινωνική ειρήνευση. Απεναντίας, η σταθερή στο χρόνο υψηλή αποδοχή της εκπαίδευσης ως θεσμού ουδέτερου και υποβοηθητικού των προσωπικών στόχων των

³² Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σ. 161. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

πολιτών αποτελεί *τμήμα* απλώς (και μάλιστα, συνεπές τμήμα) των συνολικών πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών, στις οποίες γίνονται αναγκαστικά κοινωνοί οι πολίτες, μέχρις ότου επιτευχθεί η πλήρης προσαρμογή τους στο εκάστοτε θεσμικό πλαίσιο. Είναι, συνεπώς, απολύτως ορθή η άποψη ότι «*η επιτυχία μιας συνταγματικά – κρατικά προσανατολισμένης τεχνικής τής κοινωνικής ειρήνης εξαρτάται από το δεσμό των αντικειμένων της ειρήνευσης –του μεγάλου μέρους του πληθυσμού– με τους θεσμούς*»· ενώ, σε ό,τι αφορά το πώς και το γιατί η εκπαίδευση έχει κερδίσει υψηλό κύρος στις σύγχρονες πολιτειακές συγκροτήσεις, απαντά εξίσου κατάλληλα η εκτίμηση ότι «*ο δεσμός με τους θεσμούς δημιουργείται και αυτός χειραγωγικά, είτε με μακροχρόνια πολιτική αγωγή, είτε με νομική πίεση*»³³.

Απόλυτα πεπεισμένοι, λοιπόν, ότι κάθε πολιτειακή θεσμική ρύθμιση πρωτίστως εξυπηρετεί τις δικές τους ιδιωτικές ανάγκες, οι πολίτες δεν κατορθώνουν, τελικά, να αντιληφθούν (ούτε καν να υποψιαστούν συνήθως) ότι και το σχολείο, ως μία από τις ρυθμίσεις αυτές, δεν είναι αυτό που υποτίθεται πως είναι, αλλά -αντιθέτως- συνιστά ένα «*απατηλό δημόσιο δίκτυο κοινής ωφελείας [...] στην πραγματικότητα ανοικτό μόνο σ' εκείνους που με συνέπεια ανανεώνουν τα πιστοποιητικά τους*»³⁴. Ακόμη πιο επικίνδυνο είναι, ωστόσο, το γεγονός ότι οι πολίτες δεν μπορούν να κατανοήσουν τη σημαντικότερη “διάθλαση”, που προκαλεί η σύγχρονη θεσμική κουλτούρα· και η οποία αφορά και εξυπηρετεί τη διαρκώς ογκούμενη παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών, προκειμένου να ικανοποιηθεί η επίσης μονίμως αυξημένη –δημιουργημένη από τις ίδιες τις καπιταλιστικές κοινωνίες- ζήτησή τους. Διότι σύμφωνα με τον Illich, η ζήτηση των αγαθών «*συνεπάγεται μια οικονομία που προμηθεύει ένα συνεχώς αυξανόμενο πλήθος από όλο και πιο νέα προϊόντα, τα οποία μπορούν να φτιαχτούν, να καταναλωθούν, να ξοδευτούν και να ανακυκλωθούν*»· ενώ -ακόμη χειρότερα- η αυξανόμενη παραγωγή υπηρεσιών «*συνεπάγεται τη μάταιη προσπάθεια να προσδώσουμε ενάρετο χαρακτήρα στα προϊόντα των θεσμών, τα οποία σχετίζονται με “υπηρεσίες”*» -αφού, έχει ως αποτέλεσμα αυτήν ακριβώς τη “διάθλαση” που περιγράφεται και η οποία «*οδηγεί στη συνταύτιση της σχολικής εκπαίδευσης με την παιδεία*»³⁵.

³³ Γ. Ανιόλι, *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Επίκουρος, Αθήνα 1972, σ. 33 (και τα δύο αποσπάσματα).

³⁴ I. Illich, *ό.π.*, σ. 64. Θεωρώντας το σχολείο ως «το πλέον ύπουλο» από όλα τα απατηλά κοινωφελή δίκτυα, ο Illich θα κάνει μια σύγκριση μεταξύ σχολικού δικτύου και δικτύου αυτοκινητοδρόμων και θα καταλήξει: «Ο άνθρωπος που αμφισβητεί την αναγκαιότητα των αυτοκινητοδρόμων μπορεί να θεωρηθεί απλώς ρομαντικός· ο άνθρωπος, όμως, που αμφισβητεί τη χρεία των σχολείων γίνεται άμεσα θύμα επίθεσης είτε ως απάνθρωπος είτε ως επεκτατιστής (imperialist)». (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

³⁵ Στο ίδιο, σ. 67.

Το απατηλό, επομένως, της εκπαίδευσης έγκειται στο ότι αυτή, ως απόλυτα διακριτός θεσμός ενός συγκεκριμένου κάθε φορά συνόλου θεσμών στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού συστήματος, **υπόκειται στην ίδια την αναπαραγωγική αναγκαιότητα**, από την οποία δεσμεύεται εκ των προτέρων το σύστημα που την υποστηρίζει. Το γεγονός αυτό υποστηρίζει ξεκάθαρα και ο Althusser, κατά τον οποίο πρώτιστος στόχος κάθε συστήματος είναι η αναπαραγωγή των όρων της παραγωγής του και, κατ' επέκταση, «η αναπαραγωγή των ατόμων εκείνων, που θα είναι απολύτως ικανοί να συμμετάσχουν στην διαδικασία (αλλά και στην πρόοδο, φυσικά) της παραγωγής»³⁶. Αναφερόμενος, μάλιστα, σε μια από τις σημαντικότερες θέσεις του, αυτή που αφορά την έγκληση του υποκειμένου από την ιδεολογία, ο Althusser διατείνεται ότι «η ιδεολογία υπάρχει πριν από τα άτομα» και, επομένως, «έχει πάντοτε ήδη προαποφασίσει μια συγκεκριμένη ομάδα ρόλων, μια συγκεκριμένη, δηλαδή, υποκειμενικότητα, στην οποία θα πρέπει το άτομο να ενταχθεί» -εξαναγκάζει, με άλλα λόγια, τα υποκείμενα να αποδέχονται προ-καθορισμένες θέσεις υποκειμένων³⁷.

³⁶D. Hawkes, *Ideology*, Routledge, London 1996, σ. 122. Σχετικά με την έννοια της αναπαραγωγής ο Αλτουσέρ υποστηρίζει: «Για να υπάρξει ο οποιοσδήποτε κοινωνικός σχηματισμός, πρέπει την ίδια ώρα που παράγει, και για να είναι σε θέση να παράγει, να αναπαράγει τους όρους της παραγωγής του. Πρέπει λοιπόν να αναπαράγει: 1) Τις παραγωγικές δυνάμεις 2) τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής (Λ. Althusser, *Θέσεις*, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, ζ' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 70). Για περισσότερα σχετικά με τις έννοιες των “παραγωγικών δυνάμεων” (ή “δυνάμεων παραγωγής”) και των “σχέσεων παραγωγής”, για το ότι οι δεύτερες και μόνον αυτές αποτελούν την οικονομική δομή της κοινωνίας, αλλά και για τη φύση και των δύο, βλ. P. Singer, *Μαρξ*, επιμ. Μ. Μανιάτης, μτφρ. Μ. Χαραλάμπη, Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σσ. 76-78. Ως προς το ζήτημα της αναπαραγωγής του ατόμου στις καθορισμένες σχέσεις προς την κοινωνία, στην οποία διαβιού, ο Μαρξ υποστηρίζει εξάλλου ότι: 1) στις παραδοσιακές-αγροτικές κοινότητες, η αναπαραγωγή του ατόμου «είναι δοσμένη» και θεωρείται “φυσική” (naturally arisen) και “αυτοφυής”-“αυτογενής” (spontaneous). Το άτομο, δηλαδή, «απλώς σχετίζεται με τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας σαν να επρόκειτο για δικούς του» και, επίσης, “ο πρώτιστος αντικειμενικός όρος της εργασίας δεν εμφανίζεται ο ίδιος σαν προϊόν της εργασίας, αλλά υπάρχει ήδη εκεί ως φύση». Με άλλα, δηλαδή, λόγια, το άτομο θεωρεί ότι η σχέση του προς την εργασία και τους όρους της είναι η ίδια η σχέση του προς το άτομό του, προς τους δικούς του -προϋπάρχοντες κατά έναν τρόπο- όρους ύπαρξης. 2) Στις σύγχρονες κοινωνίες, ο άνθρωπος είναι ένα “απομονωμένο σημείο”, μία “απομονωμένη κουκίδα” (the dot-like isolation) και όχι πλέον ένα “κοινοτικό ον”. Όλα, δηλαδή, έχουν αλλάξει και πλέον η εξέλιξη είναι δεδομένη. (Πρόκειται, βεβαίως, για μια εξέλιξη εκ των προτέρων μεν καθορισμένη, αλλά και εκ των προτέρων περιορισμένη –με συγκεκριμένα, δηλαδή, χρονικά περιθώρια ζωής). K. Marx, *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy*, μτφρ. M. Nicolaus, Penguin Books, Harmondsworth, 1973, σσ. 485-487.

³⁷D. Hawkes, *ό.π.*, σ. 123. Προς το σκοπό αυτό βοηθά κατά πολύ, βεβαίως, και ο Ιδεολογικός Μηχανισμός της Εκπαίδευσης, ο οποίος, σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, «υπακούει στο ρυθμό της παρτιτούρας της ιδεολογίας της σημερινής κυρίαρχης τάξης» -στην παρτιτούρα, δηλαδή, που με **λογική** και **συνέπεια** «ενσωματώνει στη μουσική της τα μεγάλα θέματα του ουμανισμού των προγόνων, οι οποίοι δημιούργησαν πριν από το χριστιανισμό, το ελληνικό θάυμα, το μεγαλείο της Ρώμης, της Αιώνιας Πόλης, και αργότερα τα γνωστά μοτίβα του ιδιαίτερου και του γενικού συμφέροντος –εθνικισμός, μοραλισμός, οικονομισμός». (Λ. Αλτουσέρ, *ό.π.*, σ. 93). Πρόκειται, πάντως, για μία “λογική” που αποδεικνύεται μονόπλευρα ορθή και που μπορεί να τεκμηριωθεί μόνο με τα εργαλεία των εκάστοτε (ή και πάγιων) υποστηρικτών της –γεγονός, το οποίο υποστηρίζει ο Φαράντος: «Η λογική», λέει, «είναι ιδεολογικό στοιχείο, στο πλαίσιο της αστικής κυριαρχίας, της κατοχής και της παιδείας. Και η λογική γίνεται οργανωτικός παράγοντας του λάθους της αστικής κυριαρχίας». Γ. Φαράντος, *ό.π.*, σ. 212.

Έχοντας, λοιπόν, τη δυνατότητα να επηρεάζει τα βαθύτερα στρώματα της συνείδησης, η ιδεολογία των σύγχρονων πολιτειών κατόρθωσε και κατορθώνει να επιβάλει εύκολα το εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα όχι μόνον ως **αναγκαίο**, αλλά και ως **εξόχως ποθητό**, δεδομένου ότι επιδιώκει να ταυτίζει τις τύχες των εκπαιδευόμενων με την ορθή (κατά την απατηλή, πάντοτε, γνώμη της) σειρά των προσδοκιών τους από αυτό. Έτσι, με τη συνδρομή της ιδεολογίας, η εκπαίδευση επιτυγχάνει να *«γεμίζει τον εγκέφαλο του παιδιού με κάτι σωστό, για να τον πλύνει κατόπιν ή με το μύθο ή με λαθεμένα και ουτοπιστικά στοιχεία ανάλογα με τις ανάγκες επιβίωσης του κρατούντος κοινωνικού συστήματος»*³⁸. Είναι, με άλλα λόγια, εκείνη που, με το να κατανέμει τα υποκείμενα σε συγκεκριμένους και αποδεκτούς ρόλους, στην ουσία εξυπηρετεί τη συνοχή και την περαιτέρω ύπαρξη του συστήματος –ειδικά του εκπαιδευτικού και γενικά του κοινωνικοπολιτικού³⁹. αλλά και εκείνη που μπορεί από την άλλη να δώσει, όπως διατείνεται η ριζοσπαστική πλευρά, τη λύση, εφόσον επιτρέπει σε κάποιους να συμπεριφέρονται ιδεολογικά –ήτοι «να παρεκκλίνουν από τη λογική νόρμα του ταξικού καθορισμού ή της ταξικά προσανατολισμένης πολιτικής συμπεριφοράς» και, άρα, να δημιουργήσουν την τάξη εκείνη (το περίφημο “small stratum” της “ολικής προοπτικής” του Μανχάιμ) που, αντιλαμβανόμενη τη διαμορφωτική δύναμη της εκπαίδευσης, θα την στρέψει, τελικά, προς την αλλαγή των υπαρκτών συνθηκών⁴⁰.

Η μυθολογία, ωστόσο, των σύγχρονων εκπαιδευτικών συστημάτων συντηρείται και διαχέεται διαρκώς μέσα από δρομολογημένες σταθερές πίστεις, οι οποίες εκτοξεύονται προς τους κάθε λογής εκπαιδευόμενους, περί της αναγκαιότητας απόκτησης ολοένα και πιο πολλών, πιο εξειδικευμένων και πιο “ωφέλιμων”, ασφαλών, γνώσεων. Στις σύγχρονες, όμως, κοινωνικο-πολιτειακές συγκροτήσεις οι ιδέες (ως δέσμη δοξασιών που συναπαρτίζουν την υπερδομή) *«θεσμοποιούνται στην “πολιτική κοινωνία”»* -με τη μορφή (αλλά και στο εσωτερικό) των δικαστηρίων, της γραφειοκρατίας, της θρησκείας, των εκπαιδευτικών συστημάτων και των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης· ενώ, όπως φαίνεται να

³⁸ Κ. Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 10. Και πιο κάτω, ο ίδιος δηλώνει: «Δεν ξέρω καμιά άλλη επίσημη παιδεία που να ανακατεύει τόσο δυσδιάκριτα το μύθο και την πραγματικότητα όσο η ελληνική» (σ. 15).

³⁹ Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σσ. 43-44. Αναφέρει σχετικά ο Γκότοβος: «Το σχολείο δεν είναι μόνο ο χώρος όπου αποκτά κανείς γνώσεις και διαμορφώνει “χαρακτήρα”, αλλά ταυτόχρονα και ο χώρος όπου γίνεται ένα είδος “κατανομή” των κοινωνικών ευκαιριών, δηλ. ένα είδος “διαλογής” του κατάλληλου ατόμου για την κατάλληλη κοινωνική θέση». Αναλύοντας, εξάλλου, τις θέσεις του λειτουργισμού (functionalism), προσθέτει στη συνέχεια ότι για τους θεωρητικούς του υπάρχει «μία μορφή συν-άρθρωσης, σύνδεσης του εκπαιδευτικού με το υπόλοιπο κοινωνικο-πολιτισμικό σύστημα» -μία αξιοποίηση, δηλαδή, των αποτελεσμάτων της σχολικής δια-παιδαγώγησης από ένα σύνολο εξωσχολικών παραγόντων. (Αθ. Γκότοβος, *Η λογική του υπαρκτού σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα 1990, σ. 175).

⁴⁰ M. Seliger, *The Marxist Conception of Ideology. A critical essay*, Cambridge University Press, London 1977, σσ. 159-160.

υποστηρίζουν οι Χορκχάιμερ και Αντόρνο, «δεν υπάρχει άπειρη πρόοδος της γνώσης ή κατάματη αντιμετώπιση αμετάβλητων αντικειμένων, αλλά» -απεναντίας- «**μια κίνηση των γνώσεων κοινωνικά καθορισμένη, που παράγεται από μια μεταβαλλόμενη πραγματικότητα**»⁴¹. Η προσπάθεια, επομένως, των εκάστοτε πολιτικών διακυβερνητικών δομών να πείσουν για το αντίθετο, σε κάθε φάση –αρχική ή και προχωρημένη- της πολιτικής μόρφωσης που προσφέρουν στους πολίτες, σαφέστατα «εξυπηρετεί την παραγωγή παραστάσεων που δένουν τις μάζες με εμπιστοσύνη στην κρατική εξουσία και πίστη στο κράτος»⁴². δια-σώζει την ίδια τη σύγχρονη καπιταλιστική οικονομία και το υπαρκτό συνταγματικό κράτος, καθένα από τα οποία «**χρειάζεται και πλάθει τον πιστό στο κράτος πολίτη που κινείται προσεκτικά στα πλαίσια της τάξης, τον έμπιστο, δηλαδή τον ανώριμο πολίτη**»⁴³. αλλά, επίσης, καθησυχάζει και αποπλανά τους νέους «μέσα στον ονειρικό κόσμο των μεγάλων», ώστε να παραχθεί, τελικά, ο **συνεργάσιμος** άνθρωπος⁴⁴.

Στο πλαίσιο, επομένως, του σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος δεν πραγματοποιείται -στο βαθμό και με την ένταση που θα έπρεπε- η πολιτική κοινωνικοποίηση⁴⁵ των νέων, η ένταξή τους, δηλαδή, σε ένα πραγματικό συγκρουσιακό και αντιπαραθετικό κλίμα, μέσα από το οποίο θα κατορθώσουν να διαμορφώσουν *ορθή* γνώμη, *ορθή* κρίση και *ορθή* αντιμετώπιση της περιρρέουσας κατάστασης. Δεν θα ήταν απόλυτα δίκαιο να ισχυριστούμε, βεβαίως, ότι τα ήδη διαμορφωμένα εκπαιδευτικά συστήματα δεν ενδιαφέρονται ούτε στο ελάχιστο να εξασφαλίσουν τον ελεύθερο διάλογο ή την ανεμπόδιστη έκφραση γνώμης από και μεταξύ των εκπαιδευόμενων και των κάθε

⁴¹D. Hawkes, *ό.π.*, σ. 119 & Z. - M. Βενσάν, *Η σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Επίκουρος, Αθήνα 1977, σ. 64 (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁴²Γ. Ανιόλι, *ό.π.*, σ. 13.

⁴³Στο *ίδιο*, σ. 14. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας). Προηγουμένως ο Ανιόλι είχε υποστηρίξει ότι η σύγχρονη οικονομία «χρειάζεται στην παραγωγή τον τεχνικά μερικώς μορφωμένο, αλλά πειθαρχικό και χωρίς δικαιώματα στην επιχείρηση εργάτη, καθώς και τον εύκολα καθοδηγούμενο καταναλωτή». Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι οι εκάστοτε κρατούντες παρέχουν στους λαούς μια πολύπλευρα απορροφημένη παιδεία – παρά τις πάγιες διακηρύξεις τους περί του αντιθέτου.

⁴⁴I. Illich, *ό.π.*, σσ. 70-71. Σύμφωνα με τον ίδιο, ωστόσο, δεν είναι μόνον τα αστικοφιλελεύθερα πολιτικά συστήματα που θεώνται (και συνάμα υπερασπίζονται) λανθασμένα τις προθέσεις των εκπαιδευτικών συστημάτων, αλλά είναι και οι ίδιες οι ριζοσπαστικές – σοσιαλίζουσες κριτικές· διότι, όπως υποστηρίζει, ακόμη κι αυτές «δε φαίνονται διατεθειμένες να εγκαταλείψουν την ιδέα ότι έχουν μια υποχρέωση προς τη νεολαία, ιδιαίτερα τη φτωχή εκείνη, μια υποχρέωση να την κατευθύνουν, είτε από αγάπη είτε από φόβο, προς μια κοινωνία που απαιτεί πειθαρχημένη εξειδίκευση τόσο από τους παραγωγούς όσο και από τους καταναλωτές [της], μια κοινωνία που επίσης απαιτεί πλήρη προσήλωση στην ιδεολογία, που βάζει σε πρώτο πλάνο την οικονομική ανάπτυξη». (σ. 71).

⁴⁵Λέει ο Τσαρδάκης: «Η πολιτική κοινωνικοποίηση ορίζεται συχνά ως μια διαδικασία αντιπαράθεσης των νέων ανθρώπων με τις πολιτικές ιδέες και τις ιδεολογίες (κοσμοθεωρίες) μιας συγκεκριμένης εποχής και μιας συγκεκριμένης κοινωνίας». Παραθέτει, εξάλλου, κι έναν ακόμη ορισμό (Τερλεξής, *Πολιτική κοινωνικοποίηση*): «Πολιτική κοινωνικοποίηση, μέσα στο γενικότερο πλαίσιο της κοινωνικοποίησης, σημαίνει τη διαμόρφωση γνώμης, την υιοθέτηση στάσεως και την ανάπτυξη διαθέσεων που σχετίζονται με πολιτικά κόμματα, πολιτικές ομάδες, πολιτικά κινήματα, πολιτικά συστήματα, πολιτικές σχέσεις, πολιτικές διαδικασίες και την πολιτική ηγεσία». (Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σσ. 166-167).

είδους εκπαιδευτών τους. Ωστόσο, η πρόθεση της κρατικής μηχανής, των εκπαιδευτικών λειτουργών ή ακόμη και των γονέων-κηδεμόνων των νέων να τους κατευθύνουν προς μια *πρέπουσα* στάση και προς την *πολιτικώς ορθή* ηθικότητα και λογική, αντανακλά τον κατευθυντήριο ρόλο που πάντοτε είχε ως προ-απαιτούμενη αφετηρία ο σχολικός μηχανισμός –αλλά και όλοι όσοι βρίσκονταν πίσω από την οργάνωσή του. Επιπρόσθετα δε, καταδεικνύει τη διάσταση που υπάρχει μεταξύ του «*πλήρους, ευκρινούς και οιωनेί λογικού* –κι ως εκ τούτου, *εξαναγκαστικού- συστήματος πεποιθήσεων των “εκλεκτών” (elites)*» και, από την άλλη πλευρά, «*του φτωχά αναπτυγμένου, αδιαμόρφωτου και αποσυνδεδεμένου –και ως εκ τούτου, αυθόρμητου- συστήματος πεποιθήσεων των μαζών*» - από τη σύγκριση (και την σε κάθε χρόνο σύγκρουση) των οποίων, κερδίζει προτεραιότητα και επικρατεί το σύστημα των “εκλεκτών”, αφήνοντας πολύ πίσω του (και άμεσα εξαρτημένο από αυτό) το σύστημα πεποιθήσεων των μαζών⁴⁶.

Η ίδια, λοιπόν, **ιδεολογία της αξιοκρατίας** και της **ουδετερότητας**, που διαχέεται και παρουσιάζεται ως πραγματική σε ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό, είναι και αυτή ακριβώς που διαφεντεύει στο εσωτερικό του σχολικού συστήματος και που, πολύ περισσότερο, προκαλεί την επίφαση της αδιαμφισβήτητη “φυσιολογικής” πορείας. Η γνώμη, επομένως, του Durkheim ότι «*οι άνθρωποι αφομοιώνουν τα καλοδοουλέμενα ήδη ιδανικά της κοινωνίας*» και ότι «*είναι η κοινωνία που υψώνει τον άνθρωπο πάνω από τον κόσμο της εμπειρίας και τον εφοδιάζει ταυτόχρονα με τα μέσα εκείνα, ώστε να διανοηθεί έναν άλλο (καλύτερο) κόσμο*»⁴⁷, έρχεται να συμφωνήσει με τη διαπίστωση και του Χορκχάιμερ (στη *Διαλεκτική του Λόγου*) ότι η υπαρκτή κατάσταση «*είναι ένδειξη της χρεοκοπίας του πολιτισμού ή αυτού που μπορούμε να ονομάσουμε συνείδηση διαμορφωμένη στην αστική κοινωνία*»⁴⁸. Εισχωρώντας, εξάλλου, ακόμη πιο βαθιά στο περιβάλλον της παρεχόμενης από την εκάστοτε πολιτεία παιδείας, ο Χορκχάιμερ περιγράφει με διεισδυτική ματιά την μεταβολή της σε **αξία**, «*δηλαδή σε πολιτιστικό εμπόρευμα που καταξιώνει και διακρίνει τα άτομα, δίχως όμως να τα μορφώνει πραγματικά*»· ενώ για τη μαζική καλλιέργεια, την οποία αναγκάζονται οι κοινωνίες να υφίστανται, υποστηρίζει ότι «*αποτελείται πια από μια σειρά τυποποιημένων πράξεων*», που «*με έναν τρόπο προεκτείνει το εργοστάσιο για να το κάνει*

⁴⁶ G. Sartori, “Politics, ideology, and belief systems”, *The American Political Science Review*, LXIII, 2, 1969, σ. 407. Παραθέτει δε τη σχετική γνώμη του Converse, κατά τον οποίο «τα προερχόμενα απ’ τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις άτομα επιδεικνύουν ένα έλλειμμα κατανόησης των όσων υποστηρίζει το σύστημα των elites, ώστε δεν μπορούν να αναγνωρίσουν πώς πρέπει να συμπεριφερθούν και να αντιδράσουν σε αυτά, χωρίς να “δασκαλευτούν” από τις elites, οι οποίες χαίρουν της εμπιστοσύνης τους».

⁴⁷ E. Durkheim, *The elementary forms of the religious life*, μτφρ. J. W. Swain, Allen & Unwin, London 1976, σ. 423.

⁴⁸ Ζ.-Μ. Βενσάν, *ό.π.*, σ. 114.

υποφερτό, δίνοντας την ψευδαίσθηση ότι υπάρχει η δυνατότητα για αληθινές απολαύσεις ή ότι οι αποστερήσεις που νιώθει ο καθένας μπορούν να ξεχαστούν, να εξαφανιστούν». Έτσι, σ' αυτήν «την παρωδία μιας καλλιέργειας», όπως χαρακτηριστικά λέει, «η μαζική καλλιέργεια δίνεται ως η μοναδική πραγματικότητα, αποβλέποντας συνάμα να κάμψει και τις τελευταίες αντιστάσεις που υπάρχουν»⁴⁹.

Ο ρόλος, λοιπόν, της εκπαίδευσης είναι, θα λέγαμε, πρωτίστως κοινωνικοποιητικός, υπό την έννοια ότι ενδιαφέρεται κατά κύριο λόγο για την **ενσωμάτωση**⁵⁰ των νέων στο κυρίαρχο σύστημα, το οποίο, άλλωστε, την προτείνει (και τη χρησιμοποιεί). Δυστυχώς, ούτε οι δημοκρατικές συνθήκες μπορούν να προσφέρουν εγγυήσεις για την ποιότητα ενός εκπαιδευτικού συστήματος, το οποίο εφαρμόζεται εντός του πλαισίου της. Διότι, ακόμη και σε περιόδους δημοκρατικής διακυβέρνησης (και άρα χωρίς άλυτα προβλήματα πολιτειακού, τουλάχιστον, χαρακτήρα), «τα εκπαιδευτικά συστήματα σχεδιάζονται τόσο για την παραγωγή στενών προοπτικών (η μεσότητα είναι το σλόγκαν: οι λιγότερο ικανοί δεν αμφισβητούν την εξουσία), όσο και για τη διάδοση των κυρίαρχων αξιών (για παράδειγμα, την ενθάρρυνση των νέων ατόμων για τον συναγωνισμό τους σε πεδία που σχετίζονται με την επιτυχία τους στο χρηματιστήριο της αγοράς)»⁵¹. Κι αυτή είναι μια πραγματικότητα, η οποία επαληθεύτηκε πολλές φορές στο ελληνικό περιβάλλον (τόσο σε περιόδους πολιτειακής και κοινωνικής ύφεσης, όσο και σε αναμφίβολα ταραγμένους καιρούς), ώστε να μην μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε με την –αφοριστική μεν, μα πέρα για πέρα αποκαλυπτική– γνώμη: «Κάθε Έλλην, για να παραμείνει καλός Έλλην, πρέπει να ξέρει αυτά που του μαθαίνουν δάσκαλοι ταλαιπωρημένοι και καταπιεσμένοι, και τίποτα περισσότερο. Τα κολλυβογράμματα παραμένουν το μορφωτικό ιδανικό στην Ελλάδα των Ελλήνων αγραμμάτων χριστιανών»⁵².

1.4 Το δυσχερές της ανίχνευσης ιδεολογικών κινήτρων στην εκπαίδευση

Το ενδιαφέρον, βεβαίως, βρίσκεται στο γιατί δεν είναι εύκολα ανιχνεύσιμη πίσω από όλα αυτά η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης-ομάδας (ή των κυρίαρχων ομάδων), κάτω από τον έλεγχο της οποίας βρίσκεται ο σχολικός μηχανισμός. Προφανώς αυτό συμβαίνει, διότι

⁴⁹ Στο ίδιο, σσ. 114-115. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁵⁰ Μέσω της λειτουργίας της ενσωμάτωσης, υποστηρίζει ο Γκότοβος, «ο μαθητής γνωρίζει και εσωτερικεύει (οικειοποιείται, υιοθετεί) τα κυρίαρχα πολιτισμικά πρότυπα [...], έτσι ώστε να προκύψει η γενική “πολιτισμική συναίνεση” στην κοινωνική ζωή». (Αθ. Γκότοβος, *ό.π.*, σ. 176).

⁵¹ R. Eatwell & A. Wright, *Contemporary Political Ideologies*, 2nd edition, Continuum, London & New York, 1999, σ. 16.

⁵² Β. Ραφαηλίδης, *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους*, Εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1993, σ. 488.

κατά την περίοδο που οι πολίτες αποτελούν μέρος τού υπό εκπαίδευση πληθυσμού δεν έχουν διαμορφώσει την κριτική τους σκέψη στον απαραίτητο εκείνο βαθμό, ώστε να μπορούν να αντιληφθούν τις πραγματικές συνθήκες λειτουργίας του εκπαιδευτικού μηχανισμού. Αναμφίβολα, το νεαρό της ηλικίας τού υπό “ένταξη” σχολικού πληθυσμού, συνδυαστικά προς το οποίο λειτουργεί το εύπλαστο και το ευμετάβολο του χαρακτήρα – τουλάχιστον, για τη συντριπτική πλειοψηφία των μικρότερων μαθητών-, αποτελεί το κατεξοχήν δεδομένο, πάνω στο οποίο εδράζεται η προσπάθεια της συνολικής κοινωνικής γαλουχίας.

«*Η εκπαίδευση*», υποστηρίζει ο Paulo Freire «*γίνεται έτσι μια πράξη αποταμίευσης, όπου οι μαθητές είναι τα ταμειωτήρια κι ο δάσκαλος ο καταθέτης*». Αυτή η «*τραπεζική*» **αντίληψη της εκπαίδευσης** είναι, κατά τη γνώμη του, συνυφασμένη με την ιδεολογία της καταπίεσης των δασκάλων-κατόχων των γνώσεων προς τον «αδαή» μαθητικό πληθυσμό, η οποία αρνείται την παιδεία και τη γνώση «*ως διαδικασία έρευνας*». Υπό την άτυπη, λοιπόν, καθοδήγηση του “πίστευε και μη ερεύνα” και τη δυσδιάκριτη (προς το παρόν για κάποιους ή επ’ άπειρον για τους περισσότερους) καταπιεστική δύναμη των εκπαιδευτικών-εκφραστών των εντολών της πολιτικής αρχής, οι εκπαιδευόμενοι μαθαίνουν να συμμορφώνονται και να πλησιάζουν τη «*χρηστή, οργανωμένη και δίκαιη κοινωνία*». Έτσι, επιτυγχάνεται με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η ενσωμάτωση των μαθητών στο κοινωνικό μοντέλο που εξυπηρετεί το κατεστημένο -ως μονόδρομος για την περαιτέρω εξέλιξη και επιτυχία τους- αλλά και «*αποφεύγονται οι κίνδυνοι που προέρχονται από την κριτική συνειδητοποίηση των μαθητών*»⁵³.

Ενσωματώνοντας την καταπιεστική εκπαιδευτική διαδικασία στο πλαίσιο μιας ευρύτερης «*πολιτιστικής εισβολής*» που «*μπορεί να ενυπάρχει στην κυριαρχία μιας τάξης πάνω σε μιαν άλλη τάξη, μέσα στην ίδια την κοινωνία*», ο P. Freire σχηματοποιεί και, ως ένα σημείο, δικαιολογεί με ποιον τρόπο αδρανούν τα αντανakλαστικά και νεκρώνεται η σκέψη του καταπιεζόμενου κοινωνικού συνόλου: «*για να πετύχει η πολιτιστική εισβολή, είναι απαραίτητο να πεισθούν τα θύματα πως έχουν έμφυτη κατωτερότητα [...] και να αναγνωρίσουν την ανωτερότητα των εισβολέων*». Εφόσον, λοιπόν, επιτευχθεί το πρώτο αυτό βήμα της μετατροπής των πολιτών σε «*αντικείμενα*» και επιβεβαιωθεί η κυριαρχία των εισβολέων-δρώντων προσώπων στους πρώτους, ακολουθεί αναπόφευκτα η υποταγή: «*οι εισβολείς επιλέγουν τα θύματα της εισβολής ακολουθούν την επιλογή [...]. Οι εισβολείς*

⁵³ P. Freire, *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, μτφρ. Γ. Κρητικός, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1977, σσ. 77-81.

δρουν· οι υφιστάμενοι την εισβολή έχουν μόνο την ψευδαίσθηση ότι δρουν, μέσα από τη δράση των εισβολεών»⁵⁴.

Η έννοια της “επιλογής” από πλευράς κυρίαρχης ή κυρίαρχων τάξεων (των “εισβολεών”) προϋποθέτει, βεβαίως, ένα σύστημα αξιών, αρχών και γνώσεων από το οποίο λογικά θα πρέπει να αντλούν, προς όφελός τους, τα όπλα της εκάστοτε πολιτιστικής εισβολής. Η ύπαρξη, ωστόσο μιας δέσμης αξιών, στάσεων και αρχών, τις οποίες εφάρμοσαν κατά το παρελθόν οι εξουσίες και τις ενστερνίστηκαν -περισσότερο ή λιγότερο- οι πολίτες, συνιστά το δοκιμασμένο παράδειγμα και για τις κατοπινές γενεές εξουσιαστών. Αλλά αυτό, από μόνο του, δεν αρκεί. Η κυριαρχία επιτυγχάνεται κυρίως μέσω της συγχρονίας -με την ικανοποίηση, δηλαδή, και των αναγκών του παρόντος. Κι όταν αυτές οι ανάγκες ικανοποιηθούν, το επόμενο στάδιο είναι η απόπειρα παροχής εγγυήσεων για ένα μέλλον περισσότερο ενδιαφέρον. Διότι εκεί ακριβώς, δηλαδή στις υπαρκτές συγκαιρινές ανάγκες, ανακαλύπτουν οι σύγχρονου τύπου εξουσίες τα ερείσματα της παραμονής τους στο προσκήνιο.

Εξετάζοντας το ζήτημα αυτό στην αφετηρία του, διαπιστώνουμε ότι η ισορροπία τού κοινωνικού σχηματισμού –μολονότι διαρκώς προβληματική- επιτυγχάνεται μέσω αυτής ακριβώς της **ψευδαίσθησης της αυτοπραγμάτωσης** των κυριαρχούμενων. Οι κυρίαρχοι διαχέουν τους μύθους της δήθεν αντικειμενικής πραγματικότητας και τους τρόπους προσέγγισής της, ενώ οι κυριαρχούμενοι, ελεγχόμενοι από την πιο εύπλαστη ηλικία τους ως προς τις αντιδράσεις τους, θεωρούν ότι πρέπει να κοπιάσουν και να ακολουθήσουν το μοντέλο της κοινωνίας τους, ώστε να αυτοπραγματοθούν. Αλλά εδώ ακριβώς ελλοχεύει το παράδοξο: ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι οι καταπιεζόμενοι είναι *υποψιασμένοι* για την απάτη που τους παρουσιάζουν ως αναμφίβολη αλήθεια, εντούτοις συνεχίζουν την προσπάθεια τους **αποδεχόμενοι, τελικά, τους όρους της απάτης ως αναγκαίο κακό** για τη διαφυγή τους από τη θέση στην οποία βρίσκονται. Έτσι, τα σχολεία, τα οποία «*λειτουργούν όχι αφηρημένα αλλά μέσα σε χώρο και χρόνο*»⁵⁵, γίνονται στη συνείδηση των καταπιεσμένων τάξεων το αναγκαίο προ-στάδιο για την κατάκτηση του μελλοντικού στόχου (της ομοιότητας, δηλαδή, προς τους *άλλους*) και η εκπαίδευση θεωρείται ως το αναγκαίο (και μοναδικό για τους περισσότερους) σύστημα εξόδου από την πολλαπλά περιορισμένη κοινωνική θέση τους. Και είναι τόσο ισχυρά καλλιεργημένη η πεποίθηση αυτή, ώστε φυσικά να αποσιωπάται από τους κυρίαρχους, αλλά και οι κυριαρχούμενοι να μην μπορούν καν να εντοπίσουν την αιτιότητα καθαυτή: ότι αυτό, δηλαδή, που θεωρείται

⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 187-190.

⁵⁵ P. Freire, *ό.π.*, σ. 190.

ως αποτέλεσμα μιας κατάστασης (έστω και καταπιεστικής), μπορεί να γίνει η αιτία για μια επόμενη κατάσταση (το ίδιο καταπιεστική).

Ούτε όμως και στην αντίπερα όχθη, την απαλλαγμένη πλέον από τον καταπιεστικό σχολικό μηχανισμό, οι ήδη ενηλικιωμένοι πολίτες είναι σε θέση να αντιληφθούν την ιδεολογική φόρτιση, με την οποία λειτουργεί το εκπαιδευτικό σύστημα. Στο συγκεκριμένο μωσαϊκό πολιτών, πέρα από αυτή την κοινή τους αδυναμία, μπορούμε να εντοπίσουμε τυπικές ή άτυπες “ομάδες” με διακριτές ταυτότητες και κοινή δράση, οι οποίες εκούσια (ή, τις πιο πολλές φορές, ακούσια) συντηρούν το κοινωνικό σύστημα. Όπως, για παράδειγμα, εκείνη του Συλλόγου Γονέων & Κηδεμόνων των μαθητών του Γυμνασίου Καλαμαριάς το 1962, ο οποίος, σύμφωνα με το καταστατικό που κατατέθηκε στο Πρωτοδικείο Θεσσαλονίκης, απέβλεπε στην *«επαγρύπνησιν της Διοικήσεως του Συλλόγου και των μελών αυτού, επί της εξωσχολικής διαγωγής και συμπεριφοράς των μαθητών»* και στη διάπλυσή τους *«κατά τας Ελληνοχριστιανικάς και τας νέας κατευθύνσεις του Έθνους»*⁵⁶. Απλούστατα, δηλαδή, οι ιδρυτές του συγκεκριμένου Συλλόγου είχαν εναρμονισθεί πλήρως με την ισχύουσα κοινωνική κατάσταση και είχαν αντιληφθεί τις ανάγκες της, ώστε αυτό που επεδίωκαν (και με τη σφραγίδα του νόμου) ήταν η συμμόρφωση επίσης των επιγόνων τους στη δεδομένη πραγματικότητα –πτυχή της οποίας αποτελεί βεβαίως και η εκπαίδευση.

Εξίσου υποστηρικτική προς τα ιδεολογήματα του συστήματος ήταν (και είναι) τις περισσότερες φορές και η τυπική γονεϊκή στάση –χωρίς ένταξη σε Συλλόγους και δίχως να αναλύονται σε βάθος τα πράγματα. Αποτελώντας ένα είδος κατόπτρου πάνω στο οποίο αντανακλούσε ο αυταρχισμός και η κυριαρχία πρωτίστως της εξουσίας και δευτερευόντως των υπόλοιπων ισχυρών του κοινωνικού τους περίγυρου, αυτομάτως *μετέφεραν τα προσωπικά τους βιώματα* καταπίεσης και στα παιδιά τους. Κι αυτό συνέβαινε άλλοτε αντανakλαστικά, μάλλον ως ένα είδος ακούσιου μιμητισμού (ως επί το πλείστον μέσω της πατρικής φιγούρας) βιωματικών παραστάσεων της καθημερινότητας κι άλλοτε φιλτραρισμένο ξανά και ξανά μέσα από τη λογική της κατά συνθήκην συμπεριφοράς από την πλευρά των παιδιών τους -επαναλαμβάνοντας συχνά το περίφημο “αξίωμα” ότι «έτσι είναι ο κόσμος» και ότι, κατά συνέπεια, σ’ αυτόν επιβιώνουν μόνο οι σκληραγωγημένοι και οι πειθαρχημένοι. Ωστε, τελικά, ο σκοπός της ουσιαστικής παιδείας -η όξυνση της σκέψης και κατ’ επέκταση η έκφραση γνώμης- δοκίμαζε απανωτές ήττες από τη συνήθεια

⁵⁶Θ. Τσιρώνης, «Χειραγώγηση και χειραφέτηση της νεολαίας στον χώρο της εκπαίδευσης: η περίπτωση των σχολείων του Δήμου Καλαμαριάς στην πόλη της Θεσσαλονίκης», στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού & Εκπαίδευσης “Ανδρέας Λεντάκης”, Αθήνα 2006, σ. 103. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

και το βίωμα, παραμερίζοντας ξανά και ξανά προκειμένου να εξυπηρετείται μονίμως η εξουσία και να διαιώνονται τα σταθερά της προνόμια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ζητήματα ιδεολογικού λόγου και αποτυπώσεις ιδεολογικού έργου

2.1 Ιδεολογία και πολιτική: η άρμωση των πολιτικών ιδεολογιών και η ανάπτυξη προθέσεων κυριαρχίας

Τον εξόχως *πολιτικό* χαρακτήρα της ιδεολογίας, ο οποίος συγκροτείται συνεπεία αυτού ακριβώς τού “εναγκαλισμού” των πολιτικών εννοιών με τις ποικίλες μορφές ιδεολογιών, επιχείρησαν να καταδείξουν στις μελέτες τους όλοι οι θεωρητικοί της έννοιας της ιδεολογίας. Και παρά το γεγονός ότι καθένας από αυτούς εκκινεί από διαφορετική ενδεχομένως αφετηρία, μεταχειρίζεται σαφώς διακριτή επιχειρηματολογία και προσδοκά (ή καταλήγει σε) προφανώς διαμετρικά αντίθετα πορίσματα σχετικά με την υφή, τα αποτελέσματα και την *επιστημοσύνη* της κάθε ιδεολογίας⁵⁷, εντούτοις η παραδοχή της

⁵⁷ Σχετικά με το ζήτημα του κατά πόσον η ιδεολογία συνιστά ή όχι μιας μορφής επιστήμη, να αναφέρουμε εδώ επιγραμματικότερα (δεδομένου ότι το ζήτημα αυτό υπερβαίνει κατά πολύ τους στόχους και τις αναζητήσεις της παρούσας εργασίας) ότι οι απόψεις των θεωρητικών της ιδεολογίας δίστανται –και ως προς την ολική διάσταση του θέματος (είναι vs δεν είναι) και ως προς την ειδική –“ποσοτική” του χροιά (περισσότερο vs λιγότερο, απόλυτα vs σχετικά). Παρουσιάζοντας, λοιπόν, τις εν λόγω απόψεις ωςάν τα συνθετικά μέρη ενός υποτιθέμενου διαλόγου μεταξύ των θεωρητικών (ενός διαλόγου, δηλαδή, που ουδέποτε έλαβε χώρα με τη μορφή, τουλάχιστον, που τον παρουσιάζουμε εδώ και που εντελώς σχηματικά –καταχρηστικά και παράτυπα, τροπον τινά- οργανώνουμε) διαπιστώνουμε: είτε ότι αμφισβητήθηκαν ως “δογματικές” όλες αυτές οι θεωρητικές συστηματοποιήσεις που δεν υπακούουν στις έννοιες της “ισορροπίας” και του “συστήματος” των φυσικών επιστημών, αλλά και που βρίσκονται σε αντίστιξη προς τον αμιγή επιστημονισμό, ο οποίος «οφείλει να αναφέρεται σε συγκεκριμένα και παρατηρήσιμα “γεγονότα” και όχι σε μετα-εμπειρικές εννοιολογήσεις (Μ. Αντωνοπούλου, *Θεωρία και Ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, β’ έκδοση, Παπαζήσης, Αθήνα 1991, σσ. 218-219. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στις θέσεις του V. Pareto)· είτε ότι όλες οι ιδεολογικές θεωρίες θεωρήθηκαν ως «φορείς μιας επιπρόσθετης, γνωσιολογικά περισσότερο ολέθριας “συμπληρωματικής” επιλεκτικότητας, δίνοντας έμφαση σε ορισμένες μόνο όψεις της κοινωνικής ζωής [...] και παραμελώντας ή και καταπιέζοντας άλλες» -με αποτέλεσμα να μην συνιστούν, όπως υποστηρίχτηκε συχνά, “ισορροπημένες” και “επιστημονικές” αλήθειες (C. Geertz, “Ideology as a cultural system”, στο: D. E. Apter, *Ideology and Discontent*, The Free Press of Glencoe, N. York 1964, σ. 50. Πρόκειται για αναφορά στις θέσεις του T. Parsons)· είτε, από την άλλη, υποστηρίχτηκε ότι η “λογική” υπό την οποία διέπεται η απόπειρα ερμηνείας των ιδεών και των αντιλήψεων στον κόσμο, δεν μπορεί παρά να συντάσσεται αναγκαστικά με τη *σχετική φύση* των πραγμάτων -δεδομένου ότι, τελικά, κανένας θεωρούμενος ως αδιαμφισβήτητος ισχυρισμός «δεν μπορεί να πάρει απόλυτη μορφή, αλλά μόνον από την άποψη της προοπτικής μιας συγκεκριμένης περίπτωσης» (Πρόκειται για την άποψη του K. Mannheim, όπως παρατίθεται στο: D. McLellan, *Ideology*, 2nd edition, Open University Press, Buckingham 1995, σ. 40. Να σημειωθεί εδώ ότι, καθώς ο όρος “relativism” [=σχετικότητα, σχετικοκρατία] δεν του ήταν επαρκής στην ολότητά του, ώστε να τον καθοδηγεί σωστά στην αναζήτησή του, ο Mannheim εισήγαγε αντ’ αυτού τον όρο “relationism” [=σχεσιασμός, συσχετισμός], ο οποίος και «δεν ισχυριζόταν» –όπως ο “σχετικισμός”- «ότι δεν υπήρχαν κριτήρια αλήθειας και ψεύδους σε ένα επιχείρημα» -βλ. σσ. 40-41)· ή, ότι παρομοίως «να απορριφθεί η ιδέα μιας απόλυτα “αντικειμενικής” επιστημονικής ανάλυσης των “κοινωνικών φαινομένων” – ανεξάρτητης τάχα από ειδικές και “μονόπλευρες” θεάσεις των πραγμάτων» (D. McLellan, *ό.π.*, σσ. 31-32 – θέση του M. Weber)· είτε, τέλος, θεωρήθηκε ότι η υπεράσπιση της αυστηρής διαχωριστικής γραμμής μεταξύ ιδεολογίας και επιστήμης δυσκολεύεται να βρει μια πειστική επιχειρηματολογία, δεδομένου ότι «η προσπάθεια να οριστεί η ιδεολογία ως “παραμορφωμένη γνώση” και να εξηγηθεί ως παράγωγο κοινωνικών σχέσεων καθιστά την παράλληλη θεώρηση της επιστήμης ως “αντικειμενικής γνώσης” αδύνατη, επειδή την τοποθετεί, αναγκαστικά, έξω από ιστορικούς και κοινωνικούς προσδιορισμούς» (Π.Λέκκας, *ό.π.*, σσ. 31-32)· είτε ότι, στο πλαίσιο της “σχετικής αυτονομίας”, οι επιστήμες είναι

ύπαρξης της σχέσης αυτής αποτελεί τον κοινό τόπο για όλους. Υποστηρίζοντας, λοιπόν, είτε ότι οι ιδεολογίες αποτελούν «χαλαρές προσμείξεις αδιαμφισβήτητων (*decontested*) εννοιών με ποικιλία εσωτερικών συνδυασμών», των οποίων η έντονη “ρευστότητα” αλλά και η ποικιλία των μορφών «σε σημαντικό βαθμό εξηγούνται από τη μορφολογία του εξιδανικευμένου αντικειμένου, επί του οποίου κατασκευάζονται»⁵⁸. είτε ότι έργο κάθε ιδεολογίας είναι να «πριμοδοτεί ή να εξασθενίζει την επιβαλλόμενη τάξη κατά τον τρόπο που το επιθυμεί μία συγκεκριμένη ελίτ»⁵⁹ -όπερ σημαίνει, ότι η εκάστοτε “κυβερνώσα ελίτ” συνιστά πτυχή της εξαπάτησης των ανθρώπων, δεδομένου ότι είναι εκείνη που διαμορφώνει και χρησιμοποιεί προς το συμφέρον της τις “παραγωγές”, αλλά και που κατορθώνει με επιτυχία είτε να καταπνίγει είτε να ποδηγετεί τα “συναισθήματα-κατάλοιπα”⁶⁰. Είτε ότι στις προθέσεις της ιδεολογίας είναι μονίμως το «να ενισχύει τους λιμπιντινικούς δεσμούς μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων», για την κατανόηση του οποίου θα πρέπει να ανατρέξουμε στην ερμηνευτική προσέγγιση του Οιδιπόδειου συμπλέγματος (όπου μας αποκαλύπτεται ότι για τη συνεχιζόμενη αποδοχή του πολιτικού αυταρχισμού ευθύνονται αποκλειστικά “τα αισθήματα ενοχής” μας και ότι, όπως στην αρχέγονη κοινωνία, έτσι και στη σύγχρονη ζωή όλα διακανονίζονται και όλα επιστρέφουν

«ορθολογικά αυτόνομες» από κάθε εξωτερικό παράγοντα τόσο ως προς τις διαδικασίες γνωσιακής ιδιοποίησης του αντικειμένου τους όσο και ως προς την επικύρωση και τη νομιμοποίηση των αποτελεσμάτων τους –επομένως, όλες οι επιστήμες αυτο-επικυρώνονται γνωσιακά χωρίς την ανάγκη να έχουν ως δεκανίκι τους την ιδεολογία. Ωστόσο, η αυτο-αποκοπή της επιστήμης από την ιδεολογία δεν πρέπει ποτέ να θεωρείται οριστική ή απόλυτη (είναι, δηλαδή, “σχετική”) –πράγμα που σημαίνει ότι «η ιδεολογία μπορεί να προσδιοριστεί ως το υπέδαφος και το διαρκές και αναπόφευκτο αντίπαλο δέος της επιστήμης» (Α. Μπαλτάς – Γ. Φουρτούνης, *Ο Αλτουσέρ και το τέλος του Κλασικού Μαρξισμού*, Πολίτης, Αθήνα 1994, σσ. 34-40).

⁵⁸ M. Freeden, *ό.π.*, σ. 88.

⁵⁹ D. McLellan, *ό.π.*, σ. 35. (Πρόκειται για τις απόψεις του V. Pareto).

⁶⁰ Ο V. Pareto συνδέει τις ανθρώπινες πράξεις με τις πρωτότυπες έννοιες των “καταλοίπων” (*residues*), των “παραγωγών” (*derivations*) και των “κυβερνώσων ελίτ” (*elites*). Κατ’ αυτόν, τα “κατάλοιπα”, τα αισθήματα, δηλαδή, που αντιστοιχούν σε ανθρώπινα ένστικτα, αποτελούν την πραγματική αιτία μιας πράξης –αυτή, με άλλα λόγια, που δεν ομολογείται ανοιχτά. Οι άνθρωποι, όμως, συνηθίζουν να δικαιολογούν τις δραστηριότητές τους μέσα από τις “παραγωγές”, τις εκλογικευμένες, δηλαδή, απόψεις και θεωρίες τους, οι οποίες στην ουσία δεν αποκαλύπτουν ούτε τα πραγματικά τους κίνητρα, ούτε επίσης συνιστούν μια ολοκληρωμένη και ειλικρινή όψη της πραγματικότητας. Υποβάλλοντας σε κριτική τις απόψεις του Pareto, η Αντωνοπούλου καταλήγει στο ότι αυτός «είχε δίκιο ότι η κοινωνική ζωή αναδεικνύει μορφές συνείδησης, τις “εκλογικεύσεις” των κοινωνικών σχέσεων, που τουλάχιστον στη μορφή και με το περιεχόμενο με το οποίο λειτουργούν στην καθημερινή κοινωνική ζωή δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές ως “αληθείς”, ή φερέγγυες περιγραφές της κοινωνικής διαδικασίας»· και, επίσης, ότι «ήταν εύστοχη η παρατήρησή του ότι οι ιδεολογίες αναπαριστούν και εκλογικεύουν επιμέρους κοινωνικά συμφέροντα, ότι συνιστούν “μερικές” και όχι “ολικές” συστηματοποιήσεις της κοινωνικής εμπειρίας». Κατά τη γνώμη της, όμως, η “λογικο-επιστημονική” μέθοδος που χρησιμοποιεί ο Pareto “δεν του επέτρεψε να επισημάνει τον διαμεσολαβητικό των κοινωνικών σχέσεων χαρακτήρα της ιδεολογίας και συνεπώς να διακρίνει τη λειτουργία της ως ψευδούς συνείδησης από τη λειτουργία της ως πρακτικής συνείδησης» -με τη δεύτερη να επιτρέπει, δηλαδή, την αναδιάρθρωση των κοινωνικών συναφειών. Έτσι, όπως υποστηρίζει, ο Pareto εντοπίζει την ανθρώπινη δράση μόνο στο υπόστρωμα της συνείδησης, μετατρέπει τα μεμονωμένα άτομα ή τα σύνολα σε άβουλα ενεργούμενα των ενστίκτων τους και, τελικά «καταφάσκει τη βία ως [...] ρυθμιστικό συντελεστή των κοινωνικών σχέσεων και της ανθρώπινης ιστορίας στο σύνολό της» (Βλ. σχετικά, Μ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σσ. 239-240).

στον τύπο της εξουσίας –της καταπιεστικής και “αντι-επαναστατικής” εξουσίας)⁶¹. είτε, ακόμη, ότι κάθε πολιτική ιδεολογία εμπεριέχει εμπειρικές και κανονιστικές πεποιθήσεις και σκέψεις, που αφορούν τα προβλήματα της ανθρώπινης φύσης, την ιστορική εξέλιξη και τις κοινωνικοπολιτικές ταξινομήσεις και που λειτουργεί άλλοτε σταθεροποιητικά άλλοτε ριζοσπαστικά –ανάλογα με τη σχέση που αναπτύσσει με την κυρίαρχη δομή αξιών⁶², τα κυριότερα **συμπεράσματα** στα οποία καταλήγουν λοιπόν όλοι οι θεωρητικοί είναι τα εξής:

α. ότι ως κατασκευές εκ των προτέρων επιβεβλημένες και αναπόφευκτες, οι ιδεολογίες έχουν ως αντικείμενό τους το ίδιο το “εξιδανικευμένο αντικείμενο” –δηλαδή το περιβάλλον της πολιτικής.

β. ότι οι ιδεολογίες «χρησιμοποιούν ως **γεφυρωτικοί μηχανισμοί** ανάμεσα στην ικανότητα αμφισβήτησης και στην πρόθεση για αποφασιστικότητα, μετασχηματίζοντας την αναπόφευκτη ποικιλία των επιλογών σε μια μονολιθική βεβαιότητα, η οποία συνιστά το αναγκαίο χαρακτηριστικό μιας πολιτικής απόφασης και η οποία αποτελεί το υπόβαθρο για τη σφυρηλάτηση της πολιτικής ταυτότητας»⁶³. Ότι, με άλλα λόγια, εμπλέκονται στη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης (κυρίως όμως στη διαδικασία λήψης και υποστήριξης των πολιτικών αποφάσεων) και ακριβώς γι’ αυτό έχουν στενούς δεσμούς με την πολιτική δύναμη και τον *χειρισμό* της· αλλά και με τον ίδιο τον **πολιτικό έλεγχο**, που αποτελεί το διαφορετικό κάθε φορά επιστέγασμα των ιδεολογικών διαξιφισμών «στο περιβάλλον αφενός των κοινωνικώς νομιμοποιημένων σημασιοδοτήσεων των πολιτικών εννοιών και αφετέρου των ανθεκτικών τακτοποιήσεων που οι ίδιες οι ιδεολογίες επιδιώκουν, στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν τη “σωστή” χρήση της» (ενν. της πολιτικής και των εννοιών της)⁶⁴.

γ. ότι η ιδεολογία «είναι ο **συνεκτικός κρίκος** ανάμεσα στους φορείς της ιδεολογίας (λαϊκές μάζες) και στην πολιτική εξουσία»· αλλά και στο συμπέρασμα πως «μια ιδεολογία [...] κρύβει πάντα πίσω της μια εξουσία και μια αυθεντία»⁶⁵.

⁶¹ D. McLellan, *ό.π.*, σσ. 33-34. (Πρόκειται για τις απόψεις του S. Freud).

⁶² R. Eatwell – A. Wright, *ό.π.*, σ. 17.

⁶³ M. Freeden, *ό.π.*, σσ. 76-77. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁶⁴ Στο *ίδιο*, σ. 77. Ο Sartori, πάντως, θεωρεί ότι «δεν είναι όλα τα πολιτικά συστήματα πεποιθήσεων ιδεολογικά», διότι η ιδεολογία είναι *μέρος* τους και όχι *όλον*. Η ιδεολογία, δηλαδή, δεν εμπλέκεται στο γενικό σύστημα πεποιθήσεων ως το πολιτικό μέρος του, αλλά είναι το *ειδικό*, το *ξεχωριστό*, *τμήμα* του πολιτικού συστήματος πεποιθήσεων. Περισσότερα σχετικά με το τι είναι σύστημα και τι πολιτικό σύστημα πεποιθήσεων, αλλά και πώς πραγματοποιείται η “ενσωμάτωση” (πολιτικά και κοινωνικά), βλ. G. Sartori, *ό.π.*, σσ. 400-401.

⁶⁵ Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σσ. 26.

δ. ότι η ενδυναμωμένη, επομένως, ιδεολογική και πολιτική παρουσία της αστικής εξουσίας στη Δύση δεν ήταν το τυχαίο απλώς αποτέλεσμα μιας προγενέστερης έντιμης σύγκρουσης μεταξύ ισοδύναμων ιδεολογικών θέσεων· αλλά –μάλλον- η ολοφάνερη κατάληξη της *δύναμης* και των πολλαπλών “εργαλείων” που είχε μονίμως στη διάθεσή του ο αστικός χώρος, προκειμένου να επιβάλει την ιδεολογική και “πολιτιστική” ηγεμονία του⁶⁶.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα ιδεολογικού –και δη *παραπειστικού* εις βάρος των μαζών- λόγου αποτελούν, βεβαίως, τόσο οι πολιτικές διακηρύξεις της πάγιας συντηρητικής ιδεολογίας όσο και οι κοινωνικο-ανθρωπιστικές εγγυήσεις εκ μέρους της φιλελεύθερης επιχειρηματολογίας. Στην περίπτωση του συντηρητισμού, η ιδεολογική διάσταση της πολιτικής επιχειρηματολογίας του ταυτίζεται με την *«προσπάθειά του να δομήσει εναλλακτικές πραγματικότητες, στις οποίες, όμως, δεν γίνεται καμία παραχώρηση στα εγγενή όρια της ανθρώπινης κατάστασης»* -υπολανθάνει, με άλλα λόγια, στην πρόθεσή του να προκαλέσει αλλαγές, χωρίς, ωστόσο, να κλονίσει στο ελάχιστο τις ήδη δοκιμασμένες “λειτουργικές” και “αναγκαίες” αξίες της κοινωνίας. Το παραπειστικό της ιδεολογίας του, τέλος, εδράζεται στην *αποσιώπηση* (ή, κατ’ άλλους, στην εσωτερική του αδυναμία για κατανόηση) τού πραγματικού χαρακτήρα του –ότι, δηλαδή, *«δεν είναι τελικά τίποτε περισσότερο από ένα κάλυμμα του εγωισμού των κυρίαρχων τάξεων»* και ότι, εντέλει, δεν συνιστά παρά *«έναν πέπλο για την απόκρυψη των κοινωνικών ανισοτήτων και της οικονομικής εκμετάλλευσης»*⁶⁷.

Στην περίπτωση, από τη άλλη, της φιλελεύθερης επιχειρηματολογίας, ο ιδεολογικός χαρακτήρας της είναι τόσο προφανής, όσο κι εκείνος του κυριότερου αντιπάλου της, του

⁶⁶ Στο ίδιο, σσ. 26-27. Προηγουμένως, εξάλλου, αναφέρεται στη θέση του Α. Gramsci περί “ηγεμονίας” της αστικής τάξης και περί του ρόλου που αναλαμβάνουν για την κατίσχυσή της οι προσδεμένοι στα ιδανικά και τις αξίες της κυριαρχίας διανοούμενοι: «Η άποψη της κυρίαρχης τάξης για τον κόσμο έχει σε τέτοιο βαθμό διαδοθεί από τους ίδιους τους διανοούμενους, ώστε να παρουσιάζεται ως ο “κοινός νους” ολόκληρης της κοινωνίας» (σ. 26). Για δύο “είδη” διανοουμένων κάνει, ωστόσο, λόγο ο Μ. Foucault –τον “καθολικό” και τον “ειδικό” διανοούμενο· οι οποίοι, εκτός από το ότι σχηματίστηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, αποτέλεσαν τους φορείς διαφορετικών προβλημάτων και “αληθειών”. Έτσι, ο “καθολικός” διανοούμενος, το δημιουργήμα του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, συνιστούσε «την ατομική-καθαρή φιγούρα μιας καθολικότητας» και τον φορέα της αλήθειας και της δικαιοσύνης («του δίκαιου-και-αληθινού-για-πάντα»). Ενώ ο “ειδικός” διανοούμενος, το “προϊόν” της ανάπτυξης των τεχνικο-επιστημονικών δομών της σύγχρονης κοινωνίας, προωθώντας τις ειδικές-συγκεκριμένες έρευνές του (στα ειδικά, δηλαδή, πεδία γνώσης), από φορέας του καθολικού έγινε φορέας του ειδικού, του μη καθολικού (χωρίς, βεβαίως, αυτό να σημαίνει ότι κι αυτός δεν ήρθε και πάλι πολύ κοντά με το προλεταριάτο και τα αιτήματά του). Ωστόσο, αυτός «ο απόλυτα σοφός», ο «ειδήμονας» της σύγχρονης εποχής, «δεν είναι πια εκείνος που φέρει τις αξίες όλων, που εναντιώνεται στον άδικο μονάρχη ή στους υπουργούς του και που κάνει τη φωνή του να ακουστεί ακόμη και πέρα από τον τάφο»· αλλά εκείνος «που μαζί με λίγους άλλους έχει στη διάθεσή του [...] δυνάμεις που μπορούν ή να ευεργετήσουν ή να καταστρέψουν ανέκκλητα τη ζωή». Και καταλήγει: «Ο διανοούμενος μπορεί να δράσει και να αγωνιστεί στο γενικό επίπεδο αυτού του καθεστώτος αλήθειας που είναι τόσο σημαντικό για τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας της κοινωνίας μας». (Μ. Foucault, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987, σσ. 28-37).

⁶⁷ Μ. Freeden, *ό.π.*, σ. 51.

μαρξισμού, παρά το γεγονός ότι μόνον σ' εκείνον διαπίστωνε ιδεολογικές αφετηρίες: η ελευθερία του λόγου, η δυνατότητα της προσωπικής αυτοδιάθεσης, το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας, η απελευθέρωση της αγοράς, η διασφάλιση του δικαίου, αλλά και πολλές άλλες ιδέες συνιστούσαν (και συνιστούν ακόμη), όμως, αμιγή *ιδεολογήματα* και ιδιαίτερες ατομικές και κοινωνικές αναζητήσεις του φιλελεύθερου πολιτικού χώρου – γεγονός, λίγο έως πολύ, αδιαμφισβήτητο. Η παραπλανητική διάσταση, ωστόσο, της φιλελεύθερης ιδεολογίας βρίσκεται λίγο πιο βαθιά, εκεί ακριβώς όπου ριζώνει η άποψη – των φίλα προσκείμενων της στοχαστών του 20^{ου} αιώνα- περί της **“ηθικής ουδετερότητάς”** της: η θέση ότι ο φιλελευθερισμός δεν επιδιώκει να επιβάλει σε όλα τα άτομα τις αντιλήψεις του σχετικά με το τι συνιστά καλό ή όχι, δεν είναι παρά ένα ακόμη **μύθευμα** ιδεολογικής προέλευσης, δεδομένου ότι η εν λόγω θέση *«χαρακτηρίζεται επίσης και από μία ισχυρή ηθική ώθηση»*· το οποίο, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι *«η ηθική και ιδεολογική στάση του φιλελευθερισμού υπάρχει μέσα στην προσήλωσή του σε ένα χαρακτηριστικό σύνολο αξιών και πεποιθήσεων»*⁶⁸ και, τελικά, ότι *«η έννοια της φιλελεύθερης ουδετερότητας είναι μια εξ ορισμού αντίφαση, όπως ακριβώς η άποψη ότι κάθε ιδεολογία μπορεί να είναι ουδέτερη»*⁶⁹.

Ούτε η μετάβαση, πάντως, από τα παραδοσιακά οργανωμένα στα μοντέρνα κράτη φάνηκε να επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τη συνέχιση της εξουσιαστικής υποταγής των πολιτών στις επιταγές των διακυβερνήσεών τους –παρόλο που οι πολίτες *«έγιναν ενήμεροι για την ιδιότητά τους ως μελών μιας πολιτικής κοινότητας, καθώς και των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων που απέρρεαν από την ιδιότητά τους αυτή»*⁷⁰. Έτσι και στα μοντέρνα κράτη, όπου η διάχυση (αλλά και η δυνατότητα λήψης) των πληροφοριών είναι συχνά μεγάλη και συνεχής, η ιδεολογική διασπορά δε φαίνεται να λειτουργεί, τελικά, πάντοτε προς όφελος όλων ανεξαιρέτως των πολιτών. Διότι *«παρόλο που στο έθνος-κράτος»*⁷¹ *όλα τα μέλη του πληθυσμού μοιράζονται αναμεταξύ τους ένα σύνολο ουσιωδών του κυρίαρχου και πολυεξουσιαστικού χαρακτήρα του εννοιών, αυτές [οι έννοιες] διευθετούν ζητήματα πρακτικής, μάλλον, αντίληψης, παρά συνιστούν ασυνάρτητα διατυπωμένα επιχειρήματα-κίνητρα για δράση»*. Θα λέγαμε, λοιπόν, με άλλα λόγια ότι, παρόλο που τα μοντέρνα κράτη

⁶⁸ A. Heywood, *ό.π.*, σσ. 76-77.

⁶⁹ M. Freedon, *ό.π.*, σ. 259.

⁷⁰ A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge, 1985, σ. 210.

⁷¹ Κατά τον Giddens, στο έθνος-κράτος (the nation-state) αντικατοπτρίζεται η σύγχρονη μορφή διοικητικής ταξινόμησης, την οποία επιδιώκουν οι σύγχρονες πολιτειακές δομές, προκειμένου να εκφράσουν και να διατηρήσουν την εθνική και κρατική τους κυριαρχία. Πρόκειται, ωστόσο, για «ένα ακόμη είδος “απολυταρχικού κράτους” (absolutist state) και μάλιστα στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό». (Βλ. σχετικά, A. Giddens, *ό.π.*, σσ. 209-210).

εμφανίζονται ως “ανοιχτά” κι ανεκτικά στην κυκλοφορία κάθε είδους ιδεολογίας (και συχνά, μάλιστα, τα ίδια ενθαρρύνουν αυτή την πολυφωνία), εντούτοις δεν εντοπίζονται στο εσωτερικό τους πολιτικές ιδεολογίες, των οποίων η διάχυση να προσφέρει τη δυνατότητα *πραγματικής* κινητοποίησης και κυρίως *πραγματικής* ελευθερίας προς όλους τους πολίτες τους· αλλά, δυστυχώς, για μια ακόμη φορά πρόκειται για ιδεολογικές επικαλύψεις που εξαπλώνονται, τελικά, μόνο «*υπέρ των πιο προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων και, συγκεκριμένα, υπέρ της κυρίαρχης τάξης*»⁷².

Έτσι, ακόμη και το Σύνταγμα (το οποιοδήποτε εθνικό Σύνταγμα εν γένει) αποτελεί «*εξαιρετικό υπόδειγμα ιδεολογικού λόγου*» -ενός, δηλαδή, λόγου πολιτικού, εντός του οποίου διαπιστώνονται ιδεολογικές *προ-υποθέσεις* αλλά και ιδεολογικές *προ-εκτάσεις*. Διότι συνιστά «*μία σχετικώς στατική, πιστά ενσωματωμένη, σύνθεση πολιτικών εννοιών, η οποία οριοθετεί το χρονικό και χωρικό αδιαμφισβήτητο των πολιτικών ιδεών και μεθόδων, προς χάριν της εφαρμογής της*», ώστε, τελικά, «**το κοινό συμφέρον** να είναι έτσι **προ-καθορισμένο** από μια εξειδικευμένη, πολιτιστικά εμπνευσμένη προσπάθεια μορφοποίησής του»⁷³. Πρόκειται, επομένως, για μία γενικευτική μήτρα κατηγορηματικών προτάσεων και κανόνων, από την τήρηση της οποίας κανένας απολύτως πολίτης δεν νομιμοποιείται να ξεφεύγει ή να αδρανεί, αλλά και για μια συγκεντρωτική δέσμη αποφάσεων που «*φαίνεται να υπερβαίνει τις συγκρούσεις των ανθρώπινων βουλήσεων και να προσφεύγει σε έναν εξω-πολιτικό κοινό παρονομαστή*» -ο οποίος, σε καμία περίπτωση, δεν επιδέχεται αμφισβήτησης⁷⁴. Ακριβώς γι’ αυτό, λοιπόν, δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε – περισσότερο ή λιγότερο- με τη συγκεκριμένη εκτίμηση, αλλά και να ισχυριστούμε από τη μεριά μας ότι οι ιδεολογικές συνιστώσες των κατά καιρούς Συνταγμάτων (των *κάθε λογής* Συνταγμάτων) είναι εκείνες που προκαλούν τη μία και μοναδική συνισταμένη πολιτικής

⁷² Στο ίδιο, σ. 211.

⁷³ M. Freedon, *ό.π.*, σ. 271. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας). Εκτιμώντας το ζήτημα από την φιλοσοφική του πλευρά, ο Φαράντος υποστηρίζει ότι η ανεστραμμένη πραγματικότητα και η εκμετάλλευση είναι, τελικά, προϊόντα της κατοχής της εστίας του “φύσει” από το “θέσει” –κατάσταση που είχε ήδη κατακριθεί από την αρχαία σοφιστική. Όπως χαρακτηριστικά λέει, λοιπόν, «το “θέσει” είναι τώρα “φύσει”, ο νόμος, η ηθική, το έθος, η θρησκεία, όλα είναι “θέσει” και μάλιστα “θέσει” στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κοινωνίας, στο πλαίσιο του αγώνα του ατόμου για πολιτική ύπαρξη και επικράτηση». Κατά συνέπεια, κάθε φιλοσοφία και κάθε νόμος ή ηθική είναι μόνο “θέσει” και άρα δεν υπάρχει αλήθεια, παρά μονάχα όταν συμφωνεί με την πλειοψηφούσα γνώμη. Ωστε, τελικά, «δεν υφίσταται φιλοσοφία, υφίστανται μόνο άτομα που “φιλοσοφούν” λέγοντας ή γράφοντας, και φιλοσοφώντας είναι απλοί ιδεολόγοι, δηλαδή ασκούν ένα πολιτικό λειτουργήμα στο πλαίσιο της άρχουσας τάξης». (βλ. σχετικά, Γ. Φαράντος, *ό.π.*, σ. 25).

⁷⁴ M. Freedon, *ό.π.*, σ. 270. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν, εξάλλου, και οι εκτιμήσεις των Foley και Croly σχετικά με την περίπτωση του Αμερικανικού Συντάγματος, δεδομένων των κοινών τους (τηρουμένων των αναλογιών) πεδίων με την ελληνική πραγματικότητα. Κατά τον Foley, λοιπόν, «οι αξίες του Συντάγματος έχουν με διάφορους τρόπους περιγραφεί ως *φυσικές ή αιώνιες ή παγκόσμιες ή θεϊκές*», ενώ για τον Croly, «από τότε που το Σύνταγμα θεσπίστηκε, μια *συστηματική και ύπουλη* προσπάθεια ξεκίνησε, προκειμένου να κυριευτεί η αμερικανική κοινή γνώμη με την ιδέα του ιδιόμορφου *ιερού* χαρακτήρα του». (σ. 270, οι υπογραμμίσεις δικές μας).

εξαπάτησης: το γεγονός, δηλαδή, ότι, διαμέσου των *αναγκαστικά* συμπεφωνημένων και αποδεκτών από όλους κριτηρίων ενός Συντάγματος, τίθενται *αυτομάτως* και τα πολιτικά σταθμά της εθνικής και κρατικής ορθοφροσύνης –και όχι πολύ αργότερα, διαμέσου των πολιτικών αποφάσεων, προσδιορίζονται και οι πτυχές της πολιτειακής χειραγώγησης.

Καταλήγοντας, λοιπόν, ερχόμαστε κατά πρόσωπο με το οξύμωρο του “σωστού-λάθους” των ιδεολογιών: της δυνατότητάς τους, από το ένα μέρος, να «*συνιστούν σημαντικές μεταβλητές για την εξήγηση της σύγκρουσης, της συναίνεσης και της συνοχής*»⁷⁵ και της ικανότητάς τους, από το άλλο, να *προκαλούν* αυτό που επιχειρούν να εξηγήσουν –δηλαδή, τη μαζική κινητοποίηση είτε προς το δρόμο της συναίνεσης είτε προς το δρόμο της σύγκρουσης, καθώς και την ίδια τη χειραγώγηση ως αποτέλεσμα των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση, πάντως, το συμπέρασμα σχετικά με την ιδεολογική δραστηριότητα είναι σαφές: μια ιδεολογία είναι σε θέση άλλοτε να οδηγεί σε “διχογνωμία” και, εν συνεχεία, σε πολιτική σύγκρουση· κι άλλοτε σε “μοιρασιά” των κοινών πεποιθήσεων των ανταγωνιζομένων πλευρών και, κατ’ επέκταση, σε “πολιτική συναίνεση”. Σε κάθε περίπτωση, όμως, προκειμένου να φτάσει κανείς είτε στη μια είτε στην άλλη πλευρά, πρέπει *αναγκαστικά* να περάσει μέσα από το δρόμο της πραγματικής “διαπραγμάτευσης” –της πολιτικής και ιδεολογικής, ασφαλώς, διαπραγμάτευσης.

2.2 Ο κοινωνικός χαρακτήρας της ιδεολογίας

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, θα πρέπει να έχουμε πάντοτε κατά νου ότι μιλώντας για “ιδεολογία” δεν εννοούμε ένα φαινόμενο που υφίσταται αφ’ εαυτού –αυθαίρετα, δηλαδή, και, τρόπον τινά, ανεξάρτητα και “αυτοδύναμα”· αλλά μια πραγματικότητα της οποίας η δυναμική αναπτύσσεται μόνο *μέσω* ή *εξαιτίας* της ίδιας της ανθρώπινης –και δη της συλλογικής– κοινωνικότητας. Κάθε ιδεολογία, επομένως, δεν συνιστά απλώς ένα «*αυθαίρετο άθροισμα επιμέρους ιδεών, αλλά ένα σύνολο ιδεών που είναι κοινωνικές, με την έννοια ότι αποτελούν κοινό κτήμα ανθρώπινων ομάδων και κοινό τόπο των συλλογικών βιωμάτων τους*»⁷⁶ –μια πραγματικότητα, δηλαδή, που καταμαρτυρά ότι οι ιδεολογίες

⁷⁵ G. Sartori, *ό.π.*, σ. 409.

⁷⁶ Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 15. Λίγο παρακάτω, ωστόσο, ο Λέκκας υποστηρίζει ότι, προκειμένου να γίνει κατανοητή η έννοια της ιδεολογίας, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται «ως *περατή* στο χρόνο, στο χώρο και στα εσωτερικά της όρια». Παραθέτει, μάλιστα, και τη σχετική πεποίθηση του Plamenatz, κατά τον οποίο ακόμη και μια “συνολική” ιδεολογία είναι περιορισμένη, δεδομένου αφενός ότι περιορίζεται στις απόψεις και τις δοξασίες συγκεκριμένων ομάδων, λαών ή εποχής, και αφετέρου ότι συνιστά το σύνολο των δικών τους πεποιθήσεων. (υποσημ. 7, σσ. 15-16. Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

μπορούν να συγκροτηθούν «μόνο όταν μία ομάδα ή μια τάξη ή μια κοινωνία ολόκληρη τις υιοθετήσει και αναλάβει τον αγώνα να τις προωθήσει μέσα από τους θεσμούς της»⁷⁷.

Δεν μπορούμε παρά να συμφωνήσουμε, λοιπόν, ότι οι ιδεολογίες «οι ιδεολογίες είναι σε σημαντικό βαθμό προσκολλημένες σε κοινωνικές ομάδες [...] και παράγονται, κατευθύνονται και καταναλώνονται από ομάδες»· ότι «παρουσιάζουν μια ευρεία κλίμακα υπηρεσιών, όπως νομιμοποίηση, ενσωμάτωση, κοινωνικοποίηση, ταξινόμηση, απλούστευση και προσανατολισμό σε δράση, χωρίς τις οποίες οι κοινωνίες δε θα μπορούσαν να λειτουργήσουν με επάρκεια –ή ίσως και καθόλου»· καθώς και ότι «είναι πάντοτε παρούσες μορφές πολιτικού συλλογισμού, οι οποίες αντανακλούν ποικιλία σωστών ή λανθασμένων αντιλήψεων και θεωρήσεων των υπαρκτών ή φαντασιακών κοινωνικών κόσμων»⁷⁸. Όπως επίσης να λάβουμε σοβαρά υπ’ όψιν μας την άποψη της ιδεολογίας ως “κουλτούρας” ή ως “πολιτιστικού υποδείγματος” –ότι, δηλαδή, κάθε ιδεολογία, κατά έναν τρόπο, συνιστά και οπωσδήποτε **αντανακλά το πολιτιστικό υπόβαθρο** του περιβάλλοντος **που τη γέννησε**· και ότι, επίσης, διαμορφώνεται από τα ήδη υπάρχοντα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό “πολιτιστικά καλούπια”, «μέσω των οποίων το μυαλό μας αποθηκεύει και ταξινομεί καθετί που αντιλαμβάνεται»· αλλά και τα οποία μας δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε «γιατί μόνον ορισμένες πολιτικές συγκροτήσεις επιδεικνύουν με χαρακτηριστικό τρόπο, στο πέρασμα του καιρού, τη δυνατότητα ιδεολογικής καθοδήγησης»⁷⁹.

Ωστόσο (κι αυτή είναι η δεύτερη διαπίστωση), κάθε ιδεολογία, υπό μία έννοια, «**αντανακλά τη θέση του ατόμου στην κοινωνική ιεραρχία**» –δηλαδή το **που ακριβώς είναι ενταγμένος κανείς στην κοινωνική δομή**⁸⁰. Στο ερώτημα που τίθεται, άρα, σχετικά με το

⁷⁷ Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σ. 20.

⁷⁸ M. Freeden, *ό.π.*, σσ. 22-23. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁷⁹ G. Sartori, *ό.π.*, σ. 402. Αναφερόμενοι, εξάλλου, στην αμερικανική πραγματικότητα του 1944 (*Dialectic of Enlightenment*, σ. 167), οι Horkheimer και Adorno με το να στιγματίζουν την πολιτιστική βιομηχανία και με το να εναντιώνονται στην ισοπεδωτική δυναμική της, απαντούν στο πώς ακριβώς επιτυγχάνεται η ιδεολογική χειραγωγή μέσα από συγκεκριμένα καθοδηγητικά πρότυπα: «Η ελευθερία, ωστόσο, να διαλέξεις μια ιδεολογία, αποδεικνύεται παντού ότι είναι η ελευθερία του να διαλέξεις αυτό που πάντοτε είναι το ίδιο [...] και όλη η εσωτερική ζωή αποτελεί μαρτυρία για την προσπάθεια του ανθρώπου να κάνει τον ίδιο του τον εαυτό έναν επαρκή μηχανισμό, πανομοιότυπο (ακόμη και στα συναισθήματα) με το πρότυπο που υποδεικνύεται από την πολιτιστική βιομηχανία». Παρόμοια άποψη αναπτύσσει, ωστόσο, και ο Marcuse στον *Μονοδιάστατο Άνθρωπο* (*One-dimensional Man*, 1964), όπου στηλιτεύει την εμπορευματοποίηση και την παραμορφωτική διάβρωση της νόησης, που αυτή προκαλεί: «Τα μέσα μαζικής μεταφοράς και επικοινωνίας, τα προϊόντα της στέγης, της τροφής και της ένδυσης, η ακαταμάχητη παραγωγή της βιομηχανίας ψυχαγωγίας και πληροφόρησης κουβαλούν μέσα τους καθορισμένες συμπεριφορές και συνήθειες, συγκεκριμένες διανοητικές και συναισθηματικές αντιδράσεις, οι οποίες δεσμεύουν –περισσότερο ή λιγότερο εύκολα– τους καταναλωτές απέναντι στους παραγωγούς και, διαμέσου των τελευταίων, με την όλη πραγματικότητα». Και καταλήγει: «Τα προϊόντα καθοδηγούν και χειραγωγούν. Προωθούν μια ψευδή συνείδηση, η οποία δεν αντιλαμβάνεται το ψεύδος της». (D. Hawkes, *ό.π.*, σσ. 140 & 141 αντίστοιχα).

⁸⁰ Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σ. 22. Πρόκειται για μεταγραφή των θέσεων των Loewenstein και J. Barion αντίστοιχα.

ποια είναι τα κριτήρια που πρέπει να πληρούν οι δοξασίες, ώστε να χαρακτηριστούν “ιδεολογικές”, η απάντηση είναι η εξής: “ιδεολογικές” είναι οι δοξασίες που τις συμμερίζεται μια ομάδα ατόμων, που αφορούν σημαντικά για την ομάδα εκείνη ζητήματα, αλλά και που κατά κάποιον τρόπο έχουν “λειτουργική σχέση” με μια ομάδα ή τάξη - χρησιμεύουν, δηλαδή, για τη συγκράτησή της ή για τη δικαίωση δραστηριοτήτων και στάσεων που είναι χαρακτηριστικές για τα μέλη της. Επομένως, για το χαρακτηρισμό των δοξασιών ως “ιδεολογικών” δεν έχει, τελικά, καμιά απολύτως σημασία ούτε το εάν αυτές είναι ή όχι αληθείς και ως προς το περιεχόμενό τους, ούτε το εάν αυτές συνιστούν ή όχι θεωρίες· διότι, είτε είναι αληθείς είτε όχι, είτε, επίσης, συνιστούν ολοκληρωμένα θεωρητικά σύνολα είτε όχι, οι δοξασίες δρομολογούν (και διατηρούν) πάντοτε την ιδεολογική λειτουργία της *συγκράτησης των μελών μιας ομάδας*⁸¹.

Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η παρουσία των ιδεολογιών στο πλαίσιο των κοινωνικών σχηματισμών, κατά έναν τρόπο, είναι και σημαντικά *αναγκαία*. Διότι, όπως έχει υποστηριχθεί, η παρουσία αυτή αποτελεί εγγύηση και για την ίδια την εξέλιξη των κοινωνιών –συνιστά, με άλλα λόγια, την αναγκαία εκείνη συνιστώσα για τον αποκλεισμό και της παραμικρής πιθανότητας να υπάρξει σε κάποια στιγμή πραγματικός κοινωνικός μαρασμός ή να πάνσουν να υφίστανται οι όροι της κοινωνικής ισορροπίας. Το τι ακριβώς θα μπορούσε να συμβεί σε μια πιθανή αντίθετη περίπτωση, αλλά και τι χαρακτηριστικά θα είχαν τότε τα άτομα και οι κοινωνικοί σχηματισμοί, “απεικονίζεται” στην επιχειρηματολογία ενός από αυτούς τους θεωρητικούς, σύμφωνα με τον οποίο «*μια κοινωνική ομάδα χωρίς ιδεολογία και ουτοπία θα έμοιαζε χωρίς σχέδιο, χωρίς απόσταση από τον εαυτό της, χωρίς τη δυνατότητα αυτο-απεικόνισης. Θα ήταν μια κοινωνία χωρίς παγκόσμιο πλάνο, εναποτιθέμενη σε μια ιστορία θρυμματισμένη σε γεγονότα, που όλα τους είναι ισοδύναμα και ασήμαντα*»⁸².

Αυτό, συνεπώς, που προσφέρει η ιδεολογία στα κοινωνικά υποκείμενα (στα ενταγμένα –να επαναλάβουμε- μέσα σε κοινωνικούς σχηματισμούς μεμονωμένα υποκείμενα) είναι αφενός μεν το πολύτιμο για τα ίδια αίσθημα της κοινωνικής ύπαρξης και του κοινωνικού αυτοπροσδιορισμού, αφετέρου δε το απολύτως απαραίτητο για τις ίδιες τις κοινωνικές συγκροτήσεις προ-απαιτούμενο της ευρυθμίας και της κοινωνικής συνοχής –“προσφορές” που και στη μία και στην άλλη περίπτωση επιτυγχάνονται και ενδυναμώνονται διαμέσου των ιδίων των κοινωνικών λειτουργιών της. Έτσι, λοιπόν, με την πρώτη λειτουργία της ιδεολογίας, την “περιγραφική” ή “εξηγητική”, τα κοινωνικά υποκείμενα “καταναλώνουν”

⁸¹ J. Plamenatz, *ό.π.*, σ. 32.

⁸² P. Ricoeur, «Hermeneutics and the Human Sciences», σ. 241, αναφ. στο: M. Freeden, *ό.π.*, σ. 261.

και αποδέχονται μύθους, αξιώματα, επιχειρήματα και αναλύσεις -“γνώσεις”, δηλαδή, και δοξασίες-με τα περιεχόμενα των οποίων είναι, εν συνεχεία, σε θέση να περιγράφουν και να εξηγούν τον κόσμο που τους περιβάλλει. Με τη δεύτερη λειτουργία, “δεοντολογική” ή “παραγγελματική”, η οποία διαμορφώνει αξιολογικές κρίσεις σχετικά με το πώς πρέπει να είναι ο κόσμος και είναι στενά συνδεδεμένη με την πρώτη (της οποίας οι περιγραφές και οι εξηγήσεις «*την αιτιολογούν, την εκλογικεύουν και τη δικαιώνουν*»), προσφέρει στα κοινωνικά υποκείμενα διεξόδους για το «*τι πρέπει να κάνουν*» (το δέον γενέσθαι). Με την τρίτη, τέλος, λειτουργία, τη “συνεκτική” ή “παραμυθητική”, τα κοινωνικά υποκείμενα συν-έχονται και τους παρέχονται «*η δυνατότητα και τα κριτήρια της συνειδητής κοινωνικής συμμετοχής*» -καθιστώντας τα, δηλαδή, μέλη «*σε μια σαφώς διατεταγμένη πραγματικότητα που περιγράφει και σε μια εξίσου διατεταγμένη (αν και όχι πάντοτε ρητώς οριζόμενη) τάξη πραγμάτων που προδιαγράφει*». Υπό αυτή την έννοια, λοιπόν, η τρίτη αυτή λειτουργία είναι συνυφασμένη με τις δύο προηγούμενες, ενώ για τον εαυτό της κρατά τη δυνατότητα της αποκάλυψης στα άτομα του ρόλου και της σημασίας της εξουσίας αλλά και των συμφερόντων τους· δεδομένου ότι εξηγεί στον καθέναν ξεχωριστά «*πού ανήκει, με ποιους είναι ή οφείλει να είναι αλληλέγγυος, ποιος είναι ο ρόλος του ή ο προορισμός του και πώς ορίζονται τα περιθώρια και οι υποχρεώσεις της κοινωνικής του πράξης*»⁸³.

Παρότι, λοιπόν, πολλοί ήσαν εκείνοι που μίλησαν για το “δογματικό” και “κλειστό σύστημα” κάθε ιδεολογίας, αλλά και που θεωρούσαν (και θεωρούν ακόμη) ότι η **επιφυλακτικότητα** είναι ο καλύτερος τρόπος για να αντιμετωπίζει κανείς την ιδεολογία, αντιπροτείνοντας την πίστη στα πολιτικά συστήματα πεποιθήσεων «*ως πιο χαλαρές, πιο ανοιχτές και πιο ρεαλιστικές ομάδες ιδεών, οι οποίες είναι κατάλληλες για -και αξιόπιστες στα- δημοκρατικά περιβάλλοντα*»⁸⁴. εντούτοις, δεν μπορούμε παρά να εστιάσουμε σε αυτή τη “διπλή λειτουργία” της ιδεολογίας, η οποία έχει ως στόχο της «*το σφιχτό δέσιμο της κοινωνίας και την οργάνωση των προσωπικοτήτων των ώριμων ατόμων*» και η οποία

⁸³ Όλες οι αναφορές στις τρεις λειτουργίες της ιδεολογίας στο: Π. Λέκκας, *ό.π.*, σσ. 37-41.

⁸⁴ M. Freeden, *ό.π.*, σ. 17. (Πρόκειται για τις απόψεις των G. Sartori και D. Bell). Ο Freeden, ωστόσο, κάνει ειδική μνεία στον Bell, ο οποίος διατεινόταν στο πόνημά του *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*, New York, 1962 ότι επήλθε το τέλος των ιδεολογιών, λόγω της συναίνεσης των ατόμων προς τις κυβερνήσεις τους -σε εθνικό και διεθνές επίπεδο-, από την οποία προκλήθηκε βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και χαλάρωμα της ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Αυτή η θέση είναι, λοιπόν, κατά τον Freeden “ατυχής” και, παρότι καπιταλιστικής οπτικής (καθώς ανακοινώνει «τη σύγκλιση των τρόπων ζωής προς χάριν της παγκοσμιότητας»), μοιάζει εντυπωσιακά «με τις μαρξικές προβλέψεις για το μαρασμό της ιδεολογίας ως επακόλουθο της έλευσης του ιστορικού υλισμού». Για τις θέσεις, εξάλλου, του D. Bell, την κριτική του προς τον Μαρξ και τους σοσιαλιστές, τη μονομέρεια της ανάλυσής του και τον βαθμό της δογματικότητάς του, βλ. επίσης Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, *Προβλήματα Θεωρίας της Ιδεολογίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009, σσ. 389-398.

«γεννά ένα υποπροϊόν –τη νομιμοποίηση της εξουσίας»⁸⁵. Έτσι, θα μπορέσουμε –υπό μία έννοια- να εστιάσουμε στον ίδιο το ρόλο της ιδεολογίας, η οποία παρουσιάζεται «σαν ένας απλός αναδιπλασιασμός του υπάρχοντος» -ωσάν ένας, δηλαδή, «επαναληπτικός λόγος του κοινωνικού ελέγχου δίχως να συναντά αντιστάσεις»⁸⁶.

2.3 Οι δυσκολίες ορισμού και κατανόησης της έννοιας της ιδεολογίας

Η αναγκαία εξέταση της έννοιας της ιδεολογίας στο φως της μιας και μοναδικής αμετάκλητα ορθής ή/και αληθούς πρότασης αποτελούσε ανέκαθεν ένα εγχείρημα ιδιαίτερα δύσκολο –ταυτόχρονα δε και αρκετά επικίνδυνο. Πρακτικά, τον πήχη της δυσκολίας έθετε πάντοτε ψηλά η προσπάθεια διαφυγής από τη λογική της κατανόησης της ιδεολογίας ως έννοιας καταληκτικής και αποτιμημένης στο πλαίσιο περιχαρακωμένων, κάθε φορά, αντιλήψεων· αλλά και η αμφιβολία σχετικά με το αν είναι, τελικά, λογικά (και ως έναν βαθμό και επιστημονικά) ορθή η σύνθεση όλων των αντικρουόμενων θέσεων σε ένα κυρίαρχο αξίωμα, στο πλαίσιο του οποίου η ιδεολογία γινόταν αντιληπτή ως έννοια άκαμπτη, απόλυτη, απονευρωμένη και, όχι σπάνια, ελλιπής ή αυθαίρετη. Χωρίς αμφιβολία, αυτή η κινητοποίηση για την εύρεση της μιας και αδιαπραγμάτευτης αλήθειας συνιστούσε πρόκληση με υψηλή επικινδυνότητα, δεδομένου ότι εντός της είχε και την άρνηση προς όλο εκείνο το ασαφές πλέγμα των αντικρουόμενων (θεωρούμενων, μάλιστα, από τους εμπνευστές τους ως θεμελιωδώς αυταπόδεικτων) απόψεων για την ιδεολογία. Καθώς, λοιπόν, το εν λόγω πλέγμα παρείχε μία “ασφάλεια” που δύσκολα μπορούσε κανείς να αποδομήσει -είτε λόγω προσωπικών αδυναμιών, είτε, καθαρά οπορτουνιστικά, επειδή στην περίπλοκη και δυσνόητη σφαίρα εξήγησης μιας έννοιας δυσκολεύονται να βρουν ακριβή στόχο τα πυρά της κριτικής-, η επιλογή της μιας προτίμησης άφηνε, εντέλει, εκτεθειμένους όλους εκείνους που την υποστήριζαν. Το ζητούμενο, επομένως, ήταν (και εξακολουθεί να είναι) η αναγκαιότητα της ξεκάθαρης διατύπωσης, η οποία θα ήταν σε θέση να ανοίξει το δρόμο για μια ακριβέστερη απάντηση στο μονίμως ανοιχτό κεντρικό ερώτημα: τι είδους έννοια είναι, εντέλει, η ιδεολογία και τι ρόλους αναλαμβάνει μέσα στην τρέχουσα -υλική και σκοτεινή- πραγματικότητα;

Εκκινώντας αντίστροφα το ζήτημα, αποδεικνύεται εξίσου αληθής (ή, έστω, αληθοφανής) η άποψη που αρνείται το σκοτεινό χαρακτήρα της πραγματικότητας και που

⁸⁵ M. Freeden, *ό.π.*, σ. 16. (Πρόκειται για τη θέση του D. E. Apter, Introduction, στο: D. E. Apter, *Ideology and Discontent*, *ό.π.*, σσ. 18-21. Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁸⁶ Ζ.- Μ. Βενσάν, *ό.π.*, σ. 132. (Θέση του Adorno - οι υπογραμμίσεις δικές μας).

υποστηρίζει ότι η ιδεολογική σκέψη καθεαυτή είναι, εντέλει, «*κάτι σκοτεινό, κάτι που θα πρέπει να υπερνικηθεί και να οστρακιστεί από το μυαλό μας*». Το βασικό επιχείρημα της άποψης αυτής είναι ότι, ως μορφή σκέψης «*κοινωνικά εξαρτημένη από την απόλυτη φύση των πραγμάτων*», η ιδεολογία «*έχει επιπροσθέτως το ατυχές προσόν του να είναι ψυχολογικά “αλλοιωμένη”, “διεστραμμένη”, “μολυσμένη”, “νοθευμένη”, “παραμορφωμένη” και “νεφελώδης”, εξαιτίας της πίεσης των προσωπικών συναισθημάτων όπως του μίσους, της επιθυμίας, της αγωνίας ή του φόβου*»⁸⁷. Υπό αυτή την οπτική, είναι, επομένως, η κοινωνιολογική σκέψη, η οποία επιχειρεί να εξετάσει ως προς την αλήθεια τους τις διαστάσεις των πραγμάτων, αυτή που πάσχει από «*αναπόφευκτο εγκλεισμό εντός της μιας ή της άλλης υφιστάμενης προοπτικής*» και, που εξαιτίας της στρεβλής αυτής θέασης, δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι η σπουδή της ιδεολογίας σχετίζεται με τις ίδιες «*τις αιτίες ενός διανοητικού λάθους*»⁸⁸.

Δύσκολα, ωστόσο, μπορεί να διακριβωθεί, εάν η ιδεολογία *αναζητεί* ή αν, εντέλει, είναι εκείνη που *προκαλεί* το διανοητικό αυτό λάθος. Τον προβληματισμό ενέτεινε περισσότερο η άποψη ότι οι έννοιες και οι σημασίες στο εσωτερικό κάθε ιδεολογίας αποτελούν το επιστέγασμα των συνεχών ζυμώσεων και της αλληλεπίδρασης των “μη συγκεκριμένων”, αλλ’ ωστόσο υπαρκτών εννοιών του πυρήνα τους, με τις αντίστοιχες έννοιες των περιφερειακών και γειτονικών προς εκείνον σημείων· ότι συνιστούν, δηλαδή, κατά έναν τρόπο τα προϊόντα μιας “ιδεολογικής μορφολογίας”, της οποίας πρωταρχικό έργο είναι να *συναρθρώνει* τους κρυμμένους πίσω από τον πυρήνα και τις γειτονικές θέσεις “λογικούς” και “πολιτιστικούς περιορισμούς”, να επιτρέπει, εν συνεχεία, στους πολιτιστικούς αυτούς περιορισμούς να επιβληθούν στους λογικούς⁸⁹ και, τελικά, να καθορίζει και να κατευθύνει την ανθρώπινη δραστηριότητα.

⁸⁷ C. Geertz, «Ideology as a cultural system», αναφ. στο: D. E. Apter, *ό.π.*, σ. 49.

⁸⁸ Στο *ίδιο*, σ. 49. Λίγο παρακάτω (σσ. 49-50) συμπληρώνει: «Οι ιδέες και οι πεποιθήσεις που προσπαθούμε να εξηγήσουμε, μπορούν να σχετισθούν με την πραγματικότητα με δύο τρόπους: είτε με τα καθαυτά γεγονότα της πραγματικότητας, είτε με τους αγώνες, με τους οποίους αυτή η πραγματικότητα –ή, μάλλον, η αντίδραση σε αυτή την πραγματικότητα– προκαλείται. Εκεί όπου υφίσταται η πρώτη σύνδεση, η σκέψη είναι, κατά κανόνα, αληθινή· όπου επικρατεί η δεύτερη σχέση, έχουμε να κάνουμε με ιδέες που μπορούν να είναι αληθείς μόνο κατά λάθος και οι οποίες ενδεχομένως αποδυναμώνονται από προκαταλήψεις –με την πλατύτερη πιθανή έννοια του όρου. Ο πρώτος τύπος της σκέψης δικαιούται να ονομαστεί θεωρητικός· ο δεύτερος θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως παρα-θεωρητικός. Δανειζόμενος, τέλος μια παρομοίωση του Th. Geiger, προσομοιάζει την καθορισμένη από τα κοινωνικά γεγονότα σκέψη με έναν «καθαρό χειμάρρο, με κρυστάλλινα νερά και διαυγή» και, από την άλλη, τις “ιδεολογικές” ιδέες με ένα «βρώμικο ποτάμι, λασπωμένο και μολυσμένο από τους ρύπους που το έχουν κατακλύσει» –ώστε από τον πρώτο «είναι ακίνδυνο να πεις», ενώ στο δεύτερο «υπάρχει δηλητήριο που πρέπει να αποφεύγεται».

⁸⁹ M. Freedon, *ό.π.*, σ. 85. Ο Freedon υποστηρίζει ότι «κεντρική στην ανάλυση των ιδεολογιών είναι η εισήγηση ότι αυτές χαρακτηρίζονται από μια *συγκεκριμένη* μορφολογία, η οποία έχει να επιδείξει την ύπαρξη ενός πυρήνα [core], γειτονικών [adjacent] και περιφερειακών [peripheral] εννοιών· ενώ, παρουσιάζοντας το παράδειγμα των φιλελεύθερων καθεστώτων της πρόσφατης ιστορίας, στον πυρήνα των οποίων εντοπίζεται η θεμελιώδης έννοια της ελευθερίας, στις γειτονικές θέσεις τα ανθρώπινα δικαιώματα

Επαρκώς αποκαλυπτικό της πολυ-επίπεδης αυτής κινητικότητας της ιδεολογικής δράσης είναι, κατά τη γνώμη μας, το αναλογικό παράδειγμα του χάρτη, με το οποίο η παραπάνω άποψη επιχειρεί να εξηγηθεί: «*Θα πρέπει*», υποστηρίζει, «*να θεωρήσουμε τους λογικούς περιορισμούς ως καθοριστικούς για το δίκτυο των δρόμων που ξεκινούν από ένα δοσμένο σημείο –δοσμένο από τις επιλογές μας σχετικά με το σημείο εκκίνησης και όχι [θεωρούμενο] ως ενυπάρχον στο χάρτη-, ενώ τους πολιτιστικούς περιορισμούς ως εκείνους, οι οποίοι συστήνουν την προτιμητέα διαδρομή, βάσει του εάν η δική μας προτεραιότητα αφορά το τοπίο, την ταχύτητα, την ασφάλεια ή την αποφυγή εχθρικών κατοίκων των περιοχών*». Και συνεχίζει: «*Οι πολιτιστικοί περιορισμοί πιθανόν να αποκλείσουν κάποιες διαδρομές και να συστήσουν μισοτελειωμένες διαδρομές*»⁹⁰. Το κοινό σημείο της γεωγραφικής αυτής κινητικότητας με την ιδεολογική εντοπίζεται, όπως υποστηρίζεται, στο ότι «*κάθε ιδεολογία προσφέρει εκ περιτροπής έναν ανάλογο χάρτη, ο οποίος έρχεται σε αντιπαράθεση προς εκείνους των ανταγωνιστριών της*»· με τη διαφορά, βεβαίως, ότι στην περίπτωση της ιδεολογίας «*ο χάρτης γίνεται αντιληπτός ως **ραδιουργία***». Διότι, σύμφωνα με την άποψη αυτή, κάθε ιδεολογία επιθυμεί να αλλάξει το τοπογραφικό των περιοχών, να τις αναπροσδιορίσει ή ακόμη και να επιβάλει ή να αρνηθεί την ύπαρξή τους, αλλά και να κατευθύνει σημαντικά τους ταξιδιώτες προσφέροντάς τους υποδορίως **συγκεκριμένες** αξίες και εναλλακτικές. Ωστε, τελικά, «*καμιά διάσταση ενός ιδεολογικού χάρτη να μην είναι σταθερή*» και το μόνο σταθερό να είναι «*αυτό καθαυτό το δίκτυο των αμοιβαία κατευθυντήριων και σημαντικών εννοιών, με το οποίο οι ανθρώπινοι εγκέφαλοι (λογικοί και μη) και οι ανθρώπινες επιθυμίες επιβάλλουν τους **προτιμώμενους** στόχους τους*»⁹¹.

Για τη διανοητική σύγχυση, στην οποία –ακουσίως- βουλιάζουν, όσοι επιχειρούν να εξηγήσουν την πραγματική σχέση των ιδεολογικών παραμέτρων με τη λογική, τις

και οι έννοιες της δημοκρατίας και της ισότητας, και στην περιφέρεια (σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό) ο εθνικισμός, συμπληρώνει: «*Η ύπαρξη εννοιών γειτονικών στον ιδεολογικό πυρήνα είναι ουσιώδης για τη διαμόρφωση μιας ιδεολογίας. Η ιδέα της λογικής και πολιτιστικής γειτνίασης, την οποία έχουμε διερευνήσει εντός του πλαισίου κάθε ξεχωριστής έννοιας, είναι στον ίδιο βαθμό ζωτικής σημασίας και για τη συνάρμωση κάθε ολοκληρωμένης ιδεολογίας*». (Στο ίδιο, σσ. 77-78). Για το ρόλο των γειτονικών και περιφερειακών εννοιών στη διαμόρφωση του σκληρού πυρήνα μιας ιδεολογίας, για τον διαχωρισμό τους ανάλογα με το εάν βρίσκονται στην περίμετρο (perimeter) ή στο άκρο/περιθώριο (margin) ενός τόπου, για το γεγονός ότι μια έννοια ενδέχεται να είναι περιφερειακή σε μία ιδεολογία και στον πυρήνα μιας άλλης, για την αναγκαιότητα της κάθε ιδεολογίας να λάβει υπ' όψιν της τα γεγονότα του πραγματικού κόσμου, προκειμένου να καταστρέψει, τρόπον τινά, τη διαφορετικότητά των εννοιών της (των προερχόμενων από διάφορους τόπους) και να επιτύχει τη συνάρθρωσή τους, για τους περιορισμούς (δομικούς, λογικούς και πολιτιστικούς), διαμέσου των οποίων διαμορφώνονται αλλά και ταξινομούνται οι κοινωνικές καταστάσεις και, εντέλει, και οι ιδεολογίες, αλλά και για την αναγκαία, όπως εκτιμά ο Freedén, πορεία από τον πυρήνα προς την περιφέρεια και αντίστροφα, ώστε να μπορεί να εξακριβώνεται και να αναγνωρίζεται κάθε πεποίθηση ή πίστη στο εσωτερικό μιας ιδεολογίας βλ. στο ίδιο, σσ. 78-81.

⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 85-86.

⁹¹ Στο ίδιο. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

επιθυμίες και τον πολύπλευρο αγώνα του ανθρώπου με τη φύση, ευθύνεται, επομένως, ο *δολοπλόκος* χαρακτήρας της ιδεολογίας με τη θαυμαστή ικανότητά του να *αντιστρέφει* την ιεράρχηση και την αξιολόγηση των δεδομένων. Η ιδεολογική παρεμβολή είναι, δηλαδή, η αιτία που κανένας απολύτως χάρτης για την πορεία των ανθρώπων δεν μπορεί να θεωρηθεί εκ προοιμίου σωστός ή λανθασμένος· είναι, όμως, και η νέα αφετηρία για την υποστήριξη ενός Λόγου που δε στοχεύει στο ξεπέρασμα των ανθρώπινων αναγκών και που δεν υπακούει, εντέλει, στην ιστορία και στην πρόοδο⁹². Διότι, όπως έχει –σωστά κατά τη γνώμη μας– υποστηριχτεί, «*με την εκ πρώτης όψεως ασύνοπτη πολυσημία της*»⁹³ η ιδεολογία έχει την ικανότητα να διεισδύει στη σκέψη του ανθρώπου και να *μετασχηματίζει*, κατά τον τρόπο που εκείνη επιθυμεί, το στρώμα των ιδεών του προκαλώντας αφενός την επίφαση της ενότητας μεταξύ σκέψης και Είναι και αφετέρου θέτοντας σε λειτουργία το σώμα των κανονιστικών αρχών που την επαναφέρουν διαρκώς στο προσκήνιο⁹⁴.

Το σημαντικό πλεονέκτημα της ιδεολογίας (και, την ίδια στιγμή, τροχοπέδη για όσους επιχειρούν να ερμηνεύσουν την πολύπλευρη κινητικότητα της) είναι ότι ως σύνολο ιδεών ανήκει στη χορεία των “*πειστικών*” *δοξασιών* και θεωριών –εκείνων, δηλαδή, των δοξασιών «*που δε συμφωνούν με τις μαρτυρίες, που δεν μπορούν να επαληθευτούν ή που δεν εξετάζονται κριτικά*» και που «*φτάνουν να γίνουν αποδεκτές, συχνά πλατιά και ένθερμα, επειδή είναι πειστικές*»⁹⁵. Θα πρέπει, βεβαίως, εδώ να διευκρινίσουμε ότι η επιτυχία της ιδεολογίας ως πειστικής θεωρίας δεν οφείλεται σε καμία περίπτωση στην ικανότητα των προσώπων εκείνων, που ως ηγετικές θεωρητικές μορφές προΐστανται και κατευθύνουν κάθε φορά τη σκέψη και τη δράση των πιστών σε αυτές ομάδων. Απεναντίας, «*σχετίζεται μονάχα με τα κίνητρα και τα αισθήματα όσων προσώπων αποδέχονται τις δοξασίες και με τη συμπεριφορά που υιοθετούν εξαιτίας της αποδοχής τους*» –δηλαδή, με άλλα λόγια, η επιτυχία αυτή είναι το φυσικό, κατά έναν τρόπο, επακόλουθο της επιθυμίας των *ίδιων* των

⁹² M. Horkheimer, «*Die Aktualität Schopenhauers*», στο: M. Horkheimer, *Zur Kritik der instrumentellen Vernunft*, Frankfurt/M., 1967, (αναφ. στο: Σ. Πάνου, *ό.π.*, σ. 36). Εξηγώντας τις θέσεις του Χορκχάιμερ, ο Πάνου τονίζει ότι για τον Γερμανό φιλόσοφο η δύναμη του νου *δεν* αποτελεί τον τελικό στόχο της ανθρώπινης αναζήτησης· αλλά «ένα όπλο και μόνο του ανθρώπου στον αγώνα του με τη φύση». Για τον Χορκχάιμερ, επομένως, μόνο «το ξεπέρασμα των αναγκών κινητοποιεί τον ανθρώπινο νου», ενώ «καθετί άλλο αποτελεί ιδεολογία».

⁹³ K. Μανχάιμ, *ό.π.*, σ. 78.

⁹⁴ Να υπενθυμιστεί εδώ ότι στο *Ιδεολογία και Ουτοπία* ο Μανχάιμ προτείνει ως αναγκαία για την κατανόηση της ιδεολογικής πολυπλοκότητας μια *κοινωνιολογική σημασιολογική ανάλυση*, «που θα αποχωρίσει τα συμφυρμένα από την κατ’ *επίφαση* ενότητα, αναζητώντας μέσα στην ιστορία και σ’ ολόκληρο το γίγνεσθαι τον τόπο εκείνον όπου, από την εκάστοτε διαφορετικά διατεταγμένη γενική συνάφεια, πρόβαλε τη μία το τάδε και την άλλη το δείνα συστατικό τής προς ανάλυση σημασίας [...]». (Στο *ίδιο*, σ. 79, οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁹⁵ J. Plamenatz, *ό.π.*, σ. 83.

μεμονωμένων προσώπων ή ομάδων να ασπασθούν τις δοξασίες που μια ιδεολογία εμπεριέχει, αλλά και να τροποποιήσουν με τον έναν ή άλλον τρόπο τη συμπεριφορά τους⁹⁶. Όσο δε για την “παραγγελματική”, όπως έχει ονομαστεί, η δεύτερη λειτουργία της ιδεολογίας, αυτή αποτελεί (δευτερογενώς και προφανώς) απόρροια της πειστικότητάς της, υπό την έννοια ότι η προσφορά οδηγιών, συμβουλών ή εντολών για το πώς θα πρέπει να συμπεριφέρονται τα άτομα ή να κάνουν αξιολογικές κρίσεις, έπεται της πρωτογενούς ανάγκης της ιδεολογίας να εξηγήσει και να πείσει⁹⁷.

Ο όρος “ιδεολογία” παραπέμπει, λοιπόν, σε μια “**συμπλεκτική έννοια**” (cluster concept) –σε μία έννοια, δηλαδή, που επιχειρεί να γενικεύσει και να ταξινομήσει μια ποικιλία πολύπλοκων φαινομένων⁹⁸. Συνεπώς, δεν μπορεί παρά να είναι μάλλον «*κάτι περισσότερο από ένα δόγμα*». Διότι, από το ένα μέρος, έχει τη δυνατότητα να «*συνδέει συγκεκριμένες πράξεις και εγκόσμιες πρακτικές με μια πλατύτερη ομάδα εννοιών και, με το να κάνει κάτι τέτοιο, προσδίδει μια περισσότερο μεγάλωπρη και επιβλητική διάσταση στην κοινωνική συμπεριφορά*» και από το άλλο, «*μπορεί να θεασθεί σαν ένας πέπλος άθλιων κινήτρων ή φαινομένων*»⁹⁹. Κατευθυνόμενη και κανοναρχούμενη, άρα, είτε από τέτοιας λογής κίνητρα και φαινόμενα είτε από έννοιες με δόλια ή παραπλανητική τακτική, η ιδεολογική σκέψη πολύ συχνά μοιάζει να είναι παραμορφωμένη¹⁰⁰ –τόσο στην περίπτωση που σχετίζεται με “ζωντανές”–“βιωμένες” (lived) ή “διανοητικές” (intellectual)¹⁰¹ και με

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 87. Υποστηρίζοντας το ασύνδετο –συχνά– των προθέσεων και της δράσης των ηγετικών προσωπικοτήτων με την τελική συμπεριφορά των υπό καθοδήγηση προσώπων ή ομάδων, ο Plamenatz τονίζει ότι «όποιος διαδίδει τις δοξασίες μπορεί να μην έχει σκοπό τη δημιουργία ή την ανακοπή αισθημάτων, την ενθάρρυνση ή την αποθάρρυνση μιας συμπεριφοράς, όμως δεν είναι ανάγκη νά 'χει τέτοιο σκοπό, για να είναι οι δοξασίες “πειστικές” ή ιδεολογικές». (σ. 87, οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁹⁷ Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζει ο Plamenatz, «**αν υπήρχε μονάχα ο μύθος κι όχι το δίδαγμα, δεν θα είχαμε ιδεολογία**». Και λίγο μετά: «Εκείνο που κάνει ιδεολογικό τον μύθο είναι πως το ακροατήριό του, συνειδητά ή ασυνειδητά, αντλεί απ' αυτόν ένα δίδαγμα». Σημαντική, εξάλλου, τομή στην περί ιδεολογίας αντίληψη προκαλεί, κατά έναν τρόπο, η θέση του Plamenatz ότι θα πρέπει να διαχωρίσουμε στη σκέψη μας τις δοξασίες από τους κανόνες συμπεριφοράς, τους οποίους τοποθετεί στο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και όχι στο ιδεολογικό εποικοδόμημα –όπως προτιμούσε ο Μαρξ. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει: «Όμως η κοινωνική σχέση είναι βασικά κανονιστική: τα πρόσωπα που συσχετίζει έχουν αμοιβαίες αξιώσεις που αναγνωρίζουν ή θά 'πρεπε ν' αναγνωρίζουν. Η σχέση δε μπορεί να προσδιορισθεί ξέχωρα από τους κανόνες, που η τήρησή τους κάνει τη σχέση να είναι αυτό που είναι». (Στο ίδιο, σσ. 90 & 92 αντίστοιχα).

⁹⁸ G. Sartori, *ό.π.*, σ. 398.

⁹⁹ D. E. Apter, *ό.π.*, σ. 16.

¹⁰⁰ Πρόκειται για θέση του K. Mannheim, όπως παρατίθεται στο: R. Eatwell & A. Wright, *ό.π.*, σ. 9. Ο Eatwell προσθέτει, αμέσως μετά, ότι ο Mannheim εύστοχα παρατηρούσε πως η αναγωγική χρήση του όρου ‘ιδεολογία’ θα μπορούσε να στραφεί ενάντια στο Μαρξισμό, αφού, η από την πλευρά του παρουσίαση της ‘κυρίαρχης ιδεολογίας’ ως ιδεολογίας της κυρίαρχης τάξης, αργά ή γρήγορα υποχρέωνε και τον Μαρξισμό να δεχτεί –το ίδιο απλουστευτικά και για τον εαυτό του– την ύπαρξη ιδεολογίας και μάλιστα, μιας ιδεολογίας με ιδιοτέλεια.

¹⁰¹ Τη διάκριση μεταξύ “lived” και “intellectual” ιδεολογιών κάνει ο Βρετανός ψυχολόγος M. Billig, ο οποίος αντιλαμβάνεται τις πρώτες «ως λιγότερο συστηματικές μεν, αλλά ως περισσότερο ενδιαφέρουσες για να μελετηθούν». (Αναφ. στο: R. Eatwell & A. Wright, *ό.π.*, σ. 10).

“συγκεκριμένες” (particular) ή “ολικές” (total) ιδεολογίες¹⁰², όσο και στην περίπτωση που πρόκειται για “επί μέρους” ή για “εν γένει” ιδεολογίες¹⁰³.

Το πρόβλημα, ωστόσο, της παραμόρφωσης που προκαλεί η ιδεολογία, σχετίζεται άμεσα με την ίδια την αναπαράσταση του κόσμου και συγκεκριμένα με την «*αδυναμία μας να αναγνωρίσουμε την ενδιάμεση λειτουργία της αναπαράστασης, θεωρώντας την ως αυτόνομη σφαίρα και, έτσι, παρερμηνεύοντας την εμφάνιση του πράγματος καθεαυτού*»¹⁰⁴. Η εμφανώς επηρεασμένη από την καντιανή λογική αλλά και τον εγελιανό ιδεαλισμό θέση αυτή, υποστηρίζει δηλαδή ότι οι άνθρωποι αδυνατούν να κατανοήσουν τις ιδέες που έχουν *ως διαμεσολαβημένες* από τις σχέσεις τους με άλλες ιδέες, ώστε, τελικά, να μην κατορθώνουν να υπερβούν το σφάλμα τους να θεωρούν τις ιδέες αυτόνομες και ανεξάρτητες, με ευθύγραμμη –απλώς– σχέση με τα γεγονότα. «*Στη συνείδηση*», εξηγεί ο Μαρξ, «*δηλαδή στο δίκαιο, στην πολιτική κ.λ.π., οι σχέσεις μετασχηματίζονται σε έννοιες. Από τη στιγμή, όμως, που δεν πηγαίνουν πέρα από αυτές τις σχέσεις, οι έννοιες των σχέσεων αυτών επίσης μετασχηματίζονται σε πάγιες έννοιες στο μυαλό μας*»¹⁰⁵.

Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές-ερμηνευτές του, λοιπόν, ο Μαρξ ορίζει την ιδεολογία ως ένα σύστημα ιδεών, που αφενός σχετίζεται άμεσα με τις κυρίαρχες υλικές

¹⁰² Στο έργο του *Ideology and Utopia* (1929), ο K. Mannheim αναφέρεται στην “κοινωνιολογία της γνώσης” (sociology of knowledge), στη θεωρία, δηλαδή, της ιδεολογίας, με τη βοήθεια της οποίας «επεδίωκε να ξεσκεπάσει την ιστορικά περιορισμένη και γι’ αυτό μεροληπτική φύση όλων των πολιτικών θεωρήσεων» και που, μέσω αυτής, προβαίνει και στο διαχωρισμό των “particular” από τις “total” ιδεολογίες. Κατ’ αυτόν, κάθε “συγκεκριμένη” (particular) ιδεολογία «θα αγωνίζεται πάντοτε, με βάση την ψυχολογία των ενδιαφερόντων, για να εκσφενδονίζει αμφιβολίες σχετικά με την ακεραιότητα του αντιπάλου και για να αποδοκιμάζει τα κίνητά του, με το να επισημαίνει τις προσωπικές και ψυχολογικές ρίζες των διανοητικών προκαταλήψεων». Και ενώ, η “συγκεκριμένη” ιδεολογία στοχεύει *μόνο* στην απόρριψη των θέσεων του αντιπάλου [ακόμη και στην περίπτωση που, όπως λέει ο Eatwell (R. Eatwell & A. Wright, *ό.π.*, σ. 9), «παραμένει στο επίπεδο μιας περισσότερο ή λιγότερο συνειδητής μεθόδευσης ή, ακόμη, και απάτης»], η “ολική” ιδεολογία «θεωρεί υποκειμενική όχι μόνον την άποψη κάθε αντιπάλου, αλλά *όλες* τις απόψεις (συμπεριλαμβανομένης και της δικής της) και τις υποχρεώνει σε ιδεολογική ανάλυση». Βλ. D. McLellan, *ό.π.*, σσ. 37-38.

¹⁰³ Ο Althusser διακρίνει την “εν γένει” από τις “επί μέρους” ιδεολογίες, με γνώμονα το εάν έχουν ή όχι ιστορία. Κατ’ αυτόν, οι “επί μέρους” ιδεολογίες, δηλαδή η θρησκευτική, η πολιτική, η νομική και η ηθική, σχετίζονται με τους κοινωνικούς σχηματισμούς και, ακριβώς επειδή καταλαμβάνουν συγκεκριμένο ιστορικό χώρο, έχουν ιστορία –ασχέτως αν, όπως ο ίδιος προσθέτει, «ο τελικός προσδιορισμός [τους] τοποθετείται βέβαια έξω από το χώρο τους». Ο Althusser, όμως, εφορμώμενος από τη μαρξιστική θέση της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, υποστηρίζει ότι η “εν γένει” ιδεολογία δεν έχει ιστορία. Στην πραγματικότητα, βεβαίως, δεν πρόκειται για απλή επανάληψη της γνωστής θέσης του Μαρξ, αλλά για μια *παραλλαγμένη* εκδοχή της, η οποία αντιστρατεύεται τη θετικιστική-ιστοριοκρατική θέση του Μαρξ. Αρνούμενη την μαρξική άποψη ότι η ιδεολογία δεν έχει δική της ιστορία, αφού η ιστορία της εκτυλίσσεται εκεί όπου διαδραματίζεται η ιστορία των συγκεκριμένων ατόμων (δηλαδή, η μόνη υπαρκτή ιστορία), η εκδοχή του Althusser διατείνεται ότι «*οι ιδεολογίες έχουν μια δική τους ιστορία*» και ότι «*η εν γένει ιδεολογία δεν έχει ιστορία, όχι αρνητικά [...], αλλά με απόλυτα θετικό νόημα*». Πρόκειται, επομένως, για μια ιδεολογία «προικισμένη με δομή και λειτουργία τέτοιου τύπου, που την καθιστούν πραγματικότητα *μη-ιστορική*, δηλαδή, *παν-ιστορική*, με την έννοια ότι η δομή και η λειτουργία της, έχοντας την ίδια αμετάλλακτη μορφή, είναι παρούσες μέσα σ’ αυτό που ονομάζεται *συνολική ιστορία*». (βλ. Α. Αλτουσέρ, *ό.π.*, σσ. 96-99, οι υπογραμμίσεις δικές μας).

¹⁰⁴ D. Hawkes, *ό.π.*, σ. 98.

¹⁰⁵ Ο σχολιασμός της μαρξικής θεωρίας, στο *ίδιο*, σ. 99.

σχέσεις των κοινωνιών και αφετέρου επιχειρεί να κατανοήσει αυτή τη σχέση -η οποία δεν εμφανίζεται όπως πράγματι είναι αλλά **αντεστραμμένη**. Η ιδεολογία αποτελεί, έτσι, **ψευδή συνείδηση**, μια **απατηλή σύλληψη** που παραμορφώνει τις πραγματικές συνθήκες και προκαλεί την αποξένωση του ανθρώπου από την ουσία του –κατάσταση που περιγράφεται στη *Γερμανική Ιδεολογία* (1846-47): «Οι απατηλές εικόνες που δημιουργούνται στο ανθρώπινο μυαλό, αναπόφευκτα αποτελούν εξιδανικεύσεις των υλικών συνθηκών ύπαρξης [...] και εξαρτώνται άμεσα από υλικές προϋποθέσεις»¹⁰⁶. Όπως, λοιπόν, διατείνονται οι εν λόγω μελετητές, η μαρξική υλική πραγματικότητα, με την αποξενωμένη εργασία της («που», όπως αναφέρει γι' αυτή ο ίδιος ο Μαρξ στα *Οικονομικοφιλοσοφικά Χειρόγραφα* του 1844, «μετατρέπεται σε αντικείμενο, σε μια εξωτερική ύπαρξη, αλλά και υπάρχει έξω από τον άνθρωπο, ανεξάρτητα, σαν κάτι ξένο προς αυτόν»), προκαλεί κοινωνικές σχέσεις πέρα για πέρα αλλοτριωμένες. Στις σημειώσεις του «Για τον James Mill», ο Μαρξ αναφέρει, εξάλλου, ότι τα οικονομικά «εγκαθιδρύουν μια αλλοτριωμένη μορφή κοινωνικής σχέσης ως την ουσιώδη, αυθεντική και φυσική μορφή»¹⁰⁷ -είναι, με άλλα λόγια, η αφετηρία, απ' όπου αρχίζει να υφαίνεται το κουβάρι της απάτης. Ο ίδιος, λοιπόν, στρέφεται εναντίον της αστικής κοινωνίας της εποχής του, στο πλαίσιο της οποίας ο εργάτης (το κεντρικό, δηλαδή, πρόσωπο της μαρξικής θεωρίας) έχει πλέον απέναντί του το πράγμα που παρουσιάζεται ως αληθινή κοινότητα (*the true community/Gemeinwesen*), «την οποία προσπαθεί μεν ο ίδιος να κάνει κτήμα του, αλλά, εντέλει, καταβροχθίζεται από αυτή»¹⁰⁸. Επίσης, στρέφεται κατά του «προϊόντος» της κυρίαρχης αστικής τάξης, της **κυρίαρχης** δηλαδή **ιδεολογίας**, επειδή παρουσιάζεται ως μοναδική και φυσική, αλλά, εντέλει, δεν είναι παρά ταξική και ψευδής. Έτσι, στην *Αγία Οικογένεια* (1845), ο Μαρξ υπεραμύνεται της ιστορικής αποστολής του προλεταριάτου: «Ο σκοπός και η ιστορική του δράση είναι προδιαγεγραμμένα, αμετάκλητα και φανερά, στις δικές του συνθήκες ζωής καθώς επίσης και σε ολόκληρη την οργάνωση της σύγχρονης πολιτικής κοινωνίας»¹⁰⁹. Στο ενδιάμεσο στάδιο, θα διεξαχθεί η *πάλη των τάξεων*, με την ολοκλήρωση της οποίας θα επέλθει η ακινησία και η αταξική κοινωνία –το σημείο εκείνο, «όπου ο καθένας θα προσφέρει ανάλογα με τις δυνάμεις του και θα απολαμβάνει ανάλογα με τις ανάγκες του»¹¹⁰.

¹⁰⁶ Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *ό.π.*, σσ. 52-54.

¹⁰⁷ P. Singer, *ό.π.*, σσ. 57-58 (και οι δύο παραπομπές).

¹⁰⁸ K. Marx, *Grundrisse...*, σ. 496.

¹⁰⁹ Η παρουσίαση της θέσης αυτής στο: P. Singer, *ό.π.*, σ. 66.

¹¹⁰ Ι. Δ. Δημάκης, *Φιλελευθερισμός-Σοσιαλισμός-Εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1983, σσ. 67-68. Σύμφωνα, ωστόσο, με τον Hawkes (D. Hawkes, *ό.π.*, σσ. 88-91), πολλοί μαρξιστές δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν στην ολότητά του τον «διαλεκτικό υλισμό» του Μαρξ –του οποίου ο χαρακτήρας, όπως ο Hawkes διατείνεται, διαφαίνεται στο έργο του *Θέσεις πάνω στον Φόιερμπαχ*, όπου συνδυάζεται ο αμιγής υλισμός του τελευταίου με την ενεργή-διαλεκτική πλευρά της ιδεαλιστικής σκέψης.

Το μεταμοντέρνο επιχείρημα θα έρθει, ωστόσο, να περιπλέξει ακόμη περισσότερο το ζήτημα. Σύμφωνα με αυτό, ο διαχωρισμός της εμπειρίας μας σε τρία διαφορετικά “επίπεδα” -των ιδεών, των υλικών πραγμάτων και της αναπαράστασης- δεν είναι σωστός και, κατ’ επέκταση, «κάθε αντίληψη της ιδεολογίας υπό την έννοια μιας διαφοροποιημένης σφαίρας ιδεών θα πρέπει να εγκαταλειφθεί»¹¹¹. Η άποψη του μεταμοντερνισμού είναι, λοιπόν, ότι «ο σύγχρονος κόσμος χαρακτηρίζεται από την κρίση των “μετα-αφηγήσεων” και από την απώλεια της πίστης στη σαρωτική επέλαση της ιδεολογίας» και αντ’ αυτών προτείνει τον «πανηγυρισμό του πλουραλισμού, την απόρριψη της μονόδρομης αιτιότητας και την κατάδειξη των διαφορετικών πιθανοτήτων»· καθώς και την «πολιτική της προσωπικής ταυτότητας αντί αυτών της τάξης, του έθνους και των υπολοίπων»¹¹².

Ο S. Zizek, από την άλλη, αντιστρέφει τη φορά του συλλογισμού και διατυπώνει έναν εντελώς διαφορετικό προβληματισμό. Ο ψευδής χαρακτήρας της ιδεολογίας, κατ’ αυτόν, δεν οφείλεται στο γεγονός ότι αυτή δεν κατορθώνει να αντικατοπτρίσει σωστά την υλική πραγματικότητα· αλλά σε αυτή καθαυτή την υλική πραγματικότητα, «η οποία έχει πάρει το αλλόκοτο σχήμα μιας αντικειμενοποιημένης ψευδαίσθησης κι αυτή η ψευδαίσθηση είναι αντιγραφόμενη στη συνείδησή μας»¹¹³. Για τον Zizek, δηλαδή, **η ίδια η πραγματικότητα**

Στη *διαλεκτική αντίθεση* της διαλεκτικής μεθοδολογίας επικεντρώνεται εξάλλου και η Αντωνοπούλου, σύμφωνα με την οποία η κίνηση-μετάβαση από την “εδώ” θέση στην “εκεί” αντίθεση οδηγεί, τελικά, στη σύνθεση-ενότητά τους και έχει στον Μαρξ το κοινωνικό αντίκρισμά της στην ταξική διαμάχη καπιταλιστή αστού και εργάτη ως προς τα επίπεδα της παραγωγής των αγαθών, της ιδεολογίας, αλλά και της πολιτικής έκφρασης. (Μ. Αντωνοπούλου, *ό.π.*, σσ. 72-74). Όπως, όμως, υποστηρίζει ο Λέκκας (Π. Λέκκας, *ό.π.*, σσ. 23-25), η ιεραρχική διχοτόμηση “βάση - εποικοδόμημα” ουσιαστικά διασπά την κοινωνική ολότητα σε προκαθορισμένα πεδία (πολιτική, οικονομία, ιδεολογία κ.α.), καθένα από τα οποία έχει τη δική του υπόσταση και τα δικά του όρια, που ακυρώνουν, τελικά, τον περί ενότητας υποκειμένου-αντικειμένου μαρξικό λόγο. Ο McLellan εστιάζει στο ότι ο Μαρξ δεν διευκρινίζει τι σημαίνει “κοινωνικός καθορισμός των ιδεών” και τι “ιδεολογία”, ώστε τα δύο αυτά να ταυτίζονται στο έργο του και να μην μπορούμε να κατανοήσουμε «τι είδους κοινωνικός καθορισμός οδηγεί σε ιδεολογική σκέψη» (D. McLellan, *ό.π.*, σσ. 14-17). Με την κριτική αυτή συμφωνεί και ο Plamenatz, ο οποίος υποστηρίζει ότι στο μαρξικό έργο οι “κοινωνικοί όροι” καταλήγουν να σημαίνουν τόσο την “κοινωνική ύπαρξη” όσο και τη “συνείδηση” –κατά τρόπο “αδιαχώριστο” και προβληματικό. (J. Plamenatz, *ό.π.*, σσ. 68-70). Κατά τον Singer, ο Μαρξ δεν έδωσε καμία ξεκάθαρη απάντηση στο επίμαχο ερώτημα, αν οι παραγωγικές δυνάμεις ή το εποικοδόμημα καθορίζουν “σε τελευταία ανάλυση” την ιστορική εξέλιξη (και, ως εκ τούτου, αν οι παραγωγικές δυνάμεις καθορίζουν το εποικοδόμημα των ιδεών ή το αντίστροφο). Αντ’ αυτού, κατέληξε απλώς σε μια «*επιλογή* μεταξύ του αδιάλλακτου οικονομικού ντετερμινισμού [...] ή της πολύ πιο ελαστικής αντίληψης (*Grundrisse*, 99-100), όπου περιγράφει την κοινωνία ως ένα “οργανικό σύνολο” μέσα στο οποίο όλα είναι συνδεδεμένα μεταξύ τους» (P. Singer, *ό.π.*, σσ. 81-83). Στο ότι δεν υπάρχουν τάξεις με αποκλειστικά “ψευδή” ή “αληθή” συνείδηση, δεδομένου ότι το εσωτερικό κάθε κοινωνικής τάξης είναι ρευστό και ανομοιογενές επιμένει ο Τσαρδάκης (Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σσ. 86-88)· ενώ με τη θέση αυτή συμφωνούν και οι Seliger και Laclau, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι δεν είναι αληθές ότι η αστική ιδεολογία δεν περιέχει αληθή γνώση, αντικειμενικές διαισθήσεις και σωστές αξιολογήσεις, ούτε ότι η ιδεολογία του προλεταριάτου δεν περιέχει ψευδή συνείδηση (M. Seliger, *ό.π.*, σ. 76).

¹¹¹ Στο *ίδιο*, σ. 176.

¹¹² R. Eatwell & A. Wright, *ό.π.*, σ. 11. Βλ. επίσης τις απόψεις του J. F. Lyotard, όπως αυτές παρουσιάζονται στο βιβλίο του *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, 2^η έκδοση, προλεγόμενα Θ. Γεωργίου, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 1993, σσ. 26-27, 55-56, υποσ. 54 σ. 55.

¹¹³ D. Hawkes, *ό.π.*, σ. 177.

διαστρεβλώνει και παραμορφώνει τα δεδομένα και όχι η ιδεολογία· και επομένως, «η ιδεολογία δεν είναι απλώς μια “ψευδής συνείδηση”, μια απατηλή αναπαράσταση της πραγματικότητας· είναι μάλλον η ίδια η πραγματικότητα, η οποία θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως “ιδεολογική”». Και εξηγεί: «“Ιδεολογική” είναι η κοινωνική πραγματικότητα, της οποίας η απόλυτη ύπαρξη υπονοεί τη μη-γνώση των μετεχόντων σε αυτή, όσον αφορά τη βαθύτερη ουσία της (*its essence*). [...] “Ιδεολογική” δεν είναι η “ψευδής συνείδηση” μιας κοινωνικής ύπαρξης, αλλά αυτή η ύπαρξη, καθόσον υποστηρίζεται από “ψευδή συνείδηση”»¹¹⁴.

Είναι, λοιπόν, και δική μας απορία: «είναι η λέξη “ιδεολογία” ένας *terminus technicus* που υποτίθεται ότι δηλώνει “τρόπο σκέψης”, “σύστημα αξιών”, “δογματική”, “τοποθέτηση”, “γραμμή”, “απόψεις”, “αυταπάτες” κλπ.; Τι είναι ιδεολογία;»¹¹⁵. Σύμφωνα με την άποψη, πάντως, εκείνου που έθεσε το ερώτημα, «ο ίδιος ο λόγος είναι ιδεολογικός παραγωγός και ιδεολογικό παράγωγο, δηλαδή ιδεολογικό φαινόμενο, δηλαδή λάθος και ψεύδος», υπό την έννοια ότι αποτελεί «έκφραση συγκεκριμένων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων και συμφερόντων»· και συνδέεται στενά με την απάτη, «με τη “δόξα” (>δοκέω-ώ, =γνώμη, ιδέα, δοξασία, αλλά και δόγμα, εικασία), το “φαινομενικό”, την “αίσθησιν”, τον όχι-ακόμη-λόγο, τον αργό νου, τον “απατεώνα λόγο”», όπως αυτή ορίστηκε και αναζητήθηκε ερμηνευτικά στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία¹¹⁶.

Δεν μπορούμε, παρά να συμφωνήσουμε, λοιπόν, ότι «η σύλληψη της ιδεολογίας έχει αναδυθεί ως μια από τις πλέον περίπλοκες και αμφιλεγόμενες πολιτικές ιδέες» και ότι «πολιτικοί θεωρητικοί, ιστορικοί, φιλόσοφοι, γλωσσολόγοι, πολιτιστικοί ανθρωπολόγοι, κοινωνιολόγοι και ψυχολόγοι παλεύουν όλοι τους με τη σύλληψη της ιδεολογίας. Όπως, επίσης, να λάβουμε υπόψη μας ότι η προσπάθεια θεμελίωσης ακόμη και του *minimum* των ουσιαστικών χαρακτηριστικών μιας ιδεολογίας «εξαρτάται εν μέρει από τα συγχρονικά

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 178. (Πρόκειται για διατύπωση στο: Slavoi Zizek, *The Sublime Object of Ideology*, Verso, New York 1989, σ. 21).

¹¹⁵ Γ. Φαράντος, *ό.π.*, σ. 208.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 209. Κατά τον Φαράντο, το μοντέρνο πρόβλημα της ιδεολογίας «πρέπει να αντιμετωπιστεί σε συσχετισμό με τον Marx και το μαρξισμό, διότι μέσα σ’ αυτόν τον ορίζοντα έχουμε τη μεγαλύτερη συμπύκνωση και την κλασική διατύπωση του περίγυρου προβλημάτων που απασχολούν τη σημερινή θεωρία ή κριτική της ιδεολογίας». Πρέπει, δηλαδή, να το εξετάζουμε με γνώμονα τις θέσεις του Marx για την ιδεολογία σαν εσφαλμένη συνείδηση και για την ιδεολογία του προλεταριάτου ως «αληθινή επαναστατική ιδεολογία», τις μαρξικές αποκρυσταλλώσεις για την ψεύτικη ιδεολογία που «αντικατοπτρίζει το Είναι της αστικής κοινωνίας και είναι απάτη και αυταπάτη», αλλά και τις ήδη δοσμένες πληροφορίες για την ιδεολογία «ως επιφαινόμενο της ανθρώπινης αλλοτρίωσης». Το τρίπτυχο “άρνηση-ζήτηση-εύρεση” είναι, για τον Φαράντο, το πλαίσιο, μέσα από το οποίο θα μπορούσαμε να διερευνήσουμε τη μοντέρνα ιδεολογία, ώστε, όπως ισχυρίζεται, διά του “ζητύν” θα μπορούσαμε να φθάσουμε στο “ευρίσκειν”. (σσ. 210-213).

κριτήρια που χρησιμοποιεί ο κάθε εκτιμητής και εν μέρει από τις διαχρονικές παραδόσεις της φιλελεύθερης ερμηνείας, στην οποία εισδύει ο κάθε εκτιμητής»¹¹⁷.

Κι εδώ, ακριβώς, ελλοχεύει ο **ουτοπικός χαρακτήρας** της σύγχρονης ιδεολογίας. Ο οποίος δεν οφείλεται, φυσικά, στο γεγονός ότι καθένας που ασχολείται με την ερμηνεία της εισέρχεται κατ' ανάγκη στη διπολική πραγματικότητα αφενός της προσωπικής του συγχρονίας και αφετέρου της εν γένει διαχρονίας· αλλά στο ότι «η σύγχρονη ιδεολογία επιζητεί την ενότητα του πραγματικού και του ιδανικού, προσπαθεί δηλαδή να γεφυρώσει την απόσταση που χωρίζει την πραγματικότητα από το όραμα» -τα οποία, βεβαίως, «δεν είναι ποτέ σταθερά και δεδομένα»¹¹⁸. Η ανάγκη, με άλλα λόγια, για διαρκή ανανέωση της σύζευξης του πραγματικού με το ιδανικό, ώστε, με τη σειρά του, να ανανεώνεται διαρκώς και ο λόγος ύπαρξης της εκάστοτε ιδεολογίας, καταδεικνύει την ουτοπική διάσταση της τελευταίας· η οποία, όπως υποστηρίζεται, «συνίσταται στη συνεχή απόρριψη του παρόντος και τη σταθερή προσήλωση στο μέλλον –στον αδιάλειπτο επαναπροσδιορισμό του ιδανικού, στη διαρκή του “ανακαίνιση”, που εξασφαλίζει τη συνέχεια της απήχρησής της»¹¹⁹.

Με το σημασιολογικό της, ωστόσο, περιεχόμενο να αναπτύσσεται «πάνω σε μια αδιάσπαστη συνέχεια, η οποία κλιμακώνεται από τον αρνητικό πόλο –την “απλή ιδεολογία” ως ασυνείδητα ψευδή συνείδηση και τον στερημένο ηθικών αρχών χειρισμό των ιδεών- έως το θετικό πόλο –την ιδεολογία ως συνειδητά ορθή συνείδηση», φαίνεται τουλάχιστον εύλογος ακόμη και ο ισχυρισμός ότι η ιδεολογία «είναι εμπειρικά ένα μη-δεδομένο (*a non-datum*)»¹²⁰. Συνιστά, δηλαδή, μια έννοια κατ' ουσίαν «ανύπαρκτη έως τώρα», της οποίας πρώτιστος στόχος (πριν καν επιχειρήσει να πείσει άτομα ή ομάδες) είναι να βρει την ίδια της την ύπαρξη μέσα στο αχανές θεωρητικό σύμπαν που την περιβάλλει· και που, όταν το επιχειρεί, δεν είναι βέβαιο ότι θα το κατορθώσει, είτε γιατί οχυρώνεται πίσω από «επιβεβαιωμένες και ενδεχομένως επαληθεύσιμες δηλώσεις –ώστε να μην μπορεί, έτσι, να είναι ιδεολογία», είτε, από την άλλη, επειδή αναδύεται μέσα από «ανεπιβεβαίωτες και μη

¹¹⁷ M. Freedon, *ό.π.*, σσ. 84-85. Σχετικά με το δεύτερο σκέλος της θέσης του, που αφορά τη φιλελεύθερη ερμηνεία του κάθε θεωρητικού, ο Freedon προσθέτει ότι υπάρχουν πάρα πολλές νομιμοποιημένες εκδοχές του φιλελευθερισμού, οι οποίες έχουν διαμορφωθεί «μέσα από τον ανταγωνισμό παραδεδομένων συμβάσεων που έχουν εκτυλιχθεί στο χρόνο και στο χώρο».

¹¹⁸ Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 94.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σσ. 94-95. Η θέση αυτή αποτελεί θεωρητικό δάνειο από τον A. W. Gouldner (*The Dialectic of Ideology and Technology*, New York, 1976), ο οποίος, όπως παραθέτει ο Λέκκας (υποσ. 35, σ. 95), αναφέρεται στο παράδοξο της ουτοπίας της ιδεολογίας, στο ότι, δηλαδή, εκείνη **μένει πάντοτε ανικανοποίητη** παρά τις όποιες επιτυχίες της. Το παράδοξο, με άλλα λόγια, συνίσταται στο ότι «η ουτοπική σκοποθέτηση βρίσκεται λοιπόν σε βαθιά αντίθεση με το παρόν, όσο κι αν αυτό αποτελεί βελτίωση επί του παρελθόντος». (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

¹²⁰ M. Seliger, *ό.π.*, σσ. 76-77.

δυνάμενες να επαληθευτούν δηλώσεις –ώστε τότε να μπορεί μεν να είναι ιδεολογία, αλλά σε καμία περίπτωση αποτελεσματική»¹²¹.

Έπειτα από τόσες παραδοχές και άλλους τόσους αποκλεισμούς ένα είναι, λοιπόν, βέβαιο: πως «ο,τιδήποτε κι αν συνιστούν οι ιδεολογίες –προβολές μη παραδεδεγμένων φόβων, μεταμφιέσεις με απώτερα κίνητρα, καταφατικές εκφράσεις ομαδικής αλληλεγγύης-είναι, σαφέστατα, δείκτες της προβληματικής κοινωνικής πραγματικότητας και μήτρες για τη δημιουργία της συλλογικής συνείδησης»¹²². Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι κάθε ιδεολογία «προσφέρει μια “συμβολική διέξοδο” των συναισθηματικών αναταραχών (αναταραχών, δηλαδή, «κοινών σε όλους ή στους περισσότερους κατόχους ενός δοσμένου ρόλου ή μιας κοινωνικής θέσης»), οι οποίες προκαλούνται από την κοινωνική ανισορροπία». Συμφωνούμε ή όχι, λοιπόν, θα πρέπει, τελικά, να το παραδεχτούμε και από αυτό το δεδομένο να ξεκινήσουμε: «η ιδεολογία είναι ένα νόσημα [...] και απαιτεί μια διάγνωση»¹²³.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 77. Ο Seliger, εξάλλου, προσθέτει ότι η σχέση της ιδεολογίας με την αλήθεια είναι ευθύς εξ αρχής υπό σκέψη και υπό αίρεση και ότι, επίσης, είναι αμφισβητήσιμη και η μαρξική εικασία ότι «η έκταση, κατά την οποία η ιδεολογία περιέχει σωστή ενόραση (δηλαδή, σαφή γνώση της αλήθειας χωρίς τη μεσολάβηση της διάνοιας ή των αισθήσεων) εξαρτάται από την έκταση, κατά την οποία αυτή συλλαμβάνει τη συνολική δομική αλλαγή». Όπως, μάλιστα, συμπληρώνει, «αυτή η εικασία είναι το αντικείμενο της αναλυτικής θεωρίας για τις ιδεολογίες και όχι ένα συμπέρασμα». (σ. 77, οι υπογραμμίσεις δικές μας).

¹²² C. Geertz, ό.π., σ. 64.

¹²³ Στο ίδιο, σ. 54. (Και οι δύο παραπομπές).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Κράτος και εξουσία: η απόσπαση της συναίνεσης, οι όροι του κοινωνικού συμβολαίου και το ανεχέγγυον της δημοκρατικής διακυβέρνησης.

3.1 Το αναγκαίο (και μη) της εξουσίας και του κράτους

Το είδος, ωστόσο, της σχέσης που αναπτύσσει η ιδεολογία και η παιδεία σε μια κοινωνία, κατά τη γνώμη μας μπορεί να διαπιστωθεί μόνον έπειτα από την κατανόηση της μορφής και του χαρακτήρα, με τον οποίο εμφανίζεται η εξουσία στη συγκεκριμένη κοινωνία –και υπό την έννοια αυτή, θα λέγαμε ότι η συγκεκριμένη σχέση *ενέχεται* στο προσδιορισμένο κάθε φορά από πλευράς εξουσίας κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι όποτε αναζητούμε απαντήσεις σχετικά με το κατά πόσον, σε τι βαθμό και με ποια μορφή η παιδεία μιας πολιτείας ακολουθεί τις ιδεολογικές επιθυμίες της συγκεκριμένης εξουσίας της, ερχόμαστε κατά πρόσωπο με το ίδιο το πρόβλημα του αναγκαίου (αλλά και του ωφέλιμου) ή όχι της εν λόγω εξουσίας· αλλά και με την ανάγκη να τεκμηριώνουμε με πειστικότητα τις απόψεις μας για τον πραγματικό ρόλο της τάδε ή της δείνα εξουσίας, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσεται –όπως είδαμε- το επίσημο σύστημα παιδείας και αγωγής. Ταυτοχρόνως δε, θα πρέπει να έχουμε υπ’ όψη μας ότι το καθαυτό ζήτημα της εξουσίας, συνδεδεμένο με τις νεότερες και σύγχρονες ιστορικά κοινωνικές διαδράσεις αποτελεί ιδιαίτερη (και σημαντική, οπωσδήποτε) πτυχή του διαλόγου και των αφηγήσεων των ανθρώπων εκείνων των εποχών, με τις οποίες συμπίπτει χρονικά και η διαμόρφωση των περισσότερων και σημαντικότερων πολιτικών θεωριών· αλλά και επί των ημερών των οποίων πρόβαλε το δίλημμα περί του *είδους* της διακυβέρνησης και περί της αξίας ή όχι της ύπαρξης αυτού ακόμη του αντιπροσωπευτικού συστήματος.

Μια πρώτη ξεκάθαρη γεύση από τη “συζήτηση” που είχε ξεκινήσει σχετικά, μπορεί, επί παραδείγματι, να πάρει κανείς μέσα από τις θεωρητικές αποκρυσταλλώσεις περί του εξουσιαστικού τύπου του T. Hobbes κατά τον 17^ο αιώνα. Με άξονα τη βασική πεποίθηση ότι *«οι άνθρωποι δεν αρέσκονται (αντίθετα καταθλίβονται) να βρίσκονται μαζί, όπου δεν υπάρχει εξουσία ικανή να επιβληθεί σ’ όλους τους»*, καθώς και ότι ανταγωνίζονται και δυσπιστούν εξαιτίας των εσωτερικών κινήτρων και προσδοκιών τους για κέρδος, ασφάλεια

και προσωπικό κύρος¹²⁴, ο Hobbes προτείνει ως ασφαλέστερη οδό ισορροπίας και ασφάλειας **το ισχυρό κράτος** (το κράτος Λεβιάθαν), το οποίο θα μπορεί κάθε φορά να υπερβαίνει τις φυσικές ανισότητες των ανθρώπων και την αντικοινωνική τους συμπεριφορά και δράση. Το κράτος Λεβιάθαν δεν είναι, κατ' αυτόν, μία αυθαίρετη κατασκευή, η οποία έρχεται να επιβληθεί άνωθεν· αλλά συνιστά το εξουσιαστικό μόρφωμα που δημιουργείται από το σύνολο των ατομικών βουλήσεων –«*από την πραγματική ένωση όλων σε ένα και το ίδιο πρόσωπο*», που έρχεται να επισφραγίσει την παραίτηση των ανθρώπων από την αυτοκυβέρνησή τους και την κοινή συναινέσει *εκχώρηση* των φυσικών δικαιωμάτων τους για τάξη, ωφέλεια και ασφάλεια *σε έναν τρίτο*, ενδιάμεσο και “ουδέτερο”, πόλο, σε μια ισχυρή (υπεράνω όλων και για όλους) βούληση¹²⁵. Το κράτος, με άλλα λόγια, είναι ο απόλυτος φορέας της εξουσίας, ο νομιμοποιημένος εκφραστής και τηρητής των ήδη συμπεφωνημένων μεταξύ των ανθρώπων αλλά και μεταξύ εκείνων και του ίδιου, ο ορθολογικός συντηρητής της ειρήνης και της κοινωνικής ισορροπίας, ο ανεξέλεγκτος διαιτητής στα επεισόδια κοινωνικής σύγκρουσης, αλλά και ο φορέας εξουσίας που θα εκπέσει των πολλαπλών και ιδιαίτερων ιδιοτήτων του, στην περίπτωση που αυθαιρετήσει αφ' εαυτού. Συνιστά, δηλαδή, μια -τρόπον τινά- **αναγκαία “εφεύρεση”** των ανθρώπων και μια εκ των ων ουκ άνευ δομή, *με τη βοήθεια* της οποίας είναι δυνατόν

¹²⁴ Κ. Μαυριάς, *Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών*, γ' έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα 2001, σ. 197, υποσ. 83. Θα πρέπει, ωστόσο, -έστω, με πρωθύστερο σχήμα- να επισημάνουμε στο σημείο αυτό ότι ο Μαυριάς αναφέρεται και στον πολιτικό στοχασμό προσωπικοτήτων, τους οποίους απασχόλησε το ζήτημα της εξουσίας και των χαρακτηριστικών της και σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους, όπως λ.χ. ο Μακιαβέλλι, για τον οποίο «η πολιτική σταθερότητα υπερβαίνει σε σημασία τη μορφή του πολιτεύματος» και ο Ηγεμόνας που έχει στα χέρια του την εξουσία (είτε από αξιοσύνη είτε από τύχη) χρησιμοποιεί επιδέξια κάθε μέσο που διαθέτει για την εξυπηρέτηση των κρατικών συμφερόντων, αλλά και νομιμοποιείται να προβαίνει σε μη ηθικές πράξεις, εφόσον αυτές ενδέχεται να είναι είτε πολιτικά ωφέλιμες είτε οι μόνες διαθέσιμες προς χάριν του κοινωνικού συνόλου· ο Έρασμος, ο οποίος υιοθετεί ένα πολιτικό δέον που εδράζεται σε ηθικούς κανόνες, αλλά και ο οποίος αποδέχεται έναν ηγεμόνα, του οποίου η εξουσία εκπορεύεται από το σύνολο των ενάρετων ιδιοτήτων του· ο Μποντέν, κατά το οποίο η εξουσία μιας Πολιτείας (μιας αρχής, με άλλα λόγια) είναι –και οφείλει να είναι- απόλυτη, διηνεκής και αδιαίρετη – δηλαδή, ο κυρίαρχος ηγεμόνας απαλλάσσεται των λογοδοσιών του προς κάθε ισχυρότερο, ίσο ή ασθενέστερο κοινωνικά πολίτη, είναι ελεύθερος να δρα κατά την πίστη του και διαθέτει στο ακέραιο την εξουσία ενός συγκεκριμένου τόπου· ο Αλθούσιος (J. Althus), ο οποίος μιλά χωρίς πλέον θεολογικά βαρίδια για την “οργανική κοινότητα”, διαμέσου της οποίας συγκροτείται η πολιτική θεωρία και εξουσία, και στην κορυφή της οποίας βρίσκεται το κράτος –το αποτέλεσμα, κατά έναν τρόπο, της φυσικής συμβίωσης των ανθρώπων και του συνημμένου σε αυτή κοινωνικού συμβολαίου· ο Σουάρεθ (F. Suarez), κατά τον οποίο οι κυρίαρχοι μεν πολίτες εκχωρούν τμήμα της εξουσίας τους στον μονάρχη και αυτή η μεταβίβαση είναι, ωστόσο, αμετάκλητη· ο Καμπανέλλα (T. Campanella), για τον οποίο το κοινωνικό συμβόλαιο είναι και χρήσιμο και αναγκαίο, αλλά και μέρος της ανθρωπιστικής διάστασης των κοινωνιών· οι Smith, Bacon και Cook, των οποίων πρόθεση ήταν η εξισορρόπηση της εξουσίας βασιλιά και Κοινοβουλίου (αλλά και πάλι δε μιλούν για λαϊκή συμμετοχή)· ο Γρότιος (H. Grotius), σύμφωνα με τον οποίο το κράτος είναι ο κύριος (και κυρίαρχος) φορέας εξουσίας –ως, τρόπον τινά, αφηρημένη οντότητα πάνω από όλους και απ' όλα· ο Πούφεντορφ (S. Pufendorf), που, απολυταρχικός στη βάση του, θεωρεί ότι, έπειτα από την εκχώρηση στο πρόσωπο του ηγεμόνα-άρχοντα του πλέγματος εξουσιών, ο τελευταίος είναι πανίσχυρος ενώ οι πολίτες, που τον ενδυνάμωσαν, μετασχηματίζονται σε υπηκόους του. (σσ. 148-162 & 186-195).

¹²⁵ Στο ίδιο, σσ. 198-199.

να αποφευχθεί η φυσική ροπή των κοινωνικών υποκειμένων προς τη σύγκρουση και τον αλληλοσπαραγμό· αλλά και που μέσω αυτής είναι, τελικά, εφικτή τόσο η εν γένει ύπαρξη όσο και η συνέχιση των κοινωνιών.

Την ίδια περίπου εποχή, ο J. Locke θα παραδεχτεί –επίσης- το αναγκαίο της ύπαρξης εξουσιαστικών αρχών στο εσωτερικό όλων των κοινωνιών, αλλά με χαρακτηριστικά και ιδιότητες ιδωμένα μέσα από ένα εντελώς διαφορετικό πρίσμα κοινωνικής αντίληψης. Και αυτός, όπως και ο Hobbes, θα στηρίζει τη σύναψη του “κοινωνικού συμβολαίου” μεταξύ πολιτών και εξουσίας στη “φυσική κατάσταση”, στην οποία ούτως ή άλλως αυτοί υπόκεινται· με τη διαφορά, όμως, ότι η “φυσική” αυτή κατάσταση δεν εμπεριέχει πάθη και συγκρουσιακό χάος, αλλά την ενδογενή δυνατότητα των ανθρώπων να ζουν αρμονικά και ειρηνικά *«σε μια κατάσταση απόλυτης ελευθερίας και ισότητας»* -μια κατάσταση που τους επιτρέπει, δηλαδή, *«να κανονίζουν τις πράξεις τους, να διαθέτουν τα αγαθά τους και τα άτομά τους όπως νομίζουν, στα πλαίσια του Φυσικού Νόμου, χωρίς να ζητούν την άδεια ή να εξαρτώνται από τη θέληση άλλου ανθρώπου»*¹²⁶. Το “κοινωνικό συμβόλαιο”, στο οποίο επιμένει ο Locke, είναι, επομένως, το αναγκαίο προϊόν της προσδοκίας των κοινωνικών υποκειμένων να εμπιστευθούν σε κοινούς νόμους και σε μια δίκαιη και αμερόληπτη εξουσία το δικαίωμά τους για αυτοδιάθεση, ελευθερία και κοινωνική ειρήνη –προς αποφυγήν, δηλαδή, ενδεχόμενων επιβουλών ή άθλιων προαιρέσεων κάποιων ανεξέλεγκτων (φύσει ή θέσει) συγκατοίκων τους στο πλαίσιο της ακόρεστης δίψας εκείνων για περισσότερο κύρος και πλεονάζοντα αγαθά. Για το λόγο αυτό ακριβώς, συναινεί (και επιδιώκει) αυτή την ισχυρή και υπεράνω όλων νομοθετική και εκτελεστική εξουσία, στην οποία δεν δικαιολογεί, φυσικά, ούτε αυθαιρεσίες, ούτε πρακτικές ολιγαρχικού χαρακτήρα, αλλά ούτε και προσφέρει *αναπαλλοτρίωτα και διηνεκή δικαιώματα* ύπαρξης.

Τον ισχυρό και ηθικό χαρακτήρα του κράτους υποστηρίζει, αντίθετα, ο Hegel, σύμφωνα με τον οποίο εκείνο πάντοτε *προ-ηγείται* και είναι εξ ορισμού *ανώτερο των ατόμων*, δεδομένου ότι συνιστά, εντέλει, την *«ενσάρκωση του Πνεύματος στον κόσμο»*. Για τον Hegel, δηλαδή, το Κράτος είναι η ολοκλήρωση (και η πραγματικότητα, θα λέγαμε) της ηθικής ιδέας και της διαλεκτικής διαδικασίας, μέσα από την οποία διαμορφώνονται αρχικά οι ατομικές βουλήσεις και, εν συνεχεία, αυτές συγκροτούν, ως υπεράνω όλων και ως αναγκαία συνθήκη, το Κράτος –με άλλα λόγια, *«το πνεύμα που θάλλει, με το να γίνεται η*

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 204.

μορφή και η οργάνωση του κόσμου»¹²⁷. Τα πράγματα είναι, λοιπόν, απλά για τον Hegel και ακολουθούν μια εξίσου απλή συλλογιστική-λογική: η ανθρώπινη ιστορία είναι η προοδευτική πορεία του Πνεύματος-Νου (του καθολικού, εν ολίγοις, Νου, εντός του οποίου υπάρχει και εξελίσσεται και το Πνεύμα κάθε ανθρώπου ανεξαιρέτως) προς την αυτο-συνείδηση και την ελευθερία¹²⁸ –με άλλα λόγια, «τα πάντα κινούνται» και «όχι μονάχα ο άνθρωπος, αλλά και οι νόμοι βρίσκονται εν προόδω»¹²⁹. Εφόσον, λοιπόν, το Κράτος συνιστά την **πραγμάτωση των ατομικών βουλήσεων** (της κάθε ατομικής βούλησης, συγκεκριμένα), δεν είναι, τελικά, τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο από μια κατασκευή του ίδιου του ανθρώπου και του Πνεύματός του· άρα μια, επίσης, εν προόδω μορφή κι ένα *αυτονόητο* προϊόν της ατομικής και κοινωνικής διαδικασίας –αφενός μεν υπαρκτό, αφετέρου δε απολύτως αναγκαίο¹³⁰.

Για τον φιλελευθερισμό (οι θεμελιώδεις ιδέες του οποίου αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της μετάβασης από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό, απογειώθηκαν κατά την πρώτη φάση της βιομηχανοποίησης του 19^{ου} αιώνα και βρήκαν τεράστια απήχηση κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα) οι έννοιες του “**ατομικισμού**” και της “**ελευθερίας**” είναι κεντρικές για την κατανόηση του θεωρητικού σύμπαντός του για τον κόσμο στην ολότητά του. Η από πλευράς φιλελευθέρων υποστήριξη, δηλαδή, της αναγκαιότητας (προς χάριν της ανάπτυξης και της ευημερίας) να αφεθούν τα άτομα ελεύθερα και ανεπηρέαστα από παρεμβάσεις ή σκληρή καταπίεση, αποτελεί το θεμέλιο της πεποίθησής τους ότι «το κράτος στην καλύτερη περίπτωση θεωρείται [...] “αναγκαίο κακό”: “αναγκαίο” γιατί παρέχει τουλάχιστον τις συνθήκες της έννομης τάξης [...]. Συνάμα όμως είναι και “κακό”, αφού επιβάλλει μια συλλογική βούληση στην κοινωνία, περιορίζοντας έτσι την ελευθερία και τις ευθύνες του ατόμου». Καθώς, όμως, δεν μπορεί –όπως υποστηρίζουν ξεκάθαρα- να γίνει διαφορετικά, το κράτος θα πρέπει να λειτουργεί απλώς ως **εξισορροπητικός** και

¹²⁷ Β. Γκομπρόβιτς, *Μαθήματα φιλοσοφίας σε έξι ώρες και ένα τέταρτο*, μτφρ. Κ. Σχινά, Πατάκης, Αθήνα 2008, σσ. 97 & 98 αντίστοιχα.

¹²⁸ P. Singer, *ό.π.*, σσ. 34-36.

¹²⁹ Β. Γκομπρόβιτς, *ό.π.*, σ. 98.

¹³⁰ Οι αντιδράσεις των Νεο-εγγελιανών [των θεωρητικών, δηλαδή, οι οποίοι εμφανίστηκαν μετά το θάνατο του Hegel (1831) και επιχείρησαν να ανασκευάσουν την επιχειρηματολογία του Γερμανού καθηγητή και φιλοσόφου] εστιάζτηκαν στο, κατά την άποψή τους, μυστικιστικό, ατελές και αφηρημένο υπόβαθρο του θεωρητικού σύμπαντος του Hegel, το οποίο στηριζόταν αποκλειστικά στον μυστηριώδη κόσμο του Πνεύματος. Υποστήριζαν, λοιπόν, ότι στο φιλοσοφικό σύμπαν του Hegel, ακριβώς επειδή η ανθρώπινη κοινωνία (και το Κράτος, ως η κορυφή αυτής) συνιστούσε εκδήλωση του Νου στον κόσμο, όλα παρουσιάζονταν ως καλώς καμωμένα και δεν υπήρχε πρόθεση για αλλαγή –έστω ελάχιστη- των πολλών κακώς κειμένων. Θεωρούσαν, έτσι, ότι ο Hegel “είχε προδώσει τη φιλοσοφία του», ότι είχε ψευδαισθήσεις για τον κόσμο, για τη δέουσα συμπεριφορά και τη θρησκεία· καθώς και ότι, τέλος, στη θέση της έννοιας “Πνεύμα-Νους” θα έπρεπε να μπει η έννοια της “ανθρώπινης αυτο-συνείδησης”, ώστε «η εξιστόρηση του έπους του Νου να μετατρέπεται σε εξιστόρηση του έπους του ανθρώπινου πνεύματος» –και, επομένως, να επιτευχθεί η απελευθέρωση της ανθρωπότητας. (βλ. P. Singer, *ό.π.*, σσ. 38-40).

διορθωτικός, τρόπον τινά, μηχανισμός σε τριπλό άξονα: «στη διατήρηση της εγχώριας τάξης, την ενίσχυση των συμβολαίων, καθώς και την προστασία της κοινωνίας από τις εξωτερικές υποθέσεις»¹³¹.

Κατά μία άλλη, ωστόσο, άποψη, σύμφωνα με την οποία «η ηθική εξύψωση του ανθρώπινου προσώπου, σε σχέση με την αξιοσύνη και την αυτονομία του [...], συνιστά κατάλοιπο του βικτωριανού πρωτοκόλλου», ο φιλελευθερισμός καταλήγει να επιδοκιμάζει και να συντηρεί την ανάγκη ενός ισχυρού κράτους, «ακριβώς επειδή έχει καταληφθεί από έναν παθιασμένο σεβασμό για την ακεραιότητα του ατόμου και την ανάγκη να προστατευθεί αυτή η ακεραιότητα από κάθε βλαπτική παρέμβαση»¹³². Το αναγκαίο της ύπαρξης, επομένως, του κράτους, αλλά και το επίσης αναγκαίο τού –υπό προϋποθέσεις, έστω-εποπτικού έργου του, είναι, για το φιλελεύθερο πολιτικό επιχείρημα, εκ των συνθηκών επιβεβλημένο· προκειμένου να μην σημειωθούν -κατά την ακριβή διατύπωση- “νέες ευπάθειες”, αλλά και να διασφαλίζεται διαρκώς η “ποιοτική ύπαρξη” και η “φυσική επιβίωση” των ατόμων. Πίσω, όμως, από την επιχειρηματολογία αυτή μετά βίας κρύβεται ένας τεράστιος φόβος -αυτός που, ασφαλώς, μετασχηματίζει τη θεωρία σε πράξη μείζονος πολιτικού ενδιαφέροντος. Όστε αφενός να συγκαλύπτεται η επιθυμία «οι εύπορες και ευσπλαχνικές κοινωνίες να προωθούνται και να λαμβάνουν εγγυήσεις ύπαρξης»· και αφετέρου να διαχέεται η παραπλανητική-χιμαιρική πεποίθηση ότι το κράτος δεν είναι, εντέλει, παρεμβατικό, μα πέρα για πέρα απελευθερωτικό και ανεκτικό¹³³.

¹³¹ A. Heywood, *ό.π.*, σσ. 108 (και οι δύο διαδοχικές παραπομπές). Όπως, ωστόσο, επισημαίνει σε άλλο σημείο ο Heywood, οι φιλελεύθεροι στοχαστές δεν συμφωνούσαν συλλήβδην ως προς το είδος και τη δυναμική, την οποία θα έπρεπε να εμφανίζει η -ιδανική- σχέση μεταξύ ατόμων και κράτους. Έτσι, οι μεν πρώιμοι ή κλασικοί φιλελεύθεροι θεωρούσαν ότι «η ελευθερία συνίσταται στο να αφήνεται κάποιο άτομο μόνο του, ανεπηρέαστο από παρεμβάσεις και ικανό να δράσει με οποιονδήποτε τρόπο αυτό επιλέξει»· ενώ, από την άλλη μεριά, οι σύγχρονοι φιλελεύθεροι «έλκονται από μια περισσότερο “θετική” αντίληψη της ελευθερίας, η οποία προσδιορίζεται από τον Berlin ως η ικανότητα κάποιου να κυριαρχεί στον ίδιο του τον εαυτό, να είναι δηλαδή αυτόνομος». Η διχογνωμία αυτή στο εσωτερικό του -αρχικά αρραγούς- φιλελεύθερου επιχειρήματος προέκυψε, όπως ο ίδιος υποστηρίζει, όταν πλέον οι μεσαίες τάξεις πέτυχαν σε σημαντικό βαθμό την οικονομική και πολιτική κυριαρχία τους, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα τη βαθμηδόν εξασθένιση των επαναστατικών και ριζοσπαστικών πρώτων στοχεύσεων. Έτσι, «ο φιλελευθερισμός έγινε όλο και πιο συντηρητικός» και από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα άρχισαν οι ιδεολογικές και προγραμματικές αναθεωρήσεις του, που οδήγησαν, τελικά, στην εκδοχή του σύγχρονου φιλελευθερισμού· σύμφωνα με τον οποίο «η διακυβέρνηση οφείλει να είναι υπεύθυνη για την παροχή υπηρεσιών πρόνοιας, όπως η υγεία, η στέγαση, οι συντάξεις και η εκπαίδευση σε όλους τους πολίτες της» και «έχει καθήκον να ελέγχει, ή τουλάχιστον να θέτει κανόνες, για την οικονομία». (σσ. 74-75 & 83. Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

¹³² M. Freedén, *ό.π.*, σ. 268.

¹³³ Στο ίδιο, σ. 269.

Από τις τρεις “σχολές-τάσεις” του συντηρητικού επιχειρήματος¹³⁴, η ιδεολογικά εγγύτερη προς τον φιλελευθερισμό –αλλά όχι και πλήρως ταυτισμένη μαζί του- ήταν πάντοτε η κοινωνικοπολιτική επιχειρηματολογία του “μετριοπαθούς συντηρητισμού” (moderate conservatism): δεδομένου ότι και οι δυο τους μοιράζονταν ανοιχτά τα ίδια φιλικά αισθήματα απέναντι στο κράτος δικαίου (the rule of law), το ίδιο πάθος για τη διατήρηση της διαχωριστικής γραμμής μεταξύ κράτους και κοινωνίας, παρόμοια απορριπτικά αισθήματα προς το Σύνταγμα, την ίδια αγωνία για μια ανεξάρτητη δικαστική αρχή και, κυρίως, την ίδια δέσμευση για ένα κράτος “περιορισμένου χαρακτήρα” (limited politics)¹³⁵. Ωστόσο, οι σημαντικότεροι από τους θεωρητικούς (αλλά και τους οπαδούς) του μετριοπαθούς συντηρητικού επιχειρήματος δεν είχαν επ’ ουδενί πραγματικά ριζοσπαστικά ελατήρια ή την πρόθεση για μία εκ θεμελίων διορθωτική αλλαγή των κοινωνιών. Τουναντίον, έμεναν σταθερά προσηλωμένοι στη λογική των όποιων αλλαγών επί τη βάσει των, κατά τη γνώμη τους, λειτουργικών και αναπαλλοτρίωτων αρχών της υπαρκτής κοινωνικής τάξης – κινητοποιούνταν, δηλαδή, απλώς προς διαρρυθμίσεις και μετασχηματισμούς *περιορισμένου και ακίνδυνου* χαρακτήρα. Γεγονός, άλλωστε, που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε και τη διαφορετικότητα της ιδεολογικοπολιτικής επιχειρηματολογίας των φιλελεύθερων θεωρητικών από εκείνη των μετριοπαθών συντηρητικών, καθένας από τους οποίους είτε *«απέρριπτε την αφηρημένη, γενικευτική σύλληψη της λογικότητας του ανθρώπου [...] επί της οποίας στηρίχτηκαν όλα τα δικαιώματα»* μιλώντας για την ανάγκη, τελικά, ενός “περιορισμένου συντάγματος” και μιας πολιτικής με σαφή όρια (Ed. Burke): είτε μιλούσε για την ανάγκη *«ενός νέου συστήματος διακυβέρνησης βασισμένου στην ισχυρή καθοδήγηση»* -δηλαδή, σε μια ισχυρή (και αδιαπραγμάτευτη ως προς συγκεκριμένα ζητήματα υπαρκτών αρχών) εκτελεστική εξουσία (T. Carlyle): είτε, διαμέσου της –φαινομενικά δημοκρατικής και φιλελεύθερης- πρότασης για μαζικό δικαίωμα ψήφου, επεδίωκε την εγκαθίδρυση μιας άκρως εθνικής πνοής και την παγίωση των συντηρητικών αξιών (Disraeli): είτε εξέφραζε ανοιχτά την

¹³⁴ Κατά τον Noel O’Sullivan, έναν από τους πιο σημαντικούς και αναγνωρίσιμους θεωρητικούς του συντηρητισμού, οι τρεις σχολές του συντηρητισμού είναι η “αντιδραστική” (reactionary school), αυτή δηλαδή που απορρίπτει καθετί το ριζοσπαστικό και μιλά για ένα οργανικό, στατικό και ιεραρχικό κράτος, στο οποίο καθένας έχει συγκεκριμένη-διατεταγμένη αποστολή· η “επαναστατική” (revolutionary school), κατά την οποία οι επαναστατικές τάσεις κάθε εποχής αποτελούν τους αναπόφευκτους οδηγούς για την προσαρμογή, τη δικαίωση και την ανασυγκρότηση του συντηρητικού επιχειρήματος προς χάριν των ανθρώπων και του ολικού κράτους (total state) -εντός του οποίου οι πολίτες αναπτύσσονται χωρίς καταπίεση και αφομοιώνουν έτσι καλύτερα τις συντηρητικές αρχές· και η “μετριοπαθής” (moderate school), η οποία επιθυμεί να συμβιβάσει τα δύο άκρα και να τονίσει την αξία της ισορροπίας και της μετριοπάθειας εντός του κράτους, ώστε σ’ αυτό να χωρούν και να αναπτύσσονται όλες οι κοινωνικές “ποικιλίες”. (Noel O’Sullivan, «Conservatism», στο: R. Eatwell & A. Wright, *ό.π.*, σσ. 54-61).

¹³⁵ Στο ίδιο, σσ. 61-62.

αντίθεσή του προς το μαζικό δικαίωμα ψήφου, το οποίο, όπως υποστηριζόταν, έθετε σε κίνδυνο την εθνική κυριαρχία, έφερνε στο προσκήνιο ισχυρά κόμματα με ιδιοτελή συμφέροντα και –κυρίως- περιείχε τα σπέρματα κοινωνικών αναταραχών, από τις οποίες ενδεχομένως να έβγαινε κερδισμένη μια τάξη δεσποτική, άπληστη και διαφορετική από αυτές που γνώριζε ως τότε ο κόσμος (Lord Salisbury)· είτε μιλούσε για την ανάγκη «να επικρατήσει η ιδέα μιας χριστιανικής κοινωνίας» -δηλαδή μια κοινωνία με ιεραρχία και θρησκευτικότητα, με ισχυρή διακυβέρνηση και λαϊκή υποταγή (T. S. Eliot)· είτε θεωρούσε ότι «αυτό που προσδιορίζει κάθε μέλος της μοντέρνας μαζικής κοινωνίας δεν είναι η κοινωνική [του] θέση, που ενδεχομένως να είναι μια υψηλή θέση, αλλά η πνευματικότητα που φέρει μια καθαρή μακαριότητα σε όλους και η οποία βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση προς τις ατομικιστικές αξίες» (Ortega y Gasset)· είτε παρουσίαζε τον “ανθρωποκεντρικό ουμανισμό” ως το μείζον πρόβλημα της σύγχρονης-μαζικής κοινωνίας, διότι απέκοπτε τον άνθρωπο από το Θεό –και γι’ αυτό «*πρότεινε έναν συμβιβασμό*», που από τη μια περιέκλειε ήπιες “σοσιαλιστικές” συμπάθειες κι από την άλλη την αυθεντία και τις παραδοσιακές αξίες της εκκλησίας και της οικογένειας (J. Maritain)· είτε επέμενε στην αναγκαιότητα της “περιορισμένης πολιτικής”, η διατήρηση της οποίας δεν μπορούσε επ’ ουδενί να συμβιβαστεί με την αυτάρεσκη και δεσποτική “διαχειριστική πολιτική”, που στόχο της είχε να προσεταιριστούν όλο και πιο πολλοί ψηφοφόροι (F. Hayek)¹³⁶.

Οι σοσιαλιστές, ωστόσο, θεωρητικοί αντιτάχθηκαν στις ατομικιστικές προβολές και στην ανταγωνιστικού τύπου ισότητα των ευκαιριών, την οποία είχε ως κορωνίδα του το φιλελεύθερο επιχείρημα, καθώς και στην ιεραρχική και αντίρροπη προς τα συμφέροντα των πολλών “περιορισμένη πολιτική” της συντηρητικής πλευράς, αντιμετωπίζοντας «*την εγωιστική, κτητική, υλιστική ή επιθετική συμπεριφορά ως αποτέλεσμα περισσότερο των κοινωνικών συνθηκών, παρά των φυσικών*»· και επιμένοντας σταθερά πως «*ο ανταγωνισμός στρέφει κάθε άτομο εναντίον του άλλου, ενθαρρύνοντας την κάθε πλευρά να αρνείται ή να αγνοεί την κοινωνική της φύση, αντί να στηρίζεται πάνω σ’ αυτήν*»¹³⁷. Στο κέντρο, λοιπόν, της ιδεολογικής και πολιτικής θεωρίας τους βρισκόταν διαχρονικά το αίτημα της από πλευράς του κράτους διασφάλισης της *πραγματικής* ισότητας των ευκαιριών, άμεσα επακόλουθα της οποίας ήταν, κατά τη γνώμη τους, η δικαιοσύνη και η εξισωτική αντιμετώπιση, το κοινοτικό αίσθημα και η συνεργασία, η αυτο-πραγμάτωση και η προσωπική ολοκλήρωση. Για τους σοσιαλιστές, επομένως, το κράτος *δεν ήταν* ο διαιτητής της μόνιμης σύγκρουσης των διαφορετικά προσανατολισμένων υπηκόων, ούτε ο

¹³⁶ Στο ίδιο, σσ. 62-65.

¹³⁷ A. Heywood, *ό.π.*, σσ. 210-211.

δικαιούχος της αυθεντίας και του απεριόριστου δικαιώματος επιβολής της τάξης και της ιεραρχίας. Απεναντίας, ήταν (ή *όφειλε να είναι*) ο χορηγός της πραγματικής ισοπολιτείας, ο αρνητής του στείρου ανταγωνισμού και των θεωριών-θεσφάτων της φυσικής ανισότητας, ο ασφαλιστής των δικαιωμάτων και της κοινωνικής πρόνοιας και ο προμηθευτής της ηθικά εξισωτικής διάστασης των κοινωνιών –μια, δηλαδή, *αναγκαία* πραγματικότητα, εφόσον, βεβαίως, λειτουργούσε υπό τις ανωτέρω προϋποθέσεις και όχι με τη μορφή που συναντάται στις κοινωνίες των αστικών πολιτικών συστημάτων¹³⁸.

Τα κινήματα Αντίστασης, τα οποία εκδηλώθηκαν σχεδόν ταυτόχρονα με το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου ως δράσεις άμυνας και περιφρούρησης από πλευράς κατακτημένων πληθυσμών, ως κινήματα για την επανάκτηση, με άλλα λόγια, της στερημένης εθνικής ανεξαρτησίας τους, κατά έναν τρόπο επανεξετάζουν και επαναπροσδιορίζουν, όμως, και τα ζητήματα της αναγκαιότητας και μη, αλλά και της μορφής και του είδους, που θα έπρεπε να έχουν -εφεξής- τα εντός των εθνικών τειχών κράτη. Το γεγονός, βεβαίως, ότι τα κινήματα αυτά δεν στόχευαν στη δημιουργία εθνικών κρατών, καθώς αυτά υπήρχαν και προ της προέλασης του Άξονα, προσέφερε σημαντική ηθική και πρακτική, θα λέγαμε, στήριξη στο χαρακτήρα των μέχρι πρότινος υπαρκτών κρατών, δεδομένου ότι δεν ανακινούσαν την εθνική *υπόσταση* που αυτά είχαν ήδη παγιώσει. Επειδή, όμως, η Αντίσταση, σχεδόν στο σύνολό της, «*εκφράζει, στα μάτια αυτών που πήραν μέρος ή συναισθηματικά την ενστερνίσθηκαν, το διπλό όραμα μιας εθνικής, αλλά συγχρόνως και κοινωνικής και πολιτικής “απελευθέρωσης”*» -συνιστούσε, δηλαδή, ένα κίνημα που απέβλεπε «*και σε ριζική ανανέωση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής έπειτα από την ανάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας*»¹³⁹-, γίνεται κατανοητό ότι ως πράξη (και ως πραγματικότητα) έφερε, επίσης, εντός της και τα σπέρματα της **αμφισβήτησης** σχετικά με το θεμιτό ή όχι, καθώς και το πρέπον του ύφους και της λογικής, των μέχρι τότε υπαρκτών

¹³⁸ Θα πρέπει, βεβαίως, να υπενθυμίσουμε εδώ ότι στη σοσιαλιστική συντροφιά παρουσιάστηκαν κατά καιρούς διάφορα ιδεολογικά ρεύματα, με συχνά σημαντικές αποκλίσεις ως προς το είδος των κοινωνικών τους στοχεύσεων, αλλά και ως προς τις μεθόδους, διαμέσου των οποίων θα μπορούσε καθεμία από αυτές να επιτευχθεί –με σημαντικότερα σίγουρα το μαρξικό και το σοσιαλδημοκρατικό-ρεφορμιστικό ρεύμα. Έτσι, σύμφωνα με τις απόψεις του ορθόδοξου μαρξισμού μόνον η *απόλυτη* κοινωνική ισότητα είναι επιδιωκόμενη (και ωφέλιμη), ενώ κατά τους σοσιαλδημοκράτες θα πρέπει να αναζητείται η *σχετική* κοινωνική ισότητα –η ισότητα, δηλαδή, που έρχεται ως αποτέλεσμα του *παράλλαγμένου, εξημερωμένου και αναμορφωμένου* πλαισίου του αστισμού-καπιταλισμού. Σε αντίθεση, λοιπόν, προς τις κάθε είδους ρεφορμιστικές ή εξελικτικές απόψεις του σοσιαλισμού περί του κράτους, η ορθόδοξη μαρξική θέση αντιμετωπίζει την εκτελεστική εξουσία του σύγχρονου κράτους «ως επιτροπή που διαχειρίζεται τις κοινές υποθέσεις της αστικής τάξης» –ως όργανο καθοδηγούμενο, δηλαδή, από την άρχουσα οικονομική τάξη (*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*)· και το κράτος ως μεσολαβητή ανάμεσα στις συγκρουόμενες τάξεις και ως μέσο διαιώνισης του ταξικού συστήματος- άρα ως όργανο, του οποίου η πολιτική μεταρρύθμιση ή η ρεφορμιστική αλλαγή είναι απολύτως άσκοπη. (18^η Μπρυμαίρ του Α. Βοναπάρτη, βλ. σχετικά: Α. Heywood, *ό.π.*, σσ. 215, 218, 222-230, 243).

¹³⁹ Ι. Δ. Δημάκης, *ό.π.*, σσ. 212-213.

“οργανωμένων” κρατών. Ως κίνημα, δηλαδή, ξεκάθαρα ριζοσπαστικό, η Αντίσταση υπήρξε, θα λέγαμε, το κομβικό εκείνο σημείο, απ’ όπου αναδύθηκε η *αντίρρηση* και η *αντίδραση* «στις αμαρτίες του παρελθόντος και στην πολιτική συντήρηση»¹⁴⁰. Αποτέλεσε, με άλλα λόγια, το σαφέστατα απελευθερωτικό εκείνο κίνημα, το οποίο, όμως, δεν προχωρούσε παράλληλα πια με τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τις αντιλήψεις του για το κράτος, αλλά –μάλλον- με την ευρύτερη σοσιαλιστική ιδεολογία και τα δικά της νέα αιτήματα οργάνωσης και κρατικής αποστολής.

Το τέλος, ωστόσο, της δευτερο-πολεμικής περιόδου έφερε στο προσκήνιο **εθνικιστικά και κοινωνικά αναδιπλωμένες κυβερνήσεις**, με ισχυρές, δηλαδή, αντιστάσεις προς κάθε ριζοσπαστικό αίτημα επαναδιαμόρφωσης των κρατικών μηχανισμών και της προοπτικής τους· αλλά και με ολική επαναφορά στα προ του πολέμου πολιτειακά και κοινωνικά ισχύοντα. Εγκαινιάστηκε, έτσι, μια περίοδος ψυχροπολεμική απ’ όλες τις απόψεις, κατά την οποία τέθηκαν στις καλές (στην καλύτερη των περιπτώσεων· γιατί στη συντριπτική πλειοψηφία τους δεν τέθηκαν καν) τα σοσιαλιστικά ιδεολογικά αιτήματα για κοινωνική δικαιοσύνη· ενώ, αντίθετα, όλη η κοινωνική και πολιτειακή αναζήτηση εξαντλήθηκε στο πάγιο φιλελεύθερο αίτημα για ελευθερία και δημοκρατία. Η ανάγκη της παροχής δημοκρατίας εκφράστηκε, βεβαίως, και από το σοσιαλιστικό στρατόπεδο. Το αίτημα, όμως, «για ένα πολιτικό σύστημα που επιφέρει την εξάλειψη των προνομίων και την κοινωνική ισότητα», για την υλοποίηση της οποίας παρουσιαζόταν ως «αναγκαία η επιβολή δεσμεύσεων στα άτομα από το κράτος»¹⁴¹, θεωρήθηκε από τα κράτη που είχαν αναλάβει τα ηνία της διακυβέρνησης μη συμβατό με τις περιστάσεις πολλαπλής ανοικοδόμησης, αλλά και ασύμφορο για τις –υποτίθεται, ή αληθώς, κατ’ άλλους- λιγοστές οικονομικές δυνατότητες των κατεστραμμένων εθνικών μηχανισμών. Έτσι, επικράτησε η φιλελεύθερη διάσταση της δημοκρατίας -η αναγκαιότητα, δηλαδή, ενός πολυκομματικού κοινοβουλευτικού συστήματος, της ατομικής (και ατομικιστικής) ελευθερίας, έκφρασης και πρωτοβουλίας, αλλά και της (φαινομενικής, επί της ουσίας) ιδεολογικής και κοινωνικής πολυμορφίας. Διατηρήθηκε, με άλλα λόγια, και πάλι το αναγκαίο της εξουσίας του κράτους, υπό τη συνήθη του μορφή και με τη γνωστή του στάση, από την οποία ούτε παλαιότερα αλλά ούτε και τώρα μπορούσε κανείς να διαφύγει ή να αυτονομηθεί –παρά τις αντίθετες, εντέλει, διακηρύξεις του.

Υπό αυτές τις συνθήκες, τα δυτικά κράτη δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν ως εγγυητές της κοινωνικής ισότητας (την οποία επεδίωκε –περισσότερο ακραία ή

¹⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 214-215.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 217-218.

μετασχηματισμένη- η Αριστερά), δεδομένου ότι το φιλελεύθερο υπόβαθρό τους **απέρριπτε την ισότητα** ως ανέφικτη και **αντιπρότεινε την ισονομία** και την αυτοπρόσωπη κινητικότητα. Ούτε ήταν, βεβαίως, πρόθυμα να αποδεχτούν και να εφαρμόσουν άλλη τακτική πέραν της μεικτής οικονομικής πολιτικής και των συνήθων ρυθμιστικών διαδικασιών από τις εκάστοτε διακυβερνήσεις. Όσο δε για τα κόμματα που νομιμοποιούνταν να εμφανίζονται σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό (μηδέ εξαιρουμένων των ελληνικών) ήσαν σαφέστατα φορείς –σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό- της **φιλελεύθερης νομιμότητας** και των επιδιώξεών της, του κρατικού της συστήματος και του διαρθρωμένου πολιτειακού της λόγου, χωρίς ουσιαστικές αποκλίσεις από τον εκπεφρασμένο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό προσανατολισμό. Στο ενεργητικό τους δε, έχουν να επιδείξουν μόνο μικρές -συνήθως δειλές και χωρίς επιμονή- πράξεις ή προτάσεις (λαϊκιστικού, συχνά, χαρακτήρα) “αντίστασης” ή αντίδρασης απέναντι στην κύρια ιδεολογία. Αλλά κι όπου ή όταν (εντός ή εκτός νομιμότητας) οι πράξεις τους ήσαν σχετικά δυναμικές ή σημαντικά διαφοριστικές σε σχέση με τα ισχύοντα, δεν έτυχαν πάντοτε θερμής και ανοιχτής αποδοχής, ούτε μεγάλης διάρκειας, ούτε αλώβητου από μικροσκοπιμότητες ή ψευδο-ιδιοτέλειες χαρακτήρα. Με συνέπεια και πάλι να πέφτουν στο κενό ή –ακόμη χειρότερα- σε ανυποληψία· και, τελικά, το κράτος να διατηρεί τον *παλαικό* του χαρακτήρα και τη *δοκιμασμένη* τακτική του.

3.2 Ο αντι-κοινωνικός χαρακτήρας της εξουσίας

Η επίκληση από πλευράς πολιτικών (των αδιαμφισβήτητων, δηλαδή, “*παικτών*” στην, κατά τα φαινόμενα μόνο, “ανοιχτή” και “συμμετοχική” κοινοβουλευτική πραγματικότητα) του “γενικού” ή/και του “εθνικού-δημόσιου συμφέροντος” διασφαλίζει, κατ’ ουσίαν, το αυτόνομο (και το αυτόβουλο) της πολιτικής τους δράσης· υπό την έννοια ότι, προς χάριν του συμφέροντος αυτού, το κοινωνικό σώμα οφείλει να μετριάξει τις ατομικές/συλλογικές του βλέψεις και να παραιτείται του *θεσμικού* ελέγχου των αντιπροσώπων του και κατόχων της πολιτικής εξουσίας. Στα σύγχρονα κοινοβουλευτικά συστήματα αναγνωρίζεται, βεβαίως, το δικαίωμα των πολιτών να ελέγχουν με τον *κριτικό λόγο* τους καθέναν εκ των αιρετών αντιπροσώπων τους –έστω και υπό προϋποθέσεις. Με τον τρόπο, όμως, που αυτά είθισται να λειτουργούν, **κανένας πολίτης δεν έχει όντως τη δυνατότητα να εγκαλέσει ή να ανα-καλέσει κάποιον από τους πολιτικούς “παίκτες”**· αλλά υποχρεούται και εξ-

αναγκάζεται να αποδίδει στο κράτος τόσο την ιδιότητα του εντολοδόχου όσο κι εκείνη του εντολέα, συναινώντας -μάλλον ακούσια- στην **αφαίρεση του προσωπικού του δικαιώματος ως προς το να εν-τέλλεται** (να παραγγέλλει και να προστάζει), αλλά και παύοντας πλέον να αποτελεί ο ίδιος είτε τον αποδέκτη του σκοπού της πολιτικής είτε σημαντικό συστατικό μέρος του πολιτικού συστήματος¹⁴².

Το κράτος, λοιπόν, ως απόλυτος κυρίαρχος και νομιμοποιημένος κάτοχος της εξουσίας εισέρχεται *κατά μόνας* στην πολιτειακή πραγματικότητα εκτοπίζοντας, τρόπον τινά, τις ιδιωτικές και συλλογικές βουλήσεις ως ανεύθυνες, ιδιοτελείς και συμφεροντολογικές· και αναλαμβάνοντας, συνάμα, να διεκπεραιώσει από μόνο του τις ανάγκες -εσωτερικές και άλλες- του έθνους που προΐσταται. Έτσι, όμως, επιβάλλει στους συν-κοινωνούς του (διότι το κράτος είναι ή οφείλει να είναι, επίσης, μέρος της κοινωνίας) το αδιαπραγμάτευτο της κυριαρχίας του και, επιπροσθέτως, υπονομεύει (και, εντέλει, καταργεί) τον αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα, τον οποίο -καταστατικά- είναι υποχρεωμένο να φέρει. Δεν είναι, επομένως, άξιον απορίας που **το κράτος** (και στο πρόσωπο αυτού και όλοι οι πολιτικοί, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο συμμετέχουν στους διακυβερνητικούς χειρισμούς του), **ως εντολέας πλέον**, καθορίζει και δεν καθορίζεται, χειραγωγεί και δεν χειραγωγείται από τους πραγματικούς εντολείς του -τα κοινωνικά υποκείμενα· όπως και ότι δεν έχει *ακόμη* ολοκληρωθεί η πολιτειακή συγκρότηση της κοινωνίας -η μεταβολή, δηλαδή, της κοινωνίας σε "σώμα" ή, ακριβέστερα, σε "δήμο"¹⁴³.

Απόρροια, εξάλλου, της μη πολιτειακής συγκρότησης της κοινωνίας είναι η εμφανής έλλειψη ομοιογένειας ως προς τον αντί-λογο, τον οποίο τα μέλη της κοινωνίας ενίοτε υψώνουν στον εξουσιαστικό λόγο (αλλά και στην εξουσιαστική πρακτική)· ενώ *σύμπτωμα* της κατάστασης αυτής αποτελεί η **εκτεταμένη συναίνεση** και η συχνά μέγιστη **ανοχή**, την οποία επιδεικνύει το κοινωνικό σώμα (ως σύνολο μεμονωμένων ατόμων, μικρών ή μεγάλων ομάδων, ενώσεων κλπ) απέναντι στις -επίσης συχνά- αυθαίρετες ή/και αντι-κοινωνικές επιλογές της εξουσίας. Είναι, δηλαδή, τόσο βαθιά η διείσδυση της εξουσίας και του κράτους στον κοινωνικό χώρο και τόσο σταθερή η ισχύς της εκτελεστικής της ευχέρειας, ώστε τα κοινωνικά υποκείμενα εύκολα μετατρέπονται σε ανενεργούς παράγοντες τής -κατά τα φαινόμενα, όπως αναφέρθηκε, συλλογικής- πολιτειακής ζωής και

¹⁴² Γ. Κοντογιώργης, *Το αυταρχικό φαινόμενο "4^η Αυγούστου", "21^η Απριλίου"*. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις, Παπαζήσης, Αθήνα 2003, σσ. 100 & 102.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 103.

σε υπέρ το δέον υποχωρητικούς αποδέκτες της καταπιεστικής και κατασταλτικής δυναμικής του¹⁴⁴.

Θα πρέπει, ωστόσο, να επαναλάβουμε εδώ ότι τα δυσάρεστα αυτά αποτελέσματα δεν οφείλονται (ή, τουλάχιστον, όχι εξ ολοκλήρου) στο αφέλές και στο εύπιστο του χαρακτήρα των κοινωνικών υποκειμένων, στη φυσική-εγγενή, δηλαδή, *προφανή* τους κατάσταση, την οποία εκμεταλλεύτηκαν δεόντως οι εκάστοτε (υποτίθεται, φύσει ανώτερες) κρατικές εξουσίες. Αλλά ότι συνιστούν το ξεκάθαρο προϊόν μιας προγενέστερης –γενικευμένης και σαφέστατα πολυεπίπεδης- διαδικασίας *εσωτερίκευσης*, την οποία σχεδιάζει και επιβλέπει η εκάστοτε εξουσία –“ολοκληρωτική δημοκρατία” μεταχειριζόμενη τους διαθέσιμους “**μηχανισμούς ενσωμάτωσης**”· ώστε να επιτύχει τη σταθερή υπαγωγή του κοινωνικού πληθυσμού στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό της πρόγραμμα¹⁴⁵. Η υποχωρητικότητα και η αποδοχή των δράσεων της εξουσίας από πλευράς κοινωνικών μελών δεν μπορεί, επομένως, να αποδοθεί σε παρακινδυνευμένα ή άστοχα σταθμά φυσικής και ποιοτικής διαφοράς ορισμένων ή, επίσης, σε συνθήκες μη ελεγχόμενες κοινωνικά και πολιτικά. Απεναντίας, αποτελεί *καταφανώς* το άμεσο επακόλουθο μιας διαδικασίας που μετασχηματίζει το υποκειμενικό σε αντικειμενικό, το μοναδικό σε καθολικό και το συμβαίνον τώρα σε αείποτε συμβαίνον –μιας διαδικασίας, με άλλα λόγια «*φυσικοποίησης της ροής και των υλικών ανταλλαγών*», διαμέσου της οποίας «*η κυριαρχία γίνεται το μαζικό κοινωνικό γεγονός, η κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώνει όλες τις άλλες σχέσεις*»¹⁴⁶. και η οποία έχει ως στόχο της την από πλευράς εξουσίας διασφάλιση της ολοκληρωτικής τάξης, δεδομένου ότι το κύριο χαρακτηριστικό της (εμφανέστατα δε, και κάθε σύγχρονης εξουσίας) είναι «*η σημαντική διεύρυνση του αυτοπαθούς προστατευτισμού της*»¹⁴⁷.

Εκτός, όμως, από τους μηχανισμούς έμμεσης καταπίεσης, εσωτερίκευσης και ενσωμάτωσης, φυσικοποίησης και απλόχερου προστατευτισμού, το σύγχρονο-φιλελεύθερο Κράτος δικαίως διαθέτει και μεταχειρίζεται προς όφελός του και ένα σύνολο γραπτών (και, στην πράξη, δύσκολα απαλλοτριώσιμων) “*συνταγματικών εγγυήσεων*” –ένα σύνολο

¹⁴⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισήμανση του Αλτουσέρ ότι η μερίδα εκείνη του κοινωνικού ιστού, η οποία αντιπαλεύει ταξικά την κρατική εξουσία, στρέφεται *ενάντια στην κατοχή*, «δηλαδή την κατάληψη και τη διατήρηση της πολιτικής εξουσίας από μια κοινωνική τάξη ή από μια συμμαχία τάξεων ή ταξικών ομάδων»· αλλά και ότι ένα κράτος, ακόμη κι όταν πάψει να είναι κάτοχος της εξουσίας, μπορεί να παραμείνει στη θέση του ως μηχανισμός –δηλαδή, ως διοίκηση και ως “ειδικευμένος μηχανισμός”, ήτοι αστυνομία, δικαστήρια, στρατός, φυλακές κτλ. (Λ. Αλτουσέρ, *ό.π.*, σσ. 78 & 81).

¹⁴⁵ Χ. Μαρκούζε, *ό.π.*, σ. 25.

¹⁴⁶ Ζ.- Μ. Βενσάν, *ό.π.*, σ. 112. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας). Και λίγο παρακάτω: «Ολοένα και περισσότερο οι άνθρωποι ταυτίζονται με τις σχέσεις που τους καταπιέζουν και τους ακρωτηριάζουν δίχως να μπορούν να φέρουν καμιά πραγματική αντίσταση» (σ. 113).

¹⁴⁷ Α. Giddens, *ό.π.*, σ. 210.

συγκεκριμένων και σαφώς απεικονισμένων, δηλαδή, «*αντίβαρων που ανάγονται όλα στη δημιουργία ιδιαίτερων σωμάτων που θέτουν φραγμό και φρένο στις μάζες*»¹⁴⁸. Τα εν λόγω “αντίβαρα” επιβεβαιώνουν, λοιπόν, ότι η εξουσία είναι ενιαία και αδιαίρετη· ότι *εκ των συνθηκών* ανήκει στο λαό· ότι καθετί που προγραμματίζεται, λειτουργεί ή επισυμβαίνει υπακούει στην πρωταρχική αναγκαιότητα της υπεράσπισης του ανθρώπινου προσώπου και των προτεραιοτήτων του· κι ότι η συνοχή του κοινωνικού ιστού αποτελεί κέρδος για την ιδιωτική σφαίρα, εφόσον κανοναρχεί τη συλλογικότητα και απαγορεύει ή αποτρέπει από πράξεις αντι-κοινωνικές και αντι-ατομικές. Η προσεκτική εξέταση, ωστόσο, της πραγματικότητας δεν επιβεβαιώνει τις “επιβεβαιώσεις” της κοινοβουλευτικής – συνταγματικά κατοχυρωμένης- πολιτείας. Διότι, καθώς «*στο μεγαλύτερο μέρος τους, τα διοικητικά και δικαιοδοτικά όργανα εκλέγονται με μεθόδους διαφορετικές από της λαϊκής εκλογής*» (κυρίως με έμμεσο, σε απόσταση από τους ψηφοφόρους, τρόπο), τελικά «*όλα τα αιρετά μέλη του κοινοβουλίου και άλλοι εκλεγμένοι από το λαό λειτουργοί, και ο Αρχηγός του Κράτους ιδιαίτερα, δεν είναι νομικά υπεύθυνοι απέναντι στο εκλογικό σώμα*»¹⁴⁹. ήτοι, **δεν επι-βαρύνονται με την** (πέραν της ηθικής, τουλάχιστον νομική) **υποχρέωση να λογοδοτούν στο λαό και να εξαρτώνται από αυτόν** -όχι στο πλαίσιο μιας ιδεολογίας που καταργεί την πραγματικότητα της ορθής και ανεπηρέαστης διακυβέρνησης σε δημοκρατικό πλαίσιο· αλλά υπό την έννοια της *δέσμευσης* των αιρετών έναντι των εκλογέων για λειτουργική και συμμετοχική δημοκρατία, καθώς και για διακριτό περιεχόμενο στις πολιτικές έννοιες “*κυριαρχία*” και “*διακυβέρνηση*”.

Δημιουργώντας, λοιπόν, *θεσμικές ψευδαισθήσεις* στα κοινωνικά υποκείμενα-εκλογείς του ότι, χωρίς αμφιβολία, αντιπροσωπεύονται (και εξυπηρετούνται) νομοθετικά και εκτελεστικά από εκείνο, το Κοινοβούλιο (και, εντέλει, η ίδια η κρατική εξουσία) παρουσιάζεται σ’ αυτούς ως ηθικά και πρακτικά *αυθεντικό όργανο* δημοκρατικού χαρακτήρα, από το οποίο, τελικά, δεν είναι σωστό αλλά ούτε και ωφέλιμο να απ-έχει κανείς¹⁵⁰. Η διαβεβαίωση αυτή έχει, φυσικά, άμεσο αντίκρυσμα στο σύνολο των εκλογέων,

¹⁴⁸ Α. Κολέτι, *Ιδεολογία και Κοινωνία*, μτφρ. Μυρ. Ζορμπά – Β. Παππάς, Οδυσσέας, Αθήνα 1975, σ. 162.

¹⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 164.

¹⁵⁰ Σύμφωνα με τον Γ. Ρούση, ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας των γενικών εκλογών προσφέρει στο σύγχρονο αστικό κράτος «την ψευδή εικόνα του φορέα της λαϊκής κυριαρχίας» και στους πολίτες «την ψευδαίσθηση ότι αυτοί αποφασίζουν για το πώς θα διαχειριστούν τα συμφέροντά τους». Και συμπληρώνει: «Η ανισότητα στην κοινωνία των ιδιωτών μεταμορφώνεται σε ισότητα τη στιγμή της ψηφοφορίας και έτσι δίνεται η εντύπωση ίσης συμμετοχής στη διακυβέρνηση». Για το κράτος, εξάλλου, ο ίδιος θεωρεί ότι είναι ο «αναγκαίος διαχειριστής από τη μια και η σχετικά αυτοτελής δύναμη από την άλλη», που γίνεται αποδεκτό «συναινετικά». Μάλιστα, ακόμη και η χρήση της βίας (που μαζί με τον οικονομικό καταναγκασμό και την ιδεολογία στηρίζουν τη σύγχρονη αστική εξουσία) γίνεται από τα κοινωνικά υποκείμενα αποδεκτή *ως αναγκαία* για την κοινωνία, αλλά και ως μοναδική διέξοδος σε περιπτώσεις κρίσης της ίδιας της κοινωνίας. (Βλ. Γ. Ρούσης, *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, Γκοβόστης, χ.χ. σσ. 193 & 194-195

δεδομένου ότι τους υποχρεώνει να αισθάνονται ηθικά, πολιτικά και δημοκρατικά **δεσμευμένοι απέναντι στην αιρετή τους εξουσία**, εφόσον αυτοβούλως αποφάσισαν να συναινέσουν στην εκλογική της εγκυρότητα, αλλά και να αποδεχτούν τους κανόνες της συνταγματικότητας. Δεν αντιλαμβάνονται όμως, τα κοινωνικά μέλη ότι «στο κοινοβούλιο αντιπροσωπεύονται -όπως πάντα- όχι ο λαός, αλλά οι πραγματικοί φορείς της εξουσίας: ομάδες ολιγοκρατικής, σε μεγάλο βαθμό ιδιωτικής, φύσης, που έχουν το προνόμιο να διαθέτουν δημόσια-δημοκρατική εξουσία και απολαμβάνουν το πλεονέκτημα να μην υπόκεινται στον δημόσιο-δημοκρατικό έλεγχο» -ότι, δηλαδή, η πραγματική σύνδεση κρατικής εξουσίας και κοινωνικού πληθυσμού επιτυγχάνεται σε ένα μικρό μόνο ποσοστό και πάντως όχι συνολικά. Ούτε συνειδητοποιούν ότι «το κοινοβούλιο αντιπροσωπεύει απέναντι στον κοινό πολίτη το κράτος» και ότι, εντέλει, «ο αντιπρόσωπος του λαού μεταβάλλεται σε “αντιπρόσωπο του κράτους”»¹⁵¹ -ώστε να αρνηθούν ολοκληρωτικά την ιεραρχική φύση των πολιτειακών πραγμάτων και, εν συνεχεία, την αναγκαιότητα της υπεράνω όλων εξουσίας.

Αντίθετο προς τις αρχές της συλλογικής κοινωνικότητας και τον αυθεντικό κοινωνικό βίο είναι, αναμφισβήτητα, και **το πολιτικό ψέμα**, «ο επιδέξιος, δηλαδή, χειρισμός της αλήθειας» από τα εκμεταλλευόμενα δοξασίες (αν και όχι απαραίτητα και ιδεολογίες) πρόσωπα της πολιτικής και διακυβερνητικής εξουσίας¹⁵² -μολονότι, σε καθαρά

αντίστοιχα. Περισσότερα περί του δίπολου “καταναγκασμός-συναίνεση” στο πλαίσιο του αστικού κράτους, περί του ρόλου της ιδεολογίας σε αυτό αλλά και για ποιους λόγους, εντέλει, το αστικό κράτος δεν αμφισβητείται, δες στο ίδιο, σσ. 186-197).

¹⁵¹ Γ. Ανιόλι, *ό.π.*, σ. 80. (Και οι δύο παραπομπές). Σύμφωνα με όσα υποστηρίζει, λίγο πιο πριν, ο ίδιος, το κοινοβούλιο δεν είναι, τελικά, το σύνολο των βουλευτών, στο οποίο έχει μοιραστεί *ισόποσα* η δύναμη της κρατικής εξουσίας. Απεναντίας, είναι ο *χώρος* εκείνος, μέσα στον οποίο «διαμορφώνονται ολιγαρχικά κέντρα, τα οποία αποκλείουν το μεγαλύτερο μέρος των βουλευτών από το στενότερο κύκλο πληροφόρησης και έτσι τους εμποδίζουν την είσοδο στον κύριο μηχανισμό των αποφάσεων» -το σύνολο, δηλαδή, των *υπέρτερων ομάδων*, το οποίο δρα εντός του· καθώς επίσης, και το σημείο, στο οποίο συναντάται και συνδέεται αυτή η υπέρτερη ολιγαρχία του κοινοβουλίου «με έξω από το κοινοβούλιο εγκατεστημένους φορείς -είτε στον στενότερο κρατικό είτε στον κοινωνικό τομέα». Εν ολίγοις, δηλαδή, το κοινοβούλιο δεν είναι το σύνολο που *φαίνεται* ότι είναι, αλλά εκείνο το σύνολο από δυνάμεις, οι οποίες είναι -συνήθως- αφανείς και *όντως* ισχυρές. (σσ. 69-71). Παρόμοια είναι, εξάλλου, και η θέση του Λούκατς, σύμφωνα με τον οποίο στο αστικό δημοκρατικό εποικοδόμημα τα πάντα κινούνται για την εξυπηρέτηση του αστού-πολίτη (homme) και προπάντων «αποκτούν γενική κοινωνική ισχύ τα περιεχόμενα εκείνα που εκπροσωπούνται από *οικονομικά βαρύνουσες ομάδες*». Έτσι, το κοινοβούλιο του αστικού εποικοδομήματος είναι, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «η πιο αναπτυγμένη αφηρημένη “ιδεατότητα” των μορφών κρατικής διακυβέρνησης, το καταλληλότερο όργανο για να επιβληθούν χωρίς τριβές τα εγωιστικά καπιταλιστικά ατομικά συμφέροντα κάτω από τον μανδύα ιδανικών γενικών συμφερόντων». Όσο περισσότερο, λοιπόν, ο κοινοβουλευτισμός «αυτονομείται φαινομενικά» από την πραγματική κοινωνική ζωή και όσο περισσότερο παρουσιάζεται ως το πλέον ιδανικό και έντιμο («καθαρό») όργανο του λαού, τόσο περισσότερο, τελικά, «γίνεται το πιο κατάλληλο όργανο για να δοθεί ισχύς στα εγωιστικά συμφέροντα καπιταλιστικών ομάδων και μάλιστα κάτω από την επίφαση απεριόριστης ελευθερίας και ισότητας». (βλ. Γκ. Λούκατς, *Αστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, μτφρ. Α. Τσίτσος, Κριτική, Αθήνα 1987, σσ. 33-34 – Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

¹⁵² J. Plamenatz, *ό.π.*, σ. 167.

φιλοσοφικό επίπεδο, η ροπή του ανθρώπινου είδους προς την ψευδολογία είναι συνολική και δεν πρέπει να επιμερίζεται σε συγκεκριμένες ομάδες ή πρόσωπα. Εντούτοις, το δίκτυο του ψεύδους, εντός του οποίου συχνά αναπτύσσονται τα πολιτικά επιχειρήματα και οι πολιτικές δράσεις ως παραινήσεις, ορθολογικές κατευθυντήριες γραμμές και ως ετεροπροσδιορισμοί μακράν αυτοπάθειας (παρ' εκτός κι αν ιδωθούν ως δράσεις, το αποτέλεσμα των οποίων επιστρέφει ως κέρδος στους φορείς του), συνιστά συνήθη πρακτική των εκάστοτε προσώπων της εξουσίας. Με στόχο, είτε την από πλευράς τους κατάδειξη της ορθότητας και της σοφίας τής υπαρκτής εμπειρίας (οπότε και της αναγκαιότητας της τήρησης των ήδη “δικαιωμένων” προτάσεων της)· είτε την απορρόφηση των ενδεχόμενων κοινωνικών κραδασμών και την επίτευξη της κοινωνικής συμμόρφωσης και αρμονίας. Στην περίπτωση δε, κατά την οποία το πολιτικό ψέμα συνιστά *«εσκεμμένη προσπάθεια για την απόκτηση πολιτικής επιρροής»*, με άλλα λόγια συνθέτει μια πράξη, η οποία επικαλύπτει την “εξαπάτηση” και το “χειρισμό”, τότε βρισκόμαστε ενώπιον της χειρότερης μορφής ψευδούς πολιτικού λόγου –της *προπαγάνδας*¹⁵³. τα αποτελέσματα της οποίας είναι σαρωτικά για την κοινωνική φύση και για την αυθεντικότητα του συστήματος που την εφαρμόζει· και την οποία, βεβαίως, δεν πρέπει να συγχέουμε με την πολιτική ιδεολογία, λαμβάνοντας μόνον υπόψη μας ότι κι αυτή η τελευταία αποτελεί προσανατολισμένη σε δράση πρακτική.

Ξεκάθαρα αντι-κοινωνικό, δηλαδή αντι-συλλογικό και βαθιά αντι-προοδευτικό, είναι, εξάλλου, και το κομματικό σύστημα της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, δεδομένου ότι κάθε κόμμα που περικλείεται σε αυτό *«ενεργεί σαν ταξικό όργανο της συντήρησης, γιατί προφασίζεται πως δε γνωρίζει πια τάξεις παρά μόνο “ανθρώπους”, καμιά κοινωνικά συσχετιζόμενη ιδέα παρά μόνο “πράγματα”»*¹⁵⁴. αλλά και επειδή όλα τα πολιτικά κόμματα (και δη τα κόμματα εξουσίας¹⁵⁵) που διαγκωνίζονται στο πλαίσιό του για την εξουσία,

¹⁵³ R. Eatwell & A. Wright, *ό.π.*, σ. 15. Κατά τον Τσαρδάκη, εξάλλου, η πολιτική προπαγάνδα μπορεί πρακτικά να ευοδωθεί μέσω της ιδεολογικής χρήσης της γλώσσας· μέσα από την προσφιλή συνήθεια, δηλαδή, κάθε πολιτικής προπαγανδιστικής ομάδας «να μεταμφιέζει πραγματικότητες και να τις παρουσιάζει με έναν θετικό τρόπο στη συνείδηση των υποκειμένων», ώστε να ελαχιστοποιεί το αρνητικό περιεχόμενο και την –ενίοτε– διαμετρικά αντίθετη σημασία των πράξεων ή των προοπτικών της. (βλ. Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σ. 148).

¹⁵⁴ Γ. Ανιόλι, *ό.π.*, σ. 42.

¹⁵⁵ Αν και *θεωρητικά* κάθε κόμμα έχει ως πρωταρχικό στόχο του τον προσεταιρισμό όσο το δυνατόν περισσότερων ψηφοφόρων και την κατάκτηση της εξουσίας, εντούτοις *πρακτικά* είτε η εξουσία αυτή καθαντή δεν είναι στις προθέσεις ενός κόμματος και, υπ' αυτό το πρίσμα, ο προσεταιρισμός των ψηφοφόρων αποτελεί στόχο για τον ενισχυμένο αντιπολιτευτικό ή αντι-εξουσιαστικό απλώς λόγο του· είτε ακόμη ορισμένα κόμματα δεν επιθυμούν κατ' ουσίαν την εξουσία στην ολότητά της, καθώς δεν έχουν ούτε την εμπειρία ενδεχομένως του τρόπου διακυβέρνησης, ούτε ίσως την πρόθεση για τη στιγνή και άμεση εξαπάτηση των πολιτών-εκλογέων τους. Εντελώς υποθετικά, λοιπόν, μολονότι κάθε κόμμα είναι ένα “κόμμα εξουσίας”, τα *πραγματικά* κόμματα εξουσίας είναι εκείνα που διαχρονικά εναλλάσσονται στους

μετασχηματίζονται ιδεολογικά και οργανωτικά σε **“λαϊκά κόμματα”** –ως εστίες, με άλλα λόγια, που «προσφέρουν ιδεολογικά την εγγύηση ότι στις αποφάσεις οδηγούνται από το κοινό συμφέρον, από το καλό της δημοκρατίας και από το μέλλον του έθνους και όχι από ιδιαίτερες υλικές επιθυμίες»¹⁵⁶. Τα κόμματα στο φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα εμφανίζονται, με άλλα λόγια, ως συγκρουόμενες απλώς στο πεδίο της διακυβερνητικής διανομής ομάδες και όχι ως ενώσεις *όντως προτιθέμενες* να ασπασθούν τους όρους της κυριαρχίας -ωσάν ουδετεροποιημένες και απο-ιδεολογικοποιημένες, εν ολίγοις, ομάδες συμφερόντων, με γενικό χαρακτήρα και διεκδικητικό ύφος, και όχι ως τέτοιες που πραγματικά είναι: ως κόμματα, δηλαδή, με κοινωνική λειτουργία, η οποία, ως επί το πλείστον, εξαντλείται στην προσπάθεια για κοινωνική χειραγώγηση και για κοινωνικό έλεγχο· αλλά και ως συλλήβδην ευθυγραμμισμένα προς τις θεσμικές επιταγές **συντηρητικά κατά βάση κόμματα**, τα οποία δεν διαφέρουν στο ουσιαστικό περιεχόμενο της πολιτικής τους, μα μόνο στον τρόπο, με τον οποίο την εκφράζουν¹⁵⁷.

Οι αντι-κοινωνικές ελεγκτικές προθέσεις της σύγχρονης εξουσίας (του εκάστοτε κομματικού, δηλαδή, μηχανισμού της, τής επίσημης διακυβερνητικής αρχής της, των αναδυόμενων ενδο-κοινοβουλευτικών πόλων ισχύος, αλλά και των παράπλευρων εξουσιαστικών κέντρων της) εξυπηρετήθηκαν, βεβαίως, σε σημαντικό βαθμό και από την εξόχως διαβλητική έννοια της εθνικιστικής –πολιτικής και πολιτιστικής- ενότητας των κατοίκων ενός συγκεκριμένου γεωγραφικού χώρου, η οποία στερεοποιήθηκε και διαχύθηκε στους νεότερους δυτικούς κοινωνικούς ιστούς σε χρόνους παράλληλους με τη φιλελεύθερη αναζήτηση. Όπως έχουμε, ωστόσο, τονίσει ξανά, οι φιλελεύθερες κοινωνικές διεκδικήσεις ουδέποτε είχαν το ίδιο απολύτως πεδίο άντλησης ιδεωδών και διαμόρφωσης κοινωνικών χαρακτηριστικών με το εθνικιστικό επιχείρημα. Εντούτοις η εθνικιστική προσήλωση στις παραδοσιακές κοινωνίες και στην οργανωτική λογική τους, η πρόταξη των ατομικών δικαιωμάτων επί τη βάσει της κοινής εθνικής ταυτότητας και της κοινής

διακυβερνητικούς θώκους και εκείνα που *συνειδητά* και χωρίς αναστολές απαρτίζονται από μέλη, τα οποία είναι *διαθέσιμα* να ακολουθήσουν τους συνήθεις όρους του πολιτικού παιχνιδιού της εξουσίας.

¹⁵⁶ Γ. Ανιόλι, *ό.π.*, σ. 45.

¹⁵⁷ Στο *ίδιο*, σ. 46 & 49-50. Όπως, ωστόσο, υποστηρίζει ο Κολέτι, στο φιλελεύθερο σύστημα το δημόσιο-γενικό συμφέρον υφίσταται και εξυπηρετείται από το Κράτος, το νόμο και το δίκαιο. Η γενική θέληση, όμως, που πιστεύεται ότι εκφράζεται στα τρία αυτά ιδεώδη, «δεν είναι», λέει, «αληθινή γενική θέληση, δεν εκφράζει κάποιο κοινό *θ ε τ ι κ ό* συμφέρον, αλλά μόνο ένα κοινό συμφέρον *α ρ ν η τ ι κ ή ς τ ά ξ η ς*». Στην πραγματικότητα, δηλαδή, η γενική θέληση δε συνιστά το προϊόν μιας ουσιαστικής συνένωσης των ανθρώπων, ούτε το αποτέλεσμα της σύνθεσης των κοινών συμφερόντων τους. Απεναντίας, η συνένωση αυτή «γίνεται μόνο για να υπάρξει “εγγύηση” για τον πραγματικό διαχωρισμό. Ο νόμος, συνεπώς, δεν ενώνει, δεν είναι αληθινή γενική θέληση, δεν δημιουργεί ένα ενιαίο, ομοιογενές σώμα. Ούτε διαχωρίζει. Αντίθετα καθιστά νόμιμη την *α-κοινωνικότητα*» (Κι αυτό, όπως υποστηρίζει αρχικά, είναι σύμφωνο με την καντιανή θεωρία, κατά την οποία «η ελευθερία είναι ελευθερία *α π ό τ η ν κοινωνία*»). Βλ. σχετικά, Λ. Κολέτι, *ό.π.*, σσ. 172-173. (Οι υπογραμμίσεις δικές του).

αίσθησης του εθνικώς ανήκειν, αλλά και ο εμβριθής υπερήφανων και κολακευτικών σχολίων για το μεγαλείο της εθνικής κουλτούρας λόγος του εθνικισμού, όχι μόνο δεν αποτελούσε εμπόδιο στην ανάπτυξη και την ισχυροποίηση του “πολιτικού φιλελευθερισμού” (ή, του “φιλελεύθερου εθνικισμού”)· αλλά απεναντίας συνιστούσε την κοινή βάση, πάνω στην οποία θεμελιωνόταν το ατομικιστικό επιχείρημα με όρους εθνικής αναγκαιότητας και υπό την προϋπόθεση της ανυπέρβλητης εθνικής ταυτότητας –του δείκτη, δηλαδή, της κοινότητας και του κοινωνικού συγχρωτισμού.

Έτσι, η εθνικιστική άποψη ότι «κάθε κράτος θα πρέπει να θεμελιώνεται πάνω στη μοναδική του, την ιστορικά καθορισμένη εθνικότητά του, με την αποκλειστικά δική του ηρωική αποστολή να λειτουργεί [...] ως μυσταγωγός των ανθρώπων»¹⁵⁸ δεν αποκρούστηκε ως ενδεχομένως λανθασμένη ή ως περιττή από τη φιλελεύθερη εξουσιαστική φιλοδοξία· στο πλαίσιο της οποίας ήταν (εν μέρει, αλλά και ενίοτε εν γένει) αναγκαία η υπαγωγή των πολιτών σε μια κοινή ιστορική και ιδεολογική αφετηρία ανάπτυξης των ειδικότερων (και ευκρινέστερων, εν συνεχεία) ιδεωδών της. Υπό αυτή την έννοια, η εθνικιστική προβολή των “νέων βωμών”, της “Πατρικής Γης” (Fatherland) και του “Ανθρώπινου Γένους” (Humanity), επί των οποίων όφειλε να κινητοποιείται η ανθρώπινη σκέψη και δράση για την επίτευξη του “θεϊκού Κόσμου” και της “Διεθνούς Αρμονίας”¹⁵⁹, δεν αποτελούσε αντίπαλο δέος για τη φιλελεύθερη ιδεολογία, παρά μάλλον μία δυναμική υποστήριξη και των δικών της στοχεύσεων. Βρισκόμαστε, με άλλα λόγια, ενώπιον μιας ιδιαίτερης συνάντησης και μιας παράδοξης, ως έναν βαθμό, ταύτισης δύο διακριτών μεν ιδεολογικών και πολιτικών θεωριών, από την οποία, ωστόσο, φαίνεται να εξυπηρετείται σημαντικά τόσο η εθνικιστική όσο και η φιλελεύθερη πλευρά. Διότι, με το να λειτουργεί «είτε ως χειραφετητικό λαϊκιστικό κίνημα είτε ως σκόπιμα αυταρχική κρατική ορθοδοξία» ο εθνικισμός πότε υπεραμύνεται των φιλελεύθερων ριζοσπαστικών αξιών και πότε επιδιώκει να τις καταστρέψει¹⁶⁰ –αλλά τόσο στη μία όσο και στην άλλη περίπτωση, προβάλλει και κοινοποιεί σε σημαντικό βαθμό τις ίδιες τις προτεραιότητες του φιλελευθερισμού. Κι από τη άλλη πλευρά, είτε αποδέχεται μερικώς είτε περισσότερο την εθνικιστική εκδοχή της κοινής ιστορικής καταγωγής και της κοινής ταυτότητας των πολιτών ενός έθνους, ο φιλελευθερισμός έχει ήδη ωφεληθεί από τα “γνήσια” δημοκρατικά ιδεώδη, για τα οποία

¹⁵⁸ R. Griffin, «Nationalism», αναφ. στο: R. Eatwell & A. Wright, *ό.π.*, σ. 160. [Πρόκειται συγκεκριμένα για άποψη του G. Mazzini (1805-1872), αναφ. στο: *Life and Writings of Joseph Mazzini*, vol. 3, *Autobiographical and Political*, Smith, Elde and Co, London, 1890].

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σσ. 159-160.

¹⁶⁰ Κατά τον A. Giddens, στην περίπτωση αυτή βρισκόμαστε κατά πρόσωπο με έναν “διπρόσωπο εθνικισμό” (“janus-headed quality”), ενώ για τον K. Minogue, «ο εθνικισμός, σαν ιστορία που αφηγείται γενικά, ξεκινά σαν Ωραία Κοιμωμένη και καταλήγει σαν τον Φρανκενστάιν». (βλ. R. Griffin, *ό.π.*, σ. 155).

μιλά ο εθνικισμός, και απλώς απορρίπτει πιθανές ή υπαρκτές ακρότητες εκείνου (οι οποίες, άλλωστε, δεν του είναι σε καμία περίπτωση χρήσιμες). Όστε, τελικά, και η κυρίαρχη φιλελεύθερη επιχειρηματολογία βγαίνει κερδισμένη στα σημεία και η εξουσία της δεν αντιμετωπίζεται ως περισσότερο επικίνδυνη απ' ό,τι δείχνει (ή δεν δείχνει) να είναι· αλλά και κατορθώνει να επιβληθεί στο σύνολο του οργανωμένου δυτικού κόσμου και είναι σε θέση να δικαιολογεί (και να υπερβαίνει κιόλας) τις όποιες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αρρυθμίες ή αδυναμίες από την εφαρμογή των προγραμμάτων της.

3.3 Ανανεώσεις και παλινδρομήσεις των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών. Η όψη της εξουσίας στην ελληνική ημι-περιφέρεια

Ο μακρύς κατάλογος των διαβουλεύσεων, των διπλωματικών επαφών, των διμερών συμφωνιών, των συνθηκών και των επίσημων εγγράφων έπειτα από την παύση των εχθροπραξιών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, έκλεινε μεν οριστικά τον οκτάχρονο κύκλο αίματος και απωλειών -νικητών και νικημένων¹⁶¹. την ίδια στιγμή, όμως, εγκαινίαζε έναν **νέο κύκλο συγκρούσεων** και φιλονικιών -αυτή τη φορά για τη νομή της εξουσίας και τον εσωτερικό έλεγχο των απελευθερωμένων πλέον κοινωνιών. Απόδειξη γι' αυτό, αποτελούν οι κάθε είδους διαμάχες στο εσωτερικό των μέχρι πρότινος υποδουλωμένων στον εχθρό κρατών (μεταξύ των οποίων και ο διπλός εμφύλιος στη χώρα μας), των οποίων τα αίτια σχετίζονται απόλυτα με τις *προ-υπάρχουσες* ιδεολογικές διαφορές σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο και με αυτή καθαυτή την αξίωση κάθε εμπλεκόμενης πλευράς για την εφαρμογή των *δικών της* δομών πολιτειακής και κοινωνικής αρχής.

Ωστόσο, παρά την επαναφορά στο προσκήνιο και τη σθεναρή υποστήριξη (από θεωρητικούς, μεταρρυθμιστές, πολιτικούς και, σε κάθε περίπτωση, από το μεγαλύτερο κομμάτι των κοινωνικών πληθυσμών) των διαχρονικά καινοτόμων εκείνων ιδεών κοινωνικής ανανέωσης, και παρά τις κατά τόπους -δυναμικότερες ή ασθενέστερες, φανερές ή κεκαλυμμένες- πραγματικές συγκρούσεις μεταξύ κοινωνικών ομάδων

¹⁶¹ Κατά τη γνώμη μας, είναι ιστορικά ορθότερος (και, από κάθε άποψη, οικουμενικά δικαιότερος) ο ισχυρισμός ότι ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν οκτάχρονης και όχι εξάχρονης, όπως πολλοί υποστηρίζουν, διάρκειας, δεδομένου ότι και ο Σινοϊαπωνικός Πόλεμος, η έναρξη του οποίου σημειώνεται την 7^η Ιουλίου 1937, συνιστά *αναγκαστικά* πτυχή της ευρύτερης διαμάχης, λόγω των πανομοιότυπων χαρακτηριστικών του. Κατά συνέπεια, είναι προφανώς λανθασμένη η πίστη ότι ο Β' Παγκόσμιος ξεκίνησε την 1^η Σεπτεμβρίου του 1939 με την επίθεση της Γερμανίας στην Πολωνία, και ότι άρα, έως την 7^η Μαΐου 1945 που οι Γερμανοί υπογράφουν την παράδοσή τους στην πόλη Ρεμς, μετρά μία εξαετία εχθροπραξιών. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, δεν θα πρέπει να συνυπολογίζεται στη διάρκεια του εν λόγω Πολέμου και η 2^η Σεπτεμβρίου 1946, οπότε και υπογράφεται η συνθηκολόγηση και η λήξη του στο κατάρωμα του πολεμικού "Μιζούρι", καθώς η ημερομηνία αυτή συνδέεται μόνο με τις διπλωματικές πλευρές και τις διμερείς -κάθε φορά- επαφές και όχι με αυτόν καθαυτόν τον Πόλεμο.

διαφορετικών ιδεολογικών πεποιθήσεων, στις μεταπολεμικές δυτικές κοινωνίες δεν σημειώθηκαν, τελικά, αξιόλογες πολιτειακές και πολιτικές ανατροπές, ούτε υλοποιήθηκε το προπολεμικό όραμα του προς ωφέλεια των πολλών μετασχηματισμού της δημοκρατίας. Απεναντίας, για μια ακόμη φορά «επανεγκαθιδρύθηκε (*«εν μέρει παρά την αντίσταση του πληθυσμού»*), όπως έχει υποστηριχθεί) η κυριαρχία των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων», η οποία –σημειωτέον- επιχειρήθηκε (και, εντέλει, πέτυχε) να δικαιολογηθεί ιδεολογικά *«με τη συντριπτική-ανατρεπτική προέλαση του κόκκινου στρατού που έκανε την επιστροφή στη δοκιμασμένη τάξη πραγμάτων να φαίνεται σαν ηθική – πολιτική εντολή»*¹⁶². Η επανάκαμψη, δηλαδή, της ισχύος και των πάγιων πια κοινωνικο-πολιτικών επιλογών των κοινωνικά ανώτερων τάξεων παρουσιαζόταν (και, συνάμα, αυτο-δικαιωνόταν) ως πραγματικότητα *εκ των συνθηκών επιβεβλημένη*, προκειμένου –όπως διατείνονταν εκείνες- να πραγματοποιηθεί στα σίγουρα η επιστροφή στη σταθερότητα και η χωρίς περαιτέρω αναβολές κοινωνική ευημερία και πρόοδος.

Μεθοδολογικά, η πρόταξη της *αναγκαιότητας* για κοινωνική ισορροπία και ευδοκίμηση αποδείχτηκε ως απόλυτα ορθός διάυλος για την ίδια την **κυριαρχία των ανώτερων τάξεων**. δεδομένου ότι σ' αυτό το πρωτεύον αίτημα δεν ήταν δυνατόν να εγερθεί κανένα απολύτως αντεπιχείρημα από την πλευρά των κοινωνικά υποδεέστερων τάξεων ή των υποστηρικτών τους, καθώς κάτι τέτοιο θα συνιστούσε ένα είδος κοινωνικής και εθνικής προδοσίας. Όταν, λοιπόν, πρώτα τη δεκαετία του '50 και εν συνεχεία τη δεκαετία του '60 οι συντηρητικές δυτικές κυβερνήσεις αναζητούσαν και εφάρμοζαν το κεϋνσιανό πρότυπο σοσιαλδημοκρατίας (Keynesian social democracy), ώστε, διαμέσου της ορθής –όπως διατείνονταν- διακυβερνητικής ρύθμισης της ζήτησης, να επιτύχουν την πλήρη απασχόληση και την εκτεταμένη κοινωνική πρόνοια, τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα θεώρησαν ότι *και εκείνα* εξυπηρετούνταν από τις προοπτικές που ανοίγονταν από τους νέους διακυβερνητικούς προσανατολισμούς και –στην πλειοψηφία τους- *συμφώνησαν* να συντονισθούν μ' αυτές. Αξιολογώντας εκ των υστέρων πια τις περιστάσεις, θα λέγαμε ότι στην πλειοψηφία τους τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα πιθανώς *γοητεύτηκαν* και για τούτο αυτο-παγιδεύτηκαν στην παλινорθωμένη παράδοση του *“ενός έθνους”*. αλλά και *«στην ανάγκη ύπαρξης μιας μη ιδεολογικής “μέσης οδού” μεταξύ των άκρων του*

¹⁶² Γ. Ανιόλι, *ό.π.*, σσ. 7-8. Λίγο πιο κάτω, εξάλλου, ο ίδιος προσθέτει: «Η ιστορία των δυτικών κοινωνιών μετά τον πόλεμο είναι η ιστορία αυτής της διεύθυνσης· το προσωρινό της αποτέλεσμα βρίσκεται στην παγίωση του παλαιού συνταγματικού κράτους» (σ. 8).

φιλελευθερισμού του *laissez-faire* και του σοσιαλιστικού κρατικού σχεδιασμού»¹⁶³ -στη **μετριοπάθεια**, με άλλα λόγια, την οποία είχε ήδη κάνει σύνθημα και πολιτικό κανόνα κάθε δυτικό διακυβερνητικό σχήμα της εποχής. Και προφανώς γι' αυτό δεν αντέδρασαν (είτε καθόλου, είτε με τον τρόπο και τη δυναμική που είχαν παλαιότερα επιδείξει) στον **τεχνητό απο-προσανατολισμό των κοινωνιών** τους σε σχέση με τις πραγματικές μορφές της διεκδικούμενης ελευθερίας και της ισότητας -τις οποίες είχαν, άλλωστε, οραματιστεί καθ' όλο το διάστημα της εθνικής τους υποδούλωσης, καθώς και των απελευθερωτικών αγώνων τους.

Το δυτικό, εξάλλου, μοντέλο διακυβέρνησης των δεκαετιών του '50 και του '60, ευτύχησε να επιτύχει μια προσφορότερη και ασφαλέστερη τεχνική επιβολής του καπιταλιστικού προγράμματός του, η οποία απείχε παρασάγγας από την προπολεμική καπιταλιστική πολιτική της καταπίεσης, της αυταρχικότητας και της εκτεταμένης πειθαρχίας. Τώρα πια, η ελευθερία για κατανάλωση, η θεωρητική δυνατότητα της εισόδου καθενός σε οποιοδήποτε τμήμα (ή και στο σύνολο) του οικονομικού θαύματος και η απενοχοποίηση της τρυφής, έδιναν πόντους ορθού πολιτικού σχεδιασμού στις διακυβερνήσεις και οπωσδήποτε συνιστούσαν αφ' εαυτών στρατηγική εξυπηρέτησης πρωτίστως της πρωτοκαθεδρίας των ισχυρών του συστήματος. Συγχρόνως, η ελευθερία της κοινωνικής συντροφικότητας και η διακήρυξη της πολυφωνίας, σε μεγάλο βαθμό **απο-συντόνισαν και απο-προσανατόλισαν** έναν ικανό αριθμό κοινωνικών μοχλών πίεσης και διεκδίκησης, επιφέροντας ένα **σημαντικό πλήγμα στην πρακτική** (και στην αποδοτικότητα) **της δημόσιας αντι-χειραγώγησης**, καθώς και στη συνοχή του αντιπολιτευτικού λόγου σε επίπεδο εθνικών (και όχι μόνο) κρατών. Έτσι, επικράτησε η λογική (και η τεχνική του) ότι «*οι αναπόφευκτες προστριβές, διαμάχες και οι αγώνες συμφερόντων δεν πρέπει τυχόν να ε ξ ο μ α λ ύ ν ο ν τ α ι , α λ λ ά ν α δ ι ε ξ ά γ ο - ν τ α ι έ τ σ ι , ώ σ τ ε ν α μ η ν ε π έ ρ χ ε τ α ι κ α μ ι ά α ξ ι ό λ ο γ η ρ ή ξ η σ τ η ν κ α ν ο ν ι κ ή ρ ο ή τ η ς σ υ λ λ ο γ ι κ ή ς ζ ω ή ς*»· και με τον τρόπο αυτό, όχι μόνον εφαρμόστηκε, τελικά, **το πρόγραμμα της κοινωνικής ειρήνης**, το οποίο «*συνδέεται με την εντελώς συγκεκριμένη απαίτηση της πολιτικής να διαλύσει τον ανταγωνισμό*»· αλλά επίσης πείσθηκε ο μεμονωμένος πολίτης ότι εκείνος φέρει την αποκλειστική *ευθύνη* της οικονομικής και κοινωνικής πορείας του κράτους –και

¹⁶³ A. Heywood, *ό.π.*, σ. 173. Για την οικονομική θεωρία του κεϋνσιανισμού και τις προτεινόμενες ρυθμίσεις της δημοσιονομικής πολιτικής, όσον αφορά την απασχόληση και τη ζήτηση, δες περισσότερα στο ίδιο σ. 134.

ότι αυτός, επομένως, έχει την πολιτική, κοινωνική και ηθική υποχρέωση να μην εναντιώνεται στο *ήδη προσδιορισμένο* “κοινό καλό”¹⁶⁴.

Στην ελληνική περίπτωση, το “κοινό καλό” ήταν –και κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αλλά και από την πρώτη κιόλας αρχή του νεοελληνικού κράτους- το σχηματισμένο από τη **διαμεσολάβηση** (και τη μεταλαμπάδευση, φυσικά) **του δυτικού αναπτυξιακού προτύπου** τελικό προϊόν· μια πραγματικότητα, με άλλα λόγια, *ετερόφωτης* δυναμικής, προσαρμοσμένη σταθερά στον αέναο και διακαή πόθο της ομοιόμορφης με το δυτικό μοντέλο εγχώριας προόδου, για την επίτευξη της οποίας –όπως πάντοτε κι όπως παντού- αποκλειστικά υπεύθυνο θεωρήθηκε το εντόπιο κοινωνικό σώμα και η προσαρμοστική δυνατότητά του. Τα βαριά, ωστόσο, τραύματα του Β’ Παγκοσμίου Πολέμου, με τη μορφή πρωτίστως χιλιάδων ανθρώπινων θυμάτων κι έπειτα ως αναρίθμητες υλικές και δυσεπούλωτες πληγές, συνοδεύτηκαν στη χώρα μας από τη μετα-τραυματική (και, αναμφισβήτητα, ακόμη πιο εξαντλητική και καταστρεπτική) περιπέτεια του διπλού Εμφυλίου, εξαιτίας της οποίας *και* η αναπτυξιακή προοπτική απομακρυνόταν ακόμη περισσότερο *και*, επομένως, το “κοινό καλό” καθυστέρουσε. Για το λόγο αυτό, έπειτα από την παύση των τελευταίων αδελφοκτόνων εχθροπραξιών οι συνθηκολογήσεις και οι οριστικές πλέον συμφωνίες υπήρξαν ιδιαίτερα σκληρές για εκείνους, οι οποίοι δεν ήθελαν να “φρονηματιστούν” και, ενδεχομένως, απεργάζονταν καινούριες εθνικές συμφορές –για εκείνους που δυσχέραιναν, δηλαδή, την πορεία του έθνους και της κοινωνίας προς την κοινή πρόοδο και την ευημερία.

Για τα συντηρητικά διακυβερνητικά σχήματα που ακολούθησαν το τέλος του Πολέμου, στη χορεία της οπισθοδρομικής λογικής και δράσης δεν εντασσόταν μόνον το –ούτως ή άλλως παράνομο- κομμουνιστικό κίνημα, αλλά και κάθε πολίτης αυτής της χώρας που αδυνατούσε να συλλάβει την *αναγκαιότητα* της εθνικής ανάκαμψης και των θυσιών, τις οποίες όφειλε κι εκείνος να ασπαστεί αλλά και να συνδράμει. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε,

¹⁶⁴ Γ. Ανιόλι, *ό.π.*, σ. 23 & 26. Αλλού ο ίδιος υποστηρίζει: «Έτσι, το πρόγραμμα της κοινωνικής ειρήνης είναι η επανέκδοση του παλαιού καταπιεστικού προγράμματος του καπιταλισμού». Και συμπληρώνει: «Αν οι μάζες χάσουν το ενδιαφέρον τους για την αλλαγή της κοινωνίας και επαναφερθούν από την απελευθέρωση στην ειρήνη και την ικανοποίηση, ο καπιταλισμός έχει σταθεροποιηθεί και διασφαλισθεί». (σ. 25). Για το ίδιο, εξάλλου, θέμα, ο Ζαν-Μαρί Βενσάν θα υποστηρίξει ότι «η επαναστατική δυναμικότητα που χαρακτήριζε την εργατική τάξη έπρεπε να υποχωρήσει, με την πάροδο του χρόνου, εμπρός στην αντεπαναστατική δυναμικότητα που αντέτασσε η αστική τάξη». Αναφερόμενος δε στη γερμανική περίπτωση, θα προσθέσει ότι η ισχυρή ανώτερη τάξη είχε βρει τον καλύτερο τρόπο για τη διάβρωση της ιδεολογίας (της παρωχημένης, σίγουρα, ιδεολογίας) των μικροαστών: «Το κακό πήγαζε από όλα όσα αδυνάτιζαν την εθνική κοινότητα, από τις κοσμοπολίτικες αξίες των μαρξιστών και των εβραίων καπιταλιστών [...] από την εγκατάλειψη των αξιών της τάξης και του νοήματος της ιεραρχίας». Με αποτέλεσμα, (τηρουμένων, βεβαίως, των αναλογιών με τις επόμενες περιόδους της ιστορίας και τις υπόλοιπες κοινωνίες) «η μεγαλοαστική τάξη, που στη διάρκεια των κρίσεων είχε αυξήσει την οικονομική της ισχύ, προπαγάνδιζε μαζικά μια εθνικιστική –για να μην πούμε ξενόφοβη- ιδεολογία» (βλ. σχετικά, Ζ. Μ. Βενσάν, *ό.π.*, σσ. 17-19).

που όλες οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις έθεταν ως προτεραιότητά τους (προτεραιότητα εθνική, για την ακρίβεια) την εσωτερική ανάπτυξη κατά τα πρότυπα του δυτικού εκσυγχρονισμού και, υπό το πνεύμα αυτό, επιχειρούσαν ταυτόχρονα πολλαπλές συντηρητικές αναδιπλώσεις, ώστε **να ομογενοποιήσουν το εγχώριο κοινωνικό σώμα** και, οπωσδήποτε, να εκμηδενίσουν τις πιθανότητες αντίρροπης κινητικότητας. Έτσι, μολονότι δεν έπαψαν ποτέ να συμβαίνουν περιστατικά αντι-χειραγωγητικής δραστηριοποίησης και επίσης δε σταμάτησαν ποτέ να ακούγονται (έστω και διά της παρανομίας) φωνές αντι-συντηρητικής προτροπής, εντούτοις η επίσημη κάθε φορά εξουσία κατόρθωνε να περιορίσει αυτές τις φωνές, να τις αφανίσει ενίοτε ως μη υπαρκτές, να τις διαβάλλει συχνά και, όχι σπάνια, να τις καθυποτάξει -αρχικά, με τις πάγιες μεθόδους τακτικής βίας και, εν συνεχεία, με τις δυτικού τύπου τεχνικές της απελευθέρωσης και της απενοχοποίησης της απόλαυσης, αλλά και με τη διάδοση των ενδεχόμενων πολλαπλών ευκαιριών στο πλαίσιο του δυτικού κεφαλαιοκρατικού και καταναλωτικού συστήματος.

Η σύγχρονη μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα έχει, ωστόσο, μια επιπλέον (πέραν, δηλαδή, της αμέσως μετά τον γενικευμένο πόλεμο καθηλωτικής εμφύλιας σύρραξης) **ιδιαιτερότητα** σε σχέση με τις υπόλοιπες δυτικές κοινωνίες· για τη δόμηση και την παγίωση της οποίας θα πρέπει να ανατρέξουμε στις απαρχές κιόλας του ελληνικού πολιτισμού και εκεί να αναζητήσουμε τα αίτια για τη *διαφορετικότητα* στο βηματισμό της εγχώριας κοινωνίας προς τη -σύγχρονή της- ανάπτυξη. Η ιδιαιτερότητα αυτή είχε (και έχει) να κάνει με το γεγονός ότι, χωρίς να συνιστά κατά τη μεταπολεμική περίοδο μια όντως ανεπτυγμένη κοινωνία (το αντίθετο, μάλιστα), η ελληνική κοινωνία ήταν σε κάθε περίπτωση προ πολλού *δημοκρατικά προσανατολισμένη* και με ανθρωποκεντρικές καταβολές -τόσες και τέτοιες, που δεν θα μπορούσαν να συγκριθούν με ίδια μέτρα και σταθμά με τις υπόλοιπες περιπτώσεις της Δύσης. Αυτή, σύμφωνα με μια άποψη, «*η κληρονομημένη πολιτική κουλτούρα, που ανάγεται στην ιστορική φύση της ελληνικής κοινωνίας*» και στο ότι «*βίωσε ένα σταθερό ανθρωποκεντρικό περιβάλλον, με υπόβαθρο το σύστημα της “πόλης”*», έρχεται να **σ χ ε τ ι κ ο π ο ι ή σ ε ι** το δυτικό αναπτυξιακό επιχείρημα και, κατά έναν τρόπο, να **δ ι α ψ ε ύ σ ε ι** τη νεότερη πεποίθηση ότι η δημοκρατία συνιστά οπωσδήποτε προϊόν της προγενέστερης οικονομικής ανάπτυξης των κοινωνιών· καθώς η Ελλάδα, αν και όχι κατά τα νεότερα πρότυπα ανεπτυγμένη, διέθετε ήδη έναν «*ολοκληρωμένο ανθρωποκεντρισμό μικρής κλίμακας*» (ως προϊόν της αρχαίας “πόλης”) και απλώς επεδίωκε να διαβεί το κατώφλι ενός άλλου ανθρωποκεντρισμού –

εκείνου της «μεγάλης κλίμακας του κράτους-έθνους», ο οποίος βασίλευε τους τελευταίους μόνον αιώνες στη Δύση¹⁶⁵.

Η πρόσδεση, ωστόσο, της χώρας μας στο αναπτυξιακό άρμα της Δύσης, τής στέρησε τη δυνατότητα να ανασυνταχθεί μεταπολεμικά από τις ίδιες τις δυνατότητες που τής πρόσφερε η ιδιαίτερη και μακραίωνη πολιτική κουλτούρα της -εντός της οποίας υπήρχε (αλλά δεν τονίστηκε με τον τρόπο που θα έπρεπε) ο κληρονομημένος ανθρωποκεντρισμός και οι ορθές προοπτικές κοινωνικής ανάτασης. Η τραγική, όπως έχει χαρακτηριστεί, *οπισθοδρόμηση* είναι απόρροια αυτού ακριβώς του γεγονότος: της σφοδρής επιθυμίας των τότε ισχυρών της πολιτικής και της παρα-εξουσίας να συνδεθούν με κάθε τρόπο με την ευρείας κλίμακας ανάπτυξη του δυτικού κόσμου, *αναιρώντας* την ίδια την υπόσταση του έθνους που είχαν οι ίδιοι κατασκευάσει και *παραβλέποντας* το κεκτημένο της *ουσιαστικής ελευθερίας* προς χάριν της στοιχειώδους ατομικής ελευθερίας -του ζητούμενου, δηλαδή, της υπόλοιπης Δύσης¹⁶⁶. Έτσι, κάθε κίνημα, κάθε αντίρρηση και κάθε διαφορετικός από τα συμπεφωνημένα προσανατολισμός περί του “κοινού καλού”, δεν εκλαμβάνονταν ως τάσεις πιθανώς ανανεωτικές στο πνεύμα της κληροδοτημένης από τα μακραίωνα βάθη ημεδαπής κουλτούρας· αλλά ως προδοτικοί, αντ-εθνικοί και πατριδο-καπηλευτικοί πυροδοτικοί μηχανισμοί¹⁶⁷, οι οποίοι υπέσκαπταν τα θεμέλια της σταθερότητας και της

¹⁶⁵ Γ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σσ. 37-38.

¹⁶⁶ Στο *ίδιο*, σ. 40. Σε νεότερο, εξάλλου, πόνημά του ο Κοντογιώργης θα υποστηρίξει ότι η νεοτερικότητα ορίζει την ελευθερία του ατόμου ως αναπαλλοτρίωτο *δικαίωμά* του στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο – ισχυριζόμενη, μάλιστα, ότι το δικαίωμα είναι ανώτερο της ελευθερίας. Κατά τη γνώμη του, όμως, στη θέση του δικαιώματος για ελευθερία θα έπρεπε να προβληθεί η *αυτονομία* του πολίτη, η οποία *είναι* ελευθερία και όχι (όπως το δικαίωμα) ένδειξη έλλειψης ελευθερίας. Γιατί συνέβη αυτό; Διότι, σύμφωνα με τον ίδιο, η νεοτερικότητα «παραθεωρεί το γεγονός ότι το *δικαίωμα* δεν καθιστά το άτομο *αυτόνομο*· οριοθετεί απλώς το πεδίο της *ελευθερίας* εκεί όπου αυτή δεν συντρέχει (λ.χ. της ατομικής ελευθερίας στην περιοχή της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας). Και συνεχίζει: «Το δικαίωμα ευδοκιμεί εκεί όπου απουσιάζει η ελευθερία και εκπίπτει όπου επεκτείνεται η ελευθερία». Γ. Κοντογιώργης, “Η γνωσιολογία των συλλογικών ταυτοτήτων. Οι νεωτερικές προσεγγίσεις και η ελληνική ταυτότητα”, *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, περ. έκδοση της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Πολιτισμού, τεύχ. 1, Ιαν. – Απρ. 2011, σ. 157. (Οι υπογραμμίσεις εντός των εισαγωγικών δικές του· οι υπόλοιπες δικές μας).

¹⁶⁷ Δεδομένου του εθνικιστικού υπόβαθρου των συντηρητικών κυβερνήσεων (αλλά και των λοιπών παρα-εξουσιαστικών πόλων) της εποχής, στον πυρήνα του οποίου εγγράφεται το αίσθημα της συλλογικής ταυτότητας, αλλά και η –τρόπον τινά- αναγκαία σφυρηλάτηση κοινωνικών δεσμών μεταξύ των πολιτών-συγκοινωνών του έθνους, κάθε απόπειρα παρέκκλισης ή απο-δέσμευσης από τα συντηρητικά συνήθη εκλαμβάνονταν ως *αντεθνική* και *αντι-πατριωτική* διάθεση, ως κίνημα και ως πράξη *ανατρεπτικού χαρακτήρα*. Αυτή την συλλογική ταυτότητα με τις βάσεις της στο θυμικό αναλύει και ο Heywood, σύμφωνα με τον οποίο ο εθνικισμός «δημιουργεί μια αίσθηση πεπρωμένου μεγαλύτερη από την ατομική ύπαρξη». Η περίπτωση, ωστόσο, του “πολιτισμικού εθνικισμού”, την οποία ο ίδιος αναλύει στη συνέχεια, κατά τη γνώμη μας ταιριάζει απόλυτα στην ελληνική περίπτωση, καθώς «η ιδιαίτερη έμφαση στην αναγέννηση του έθνους ως ξεχωριστού πολιτισμού», με την οποία επενδύει τον λόγο της αυτή η μορφή εθνικισμού, έχει σαφέστατα ομοιότητες με το σκεπτικό και την επιχειρηματολογία της εξουσίας –επίσημης και μη- της ελληνικής μεταπολεμικής περιόδου. (Για περισσότερα, αλλά και για την έννοια του “πατριωτισμού”, βλ. Α. Heywood, *ό.π.*, σσ. 305-308). Να σημειωθεί, τέλος, ότι το εθνικιστικό αυτό υπόβαθρο, αποτέλεσε ευθύς εξ αρχής τη γενική και απόλυτη εκείνη αρχή, με τη χρήση και τη βοήθεια της οποίας μπορούσε ευκολότερα να βρει τις νομιμοποιητικές τις παραμέτρους και η ίδια η πολιτική εξουσία·

συντηρητικής κατεύθυνσης –της μόνης, όπως παρουσιαζόταν, εγγύησης για το πέρασμα σε χρόνους ευδοκίμησης. Και γι’ αυτό, επίσης, μεταφράζοντας λάθος τον κανόνα της νεοτερικότητας, το τότε εγχώριο πλέγμα εξουσιών, αντί να προσυπογράψει την μεταβολή της ελληνικής κοινωνίας σε πραγματικό εταίρο του πολιτικού συστήματος (ακολουθώντας και τη λογική της πολιτικής αναγκαιότητας του ουσιαστικού αντιπροσωπευτικού συστήματος) και αντί να ενσωματώσει πολιτειακά την εν γένει κοινωνία, προτίμησε να χρεώσει, τελικά, στον ίδιο τον κοινωνικό ιστό την οπισθοδρόμηση και να *δαιμονοποιήσει* ευθύς εξ αρχής τις εκ του παρελθόντος προερχόμενες δυνάμεις της εσωτερικής διαμεσολάβησης¹⁶⁸. ώστε, χωρίς εμπόδια και αποδυναμώνοντας κάθε αντίρροπη κινητικότητα, να μπορέσει να υποστηρίξει την –αναπτυξιακά αναγκαία, αλλ’ ωστόσο σε λάθος βάση– πορεία του έθνους.

Γι’ αυτή καθ’ εαυτήν την μεταπολεμική εξουσιαστική δομή είναι πια διαπιστωμένος και ιστορικά χαρακτηρισμένος ο ρόλος, αλλά και οι τακτικές της –και σ’ αυτά θα αναφερθούμε εκτενέστερα και στην πορεία. Το βέβαιο είναι, πάντως, ότι οι **“θύλακες μεσεγγύησης”** που οικοδομήθηκαν παράλληλα με το επίσημο κοινοβουλευτικό (όποιας μορφής, τελοσπάντων) σύστημα, με στόχο *«να διασφαλίζουν την αυστηρή προσήλωση της χώρας στο διατακτικό του ηγεμονικού συμπλέγματος της Δύσης»*¹⁶⁹ (με κορυφαίο αυτών το θρόνο και στο πλάι του τις Ένοπλες Δυνάμεις, το κύκλωμα των ισχυρών οικονομικών κέντρων και τον “όμιλο” των συντηρητικών ομολογητών πίστης στο δεδομένο πλέγμα δυναμικής), αφενός αναιρούσαν σταθερά το ίδιο το κράτος και αφετέρου όριζαν *κατά την κρίση τους* τον άτυπο κώδικα αρμοδιοτήτων και ρόλων εντός του εγχώριου συστήματος. Οι πολίτες ήσαν, λοιπόν, υποχρεωμένοι να υπακούουν στην πολιτική ηγεμονία, την οποία υποβάσταζαν και κατείχαν κατ’ αποκλειστικότητα η επίσημη εξουσία και οι “θύλακές” της, ώστε να θεωρούνται και οι ίδιοι εντός της νομιμότητας (νομιμόφρονες και κατ’ εξοχήν εθνολάτρες)· και, εντέλει, να μην προκαλούν κλυδωνισμούς στη συντηρητική σταθερότητα του εθνικού περιβάλλοντος. Οι πράξεις και οι πρακτικές τους, όπου και όποτε στρέφονταν ενάντια στην κοινωνική και πολιτική τάξη πραγμάτων, κρίνονταν ως ανεύθυνες και κατακεραυνώνονταν ως αντεθνικές και *εξωγενών ελατηρίων* –που στόχο τους είχαν πάντοτε τη συντριβή του έθνους των πολλών και την ανακοπή της προδιαγεγραμμένης

δεδομένου ότι, όπως υποστηρίζει ο Λέκκας, «όσο καμία άλλη ιδεολογία, ο εθνικισμός δικαιώνει και “αυταρχικές” και “πλουραλιστικές” κοινωνικοπολιτικές ρυθμίσεις, χρησιμοποιείται με την ίδια ευχέρεια και από “ολοκληρωτικά” και από “δημοκρατικά” καθεστώτα, έχει κατορθώσει να συνδυάζεται συγχρόνως με “επαναστατικές”, “μεταρρυθμιστικές”, “συντηρητικές” ή “αντιδραστικές” στοχεύσεις [...]». (Π. Λέκκας, *ό.π.*, σσ. 2-3).

¹⁶⁸ Γ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σ. 43.

¹⁶⁹ Στο *ίδιο*, σσ. 142-143.

πορείας του. Έτσι, ακόμη κι όταν υπήρχαν φωνές διαμαρτυρίας, η μέθοδος που εφαρμόζε η “οργανωμένη” Δύση γινόταν, συν τω χρόνω, ιδιαίτερα προσφιλής και στους εγχώριους εξουσιαστές: διαρρηγνύοντας πρώτα κάθε οργανωμένη ομάδα ή κάθε σύνολο με τάσεις αμφισβήτησης, κι έπειτα απελευθερώνοντας θεωρητικά την πρόσβαση στην κοινωνία της αφθονίας και των αγαθών, εκείνοι διασφάλιζαν ταχύτερα και με σταθερότερο χαρακτήρα τη σταδιακή ενσωμάτωση –όχι μόνον των απείθαρχων και των συνοδοιπόρων τους· αλλά και των *πιθανώς εξαπατημένων* και *πλανημένων*, των “συνετών”, δηλαδή, που, κατά την πεποίθησή τους, *ανέκαθεν ανήκαν* στο κύριο εθνικό σώμα.

Εμπνεύσεις και πρωτοβουλίες *κυβερνητικής ανανέωσης* υπήρξαν, σίγουρα, αρκετές σε όλο το φάσμα των δύο δεκαετιών της ελληνικής μεταπολεμικής πολιτικής σκηνής και, μάλιστα, υποστηρίχθηκαν –τόσο από αυτούς που τις τόλμησαν όσο και από εκείνους που τις πίστεψαν ως απαραίτητες- με ιδιαίτερο πάθος. Αν και με το ζήτημα αυτό, την πολυποικιλότητα, δηλαδή, της εγχώριας πολιτικής δραστηριότητας –ένθεν κακείθεν-, αλλά και τις συρρικνώσεις, τις ανακατατάξεις, τις ανατροπές, τις συγκρούσεις και τις τελικές επιβολές, θα ασχοληθούμε σε βάθος στη συνέχεια, θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι όλες ανεξαιρέτως οι πρωτοβουλίες αυτές περιδινήθηκαν γύρω από τον Κεντρώο διακυβερνητικό άξονα και επ’ ουδενί στο συντηρητικό χώρο· ότι επισυνέβησαν (με τον τρόπο και τη δυναμική που επισυνέβησαν) υπό τη δαμόκλειο σπάθη της αναγκαιότητας προς το έθνος νομιμότητας· ότι σε κάθε περίπτωση **δεν αποτέλεσαν μια κίνηση για πραγματική ανατροπή** και για την οικοδόμηση μιας δυναμικής αντίρρησης στον συντηρητικό πέπλο, με τον οποίο από την πρώτη κιόλας στιγμή είχε καλυφθεί το ελληνικό πολιτικό τοπίο¹⁷⁰. ότι εξαιτίας του αδύναμου χαρακτήρα τους και της *κλειστοφοβικής* (μη διαπεραστικής και μη διεκδικητικής) *εσωστρέφειάς τους*, όλες αυτές οι πρωτοβουλίες αποδείχτηκαν πολύ σύντομα ανεπαρκείς και υπερβολικά άτονες για την αναδιαμόρφωση της πολιτικής σταθερότητας και –κυρίως- για την παροχή ουσιαστικής ανανεωτικής πνοής στον

¹⁷⁰ Αναλύοντας τα χαρακτηριστικά της ΕΡΕ, του κόμματος τού Κ. Καραμανλή, με το οποίο ο τελευταίος θα διατηρήσει την πλειοψηφία στη Βουλή από το 1956 έως το 1963, ο Κοντογιώργης υποστηρίζει ότι ο λόγος, για τον οποίο το εν λόγω –συντηρητικό- κόμμα κυβέρνησε για τόσο διάστημα τον τόπο, ήταν ότι οι δυνάμεις του Κέντρου, παρά τις ανανεώσεις και τα ελκυστικά τους προγράμματα, «δεν διέθεταν ένα εναλλακτικό ιδεολογικό-κοινωνικό πρόταγμα να αντιπαραθέσουν στην κυβερνώσα πλειοψηφία» και δεν αποτελούσαν επίσης «αξιόπιστη αντιπολίτευση». Έτσι, η Ένωση Κέντρου λ.χ., η οποία ιδρύθηκε το 1961, ήταν μεν ένα σημαντικό βήμα πολιτικής ανανέωσης, αλλά «χωρίς τριβές για το σύστημα». Ως ένα «καθαρά και απροκάλυπτα αμερικανικό δημιούργημα», το οποίο «αντιμετωπίστηκε εν τέλει και από την παραδοσιακή Αριστερά σαν ένα θετικό γεγονός», χαρακτηρίζει την Ε.Κ. ο Β. Ραφαηλίδης. Κατ’ αυτόν ο «σκοπός της ύπαρξής της ήταν ο συνεχής “ανταρτοπόλεμος” κατά των κομμουνιστών» –επομένως, ήταν κι αυτή μία *μη δυναμική* εναλλακτική κυβερνητική πρόταση, συμφιλωμένη μάλλον με τις επιταγές της εθνικής και διεθνούς συντήρησης. (βλ. αντίστοιχα, Γ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σσ. 144-145 & Β. Ραφαηλίδης, *ό.π.*, σ. 361).

κοινωνικό ιστό¹⁷¹. ότι, για την μετέπειτα ολική κατάργηση των δημοκρατικών διαδικασιών και του κοινοβουλευτισμού από το καθεστώς των συνταγματαρχών, δεν μπορούμε παρά να αναζητήσουμε πιθανές ευθύνες στο χαλαρό και μη σταθεροποιητικό των δημοκρατικών αξιών προηγούμενο, πίσω από το οποίο ανιχνεύονται μία προς μία όλες οι αδυναμίες και οι παθογένειες της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας· ότι, τελικά, εξαιτίας της έλλειψης μαζικού ανανεωτικού πνεύματος (τόσο από πλευράς πολιτικών, όσο και από πλευράς των είτε καθησυχασμένων, είτε “βολεμένων” ή “διευκολυμένων”, είτε διστακτικών πολιτών), η αντανάκλαση της ανεπάρκειας της πολιτικής σκηνής στο ευρύτερο κοινωνικό πεδίο είναι εμφανής και αντικατοπτρίζει: την αδιατάρακτη συνέχεια των θεσμών, τη διαιώνιση των προ πολλού καθορισμένων αξιών, την **εμπλοκή της συντηρητικής ιδεολογίας στα θεμέλια της παιδείας και της ευρύτερης κουλτούρας** και, οπωσδήποτε, την ίδια τη χάραξη (συχνά στρεβλή, το ίδιο αδύναμη και μειοδοτικού χαρακτήρα) της σύγχρονης αλλά και της μεταγενέστερης πολιτικής και κοινωνικής πορείας του τόπου. Αυτή ακριβώς, δηλαδή, την πορεία, με τις βαθιά συντηρητικές ρίζες της, τις πολλαπλές αγκυλώσεις της, τον συχνότατα κατέναντι της κοινωνίας χαρακτήρα της, αλλά και τις κρυφές ή φανερές διεισδύσεις της σε κάθε πεδίο του εγχώριου βίου της δεκαετίας του ’60, επιχειρούμε να ξεδιαλύνουμε στη συνέχεια.

¹⁷¹ Ο εσωτερικός αγώνας για τον έλεγχο του κόμματος και, συνάμα, για τη κατεύθυνση της κυβερνητικής πολιτικής της Ε.Κ. θεωρείται από τον Κοντογιώργη απότοκος των αδυναμιών αυτών, αλλά και του γεγονότος ότι «το πολιτικό σύστημα δεν ήταν έτοιμο τη στιγμή αυτή να αντιμετωπίσει τη φιλελεύθερη και “δημοκρατική” δοκιμασία». (βλ. Γ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σ. 148).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η εκπαίδευση κατά την περίοδο της κοινοβουλευτικής νομιμότητας

4.1 Η διακυβέρνηση Καραμανλή

4.1.1 Το οικονομικό πρόγραμμα των ετών 1958-61 και οι κοινωνικές του συνέπειες

Το μεγάλο στοίχημα των κυβερνήσεων της ΕΡΕ αφορούσε τη βελτίωση των συνθηκών ζωής του Έλληνα πολίτη και για την επίτευξή του ο τότε πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής επικεντρώθηκε αφενός στη δημιουργία μεγάλης εξαγωγικής βιομηχανίας (η οποία, όπως πίστευε, θα αποτελούσε τον κορμό της αναπτυξιακής πορείας της χώρας) και αφετέρου στις δημόσιες επενδύσεις. Μάλιστα, κατά την περίοδο 1958-61, οι δημόσιες επενδύσεις σημείωσαν ρυθμό αύξησης της τάξης του 21% ετησίως, ενώ οι πιο σημαντικές συμφωνίες με τους ξένους επενδυτές (τα $\frac{3}{4}$ περίπου των οποίων στράφηκαν στη βαριά μεταλλουργία, στα χημικά προϊόντα και στις ναυπηγικές εγκαταστάσεις¹⁷²) υπεγράφησαν μεταξύ των ετών 1959-63.

Ενταγμένες στο “Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Αναπτύξεως της Χώρας, 1960-1964”, σημαντικές υπήρξαν και οι συμμετοχές σε επενδυτικά προγράμματα των δημόσιων-κρατικών οργανισμών όπως ο ΟΤΕ, η ΔΕΗ και η ΑΤΕ: ο ΟΤΕ προχώρησε σε διεύρυνση του δικτύου παροχής υπηρεσιών του εξασφαλίζοντας μεν σημαντικό μερίδιο κερδών από τους νέους συνδρομητές του, παρέχοντας δε εκσυγχρονισμένο δίκτυο τηλεπικοινωνιών· η από το 1953 ιδρυθείσα ΔΕΗ στόχευσε στην αύξηση της παραγωγής, μεταφοράς και διανομής ηλεκτρικής ενέργειας και για το σκοπό αυτό, πρόσθεσε στο ενεργειακό δυναμικό της δύο θερμοηλεκτρικές μονάδες για την αξιοποίηση του λιγνίτη της Πτολεμαΐδας και της

¹⁷² *Τα Νέα*, «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Νικητές και Ηττημένοι 1949-1974», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 4^ο, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 72.

Μεγαλόπολης, με στόχο τη λειτουργία τους ως σταθμών βάσης του συστήματος, αλλά και μια υδροηλεκτρική μονάδα στη Μέγδοβα για την επικουρική χρήση της σε περιόδους αιχμής· ενώ η ΑΤΕ συμμετείχε ως σημαντικός αρωγός του Δημοσίου στη δημιουργία των τριών εργοστασίων ζάχαρης επί ελληνικού εδάφους¹⁷³.

Σε προτεραιότητα των κυβερνήσεων της ΕΡΕ ήταν, επίσης, η αγροτική παραγωγή, όπου επιχειρήθηκε να διασφαλισθεί η βελτίωση των καλλιεργειών και η άνοδος των εξαγωγών ελληνικών προϊόντων (καπνά, βαμβάκι, σταφίδα, λαχανικά και φρούτα)· καθώς και ο τομέας του Τουρισμού, ο οποίος κυρίως μέσω του νεοσύστατου ΕΟΤ και των *Xenia* αλλά και με τις πολλαπλές διευκολύνσεις που προσέφεραν τα ποικίλα πιστωτικά και φορολογικά κίνητρα, πέτυχε μεγαλύτερη προβολή της χώρας στο εξωτερικό και επιτάχυνε σημαντικά την επέκταση της ξενοδοχειακής υποδομής. Ρόλο πολιορκητικού κριού για την προσέλκυση τουριστών και για την ανάδειξη του ελληνικού στοιχείου στην αλλοδαπή ανέθεσαν, εξάλλου, στα ελληνικά κινηματογραφικά στούντιο. Με ταινίες, όπως η «Φαίδρα» του Ζυλ Ντασσέν και με πρωταγωνιστές τη Μελίνα Μερκούρη και τον Άντονι Πέρκινς, ο «Ζορμπάς» με τον Άντονι Κούνιν και «Τα κανόνια του Ναβαρόνε» του Δαμασκηνού στη Ρόδο (η οποία, παρεμπιπτόντως, υπήρξε μία από τις ακριβότερες παραγωγές του ελληνικού κινηματογράφου), ο ελληνικός κινηματογράφος πέτυχε, τελικά, ως ένα σημείο το στόχο του και εμμέσως και τους στόχους της επίσημης πολιτείας.

Την ίδια περίοδο, αξιοποιώντας τα οφέλη του παλαιότερου νόμου “περί οριζοντίου ιδιοκτησίας” αλλά και εκμεταλλευόμενες το γεγονός ότι πλέον η ελληνική βιομηχανία μπορούσε να παράγει εδώ τα απαραίτητα κατασκευαστικά υλικά (και επομένως, ως ένα σημείο, έπαυαν οι εισαγωγές από το εξωτερικό), οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ προκάλεσαν μια θεαματική άνοδο στην κατασκευή και στην αγορά κτηρίων. Η περίφημη αντιπαροχή έδινε τη δυνατότητα στον μεν ιδιοκτήτη του παλαιού κτίσματος ή (σπανιότερα) του οικοπέδου να εκχωρεί την περιουσία του στον εργολάβο-κατασκευαστή με αντάλλαγμα ένα ή περισσότερα διαμερίσματα, στον δε εργολάβο να κατασκευάζει κτήρια χωρίς το κόστος για την αγορά γης. Το ενδιαφέρον, όμως, είναι ότι δεν επιτεύχθηκε μόνο μία ζωνή κίνηση στην αγορά, αλλά και μια **αλλαγή προσανατολισμού επαγγέλματος και τρόπου ζωής** : ένας σημαντικός αριθμός εσωτερικών μεταναστών κατευθύνεται προς τα αστικά κέντρα, εκεί δηλαδή όπου υπάρχει ζήτηση εργατών για τις κατασκευές (από 68.700 εργάτες στον τομέα αυτόν το 1951, έχουμε 125.000 εργάτες το 1961)· ενώ ο μέχρι πρότινος μικρός ιδιοκτήτης αγροτικής γης εγκατέλειψε την επαρχία, μετοίκησε στην Αθήνα (κυρίως, αλλά

¹⁷³ *Τα Νέα*, «Ιστορία του...», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 5^ο, σ. 81.

και στις άλλες μεγάλες πόλεις) και εντέλει εντάχθηκε στον τριτογενή τομέα απασχόλησης (υπηρεσίες και εμπόριο) μετασχηματιζόμενος σε **αστικό μικροϊδιοκτήτη**.

Αναζητώντας τις αιτίες για την εντυπωσιακή αυτή αύξηση της ζήτησης κατοικίας αλλά και για την αλλαγή της νοοτροπίας του ελληνικού πληθυσμού, ερχόμαστε, σε πρώτο επίπεδο, αντιμέτωποι με τους περιορισμένους -και συνήθως άγνωστους- τρόπους επένδυσης κεφαλαίων (μετοχικό κεφάλαιο, ομόλογα κ.α.), όπου θα μπορούσε να τοποθετηθεί το διόλου ευκαταφρόνητο έμβασμα από τους μετανάστες ή από τους ναυτικούς. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, αρκεί να κατανοήσουμε ότι τόσο η συγκυρία όσο και η συντηρητική, χωρίς επενδυτικό ρίσκο και συνάμα προσκολλημένη στις πατροπαράδοτες συνήθειες, ψυχοσύνθεση του νεοέλληνα, λειτούργησαν ως έτεροι λόγοι της επενδυτικής αυτής “μανίας”: *«η αστυφιλία, η επιστροφή των Ελλήνων από τις παροικίες (κυρίως από Αίγυπτο και Κωνσταντινούπολη), η σιγουριά της τοποθέτησης, ο θεσμός της προίκας (σε συνδυασμό με την αστυφιλία και την κινητικότητα προς τον μικροαστισμό) δημιούργησαν μια όντως μεγάλη αγορά για τον τομέα των κατασκευών. Αργότερα το τουριστικό ρεύμα (και στην επαρχία) και η δημιουργία παραρτημάτων ξένων εταιριών, εφοπλιστικών οίκων κτλ στην Αθήνα και στον Πειραιά και βέβαια η άνοδος του κατά κεφαλήν εισοδήματος διέυρυναν ακόμη περισσότερο αυτή την αγορά»*¹⁷⁴.

Από την πλευρά του, ωστόσο, το κράτος εμφανίζεται ιδιαίτερος φειδωλό απέναντι στους πολίτες ως προς την παροχή και σύναψη στεγαστικών δανείων για την απόκτηση της πολυπόθητης κατοικίας. Η ενθάρρυνση της αυτοχρηματοδότησης του οικιστικού ονείρου υπήρξε μέρος της φιλοσοφίας του κράτους και πιθανότατα όλοι αυτοί οι περιορισμοί στις συνθήκες λήψης δανείων να συνέβαλαν στην αύξηση της ιδιωτικής αποταμίευσης¹⁷⁵. Στόχος ήταν η μικρή επιβράδυνση μάλλον αυτού του οικοδομικού και ιδιοκτησιακού οίστρου, ο οποίος πιθανόν να προκαλούσε αλυσιδωτή αύξηση τιμών και μισθών και, οπωσδήποτε, η διοχέτευση των τραπεζικών πόρων σε τομείς υψηλής προτεραιότητας: γεωργία, εξαγωγικό εμπόριο, βιομηχανία.

Ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινιστεί στο σημείο αυτό ότι *«το είδος της εκβιομηχάνισης ήταν βιομηχανίες εντάσεως κεφαλαίου και όχι εντάσεως εργασίας, με αποτέλεσμα εκβιομηχάνιση χωρίς απορρόφηση του εργατικού δυναμικού»*¹⁷⁶. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι μπορεί να βελτιώθηκαν ορισμένοι οικονομικοί δείκτες λόγω του ξένου επενδυτικού

¹⁷⁴ Δ. Χαράλαμπος, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 86.

¹⁷⁵ Τα Νέα, «Ιστορία του ...», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 5^ο, σ. 80.

¹⁷⁶ Τ. Φωτόπουλος, *Εξαρτημένη ανάπτυξη: η ελληνική περίπτωση*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 274. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

κεφαλαίου, του τουρισμού και των εμβασμάτων από τους Έλληνες του εξωτερικού· στην πραγματικότητα όμως η βελτίωση αυτή δε συμπορεύτηκε και με ανάλογη απορρόφηση του πλεονάζοντος (λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης) εργατικού δυναμικού, ούτε επίσης προκάλεσε σημαντική αύξηση των ημερομισθίων των εργατών -πάνω ή έστω στα ίδια επίπεδα με την αύξηση της παραγωγικότητας.

Η **εξωτερική μετανάστευση**, λοιπόν, φαινόταν σε κάποιους ως επιβεβλημένη. Οπωσδήποτε δεν ήταν κάτι άγνωστο στη χώρα μας κι αυτό επιβεβαιώνεται σαφέστατα από το μεταναστευτικό κύμα των αρχών του 20^{ου} αιώνα προς την αμερικανική ήπειρο και την Αυστραλία, το οποίο αποτελεί μια πρώτη ένδειξη εξαναγκασμού σε φυγή λόγω οικονομικού μαρασμού. Στα μέσα της δεκαετίας του '50 όμως, όταν η μετανάστευση προκρίθηκε άλλη μια φορά ως λύση στην οικονομική δυσπραγία, οι ελληνικοί πληθυσμοί στράφηκαν προς τη Δυτική Ευρώπη: αρχικά, το 1954, προς το Βέλγιο και μετά το 1958 προς τη Δυτική Γερμανία¹⁷⁷. Ακολουθώντας το δίπολο αίτιο-αιτιατό θα μπορούσαμε να αποδεχτούμε ως λογική εξήγηση ότι «η αδυναμία της μεταποίησης να δημιουργήσει απασχόληση, εξαιτίας του πολύ χαμηλού βαθμού απορροφητικότητάς της, οδήγησε ένα μεγάλο μέρος του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σε μετανάστευση στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της Δύσης»¹⁷⁸ -πραγματικότητα που επιστέγασε, φυσικά, και την αδυναμία όλων αυτών να ενταχθούν στην υπαλληλία του τομέα υπηρεσιών ή στο εμπόριο. Έτσι, το 1961 οι καταγεγραμμένοι άνεργοι στη χώρα μας ήσαν 238.900, ενώ οι υποαπασχολούμενοι ανέρχονταν σε 624.700 με τα πρωτεία και στις δύο περιπτώσεις να τα κατέχει η επαρχία¹⁷⁹.

Το νέο μεταναστευτικό ρεύμα των ανέργων Ελλήνων προς τις αναπτυγμένες δυτικές χώρες υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, **κοινωνική πληγή** τόσο για τους ίδιους όσο και για το στενό οικογενειακό κύκλο τους, λόγω της αναγκαστικής αποστέρησής τους, την οποία, οπωσδήποτε, επέτεινε η αντικειμενική δυσκολία τής από τούδε και στο εξής επικοινωνίας τους. Ωστόσο, το ίδιο αυτό γεγονός αποτελεί, κατά κάποιον τρόπο, μια ανακούφιση για τις κυβερνήσεις της εποχής, καθώς αντιστάθμιζε την έλλειψη θέσεων εργασίας στη

¹⁷⁷ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 83.

¹⁷⁸ Α. Προβατά, *Ιδεολογικά Ρεύματα, Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση (1950-1965). Ο «λόγος» για την Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη*, πρόλογος: Αν. Καζαμιάς, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 69-70.

¹⁷⁹ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 83. (Πρόκειται για στατιστικούς και ποσοτικούς δείκτες, τους οποίους αναφέρει το *Οικονομικό Δελτίο*, αρ. 65, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1970, σ. 11, της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος). Με τα δεδομένα αυτά, εξάλλου, συμφωνεί και μία ακόμη μελέτη, σύμφωνα με την οποία η ανεργία το 1961 ήταν 800.000 άτομα σε συνολικό εργατικό δυναμικό 3.664.000 ατόμων. (βλ. Σ. Ρομπολής, «Μετανάστευση & Αναπτυξιακή πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο: *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 10-12/11/2000, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, σ. 305). Η εκτίμηση, πάντως, της αμερικανικής πρεσβείας ήταν ότι η ανεργία του ίδιου έτους ήταν μόλις 500.000 άτομα. (*Basic Facts of Greek Economy*, Athens 1964, στο *ίδιο*, σ. 305).

βιομηχανία και τις υπηρεσίες (ως αποτέλεσμα της προηγούμενης εγκατάλειψης του αγροτικού τομέα και της εσωτερικής μετανάστευσης) και ταυτόχρονα προκαλούσε μια ενδιαφέρουσα μείωση των επίσημων δεικτών της ανεργίας. Επιπροσθέτως, όλο αυτό το μεταναστευτικό έμβασμα που τώρα πλέον ερχόταν στην ελληνική επικράτεια λειτουργούσε υπέρ της διατήρησης των πλασματικών δεδομένων οικονομικής βελτίωσης. Στην πραγματικότητα όμως, **το οικονομικό θαύμα** για το οποίο μιλούσε ο Κ. Καραμανλής και οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ, *μάλλον δε συντελέστηκε καθ' ολοκληρίαν*. Διότι ούτε η επιθυμητή μείωση της ανεργίας σημειώθηκε, ούτε η κατανομή του εισοδήματος υπήρξε – τηρουμένων των αναλογιών- ισομερής, ούτε η ελλειμματικότητα του εμπορικού ισοζυγίου ρυθμίστηκε, αλλά ούτε και το μεταναστευτικό ρεύμα ανακόπηκε.

4.1.2 Η εκπαίδευση στην υπηρεσία του τεχνοκρατικού σχεδιασμού

Ο διακαής πόθος του Κ. Καραμανλή για μια ισχυρή ελληνική εξαγωγική βιομηχανία με την υποστήριξη του ξένου επενδυτικού κεφαλαίου αποτελεί, πριν την έλευση ακόμη της δεκαετίας του '60 αλλά και εν συνεχεία, χαρακτηριστικό δείγμα της **τεχνοκρατικής κατεύθυνσης της ελληνικής πολιτικής**. Οι σκανδαλώδεις διευκολύνσεις προς τον εφοπλιστή Νιάρχο για την ίδρυση των «Ελληνικών Ναυπηγείων» το 1956, οι χωρίς φειδώ παραχωρήσεις και η μικρή φορολογία προς τον Ωνάση για την ίδρυση της «Ολυμπιακής Αεροπορίας» το 1957, η επαχθέστατη σύμβαση με τη γαλλική Πεσινέ (Pechiney) για την εκμετάλλευση των βωξιτών και τη δημιουργία της «Α.Ε. Αλουμίνιον της Ελλάδος» στη Βοιωτία¹⁸⁰, καθώς και μια σειρά ασύμφορων για το ελληνικό Δημόσιο νόμων που αφορούσαν στην προσέλκυση του ξένου κεφαλαίου (λ.χ. 4002/1959, 4171/1961 & 4256/62) αλλά και αποφάσεων της Νομισματικής Επιτροπής και του Υπουργικού Συμβουλίου αποτελούν το πρώτο επίπεδο της τεχνοκρατικής ελληνικής πολιτικής πορείας. Το δεύτερο, αναμφίβολα, είναι οι απαιτήσεις όλου αυτού του τεχνικού εκσυγχρονισμού σε κατάλληλα εκπαιδευμένο-εξειδικευμένο προσωπικό, το οποίο θα εμπλεκόταν, τελικά, στη νέα μορφή της παραγωγικής διαδικασίας διευκολύνοντάς τη.

Η εμφάνιση, ωστόσο, της εκπαιδευτικής λειτουργίας *ως τροφοδοτικού μηχανισμού για τις απαιτήσεις του τεχνοκρατισμού*, υποχρέωνε την κυβέρνηση Καραμανλή σε άμεση

¹⁸⁰ Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνει ο Χαραλάμπης, πέραν του ανασχετικού ρόλου που έπαιξε ως προς πιθανές άλλες απόπειρες εκβιομηχάνισης της χώρας, η σύμβαση με την Πεσινέ υπήρξε για το ελληνικό Δημόσιο πλουσιοπάροχα *ζημιογόνος* καθώς, σε τιμές του 1960 και βάσει του όγκου της αρχικής παραγωγής, το ύψος των απωλειών άγγιζε τα 550 εκατ. δρχ. ετησίως! (Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 97).

αιτιολόγηση του κρατικού της σχεδιασμού –βραχυπρόθεσμου και μακροπρόθεσμου. Ο πρωθυπουργός, δηλαδή, αλλά και τα στελέχη του υπουργείου Παιδείας του όφειλαν να καταδείξουν ότι η εκπαιδευτική τους πολιτική, ως φορέας *απλώς* του κοινωνικού αγαθού της μόρφωσης και της καλλιέργειας, απευθυνόταν και αγκάλιαζε το σύνολο των εκπαιδευόμενων· και, ταυτοχρόνως, ότι η εκπαίδευση, την οποία παρουσίαζαν και υποστήριζαν με πάθος, δεν ήταν σε καμία περίπτωση ο κινητήριος μοχλός μιας καλοσχεδιασμένης και συνεχιζόμενης αναπαραγωγής πολιτών διαφορετικών κατηγοριών ή το πεδίο γενικευμένων ανισοτήτων. Έπρεπε, δηλαδή, η κρατική μέριμνα να εγγυάται την ισοπολιτεία και τη ελεύθερη πρόσβαση όλων στην εκπαιδευτική πολιτική της, διασκεδάζοντας ταυτόχρονα κάθε αμφιβολία για τις αγαθές προθέσεις της και χωρίς να γίνεται, φυσικά, λόγος για την ουσία του εγχειρήματος –ότι, δηλαδή, η εκπαίδευση τίθεται στην υπηρεσία των οικονομικών στόχων.

Η συγκρότηση της ενδεκαμελούς «Επιτροπής διά την Εθνικήν Παιδείαν» επί κυβερνήσεως ΕΡΕ και πρωθυπουργίας Κ. Καραμανλή στις 14 Ιουνίου 1957 υπάκουε στη διογκούμενη τεχνοκρατική αναγκαιότητα της εποχής για σύνδεση της εκπαίδευσης με τον κρατικό οικονομικό προγραμματισμό, αλλά και στην πιεστική επιθυμία κατάρτισης ειδικευμένου εργατικού δυναμικού για την προώθηση των αναπτυξιακών στόχων. Της συγκρότησης της Επιτροπής προηγήθηκαν αλλά και ακολούθησαν οικονομικές εκθέσεις και μελέτες εμπειρογνομόνων του Οργανισμού Ευρωπαϊκής Οικονομικής Συνεργασίας, του Εμπορικού & Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Αθηνών, καθώς και μεμονωμένες απόψεις¹⁸¹, οι οποίες καταδεικνύουν τον έντονο προβληματισμό για την εξασφάλιση των απαιτούμενων προϋποθέσεων τεχνολογικής προόδου της χώρας. Στα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας, τον Ιανουάριο του 1958, γινόταν αναφορά στις πληθωρικές σχολικές τάξεις, στην έλλειψη κατάλληλων προγραμμάτων σπουδών αλλά και εξειδικευμένου διδακτικού προσωπικού, στην άνιση κατανομή των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης σε ολόκληρη τη χώρα, καθώς και στις υλικοτεχνικές ελλείψεις· ταυτόχρονα, όμως, με τις τεχνοκρατικές απαιτήσεις και την κατάδειξη του προβληματισμού περί της οικονομικής προόδου, η Επιτροπή *«προσπάθησε να κρατήσει τις ισορροπίες με τον ελληνοχριστιανικό και κλασικό προσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος»*¹⁸² ακολουθώντας, δηλαδή, τις αναδιπλώσεις του παγιωμένου φιλελεύθερου συντηρητισμού.

¹⁸¹ Για παράδειγμα, οι απόψεις του Ακαδημαϊκού και Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος Ξεν. Ζολώτα όπως παρατίθενται στο βιβλίο του *Οικονομική ανάπτυξις και τεχνική εκπαίδευσις*, εκδ. Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήναι 1959. Για περισσότερα, βλ. Α. Προβατά, *ό.π.*, σ. 117.

¹⁸² Χ. Κάτσικας – Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ.164.

Η έλλειψη καθοδηγητών του εγχειρήματος αλλά και η απροθυμία της κυβέρνησης της ΕΡΕ να συγκρουστεί με τον εντός των κόλπων της πατροπαράδοτο συντηρητισμό¹⁸³ και τις **ισχυρές αντιστάσεις του προς καθετί το νεωτεριστικό**, καθήλωσαν τις απόψεις της Επιτροπής στο στάδιο του σχεδίου και μόνο. Μέσα στο τεχνοκρατικό αυτό πνεύμα, όμως, και με τη θεωρία του “ανθρώπινου κεφαλαίου”, σύμφωνα με την οποία εκπαίδευση δεν είναι δαπάνη αλλά επένδυση υψηλής ανταποδοτικότητας, να κερδίζει διαρκώς έδαφος, παρουσιάστηκε το ΝΔ 3971 του 1959 για τη γενική και τεχνικο-επαγγελματική εκπαίδευση. Οι προτάσεις του υπουργού Παιδείας Γ. Βογιατζή για την ίδρυση σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη δύο τεχνικών σχολών μεταγυμνασιακού επιπέδου καθώς και τριετών ή τετραετών δημόσιων μέσων τεχνικών σχολών βοηθών εργοδηγών σε έξι επαρχιακές πόλεις της χώρας, χωρίς αμφιβολία συμφωνούν απόλυτα με την επιθυμία αλλά και την προσπάθεια τεχνοκρατικής κατεύθυνσης της χώρας.

4.1.3 Το μήθευμα της κοινωνικά ουδέτερης εκπαίδευσης

Η εξαιρετική σημασία του εκπαιδευτικού μηχανισμού ως διαύλου ήπιας πολιτειακής προσαρμογής και κοινωνικής ομοιομορφίας είχε γίνει αντιληπτή από το ελληνικό αστικό κράτος από τα μέσα κιόλας της δεκαετίας του '50. Η οργάνωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας στη βάση του *μυθεύματος* “**εκπαίδευση για όλους**” υπήρξε το σταθερό σημείο αναφοράς των κυβερνητικών προσπαθειών της πρώτης διακυβέρνησης του Κ. Καραμανλή συμπεριλαμβανομένης, βεβαίως, και της προοπτικής για τη διάκριση των χαρισματικών-επιμελών μαθητών της ελληνικής επικράτειας.

¹⁸³ Της αναγγελίας της ιδρύσεως της ΕΡΕ από τον Κ. Καραμανλή, το Γενάρη του 1956, του πολιτικού, δηλαδή, κόμματος που απέβλεπε στην «κοινή προσπάθειαν τιμίων Ελλήνων» και που «όχι μόνον προνοεί για τα λαϊκά κόμματα αλλά προέρχεται από αυτά» (*ηθικιστική διάσταση* της προέλευσης και της αποστολής του), είχε προηγηθεί η διαβεβαίωση από τον φέρελπι Μακεδόνα πολιτικό της «αλλαγής» και της «αναδημιουργίας» της χώρας στο πλαίσιο της “ειρηνικής επανάστασης”. Στην πραγματικότητα, βεβαίως, παρότι ο Καραμανλής τοποθετούσε το νέο κόμμα του «σε έναν πολιτικό χώρο που αφίστατο των ακροτήτων της Δεξιάς και των προδοσιών της Αριστεράς» και παρότι, επίσης, υποσχόταν «αρμονική συμβίωση και σύνθεση όλων των στοιχείων της κοινωνίας», στις περισσότερες των περιπτώσεων (κυρίως δε προεκλογικά) *μάλλον εθελοτυφλούσε* σχετικά με την εξτρεμιστική τάση στο εσωτερικό του κόμματός του και οι συγκρούσεις του με αυτή δεν ήσαν ούτε ριζικές ούτε ευθυγραμμισμένες με το ανανεωτικό προφίλ που ο ίδιος παρουσίαζε. Έτσι, όπως ο λαός (ή, κατά άλλους, *οι ερμηνευτές των θελήσεων του λαού*) προσδοκούσε από τον Παπάγο -στο πνεύμα της δικής του πρώτης “ειρηνικής επαναστάσεως”- ένα κράτος «εθνικόν, δίκαιον, τίμιον, νοικοκυρεμένον, μυαλωμένον, πειθαρχημένον, στοργικόν» (*Καθημερινή*, 19-10-1952), άλλο τόσο διατηρήθηκαν οι συντηρητικές αξίες της *πειθαρχίας* και της *μετριοπάθειας* και στην περίοδο της Καραμανλικής “ειρηνικής επαναστάσεως”· και, ακόμη χειρότερα, ανανεώθηκε με εμπάθεια και αντιπροοδευτισμό το παλαιό αντικομμουνιστικό επιχείρημα. (Βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ. 128, 234-235 & 238-239).

Στην πραγματικότητα, όμως, η θέση αυτή δεν ήταν τίποτε περισσότερο από ένα παραπλανητικό και ταυτόχρονα ανήθικο σχήμα λόγου. Παραπλανητικό διότι με το άλλοθι της ισότητας και αξιοκρατίας των μαθητών απέναντι στις προκλήσεις του μακροχρόνιου και εξαντλητικού εκπαιδευτικού συστήματος η αστική εξουσία **δικαιολογούσε με όρους φυσικούς τις ανισότητες**¹⁸⁴ στην ίδια την εκπαιδευτική λειτουργία, αλλά και την διαφορετική εξέλιξη καθενός εξ αυτών. Οπωσδήποτε, όμως, επρόκειτο και για ένα ανήθικο-τεχνητό επιχείρημα, με τη βοήθεια του οποίου επιχειρείτο να διαιωιστεί *κρυφίως* η σταθερότητα του κοινωνικού σχηματισμού κατά τρόπο που να εξυπηρετεί, ασφαλώς, την κυριαρχία των ηγεμονευουσών τάξεων.

Το μύθευμα, επομένως, της *υποτιθέμενης* αξιοκρατίας στην εκπαιδευτική διαδικασία ερείδεται, σύμφωνα με τους υποστηρικτές του, στη φυσική κατασκευή του κάθε εκπαιδευόμενου και στις ιδιαίτερες κλίσεις ή την επιμέλειά του, βάσει των οποίων κατορθώνει ή όχι τελικά εκείνος να ανελιχθεί στην κοινωνική ιεραρχία. Η ευφυΐα, η εργατικότητα, η προσαρμοστικότητα και η επιθυμία του μαθητή συναποτελούν τις προϋποθέσεις εκείνες, ώστε να γίνει κτήμα του το εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Στην απέναντι όχθη, της αποτυχίας και της στασιμότητας, τοποθετούνται από τους οργανωτικούς φορείς της εκπαίδευσης ως θεσμού η αδιαφορία, η αταξία, η νοητική μετριότητα και η απειθαρχία –χαρακτηριστικά που *εκ προοιμίου* οδηγούν στην ελλειπτικότητα. Δεν προωθείται, βεβαίως, ούτε η περιέργεια, ούτε η αυτενέργεια των μαθητών, αλλά επιδιώκεται η αποδοχή της πεπατημένης (και *εγκεκριμένης* οδού) ως μοναδικής δικλίδας προόδου. Μάλιστα, με τη βοήθεια και του πολυπλόκαμου συστήματος της βαθμολόγησης και των εξετάσεων, ο **διαχωρισμός** και η **επιλογή** είναι εφικτοί κατά απόλυτο τρόπο, ώστε, τελικά, αυτοί που επιτυγχάνουν στην εκπαιδευτική διαδικασία να είναι **οι επιβεβαιωμένοι άριστοι**.

Η διάχυση, εξάλλου, της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου τη δεκαετία του '60 υπήρξε σημαντικότατος αρωγός για την εκμετάλλευση του μαθητικού δυναμικού, υπό την έννοια ότι η εκπαίδευση παρουσιάστηκε ως επιβεβαιωτικός απλώς μηχανισμός θεωριών με ισχύ απολυτότητας. Πίσω από το επιχείρημα της ατομικής προσπάθειας βρισκόταν έξυπνα αποσιωπημένος ο ταξικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης, όπως επίσης και οι πραγματικές

¹⁸⁴ Σύμφωνα με τον Μ. Μελετόπουλο, ο επίσημος πολιτικός λόγος (υπό την έννοια τόσο του συνόλου των γραπτών και προφορικών λόγων του –απρόσωπου, στο σημείο αυτό- κράτους, όσο και της χορείας των προσώπων-φορέων συγκεκριμένων αξιών στο πλαίσιο της κρατικής τους δράσης) επιτελεί ταυτόχρονα δύο σημαντικές λειτουργίες: από τη μια γαλουχεί το άτομο από πολύ νωρίς με τις αξίες (τις «συμβατές», όπως χαρακτηριστικά λέει) της Κοινωνίας και του Κράτους κι από την άλλη «ερμηνεύει τον κόσμο κατά έναν ορισμένο τρόπο, παρουσιάζοντας την ερμηνεία του αυτή ως φυσική και μάλιστα αποκλειστική». (Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σσ. 19 & 21-22).

διαφορές των κατώτερων από τις ανώτερες κοινωνικά τάξεις ως προς το συνολικό τους «πολιτισμικό κεφάλαιο» (P. Bourdieu): το γλωσσικό κώδικα, την πειθαρχία και, φυσικά, τις ανάλογες προς την οικογενειακή-οικονομική δυνατότητα του καθενός προοπτικές κοινωνικής πορείας.

Με το να παρουσιάζεται ως «κοινωνικά ουδέτερη διαδικασία»¹⁸⁵, η εκπαίδευση της ελληνικής αστικής πραγματικότητας των αρχών της δεκαετίας του '60 εμφανιζόταν ως απαραίτητος θεσμός για όλους εκείνους που βρίσκονταν εντός του. Μέσω αυτού του θεσμού υποτίθεται ότι ολοκληρωνόταν η προσωπικότητα των μαθητών και σπουδαστών (φιλελεύθερο ιδεολόγημα) και ότι ισχυροποιούνταν οι γενικές ή ειδικές γνώσεις τους (μορφωτικό αξίωμα). Ουδείς λόγος φυσικά, γινόταν για την εκ των προτέρων πεποίθηση ότι η εκπαίδευση *επιβεβαιώνει* τον κοινωνικό προσδιορισμό κάθε εκπαιδευόμενου χρησιμοποιώντας «ένα λόγο, ένα λειτουργικό και κάποια πρότυπα, που είναι περισσότερο οικεία στους γόνους των αρχουσών τάξεων, που τους έχουν ήδη γίνει βιώματα μέσα στην ίδια την οικογένεια» · όπως και για το γεγονός ότι «η σχολική λογική [...] έρχεται σε σύγκρουση με τον τρόπο σκέψης και έκφρασης, γενικότερα με τον νοηματικό κόσμο των γόνων των λαϊκών τάξεων»¹⁸⁶.

Η διπλή κατεύθυνση, εξάλλου, προς την οποία δρομολογήθηκε η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην Ελλάδα την περίοδο αυτή, βάσει του τεχνοκρατικού προσανατολισμού της πολιτικής εξουσίας της, σε θεωρητική και τεχνική Μέση Εκπαίδευση, καταδεικνύει ολοφάνερα την ταξικότητα του όλου εγχειρήματος: αφενός την επιθυμία για διάκριση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας και αφετέρου την *υπαγωγή* –αναπόφευκτα- των φορέων της χειρωνακτικής εργασίας σε δευτερεύοντες ρόλους στην μετέπειτα πολιτικο-κοινωνική πραγματικότητα. Να τονιστεί δε ότι η παραπάνω διάκριση δεν εμπίπτει στους νόμους του τυχαίου, αλλά ότι οι πρωταγωνιστικοί ρόλοι ασφαλώς και θα προσφέρονταν στους αστικής προέλευσης εκπαιδευόμενους, ενώ οι δευτερεύοντες στους γόνους λαϊκής καταγωγής. Ακόμη όμως κι αν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί η πολυπόθητη κοινωνική κινητικότητα των δευτέρων και βρεθούν στην ευχάριστη θέση να ανελιχθούν στην κοινωνική ιεραρχία, αυτό δε σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι τις θέσεις που πιθανώς άφησαν κενές στη βιομηχανία, στην αγροτική παραγωγή ή αλλού θα υποχρεώνονταν να τις καταλάβουν όσοι εκ των αστών “απέτυχαν” στην εκπαιδευτική

¹⁸⁵ Α. Προβατά, *ό.π.*, σ. 112.

¹⁸⁶ Γ. Μηλιός, *Εκπαίδευση και Εξουσία*, 4^η έκδοση, Κριτική, Αθήνα 1993, σσ. 81-82.

διαδικασία¹⁸⁷. Κι αυτό, ακριβώς, αποτελεί το –διαχρονικό, εντέλει- τεκμήριο της *ψευδούς λειτουργίας της εκπαίδευσης* ως διαύλου ισότιμης μεταχείρισης και εξέλιξης .

4.1.4 “Τύπος Δηλώσεως” και Συμβούλια Νομιμοφροσύνης: τα επίσημα “εργαλεία” ιδεολογικού και κοινωνικού ελέγχου

Αφετηρία της απόπειρας παράθεσης στοιχείων και δεδομένων αναφορικά προς την οργάνωση, τη λειτουργία, αλλά και τις πραγματικές στοχεύσεις της εκπαίδευσης της περιόδου που εξετάζουμε, αποτελεί η μνημόνευση της Νομοθεσίας της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως του 1960 για δύο –σημαντικούς, κατά τη γνώμη μας- λόγους: επειδή αφενός η εν λόγω νομοθεσία ορίζει με απόλυτα σαφή και κατανοητό τρόπο όλες τις “προϋποθέσεις” για το διορισμό των εκπαιδευτικών λειτουργών και αφετέρου, διότι κατορθώνει να εκμηδενίζει την πιθανότητα (λανθάνουσα και μη) αποκλίσεων ή παρεκκλίσεων από τον επίσημο κρατικό προγραμματισμό.

Έτσι, στο άρθρο 1 γίνεται, ευθύς εξ αρχής, μνεία στον Αν. Νόμο 516/1948 (τον τροποποιημένο με το ΜΘ΄ Ψήφισμα στις 2/4/1948) και στα περίφημα Συμβούλια Νομιμοφροσύνης που αυτός προβλέπει, τα οποία εμφανίζονται ως “ανεξάρτητες αρχές” και δείχνουν να απολαμβάνουν εγγυήσεων εγκυρότητας και ισχύος πέρα και πάνω ακόμη και από τα πρόσωπα των εκάστοτε Υπουργών. Διότι «ο αρμόδιος Υπουργός ή το αρμόδιον διά τον διορισμόν, πρόσληψιν κλπ. όργανον, πέμπει εις Συμβούλιον Νομιμοφροσύνης τας αιτήσεις των κριθέντων υπ’ αυτών ή των αρμοδίων κατά Νόμον Υπηρεσιακών Συμβουλίων ως διοριστέων [...], όπως αποφανθή τούτο περί της νομιμοφροσύνης των»¹⁸⁸. Εξόχως ενδιαφέρον, όμως, είναι και το γεγονός ότι τα Συμβούλια Νομιμοφροσύνης δεν αρκούνται στις προφορικές διαβεβαιώσεις των ενδιαφερομένων, αλλά «δύνανται να ζητήσωσι παρ’ εκάστου των κρινομένων, ίνα παράσχη εγγράφους εξηγήσεις [...] τής κατά τας αυτάς διατάξεις οριζομένης δηλώσεως νομιμοφροσύνης»· και ακόμη περισσότερο «δύνανται

¹⁸⁷ Σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, από την προσχολική κιόλας ηλικία τα παιδιά των μεσαίων και ανώτερων τάξεων ενσωματώνουν τις παραδοσιακές-κυρίαρχες αντιλήψεις για την κοινωνική σύνθεση και το ρόλο των φύλων σε αυτή, ώστε τελικά να εμφανίζουν και αναμενόμενες συμπεριφορές. Ανάλογες των αντιλήψεων και της κοινωνικής θέσης τους είναι, βεβαίως, και οι επιδιώξεις τους. Βλ. P. Minuchin, “Sex role concepts and sex typing in childhood as a function of school and home environments”, *Child Development*, 36, 1965, σσ. 1033-1048.

¹⁸⁸ Α. Αναγνωστόπουλος– Ηλ. Σταυρόπουλος, *Νομοθεσία Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως*, Τεύχ. Α΄, Υπουργείο Εθν. Παιδείας & Θρησκευμάτων, Αθήναι 1960, άρθ. 2, σ. 50.

ωσαύτως να καλώσι τους υπό κρίσιν υπαλλήλους ή υποψηφίους προς διορισμόν εις αυτοπρόσωπον εμφάνισιν ενώπιον αυτών και υποβάλωσι τούτους εις εξέτασιν»¹⁸⁹.

Ο Τύπος Δηλώσεως¹⁹⁰, στην οποία υποχρεώνονται να προβούν ως λειτουργοί του Κράτους και οι εκπαιδευτικοί της περιόδου, αποτελεί χαρακτηριστική τεκμηρίωση της **κοινωνικής και ιδεολογικής ανελευθερίας** της εποχής και πολύ περισσότερο της δεινής θέσης στην οποία θα περιέλθουν, όταν και εφόσον κριθούν κατάλληλοι για την ανάληψη των διδακτικών καθηκόντων τους. Για του λόγου το αληθές, στο **πεδίο 4** οι υποψήφιοι προς διορισμό εκπαιδευτικοί καλούνται να δηλώσουν εάν χρησιμοποίησαν, μέχρι τη στιγμή εκείνη, άλλα ονόματα πλην του γνησίου τους, στο **πεδίο 5** τους ζητείται να βεβαιώσουν τον τόπο διαμονής τους από την 1^η Μαΐου 1941 (έναρξη περιόδου γερμανικής Κατοχής) και στα **πεδία 6, 7, 8, 9, 10, 11 και 12** αντίστοιχα υπόκεινται σε έναν εξονυχιστικό έλεγχο σχετικά με τα κοινωνικά τους φρονήματα και την τοποθέτησή τους ως προς την κομμουνιστική ιδεολογία **στο παρελθόν**: «Υπήρξατε ποτέ μέχρι σήμερα μέλος κομμουνιστικής ή άλλης οργανώσεως αποτελούσης όργανον του ΚΚΕ ή εξυπηρετούσης τους σκοπούς του;»· **στο παρόν**: «Εξακολουθείτε σήμερα να είσθε μέλος τιαούτης τινός οργανώσεως και ποίας;»· **με έμμεσο τρόπο**: «Μήπως συνειργάσθητε ή συνεργάζεσθε αμέσως ή έμμέσως μετά τινος τιαούτης οργανώσεως χωρίς να είσθε επισήμως μέλος αυτής, ποίας και κατά ποίαν εποχήν;»· **σχετικά με πιθανή προπαγανδιστική δράση**: «Μήπως και χωρίς να είσθε μέλος τινός των ανωτέρω οργανώσεων, επροπαγανδίσατε ποτέ ευθέως ή πλαγίως¹⁹¹ υπέρ τινος εξ αυτών ή υπέρ των κηρυγμάτων των ή των σκοπών των;»· **ακολουθεί η αποταγή – απάρνηση του αντεθνικού “κινδύνου”**: «Καταδικάζετε τον κομμουνισμόν ως πολιτικήν ιδεολογίαν αποβλέπουσαν εις την υπό δυναμικής μειοψηφίας βιαίαν κατάληψιν και διατήρησιν της αρχής;»· **γίνεται λόγος περί “συμμοριών”**: «Επιδοκιμάζετε την σημερινήν δράσιν της συμμοριακής σπείρας;»· **αναπτύσσεται με εξόφθαλμο τρόπο ο ιδεολογικός πειθαναγκασμός**: «Αναγνωρίζετε ότι η εν Ελλάδι συμμοριακή σπείρα και ο εν Ελλάδι κομμουνισμός δρουν προδοτικώς κατά των συμφερόντων και της ακεραιότητος της Χώρας και συνεργαζόμενοι μετά γειτονικών κρατών

¹⁸⁹ Στο ίδιο, άρθ. 4, σ. 53.

¹⁹⁰ Πράξεις Υπουργικού Συμβουλίου, αρ. 414, 27 Απρ./8 Μαΐου 1948 «Περί καθορισμού του τύπου των υποβληθησομένων εις τα Συμβούλια Νομιμοφροσύνης των πάσης φύσεως υπαλλήλων».

¹⁹¹ Καταδικαστέα, εξάλλου, δεν ήταν μόνον η οργανωμένη πολιτική δράση υπό τη σκέπη της έκνομης και έξωθεν προερχόμενης κομμουνιστικής προπαγάνδας, αλλά επίσης και η “συνοδοιοπορία”, η συχνά «χειροτέρα του κομμουνισμού» κατάσταση σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Εστία* (28-6-1955), με τη συνδρομή της οποίας οπωσδήποτε ενδυναμώνονταν η πολιτική παρανομία. Διότι, όπως “εξηγεί” (κατά σχήμα πρωτότερο εδώ) άλλο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας (16-11-1952), ο “συνοδοιοπόρος” ήταν απλώς άνθρωπος ιδιοτελής και καιροσκοπός· ο οποίος, προκειμένου να επιτύχει τους στόχους του, «σιγούσε για τα εγκλήματα του κομμουνισμού» και διαστρέβλωνε -θεωρητικά και επί της ουσίας- την πραγματικότητα της αληθούς δημοκρατίας. (Βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σ. 270).

εχθρικός προς την Ελλάδα διακειμένων φονεύουσι και βασανίζουν αδικαιολογήτως αθώους Έλληνας, πυρπολούν και διαρπάζουν τας περιουσίας των, καταστρέφουν τα κοινωφελή έργα και απάγουσι γέροντας και γυναίκας;».

Τις προϋποθέσεις που θέτει το Κράτος πληροί, τελικά, ο εκπαιδευτικός λειτουργός εκείνος, ο οποίος σε όλα τα παραπάνω πεδία θα δώσει τις κατάλληλες απαντήσεις – αναμφίβολα αρνητικού προσήμου. Στην περίπτωση αυτή, εφόσον δηλαδή αποδειχθεί ότι *συναινεί και συμπλέει με τα κρατικά θέσφατα*, ο εκπαιδευτικός θα κατορθώσει να ενταχθεί στους μέχρι τούδε υπηρετούντες *«τιμίως και πιστώς την Πατρίδα και το Δημοκρατικόν αυτής καθεστώς»*¹⁹², κυρίως όμως, θα συνεχίσει την ιδεολογική και κοινωνική στράτευση που του επιβάλλεται άνωθεν. Αυτή, εν ολίγοις, που απαιτείται προκειμένου ο ίδιος να αποτελέσει *τμήμα της λειτουργικής αλυσίδας για την αναπαραγωγή των κοινωνικοπολιτικών συνθηκών της κυριαρχίας*, αλλά και εκείνη που υπολανθάνει στα σχολικά εγχειρίδια-εργαλεία της γνώσης. Το περιεχόμενο των εγχειριδίων αυτών, μάλιστα, καλείται να μεταδώσει στους μαθητές του ο *-τίμιος και πιστός-* εκπαιδευτικός, ώστε κι εκείνοι με τη σειρά τους να *ενταχθούν* (υποκείμενοι όντες στον ιδεολογικό μηχανισμό του σχολείου) με πειθήνιο τρόπο στην κοινωνική θέση που τους αρμόζει.

Η διαδικασία της ένταξης αποκαλύπτεται, επομένως, πολυσχιδής: περικλείει και την “πρωτογενή” ένταξη των ίδιων των εκπαιδευτικών και την προσδοκία για την επίτευξη της “δευτερογενούς” (και, ταυτόχρονα, “απόλυτης”) ενσωμάτωσης του μαθητικού πληθυσμού, αλλά και τις κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές παραμέτρους που προηγούνται ή έπονται της ένταξης εκπαιδευτικών και μαθητών. Στην πραγματικότητα, δεν πρόκειται για το αποτέλεσμα ενός γεγονότος που συμβαίνει “άπαξ και διά παντός”, αλλά για μια συνεχή και αμφίδρομη διαδικασία που σηματοδοτεί την *αλληλοπάθεια* των εμπλεκόμενων –υπό την έννοια της αμοιβαίας ενέργειας ή και του αμοιβαίου πάθους. Έτσι, στο πλαίσιο της αστικής δημοκρατίας που εξετάζουμε, η αλληλοπάθεια εντοπίζεται στην αναγκασία για την κρατική εξουσία απόσπαση της συναίνεσης εκπαιδευτικών (άμεση) και μαθητών (κυρίως έμμεση, καθώς απαιτείται πρώτα η θετική ανταπόκριση του στενού οικογενειακού τους περιβάλλοντος)· μέσω της οποίας οι συμβαλλόμενοι εκπαιδευτικοί και μαθητές μετατρέπονται σε *προ-απαιτούμενους όρους* λειτουργίας του συστήματος, αλλά την ίδια στιγμή συμπαράσφουρουν και τον τρίτο συμβαλλόμενο, την κρατική εξουσία, στη δίνη των υποχωρήσεων απέναντι στο ίδιο ακριβώς σύστημα, του οποίου είναι βασικός *μα όχι και ο μοναδικός* μέτοχος.

¹⁹² *Πράξις Υπουργικού Συμβουλίου*, αρ. 414, Τύπος Δηλώσεως, παράγρ. 13.

Στο σύστημα, λοιπόν, της αστικής δημοκρατίας όπου «το κράτος αφενός εμφανίζεται τυπικά χωρισμένο από την οικονομία και αφετέρου διατηρεί μια σχετική αυτονομία από την κυρίαρχη τάξη»¹⁹³, όταν αποσπάται η συναίνεση των εκπαιδευτικών λειτουργών, τότε εκείνοι, ως κρατικοί υπάλληλοι, διαμορφώνουν ένα «δημοσιούπαλληλικό έθος» που υπακούει στην «ιδεολογική άποψη περί ουδέτερου κράτους που αντιπροσωπεύει τάχα τα γενικό συμφέρον»¹⁹⁴. και που τους ωθεί στο να αναλαμβάνουν (θεωρώντας, μάλιστα, εξόχως σημαντική την ανάληψη αυτή) το ρόλο τους ως διαχειριστών και διανεμητών της επίσημης κουλτούρας. Η αλληλοπάθεια, ωστόσο, εκπαιδευτικών και κράτους δεν εξαντλείται μόνο στην υπαλληλία των πρώτων απέναντι στην εργοδοσία των δεύτερων και στην ψευδαίσθηση των εκπαιδευτικών ότι ο κοινωνικός τους ρόλος είναι υψηλός, την οποία ενισχύει σκοπίμως το εξουσιαστικό κράτος· αφορά επίσης (ή, κυρίως) τις επιδράσεις που δέχονται οι εκπαιδευτικοί από την επαφή τους με την κοινωνικοπολιτική και την ευρύτερη πολιτισμική “ηγεμονία” (βάσει των οποίων αναγνωρίζουν τη θέση τους ως κοινωνικά υποκείμενα) -πτυχή αλλά και υπήκοος της οποίας είναι, βεβαίως, και το επίσημο κράτος.

Η έννοια της “ηγεμονίας”, ως «δεσμού των υλικών και ιδεολογικών εργαλείων, με τα οποία η κυρίαρχη τάξη διατηρεί τη δύναμή της»¹⁹⁵, προσφέρει τις δυνατότητες κατανόησης του ρόλου και της στάσης των εκπαιδευτικών ως “οργανικών διανοούμενων”, δηλαδή ως **εξαρτημένης κοινωνικής κατηγορίας** που υλοποιεί μια ηγεμονική ιδεολογία. Αν δεχτούμε την άποψη ότι η ηγεμονική ιδεολογία «μπορεί να προσδώσει σε μια κοινωνική ομάδα ή και στην κοινωνία ολόκληρη ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής τους»¹⁹⁶ αλλά και την άποψη που έχουμε ήδη αναφέρει ότι η κυρίαρχη κοινωνική ομάδα σε συνδυασμό με το κράτος (το οποίο διαθέτει τη διοικητική και νομοθετική δυνατότητα επιβολής), είναι σε θέση να επιβάλουν την καθαυτή λειτουργία της ηγεμονίας (την άμεση,

¹⁹³ Θ. Ανθογαλίδου, *Κοινωνική Κριτική και Ιδεολογία στην Εκπαίδευση*, Γ΄ έκδοση, Οδυσσέας, Αθήνα 1999, σ. 64. Το κράτος, όπως λέει σε άλλο σημείο, δεν παρουσιάζεται αυτονομημένο μόνο από την κυρίαρχη τάξη αλλά εμφανίζεται ως υπεράνω κάθε τάξης, κρατώντας για τον εαυτό του το ρόλο του διαιτητή στις οικονομικές ανταγκλήσεις των πολιτών και του εγγυητή των ατομικών δικαιωμάτων κάθε πολίτη –δεδομένης, κατά το ίδιο, της νομικής ισοτιμίας όλων ανεξαιρέτως των πολιτών (σ.65). Το κράτος, υποστηρίζει, ο Πουλαντζάς (και η άποψή του συγκλίνει με τη μαρξική θεωρία περί κράτους) κατέχει τον ιδιαίτερο ρόλο να αποτελεί τον *συνεκτικό παράγοντα* των επιπέδων ενός κοινωνικού σχηματισμού, τα οποία είναι άνισα ανεπτυγμένα και σε διάσταση ανάμεσά τους. Ο ίδιος, εξάλλου, παραθέτει την άποψη του Ένγκελς για την εξουσία του κράτους, η οποία, όπως ο τελευταίος διατεινόταν, έχει μεν προέλθει *από την ίδια* την κοινωνία, αλλά είναι η εξουσία που τοποθετείται *πάνω από* την κοινωνία –κι έτσι, κατορθώνει να επιλύει και τις αντιφάσεις της (Ν. Πουλαντζάς, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές τάξεις*, μτφρ. Κ. Φιλίνης, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, τόμ. Α΄, Αθήνα 1985, σσ. 56, 59, 61-62 & 64).

¹⁹⁴ Θ. Ανθογαλίδου, *ό.π.*, σ. 62.

¹⁹⁵ D. Hawkes, *ό.π.*, 1996, σ. 117.

¹⁹⁶ Θ. Ανθογαλίδου, *ό.π.*, σ. 63. (Η θέση αυτή ανήκει στον Α. Γκράμσι· βλ. Α. Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Στοχαστής, 1972, σ. 53).

δηλαδή, κυριαρχία), μπορούμε τότε να αντιληφθούμε: αφενός *τη σημασία* που αποδίδει το κράτος στον ιδεολογικό και πολιτικό προσανατολισμό των εκπαιδευτικών και αφετέρου την ιδεολογική συγκρότηση των ίδιων των εκπαιδευτικών ως ενδιάμεσης (ανάμεσα, δηλαδή, στις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες και στην εργατική-παραγωγική τάξη) κατηγορίας. Κι εκεί, ακριβώς, εντοπίζεται η απαρχή του ιδεολογικού φαύλου κύκλου ως ιδιαίτερης συνθήκης κοινωνικής ανατροφοδότησης: μακριά από τη χειρωνακτική εργασία και ως διανοητικώς εργαζόμενοι οι εκπαιδευτικοί αναλαμβάνουν μεν τη διανομή της κουλτούρας στους μαθητικούς πληθυσμούς· αλλά δεν μπορούν εύκολα να αντιληφθούν ότι το “ξεκαθάρισμα” των χαρισματικών από τους μη χαρισματικούς μαθητές (στο πλαίσιο της θετικής και αρνητικής αξιολόγησής τους) και ο εν γένει επαγγελματικός τους ρόλος δεν είναι παρά η **εντεταλμένη υπηρεσία** τους απέναντι στην ίδια την άμεση κυριαρχία.

4.1.5 Αποκρυπτογραφώντας τα σημαίνοντα και τα σημαινόμενα των εκπαιδευτικών σημείων

Η σταθερά δομημένη και απαραβίαστη σχολική γνώση πάνω στο ιδεολόγημα του άψογου αρχαιοελληνικού παρελθόντος «*με την απολυτότητα του αιώνιου*»¹⁹⁷, η επιθυμία κοινωνικής και πολιτικής ευθυγράμμισης των μαθητών, η παραδοξότητα ότι, μολονότι εν καιρώ αστικής εξουσίας, τα σχολικά εγχειρίδια δεν αναλύουν ούτε εμβαθύνουν σε όρους που να δικαιώνουν την αστική ιδεολογία καθαυτή (λ.χ. κοινωνικά δικαιώματα, ισότητα και ανισότητα, ανεργία, ελεύθερη οικονομία, κοινωνική σύγκρουση κ.α.)· επίσης, η εμμονή στους τύπους της γλωσσικής τελειότητας, η εξίσωση όλων των μαθητών ανεξαρτήτως κοινωνικοοικονομικής προέλευσης απέναντι στις απαιτήσεις του σχολικού μηχανισμού, αλλά και η συνήθης εμπλοκή της θεικής βούλησης στη φυσική και κοινωνική εξέλιξη των πραγμάτων αποτελούν αδιαμφισβήτητα δείγματα της **ενορχηστρωμένης προσπάθειας ελέγχου της εκπαιδευτικής γνώσης** και της αποτελεσματικότητάς της από την ίδια την εξουσία.

Η εξουσία της εποχής, δηλαδή, (υπό τη συνολική έννοιά της ως ηγεμονεύουσα τάξη, αλλά και ως το σύνολο απλώς των θέσει στελεχών της κυβερνώσας ΕΡΕ) και επεδίωξε και επέβαλε τον κοινωνικό έλεγχο επί της εκπαιδευτικής πραγματικότητας. Εργαλεία της προς επίρρωση του εγχειρήματος αυτού -εκτός από τη “διακριβωμένη” αξία του παρελθόντος-

¹⁹⁷ Α. Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979, σ. 38.

ήταν αναμφίβολα το **κατασκευασμένο παραπέτασμα ανάμεσα στη σχολική ζωή και την υπόλοιπη κοινωνική πραγματικότητα**. Απομακρύνοντας την εκπαιδευτική λειτουργία από τη δράση της καθημερινής ζωής, ως κάτι το υψηλό και το αυθεντικό, η εξουσία δημιούργησε για την πραγμάτωση της εκπαίδευσης **μια ουδέτερη ζώνη**, μέσα στην οποία όλα ήταν καλώς καμωμένα. Εντός του τεχνητού αυτού πλαισίου εκπαίδευσης, οι μαθητές όφειλαν να απεκδύονται των άλλων κοινωνικών στάσεων ή χαρακτηριστικών τους, να είναι φιλομαθείς, να πειθαρχούν και θεωρούνταν εκ προοιμίου ισότιμοι. Η πανομοιότυπη, εξάλλου, ποδιά για τις μαθήτριες και το πηλίκιο των μαθητών καταδεικνύουν την επιθυμία της εξουσίας για *ομοιομορφία* – δήθεν ως τεκμήρια ισότητας και όχι ως στολή εργασίας- στον εκπαιδευτικό χώρο, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν και διαβεβαιώσεις για τον κοινό προσανατολισμό όλων αυτών των ετερόκλητων εκπαιδευόμενων. Με τον τρόπο αυτό, η εκπαίδευση δεν μπορούσε να συνδεθεί στις συνειδήσεις των πολιτών με οικονομικά, πολιτικά ή κοινωνικά συμφέροντα, παρά μονάχα να θεωρείται φορέας της μάθησης και της αγωγής. Έτσι, ακόμη κι αν η εξουσία δεχόταν ίσως ορισμένες κατηγορίες για δυναμικότερη εμπλοκή της στην πορεία της εκπαίδευσης, δεν είχε παρά να επικαλεστεί την κρατική της αποστολή¹⁹⁸ και να δικαιολογηθεί ως δημιουργός και μόνον των παραμέτρων της απρόσκοπτης λειτουργίας της.

Την ίδια στιγμή, εξίσου χρήσιμη και αποτελεσματική για την επιβολή του κοινωνικού ελέγχου στη σχολική πραγματικότητα της εποχής υπήρξε η διατήρηση αλλά και η ενίσχυση του υπαλληλικού-εξαρτημένου ρόλου των εκπαιδευτικών λειτουργών. Υποκείμενοι στον πολλαπλό έλεγχο των ιεραρχικά ανώτερών τους, είτε μεμονωμένων προσώπων είτε υπηρεσιακών συμβουλίων¹⁹⁹, οι δάσκαλοι και οι καθηγητές όφειλαν να πειθαρχούν στις κατευθυντήριες γραμμές της εκπαιδευτικής διοίκησης προωθώντας τους άνωθεν ορισμένους εκπαιδευτικούς στόχους: *«Στη σχολική ζωή της περιόδου, οι διδάσκοντες λειτουργούσαν διττά: ως ενεργητικά υποκείμενα ήταν εκφορείς της επίσημης*

¹⁹⁸ Να διευκρινιστεί ότι, κάθε φορά που πρέπει να επικαλεστεί την κρατική ή κυβερνητική της ιδιότητα, η εξουσία *απομακρύνεται* από το υπόλοιπο πλέγμα των παράλληλων ή παράπλευρών της εξουσιαστών – βασιλικός οίκος, στρατός, νόμιμες δυνάμεις καταστολής, παραστρατιωτικοί μηχανισμοί, εκκλησία- για το λόγο ότι έτσι δεν πρόκειται να προκαλέσει τη μίμνη των αντιπάλων της ή την απογοήτευση των υποστηρικτών της και, επίσης, δε θα τεθεί ζήτημα παρεκτροπής από το πολίτευμα ή το Σύνταγμα. Σε περιόδους, ωστόσο, κοινοβουλευτικής αστάθειας ή δοτών κυβερνήσεων (π.χ. Ιουλιανά, 1965) είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς όχι απλώς την αλήθεια ή το ψέμα ενός τέτοιου ισχυρισμού απομάκρυνσης, αλλά πολύ περισσότερο το ποιος *πραγματικά* εξουσιάζει.

¹⁹⁹ Στο καθ αυτό σχολικό περιβάλλον προΐσταται της μεν Δημοτικής Εκπαίδευσης ο Διευθυντής, της δε Μέσης ο Γυμνασιάρχης. Σε επίπεδο περιφερειών, τοποθετούνται Γενικοί Επιθεωρητές και για τις δύο βαθμίδες της εκπαίδευσης, ενώ πάνω και από αυτούς υπάρχει το Ανώτατο Συμβούλιο Εκπαιδευσεως. Στην κορυφή της εκπαιδευτικής διοικητικής κλίμακας βρίσκουμε, φυσικά, το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων. Πυρήνας καθορισμού της υπαλληλικής ιεραρχίας υπήρξε το Ν.Δ. 3379/1955 «Περί προσωπικού Δημοσίας Εκπαιδευσεως», ενώ με τον Α.Ν. 767/1937 είχαν κιόλας θεμελιωθεί μια σειρά από ιεραρχικά Συμβούλια Εκπαίδευσης.

κρατικής ιδεολογίας και ως παθητικοί δέκτες υφίσταντο και οι ίδιοι τον έλεγχο κάθε δημοσίου υπαλλήλου»²⁰⁰. Στο πλαίσιο αυτό και χωρίς να είναι κάθε φορά εύκολα διακριτό το κίνητρο του προσωπικού ζήλου από τον άνωθεν -πολιτικώς ορθό- δάκτυλο, οι εκπαιδευτικοί πραγματοποιούσαν (ακόμη και εκτός σχολικού χώρου) φιλολογικές βραδιές και ομιλίες ή αναλάμβαναν να παρουσιάσουν θέματα που απέβλεπαν στον κοινωνικό και πολιτικό φρονηματισμό. «Οι θεματικοί άξονες κινούνταν γύρω από γεγονότα ορόσημα της κρατικής προπαγάνδας. Από αυτά, τα πλέον μεστά συμβολισμών ήταν τα μνημόσυνα για τα εθνικόφρονα θύματα των κομμουνιστών, κατά τα Δεκεμβριανά, καθώς και οι επέτειοι με αφορμή τη συμπλήρωση δεκαετίας ή δεκαπενταετίας το 1959 και το 1964 αντίστοιχα, από τη “συντριβή του κομμουνιστοσυμμοριτισμού”»²⁰¹.

Εξάλλου, αδυνατώντας να απεγκλωβιστούν από την πραγματικότητα του βιβλίου ύλης μέσα στο οποίο κατέγραφαν, σε καθημερινή βάση, την διδαχθείσα ύλη των μαθημάτων τους, οι εκπαιδευτικοί υπέκυπταν αναγκαστικά στον τρόπο οργάνωσης του περιεχομένου της γνώσης με τη σειρά που παρουσιαζόταν μέσα στα «εγκεκριμένα» σχολικά εγχειρίδια ή κατ’ ουσίαν, στον τρόπο που επιθυμούσε το ίδιο το Υπουργείο. Ο έμμεσος –πλην όμως ξεκάθαρος- κοινωνικός έλεγχος στην περίπτωση αυτή είχε ως φυσικό πρόσωπο τον ιεραρχικά ανώτερό τους Διευθυντή ή Γυμνασιάρχη, ο οποίος ελεγχόταν με τη σειρά του από τους ιεραρχικά ανώτερούς του σχετικά με την εξέλιξη της εκπαιδευτικής πορείας των μαθητών ευθύνης του και συνεπώς (έμμεσα και άμεσα) και για το έργο των εκπαιδευτικών ευθύνης του. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με το γεγονός ότι αφενός σε κάθε μάθημα αντιστοιχούσε ένα και μοναδικό «εγκεκριμένο» σχολικό εγχειρίδιο και ότι αφετέρου δεν επιτρεπόταν σχολικό βοήθημα που να μην απολαμβάνει της εκ των προτέρων έγκρισης του Υπουργείου²⁰², μπορούμε εύλογα να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι η συμμόρφωση του εκπαιδευτικού προς τις προκαθορισμένες κανονιστικές αρχές εκπαιδευτικής δράσης ήταν τόσο βέβαιη όσο και ο υπαλληλικός-εξαρτημένος ρόλος του.

Ενισχυτικά στοιχεία της δεινής θέσης, στην οποία εξακολουθούν να βρίσκονται εγκλωβισμένοι οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί των αρχών της δεκαετίας του ’60, αποτελούν τα ήδη αναφερθέντα Συμβούλια Νομιμοφροσύνης και ο Τύπος Δηλώσεως των πολιτικών και ιδεολογικών φρονημάτων των δημόσιων λειτουργών –επομένως και των

²⁰⁰ Θ. Τσιρώνης, *ό.π.*, σ. 99.

²⁰¹ Στο ίδιο, σ. 100.

²⁰² Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπ’ αριθμ. 132005/24-10-1957 εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας προς τους Γενικούς Επιθεωρητές Μέσης Εκπαιδευσεως «περί του ελέγχου των χρησιμοποιούμενων βιβλίων υπό των μαθητών», διότι πληροφορίες έλεγαν ότι «επιβάλλονται» (προφανώς από τη Διεύθυνση ή τους καθηγητές) βοηθήματα που δεν είχαν την έγκριση της Κεντρικής Διοίκησης. (βλ. Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε. και Κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 184, σημ. 2).

εκπαιδευτικών. Αν σε αυτά τα δεδομένα προστεθούν και οι ανά τακτά διαστήματα αξιολογήσεις της διδακτικής επίδοσης (αλλά και της διαγωγής, του υποστηρικτικού προς τη διοίκηση έργου και της εν γένει συμπεριφοράς τους) με τις περιώνυμες *Εκθέσεις Υπηρεσιακής Ικανότητας* των ιεραρχικά ανώτερών τους, ερχόμαστε εύκολα αντιμέτωποι με τη δραματική υπαλληλική πραγματικότητα των εκπαιδευτικών: όσο πιο θετική κρίνεται η προσφορά τους από τους ανώτερους τους, τόσο πιο φρονηματισμένοι και υπάκουοι αυτοί αποδεικνύονται σε σχέση με τη δοτή σχολική γνώση· αλλά και όσο περισσότερο ευθυγραμμισμένοι προς το συντηρητικό και πεπαλαιωμένο σύστημα μοιάζουν, άλλο τόσο (και ακόμη περισσότερο) επιτυγχάνουν την ανέλιξή τους στα υψηλότερα κλιμάκια της υπαλληλικής ιεραρχίας. Με το να παραδίδονται, επομένως, οι θέσεις και τα αξιώματα από εκπαιδευτικούς των ίδιων αντιλήψεων και στάσεων σε εκπαιδευτικούς προσδεμένους στις αυτές αντιλήψεις και στάσεις, ικανοποιείται πρωτίστως η εξουσία, ανατροφοδοτείται ο κοινωνικός έλεγχός της, αναπαράγεται το κυρίαρχο κοινωνικοπολιτικό σύστημα και, δυστυχώς, παγιώνεται στους ηγεμονευόμενους η αίσθηση της *φυσικής-αντικειμενικής πραγματικότητας* ως προς τη γνώση καθαυτή και ως προς τον *επιθυμητό* τρόπο προσέγγισής της.

4.1.6 Αντιδράσεις, διαδηλώσεις και Κινήματα Νεολαίας για την Παιδεία

Προτού εφαρμοσθεί η τελική λύση της “βίας και νοθείας” στις εκλογές της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961, είχε επιχειρηθεί να προωθηθεί από το Παλάτι, την αμερικανική πρεσβεία και τους πανίσχυρους παραστρατιωτικούς και παρα-κυβερνητικούς κύκλους το σύστημα των “συγγενών κομμάτων”, το οποίο προέβλεπε τη σαφέστατη τοποθέτηση-διάκριση των υποψήφιων πολιτικών κομμάτων σε εθνικόφρονα και μη (με την ευλογία του Συμβουλίου της Επικρατείας). Η λογική του συστήματος αυτού ήταν «η απομόνωση της ΕΔΑ με τη δημιουργία ενός λανθάνοντος αντικομμουνιστικού μετώπου και η εξάφάνισή της τελείως από τη Βουλή»²⁰³ και, ως εκ τούτου, η περαιτέρω ενίσχυση της φιλελεύθερης αστικής πολιτικής στην Ελλάδα²⁰⁴. Όταν όμως, ο Γ. Παπανδρέου αρνήθηκε να υποκύψει στις σχετικές πιέσεις

²⁰³ Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 184.

²⁰⁴ Η ΕΚ ως ενδο-αστική εναλλακτική λύση στη θέση μιας φθαρμένης και εκλογικά ηττημένης ΕΡΕ αλλά και ως ανάχωμα σε μία πιθανή –τότε κυρίως– άνοδο της Αριστεράς, αποτελεί, ως άποψη, τον ακρογωνιαίο λίθο της αμερικανικής και ελληνικής βασιλικής συναίνεσης, πριν ακόμη αυτή ιδρυθεί ως κόμμα, ισχυρίζεται ο Σ. Ριζάς. “Εθνικόφρονα” και “βασιλόφρονα” κόμματα χαρακτηρίζει την ΕΡΕ και την ΕΚ ο Γ. Αναστασιάδης, με την επισήμανση ότι η ΕΚ «δεν ήταν, όπως η ΕΡΕ, το κόμμα της μεγάλης εύνοιας του Παλατιού». (Και οι δύο θέσεις στο: Σ. Ριζάς, «Οι Αμερικανοί και η Ένωση Κέντρου» & Γ. Αναστασιάδης, «Η Ένωσης Κέντρου», Ιστορικά, *Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 296, 28-7-2005, σσ. 40 & 10 αντίστοιχα).

του διαδόχου Κωνσταντίνου και του αρχηγού της CIA στην Ελλάδα Λόγκλιν Κάμπελ, προκρίθηκε ως άμεση λύση από το κατεστημένο η χρήση βίαιων μέσων: «*Η χωροφυλακή και τα Τάγματα Εθνικής Ασφαλείας (ΤΕΑ) ανέλαβαν εκστρατεία εκφοβισμού σε βάρος των εκλογέων του Κέντρου και της Αριστεράς στις επαρχίες*». Αλλά και όταν ο υπηρεσιακός πρωθυπουργός αναγκάστηκε να αποπλίσσει τα ΤΕΑ, ύστερα από σωρεία καταγγελιών στον Τύπο, «*η σκυτάλη της τρομοκρατίας δόθηκε αμέσως στο στρατό, που ξεπέρασε τα ΤΕΑ σε υπερβασίες*»²⁰⁵.

Στην πραγματικότητα εφαρμόστηκε το παλαιότερο **σχέδιο “Περικλής”**, το οποίο είχε καταρτισθεί από την ΚΥΠ το 1955 και αναθεωρήθηκε από τον αρχηγό της, στρατηγό Νάτσινα, το 1959. Το σχέδιο αυτό προέβλεπε την άμεση δράση της αστυνομίας και των στρατιωτικών στην πολιτική σκηνή της χώρας με την υποστήριξη οργανώσεων εθνικοφρόνων πολιτών και τη χρήση “διαφωτιστικού υλικού”, με στόχο αρχικά (1955) τον πολιτικό αποδεκατισμό της ΕΔΑ και του αριστερού ρεύματος και στη συνέχεια (1959 & 1961) τη συρρίκνωση του απειλητικού ποσοστού που είχε ήδη κερδίσει η ΕΔΑ. Το ότι η ύπαρξη του σχεδίου “Περικλής” δεν ήταν αποκύημα της φαντασίας οπαδών συνωμοτικών θεωριών ή, απλώς, των αντιπάλων της ΕΡΕ, το επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής στο “Αρχείο” που κρατούσε αργότερα στο Παρίσι, αποδίδοντας, ωστόσο, το σχέδιο σε άλλους: «*Τα ανόητα αυτά σχέδια τα κατήρτιζαν μυστικές υπηρεσίες εν αγνοία της κυβερνήσεώς μου*».²⁰⁶

Επειδή το ραντεβού της επομένης των εκλογών ανάμεσα στον Γ. Παπανδρέου και τον αρχηγό των Προοδευτικών Σπ. Μαρκεζίνη δεν απέδωσε («*ο Μαρκεζίνης δεν ενδιαφέρεται*», είχε δηλώσει ο Γ. Παπανδρέου), ο αρχηγός της ΕΚ κήρυξε μόνος τον «**Ανένδοτο Αγώνα**». Κατ’ ουσίαν, αρνούμενοι την ορκωμοσία τους, οι βουλευτές της ΕΚ

²⁰⁵ Α. Γ. Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, Α.Α.Λιβάνης, τόμ. Α’, Αθήνα 2006, σσ. 188-89.

²⁰⁶ Β. Νέτας, «Ο Ανένδοτος Αγώνας», *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, τεύχ. 296, σ. 20. Την ύπαρξη του σχεδίου Περικλής για τη φαλκίδευση των κεντροαριστερών δυνάμεων στις εκλογές βίας και νοθείας του ’61 επιβεβαιώνει, εξάλλου, και ο Πέτρος Κομματάς σε άρθρο του στην πατραϊκή εφημερίδα *Η Ημέρα* (28-10-2004, σ. 14): «Ο εκδότης του “Ελεύθερου Κόσμου” Σάββας Κωνσταντόπουλος που κυρίως από την εποχή του Παπάγου υπήρξε βασικός σύμβουλος των ηγετικών πολιτικών και στρατιωτικών επιτελείων της Δεξιάς, αποκάλυψε ότι μετά τις εκλογές του 1958, με τη συγκατάθεση του αρχηγού της ΕΡΕ Κωνσταντίνου Καραμανλή, είχε ιδρυθεί μια “αφανής επιτροπή” εξεύρεσης μεθόδων διώξεως του κομμουνισμού, στην οποία μετείχε ο μετέπειτα δικτάτορας Γεώργιος Παπαδόπουλος, ο πρώην τροτσκιστής και μετά υπηρέτης της 4^{ης} Αυγούστου Αγγελος Προκοπίου, ο “σοβιετολόγος” Γεώργιος Γεωργαλάς, που “εξελίχθηκε” υφυπουργός Τύπου της Χούντας, ο “κομμουνιστοφάγος” υφυπουργός Δημόσιας Τάξης Ευάγγελος Καλαντζής, η ηγεσία της ΚΥΠ και διάφοροι άλλοι της αυτής κατηγορίας. Αυτός ο μηχανισμός “δραστηριοποιήθηκε” και στις εκλογές». Και λίγο πιο κάτω: «Το εκλογικό πραξικόπημα που είχε εκπονήσει η “αφανής επιτροπή” Παπαδόπουλος-Προκοπίου-Γεωργαλάς-Καλαντζής και η ηγεσία της ΚΥΠ το είχαν ονομάσει “Περικλής”. Ο δε Σοφοκλής Βενιζέλος είχε αποκαλύψει ότι το σχέδιο “Περικλής” το είχαν εγκρίνει Αμερικανοί και Ανάκτορα. Το είχε εκμυστηρευτεί στο δημοσιογράφο Γιάννη Κάτρη».

ζητούσαν την απομάκρυνση της Δεξιάς από την εξουσία. Συνεντεύξεις στον ξένο Τύπο, επεισοδιακές συζητήσεις στη Βουλή, αποκαλύψεις στοιχείων για την εμπλοκή του στρατού στο προεκλογικό κλίμα βίας, αλλά και μαζικές διαδηλώσεις σε όλη τη χώρα για το βιασμό της λαϊκής βούλησης σφραγίζουν τη μετεκλογική περίοδο και προκαλούν πολιτικό και κοινωνικό αναβρασμό –με πρωτοστατούντες σε αυτόν τους νέους.

Οργανώσεις νεολαίας (του αριστερού και του κεντρώου, κυρίως, πολιτικού χώρου) μπορούμε, βεβαίως, να εντοπίσουμε από τη μετεμφυλιακή δεκαετία του '50, οι οποίες, μολονότι δεν υπολείπονται των κατοπινών τους σε ενθουσιασμό ή σε ζητήματα διαδικαστικής φύσεως, εντούτοις εμφανίζονται σε “νηπιώδη”, μάλλον, κατάσταση. Πρόκειται για παράνομες ή ημι-παράνομες οργανώσεις που συσπειρώνουν στους κόλπους τους ένα ιδιαίτερο κοινό –φοιτητές Πανεπιστημιακών Τμημάτων, σπουδαστές τεχνικών και άλλων Σχολών, αλλά και μαθητές-, το οποίο διεκδικεί την αυτονόητη κοινωνία δικαίου και κινητοποιείται κυρίως για το Κυπριακό²⁰⁷. Το συνεκτικό χαρακτηριστικό αυτών των εκρηκτικών νεολαίων είναι ότι αφενός *«δεν είχαν ακόμη εμπλακεί στα γρανάζια της παραγωγής και δεν είχαν τους ισχυρούς λόγους συμβιβασμού που έχουν οι λοιποί εργαζόμενοι»*²⁰⁸ και αφετέρου ότι ως κινήματα φοιτητών και σπουδαστών, σε αυτή τουλάχιστον τη φάση, *«δεν παίζουν ρόλο πρωτοπορίας για τα εργατικά κινήματα και δεν καθοδηγούν τις τάσεις για μια προλεταριακή επανάσταση»*²⁰⁹. Αυτή η έλλειψη υποτέλειας προς την καθεστηκυία τάξη και την εργασιακή ή όποια άλλη κοινωνική, οικονομική και πολιτική πραγματικότητα που κατασκευάζει εκείνη, αν φιλτραριστεί μέσα από το πρίσμα του σύμφυτου προς τη νεαρή ηλικία ιδεαλισμού αλλά και της καθαρότερης οπτικής γωνίας, δίνει στις νεολαιίστικες οργανώσεις της εποχής το μαχητικό στίγμα τους.

Χωρίς την επιθυμία να υποτιμηθεί η στρατολόγηση πολλών φοιτητών ή μαθητών από την παράνομη ΕΠΟΝ ή τη “Νεολαία των Φιλελευθέρων”, με έμπλεα αγωνιστικού φρονήματος προγράμματα και συνωμοτικές συναντήσεις στα Πανεπιστήμια, στα εσπερινά

²⁰⁷ Χ. Κάτσικας – Κ. Θεριανός, *ό.π.*, σ. 167.

²⁰⁸ Α. Κακλαμάνης, τ. πρόεδρος της Βουλής, χαιρετισμός, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας ...*, *ό.π.*, σ. 20. Να προσθέσουμε εδώ ότι σίγουρα υπήρχαν και εργαζόμενοι νέοι εκείνη την εποχή –περισσότεροι ίσως απ’ όσους, κατ’ αναλογία, θα εντοπίζαμε σήμερα. Κι εκείνοι όμως εμφορούνταν από την ίδια, ή και μεγαλύτερη, απέχθεια για την μακροοικονομική πολιτική των κυβερνήσεων και τους μόνιμους αναπτυξιακούς στόχους, οι οποίοι συνέθλιβαν τον πολίτη και δυσχέραιναν την καθημερινότητά του. Οι συμβιβασμοί, εξάλλου, των μεγαλύτερων εργαζόμενων ως το “τίμημα” της οικογένειας και της προστασίας των μελών της δε φαίνεται να αφορούν ούτε εκείνη, ούτε και καμία προηγούμενη ή επόμενη νεολαία.

²⁰⁹ Γ. Γιάνναρης, «Κίνημα και Κινήματα Νεολαίας», στο : *Δρόμοι της Νεολαίας*, *ό.π.*, σ. 54. Στη διάκριση που κάνει ανάμεσα σε φοιτητικό και εργατικό κίνημα, τονίζει ότι το φοιτητικό κίνημα *δεν πρέπει να ταυτίζεται* με συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα (όπως συμβαίνει με τα αντίστοιχα εργατικά κινήματα) και υποστηρίζει ότι τα μέλη ενός φοιτητικού κινήματος διακατέχονται από το αίσθημα της συνύπαρξης και της κοινής υπαγωγής. Τόσο το φοιτητικό όσο και το εργατικό είναι και κοινωνικά αλλά και πολιτικά κινήματα.

σχολεία ή σε -ασφαλείς και μη- άλλους χώρους, η γνώμη στην οποία συμφωνούν οι περισσότεροι μελετητές των κινημάτων αυτών και της δράσης τους είναι ότι δεν κατορθώνουν -στη φάση αυτή ακόμη- να ανθίσουν και να κορυφωθούν. Το στοιχείο που θα εκτοξεύσει τη δράση των κινημάτων της νεολαίας και θα την αναγάγει στη σφαίρα του *υψηλού*, είναι μάλλον **η συγκυρία της πρόκλησης**. Της πρόκλησης, δηλαδή, που ταυτίστηκε με τις κοινωνικές παραφυάδες των πολιτικών ζυμώσεων των αρχών του '60 -με κομβικό σημείο τις εκλογές βίας και νοθείας του '61, την έναρξη του ανένδοτου αγώνα και την εισήγηση με νομοσχέδιο της κυβέρνησης Καραμανλή, το Φεβρουάριο του 1962, για προικοδότηση της πριγκίπισσας Σοφίας προκειμένου να παντρευτεί τον επίσης γαλαζοαίματο Δον Χουάν Κάρλος της Ισπανίας. Το απίστευτο για την εποχή ποσό των 300.000 δολαρίων, το οποίο *προτίθεται* να προσφέρει η ελληνική κυβέρνηση στην πριγκίπισσα, αποτελεί το εφελτήριο για το υψηλό αγωνιστικό φρόνημα των νεολαίων και συνδέει τις διαδηλώσεις τους και με τα χρόνια προβλήματα της Παιδείας.

Το σύνθημα *«Προίκα στην Παιδεία και όχι στη Σοφία»* συνοδευόμενο από το αίτημα διάθεσης του 15% του κρατικού προϋπολογισμού για την εκπαίδευση ξεπήδησε από τη συγκέντρωση που οργάνωσε η ΔΕΣΠΑ στο “Ακροπόλ”, το Φλεβάρη του '62, με αφορμή το πρόβλημα των αδιόριστων θεολόγων. Στη συγκέντρωση αυτή, όμως, επανήλθε δριμύτερο και **το σύνθημα του “1-1-4”**, του ακροτελεύτιου δηλαδή άρθρου του Συντάγματος του 1952, το οποίο όριζε ότι *«η τήρησης του παρόντος αφιερούται στον πατριωτισμό των Ελλήνων»*. Στην πραγματικότητα, βέβαια, αυτό το σύνθημα είχε προκύψει σχεδόν ένα χρόνο νωρίτερα, τις πρωινές ώρες της 1-4-1961, όταν ο φοιτητής Νίκος Καραμανλής και άλλοι οκτώ φοιτητές έγραψαν στους τοίχους Πανεπιστημιακών Σχολών της Αθήνας *«114 - Κάτω ο Καραμανλής - Δημοκρατία στην Ελλάδα - Λευτεριά στην Κύπρο»* θέλοντας, με τον τρόπο αυτό, να εκφράσουν τη συμπαράστασή τους στον αγώνα του κυπριακού λαού για την αυτοδιάθεσή του και ταυτοχρόνως να διεκδικήσουν το δικαίωμα που έδινε το άρθρο 114 σε κάθε Έλληνα πολίτη, δηλαδή *«της ενεργητικής αντίστασης στις παραβιάσεις των θεμελιωδών συνταγματικών και δημοκρατικών του δικαιωμάτων»*²¹⁰.

²¹⁰ Σύμφωνα με τα όσα διηγείται ο Ν. Καραμανλής, οι οκτώ φοιτητές που τον συνόδευσαν στη νυχτερινή εκείνη αντιστασιακή εξόρμηση ήσαν οι: Αλέκος Μπέτσης, Θόδωρος Πάγκαλος, Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Κώστας Βεργόπουλος, Κώστας Καλαντζόπουλος και Μιχάλης Περιστεράκης (της Νομικής), Μανώλης Μυλωνάκης (της Ιατρικής) και Γιάννης Γιαννουλόπουλος (της Φιλοσοφικής). Πληροφοριακά, εξάλλου, αναφέρει ότι η 1/4 (πρώτη Απριλίου) συνέπιπτε αριθμολογικά με το σύνθημα του 114, καθώς τότε ακριβώς κηρύχθηκε η έναρξη και του ένοπλου απελευθερωτικού αγώνα της ΕΟΚΑ (την 1-4-1955). Νίκος Καραμανλής, «Πρόσωπα και αναμνήσεις από το Κίνημα του 114», στο: *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σσ. 138-139.

Η ουσία των διεκδικήσεων της νεολαίας βρίσκεται, όμως, πέρα από την –όντως αναγκαία- ιστορική ακρίβεια των γεγονότων. Αυτό το αίτημα του 15% του κρατικού προϋπολογισμού για την εκπαίδευση, τόσο υπερβολικό για κάποιους όσο υπερβολικό κατ’ άλλους και το ποσό της προίκας στην πριγκίπισσα Σοφία, εδράζεται στην επιθυμία για δικαιότερη κατανομή του δημοσίου χρήματος και στην επιδίωξη για κοινωνική ισότητα και στην παιδεία -ισότητα που, παρά τις κυβερνητικές εξαγγελίες για *«προσφορά των αγαθών της ανθρωπιστικής παιδείας εις όσο το δυνατόν ευρύτερα στρώματα του λαού»*²¹¹, φαίνεται ότι παραμένει μόνο στα λόγια. Διότι, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει στη Βουλή δύομισι χρόνια αργότερα ο βουλευτής της ΕΔΑ Σ. Ηλιόπουλος, από το 1956 μέχρι το 1960 μόλις το 7% των εσόδων του προϋπολογισμού και σχεδόν το 1,5% του ΑΕΠ διατέθηκε για την Παιδεία –παρά το γεγονός, όπως τονίζει, ότι τα έσοδα του προϋπολογισμού σημείωναν όλο αυτό το διάστημα σημαντικές αυξήσεις. Αλλά και το έτος 1961 τα ποσοστά αυτά ήσαν μόλις 8,3% και 1,6% αντίστοιχα –σημαντικά χαμηλότερα, δηλαδή, εν συγκρίσει προς τα αντίστοιχα της Δυτ. Γερμανίας (2,8% του ΑΕΠ), της Γαλλίας (3,1%), της Ιταλίας (3,2%) και της Ολλανδίας (4,2%). Κατά συνέπεια, δεν είναι να απορεί κανείς με τη δριμεία κριτική του εν λόγω βουλευτή ότι *«δια τον κρατικόν προϋπολογισμόν αι δαπάναι της Παιδείας ήσαν περίπου δαπάναι παρασιτικά, απλώς μόνον και εξ ανάγκης ανεκταί»* και ότι *«συνέπεια αυτής της σχεδόν μονίμου αντιλήψεως είναι η καταθλιπτική έλλειψις εις σχολικά κτίρια, εις εποπτικά μέσα διδασκαλίας, εις διδακτικόν προσωπικόν»*²¹².

Αναζητώντας τις ιδεολογικές αφετηρίες της αγωνιστικής κινητικότητας και της διεκδικητικής δράσης της νεολαίας των αρχών της δεκαετίας του ’60, αρχικά θα συμφωνήσουμε με τις τέσσερις διαστάσεις του νεολαιίστικου κινήματος που αναφέρει ο Θ. Πάγκαλος²¹³: *πατριωτική, διεθνής, δημοκρατική και κοινωνική*. Η πατριωτική διάσταση εντοπίζεται στην επιθυμία των φοιτητών και σπουδαστών να αποκαταστήσουν την τιμή και το κύρος των ηττημένων του εμφυλίου, αλλά και όλων των άλλων, που δεν ανήκαν στην “εκλεκτή” μερίδα των εθνικοφρόνων· και που αντιμετώπιζαν, για το λόγο αυτό, τη δυσμένεια της εξουσίας και των ομοϊδεατών της. Ως απόδειξη του διεθνικού ενδιαφέροντός τους οι νέοι κομίζουν την ευρύτερη, πέρα από τα γεωγραφικά όρια της ελληνικής επικράτειας, αγωνία τους για την εξέλιξη και τη διασπορά των πυρηνικών

²¹¹ Απόσπασμα της Εισηγητικής Έκθεσης του Ν.Δ. 3971/1959, αναφ. στο: Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τ. Β’: 1895-1967, Ερμής, Αθήνα 1973-4, σ. 238.

²¹² *Πρακτικά ΚΓ’ Συνεδριάσεως της Βουλής*, αγόρευση βουλευτή της ΕΔΑ Σ. Ηλιόπουλου στη συζήτηση για του σχεδίου Ν.Δ. «Περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως», Πέμπτη 27-8-1964, σ. 472.

²¹³ Θ. Πάγκαλος, χαιρετισμός στο *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σσ. 23-27.

όπλων, για την εκμετάλλευση των ανθρώπων σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υφελίου και για την ειρήνευση των λαών, πιστοποιώντας έτσι ότι η δράση τους έχει οπωσδήποτε *πλατύτερο* χαρακτήρα. Οι διακηρύξεις που συντάχθηκαν, εξάλλου, για τον αγώνα «*κατά της βαρβαρότητας των πυρηνικών όπλων και όλων των μέσων μαζικής καταστροφής*»²¹⁴ και η επιτυχημένη οργάνωση μαζί με τον Παγκόσμιο Φιλειρηνικό & Αντιπυρηνικό Σύνδεσμο Bertrand Russel της πρώτης Μαραθώνιας πορείας ειρήνης στη χώρα μας (στις 21-4-1963), αποτελούν ένα ακόμη τεκμήριο της διεθνιστικής διάστασης του νεολαιίστικου κινήματος.

Η δημοκρατική πλευρά του, ωστόσο, σχετίζεται με το Κίνημα του 114 και με αυτή ακόμη την πατριωτική διάστασή του, υπό την έννοια της επιδίωξης της ουσιαστικής δημοκρατίας -τόσο για εθνικόφρονες όσο και για όλους τους υπόλοιπους- καθώς και με την διάλυση των ελεγκτικών και κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους (αλλά και του εν πολλοίς ισχυρότερου παρα-κράτους). Όσο δε για την κοινωνική διάσταση του Κινήματος των νέων, αυτή εγγράφεται στις **κινητοποιήσεις τους για καλύτερη και κοινωνικά δικαιότερη παιδεία**, η οποία σε ένα πρώτο επίπεδο αφορά την ισότιμη πρόσβαση όλων στις τρεις εκπαιδευτικές βαθμίδες και σε ένα δεύτερο επίπεδο έχει να κάνει με την *ουσιαστική* μόρφωση και καλλιέργεια –ως αναγκαιότητα για την ακύρωση του αντιδημοκρατικού μηχανισμού ελέγχου των κοινωνικών φρονημάτων και την εξάλειψη κάθε μορφής άνισης μεταχείρισης των πολιτών.

Η ένταξη των κινημάτων νεολαίας της δεκαετίας του '60 στο ευρύτερο πεδίο της “πολιτικής σύγκρουσης”, της ομαδικής δηλαδή διαφωνίας και αντίθεσης σε κυβερνητικές πολιτικές που κατά κανόνα οδηγούν στη βίαιη σύγκρουση²¹⁵, συνιστά μία ακόμη παράμετρο –αν και όχι τόσο διαυγή- των ιδεολογικών κινήτρων δράσης των νέων στη χώρα μας. Τη διαύγεια αυτή των ιδεολογικών συνιστωσών της νεολαιίστικης δράσης εμποδίζει, σε ένα βαθμό, η επικράτηση στις πολλαπλά ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες της περίφημης θεωρίας του “τέλους της ιδεολογίας”, η οποία ισχυρίζεται ότι, καθώς επιλύονται σιγά-σιγά τα οικονομικά προβλήματα και αρχίζει να διανέμεται περισσότερο ο πλούτος με τη βοήθεια του κοινωνικού κράτους και της αγοράς, επικρατεί η κοινωνική ειρήνη και η *απο-πολιτικοποίηση*²¹⁶. Η επικράτηση όμως, των “μετα-υλιστικών αιτημάτων” στις δυτικές χώρες, ως ένα νέο πλέγμα αναζητήσεων της νεολαίας που έχει να κάνει με τη στροφή προς τον εσωτερικό κόσμο και την υπαρξιακή αναζήτηση του

²¹⁴ Μ. Περιστεράκης, «Κίνημα ειρήνης στη δεκαετία του '60», στο: *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σσ. 122-123.

²¹⁵ Δ. Ψύλλας, «Συγκριτικές και ιστοριοπολιτικές διαστάσεις των κινημάτων νεολαίας στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60», στο: *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σ. 162.

²¹⁶ Δ. Κιούκας, «Μετα-υλιστικά αιτήματα της νεολαίας του '60. Νέα απόπειρα συγκριτικής ιδεολογικής μορφοποίησης με ελληνικές αναφορές», στο: *Δρόμοι της Νεολαίας...*, ό.π., σ. 58.

ποιοτικού χαρακτήρα της ζωής, δε φαίνεται να αφορά απόλυτα την ελληνική νεολαία· καθώς ούτε χορτασμένη είναι από τις διασκεδάσεις και τις ελευθερίες επιλογής, ούτε διαβιοί σε μια κοινωνία που έχει να της προσφέρει αφθονία των αγαθών και κοινωνική δικαιοσύνη. Και ενώ η ελληνική νεολαία έχει σίγουρα επηρεαστεί από τα δυτικά “μετα-υλιστικά” αιτήματα και δείχνει να συμμερίζεται την αναγκαιότητα μετάπλασης και ευαισθητοποίησης του ανθρώπου, εντούτοις **διατηρεί στον ύψιστο βαθμό το ριζοσπαστισμό της** και εντείνει τον πολιτικό και ταξικό της αγώνα στο πλαίσιο του αστικού κράτους.²¹⁷

Διότι το πρόσφατο ελληνικό παρελθόν, το γεμάτο από πολιτικό διχασμό και εμφύλιες περιπέτειες, από ιδεολογικές συγκρούσεις και πολωτικό κλίμα, εξακολουθεί να στοιχειώνει και τη δεκαετία του ’60 διατηρώντας πολλά από τα κακώς κείμενα, δυστυχώς, अपαράλλακτα. Πράγμα που σημαίνει ότι τα μετα-υλιστικά κοινωνικά αιτήματα δεν μπορούν να ευδοκιμήσουν στην Ελλάδα, από τη στιγμή που παραμένουν ακόμη ανοικτά πολλά αιτήματα πολιτικού, ταξικού και ιδεολογικού χαρακτήρα ή, ακόμη, και αιτήματα κοινωνικοοικονομικής φύσεως. Για το λόγο αυτό και παρόλο που η εσωτερίκευση και η μελαγχολία, ως στάση ζωής, συναντάται στην ελληνική νεολαία, εντούτοις η ανάγκη να ξεκαθαριστούν μια για πάντα ζητήματα της κοινωνικής καθημερινότητας που αφορούν την παιδεία και τις ίσες ευκαιρίες για όλους είναι τόσο επιτακτική, ώστε ο αγωνιστικός ενθουσιασμός του συνόλου υπερτερεί της ατομικής υπαρξιακής αναζήτησης –τουλάχιστον στο δημόσιο χώρο που μας αφορά.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, μιλώντας για πολιτικό και ταξικό αγώνα της νεολαίας, δεν εννοούμε έναν αγώνα απολύτως πιστό σε αυστηρές κομματικές γραμμές –αυτές, δηλαδή, που υπαγορεύει το “κόμμα” ως σύλληψη της αστικής πραγματικότητας.²¹⁸ Πίσω από τις οργανώσεις της νεολαίας υπήρχαν, φυσικά, τα κόμματα και γι’ αυτό, ακριβώς, μπορούμε να διακρίνουμε οργανώσεις αριστερές (ή αριστερίζουσες), κεντρώες και δεξιές, οι οποίες ανά διαστήματα διαγωνίζονται για τον έλεγχο του Φοιτητικού Κινήματος. Ωστόσο, πολλές από τις πρωτοβουλίες των νέων «δεν προέρχονταν από καμιά οργανωμένη πολιτική ομάδα της εποχής [...]». *Ήταν καθαρά*

²¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 60-61.

²¹⁸ Ο Δ. Δημητράκος ορίζει τα κόμματα ως εξής: «Ο φορέας ή οι φορείς πολλών *ομοιογενών* θελήσεων, ενδιαφερόντων, συμφερόντων κλπ., αναλαμβάνουν να διαγωνισθούν περιοδικά για μια περιορισμένη σε χρόνο άσκηση της κρατικής εξουσίας. Αυτοί οι φορείς είναι τα *κόμματα*, οι πολιτικές δυνάμεις που μετουσιώνουν σε πολιτική θέληση και πρόγραμμα τα *συμφέροντα και την ιδεολογία των κοινωνικών δυνάμεων που τις στηρίζουν*» (Οι υπογραμμίσεις δικές του). Δ. Δημητράκος, «Η ιδεολογία των κομμάτων στη σύγχρονη Ελλάδα», στο: *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εισαγωγή-επιμέλεια: Γ. Δ. Κοντογιώργης, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 228-229.

αυθόρμητες πρωτοβουλίες μεταξύ προοδευτικών, μαχητικών φοιτητών»²¹⁹. ενώ ακόμη και οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές αυτών των κινήματων δηλώνουν ότι «το κίνημα της νεολαίας δεν είχε κομματικό χαρακτήρα»²²⁰ ή ότι «το κεντρομόλο σημείο δεν πρέπει να είναι η κομματική ταυτότητα των πρωταγωνιστών ενός νεολαιίστικου κινήματος, αλλά το ίδιο το κίνημα που πάντοτε είναι πολιτικό»²²¹. Μάλιστα, αν θέλουμε να επιχειρηματολογήσουμε ακροβατώντας στα όρια του παράδοξου, θα λέγαμε ότι ακριβώς επειδή τα κόμματα είναι σύλληψη -όπως προαναφέρθηκε- αστική και επειδή, από την άλλη, «την αστική αρετή αποστράφηκε η νεανική ορμή εκείνης της εποχής»²²², δεν μπορούμε να ταυτίσουμε κατά τρόπο απόλυτο τη νεολαία της δεκαετίας του '60 με τα κόμματα της ίδιας εποχής -ή, για την ακρίβεια, νεολαία και κόμματα όπως αναπτύσσονται στις αρχές της δεκαετίας του '60.

Επιστρέφοντας στα ζητήματα της Παιδείας και στο ρόλο της νεολαίας σε αυτά, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε δύο επιπλέον διαπιστώσεις: η πρώτη αφορά τη συγκριτική υπεροχή των νεολαίων έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού ως προς την εναντίωσή τους προς τις αστικές κυβερνήσεις της χώρας μας. Η αλήθεια αυτής της διαπίστωσης εδράζεται στην πραγματικότητα που έχουμε ήδη αναφέρει -ότι δηλαδή αυτό το νεανικό τμήμα του πληθυσμού δεν υποχρεωνόταν σε κανενός είδους συμβιβασμό ή δουλοπρέπεια απέναντι στο καθεστώς, λόγω της μη ένταξής του στην παραγωγική διαδικασία και επειδή δεν είχε ακόμη υποχρεώσεις προερχόμενες από οικογενειακά βάρη. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να μην εντάξουμε στον “μαχόμενο πληθυσμό” και μερίδα των εργατών, των αγροτών και των διανοουμένων· αλλά ακόμη και σε αυτά τα τμήματα του πληθυσμού, τα απαλλαγμένα από σχέσεις υπαλληλίας προς το επίσημο κράτος (και επομένως και από το φόβο ενός απειλητικού για τη διατήρηση της εργασίας τους στιγματισμού), η πλήρης και μόνιμη στήριξη των κινητοποιήσεων, διαδηλώσεων και απεργιών δεν ήταν εφικτή.

²¹⁹ Ν. Καραμανλής, *ό.π.*, σ. 139. Ο Ν. Καραμανλής αναφερόμενος στο περιστατικό της αναγραφής του συνθήματος του 114 στους τοίχους των Πανεπιστημιακών Σχολών υποστηρίζει ότι, εάν είχε ζητηθεί για την ενέργεια αυτή η γνώμη των καθοδηγητικών φορέων, πιθανότατα να ήταν αρνητική.

²²⁰ Θ. Πάγκαλος, *ό.π.*, σ. 28.

²²¹ Ν. Σαρής, «Η Νεολαία στα μάτια της κοινωνίας», στο: *Δρόμοι Νεολαίας...*, *ό.π.*, σ. 76. Ενδιαφέρονσα, εξάλλου, είναι και η παρατήρηση του Σ. Σεφεριάδη ότι οι νεολαιίστικες οργανώσεις υπήρξαν μαχητικές «ακριβώς λόγω της περιορισμένης -ή ακριβέστερα, μη αυστηρά ιεραρχικής- θέσμισής τους· γεγονός που», όπως συνεχίζει, «τους επέτρεπε να είναι καλοί αγωγοί των διεκδικητικών διαθέσεων της βάσης». Λίγο πρωτότερα αναφέρει σχετικά ότι «οι οργανώσεις βάσης δημιουργούνται πρωτοβουλιακά, συντονίζονται χαλαρά» και επίσης έχουν την εκπληκτική δυνατότητα να μεταφέρουν σε μικρότερες ή μεγαλύτερες διεκδικητικές ομάδες τις γενικές αρχές του οργανωτικού κέντρου. (Σ Σεφεριάδης, «Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η “σύντομη” δεκαετία του '60 ως “συγκρουσιακός κύκλος”», στο: *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Επιμ. Α. Ρήγος - Σ. Ι. Σεφεριάδης - Ευ. Χατζηβασιλείου, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 61-62).

²²² Δ. Κιούκας, *ό.π.*, σ. 60.

Η δεύτερη διαπίστωση έχει να κάνει με τις διεκδικήσεις του νεολαιίστικου κινήματος καθεαυτές ή, για την ακρίβεια, με το περιεχόμενό τους. Το ενδιαφέρον των διαδηλωτών και των συζητήσεων πριν και μετά από αυτές, εστιάστηκε στο δίπολο ίσες ευκαιρίες για όλους στην εκπαίδευση – ανοικτά Πανεπιστήμια· αλλά και σε ο,τιδήποτε είχε να κάνει με την κοινωνική δικαιοσύνη αναφορικά προς την Παιδεία. Δεν υπήρξε όμως δυναμική αμφισβήτηση ως προς το σχολικό πρόγραμμα μαθημάτων, το περιεχόμενό του, τη λογική του και, πολύ περισσότερο, τους στόχους του. Με άλλα λόγια, οι αγώνες και οι προβληματισμοί του νεολαιίστικου κινήματος δεν συμπεριέλαβαν την αναγκαιότητα αλλαγών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση· των οποίων η σημασία ήταν (και είναι) οπωσδήποτε βαρύνουσα τόσο για την εκπαιδευτική επιτυχία ή αποτυχία, όσο και για την επάρκεια ή ανεπάρκεια της Παιδείας στους ακαδημαϊκούς πλέον πολίτες.

Αποπειρώμενοι μιας εξήγησης του *μονοδιάστατου*, θα λέγαμε, ενδιαφέροντος του νεολαιίστικου κινήματος για τα ζητήματα της ανώτερης και ανώτατης παιδείας στην Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε (αλλά και λίγο πριν ή μετά από αυτή), ερχόμαστε κατά πρόσωπο με την ίδια την ύπαρξη της μεσαίας τάξης στα καπιταλιστικά κοινωνικά περιβάλλοντα· αλλά και με την ανάγκη της να δικαιολογήσει, αναφορικά προς τις υπόλοιπες τάξεις, την κοινωνική της θέση. Έτσι, ενώ προ καπιταλισμού η μεσαία τάξη αποκτούσε τα ερείσματά της μέσω της ιδιοκτησίας που κατείχε, με την έλευση του καπιταλισμού *«η ιδεολογία της νέας μεσαίας τάξης [...] τείνει να δικαιολογεί την κοινωνική στρωμάτωση στη βάση εισοδηματικών ανισοτήτων που προσδιορίζονται από τις αρχές της προσφοράς και της ζήτησης στην αγορά και τη λειτουργική σημασία των διαφόρων επαγγέλμάτων»*²²³. Χωρίς, βεβαίως, ο μετασχηματισμός αυτός να απαξιώνει εντελώς (δεν ήταν, άλλωστε, ούτε προτεραιότητά του) την ιδιοκτησία ως συνθήκη διασφάλισης υλικών αγαθών ή της εν γένει ευζωίας, εντούτοις η νέου τύπου “ιδιοκτησία” αφορά κυρίως την κατοχή μορφωτικών προσόντων και ικανοτήτων που αποκτώνται μέσα από την εκπαίδευση. *«Καθώς», όμως, «το εκπαιδευτικό σύστημα διευρύνεται εξαιτίας των αυξανόμενων αναγκών της παραγωγής για ειδικευμένη εργασία, διακρίνεται παράλληλα μια τάση υποβάθμισης των χαμηλότερων βαθμίδων της εκπαίδευσης για λόγους που συνδέονται με τις διαρθρωτικές τάσεις του καταμερισμού εργασίας στον ύστερο καπιταλισμό»*²²⁴. Συνδέοντας, επομένως, την εν λόγω τάση των κοινωνιών με τις αναζητήσεις και τις αγωνίες των νεολαίων της δεκαετίας του '60, θα λέγαμε, λοιπόν, ότι το μονοδιάστατο των ενδιαφερόντων τους ήταν το -λογικό και φυσικό, κατά κάποιον τρόπο- αποτέλεσμα του νυν

²²³ Μ. Πετμεζίδου – Τσουλουβή, *ό.π.*, σ. 125.

²²⁴ Στο ίδιο, σ. 127.

αναβαθμισμένου επιπέδου σπουδών τους· από το οποίο ενδόμυχα αναπτυσσόταν (το ίδιο λογικά και φυσικά στους περισσότερους) η επιθυμία και για την αντιστοίχως ίδια μελλοντική τους αναβάθμιση –στο πλαίσιο πάντοτε της κοινωνικά δίκαιης και αξιοκρατικής κοινωνίας, την οποία προσδοκούσαν και για την οποία άλλωστε αγωνίζονταν²²⁵.

4.1.7 Το περιεχόμενο και οι στοχεύσεις των σχολικών εγχειριδίων

Αρκετά διαφωτιστική για τις *υφέρπουσες* εκπαιδευτικές στοχεύσεις από πλευράς επίσημης πολιτείας κατά την πρώτη περίοδο της δεκαετίας του '60 είναι, κατά την άποψή μας, η διείσδυση στο ίδιο το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων. Εκκινώντας από το γεγονός και μόνον ότι πρόκειται για σχολικά εγχειρίδια *εγκεκριμένα* με αποφάσεις των αρμόδιων κρατικών επιτροπών, μπορούμε να αντιληφθούμε **την επιθυμητή γραμμή** επί της οποίας *επιτρέπεται* να κινείται η διδακτική πράξη και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, η κοινωνική πραγματικότητα καθεαυτή. Κι αν η ορθή (και, ασφαλώς, έντιμη) ανάλυση της έννοιας και των όρων της διδακτικής πράξης περικλείει τη συμμετοχική δράση των ίδιων των μαθητών, στην περίπτωση που εξετάζουμε μάλλον δε συμβαίνει κάτι τέτοιο. Διότι, όπως θα δούμε, το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων είναι τόσο αυστηρά δομημένο και άλλο τόσο απόλυτα προσδιορισμένο, ώστε ελάχιστα περιθώρια αφήνει για ουσιαστική αλληλόδραση εκπαιδευτικών και μαθητών εντός των σχολικών αιθουσών. Δεδομένης, εξάλλου, και της δασκαλοκεντρικής τακτικής της διδακτικής λειτουργίας, τα περιθώρια αυτά στενεύουν ακόμη περισσότερο. Αναζητώντας, λοιπόν, την αντικειμενικότητα στον τρόπο προσπέλασης του κοινωνικού γίνεσθαι εντός της εγκεκριμένης σχολικής ύλης προβληματιζόμαστε ακόμη πιο πολύ –κυρίως, επειδή καλούμαστε να διαπιστώσουμε **ποιος, εντέλει, είναι ο πραγματικός κόσμος:** αυτός που αναδύεται από τα σχολικά βιβλία της εποχής ή αυτός από τον οποίο προέρχονται (και καταλήγουν) οι ίδιοι οι μαθητές;

Στο σχολικό εγχειρίδιο της Στ' τάξης του Γυμνασίου του 1960 «Στοιχεία Αγωγής του Πολίτου»²²⁶ η **αποδοχή** από τους μαθητές **της πεπατημένης κοινωνικής δομής** συνιστά,

²²⁵ Σύμφωνα, ωστόσο, με το μεταμοντέρνο επιχείρημα, η ταξική πάλη γενικά «εκτέθηκε στον κίνδυνο να απωλέσει τη θεωρητική της βάση και να καταντήσει “ουτοπία” ή “ελπίδα”, διαμαρτυρία για λόγους τιμής εν ονόματι του ανθρώπου ή του Λόγου» και το φοιτητικό κίνημα *ειδικά* υπήρξε μάλλον αδύναμο διαχρονικά και δεν μπόρεσε (και δεν μπορεί) να άρει τις τεράστιες αντιθέσεις της κοινωνίας, καθώς μόνον «in extremis αναλαμβάνει τις απίθανες πλέον λειτουργίες του κριτικού υποκειμένου». (Ζ. Φ. Λυοτάρ, *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, ό.π., σσ. 56 & 52).

²²⁶ Θ. Μακρόπουλος – Γ. Μπρης, *Στοιχεία Αγωγής του Πολίτου. Διά την έκτην τάξιν των Γυμνασίων*, Αθήναι 1960.

από τις πρώτες κιόλας σελίδες, τον κυρίαρχο κρατικό στόχο. Έτσι, στο κεφάλαιο “η Ελληνική Οικογένεια” (σελ.12) η μητέρα παρουσιάζεται ως «*κέντρον στοργής*», που «*καθιστά γλυκείαν την ζωήν του συζύγου και των τέκνων της*»· ενώ ο πατέρας δηλώνεται ως «*φυσικός προστάτης της οικογενείας [...], εργάτης ακάματος, στοργικός φροντιστής*», ο οποίος «*εξασφαλίζει την ανατροφήν και μόρφωσιν των τέκνων*». Λίγο μετά (σελ. 13), στο κεφάλαιο “Οικογενειακαί συνήθειαι εν Ελλάδι”, επιβεβαιώνεται περίτρανα η κοινωνική καθοδήγηση που επιδιώκεται από την πολιτικο-κοινωνική εξουσία για τη **διατήρηση των στερεοτύπων**²²⁷: «*Εις την Ελλάδα τα άρρενα τέκνα εργάζονται, βοηθούν τους γονείς των, υπανδρεύουν τας αγάμους αδελφάς των και κατόπιν αυτά έρχονται εις γάμον*».

Προκειμένου να διατηρηθούν οι κατεστημένες πεποιθήσεις της εποχής περί της ανωτερότητας της Ελληνικής Φυλής (και, κατ’ αναλογία, για να δικαιολογηθεί η εξακολούθηση των συντηρητικών επιλογών στο παρόν και στο μέλλον), δεν είναι λίγες οι φορές που οι *ιστορικές ανακρίβειες* ανατέλλουν και οστρακίζουν την αλήθεια. Τέτοιου είδους παραχαράξεις εντοπίζονται και στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο, στο οποίο αναφέρεται ότι «*κατά τον Μεσαίωνα οι Φεουδάρχαι εις την Δύσιν εβασάνισαν τον πολύν λαόν. Μόνον εις την Ελληνικήν Βυζαντινήν Αυτοκρατορίαν οι κάτοικοι απελάμβανον πλήρους δικαιοσύνης*». Στο ίδιο πάντα **πνεύμα εθνικιστικής έξαψης και θρησκευτικού ενθουσιασμού**, οι συγγραφείς θα επιχειρήσουν να συνδέσουν τον χριστιανισμό με την αναγέννηση ολόκληρης της Ευρώπης: «*Η αναγέννησις του πνεύματος εν Ευρώπη και η δύναμις των διδαγμάτων του Χριστιανισμού απεμάκρυναν βαθμηδόν το σκότος της βαρβαρότητος του Μεσαίωνος*»²²⁸. Το δεύτερο σκέλος της θέσης αυτής, φυσικά, πέρα από ιστορικά αναληθές είναι και παράδοξο. Αναληθές διότι δεν επιτυγχάνει τη συναίνεση των

²²⁷ Ορίζοντας τα στερεότυπα ως «το σύνολο των προσχηματισμένων και υπεραπλουστευμένων κοινωνικών αντιλήψεων αναφορικά με τους τρόπους συμπεριφοράς, τις ικανότητες, τους ρόλους, τα επαγγέλματα κτλ. των ατόμων απλώς και μόνο με βάση το φύλο τους» η Ε. Μαραγκουδάκη κάνει λόγο για μεροληπτικές υπέρ του αντρικού φύλου ή, αλλιώς, πατριαρχικές κοινωνικές αντιλήψεις· οι οποίες κατοχυρώνονται θεσμικά από τον ελληνικό Αστικό Κώδικα, ο οποίος, έχοντας τις ρίζες του στο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, ίσχυε με ελάχιστες τροποποιήσεις από το 1946 έως το 1975: *άρθρο 1387*: «Ο ανήρ είναι η κεφαλή της οικογενείας και αποφασίζει περί παντός ο,τι αφορά τον συζυγικόν βίον», *άρθρο 1388*: «Ο ανήρ φέρει τα βάρη του γάμου», *άρθρο 1500*: «Ο πατήρ έχει την πατρικήν εξουσίαν επί του ανηλίκου τέκνου». (Ε. Μαραγκουδάκη, *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993, σσ. 20,22, 30-32). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι διαπιστώσεις της Μ. Σακαλάκη σχετικά με τα προσόντα και τις συμπεριφορές που αξιολογούνται θετικά από την κοινή γνώμη. Σύμφωνα με την άποψή της, ο τρόπος συμπεριφοράς και τα χαρακτηριστικά των ανδρών των κυρίαρχων τάξεων σημασιοδοτούνται θετικά, ενώ τα χαρακτηριστικά των γυναικών κι αυτά των λαϊκών τάξεων ακολουθούν την ίδια παραδοσιακή ηθική που τις προτρέπει να υποτάσσονται και όχι να αυτονομούνται. (Μ. Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών* [διδαστορική διατριβή], Κέδρος, Αθήνα 1984, σ. 222). Στο συμπέρασμα ότι στο σχολείο παρουσιάζονται άνδρες και γυναίκες σε «ιδεαλιστικά άκαμπτους ρόλους» και ότι μέσω αυτών των ρόλων καθορίζονται τόσο οι κοινωνικές επιθυμίες, όσο και οι προσδοκίες που το ίδιο το παιδί θα έχει από τον εαυτό του, καταλήγουν οι Β. Δεληγιάννη και Σ. Ζιώγου, *Εκπαίδευση και Φύλο. Ιστορική διάσταση και προβληματισμός*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 132-3.

²²⁸ Θ. Μακρόπουλος – Γ. Μπρης, *ό.π.*, σ. 17.

ιστορικών πηγών και επιχειρεί να αποδείξει ιστορικά γεγονότα διά του συναισθήματος· και παράδοξο διότι ο ευρωπαϊκός χώρος, στον οποίο αναφέρονται οι συγγραφείς, ήταν και πριν από την έλευση της αναγέννησης χριστιανικός. Προφανώς, όμως, δεν ήταν *σωστά* χριστιανικός, δεν είχε ακολουθήσει τον *ορθόδοξο* δρόμο.

Στο κεφάλαιο “Το καθήκον της ελληνικής νεότητος”, το αναπόδεικτο τρέπεται σε αυταπόδεικτο και η εθνική έπαρση δείχνει να εκπορεύεται από τη θεϊκή βούληση – άγνωστο, βεβαίως, το *γιατί* και το *πώς* η βούληση αυτή βρήκε γόνιμο έδαφος στους Έλληνες προγόνους και επιγόνους: «Οι νεαροί Έλληνες πρέπει να μη λησμονούν ότι η φυλή μας έχει προικισθή υπό του Θεού με χαρίσματα σπάνια»²²⁹. Αυτά, δηλαδή, τα χαρίσματα που φαίνεται να στερούνται όλοι οι γείτονές μας και δη ο “προαιώνιος” εχθρός μας οι Βούλγαροι, οι οποίοι «συνεχίζουν από την Βυζαντινή ακόμη εποχήν την τακτική των: να εξοντώνουν Έλληνας, ιδίως αγρότας, και να εισδύουν μεθοδικώς εις Ελληνικά εδάφη, όπου και να εγκαθίστανται»²³⁰. ενώ σε μεταγενέστερο εγχειρίδιο εμφανίζονται επί ελληνικών εδαφών σε άλλη χρονική περίοδο: «Στα 1940-41 επολεμήσαμε με τους φασίστες Ιταλούς και Γερμανούς μαζί με όλους τους δημοκρατικούς συμμάχους μας [...]. Οι εχθροί όμως ήσαν πολλοί και είχαν άφθονα πολεμικά μέσα και μας υποδούλωσαν. Έφεραν μαζί τους και τους Βουλγάρους»²³¹. Η ιστορικά ανακριβής τεκμηρίωση των «Εθνικοφρόνων Βουλγάρων» ως προαιώνιων ή, κατ’ άλλους, μεταγενέστερων εχθρών του ελληνικού έθνους συνοδεύεται, μάλιστα, και από τους “άλλους” εχθρούς του θεσμού της βασιλείας, οι οποίοι φαίνεται να προσπαθούν, επί μονίμου βάσεως, για την απορρύθμιση του συνόλου του αστικού καθεστώτος: «Οι καιροί ήσαν δυσχερείς (σημ. αναφέρεται στη περίοδο του εμφυλίου και στη βασιλεία του Παύλου). Ο Κομμουνισμός είχε από παντού κυκλώσει το Έθνος [...] Όμως ο Στρατός εκτύπησε αλύπητα»²³² · και αλλού: «Την ώρα που η Ελλάδα αγωνιζόταν τον υπέρτατον αγώνα, πικρό φίδι στους κόλπους της γεννιόταν [...] Ο εχθρός αυτός έγινε στο τέλος φοβερός, επικίνδυνος»²³³.

Ο φόβος της κοινωνικής και πολιτειακής διάβρωσης από τις θεωρίες της ανατρεπτικής κομμουνιστικής ιδεολογίας υποχρεώνει τους συγγραφείς των σχολικών βιβλίων να υπεραμυνθούν των θέσεων του αστισμού, άλλοτε παρουσιάζοντας ως *φυσική* την ύπαρξη του βασιλικού θεσμού: «Κάθε Κράτος έχει την πρωτεύουσά του, όπως η Ελλάδα μας έχει

²²⁹ Στο ίδιο, σ. 134.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 130.

²³¹ Δ. Καπώνης – Κ. Βοσταντζής, *Η Ελλάδα μας: Τάξεις Γ και Δ*, Φεραίος, Αθήναι 1963, σ. 37.

²³² Γ. Π. Κουρνούτου – Ι. Γ. Δρίβα, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Στ’ Δημοτικού* (Αρ. Απόφασης 50709/12-6-1950), Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήναι, σ. 111.

²³³ Στο ίδιο, σ. 108.

πρωτεύουσα την Αθήνα. Στην πρωτεύουσά μας μένει ο βασιλιάς...»²³⁴. άλλοτε **προβάλλοντας τη θρησκεία** - Ορθοδοξία ως άρρηκτα συνδεδεμένη με την ίδια την ύπαρξη του ανθρώπου: «Δυστυχώς η Χριστιανική Εκκλησία διηρέθη. Μόνον η ιδική μας Ορθόδοξος εκράτησε γνήσιαν και ανόθευτον την διδασκαλίαν του Σωτήρος και την Ιεράν Παράδοσιν»²³⁵, αλλά και: «Η Χριστιανική θρησκεία είναι η παγκόσμιος πνευματική θρησκεία, ο μόνος λιμήν εξευγενισμού και ψυχικής σωτηρίας»²³⁶. κι άλλοτε συμπλέκοντας τη μοναρχική παρουσία με το θεϊκό έλεος προκειμένου να εξαχθεί το **ελληνοχριστιανικό ιδεώδες** : «Διά του Βασιλείου (αναφέρεται στην προσωπικότητα και το έργο του Μ. Βασιλείου) ο μεν Ελληνισμός έγινε χριστιανικός, ο δε χριστιανισμός εξελληνίσθη, ώστε να προκύψει κάτι νέον: η ελληνοχριστιανική παιδεία». (Με τονισμένα γράμματα). Πρόκειται, δηλαδή, για «τον ελληνοχριστιανικόν πολιτισμόν, ο οποίος διά μέσου των αιώνων καθοδηγεί την ανθρωπότητα και υψώνει την παγκόσμιον ψυχήν εις τα ωραιότερα ιδανικά της»²³⁷.

Η διάχυτη ιδεολογική φόρτιση στα παραπάνω αποσπάσματα των σχολικών βιβλίων υπακούει στον ιδεολογικό ρόλο του σχολικού μηχανισμού καθεαυτού, ο οποίος αρχικά έχει ως στόχο του τη διατήρηση της δεδομένης τάξης πραγμάτων και έπειτα (εκ του ασφαλούς πια) διαμορφώνει τη μελλοντική εξέλιξη μεθοδευμένα και χωρίς πειραματισμούς: «Σε όλες τις χώρες του κόσμου, όπου υπάρχει θεσμοθετημένη εκπαίδευση (κρατική και ιδιωτική), αυτή κυρίως έχει κοινωνικο-ενσωματική, που σημαίνει ιδεολογική, λειτουργία. Αναλαμβάνει, κατά κύριο λόγο, να μεταβιβάσει στις νέες γενεές εκείνες τις αξίες και τους κανόνες της κοινωνίας που εγγυώνται την περαιτέρω διατήρηση και εξέλιξη του συστήματος»²³⁸.

Λαμβάνοντας υπόψη, ότι ο εκπαιδευτικός μηχανισμός λειτουργεί ως αντανάκλαση της ίδιας της κοινωνίας (τμήμα της οποίας αποτελεί), δεν μπορούμε παρά να αντιληφθούμε ότι εμφανίζει τους φόβους και τις αγωνίες της -από οποιαδήποτε κατεύθυνση κι αν προέρχονται. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι γίνεται κατανοητός ο φόβος της ηγεμονικής-κοινωνικής τάξης (φόβος κατευθυνόμενος από επάνω προς τα κάτω), μήπως δεν μπορέσει να συγκρατήσει τις μάζες που ηγεμονεύει και, τελικά, αυτές ζητήσουν θέσεις διαφορετικές από εκείνες που τους προσφέρει. Με όπλα της, λοιπόν, την **ομοιομορφία** και τον **καταναγκασμό**, η ηγεμονεύουσα τάξη φροντίζει από πολύ νωρίς να εγκλωβίσει τους

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 17.

²³⁵ Δ. Ευθυμιάδης, *Κατήχησις και Λειτουργική. Προς χρήσιν των μαθητών της Στ' Τάξης των Δημοτικών Σχολείων*, Ρέα, Αθήνα 1963, σ. 7.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 8.

²³⁷ Σ. Λυγκώνης, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Προς χρήσιν των μαθητών της Ε Τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*, Ρέα, Αθήνα 1963, σ. 84.

²³⁸ Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σ. 155.

ηγεμονευόμενους νέους σε ένα θεσμοθετημένο και δεσμευτικά ενιαίο πρόγραμμα μαθημάτων· ώστε να επιτύχει τον διπλής κατεύθυνσης στόχο της: από τη μια να βάλει τα όρια του μελλοντικού (κοινωνικού, επαγγελματικού –και, γιατί όχι, πολιτικού) προφίλ των νεαρών γόνων κατώτερης κοινωνικής προέλευσης και από την άλλη να προετοιμάσει τους μελλοντικούς “ηγέτες”-αστούς που θα καταλάβουν τα ανώτερα κλιμάκια της κοινωνικοπολιτικής ιεραρχίας. Και στις δυο περιπτώσεις, όμως, αυτό που προσφέρεται στους εκπαιδευόμενους είναι η **δοτή ταυτότητα** πολίτη –γαλουχημένου για το αύριο μέσα από τις “συμφέροντες” αξίες του σήμερα.

Μία από τις αξίες αυτές είναι, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, και η θρησκευτικότητα –το alter ego της ευνομούμενης πολιτείας-, στην οποία καλούνται να εισέλθουν όλοι ανεξαιρέτως οι μικροί μαθητές όχι μόνο με λόγια αλλά και με πράξεις. Η προτεινόμενη, δηλαδή, για πριν το μάθημα προσευχή στο βιβλίο της Β' Δημοτικού²³⁹ «*Θεέ μας Παντοδύναμε/Συ, που αγαπάς τα καλά παιδιά,/όσα πηγαίνουν στο Σχολείο*» σε πρώτο επίπεδο ορίζει τα λόγια, τα οποία οι μικροί μαθητές καθημερινά πρέπει να αναπέμπουν στο Θεό υπακούοντας στην τελετουργική ομοιομορφία της τάξης· αλλά σε ένα δεύτερο επίπεδο υπο-δηλώνει τον καταναγκαστικό χαρακτήρα και της εκπαίδευσης και της πίστης διαχωρίζοντας τους αμνούς – «καλά παιδιά, όσα πηγαίνουν στο Σχολείο» από τα ερίφια – τα υπόλοιπα, προφανώς κακά παιδιά που δεν πηγαίνουν στο σχολείο. Ταυτόχρονα δε, ο Θεός, παρότι αλλού²⁴⁰ «*πολυεύσπλαχνος Πατήρ*» και «*γεμάτος από επιείκIAN και αγάπην*», αλλά και «*άγιος, άδολος και πάναγνος [...] τόσον κοντά εις τον άνθρωπον*»²⁴¹, εδώ παρουσιάζεται να προτιμά τους φιλομαθείς μικρούς μαθητές και να αποστερεί τους απόντες της τάξης από την αγάπη του.

Στο συγκεκριμένο βιβλίο της Β' Τάξης, όμως, ο καταναγκασμός δεν εξαντλείται στην εν λόγω προσευχή, καθώς οι συντάκτες του (όχι με δική τους αποκλειστικά πρωτοβουλία) φρόντισαν να δώσουν και μερικές ακόμη προσευχές: για το τέλος των μαθημάτων (σελ. 7), για το πρωινό ξύπνημα (σελ. 9), προ του ύπνου (σελ. 10 & 11), σε περίπτωση ασθένειας (σελ. 17), στην Παναγία (σελ. 22), για τους γονείς (σελ. 23), μια άλλη προσευχή (σελ. 35), για το τέλος της σχολικής χρονιάς (σελ. 38), καθώς και μια προσευχή μικρού (σελ. 40). Έτσι, ακόμη κι αν μία από τις προσευχές αυτές, για κάποιο απρόβλεπτο λόγο, δεν επιδράσει στον ψυχισμό των παιδιών και επομένως δεν οδηγήσει στον επιθυμητό στόχο, οι υπόλοιπες θα λειτουργήσουν αναπληρωματικά.

²³⁹ Ν. Παρούση – Ρ. Ζολινδάκη, *Τα Θρησκευτικά μου. Τάξεις Β',* Φεραίος, Αθήναι 1963, σ. 4.

²⁴⁰ Δ. Ευθυμιάδης, *ό.π.*, σ. 8.

²⁴¹ Α. Μπάμπαλης, *Κατήχησις και Λειτουργική*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήναι 1960, σ. 13.

Η θρησκευτικότητα, βεβαίως, δεν επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την επαναλαμβανόμενη εκφορά των σημαινόντων των σχολικών εγχειριδίων από τους μικρούς μαθητές (τα σημαινόμενα αδυνατούν να τα διακρίνουν), αλλά και μέσα από την *πειθαρχία* και την *ευταξία*: «*Η κατώτερη (υποχρεωτική) εκπαίδευση στοχεύει πάνω απ' όλα να εγχαράξει στους εκπαιδευόμενους τους βασικούς κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς που συνδέονται με τις ιδέες της πειθαρχίας, της τάξης, της υπακοής, αλλά και της ηθικής, της εργατικότητας, ακρίβειας, ευθύνης, "αίσθησης του καθήκοντος", και οπωσδήποτε της "φιλοπατρίας", της θρησκευτικής πίστης κλπ*»²⁴². Οι προτροπές, εξάλλου, για το σεβασμό του εθνικού συμβόλου είναι υπέρ το δέον σαφείς και προφανώς προσβλέπουν στην αναντίρρητη αποδοχή της προβεβλημένης κοινωνικής σταθερότητας: «*Όλοι, όσοι ευρίσκονται πλησίον (ενν. της σημαίας), μικροί-μεγάλοι, αυθορμήτως ανακόπτουν το βήμα, αποκαλύπτονται και ίστανται. Όλοι σιγούν, ενώ αι ψυχαί των αγάλλονται, σκιρτούν!*»²⁴³. Στο ίδιο ψυχικό σκίρτημα υποστηρίζεται ότι θα φθάσουν, άλλωστε, και όσοι μαθητές φροντίζουν να μελετούν το λόγο του Θεού με σύνεση και πειθαρχία –αρετές, δηλαδή, απαραίτητες και για την κοινωνική συνοχή: «*Κάθε Χριστιανός έχει υποχρέωσιν να γνωρίζη την Ιστορίαν της θρησκείας του διά να δοξολογή τα μεγαλεία του Θεού, να κρατή ασάλευτον την ορθόδοξον πίστιν του και να αποφεύγη κάθε αποπλάνησιν από τον ηθικόν δρόμον και να βαδίζη πάντοτε εις το αληθινόν φως, που είναι μόνον ο Χριστός μας*»²⁴⁴. Κι αν ο χριστιανισμός «είναι», όπως πληροφορούνται οι μαθητές, «*η μόνη αληθινή και τελεία θρησκεία*», εντούτοις ακόμη και εντός του υπάρχει κάτι πιο αληθινό κι από το ήδη αληθινό –μια ευτυχής συγκυρία που πρέπει να αδράξει ο ελληνικός λαός: «*Μόνον η ιδική μας Ορθόδοξος (ενν. εκκλησία) εκράτησε γνησίαν και ανόθευτον την διδασκαλίαν του Σωτήρος και την Ιεράν Παράδοσιν*»²⁴⁵.

Από όλα τα παραπάνω προκύπτει, λοιπόν, ότι η επιβολή της θρησκευτικότητας ως αναπόσπαστου τμήματος της καθημερινότητας και της συμπεριφοράς των μαθητών δεν υλοποιείται στην περίοδο που εξετάζουμε κυρίως μέσα από μία εμφανή και άμεση καταπίεση ή βία με τη μορφή ποινών και τιμωρίας –μολονότι και αυτά χρησιμοποιήθηκαν ουκ ολίγες φορές. Η ενδιαφέρουσα πλευρά αυτής της επιβολής είναι ασφαλώς η *έμμεση*, η *ελλοχεύουσα*, επειδή διαμορφώνει χωρίς να δηλώνει και αξιοποιεί τη δύναμη της συνήθειας ως δευτέρης φύσης. Για του λόγου το αληθές, σε σχολικό εγχειρίδιο της

²⁴² Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 73.

²⁴³ Θ. Μακρόπουλος – Γ. Μπρης, *ό.π.*, σ. 25.

²⁴⁴ Η. Μηνιάτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Διά την Ε' Τάξιν του Δημοτικού Σχολείου*, Μ. Πεχλιβανίδης – Ατλαντίς, Αθήναι 1960, σ. 6.

²⁴⁵ Δ. Ευθυμιάδης, *ό.π.*, σ. 7.

περιόδου η απομνημόνευση τίθεται στην υπηρεσία της θρησκευτικής διάπλασης με την εντολή «Χρονολογία που πρέπει να ενθυμήσθε»²⁴⁶ και την αναφορά σε εορτές, ύμνους, μαρτύρια, διωγμούς, και λοιπές δράσεις των αγίων· ενώ λίγο μετά η εντολή «Ποια βιβλία και περιοδικά πρέπει να διαβάσετε» υποστηρίζεται από ένα πορφυρό φόντο και δεν προσφέρει εναλλακτικές: «1. Καινή Διαθήκη, 2. Τα του Συλλόγου Προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Η Εκκλησία μας, ο βίος του Ι. Χριστού, οι Τρεις Ιεράρχαι, η Ιστορία της Εκκλησίας μας, το Άγιον Όρος, η Αγία Σοφία, ο Ιουστινιανός, ο Ηράκλειος), 3. Βιβλικά ιστορία και τραγούδια, 4. Οι ήρωες της πίστεως (“Ζωή”), 5. Περιοδικά: “Ζωή των παιδιών”, “Χαρά του παιδιού” και 6. Χριστιανική Ανθολογία»²⁴⁷.

Δίκαιος και λειτουργικός είναι λοιπόν, σύμφωνα με τα αναγνωστικά, ο κόσμος εκείνος που, πέραν της αποδοχής της αναγκαίας παρουσίας μιας ισχυρής μοναρχίας και συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών αξιών, παραδέχεται και υπακούει στην ορθότητα των θεϊκών επιταγών. Ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, η άρμοση, δηλαδή, του τερπνού ελληνικού ιδεώδους με το ωφέλιμο χριστιανικό πνεύμα, μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη συνειδητοποίηση ότι ο Θεός είναι μόνιμος αρωγός των κοινωνιών, όταν αυτές αναγνωρίζουν την πρωτοκαθεδρία του: «Εγώ, λέγει, αδύνατε και εγκαταλελειμμένε λαέ μου, εγώ θα είμαι μαζί σου, εγώ θ’ απλώσω το χέρι μου και με τη δύναμή μου εγώ θα κτυπήσω τους εχθρούς σου». Η επανάληψη του “εγώ” σ’ αυτή την πρόταση του αναγνωστικού της Στ’ τάξης (σ. 17), εκτός του ότι αποτελεί μια ανοικτού τύπου επιβεβαίωση της θεϊκής παντοδυναμίας που δεν επιδέχεται αντιρρήσεις, προσφέρει συνάμα στην άυλη και ασώματη θεϊκή φύση την οντότητα που χρειάζεται. Έτσι, με το να προσωποποιείται το θείο και να εμφανίζεται να ομοιάζει με τη συνήθη ανθρώπινη μορφή, οι μαθητές επιδιώκεται να συνειδητοποιήσουν ότι ο Θεός συνιστά την υπέρτατη αρωγή σε συνθήκες, κυρίως, υψηλού κινδύνου²⁴⁸. Μάλιστα, στην περίπτωση που εξετάζουμε η δυσκολία

²⁴⁶ Σ. Λυγκώνης, ό.π., σ. 125.

²⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 126.

²⁴⁸ Ενδιαφέρουσα, ενδεχομένως προκλητική, αλλά σίγουρα αποκαλυπτική, όσον αφορά τη δομή της θρησκευτικής-χριστιανικής ιδεολογίας, είναι η άποψη του Αλτουσέρ. Ο Θεός, κατά τη γνώμη του, συνιστά το “Απόλυτο Υποκείμενο” που κατέχει θέση κεντρική και που εγκαλεί τριγύρω του τα πολλά άτομα ως υποκείμενα «σε μια διττή άυλη σχέση»: από τη μια τα πολλά υποκείμενα υποτάσσονται στο ένα και μοναδικό Υποκείμενο κι από την άλλη, γνωρίζοντας ότι πλάστηκαν “κατ’ εικόνα Θεού” μπορούν τα πολλά αυτά υποκείμενα να κατανοήσουν και να πεισθούν για τις εγγυήσεις του ενός Υποκειμένου –ότι, δηλαδή, όλα γίνονται γι’ αυτά και για Εκείνο. «Αυτή η άυλη μετουσίωση», όπως λέει ο Αλτουσέρ, «διαπλάθει την ιδεολογία και εξασφαλίζει τη λειτουργία της». Οι εγγυήσεις, για τις οποίες κάνει λόγο, αρκούν και γίνονται πιστευτές από το κάθε υποκείμενο, ώστε να πορευτεί «οικειοθελώς, δηλαδή εν ιδεολογία». Με άλλα λόγια, τα υποκείμενα «αναγνωρίζουν την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων: “πράγματι, είναι αλήθεια πως έτσι έχει η κατάσταση κι όχι αλλιώς”». Αυτή, όμως, η αποδοχή της υπάρχουσας κατάστασης από πλευράς υποκειμένων, κατά την άποψή του κρύβει κάτι ακόμη, κάτι βαθύτερο και ουσιαστικότερο: ότι «εξασφαλίζεται “συνειδητά” και καθημερινά η αναπαραγωγή των παραγωγικών σχέσεων [...]· εξασφαλίζεται δηλαδή η συμπεριφορά του ατόμου-υποκειμένου, που κατέχει τη θέση που του έχει ορίσει ο

αφορά στην προστασία του λαού (δηλαδή, του ελληνικού) από τις επιβουλές των εχθρών του –των εξωτερικών και εσωτερικών εχθρών· ή, απλούστερα, όλων εκείνων, οι οποίοι απειλούν τα σύνορα της χώρας ή το καθεστώς της.

Χωρίς εναλλακτικές παραμένουν, ωστόσο, και οι μεγαλύτεροι μαθητές και συγκεκριμένα της Ε' Τάξης του Γυμνασίου, διότι και αυτοί καλούνται να ενστερνισθούν (αν και πλέον, μετά από τις συχνές επαναλήψεις των ίδιων προτροπών επί τόσα σχολικά έτη, μόνο για συνθήκη επιβεβαίωσης του ενστερνισμού μπορούμε να μιλάμε) το ιδεώδες του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Είναι ενδεικτικό δε, ότι η επίκληση της χριστιανικής πεπατημένης βρήκε χώρο ανάπτυξης ακόμη και στο σχολικό εγχειρίδιο της Γεωγραφίας τους, και μάλιστα κατά σχήμα αναντίρρητο: «*Η επίδρασις της Χριστιανικής ημών Θρησκείας εις την ανάπτυξιν του πνευματικού πολιτισμού της χώρας είναι απόλυτος [...] Ο συγκερασμός της κληρονομίας των αρχαίων ημών προγόνων προς τα διδάγματα της χριστιανικής μας πίστεως αποτελεί το βάθρον πάσης πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής εκδηλώσεως του Ελληνικού λαού και του Ελληνικού Κράτους*»²⁴⁹.

Ένα σημείο, εξάλλου, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα σχολικά εγχειρίδια της πρώτης περιόδου της δεκαετίας του '60 είναι ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσονται σε αυτά τα ζητήματα εργασίας και κοινωνικής πρόνοιας. Οι αναφορές στα θέματα εργασίας είναι αρκετά συχνές στα σχολικά βιβλία των μικρότερων μαθητών και δη στα αναγνωστικά του Δημοτικού, ενώ οι τοποθετήσεις πάνω στα ζητήματα κοινωνικής μέριμνας εντοπίζονται –ως αμιγή γνωστικά περιεχόμενα και όχι ως έμμεσες μόνον αναφορές- στα σχολικά εγχειρίδια της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Οι διακριτές αυτές αναφορές σε διακριτούς ηλικιακούς πληθυσμούς δεν είναι παράλογη ούτε αφύσικη, διότι, σύμφωνα με τις θεωρίες γνωστικής ανάπτυξης²⁵⁰ οι μικρότεροι μαθητές μπορούν να

κοινωνικοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας, στην παραγωγή, την εκμετάλλευση, την καταπίεση, την ιδεολογικοποίηση, την επιστημονική πρακτική κλπ». Επομένως, βρισκόμαστε ενώπιον μιας «παραγνώρισης» της πραγματικότητας, το παράδοξο της οποίας είναι ότι συντελείται μέσα από το συστατικό της *αναγνώρισης* που απαιτεί η ιδεολογία του μηχανισμού που αποκαλείται “θρησκευτικός”. (Λ. Αλτουσέρ, *ό.π.*, σσ. 112-118).

²⁴⁹ Ευ. Σταμάτης, *Γεωγραφία του Πολιτισμού: Διά την Ε Τάξιν του Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ, Εν Αθήναις 1962, σ. 133.

²⁵⁰ Σύμφωνα με τον J. Piaget, από το 7^ο έως το 11^ο έτος της ηλικίας τους τα παιδιά αναπτύσσουν τη συγκεκριμένη σκέψη, κύρια χαρακτηριστικά της οποίας είναι: η ταξινόμηση των αντικειμένων σε κατηγορίες και η κατανόηση των σχέσεων μεταξύ των κατηγοριών, η δυνατότητα διατήρησης των εννοιών, η αντίληψη των αποτελεσμάτων μιας πράξης και η κατανόηση των πιθανών αλλαγών σε πράγματα ή καταστάσεις. Μολονότι όλα αυτά τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης σκέψης αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την εξέλιξη της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το χαρακτηριστικό της *γνωστικής διατήρησης*, δηλαδή η σταθεροποίηση στη σκέψη ενός διανοητικού στοιχείου, με το οποίο γίνεται δυνατή η αναγνώριση των αναπαριστώμενων αντικειμένων και το οποίο, επιπροσθέτως, αποτελεί προϋπόθεση της κατανόησης του κόσμου. Στην άποψη ότι η γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών αυτών των ηλικιών παρουσιάζει αυτά τα χαρακτηριστικά συγκλίνουν τόσο οι γενετικοί ψυχολόγοι, όσο και οι συμπεριφοριστές και οι ψυχομετρητές –η ειδοποιός

κατανοήσουν και να αφομοιώσουν πολύ απλούστερες έννοιες, ενώ σε μεγαλύτερες ηλικίες είναι σε θέση να αφομοιώσουν περισσότερο αφηρημένες και σύνθετες έννοιες.

Τη σημασία της *αφομοίωσης* των εννοιών από τους μαθητές φαίνεται να έχουν αντιληφθεί και όλοι οι επίσημοι φορείς-διαμορφωτές των περιεχομένων της εκπαίδευσης, καθώς στη δυνατότητα αυτή, ουσιαστικά, εδράζεται η επιτυχία της κοινωνικής διάπλασης των μαθητών και, κατ' επέκταση, η προσδοκία της ηγεμονικής βούλησης για τη διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας. Αν δεχθούμε αφενός την άποψη ότι *«η κοινωνικοποίηση δεν είναι πάντως δυνατό να περιορίζεται στην απόκτηση ορισμένων δεξιοτήτων εργασίας. Αντίθετα, στα πλαίσιά της πρέπει να διαπλασθούν ταυτισμένα με τον εαυτό τους άτομα, τα οποία μόνο σαν τέτοια μπορούν να αποτελέσουν εργατικό δυναμικό»* και αφετέρου τη διαπίστωση ότι *«ο αποθεματικός χαρακτήρας της παιδικής ηλικίας είναι εκείνος που επιτρέπει μακροπρόθεσμα την αφομοίωση του ατόμου στην παραγωγική διαδικασία, διότι μια διαμορφωμένη ταυτότητα αποτελεί ακριβώς μια προϋπόθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής»*²⁵¹, θα μπορέσουμε, εντέλει, να αντιληφθούμε το συνολικό **πλάνο καθοδήγησης** που επιχειρεί (και κατορθώνει) να επιβάλει στους μαθητές η επίσημη πολιτεία σχετικά με τα ζητήματα της εργασίας.

Σε επίρρωση όλων αυτών αξίζει να αναφέρουμε τη σχετική οδηγία που περιέχει η προκήρυξη συγγραφής Αναγνωστικών του Δημοτικού Σχολείου, η οποία υπογράφεται από τον υπουργό Παιδείας της κυβέρνησης Αλεξ. Παπάγου, Κ. Καλλία, και δημοσιεύεται στην “Εφημερίδα της Κυβερνήσεως” τον Ιούνιο του 1953: *«Απαραίτητον είναι να περιληφθώσιν κατ’ αναλογίαν αναγνώσματα περί των ενασχολήσεων των κατοίκων πόλεων και υπαίθρου πασών των περιοχών της χώρας εξάιροντα την ευεργετικήν επίδρασιν ην ασκεί η εργασία δια την προαγωγήν του οικογενειακού, ατομικού και εθνικού βίου»*²⁵². Ανταποκρινόμενοι, λοιπόν, στις επιταγές της επίσημης πολιτείας οι συγγραφείς των αναγνωστικών εκείνων θα παραμείνουν πιστοί στην ανωτέρω οδηγία (αλλά και σε όλες σχεδόν τις υπόλοιπες) φτιάχνοντας βιβλία με *συγκεκριμένο* αξιακό περιεχόμενο και εξίσου συγκεκριμένες

διαφορά των θεωριών των οποίων εντοπίζεται στο εάν το διαφορετικό είδος νοημοσύνης και αντίδρασης των παιδιών οφείλεται στην εξελικτική ωρίμανση του εγκεφάλου τους (γενετικοί) ή είναι κυρίως αποτέλεσμα της μάθησης (συμπεριφοριστές). (βλ. σχετικά, Ι. Παρασκευόπουλος, *Εξελικτική Ψυχολογία*, τόμ. Γ', Αθήνα 1985, σσ. 42-43, 56 & 94-95).

²⁵¹ Κ. R. Mühlbauer, *Κοινωνικοποίηση. Θεωρία και έρευνα*, Παιδαγωγική & Εκπαίδευση, Δ/ση σειράς: Π. Δ. Ξωχέλλης, Ν. Π. Τερζής, Α. Γ. Καψάλης, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 402. Στην ουσία, πρόκειται για συμπυκνωμένες απόψεις των U. Volmerg, A. Kronova & A. Lorenzer με όρους της θεωρίας του ιστορικού υλισμού πάνω σε ζητήματα κοινωνικοποίησης και ταυτότητας σε καπιταλιστικές συνθήκες παραγωγής.

²⁵² Α Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σσ. 13 & 184. Να σημειωθεί ότι οι οδηγίες της προκήρυξης του 1953 υπήρξαν ο “μπούσουλας” πάνω στον οποίο κινήθηκαν οι συγγραφείς των αναγνωστικών του 1954. Τα αναγνωστικά του 1954 ανατυπώνονταν διαρκώς έως το 1964, οπότε και έγιναν ορισμένες προσθαφαιρέσεις σ’ εκείνα των τελευταίων τάξεων, ενώ επί χούντας εγκρίνονται εκ νέου τα αρχικά.

κοινωνικές προτροπές. Έτσι, στα βιβλία αυτά επιχειρείται να μπολιαστεί ο μικρός μαθητής με τις “αρετές” της υπακοής και της φρονιμάδας, ενώ συχνή είναι η χρήση του επιθέτου “εργατικός” και εξίσου συχνές οι αναφορές στο “καθήκον”, στο “μόχθο” και στον “αγώνα”. Η εργασία καταγράφεται ως ηθικό χρέος των ανθρώπων και αυτό που επιδιώκεται να αντιληφθούν από πολύ μικρή ηλικία οι μαθητές είναι «*πόσον σκληρός ουχί σπανίως απαιτείται αγών χάριν και της ατομικής και της εθνικής ζωής*»²⁵³.

Με το να εμφανίζεται **εξωραϊσμένη η κοινωνική πραγματικότητα** της χώρας μας – δηλαδή, ως αναντίρρητα ορθές και συνάμα απαραίτητες οι ισχύουσες κοινωνικές δομές– κατ’ ουσίαν *δεν νομιμοποιούνται* οι πολίτες να δυσανασχετούν ή, πολύ περισσότερο, να προβαίνουν σε απεργιακές κινητοποιήσεις, διαδηλώσεις ή άλλου τύπου κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές διεκδικήσεις που, χωρίς αμφιβολία, αποβλέπουν σε κοινωνικές τομές και αλλαγές. Πλούσιοι ή φτωχοί, υγιείς ή βαριά άρρωστοι, εργαζόμενοι ή μόνιμα άνεργοι, με ή χωρίς οικογένεια, οι **άνθρωποι** που παρελαύνουν μέσα από τις σελίδες των αναγνωστικών δείχνουν **συμβιβασμένοι** με την προσωπική τους μοίρα και προσπαθούν να απολαύσουν το καθαυτό γεγονός της ύπαρξής τους. Φαίνεται τουλάχιστον αστείο σε ένα πρώτο επίπεδο και εντελώς παράλογο σε ένα δεύτερο ότι πολίτες που εργάζονται σκληρά και επιβιώνουν με δυσκολία, κατορθώνουν να παραμένουν **στωικοί** και **ευτυχείς** · ότι μπορούν και να εργάζονται και να αριστεύουν στο σχολείο παιδιά ορφανά από τον ένα ή και τους δύο γονείς· ότι δε χάνουν το κουράγιο τους και εξακολουθούν να ατενίζουν τη ζωή **με αισιοδοξία** άνθρωποι εγκαταλελειμένοι, χωρίς εισοδήματα και χωρίς προοπτικές βελτίωσης. Στο *επιμελημένο* κοινωνικό σύμπαν των αναγνωστικών, εξάλλου, ο αγρότης, ο ναυτικός, ο σιδεράς, ο ξυλουργός, ο τσαγκάρης, ο εργάτης μπορεί, *φυσικά*, να μην αμείβονται με παχυλούς μισθούς και, ως εκ τούτου, να μην μπορούν να απολαύσουν πολλά από τα αγαθά που θα ήθελαν, χαίρουν, όμως, της εκτίμησης και του σεβασμού του κοινωνικού τους περίγυρου.

Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά του υποτιθέμενου δίκαιου και λειτουργικού κόσμου, της κοινωνίας που δεν χρήζει, δηλαδή, καμιάς απολύτως αλλαγής και των ευτυχισμένων πολιτών, εντοπίζονται, ασφαλώς, μέσα στα ίδια τα αναγνωστικά²⁵⁴: «*Ήταν ένα συμπαθητικό γεροντάκι που τον αγαπούσαν όλοι στο χωριό. Η δουλειά του ήταν να διορθώνει παπούτσια*», αναφέρει το αναγνωστικό της Β’ τάξης επιχειρώντας να πείσει τους μικρούς μαθητές ότι η επιβράβευση του κοινωνικού μας περίγυρου συμπίπτει με την

²⁵³ Στο ίδιο, σ. 184.

²⁵⁴ Πρόκειται για αναφορές και σχολιασμούς ανθολογημένων κειμένων των αναγνωστικών όλων των τάξεων του Δημοτικού που βρίσκουμε στο βιβλίο της Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*.

προσωπική μας ευτυχία και –το κυριότερο- υπερνικά κάθε οικονομική δυσπραγία. Προκειμένου να γίνει κατανοητή η πολύπλευρη προσφορά της εργασίας, οι συγγραφείς του αναγνωστικού της Γ' τάξης επιστρατεύουν το ισχυρό πρότυπο της γλυκομίλητης (και αδιάψευστης) μάνας, η οποία φρονεί ότι *«όποιος εργάζεται έχει όλα τα καλά. Όποιος δεν εργάζεται και είναι τεμπέλης γίνεται πτωχός, κουρελής και ζητιάνος»*. κυρίως, όμως, στερείται την αγάπη των γύρω του: *«Ούτε τον αγαπά κανείς»* (σ. 125). Στο αναγνωστικό της Δ' τάξης ο αγρότης παρουσιάζεται γαλήνιος και το ίδιο ευτυχής (*«Σε λίγο λάμπει από τη χαρά κι από τον ιδρώτα το μέτωπο του κυρ Πανάγου»*), μοιάζει να έχει κερδίσει την εκτίμηση του κόσμου (*«αγναντεύω με θαυμασμό το γέρο ξωμάχο», «του βγάζω το καπέλο μου»*) και, κυρίως, εξιδανικεύεται ως παρουσία (*«με κορμί σφιχτό σαν το πουρνάρι»*). Επιστρατεύοντας παραδείγματα από το ζωικό βασίλειο, οι συγγραφείς του αναγνωστικού της Ε' τάξης προβάλλουν τη σημασία της αρμονίας και της συνεργασίας στις κοινωνίες των εντόμων και των οικόσιτων ζώων για την, κατ' αναλογία, εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας των ανθρώπων· η οποία, σύμφωνα με την άποψή τους, μπορεί να επιτευχθεί όπου και όποτε απουσιάζουν οι αντιρρήσεις: *«Στο βασίλειο των μελισσών δεν υπάρχουν δυσανεσθημένοι, απειθείς εις τους νόμους, αναρχικοί· είναι οι πιο ιδεώδεις υπήκοοι του κόσμου»* (σ. 82).

Εξίσου φροντισμένη -και επίμονη, θα έλεγε κανείς- είναι και η προσπάθεια των –εγκεκριμένων- συγγραφέων να παρουσιάσουν την καθεστηκυία κοινωνικοπολιτική τάξη πραγμάτων ως μοναδική και αναπαλλοτρίωτη. Πρωταρχικός στόχος των παραβολικών αναφορών τους είναι η επιθυμία να πεισθούν οι μικροί μαθητές για την αναγκαιότητα της διατήρησης *αυτής* της μορφής των κοινωνικών και πολιτικών σχηματισμών -δεδομένης της φυσικότητας και της λειτουργικότητάς τους: *«Χωρίς τη βασίλισσα το μελίτσι δεν μπορεί να ζήσει. Σκορπίζεται και χάνεται, όπως οι λαοί χωρίς αρχηγό»* (Ε' Δημοτικού, σ. 82). Η προοδευτική ενσωμάτωση, εξάλλου, των μαθητών στο κυρίαρχο κοινωνικοπολιτικό πλέγμα αποτελεί έναν εξίσου σημαντικό στόχο των συγγραφέων, ούτως ώστε, όπως υποστηρίζουν, οι διδασκόμενοι να προοδεύσουν και να αναπτυχθούν από κάθε άποψη. Το πιο κραυγαλέο, ίσως, παράδειγμα αλληγορικής αναφοράς ανάλογης στόχευσης εντοπίζεται στο ίδιο εγχειρίδιο, όπου με αφετηρία την “αγαστή” κοινωνία των προβάτων (ενδιαφέρων συμβολισμός) παρουσιάζεται και αξιολογείται ως εξίσου θαυμαστή και η εγχώρια ανθρώπινη κοινωνία –κυρίως επειδή είναι “εξαιρετική”, όπως υποστηρίζεται, και η ηγεσία της: *«Ο χαριτωμένος, ήρεμος, αγαθός και ειρηνικός αυτός λαός έχει και το βασιλιά του (το βοσκό). Έναν βασιλιά ξένον από τη γενιά του. Αλλ' αυτό δεν εμπόδιζε να είναι ο καλύτερος βασιλιάς του κόσμου»* (σς. 86-87).

Στο βιβλίο, εξάλλου, της Γεωγραφίας της Ε΄ τάξης του Γυμνασίου αναφέρεται ότι η παροχή δυνατότητας εργασίας και η κοινωνική πρόνοια συγκαταλέγονται στις υποχρεώσεις του κράτους έναντι των πολιτών. Με μια -επιγραμματικότητα, να τονίσουμε- αναφορά ο συγγραφέας πληροφορεί τους μαθητές ότι οι πολίτες απολαμβάνουν υγειονομικής περίθαλψης και σύνταξης από το δημόσιο τομέα, από το ΙΚΑ, ή από το νεοσύστατο τότε ΟΓΑ και, στη συνέχεια, κάνει μια ξεχωριστή μνεία στην εργατική νομοθεσία: *«Αι σχέσεις μεταξύ εργοδότη και εργαζομένου έχουν διασείρας νομοθετικών μέτρων ρυθμιστή, ώστε να μη γίνεται εκμετάλλευσις των εργαζομένων υπό των εργοδοτών ή των εργοδοτών υπό των εργαζομένων»*²⁵⁵. Η συγκεκριμένη αναφορά παρουσιάζει, κατά τη γνώμη μας, αρκετό ενδιαφέρον. Διότι αποκωδικοποιώντας τη, καταλήγουμε στην επιθυμία του συγγραφέα (να υπενθυμίσουμε: του κατά παραγγελίαν ή απλώς εγκεκριμένου, ως προς τις θέσεις του, συγγραφέα) να καταδείξει τη σύμφωνη προς την αντίστοιχη των ευνομούμενων δυτικών κοινωνιών εργατική νομοθεσία της χώρας μας, η οποία εκτός από την περίπτωση της εκμετάλλευσης των εργαζομένων από τους εργοδότες τους περιλαμβάνει και την πιθανότητα να αδικηθούν οι εργοδότες από τους εργαζομένους τους. (Υπό την έννοια των υποχρεώσεων του εργαζομένου και των αντίστοιχων δικαιωμάτων του εργοδότη, όπως λ.χ. η μη τήρηση των συμπεφωνημένων όρων εργασίας, η αυτοπρόσωπη παρουσία του συμβαλλόμενου εργαζόμενου κ.α.). Ωστόσο, ένας χαρακτηριστικός δείκτης της προστασίας των εργατικών συμφερόντων στις ευνομούμενες πολιτείες είναι και η κατοχύρωση του δικαιώματος του συνδικαλισμού των εργατών, των υπαλλήλων και των λοιπών λειτουργών ή επαγγελματιών, για το οποίο ουδείς λόγος γίνεται στο συγκεκριμένο σχολικό βιβλίο –παρόλο που στις δυτικές κοινωνίες περιγράφεται σαφώς. Διότι το εν λόγω δικαίωμα, πέρα από τη δυνατότητα που προσφέρει στους εργαζομένους να εκλέγουν τους αντιπροσώπους τους διά των οποίων κατορθώνουν να διεκδικούν τα εργασιακά τους κεκτημένα, αποτελεί υποχρέωση κάθε Πολιτείας που διακηρύττει ότι σέβεται τους πολίτες της και ότι επιλαμβάνεται των κοινωνικών τους ασφαλίσεων.

Με ένα παραμύθι...για μεγάλους μοιάζει, τέλος, και η περιγραφή των Κοινωνικών Ασφαλίσεων στο βιβλίο της Αγωγής του Πολίτη της Στ΄ τάξης του Γυμνασίου, σύμφωνα με τους συγγραφείς του οποίου *«το Κράτος εμφανίζεται ως στοργικός πατήρ διά τους εργαζομένους»*. Ακόμη κι αν θεωρήσουμε την παραπάνω έκφραση άστοχη για μαθητές αυτής της ηλικίας, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι πρόκειται

²⁵⁵ Ευ. Σταμάτης, *ό.π.*, σ. 135.

απλώς για αστοχία ούτε όταν, στη συνέχεια, γίνεται λόγος για την «ατομική καλωσύνη» των εργοδοτών, ούτε όταν οι συγγραφείς, εντέλει, αποπειρώνται μιας εξήγησης περί της υποτιθέμενης στοργικότητας του κράτους: «Διότι υπήρξαν και υπάρχουν εργοδότες υπέροχοι άνθρωποι και γνήσιοι χριστιανοί και Έλληνες»²⁵⁶. Με αοριστίες στη θέση συγκεκριμένων επιχειρημάτων και με την επίκληση αφενός στη χριστιανική ηθική και αφετέρου στο εθνικό φρόνημα, οι συγγραφείς του εν λόγω βιβλίου διάκινται ευμενώς προς την εργοδοσία²⁵⁷ και, κατά τη γνώμη μας, επιχειρούν να διασκεδάσουν τυχόν υπόνοιες περί εργασιακής εκμετάλλευσης. Διότι, παρά το ότι θεωρείται ως *τυχαία* και *σπάνια* η πιθανότητα οι εργοδότες να μην είναι, όπως λέγεται, “υπέροχοι άνθρωποι”, εντούτοις τόσο τα ρήματα “υπήρξαν” και “υπάρχουν” όσο και ο προσδιορισμός της καλοσύνης με όρους ατομικούς δεν αποτελούν σταθερές εγγυήσεις περί της *συχνότητας* εμφάνισης αυτών των υπέροχων ανθρώπων. Αποτολμώντας, λοιπόν, έναν συσχετισμό με το ακροτελεύτιο άρθρο του Συντάγματος του 1952 (το οποίο ίσχυε στις αρχές της δεκαετίας του ’60) που προέβλεπε ότι η τήρησή του επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, θα λέγαμε ότι και οι εργοδότες της αυτής εποχής, όπως παρουσιάζονται μέσα από το βιβλίο που εξετάζουμε, είναι καλοί *αν θέλουν να είναι καλοί* και, από την άλλη, είναι εκμεταλλευτές *αν θέλουν να είναι τέτοιοι*. Ο έλεγχος, δηλαδή, του κράτους σε πιθανές πράξεις εκμετάλλευσης και αδικίας ορισμένων πολιτών εις βάρος άλλων απουσιάζει. Με άλλα λόγια, απουσιάζει και η κρατική μέριμνα καθεαυτή.

4.1.8 Οι λανθάνοντες δείκτες των ωρολόγιων προγραμμάτων

Οι τεχνοκρατικές αντιλήψεις της πρώτης κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή οδήγησαν στην ψήφιση των Ν.Δ. 3971 και 3973, επί υπουργίας Γ. Βογιατζή το Σεπτέμβριο κιόλας του 1959, με τα οποία επιδιωκόταν, μεταξύ άλλων, ο διαχωρισμός της Μέσης Εκπαίδευσης σε «γενική» και «τεχνική-επαγγελματική». Ωστόσο, τα νομοθετικά αυτά διατάγματα «δεν επιφέρουν σχεδόν καμιά ουσιαστική μεταβολή ούτε στα εξωτερικά ούτε στα εσωτερικά

²⁵⁶ Θ. Μακρόπουλος – Γ. Μπρης, *ό.π.*, σ. 129.

²⁵⁷ Να υπενθυμίσουμε εδώ ότι η υποστήριξη των εργοδοτών και δη των μεγαλύτερων ή μικρότερων εκείνων του βιομηχανικού κεφαλαίου αποτελούσε, από τα μέσα κιόλας της δεκαετίας του ’50, σημαντική παράμετρο της προσπάθειας εκβιομηχάνισης και οικονομικής ανάκαμψης της χώρας μας και συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση καθ’ όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Κ. Καραμανλή. Ο άνεμος της εύνοιας και της μεγαλοδορίας που έπνεε, επομένως, προς τους εργοδότες ήταν επιθυμητός στην επίσημη πολιτεία και καθώς έπρεπε να διατηρηθεί με οποιοδήποτε κοινωνικό κόστος, κατευθύνθηκε *τεχνηέντως* και προς τα σχολικά εγχειρίδια της εποχής. [Βλ. σχετικά, Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας (Histoire de la Grece Moderne, 1972)*, μτφρ. Αικ. Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σσ. 145-148].

χαρακτηριστικά της ελληνικής εκπαίδευσης»²⁵⁸. παρά μόνον εξασφαλίζουν έναν νέο κύκλο ζωής στα ήδη υπάρχοντα γυμνάσια «κλασσικής» και «θετικής κατευθύνσεως» και, δυστυχώς, δεν κατορθώνουν να απαλλάξουν την ελληνική εκπαίδευση από τη συντηρητική χειραγώγηση. Κι εκείνα ακόμη τα διατάγματα που ακολούθησαν λίγο πριν ή μετά τις εκλογές της 29^{ης} Οκτωβρίου του 1961 που έφεραν ξανά στην πρωθυπουργία τον Κ. Καραμανλή, δείχνουν επίσης ότι η διάκριση των τύπων των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης παραμένει ίδια και अपαράλλαχτη και ότι οι μικρές διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν σε σχέση με όσα ίσχυαν επί πολλές δεκαετίες, δε φαίνονται ικανές να φέρουν την ουσιαστική ανανέωση: διάταγμα 624/7-9-1961 για το «ωρολόγιον πρόγραμμα μαθημάτων κλασσικού γυμνασίου» (τροποποίηση του προγράμματος του 1935), διάταγμα 672/12-9-1961 για το «ωρολόγιον πρόγραμμα μαθημάτων γυμνασίου Α΄ βαθμίδος» (τροποποίηση του διατάγματος 624/1961), καθώς και τα διατάγματα 669 & 670/6-10-1962, τα οποία αποτελούν το συνθετικό πίνακα των προγραμμάτων ορισμένων γυμνασίων που ιδρύθηκαν με το Ν.Δ. 3971/1959.

Το παράδοξο της ισχύουσας κατάστασης συνιστούν οι **διαμετρικά αντίθετες στοχεύσεις** που επιδιώκει η εκλεγμένη κυβέρνηση: από τη μια η στροφή προς την Κοινή Αγορά και τις επενδύσεις υπαγορεύουν το *συγχρονισμό* της ελληνικής κοινωνίας με το επιτυχημένο δυτικό μοντέλο ευμάρειας· από την άλλη, όμως, ο βηματισμός προς την κατάκτηση των τεχνοκρατικών αυτών αιτημάτων κάθε άλλο παρά ζωηρός και προοδευτικός μοιάζει, με αποτέλεσμα οι πόλοι της ελληνικής συντήρησης να επιβάλουν τον *κοινωνικό αναχρονισμό*. Η οξύμωρη αυτή λογική συναντάται και στον εκπαιδευτικό σχεδιασμό των αρχών της δεκαετίας του '60, καθώς επιδιωκόταν μεν η εξοικείωση των μαθητών με την απαιτούμενη τεχνογνωσία για τη στήριξη του επιθυμητού ελληνικού βιομηχανικού θαύματος· στην πραγματικότητα όμως η κατάκτηση του εν λόγω στόχου δε συνοδεύτηκε από τις αναγκαίες βελτιώσεις των προγραμμάτων διδασκαλίας, από τη βιβλιογραφική ανανέωση και, κυρίως, από ένα σταθερό πλάνο εκπαιδευτικής δράσης άνωθεν εκπονημένο. Επιπροσθέτως, εξακολουθούσε να υφίσταται τόσο το **παλαιό πλέγμα δυνάμεων και συντηρητικών πεποιθήσεων** (Φιλοσοφική και Θεολογική Σχολή Αθηνών, διαπρεπείς καθηγητές Πανεπιστημίου, Ακαδημαϊκοί και άλλοι λιγότερο γνωστοί συντηρητικοί διανοούμενοι)²⁵⁹, όσο και το παρασκηνιακά εργαζόμενο έτερο πλέγμα συντήρησης (βασιλικός θεσμός, ισχυρός στρατός, μυστικές υπηρεσίες, αστυνομία, παραστρατιωτικές οργανώσεις, εκκλησία). Τα οποία έκαναν, φυσικά, λόγο για μια

²⁵⁸ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 98.

²⁵⁹ Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 270.

θεωρητικά ολόπλευρη βελτίωση του πολίτη και για την αναγκαία πρόσδεση στις εξελίξεις της Δύσης, ωστόσο όμως ο τεχνικά και μορφωτικά άρτιος μαθητής, φοιτητής και εργαζόμενος δε θα έπρεπε, κατ' αυτούς, να απομακρύνεται ούτε από την ελληνοχριστιανική παράδοση αξιών, ούτε να κινείται *πέραν και εκτός* της “καθορισμένης” εργασίας του.

Απτή απόδειξη του **πνέοντος συντηρητισμού** στο ωρολόγιο πρόγραμμα του 1961 αποτελεί πρώτα-πρώτα το μάθημα των αρχαίων ελληνικών, το οποίο εξακολουθεί να διδάσκεται τις περισσότερες ώρες εβδομαδιαίως: 45 ώρες στην κλασική και 40 ώρες στη θετική κατεύθυνση και στις έξι συνολικά τάξεις.²⁶⁰ Τεκμήρια της προσκόλλησης στην ελληνοχριστιανική πεπατημένη αποτελούν, εξάλλου, η εξίσωση των γυμνασίων κλασικής και θετικής κατεύθυνσης ως προς τον εβδομαδιαίο χρόνο διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών (12 ώρες και στις έξι τάξεις), καθώς και η σταθερή σειρά εμφάνισης στο ωρολόγιο πρόγραμμα τριών μαθημάτων ως πρώτων: θρησκευτικών, αρχαίων ελληνικών και νέων ελληνικών. Προσθέτοντας στα στοιχεία αυτά ότι στο πρόγραμμα του '61 δεν έχουμε προαιρετικά παρά μόνον υποχρεωτικά μαθήματα και ότι θεωρήθηκε αδιάσπαστη η ενότητα των αρχαίων με τα νέα ελληνικά (ως φυσική γλωσσική και πολιτισμική εξέλιξη της αρχαίας στη νέα ελληνική), καταλήγουμε στην επιβεβαίωση της **προγονολατρείας** από πλευράς κρατικού σχεδιασμού και ερχόμαστε κατά πρόσωπο, εντέλει, με την επιθυμία των συντακτών του να εμψυχήσουν στους μαθητές *«την ιδεολογική αντίληψη ενός άφθαστου και αιώνιου γλωσσικού παρελθόντος»*²⁶¹. ταυτόχρονα όμως και με την πρόθεση να εξασφαλίσουν *«μια προκαθορισμένη συνοχή στα πλαίσια του σχολικού μηχανισμού αρχικά και αργότερα στον κοινωνικό σχηματισμό στο σύνολο των μελλόντων πολιτών που διέρχονται από τον μηχανισμό αυτό»*²⁶².

Η εισαγωγή, πάντως, του μαθήματος «Σπουδή του περιβάλλοντος» στο πρόγραμμα της Γ' τάξης των γυμνασίων κλασικής κατεύθυνσης (μία ώρα την εβδομάδα), η καθιέρωση του μαθήματος των φυσικών ως πρωτεύοντος ακόμη και στο πρόγραμμα των γυμνασίων κλασικής κατεύθυνσης (μόνο στις ανώτερες, βεβαίως, τάξεις Ε' & Στ'), αλλά και η σταθερά δεύτερη ως προς το χρόνο διδασκαλίας θέση των μαθηματικών των γυμνασίων κλασικής και θετικής κατεύθυνσης του 1961 (24 ώρες εβδομαδιαίως έναντι 45 ωρών των αρχαίων ελληνικών στην κλασική κατεύθυνση & 31 ώρες εβδομαδιαίως έναντι 40 ωρών των αρχαίων στη θετική κατεύθυνση), θα μπορούσε να λεχθεί ότι τροποποιούσε, κατά

²⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 59 & 68.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 197

²⁶² Στο ίδιο, σ. 202.

κάποιον τρόπο, τον προσανατολισμό της σχολικής γνώσης. Παράλληλα, το 1962 ορισμένα νέα μαθήματα προστίθενται στο πρόγραμμα των εμπορικών και τεχνικών σχολών, όπως «Εργατικόν Δίκαιον» και «Εφηρμοσμένη Οικονομική», ενώ την ίδια στιγμή αποσύρονται τα γαλλικά και η –περιττά συντηρητική– καλλιγραφία. Ούτε στην πρώτη αλλά ούτε και στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται, πάντως, για μεταβολές τόσο σημαντικές, ώστε τελικά να μπορούμε να μιλάμε για ουσιαστική απελευθέρωση του μαθητή, για ενίσχυση της πρωτοβουλίας και της αυτενέργειάς του, για δυνατότητα επιλογής από αυτόν του ενός ή του άλλου διδακτικού περιεχομένου. Συνδυάζοντας, μάλιστα, τις ελλείψεις αυτές με το ίδιο το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων, διαπιστώνουμε ότι η **τυπολατρία** και ο **διδασκισμός** εξακολουθούν να διαπνέουν τη σχολική γνώση· όπως και ότι το σχολείο παρουσιάζεται στρεβλά ως αυτόνομο θεσμικό σύστημα, ως «*μια μικρή κοινωνία κλεισμένη στον εαυτό της, όπου δε μπορεί να εισχωρήσει ούτε η καθημερινή ζωή ούτε η γενικότερη προβληματική της κοινωνίας*»²⁶³.

Ακριβώς στον πυρήνα του προβληματισμού για τη σχέση σχολείου και κοινωνίας, η παρατήρηση αυτή καταδεικνύει αφενός τις παραλείψεις, τις αβλεψίες και –κυρίως– τις μεθοδεύσεις από πλευράς ηγεμονικού παράγοντα (είτε πρόκειται για την επίσημη πολιτειακή πλευρά, είτε για την πλευρά των παρασκηνιακών δομών εξουσίας), αφετέρου τις εντυπώσεις που εγχαράσσονται τόσο σε αυτούς που αποτελούν μέλη της σχολικής κοινότητας, όσο και σ’ εκείνους που τους πλαισιώνουν. Αποδεχόμενοι ως *a priori* δεδομένη και λογική τη συνθήκη ότι κάθε τροποποίηση ή μεταβολή των εκπαιδευτικών πραγμάτων (παρακλάδι των οποίων αποτελούν και τα προγράμματα μαθημάτων) αποσκοπεί σε μια όσο το δυνατόν μεγαλύτερη κοινωνική και οικονομική βελτίωση του αντιστοιχούντος εθνικού πληθυσμού, δεν κατορθώνουμε πολλές φορές να δούμε *αντίστροφα* και *πίσω* απ’ αυτόν το συλλογισμό και ενδεχομένως να διαπιστώσουμε τον πραγματικό ρόλο, τη θέση και τις ουσιαστικές επιδιώξεις όλων των εμπλεκομένων στα ζητήματα της εκπαίδευσης. Έτσι, δεν είναι εύκολο να αντιληφθούμε ότι αυτή η άνωθεν εκπαιδευτική μεταβολή ανέκαθεν «*παγιοποιεί το ρόλο του Κράτους ως ουδέτερου, δήθεν, διαιτητή και μεσολαβητή στις κοινωνικές αντιθέσεις και διαιωνίζει την κοινωνική διαίρεση σε διευθύνοντες και εκτελεστικά όργανα*»²⁶⁴. Όπως, επίσης, είναι δύσκολο να κατανοήσουμε ότι η εκπαίδευση δεν είναι (και δεν πρέπει να είναι) αποκομμένη από την

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 203.

²⁶⁴ Δ. Βεργίδης, «Από την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση στον αυτοδιαχειριστικό πειραματισμό», στο: *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές)*, Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, 11-13 Ιουλίου 1982, Πανεπιστήμιο Κρήτης - Φιλοσοφική Σχολή – Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών, Ρέθυμνο 1986, σ. 259.

υπόλοιπη –την πραγματική- ζωή, ούτε προηγείται αυτής προσδιορίζοντας και προϋποθέτοντας κάθε έκφασή της· αλλά ότι αυτός ο ελκυθμός του συνόλου της κοινωνικής ζωής από την εκπαίδευση παρουσιάζεται τεχνηέντως ως πραγματικός: «*Η εργασία, ο ελεύθερος χρόνος, τα πολιτικά πράγματα, ο τρόπος διαβίωσης και ακόμη-ακόμη η οικογενειακή ζωή εξαρτάται από το σχολείο για τις συνήθειες και τη γνώση που αυτό προϋποθέτει, αντί όλα εκείνα να γίνουν τα μέσα της εκπαίδευσης*»²⁶⁵.

Επιχειρώντας να ξεδιαλύνουμε ακόμη περισσότερο τη δοτή άποψη περί των αναγκαίων κοινωνικών εφοδίων, τα οποία προσφέρει αφειδώς το σχολείο σε όσους τηρούν αταλάντευτα το παγιωμένο συμβόλαιο λειτουργίας του (υπό την έννοια του “δούναι και λαβείν” εκατέρωθεν, όπου το “δούναι” του σχολικού θεσμού μετασχηματίζεται σε “λαβείν” τη στιγμή της περάτωσης του χρόνου σπουδών καθενός εκ των μαθητευομένων), ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα **σφάλμα** που συχνά αβλεπτούμε: ότι **ταυτίζουμε την πολιτισμική με την κοινωνική αναπαραγωγή** θεωρώντας ότι η σχολική επιτυχία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική ευημερία. Η πίστη αυτή, βαθιά εσωτερικευμένη στις χαμηλότερες βαθμίδες της κυρίαρχης τάξης που συνιστούν το μεσαίο κοινωνικό χώρο στη δυτικίζουσα ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του ’60, προκαλεί την κινητικότητα των εξαρτημένων αυτών βαθμίδων «*προς έναν τρόπο μεταβίβασης της ταξικής τους θέσης και των προνομίων τους που στηρίζεται στη διαμεσολάβηση του εκπαιδευτικού συστήματος και των μορφωτικών προσόντων. Έτσι παρατηρούμε στη μεσαία τάξη την ανάπτυξη και μεταβίβαση μέσα από την οικογένεια μιας στάσης απέναντι στο σχολείο και τη μάθηση που ωθεί το παιδί να εκμεταλλευτεί όσο καλύτερα μπορεί τις δυνατότητες κοινωνικής επιτυχίας τις οποίες προσφέρει το σχολείο*»²⁶⁶. Αυτή, άλλωστε, η επιθυμία για πρόσβαση σε συγκεκριμένες θέσεις επαγγελματικού και κοινωνικού κύρους αποτελεί, σύμφωνα με τον Bernstein²⁶⁷, το ισχυρό κίνητρο των γονέων και κηδεμόνων αρχικά αλλά και των ίδιων των μαθητών-σπουδαστών εν συνεχεία, για την *υπακοή* στις λειτουργικές επιταγές του σχολικού μηχανισμού· αλλά και για την απόδοση ιδιαίτερης σημασίας στην, όσο το δυνατόν συντομότερα, πρόσκτηση του επεξεργασμένου-σύνθετου κώδικα επικοινωνίας. Διότι, όπως πιστεύεται, μόνο μέσα από τη χρήση της σύνθετης γλώσσας που επιβάλλει το “ήθος” της κυρίαρχης τάξης και την πρώιμη εγκατάλειψη του περιορισμένου-απλουστευτικού κώδικα επικοινωνίας θα κατορθώσουν οι μαθητευόμενοι να εισχωρήσουν

²⁶⁵ I. Illich, *ό.π.*, 15-16.

²⁶⁶ Μ. Πετμεζίδου – Τσουλουβή, *ό.π.*, σσ. 32-33.

²⁶⁷ B. Bernstein, *Class, Codes and Control*, Vol. 1, Routledge & Kegan Paul, London 1977, αναφ. στο: Μ. Πετμεζίδου- Τσουλουβή, *ό.π.*, σσ. 91 & 95-97.

και στην κουλτούρα της κυρίαρχης τάξης, ώστε, εντέλει, να αποκτήσουν και τις απαραίτητες προσβάσεις και στα κέντρα λήψης αποφάσεων.

Η ταύτιση, επομένως, της πολιτισμικής με την κοινωνική αναπαραγωγή συνιστά ένα λογικό σφάλμα, επειδή κατά τη διεξαγωγή της σύνθεσης των δύο αυτών διαδικασιών απουσιάζουν (και τότε και τώρα) δύο απαραίτητοι παράγοντες: ο μεν πρώτος αφορά την άκρως σημαντική προϋπόθεση της *πολιτικής δύναμης* και ο δεύτερος την *ελευθερία της εκλογής*. Το σχολείο μπορεί, βεβαίως, να αποτελεί το μέσο για την πρόσκτηση και την κατανόηση της κυρίαρχης κουλτούρας, εντούτοις η κατοπινή μετακίνηση των νυν μαθητών του από ένα κοινωνικό σημείο σε ένα ανώτερο και επιθυμητό άλλο, δεν είναι διαδικασία που μπορεί να επιτευχθεί μέσα από –ή μόνο από– τον σχολικό μηχανισμό. Τα μορφωτικά προσόντα, την επιστημονική καλλιέργεια, αλλά και τους ακαδημαϊκούς τίτλους “εμπορεύεται” -τρόπον τινά, μονοπωλιακά- ο μηχανισμός αυτός: *«τείνουν όμως να αποκτούν αξία σε συνάρτηση με τον παράγοντα εκείνον που ιστορικά έχει παίζει καθοριστικό ρόλο στην παγίωση των ταξικών σχέσεων στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, δηλαδή τον παράγοντα της διαφορικής πρόσβασης στους πόλους πολιτικής εξουσίας»*²⁶⁸. Σ’ αυτή την πεποίθηση της κοινωνικής ανόδου μέσω της επιτυχίας στο σχολείο παραμένουν εγκλωβισμένες οι χαμηλότερες βαθμίδες της κυρίαρχης τάξης, επειδή κυρίως δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν διόδους προς τα κέντρα λήψης αποφάσεων και, κατά συνέπεια, πριμοδοτούν ως απόλυτα κυρίαρχη για την κοινωνική μετεξέλιξή τους την αναγκαιότητα αφομοίωσης της σχολικής ύλης. Απεναντίας *«για τις ανώτερες βαθμίδες, παράγοντες όπως η κοινωνικο-οικονομική θέση και δύναμη που μεταβιβάζονται μέσα από την οικογένεια θεωρούνται ότι υπερισχύουν των πολιτιστικών παραγόντων [...] στη διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής»*²⁶⁹.

Το κλειδί για την κατανόηση του δεύτερου παράγοντα, ο οποίος εμπλέκεται στην εσφαλμένη ταύτιση πολιτισμικής και κοινωνικής αναπαραγωγής, βρίσκεται στην ιδεολογία της αντικειμενικότητας του σχολικού μηχανισμού. Η εν λόγω αντικειμενικότητα αφορά τόσο την υποτιθέμενη ισότητα των ευκαιριών εξέλιξης για όλους τους μαθητές ανεξαρτήτως προέλευσης, όσο και την επίσης υποτιθέμενη ισότητα προσπέλασης της σχολικής ύλης μέσα από έναν κατανοητό από όλα τα κοινωνικά στρώματα (προνομιούχα και μη) γλωσσικό κώδικα. Παρόλο, όμως, που το Κράτος ευαγγελίζεται την προσφορά των ίδιων ευκαιριών σε όλους αποσπώντας τους από κληρονομικά προνόμια ή την ενδεχομένως χαμηλή θέση τους, *«εντούτοις, αντί για την εξίσωση των ευκαιριών, το*

²⁶⁸ Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *ό.π.*, σσ. 34-35. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

²⁶⁹ Στο *ίδιο*, σ. 98.

σχολικό σύστημα έχει μονοπωλήσει την ταξινόμηση τους»²⁷⁰ -άρα και την ταξινόμηση των μαθητών του. Από την άλλη, το επίσημο Κράτος ουδέποτε διέψευσε τις προσδοκίες των κοινωνικά στερημένων, ενώ μάλλον προσπάθησε να τους πείσει ότι η συμμετοχή τους στην εκπαιδευτική διαδικασία αποτελούσε προϊόν της δικής τους αβίαστης επιθυμίας για μόρφωση και μελλοντική κοινωνική επιτυχία. Καθώς όμως, το σχολείο, ως μηχανισμός πολιτισμικής μεταβίβασης, κάθε άλλο παρά αντικειμενικό είναι, το ιδεολογικό αποτέλεσμα αυτής της μεταβίβασης είναι προφανές: «Ένα σύνολο από ημι-τυποποιημένες “γνώσεις” και ασυνείδητες αρχές ενός ήθους διαπλάθουν τη συμπεριφορά κατά τέτοιον τρόπο, ώστε τα δρώντα άτομα να αντιλαμβάνονται τις πράξεις τους σαν το αποτέλεσμα ελεύθερης εκλογής από μέρους τους»²⁷¹. Μολονότι, λοιπόν, δεν τίθεται θέμα πραγμάτωσης της πολιτισμικής μεταβίβασης, αυτό που προβληματίζει είναι κατά πόσον αυτή η **προειλημμένη μεταβίβαση** επιτρέπει στους συμμετέχοντες μαθητές-σπουδαστές κάτι διαφορετικό από **μια εξίσου προειλημμένη κοινωνική κινητικότητα**: ή, σ’ ένα δεύτερο επίπεδο, κατά πόσον το σχολείο «ως θετική εκπαιδευτική λειτουργία [...] με πρωτοβουλίες και δράσεις, οι οποίες σχηματίζουν το μηχανισμό της πολιτικής και πολιτισμικής ηγεμονίας των κυρίαρχων τάξεων»²⁷² είναι, τελικά, σε θέση να ευνοήσει κοινωνικά (μέσα από αυτή τη διάχυση του πολιτισμού και της κουλτούρας) όλες ανεξαιρέτως τις υπόλοιπες τάξεις.

Κατανοώντας, λοιπόν, τις αντιλήψεις που είχε για την εκπαίδευση το σύνολο των ελληνικών κοινωνικών τάξεων της δεκαετίας του ’60, οδηγούμαστε σε μια περισσότερο ευκρινή οπτική του πραγματικού ρόλου της επίσημης πολιτείας (συνυπολογίζοντας, ασφαλώς και τους παρα-κρατικούς ή υπερ-κρατικούς παράγοντες) της ίδιας περιόδου. Με το να διατηρείται σχεδόν αμετάβλητο για τρεις και πλέον δεκαετίες το πρόγραμμα μαθημάτων του 1931, παρόλο που στο διάστημα αυτό έχουν μεσολαβήσει σημαντικότερα κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα²⁷³, στην ουσία **διατηρείται και η προπολεμική εκπαιδευτική αντίληψη** ατυχώς (ή, προχείρως) εμφανιζόμενη ως τεχνοκρατική

²⁷⁰ I. Illich, *ό.π.*, σ. 19. Σύμφωνα με τη Ρόζα Ιμβριώτη, η ταξινόμηση των μαθητών σε μελλοντικές κοινωνικές θέσεις ανάλογες της τάξης τους σχετίζεται απόλυτα με το χρόνο, κατά τον οποίο οι μαθητές παραμένουν (ή, έχει προαποφασιστεί να παραμείνουν) στο σχολικό περιβάλλον· ώστε να μιλάμε για σχολεία «μικρής διάρκειας για τα φτωχά παιδιά και μακράς διάρκειας για την ελίτ». (Ρ. Ιμβριώτη, *Παιδεία και Κοινωνία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983, σ. 38). Από την άλλη, ο Λυοτάρ διαφωνεί με τη θέση της Ιμβριώτη θεωρώντας ότι «η μετάδοση γνώσεων δεν εμφανίζεται πλέον σα να αποσκοπεί στη διαμόρφωση μιας ελίτ ικανής να καθοδηγήσει το έθνος στη χειραφέτησή του, προσφέρει στο σύστημα τους παίκτες που είναι ικανοί να παίξουν κατάλληλα το ρόλο τους μέσα στις πραγματολογικές θέσεις που έχουν ανάγκη οι θεσμοί». (Ζ. Φ. Λυοτάρ, *ό.π.*, σ. 120).

²⁷¹ Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *ό.π.*, σ. 103. Υπ’ όψιν ότι η έννοια του “ιδεολογικού αποτελέσματος”, την οποία αναλύει στο συγκεκριμένο χωρίο η συγγραφέας, ανήκει στον P. Bourdieu .

²⁷² A. Gramsci, *Prison Notebooks*, αναφ. στο: D. Hawkes, *ό.π.*, σ. 120.

²⁷³ Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 100.

μεταρρύθμιση. Σύμφωνα με κάποιους²⁷⁴, το κοινωνικο-οικονομικό δομικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας από τη μια και το συντηρητικό υπόβαθρο της Δεξιάς από την άλλη, μάλλον οδήγησαν σε πλήρη αποτυχία το αρχικό υιοθετηθέν σχέδιο· ενώ κατ' άλλους²⁷⁵, στις αρχές της δεκαετίας του '60, παρότι η Ελλάδα έχει σταθεροποιήσει κατά κάποιον τρόπο την οικονομία της και έχει αυξήσει τη βιομηχανική παραγωγή της, **η εκπαίδευση βρίσκεται μπροστά στα ίδια από παλιά αδιέξοδα**. Αυτά, δηλαδή, που ο κρατικός παράγοντας φροντίζει να διατηρεί χωρίς καν να τα περιγράφει και που, στη θέση τους, αναλύει, αναπροσαρμόζει ή οστρακίζει μάλλον τα επουσιώδη. Έτσι, η εκπαίδευση της εποχής εξακολουθεί κατά το μέγιστο μέρος της να παραμένει κλασικίζουσα, οι μικροαστοί ή μεσοαστοί μαθητές -ως επί το πλείστον, καθοδηγούμενοι- την προτιμούν ως τέτοια, διότι θα απορροφηθούν ως απόφοιτοι της Μέσης Εκπαίδευσης από τον κρατικό μηχανισμό· αλλά και το ίδιο το Κράτος μάλλον προτιμά αυτό το κυκλικό αναπαραγωγικό σχήμα, γιατί απλούστατα έτσι «εξασφάλιζε τον άμεσο έλεγχο των εξαρτώμενων από αυτό μεσαίων στρωμάτων»²⁷⁶.

4.1.9 Η προίκα της υπο-εκπαίδευσης και του αναλφαβητισμού

Τις πληγές του αναλφαβητισμού και της υποεκπαίδευσης που, από συστάσεως του ελληνικού κράτους, εξακολουθούσαν να φλεγμαίνουν τόσο την αποδοτικότητα των εκάστοτε εκπαιδευτικών συστημάτων όσο και την εν γένει εθνική ευημερία επιχείρησε να επουλώσει με διάφορα μέσα, κατά καιρούς, η επίσημη ελληνική πολιτεία επιθυμώντας να καταδείξει το μέλημά της για ισότητα και κοινωνική αρωγή. Η προσπάθεια αυτή, μάλιστα, εντάθηκε ιδιαίτερα μετά τον τερματισμό του, από κάθε άποψη, ολέθριου Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τη λήξη των εχθροπραξιών του πρώτου και δεύτερου ελληνικού εμφυλίου, ούτως ώστε, όπως κρίθηκε αναγκαίο, η Ελλάδα να επιτύχει την πρόσδεσή της στο ρυθμό των τεχνολογικών και κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων των αναπτυγμένων δυτικών χωρών.

Η αποτίμηση της ελληνικής υποεκπαίδευσης, υπό την έννοια της ελλιπούς ή και ανύπαρκτης μόρφωσης και εξειδικευμένης κατάρτισης των πολιτών σε τομείς άρρηκτα συνδεδεμένους με την οργάνωση και τη λειτουργία της αγοράς εργασίας, περικλείει αναμφίβολα την αποκαρδιωτική παράμετρο του υψηλού ποσοστού αναλφαβητισμού σε

²⁷⁴ Α. Προβατά, *ό.π.*, σ.142.

²⁷⁵ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση...*, σ. 99.

²⁷⁶ Α. Προβατά, *ό.π.*, σ. 142.

σχέση προς το συνολικό πληθυσμό της χώρας μας. Με τη σειρά της, η συνθήκη του αναλφαβητισμού περιλαμβάνει τα άτομα εκείνα που είτε δε φοίτησαν ποτέ στο οργανωμένο σχολικό δίκτυο και επομένως δε διδάχθηκαν γραφή και ανάγνωση (*ολικός αναλφαβητισμός*)· είτε παρακολούθησαν μετ' εμποδίων, τμήμα ή και ολόκληρη, τη στοιχειώδη εκπαίδευση της εποχής τους και, μολονότι έμαθαν να γράφουν και να διαβάζουν, εντούτοις δεν κατόρθωσαν με τα περιορισμένα αυτά προσόντα τους να επιτύχουν καλύτερες συνθήκες εργασίας ή βελτιωμένη κοινωνική θέση (*λειτουργικός αναλφαβητισμός* ή *ημι-αναλφαβητισμός*).

Στη χορεία των αναλφάβητων και ημι-αναλφάβητων πολιτών εντάσσονται, επομένως, τόσο τα ενήλικα όσο και τα ανήλικα εκείνα άτομα, των οποίων κοινό σημείο αναφοράς είναι το γεγονός ότι δεν παρακολούθησαν καθόλου το επίσημο πρόγραμμα σπουδών της στοιχειώδους εκπαίδευσης ή το έκαναν ελλιπώς. Ο υποχρεωτικός για τους ανηλίκους (14-20 ετών) και προαιρετικός για τους ενηλίκους (20 και άνω) χαρακτήρας των μέτρων που λαμβάνει η επίσημη πολιτεία για την εξάλειψη ή, έστω, τη βελτίωση της αρνητικής αυτής κατάστασης συνιστά, ωστόσο, την ειδοποιό διαφορά των δύο αυτών -αναλφάβητων ή ημι-αναλφάβητων- ηλικιακών πληθυσμών. Η συναρμογή, εξάλλου, του προαναφερόμενου κοινού σημείου αναφοράς των ενηλίκων και ανηλίκων με τη διαφορετική προσέγγιση της κατάστασής τους από πλευράς επίσημου κράτους καταδεικνύει μία ακόμη σύμπτωση: την *ιδεολογική ομοιογένεια* των στοχεύσεων της επίσημης πολιτείας, κύριο μέλημα της οποίας είναι η ολοκληρωτική χειραγώγηση ανηλίκων και ενηλίκων και η ελαχιστοποίηση των πιθανοτήτων παρέκκλισής τους από τις θέσεις της κυρίαρχης ιδεολογίας.

Συνέπεια του ενδιαφέροντος του κράτους για την *κοινωνική προσαρμογή* του συνόλου των πολιτών αποτελεί η νομοθετική μέριμνα για την παρακολούθηση της στοιχειώδους εκπαίδευσης και από τους πληθυσμούς αυτούς, οι οποίοι δε φοίτησαν στην εν λόγω βαθμίδα της εκπαίδευσης όταν και όπως προέβλεπε η επίσημη νομοθεσία. Η ψήφιση το 1954 του Ν.Δ. 3094 «*περί μέτρων προς καταπολέμηση του αναλφαβητισμού*» καταδεικνύει, λοιπόν, την **ύπαρξη της δεύτερης γραμμής ελέγχου** από πλευράς επίσημης πολιτείας έπειτα από το προϋπάρχον -μείζονος σημασίας- επιλεγμένο σχολικό σύστημα. Μετεξέλιξη, στην ουσία, του κατοχικού νόμου 837/43, με τον οποίο ιδρύεται η Διεύθυνση Λαϊκής Επιμορφώσεως του Υπουργείου Παιδείας (που, εντέλει, αποτέλεσε Τμήμα της Διεύθυνσης Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως το 1951), το Ν.Δ. 3094/54 θεσμοθετεί την Κεντρική Επιτροπή Καταπολεμήσεως του Αναλφαβητισμού (Κ.Ε.Κ.Α)· και προβλέπει, επίσης, την ίδρυση Νομαρχιακών Επιτροπών Καταπολεμήσεως του Αναλφαβητισμού (Ν.Ε.Κ.Α). Έργο της Κ.Ε.Κ.Α και των Ν.Ε.Κ.Α ήταν, όπως προέβλεπε η Εισηγητική Έκθεση του εν λόγω Ν.Δ.,

η συνδυασμένη παροχή στοιχειώδους μόρφωσης και επαρκούς επαγγελματικής εκπαίδευσης σε όσους δεν είχαν παρακολουθήσει ή περατώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Στην πραγματικότητα, όμως, «το πεδίο δράσης της υπηρεσίας λαϊκής επιμόρφωσης δεν καλύπτει, τουλάχιστον σύμφωνα με το Ν.Δ. 3094/54, ούτε την επαγγελματική ούτε την κοινωνική κατάρτιση» και έτσι ο στόχος της ήταν –απλώς– «η ανακοπή της αναπαραγωγής του αναλφαριθμητισμού»²⁷⁷.

Η δυνατότητα της Κ.Ε.Κ.Α να επιλαμβάνεται της εποπτείας και του συντονισμού της λαϊκής επιμόρφωσης χωρίς τη διοικητική της εξάρτηση από το Υπουργείο Παιδείας, συνιστούσε μεν την αυτονομία της ως δημόσιας υπηρεσίας· βάσει όμως του Ν.Δ. 3094/54, το οποίο επέτρεπε στο Υπουργείο Παιδείας τον έλεγχο όλων των δραστηριοτήτων αλφαριθμητισμού και στην υπηρεσία λαϊκής επιμόρφωσης τη λήψη μέτρων για την υλοποίησή τους, τον ουσιαστικό έλεγχο του προβλεπόμενου σχεδίου δράσης είχε ο κρατικός μηχανισμός (αλλά και τα υπόλοιπα κέντρα παρα-εξουσίας). Με επτά στα δέκα μέλη του Συμβουλίου Λαϊκής Επιμορφώσεως να διορίζονται απευθείας από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων και τη συνεργασία εκπαιδευτικών και Εκκλησίας για την έκδοση βιβλίων και περιοδικού τύπου, όπως προέβλεπε ο ν. 837/43, ο έλεγχος της κυρίαρχης ιδεολογίας είναι προφανής. Το ίδιο προφανείς ως προς το ρόλο τους στη χάραξη κοινωνικού ελέγχου είναι, εξάλλου, και οι τοποθετήσεις του Αρχιεπισκόπου και του Υπουργού Παιδείας στις θέσεις του επίτιμου προέδρου και προέδρου αντίστοιχα της Κ.Ε.Κ.Α, ο διορισμός του Γενικού Γραμματέα του ΥΠΕΠΘ, ενός Μητροπολίτη, ενός εκπαιδευτικού συμβούλου, ενός επιθεωρητή και ενός διευθυντή της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης ως μελών της· καθώς επίσης η εμπλοκή του διοικητή της χωροφυλακής, του

²⁷⁷ Δ. Κ. Βεργίδης, *ΥποΕκπαίδευση. Κοινωνικές, Πολιτικές και Πολιτισμικές διαστάσεις*, Β' έκδοση, Ψυλόν, Αθήνα 1995, σ. 67. Επιθυμώντας να τεκμηριώσει τη θέση του ότι η υπηρεσία λαϊκής επιμόρφωσης στόχευε μόνο στον περιορισμό του αναλφαριθμητισμού, ο Βεργίδης επικαλείται αφενός το άρθρο 5 παράγρ. 5 του ΝΔ 3094/54, το οποίο νομιμοποιούσε τις ΝΕΚΑ να ενισχύουν οικονομικά τους απόρους μαθητές, ώστε να μην διαρρέουν από το δημοτικό σχολείο· και αφετέρου το άρθρο 21 παράγρ. 1 & 2, το οποίο προέβλεπε διοικητικές και ποινικές κυρώσεις για τους γονείς και τους κηδεμόνες των ανηλίκων εκείνων που δε φοιτούν σε νυχτερινά και ημερήσια δημοτικά σχολεία. Η ταύτιση του ρόλου και του έργου νυχτερινών και ημερήσιων δημοτικών, απορρέουσα από τις κοινές κυρώσεις σε περιπτώσεις μη φοίτησης των ανηλίκων στη στοιχειώδη εκπαίδευση, καταδεικνύει τη βασική επιθυμία του νομοθέτη για τη θεμελίωση του ρόλου της ΚΕΚΑ και των ΝΕΚΑ ως προς την ανάσχεση του αναλφαριθμητισμού των πολιτών 14 ετών και άνω –στόχευση, δηλαδή, ανάλογη εκείνης του επίσημου εκπαιδευτικού σχεδιασμού για τους μαθητές του δημοτικού. Ταυτοχρόνως, αποκαλύπτει την ξεκάθαρη θέση του κράτους να μην επιτρέψει την πρόσληψη στον ευρύτερο δημόσιο τομέα ή στη βιομηχανία σε εκείνους που δεν είναι κάτοχοι –έστω- απολυτηρίου του δημοτικού: «Μετά παρέλευσιν οκταετίας από της ισχύος του παρόντος, διά την κατάληψιν οιασδήποτε θέσεως εν δημοσία υπηρεσία [...], δι' ην κατά τα ισχύοντα απαιτείται ως προσόν απλή γνώσις γραφής και αναγνώσεως, θα είναι απαραίτητος η κατοχή απολυτηρίου δημοτικού σχολείου των εξ τάξεων» (άρθρο 27)· αλλά και «ουδείς θα δύναται να προσλαμβάνηται ως μαθητευόμενος εργάτης υφ' οιασδήποτε επιχειρήσεως και ουδείς δύναται να εργάζεται ως ειδικευμένος εργάτης, εφ' όσον δεν κέκτηται απολυτήριο δημοτικού σχολείου» (άρθρο 28).

διευθυντή της Αγροτικής Ασφάλειας, του επιθεωρητή εργασίας και του οικονομικού έφορου της έδρας κάθε νομού ως μελών των Ν.Ε.Κ.Α.

Δεδομένης, λοιπόν, της αυστηρής επιλογής ως προς την ιεραρχία των συμμετεχόντων σε επιτελικές θέσεις οργάνωσης και λειτουργίας του προγράμματος καταπολέμησης του αναλφαβητισμού, αλλά και συνυπολογίζοντας ότι η λογική του προγράμματος της λαϊκής επιμόρφωσης ακολούθησε την πεπατημένη της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής για τη στοιχειώδη εκπαίδευση²⁷⁸, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι διακηρύξεις του Ν.Δ. 3094/54 για τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την επαγγελματική δραστηριότητα κάθε άλλο παρά πραγματικές ήσαν. Απεναντίας, μέσα από όλες αυτές τις δομές της δήθεν προστασίας του πολίτη από τον κίνδυνο της συντριβής του σε συνθήκες αυξημένης ειδίκευσης και ανταγωνισμού στη σύγχρονή του αγορά εργασίας, φαίνεται ότι *«η αστική τάξη θεμελίωσε την εξουσία της όχι μόνο με την ιδιοποίηση των μέσων παραγωγής, αλλά και με την επαγγελματική αποειδίκευση της πλειοψηφίας των εργαζομένων»*· η οποία –στην αντίπερα όχθη της *«υπερειδίκευσης μιας ελίτ ανώτερων στελεχών»*– οφείλεται κυρίως στη *«χειραγώγησή τους [ενν. των εργαζομένων] από εκπαιδευτικούς μηχανισμούς με περισσότερο ηθικοπλαστικό παρά επαγγελματικό προσανατολισμό»*²⁷⁹. Η ύπαρξη, άλλωστε, μιας ευπροσάρμοστης εργατικής δύναμης, υπό την έννοια της χρησιμότητας και της αποδοτικότητάς της στις εκάστοτε ανάγκες τόσο της εν γένει όσο και της κάθε ιδιαίτερης μορφής παραγωγής κεφαλαίου, αποτελεί συμφέρουσα προοπτική για την επιβίωση του ίδιου του καπιταλισμού. Η καπιταλιστική απαίτηση, δηλαδή, για μια *«ολόπλευρη κινητικότητα του εργάτη»*²⁸⁰ -τη συνιστώσα, με άλλα λόγια, της πολύπλευρης ενδυνάμωσης και ανατροφοδότησης του ίδιου του συστήματος- είναι, τελικά, αυτή που υπαγορεύει *«τον επιμερισμό των εργασιακών διαδικασιών σε στοιχειώδεις επιμέρους εργασίες, έτσι ώστε ένα όλο και μεγαλύτερο μέρος των εργασιών αυτών να μετατρέπεται σε “ανειδίκευτη” εργασία, ή εργασία που να μπορεί να μαθευτεί πάρα πολύ εύκολα»*²⁸¹.

²⁷⁸ Στις ομοιότητες της υποχρεωτικής λαϊκής επιμόρφωσης των νυχτερινών σχολών με το επίσημο δίκτυο στοιχειώδους εκπαίδευσης ο Βεργίδης εντάσσει τον εξαιτή κορμό διδασκαλίας (με τη δυνατότητα τα τέσσερα πρώτα χρόνια των νυχτερινών σχολών να μπορούν να συμπτυχθούν σε δύο), το απaráλλαχτο αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων, την ισοτιμία του απολυτηρίου νυχτερινών σχολών με αυτό των ημερήσιων δημοτικών, την ανάθεση της διδασκαλίας σε εκπαιδευτικούς της ίδιας βαθμίδας και για τους μαθητές των νυχτερινών σχολών (είτε συνταξιούχους, είτε εν ενεργεία δασκάλους των δημοτικών με υπερωριακή απασχόληση) και, τέλος, την επιβολή διοικητικών και ποινικών κυρώσεων λόγω του υποχρεωτικού χαρακτήρα τόσο του δημοτικού όσο και των νυχτερινών σχολών.(βλ. Δ. Βεργίδης, *ΥποΕκπαίδευση...*, σσ. 70-71). Οι ομοιότητες αυτές, από μια άλλη πλευρά, συνιστούν και τις αδυναμίες του δικτύου λαϊκής επιμόρφωσης, επειδή δεν κατόρθωσε να τις υπερβεί ή να τις ανατρέψει, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν επιβεβαίωση της ιδεολογικής ομοιογένειας των στοχεύσεων του επίσημου κράτους.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 34.

²⁸⁰ Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α', Μόρφωση, Αθήνα 1963, σ. 504.

²⁸¹ Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 35.

Σ' αυτή, ακριβώς, την εσωτερική αντίφαση του καπιταλιστικού συστήματος εδράζεται μάλλον και η αδυναμία υλοποίησης από πλευράς επίσημου κράτους, μέσω των προγραμμάτων καταπολέμησης του αναλφαβητισμού, της σύνδεσης των παρασχόμενων γενικών γνώσεων γραφής και ανάγνωσης με μια άξια λόγου επαγγελματική κατάρτιση. Προκειμένου να διατηρηθεί η δυνατότητα του εργαζομένου να παράγει, κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες, υπεραξία, αλλά και να υπερισχύσει το συνολικό αντί κάποιου, κάθε φορά, από τα επιμέρους συμφέροντα καπιταλιστικού οφέλους, η παρέμβαση του αστικού κράτους αποτελεί αναγκαία συνθήκη εξισορρόπησης. Αυτό οφείλεται πρωτίστως στις δύο δυνατότητες του αστικού κράτους: στο ότι μπορεί να εγγυάται το συνολικό συμφέρον και μάλιστα αποσπώντας με ευκολία τη συγκατάθεση της πλειοψηφίας των μελών της περιοχής ευθύνης του· καθώς επίσης και στο γεγονός ότι σε αυτό ανατίθεται (με τη συναίνεση και των ιδιοκτητών κεφαλαίου) η “πολύπλευρη” δια-παιδαγώγηση των εργαζομένων. Ακόμη κι αν δεχτούμε, επομένως, ότι υπήρξε αρχικά η βούληση του ελληνικού αστικού κράτους για μια γενική και επαγγελματική εκπαίδευση “δεύτερης ευκαιρίας”, τελικά φαίνεται ότι αυτή εξαφανίζεται κάτω από το βάρος της αναγκαιότητας για την επικράτηση των συνθηκών του εν γένει καπιταλισμού και της αγωνίας για την πρόσδεση της χώρας στις εξελίξεις των δυτικών κοινωνιών. Η θέση, εξάλλου, ότι η εκπαίδευση ως μηχανισμός *«φτιάχτηκε για τους γόνους των αστών, απηχεί τις ιδέες των αστών και εξακολουθεί μέχρι σήμερα να είναι ξεκομμένη από την παραγωγή»*²⁸² αποτελεί την εξήγηση –αλλά και την προϋπόθεση, ταυτόχρονα- της άποψης ότι η θεσμοθέτηση της λαϊκής επιμόρφωσης υπήρξε έργο της εθνικής αστικής πολιτικής και *«στόχευε κατά κύριο λόγο στην εξασφάλιση του πολιτικού-ιδεολογικού ελέγχου του αγροτικού πληθυσμού»*²⁸³.

Η ευρύτερη εκπαιδευτική δραστηριότητα του εθνικού μηχανισμού στα τέλη του '50 και στις αρχές του '60 σχετίζεται απόλυτα με την προσδοκία των φορέων του για την πραγμάτωση του παραπάνω στόχου. Ειδικότερα, όμως, η δυναμική κυβερνητική κινητοποίηση για τον πολλαπλασιασμό, από τη μια, των δομών καταπολέμησης του αναλφαβητισμού και από την άλλη για την αύξηση της συμμετοχής των πολιτών στα προγράμματα λαϊκής επιμόρφωσης, υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη. Με την αρωγή του Λυκείου Ελληνίδων (καθώς και αρκετών άλλων οργανώσεων -κυρίως γυναικείων) και παρά την τροχοπέδη των πολλαπλών παραγόντων αποτυχίας της ουσιαστικής μείωσης της

²⁸² Στο ίδιο, σ. 43.

²⁸³ Δ. Βεργίδης, *ΥποΕκπαίδευση...*, σ. 206.

υποεκπαίδευσης²⁸⁴, λειτούργησαν σε όλη την ελληνική Επικράτεια τα Κέντρα Διδασκαλίας Ενηλίκων (Κ.Δ.Ε.), τα οποία ήσαν επιφορτισμένα με τον αλφαριθμητισμό των ενηλίκων (άνω των 20 ετών). Στην πραγματικότητα, όμως, η λειτουργία των Κ.Δ.Ε συνδέεται στενά με την επιθυμία της επίσημης πολιτείας για κοινωνική ευθυγράμμιση του συνολικού –και, ασφαλώς όχι μόνο του αγροτικού– πληθυσμού, την οποία επιχειρεί να επιτύχει μέσα από την *ελεγχόμενη διδασκαλία* των λιγοστών στοιχείων γραφής και ανάγνωσης, αλλά και με *συγκεκριμένου περιεχομένου* ομιλίες, ψυχαγωγικές εκδηλώσεις, κινηματογραφικές προβολές κ.α.²⁸⁵.

Η περίπτωση του Σχολείου Παγκρατίου αποτελεί ενδεικτική μαρτυρία εφαρμογής κοινωνικού ελέγχου από πλευράς επίσημου κράτους. Λειτουργώντας στο πλαίσιο των Κ.Δ.Ε, το Σχολείο Παγκρατίου ιδρύθηκε το 1950 και διατηρήθηκε έως το σχολ. έτος 1974-75. Συνολικά φοίτησαν σε αυτό 222 ενήλικες γυναίκες διαφορετικής κοινωνικής και οικονομικής προέλευσης με κοινό σημείο τους ότι ήταν αγράμματες. Από το γεγονός και μόνον ότι η λειτουργία του σχολείου στηριζόταν στη φιλανθρωπία της διευθύντριας του, η οποία διένειμε δέματα με τρόφιμα και ρούχα στις γυναίκες εκείνες που επί πολλά έτη παρακολουθούσαν το πρόγραμμα του σχολείου²⁸⁶, είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε τον κυριότερο λόγο φοίτησης σε αυτό των φτωχότερων –τουλάχιστον– γυναικών. Ο λόγος που αρθρώνουν, ωστόσο, οι ίδιες οι γυναίκες-μαθήτριες του σχολείου αυτού σε δύο συνεντεύξεις της διευθύντριας τους, καταδεικνύει ακόμη περισσότερα τόσο για τα κίνητρα της φοίτησής τους, όσο και για το *πάνω σε τι*, ακριβώς, γινόταν η εκπαίδευσή τους.

²⁸⁴ Οι κυριότερες αιτίες, για τις οποίες δεν επιτεύχθηκε τελικά η δραστική μείωση του ποσοστού της εγχώριας υποεκπαίδευσης θα πρέπει, κατά τον Βεργίδη, να αναζητηθούν: στις ελάχιστες κρατικές πιστώσεις που διατέθηκαν προς το σκοπό αυτό, στο συνεχή έλεγχο των επιμορφωτικών φορέων από διάφορες φιλοβασιλικές και θρησκευτικές οργανώσεις, στο οικογενειακό περιβάλλον που εξακολουθεί να παραμένει υποβαθμισμένο και με περιορισμένες παραστάσεις πολιτισμικού ενδιαφέροντος, στην άμεση ανάγκη ανήλικων παιδιών για εργασία χωρίς προηγούμενη επαγγελματική κατάρτιση (ανάγκη που, χωρίς αμφιβολία, σχετίζεται απόλυτα με την οικονομική δυσπραγία των μεταπολεμικών ετών), καθώς και στην εσωτερικευμένη πεποίθηση από τους ίδιους τους αναλφάβητους ή ημι-αναλφάβητους ότι η περίπτωσή τους συνιστά εθνική ντροπή και στίγμα για τον πολιτισμό, ώστε, τελικά, να μην επιθυμούν την ένταξή τους στις δομές αλφαριθμητισμού. (Βλ. σχετικά, Δ. Βεργίδης, *Υποεκπαίδευση...*, σσ. 24, 27, 206-207 & 209).

²⁸⁵ Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνουν οι εκθέσεις πεπραγμένων του ακαδ. έτους 1963-64, το έτος αυτό λειτούργησαν 250 δημόσια ΚΔΕ, εκ των οποίων μόνο τα 63 είχαν τμήματα αλφαριθμητισμού. Επίσης, από τα 11.301 άτομα που παρακολούθησαν (με μικρότερη ή μεγαλύτερη συνέπεια) το πρόγραμμά τους, μόνον οι 1.222 διδάχτηκαν ανάγνωση και γραφή. Εύκολα, λοιπόν, μπορεί κανείς να αντιληφθεί την απομάκρυνση των ΚΔΕ από τις ιδρυτικές προγραμματικές διακηρύξεις τους ότι στοχεύουν στο συνδυασμό διδασκαλίας στοιχειωδών στοιχείων ανάγνωσης και γραφής και παροχής επαγγελματικής κατάρτισης. Ωστόσο, τα ΚΔΕ είναι πιστά στις τελευταίες οδηγίες για την οργάνωση και τη λειτουργία τους, οι οποίες μιλούν για «*προσφορά γενικών γνώσεων*», καθώς και στον κυρίως στόχο τους –τον κοινωνικοπολιτικό, δηλαδή, έλεγχο των πολιτών. (‘‘Επί του συνελεσθέντος έργου προς μόρφωση των αγραμμάτων κατά το σχολ. έτος 1963-64’’, Τμήμα Λαϊκής Επιμορφώσεως, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα 1964 & ‘‘Οδηγία διά την οργάνωσιν και την λειτουργίαν Κέντρων Εκπαιδεύσεως Ενηλίκων’’, αναφ. στο: *Ο αγών διά την παροχήν βασικής εκπαίδευσως και την καταπολέμησιν του αναλφαριθμητισμού*, αρ. 3, Τμήμα Λαϊκής Επιμορφώσεως, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα 1960, σ. 58).

²⁸⁶ Δ. Βεργίδης, *Υποεκπαίδευση...*, σ. 103.

Στην ερώτηση *«γιατί θέλω να μάθω γράμματα;»* οι 28 γυναίκες απάντησαν μεν ότι το επιθυμούν για να μπορούν να γράφουν και να διαβάζουν, πρόσθεσαν όμως και μερικούς ακόμη λόγους: *«για να μιλάω στην καθαρεύουσα»*, *«για να μάθω να συμπεριφέρομαι»*, *«για να έχω μεγαλύτερη υπόληψη στην κοινωνία»* ή *«επειδή άμα ξέρεις γράμματα είσαι δυο φορές άνθρωπος»*. Οι απαντήσεις αυτές, πέρα από ευκρινείς δείκτες της απαξίωσης, με την οποία οι συγκεκριμένες γυναίκες περιέβαλλαν τη θέση τους στον κοινωνικό ιστό, μάς πληροφορούν επίσης και για το ψευδαισθητικό περίβλημα, με το οποίο η κυρίαρχη ιδεολογία επένδυε σταθερά κάθε επίσημο εκπαιδευτικό πρόγραμμά της –ότι, δηλαδή, η ανάγνωση και η γραφή αρκούν ως βασικά εργαλεία για την εξήγηση και την κατανόηση όλων των κοινωνικοπολιτικών παραστάσεων και δεδομένων. Και, εν συνεχεία, μας φέρνουν κατά πρόσωπο μ’ αυτήν ακριβώς την ψευδαισθητική αντίληψη της πραγματικότητας, επί της οποίας εδράζεται το μύθευμα της –υποτιθέμενης- εθνικής καταπολέμησης του αναλφαβητισμού: ότι, δηλαδή, όταν βγει κανείς από τη χορεία των αναλφάβητων, μπορεί εν συνεχεία να βελτιώσει και το κοινωνικό του προφίλ. Κατ’ ουσίαν, όμως, αυτό που συμβαίνει μέσα σε όλη αυτή τη διαδικασία είναι ότι, τελικά, ο πολίτης-μαθητής *υπάγεται* στο ιδεολογικό σύστημα που του παρουσιάζεται ως μοναδικό αφενός και φυσικό-φυσιολογικό αφετέρου· και που επιπροσθέτως, περιλαμβάνει στη μετώπη του το έθνος και τη θρησκεία. Έτσι, είναι αναμενόμενη η απάντηση μιας εκ των “μαθητριών” του σχολείου του Παγκρατίου ότι θέλει να μάθει γράμματα γιατί, όπως λέει, *«είμαι ελληνοπούλα και πρέπει να είμαι περήφανη γι’ αυτό, γιατί εμείς οι Έλληνες δώσαμε σε όλον τον κόσμο τα φώτα και δεν πρέπει να μην ξέρουμε γράμματα»*· ή, επίσης, η απάντηση *«για να διαβάζω τα λόγια του Κυρίου»*, ή *«για να νιώθω καλύτερα το Ευαγγέλιο, να καταλάβω την κάθε λέξη για να μορφωθώ»*²⁸⁷..

Η συγχώνευση επί πρωθυπουργίας Γ. Παπανδρέου της Κ.Ε.Κ.Α. και του Συμβουλίου Λαϊκής Επιμορφώσεως σε μία και μόνη επιτροπή, την Κεντρική Επιτροπή Λαϊκής Επιμορφώσεως, αλλά και η μετονομασία των Ν.Ε.Κ.Α. σε Ν.Ε.Λ.Ε. (Νομαρχιακές Επιτροπές Λαϊκής Επιμορφώσεως) δεν άλλαξαν στην ουσία ούτε τις στοχεύσεις των νέων αυτών επιτροπών επιμόρφωσης ούτε το ιδεολογικό σχήμα κοινωνικού πειθαναγκασμού. Ακόμη πιο έντονος, ωστόσο, ήταν ο ιδεολογικός πειθαναγκασμός κατά την άφιξη της δικτατορίας, κατά την οποία τα Κ.Δ.Ε. υπερδιπλασιάστηκαν σε σχέση με εκείνα των ετών 1965-1967· ενώ ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο νομιμοποιεί την επέμβαση ακόμη και των αστυνομικών δυνάμεων σε περιπτώσεις απουσιών από το ημερήσιο ή νυχτερινό δημοτικό

²⁸⁷ Στο ίδιο, σσ. 102-116.

σχολείο. Να προσθέσουμε ότι την περίοδο της χούντας προστέθηκε στις υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών η συμμετοχή τους στις επιτροπές επιμόρφωσης ως ακροατών, ομιλητών ή – ακόμη χειρότερα- ως προπαγανδιστών υπέρ του έργου των εν λόγω επιτροπών²⁸⁸.

4.1.10 Προειλημμένες αποφάσεις επισπεύδουν την αποχώρηση Καραμανλή

Η αποκάλυψη της εφαρμογής του σχεδίου “Άσκησις Περικλής”, με το οποίο επιχειρήθηκε να περιοριστεί η δύναμη της ΕΔΑ στις εκλογές του Οκτωβρίου του 1961, υπήρξε, αναμφίβολα, η αρχή του τέλους της διακυβέρνησης της ΕΡΕ. Ο Κ. Καραμανλής κέρδισε, βεβαίως, εκείνες τις εκλογές και συνέχισε το φιλόδοξο πλάνο του για την εκβιομηχάνιση της χώρας συνάπτοντας διαρκώς δάνεια και υπογράφοντας συμβόλαια εθνικής συνεργασίας με ξένους επενδυτές· είχαν, όμως, ήδη τεθεί σε κίνηση οι μηχανισμοί εκείνοι που οδήγησαν στην *«αποσταθεροποίηση όχι μόνο της κυβέρνησής του, αλλά και ολόκληρου του κοινοβουλευτικού πλέγματος»*²⁸⁹.

Οι πολιτικές –αλλά και ηθικής- τάξεως κλυδωνισμοί, οι οποίοι προκλήθηκαν στο εσωτερικό της χώρας έπειτα από το ξεσκέπασμα της τακτικής βίας και της χρήσης του περίφημου “διαφωτιστικού υλικού” από τους μηχανισμούς του κυβερνώντος κόμματος της ΕΡΕ, μπορεί, βεβαίως, να έθεσαν ζήτημα αξιοπιστίας του πρωθυπουργού και αυθαιρεσίας της παράταξής του, δεν ήταν, όμως, *κυρίως* αυτοί που οδήγησαν τον Κ. Καραμανλή σε κυβερνητική χρεωκοπία. Οι περισσότεροι τριγμοί στο εσωτερικό της παράταξης της ΕΡΕ και στο -μέχρι πρότινος- σταθερό πολιτικό βάθρο του Κ. Καραμανλή οφείλονταν σε ένα **ιδιότυπο πλέγμα χρόνιων και συγκυριακών εσωτερικών και εξωτερικών καταστάσεων**, τις οποίες φάνηκε, τελικά, ότι δεν ήταν δυνατόν να αντιπαρέλθει ο πρωθυπουργός της χώρας.

Η -προϊούσης της δεκαετίας του ’60- ύφεση στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις, η οποία κορυφώθηκε με τη διακοπή της δωρεάν βοήθειας από τις ΗΠΑ το 1963, κατάφερε το πρώτο χτύπημα στην κυβερνητική πολιτική της ΕΡΕ. Το μειωμένο ενδιαφέρον των ΗΠΑ για τη χώρα μας ήταν συνέπεια αφενός της αναδιαμόρφωσης των αμερικανικών

²⁸⁸ Ακρως διαφωτιστική είναι η υπ. αριθμ. 152925/7-11-1969 εγκύκλιος του Υπουργείου Παιδείας που απευθύνεται προς τους επιθεωρητές στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης καθώς και προς τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες της Χώρας, με θέμα «Συμμετοχή εκπαιδευτικών εις Προγράμματα Λαϊκής Επιμορφώσεως». Η εν λόγω εγκύκλιος, έπειτα από την αναφορά στις υποχρεώσεις και στο ρόλο των εκπαιδευτικών, καταλήγει: «Η ανωτέρω προσφορά των εκπαιδευτικών αποτελούσα ουσιαστικόν μέρος της εξωσχολικής αυτών δραστηριότητος δέον να λαμβάνηται υπ’ όψιν υπ’ υμών κατά την υπηρεσιακήν των αξιολόγησιν».

²⁸⁹ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 126.

στρατηγικών αντιλήψεων έπειτα από την, κατά κάποιο τρόπο, επικράτηση της πυρηνικής ισορροπίας μεταξύ Ουάσιγκτον και Μόσχας· και αφετέρου του νεόκοπου ζήλου της αμερικανικής πρωτεύουσας να διατηρήσει ανοιχτές τις προοπτικές της με το Βελιγράδι. Τα οικονομικής φύσεως προβλήματα που προκλήθηκαν από την αλλαγή στη λογική συμφερόντων των Αμερικανών ήταν, οπωσδήποτε, σημαντικά για την ελληνική κυβέρνηση, καθώς επηρέαζαν άμεσα τα σχέδιά της για την τεχνολογική και βιομηχανική πρόοδο της χώρας· την ίδια, όμως, στιγμή, άφηναν πολιτικά ακάλυπτο τον Κ. Καραμανλή απέναντι τόσο τους εσωτερικούς αντιπάλους του όσο και στους εκτός συνόρων εχθρούς ή και στους προσδόκιμους συνεργάτες του.

Η προσπάθεια του πρωθυπουργού για προσέγγιση της Γαλλίας, ως αναγκαίας προϋπόθεσης για την επίτευξη σύνδεσης της χώρας με την ΕΟΚ και προκειμένου να ενισχυθεί διπλωματικά η θωράκιση της χώρας απέναντι σε όσους ιστορικά εποφθαλμιούσαν εδάφη της με τη βοήθεια της ανερχόμενης γαλλικής πυρηνικής δύναμης, ασφαλώς και ερέθιζε τις Ηνωμένες Πολιτείες. Μπορεί, βεβαίως, να μην πίστευαν ποτέ οι ΗΠΑ ότι επρόκειτο να κλονιστεί η –θεωρούμενη ως δεδομένη– επικυριαρχία τους έναντι της Ελλάδας, αλλά η προσπάθεια του Καραμανλή να πλησιάσει περισσότερο τον Ντε Γκωλ φάνηκε στους Αμερικανούς ως αγνωμοσύνη και ως απόπειρα άρσης της μετεμφυλιακής εξάρτησης που προσυπογράφηκε το '47 με το δόγμα Τρούμαν. Για το λόγο αυτό, στη σύσκεψη της 21^{ης} Μαρτίου 1962, παρά τις εναγόνιες εκκλήσεις του Κ. Καραμανλή ότι «*πρέπει να δοθεί η δέουσα προσοχή εις το ότι 1,5 εκατομμύριο κατοίκων της ορεινής Ελλάδος ζουν υπό συνθήκας εντόνου πενίας*», αλλά και τις απαραίτητες διαβεβαιώσεις του ότι «*οι κάτοικοι αυτοί αποτελούν την σπονδυλικήν στήλην της Ελλάδος, διαπνεόμενοι 100% υπό εθνικοφρόνων αισθημάτων*», ο αμερικανός πρεσβευτής Χένρι Λαμπούις απάντησε ότι η παροχή δωρεάν βοήθειας στην Ελλάδα «*δεν είναι διόλου συμπαθής εις τας ΗΠΑ [...]. Διά τούτο παρατηρείται μια στροφή προς την παροχή έκτακτων προνομιακών δανειοδοτήσεων*»²⁹⁰.

Η πεποίθηση, βεβαίως, του Κ. Καραμανλή (με την οποία συμφωνούσαν και άλλοι ηγέτες πολύ ισχυρότερων χωρών) «*ότι η Ουάσιγκτον ήταν αναντικατάστατη, καθώς το Παρίσι δεν διέθετε επάρκεια μέσων για την άσκηση πραγματικά παγκόσμιας πολιτικής*»²⁹¹, ήταν τόσο βαθιά και σταθερή, ώστε, παρά την κατά καιρούς έντονη ανησυχία για την αξιοπιστία της αμερικανικής δέσμευσης έναντι των συμμάχων της στο ΝΑΤΟ, αλλά και την κατηγορία εσωτερικών αντιπάλων ή εξωτερικών εκτιμητών ότι «*το κόστος της*

²⁹⁰ Β. Νέτας, «Ο Ανένδοτος Αγώνας», ό.π., σ. 21.

²⁹¹ Τα Νέα, «Ιστορία του...», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 8^ο, σ. 118.

συμμετοχής της Ελλάδας στην άμυνα του NATO υπερέβαινε τις οικονομικές της δυνατότητες»²⁹², η εξωτερική πολιτική του Έλληνα πρωθυπουργού να παραμένει, εντέλει, διαρκώς προσκολλημένη προς τις ΗΠΑ και τη ΝΑΤΟϊκή αμυντική συμφωνία. Η παροχή της δωρεάν βοήθειας ήταν μέχρι πρότινος, άλλωστε, η “επιβράβευση” για την ελληνική αυτή προσκόλληση και η πρόσφατη αμερικανική άρνηση προσφοράς των δεκάδων εκατομμυρίων δολαρίων, με τα οποία θα καλύπτονταν πιθανώς τα μεγάλα οικονομικά ελλείμματα και θα αυξάνονταν τα διαθέσιμα συναλλάγματος της χώρας, επιμελώς συνδέθηκε με την αλλαγή προσανατολισμού της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Αυτό, όμως, ήταν απλώς το *προφανές*, πίσω από το οποίο κρυβόταν καλά η ουσία της οδυνηρής προς το πρόσωπο του Κ. Καραμανλή αλλαγής της αμερικανικής πολιτικής στρατηγικής και της εντός ολίγου οριστικής αποπομπής του. Πιο δυνατό –ίσως- από το πρώτο χτύπημα της οικονομικής εγκατάλειψης της χώρας ήταν το πολιτικό αυτό ράπισμα προς τον Έλληνα πρωθυπουργό, διότι αφενός είχε απόλυτα προσωπικό χαρακτήρα και αφετέρου, με το να μειώνει *εμφανώς* το κύρος εκείνου, εξύψωνε *κρυφίως* αυτόν καθεαυτόν το ρόλο των κέντρων παρα-εξουσίας. Λειτουργώντας, δηλαδή, ως ένα είδος ντόμινο, η οικονομική αποδυνάμωση του Κ. Καραμανλή από την αμερικανική χρηματοδοτική πηγή προξένησε τον πολιτικό του μετεωρισμό· τόσο γιατί δεν ήταν σε ευνοϊκή θέση πλέον να συνεχίσει τις προαναγγελθείσες αστικές μεταρρυθμίσεις, όσο και επειδή έμοιαζε εξαιρετικά δύσκολο πια να επιτύχει την αυταρχική διακυβέρνηση που επιθυμούσε. Αυτή που δεν επιθυμούσαν, όμως, τα Ανάκτορα και ο στρατός.

Τα Ανάκτορα οπωσδήποτε θεωρούσαν αγνώμονα και με βραχεία μνήμη τον Κ. Καραμανλή, καθώς φαινόταν να ξεχνά ότι «*αναρριχήθηκε στην εξουσία χάρη στη φανερή, χονδροειδή επέμβαση του βασιλιά Παύλου στην πολιτική ζωή της χώρας*»²⁹³. Η ευημερία του στενού -αλλά και του ευρύτερου- βασιλικού περιβάλλοντος ήταν και θα παρέμενε εξασφαλισμένη όσο ο Καραμανλής ασκούσε τα πολιτικά του καθήκοντα, χωρίς να

²⁹² Στο ίδιο, σ. 117.

²⁹³ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 196. Σχετικά με το ζήτημα αυτό, ο Α. Παπανδρέου αναφέρει ότι το βράδυ της 4^{ης} Οκτωβρίου 1955, λίγο πριν ο πρωθυπουργός Παπάγος πεθάνει, με ανακοίνωση που εξέδωσε όριζε αναπληρωτή του τον Στ. Στεφανόπουλο, αντιπρόεδρο του Συναγερμού. Τη ίδια νύχτα και αφού πλέον ο Παπάγος είχε πεθάνει, Στεφανόπουλος και Κανελλόπουλος (ο άλλος αντιπρόεδρος του Συναγερμού) συνέστησαν στο βασιλιά να διορίσει κυβέρνηση μετά από δύο ημέρες, όταν δηλαδή θα είχαν εκλέξει, κατά τα ορθόδοξα κοινοβουλευτικά έθιμα, οι ίδιοι οι βουλευτές του Συναγερμού τον νέο αρχηγό. Ο βασιλιάς Παύλος όμως, παραβιάζοντας το πνεύμα (και το γράμμα) του Συντάγματος, που δεν προέβλεπε ανάμειξη του βασιλιά στα εσωτερικά των κομμάτων, ανέθεσε την επόμενη μέρα την πρωθυπουργία στον Κ. Καραμανλή, υπουργό Δημοσίων Έργων στην κυβέρνηση Παπάγου –πράξη που ισοδυναμούσε και με διορισμό στην αρχηγία του κόμματος. Σύμφωνα με τον Α. Παπανδρέου, ο Παύλος έπραξε καθ' υπόδειξη των Αμερικανών και συγκεκριμένα του αρχηγού των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών Άλεν Ντάλες, ο οποίος θεωρούσε τον Καραμανλή ως τον κατάλληλο άνθρωπο για την εξυπηρέτηση των αμερικανικών συμφερόντων στην Ελλάδα, καθώς ήταν έτοιμος να υπηρετήσει υπό την αμερικανική κηδεμονία (σσ. 164-165).

υπερβαίνει τα της εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής εσκαμμένα· αλλά και όσο η Ουάσιγκτον δήλωνε ικανοποιημένη από την τήρηση των όρων υποτέλειας που είχε μετεμφυλιακά επιβάλει στη χώρα. Ήταν, λοιπόν, φυσικό τόσο για την επίσημη αμερικανική διπλωματία όσο και για τους δεσμευμένους απέναντί της (προκειμένου να διατηρούν τα προνόμιά τους) ανακτορικούς κύκλους να *θορυβούνται* από την προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης που επιχειρούσε ο Καραμανλής, καθώς αυτή περιέκλειε τον υποσκελισμό των πραγματικών κέντρων εξουσίας από μια ισχυροποιημένη ηγετική μορφή.

Η μετατόπιση των πραγματικών κέντρων εξουσίας κάτω από το μανδύα της νομιμότητας του επίσημου αστικού κράτους, η οποία είχε αρχίσει δύο χρόνια πριν με το “σχέδιο Περικλής”²⁹⁴, δεν είχε γίνει, ίσως, αντιληπτή στο πραγματικό μέγεθός της από τον πρωθυπουργό της χώρας. Αυτό που ο Καραμανλής πίστευε ότι κατόρθωνε έως τότε να ελέγχει, στην πραγματικότητα ήταν πλέον ανεξέλεγκτο και, ακόμη χειρότερα, έξυπνα συνασπισμένο. Οι κύκλοι του Παλατιού προτιμούσαν τη συμπόρευσή τους με τους επικυρίαρχους Αμερικανούς, η σκληρή στάση των οποίων δεν αφορούσε παρά μόνον *έμμεσα* τους ίδιους και άμεσα τον ελληνικό λαό· ενώ η άλλη συνιστώσα των πραγματικών κέντρων εξουσίας, ο στρατός, αποτελούσε την πηγή απ’ όπου αντλούσε τη δύναμή της η μοναρχία και συνάμα εκφραζόταν μέσω αυτής²⁹⁵. Ο Καραμανλής γνώριζε, βεβαίως, την ύπαρξη και τις αντιστάσεις καθεμιάς εκ των τριών αυτών παράπλευρων εξουσιών. Πίστευε, όμως, ότι ανά πάσα στιγμή είχε τη δυνατότητα να τις υπαγάγει -με αναγκαίες παραχωρήσεις ή με ευθείες αντεπιθέσεις- στην εξουσιαστική δυναμική του αντιμετωπίζοντάς *τες ως μεμονωμένες δυνάμεις* και όχι όπως ήταν στην πραγματικότητα: το συνασπισμένο, δηλαδή, τρίπτυχο “Ανάκτορα-Αμερικανοί-εγχώριος στρατός” που μπορούσε *από κοινού* να επιβάλει την πολιτική του.

Στην πραγματικότητα, βέβαια, η πολιτική που εφάρμοζε το τρίπτυχο “Ανάκτορα-Αμερικανοί-εγχώριος στρατός” απέβλεπε στην επίτευξη του ίδιου ακριβώς στόχου με εκείνον που είχε θέσει και η επίσημη κυβερνητική εξουσία: στην επιβολή της αστικής κυριαρχίας. Αν και δεν πρόκειται για στόχο που πρωτοεμφανίστηκε επί των ημερών των κυβερνήσεων Καραμανλή, καθώς συνδέεται χρονολογικά με αυτή καθαυτή τη μετεμφυλιακή νίκη της αστικής εξουσίας στην Ελλάδα και την επακόλουθη επιθυμία του συνόλου του αστικού κόσμου για την παγίωση ενός πολιτικού και κοινωνικού συστήματος κομμένου και ραμμένου στα μέτρα του, εντούτοις και στην πρώτη αλλά και στη δεύτερη διακυβέρνηση της ΕΡΕ ο στόχος αυτός παρέμεινε (εφόσον δεν ευτύχησε να ολοκληρωθεί)

²⁹⁴ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 124

²⁹⁵ Στο *ίδιο*, σ. 232-233.

το ίδιο επιτακτικός. Η ταύτιση, όμως, των στόχων δεν προϋπέθετε και την ταυτότητα των δύο αυτών εξουσιών. Απεναντίας, η διαφορά ανάμεσα στην επίσημη εξουσία που εκφράζει ο Κ. Καραμανλής και στο πλέγμα των παρασκηνιακών εξουσιών που συνιστά το ανωτέρω τρίπτυχο δυνάμεων έγκειται στο γεγονός ότι ο πρώτος νομιμοποιείται να επιβάλει την αστική κυριαρχία, ως εκλεγμένος μέσα από προβλεπόμενες διαδικασίες πρωθυπουργός, ενώ οι υπόλοιπες τρεις δυνάμεις όχι, καθώς η μία υφίστατο κληρονομικώ δικαίω και οι άλλες επιβάλλονταν αφ' εαυτών.

Το σημείο, ωστόσο, που αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση της δυσχερούς θέσης, στην οποία περιήλθε πολιτικά ο Καραμανλής, είναι η εφαρμογή του “Περικλή” στις εκλογές του ’61. Δίνοντας το πράσινο φως στους εντός του στρατεύματος μηχανισμούς να αναλάβουν -κάθε είδους- δράση για την επανεκλογή του, ο Καραμανλής πρόσφερε μιας πρώτης τάξεως ευκαιρία σε ένα τμήμα του παρακράτους για τη διεκδίκηση των μεριδίων που -“δικαιωματικά”, όπως αυτό υποστήριζε- του ανήκαν. Υπακούοντας σε ένα σχήμα, θα λέγαμε, αλυσιδωτό οι ενδο-στρατιωτικοί μηχανισμοί εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία που προέκυψε, έπειτα από την μυστική εντολή του πρωθυπουργού προς τους πιστούς σ’ εκείνον ανώτερους και ανώτατους στρατιωτικούς για την ανάληψη προεκλογικής “δραστηριότητας” και κινούμενοι παρασκηνιακά (πίσω από τους επίσης παρασκηνιακά κινούμενους ιεραρχικά ανωτέρους τους) προσπάθησαν να επιτύχουν τους δικούς τους στόχους. Καθώς, λοιπόν, ένας ορισμένος αριθμός φίλα προσκείμενων στον πρωθυπουργό στρατιωτικών είχε ήδη αναμειχθεί στην τυπική-νόμιμη εξουσία, η αδυναμία του Καραμανλή να ελέγξει τον ΙΔΕΑ²⁹⁶ και τον ΕΕΝΑ²⁹⁷ υπήρξε η κατάλληλη ευκαιρία για

²⁹⁶ Ο Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών (ΙΔΕΑ) συγκροτήθηκε τον Οκτώβριο του 1944 από έναν αντιπρόσωπο της Ένωσης Νέων Αξιωματικών (ΕΝΑ) και έξι αντιπροσώπους της συντηρητικής (ή, “αντιστασιακής”, σύμφωνα με τους ιδρυτές της) οργάνωσης “Τρίαινα”. Σκοπός του ΙΔΕΑ ήταν η διάλυση του κομμουνιστικού κινήματος και η εγκαθίδρυση του στρατιωτικού μηχανισμού ως κυρίαρχου παράγοντα για την οργάνωση του ελληνικού αστικού μεταπολεμικού κράτους. Τα μέλη του ΙΔΕΑ (περίπου 2.500 αξιωματικοί στις αρχές της δεκαετίας του ’50) θεωρούσαν φαύλη την πολιτική εξουσία και ταύτιζαν το στράτευμα με το έθνος καθαυτό. Σύμφωνα με το πρωτόκολλο της οργάνωσης, το οποίο δημοσιεύτηκε στις 8-8-1951 στην εφημερίδα “Ελευθερία”, σκοπός του ΙΔΕΑ ήταν η επιβολή της δικτατορίας του ΙΔΕΑ, δηλαδή η εγκαθίδρυση του «κράτους Εθνικοφρόνων». Η πλάνη, στην οποία έπεσε τόσο η επίσημη εξουσία (δεξιά ή κεντρώα) όσο και η Αριστερά αλλά και η ίδια η μοναρχία, αφορά την εντύπωση ότι ο ΙΔΕΑ ήταν μοναρχικός, ότι δηλαδή θα έπαυε να υπάρχει όταν θα είχε πρώτα επιβληθεί η μοναρχία. Το ότι τα συμφέροντα του ΙΔΕΑ διέφεραν από εκείνα της μοναρχίας φαίνεται, όμως, τόσο από το γεγονός ότι προσπάθησε εναγωνίως να απαγκιστρωθεί από την πιστή στη μοναρχία βρετανική επιρροή και να ταυτιστεί με τον αμερικανικό δάκτυλο που δεν είχε και σε μεγάλη εκτίμηση τους βασιλείς· όσο από την αντικειμενική συνθήκη ότι η μοναρχία επεδίωκε τον έλεγχο του στρατεύματος, το οποίο όμως ήθελε να έχει υπό τον έλεγχό του και ο ίδιος ο ΙΔΕΑ. Αυτό που πρέπει, επίσης, να διευκρινιστεί είναι ότι η συμμαχία του ΙΔΕΑ με τους αστούς Έλληνες πολιτικούς δεν συνιστούσε σε καμία περίπτωση ταξική σύζευξη (με την απόλυτη έννοια του όρου), αλλά μορφή οργάνωσης της ταξικής εξουσίας -με άλλα λόγια, μια αναγκαία στρατηγική για την εγκαθίδρυση της αστικής-ταξικής κυριαρχίας. (Οι θέσεις του ΙΔΕΑ, δηλαδή, απολυτοποιούν το ρόλο του ως οργάνωσης και σχετικοποιούν τους αντίστοιχους ρόλους των άλλων κέντρων εξουσίας). Προκειμένου δε να επιτευχθεί η κυριαρχία του αλλά και ευρύτερα η αστική κυριαρχία,

την ανάμειξη και των δύο αυτών παράπλευρων οργανώσεων του στρατεύματος στην τυπική εξουσία. Σ' αυτή, δηλαδή, την εξουσία, από την οποία δεν επρόκειτο ποτέ να παραιτηθούν ούτε οι άλλοι δύο φορείς της πραγματικής εξουσίας, τα Ανάκτορα και οι Αμερικανοί.

Η επιθυμία του Καραμανλή να επιβάλει ένα αυταρχικό πολιτικό προφίλ (λογικό, κατά τη γνώμη του, επακόλουθο του συντριπτικού ποσοστού της επανεκλογής του και, ως εκ τούτου, της νομιμοποιημένης πολιτικής εξουσίας του) προκάλεσε την πρώτη κατά μέτωπο σύγκρουσή του με τα Ανάκτορα, από τη στιγμή που συγκεκριμενοποιήθηκε σε μομφές περί αυθαίρετης οικονομικής διαχείρισης εκ μέρους της Φρειδερίκης και σε σχέδια ελέγχου των

κύριο μέλημα του ΙΔΕΑ ήταν να τοποθετηθούν στα “νευραλγικά” υπουργεία Αμύνης και Δημοσίας Τάξεως πρόσωπα της απόλυτης εμπιστοσύνης του. Το σχέδιο “Περικλής” το 1961 προσέφερε μια καλή ευκαιρία στον –ήδη προετοιμασμένο για δράση– ΙΔΕΑ να λάβει θέση κέντρου εξουσίας θεωρώντας ότι η λειτουργικότητα της επίσημης πολιτικής εξουσίας αλλά και της μοναρχίας είχε δυστυχώς ανατραπεί. Η πίστη του Καραμανλή ότι μπορούσε να ελέγξει τον ΙΔΕΑ αποδεικνύεται πλέον εσφαλμένη, διότι, ενώ ο ίδιος εξαναγκάστηκε σε φυγή, ο ΙΔΕΑ συνέχιζε να επιβάλει παρασκηνιακά τους όρους του, ώσπου λίγο αργότερα η δικτατορία που επιθυμούσε έγινε πολιτική πραγματικότητα. Η πραγματικότητα αυτή, εξάλλου, εκτός του ότι διαψεύδει την άποψη ότι ο ΙΔΕΑ διαλύθηκε με την αστική νίκη του στρατού και τον ερχομό του Παπάγου, πιστοποιεί και τη νέα –νομιμοποιημένη– μορφή που πήρε ο ΙΔΕΑ επί χούντας: η νόμιμη πλέον στρατιωτική εξουσία δεν έχει κανέναν απολύτως λόγο να λειτουργεί απλώς ως υποβολέας του πολιτικού λόγου. (Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σσ. 34-35, 37, 40, 42-43, 46, 232-233 & 240, αλλά και: Γ. Καραγιάννης, *Το Δράμα της Ελλάδος. Έπη και αθλιότητες 1940-1952, Ε.Ν.Α.-ΙΔΕΑ*, Αθήνα, σσ. 211-2, 246-247 & 268).

²⁹⁷ Η Εθνική Ένωση Νέων Αξιωματικών (ΕΕΝΑ) συστάθηκε το δεύτερο ήμισυ της δεκαετίας του '50 από κατώτερους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, οι οποίοι ανήκαν στους κόλπους του ΙΔΕΑ ή ασπάζονταν τους θεμελιώδεις στόχους του. Η δημιουργία της ΕΕΝΑ σχετίστηκε με τη λογική της ευρύτερης διάδοσης των στόχων του ΙΔΕΑ εντός του στρατεύματος και γι' αυτό, άλλωστε, οι ΙΔΕΑτες ανώτεροι και ανώτατοι στρατιωτικοί όχι μόνο δεν την εμπόδισαν, αλλά την έθεσαν ευθύς εξ αρχής υπό την προστασία τους. Στην πραγματικότητα, όμως, η ΕΕΝΑ δημιουργήθηκε έπειτα από τις κοινές διαπιστώσεις –μυστικά συσχεπτομένων– κατώτερων αξιωματικών ότι ο ΙΔΕΑ, συνδεδεμένος όλο και πιο πολύ με την μοναρχία, απομακρυνόταν διαρκώς από τον τελικό του στόχο –τη μετατροπή του στρατού σε κυβερνώσα κατηγορία. Μια διαφορετική ή συμπληρωματική εκδοχή της δημιουργίας της ΕΕΝΑ (κατά κάποιον τρόπο παρακινδυνευμένη, επειδή η επιβεβαίωσή της δεν είναι εφικτή στο πλαίσιο μόνον της ιστορικής έρευνας) σχετίζεται με το συχνό αίσθημα κατωτερότητας των χαμηλόβαθμων έναντι των υψηλόβαθμων στρατιωτικών και την απογοήτευση των πρώτων από το γεγονός ότι δε μετέχουν στη λήψη των αποφάσεων παρά μόνον στην εκτέλεση της τελικής κρίσης των δεύτερων –αίσθημα που, σε κάποιο βαθμό, αφορά και τους κατώτερους νέους αξιωματικούς που συγκροτούν την ΕΕΝΑ, των οποίων οι φιλοδοξίες για συμμετοχή στον εξουσιαστικό ρόλο του ΙΔΕΑ περικόπονταν λόγω της αυστηρής στρατιωτικής ιεραρχίας. Το αντικομμουνιστικό, πάντως, φρόνημα των μελών της ΕΕΝΑ σε συνδυασμό με την ομολογημένη πίστη τους στα ιδανικά και τις αξίες της “ανώτερης” ελληνικής φυλής αφενός διευκόλυνε την εμπλοκή τους στην παρασκηνιακή πολιτική δράση για την αποσταθεροποίηση των κυβερνήσεων (της Δεξιάς, αλλά και του Κέντρου αργότερα) και αφετέρου δεν άφηνε κανένα περιθώριο ούτε στους αξιωματικούς του ΙΔΕΑ ούτε στα Ανάκτορα να αντιληφθούν ότι η ΕΕΝΑ εργαζόταν λάθρα και για τον δικό τους παραγκωνισμό. Η προσπάθεια του Καραμανλή να ελέγξει το στράτευμα βρήκε συνασπισμένο τον ΙΔΕΑ και την ΕΕΝΑ, η οποία είχε καταφέρει να ισχυροποιηθεί ακόμη περισσότερο από την εποχή της εφαρμογής του “Περικλή”. Η επιθυμία της ΕΕΝΑ να κυριαρχήσει στο στράτευμα έγινε εφικτή επί χούντας, οπότε και επικράτησαν οι ηγετικές φυσιογνωμίες της οργάνωσης (Παπαδόπουλος, Μακαρέζος, Λαδάς κ.α.), έπειτα από τον παραμερισμό της -χρεωκοπημένης και πλατιά διαβρωμένης- ηγεσίας του ΙΔΕΑ. Αντιπροσωπεύοντας τη συνέχεια της μετεμφυλιακής στρατηγικής του ΙΔΕΑ αλλά και την αιτία εκρίζωσης της μοναρχίας, η ΕΕΝΑ –με τις διασυνδέσεις της και με τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες– είχε πλέον επιβληθεί ολοκληρωτικά. (Για περισσότερα, βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σσ. 111-112, 124, 269 & 293 · και: Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον εμφύλιο στη χούντα. Σύγχρονη ελληνική ιστορία*, τόμ. Ε' (1964-1967), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα χ.χ., σ. 186, 188 & 445).

οικονομικών πόρων της Βασιλικής Πρόνοιας. Οι βασιλείς δεν ήθελαν με κανέναν τρόπο να αλλάξει η μυστική και χωρίς εμπλοκή του Υπουργείου Οικονομικών διεύθυνση του Ταμείου της Βασιλικής Πρόνοιας. Ο Καραμανλής, από την άλλη, έδειχνε υπερβολικό ζήλο για τη διαχείριση των εσόδων από τους εράνους “υπέρ των Βορείων Επαρχιών” που γίνονταν με αποκλειστική ευθύνη της βασίλισσας Φρειδερίκης αλλά και για τον ακριβή προσδιορισμό των βασιλικών δαπανών σε σχέση με τα 300 εκατομμύρια δραχμές, τα οποία εισέπρατταν ετησίως οι βασιλείς από την έμμεση φορολογία σε αυτοκίνητα, θεάματα, καπνό κ.α. Η αντιπαράθεση έφτασε, μάλιστα, στο απροχώρητο όταν ο Καραμανλής έδειξε ότι ήταν στις προθέσεις του να εξετάσει ακόμη και το υπερβολικό ενδιαφέρον της Φρειδερίκης για μεγάλες συμφωνίες επενδύσεων ανάμεσα στην ελληνική κυβέρνηση και εταιρείες του εξωτερικού²⁹⁸ –πρόθεση όμως που, επειδή αφορούσε την έρευνα πηγών εσόδων αρκετά μεγαλύτερων από τις θεσμικά προβλεπόμενες, δεν επρόκειτο να γίνει επ’ ουδενί ανεκτή από τα Ανάκτορα.

Στα τέλη Φεβρουαρίου του 1963 η δυσφορία των ανακτορικών κύκλων απέναντι στον Καραμανλή διογκώθηκε επικίνδυνα. Οι 22 **προτάσεις “βαθείας τομής εις το Σύνταγμα”**, τις οποίες εισηγήθηκε εκείνος και προσυπέγραφαν 26 βουλευτές της ΕΡΕ, ανακίνησαν ζητήματα εξόχως πολιτικά αυτή τη φορά και, χωρίς αμφιβολία, προκάλεσαν τη δεύτερη κατά μέτωπο σύγκρουση ανάμεσα στην επίσημη κυβέρνηση και τα Ανάκτορα. Το ότι με τις προτάσεις αυτές ο Καραμανλής περιόριζε τις ατομικές ελευθερίες²⁹⁹ και, μέσω της απαγόρευσης *«καταχρήσεως των ατομικών δικαιωμάτων εις βάρος του δημοκρατικού πολιτεύματος και των λοιπών ελευθεριών»* κατ’ ουσίαν επεδίωκε την κρίση, την επιλογή και την οριοθέτηση των ατομικών δικαιωμάτων³⁰⁰, δεν μπορούμε να πούμε ότι ερέθιζε ιδιαίτερα τη μοναρχία. Όπως δεν την ενοχλούσε, άλλωστε, και η θεσμοθέτηση νέων μηχανισμών καταναγκασμού στο βαθμό που οι μηχανισμοί αυτοί αποσκοπούσαν στον έλεγχο των ελευθεριών του πολίτη –τον οποίο και εκείνη επιθυμούσε. Στο βαθμό, όμως, που οι μηχανισμοί αυτοί *κηδεμόνευαν την ίδια την βασιλική κινητικότητα*, ήσαν οπωσδήποτε ενοχλητικοί και δεν έπρεπε να θεσμοθετηθούν. Η πρόταση 3, για παράδειγμα, που αναφερόταν στην εγγύηση της ελευθερίας του τύπου υπό τον όρο, όμως, του διακριτικού ελέγχου των λεγομένων ή γραφομένων από την κρατική εξουσία και της επιβολής ανάλογων ποινών, σαφέστατα ενοχλούσε τη μοναρχία. Όχι, φυσικά, επειδή περιόριζε αυτό καθαυτό το δικαίωμα των πολιτών για αντικειμενική και απρόσκοπτη

²⁹⁸ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 197 & Β. Νέτας, «Ο Ανένδοτος Αγώνας», *ό.π.*, σ. 22.

²⁹⁹ J. Meynaud, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, Αθήνα 1974, σ. 259.

³⁰⁰ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 127. Πρόκειται για την πρόταση 1 παρ. 2 της 21-2-63.

ενημέρωση· αλλά επειδή περιέκλειε τον περιορισμό και των φιλομοναρχικών πηγών άσκησης του ενημερωτικού και προπαγανδιστικού έργου. Πολύ περισσότερο, δεν ήταν δυνατόν να ανεχθούν τα Ανάκτορα την πρόταση για τη σύσταση Ανώτατου Συνταγματικού Δικαστηρίου πολιτικών κομμάτων *«με την αποστολήν του ελέγχου του κύρους των βουλευτικών εκλογών, της θέσεως εκτός νόμου και της διαλύσεως πολιτικών κομμάτων επιδιωκόντων την ανατροπήν του πολιτεύματος»*³⁰¹. ή την πρόταση που προέβλεπε την προσθήκη διάταξης *«αναγνωρίζουσης εις την κυβέρνησιν το δικαίωμα της εκδόσεως πράξεων νομοθετικού περιεχομένου προς αντιμετώπισιν εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων»*³⁰². Διότι και οι δύο αυτές εισηγήσεις αποσκοπούσαν στη συγκέντρωση αυξημένων εκτελεστικών και νομοθετικών εξουσιών στα χέρια της νόμιμης κυβέρνησης και, εκτός του ότι παραγνώριζαν την αναγκαία για τη λειτουργία της πραγματικής δημοκρατίας διάκριση των εξουσιών, σαφέστατα υποσκέλιζαν αυτή καθαυτή την εξουσία που σε πραγματικό επίπεδο εξέφραζε η μοναρχία.

Με την ίδια καχυποψία αντιμετωπίστηκαν από τη μοναρχία και οι προτάσεις περί του νέου τρόπου φορολόγησης των εισαγωγών και εξαγωγών (πρόταση 10) και περί αναγκαστικών απαλλοτριώσεων (πρόταση 5), οι οποίες συνέδεαν την υψηλή απόδοση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης και του τεχνοκρατικού εκσυγχρονισμού με τον αυξημένο κρατικό έλεγχο. Οι μοναρχικοί κύκλοι μπορούσαν να αντιληφθούν ότι ο κρατικός παρεμβατισμός που επεδίωκε ο Καραμανλής δεν επρόκειτο να είναι απλώς διορθωτικού χαρακτήρα (υπό την έννοια της υποστήριξης επιχειρηματικών έργων χαμηλής αποδοτικότητας ή της ισοκατανομής του εθνικού πλούτου)· αλλά ότι μέσα από την *κρατική προστατευτικότητα* η κυβέρνηση (και ο πρωθυπουργός προσωπικά) αποσκοπούσε στην υπερπήδηση των εμποδίων που θα δημιουργούσε η έκφραση άλλων συμφερόντων μέσω της μοναρχίας ή του κοινοβουλίου³⁰³. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, δεν ήταν πλέον και τόσο πιστευτός από τη μοναρχία ο αντικομμουνιστικός μανδύας, με τον οποίο ο Καραμανλής περιέβαλλε συνεχώς την προσπάθειά του για εξουσιαστικό συγκεντρωτισμό –παρόλο που και η βαθιά αντικομμουνιστική στρατιωτική ηγεσία και οι Αμερικανοί είχαν πεισθεί για την ειλικρίνεια των προθέσεων Καραμανλή, αλλά και για τη προτεραιότητα που έδινε η πολιτική του στην πάταξη όλων όσοι αντιπολιτεύονταν την αστική νομιμότητα.

³⁰¹ Στο *ίδιο*, σ. 127. Αναφέρεται στις προτάσεις 6 & 19.

³⁰² Στο *ίδιο*, σ. 128. Πρόκειται για την πρόταση 16. Στις προτάσεις 9 & 15, άλλωστε, γίνεται μια προσπάθεια να δικαιολογηθεί όλος αυτός ο υπερβολικός ζήλος για την επίσπευση υλοποίησης της δέσμης των προτάσεων που κατετέθησαν: «Ίνα προσδιορισθή ο επιβαλλόμενος ρυθμός εις το νομοθετικόν έργον της Βουλής [...] και διασφαλισθή ο εις τας σημερινάς δημοκρατικάς αντιλήψεις ανταποκρινόμενος ρυθμός εις την κοινοβουλευτικήν διαδικασίαν».

³⁰³ Στο *ίδιο*, σ. 129.

Η ιδεολογική συσπείρωση, πάντως, του τρίπτυχου “Ανάκτορα-Αμερικανοί-εγχώριος στρατός”, παρά τις κατά καιρούς διαφοροποιήσεις ανάμεσά τους, δεν πρέπει να αμφισβητείται. Απόδειξη –ακόμη μία- γι’ αυτό αποτελεί η “ενωτική” στάση και των τριών πλευρών απέναντι στην προσπάθεια του Καραμανλή να οργανώσει ιεραρχικά το στράτευμα. Το μειονέκτημα που έχουμε ήδη αναφέρει, ότι δηλαδή οι επαφές του Καραμανλή με υψηλά ιστάμενους στρατιωτικούς δεν ήσαν τέτοιου εύρους, ώστε να μπορεί να επιβάλει τις θέσεις του και να χαλιναγωγήσει και τους ενδοστρατιωτικούς μηχανισμούς του ΙΔΕΑ και της ΕΕΝΑ· αλλά και η συνθήκη της ανεξέλεγκτης εμπλοκής “επίσημου” στρατεύματος και “ανεπίσημων” παραστρατιωτικών μηχανισμών στην παρασκηνιακή προεκλογική περίοδο του 1961, αποτελούν οπωσδήποτε δείκτες μιας πραγματικότητας ιδιότυπα ελεγχόμενης. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που οι αξιωματικοί του ΙΔΕΑ των αρχών του ’50 εντοπίζονται προβιβάσμενοι τόσο στην εφαρμογή του “σχεδίου Περικλής” όσο και στην ιεραρχία του στρατού³⁰⁴.

Σ’ ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης, η πραγματικότητα αυτή θα μπορούσε να θεωρηθεί ως σύνθεση τόσο των επιλογών της τυπικής εξουσίας που εξέφραζε ο νόμιμος πρωθυπουργός όσο και των *αυτονόητων ανταλλαγμάτων* που του προσέφεραν οι ευνοημένοι από αυτόν στρατιωτικοί κύκλοι. Σ’ ένα δεύτερο, όμως, επίπεδο αυτά που μας προσφέρουν τη δυνατότητα να αντιληφθούμε ποιος ή ποιοι κατευθύνουν τις επιλογές της νόμιμης εξουσίας (αλλά και ποιος ή ποιοι έχουν τον έλεγχο της κατάστασης στα χέρια τους) είναι τα ίδια **τα δεδομένα**, τα οποία αναπτύσσονται *πέρα* και *πίσω* από την ορατή κυβερνητική γραμμή. Το πρώτο, λοιπόν, δεδομένο είναι ότι ο στρατός έδειχνε πάντοτε εξαιρετικό ενδιαφέρον για την επιβολή της εξουσιαστικής ισχύος του στην πολιτικοκοινωνική πραγματικότητα της χώρας μας. Το δεύτερο δεδομένο συνιστά η συνθήκη ότι, αφού η μοναρχία αντλούσε τη δύναμή της από το στρατό, ήταν απολύτως λογικό να ενδιαφέρεται για την πραγματική εξουσία που ήταν στα χέρια του στρατού. Το τρίτο δεδομένο έχει να κάνει με το γεγονός ότι η μοναρχία, προκειμένου να διατηρηθεί ως θεσμός αλλά και να διασφαλίσει τα προνόμιά της, ήταν *υποχρεωμένη* να λαμβάνει σοβαρά υπ’ όψιν της τις προτάσεις της αμερικανικής πολιτικής. Το τέταρτο δεδομένο προκύπτει από τις μεταπολεμικές γεω-πολιτικές βλέψεις των Αμερικανών αναφορικά προς τη χώρα μας και το αυτονόητο ενδιαφέρον τους για την τοποθέτηση των κατάλληλων ανθρώπων στις κατάλληλες θέσεις -

³⁰⁴ Η εξέλιξη των στρατιωτικών αυτών μέσα στη δεκαετία 1950-1961 (κατά την οποία πολλοί άλλοι ανώτατοι αξιωματικοί είχαν αποστρατευτεί για τους “γνωστούς” λόγους) έχει μεγάλο ενδιαφέρον: Ο Ταξίαρχος Φροντιστής έγινε Αρχηγός ΓΕΕΘΑ, ο συντ/χης Γωγούσης προήχθη σε αντ/γο και Διευθυντή της Υπηρεσίας Πληροφοριών, ο ταξ/χος Κοντόπουλος έγινε επίσης αντ/γος και Διευθυντής ΓΔΕΑ, ο συντ/χης Νάτσινας αναβαθμίστηκε υποσ/γος και Διευθυντής ΚΥΠ.

το οποίο θα πρέπει να συνδυαστεί και με το ειδικό ενδιαφέρον τους για τη στελέχωση του ελληνικού στρατού, ώστε να επιβάλλονται διαρκώς οι επιδιώξεις τους. Η *σύμπτωση*, επομένως, αυτών των δεδομένων συνιστά και την *ταύτιση* της πολιτικής των τριών φορέων της -εκτός νομιμότητας- πραγματικής εξουσίας και, την ίδια στιγμή, αποκαλύπτει το **ακατανίκητο πλέγμα** που βρισκόταν πέρα και πίσω από την επίσημη κυβερνητική εξουσία. Το ενδιαφέρον σχετικά μ' αυτό το εξουσιαστικό πλέγμα έγκειται στο ότι η δύναμή του ήταν αποτέλεσμα της *αλληλεξάρτησης* των φορέων του και, κυρίως, στο ότι επρόκειτο ακριβώς για ένα *συνασπισμό δυνάμεων* -ανεξαρτήτως του εάν καθεμία εκ των δυνάμεων αυτών είχε το ειδικό πολιτικό βάρος της.

Το ειδικό, εξάλλου, βάρος δύο ακόμη γεγονότων επίσπευσε την αποχώρηση του Κ. Καραμανλή από το ελληνικό πολιτικό προσκήνιο: η δολοφονία Λαμπράκη και το βασιλικό ταξίδι στο Λονδίνο. Η δολοφονία του γιατρού και βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη, «*μια ακόμη προσεκτικά σχεδιασμένη συνωμοσία*»³⁰⁵ μελών παραστρατιωτικών οργανώσεων τη νύχτα της 22^{ης} Μαΐου 1963 στη Θεσσαλονίκη, όξυνε ακόμη περισσότερο τη λαϊκή αποστροφή απέναντι σε ο,τι συνιστούσε (ή συγκάλυπτε) το Καραμανλικό Κράτος και προκάλεσε την κορύφωση του Ανένδοτου που είχε κηρύξει ήδη από το '61 ο Γ. Παπανδρέου. Ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου έφτασε στο σημείο να κατηγορήσει ως ηθικό αυτουργό της δολοφονίας τον ίδιο τον Καραμανλή, αλλά τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν χρεώνουν τέτοια δράση στον αρχηγό της ΕΡΕ. Απεναντίας, όλα τα στοιχεία συγκλίνουν στην άποψη ότι ο βραχυπρόθεσμος σκοπός της δολοφονίας Λαμπράκη ήταν ο στιγματισμός και η απομάκρυνση του Καραμανλή από την πρωθυπουργία, ενώ ο μακροπρόθεσμος στόχος της ήταν η αποσταθεροποίηση του κοινοβουλευτισμού³⁰⁶. Καθώς, δηλαδή, έπαψε πλέον να υφίσταται η αναγκαιότητα της πολιτικής παρουσίας του νόμιμου πρωθυπουργού ως μοναδικού και αναντικατάστατου θεματοφύλακα της αστικής κυριαρχίας, «*οι δομές που στήριζαν τον Καραμανλή και των οποίων τη διατήρηση βοήθησαν οι κυβερνήσεις Καραμανλή υπήρξαν και οι δομές που οδήγησαν στην κατάρρευσή του*»³⁰⁷ - αλλά κι εκείνες, επίσης, που οδήγησαν σε κατάρρευση-χρεωκοπία τον ίδιο τον κοινοβουλευτικό θεσμό.

Η άρνηση του Παύλου και της Φρειδερίκης να πειθαρχήσουν στην εισήγηση του Καραμανλή και να μην πραγματοποιήσουν το ταξίδι τους στο Λονδίνο υπήρξε, θα λέγαμε,

³⁰⁵ *Focus*, τεύχ. Σεπτ. 2006, σ. 77. Επρόκειτο, εξάλλου, σύμφωνα με τον Σβορόνο (Ν. Σβορόνος, *ό.π.*, σ. 148), για μια δολοφονία «από μια οργάνωση της άκρας δεξιάς και με τη συνενοχή της αστυνομίας, εν αγνοία -καθώς φαίνεται- της κυβέρνησης». Όλη αυτή η κατάσταση, προσθέτει ο ίδιος, «έδειχνε πού βρισκόταν η πραγματική εξουσία».

³⁰⁶ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 133

³⁰⁷ *Στο ίδιο*, σ. 135.

η σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι την ώρα της κρίσης. Η επιμονή του Καραμανλή για την ματαίωση του βασιλικού ταξιδιού στο Λονδίνο ήταν μεγάλη, διότι *«ήξερε για τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας που θα έβρισκαν οι βασιλείς στο Λονδίνο (εννοεί: από την ελληνική κοινότητα κυρίως) και ανησυχούσε για τη δυσμενή δημοσιότητα που θα δημιουργούσε για την κυβέρνησή του η δολοφονία Λαμπράκη»*³⁰⁸. Το βασιλικό περιβάλλον, όμως, ένιωθε ότι δεν είχε κανέναν λόγο πλέον να συμμορφώνεται με τις προτροπές ή τις εντολές ενός πρωθυπουργού, τον οποίο είχε ήδη αφήσει πολιτικά ακάλυπτο σε ιδιαίτερα κρίσιμες στιγμές και τον οποίο –ακόμη χειρότερα- *δεν χρειαζόταν άλλο πλέον για τη διατήρηση των προνομίων τους*. Παρά το ασήμαντο –ή το αστείο, ίσως- της αφορμής, ο Καραμανλής πάντως υπέβαλε την παραίτησή του στις αρχές Ιουνίου και στις 18 του ίδιου μηνός αναχώρησε για τη Ζυρίχη. Η επιστροφή του στην Ελλάδα ήταν, όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, μόνο για την εκλογική αναμέτρηση του Νοεμβρίου του '63· διότι έπειτα από την ήττα του *«τού έλειψε το ψυχικό σθένος να υποταχθεί στη θέληση του λαού που τον έταξε στη θέση του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης»*³⁰⁹ και αναχώρησε –μόνιμα πλέον- για το Παρίσι.

4.2 Η βραχεία περίοδος της Ένωσης Κέντρου

4.2.1 Ο Γ. Παπανδρέου ως εναλλακτική λύση της αστικής δημοκρατίας

Κυρίαρχο ρόλο στην αλλαγή του ελληνικού πολιτικού σκηνικού διαδραμάτισε, αναμφισβήτητα, η *«σκληρή αναμέτρηση των δημοκρατικών προοδευτικών δυνάμεων με την παραεξουσία και το παρακράτος»*³¹⁰ που έμεινε στην ιστορία ως ο “Ανένδοτος Αγώνας”. Το υψηλό ποσοστό του 42,04% που πήρε η ΕΚ στις εκλογές του Νοεμβρίου του '63, αλλά –πολύ περισσότερο- το εντυπωσιακό εκείνο ποσοστό του 52,72% και των 171 κοινοβουλευτικών εδρών στις εκλογές του Φεβρουαρίου του '64, αφενός αντανακλούσε την έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια για την πολιτική-θεσμική χρεωκοπία, στην οποία οδήγησαν τη χώρα τα παρασκηνιακά καμώματα της τριμελούς συμμαχίας των Αμερικανών, των βασιλικών κύκλων και του στρατού· και αφετέρου έθετε προ των τεράστιων ευθυνών της την παράταξη της ΕΡΕ (και προσωπικά τον πρώην πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή) για την

³⁰⁸ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 199.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 203. Παρόμοια είναι, όμως, και η θέση του Χαραλάμπη: «Ο Καραμανλής αποτραβήχτηκε από το χαμένο παιγνίδι έγκαιρα –η δίνη της κρίσης που επήλθε δεν τον παρέσυρε. Ο Καραμανλής ήταν για τις νίκες, όχι για τις ήττες. Το άχαρο έργο του ηττημένου το άφησε στον Π. Κανελλόπουλο, όπως αργότερα στον Ράλλη». Βλ. Δ. Χαραλάμπη, *ό.π.*, σσ. 137-138.

³¹⁰ Β. Νέτας, «Ο Ανένδοτος Αγώνας», *ό.π.*, σ. 23.

ανοχή -ή και τη συγκάλυψη ακόμη- όλων αυτών των διαβουλεύσεων στα μετόπισθεν του πολιτικού βίου.

Πέρα, όμως, από την ψήφο της αντίδρασης και της καταδίκης του *τρόπου*, με τον οποίο εκφράστηκε το πολιτικό σύστημα καθ' όλη την μετεμφυλιακή περίοδο, στην εκλογική νίκη της ΕΚ συνετέλεσε καθοριστικά και η **συγκυριακή παρώθηση-ενίσχυσή της** από αυτό καθαυτό το πλέγμα των τριών παραεξουσιών. Απέναντι στις συλλήβδην *απειλητικές* προτάσεις “βαθείας τομής” του Κ. Καραμανλή, με τις οποίες εκείνος αξίωνε μια συγκεντρωτική εκτελεστική εξουσία, η οποία θα μπορούσε να εκδίδει ανά πάσα στιγμή πράξεις νομοθετικού περιεχομένου για την αντιμετώπιση επειγόντων ζητημάτων, για τη διόγκωση του κρατικού παρεμβατισμού, αλλά και για μεγαλύτερη εκβιομηχάνιση της χώρας, η κυρίαρχη αστική τάξη βλέπει στο κόμμα της ΕΚ την «*αστική εναλλακτική λύση απέναντι στην αποτυχία του αυταρχικού μοντέλου*» ή, με διαφορετικά λόγια, «*μια άλλη μέθοδο ελέγχου της πολιτικοποίησης των κυριαρχούμενων τάξεων και συγχρόνως τη δυνατότητα διατήρησης των βασικών κέντρων ελέγχου και καταναγκασμού για την περίπτωση που αυτή η λύση θα απαιτούσε οικονομικές ή πολιτικές υποχωρήσεις, στις οποίες δεν είχε σκοπό να ενδώσει*»³¹¹. Και μολονότι η συνθήκη αυτή φαίνεται παράδοξη, εντούτοις δε θα ήταν σωστό να την αντιπαρέλθουμε –κυρίως διότι ορίζει τη διπλή ιστορική συγκυρία: το ίδιο τρίπτυχο των παρασκηνιακών δυνάμεων που δέχτηκε δριμεία κριτική και κατακεραυνώθηκε από τη λαϊκή πλειοψηφία, ήταν εκείνο που πρόσφερε, τελικά, στους επικριτές του την πολιτική αλλαγή που επιθυμούσαν. Από την άλλη, το ίδιο αυτό τρίπτυχο δυνάμεων που φάνηκε να υποχωρεί στη λαϊκή βούληση για ένα διαφορετικό πολιτικό και κυβερνητικό σχήμα, κατ' ουσίαν έμεινε αμετακίνητο στις παλαιές πεποιθήσεις του και δεν προσυπέγραφε για την περίπτωση *πολιτειακής* μεταβολής.

Δεν ήταν, επομένως, οι προγραμματικές δηλώσεις ή το σύνολο των πολιτικών, των οικονομικών και –κυρίως- των κοινωνικών θέσεων της ΕΚ το εφελτήριο για την άτυπη υποστήριξή της από τις παρασκηνιακές –πραγματικές- δυνάμεις εξουσίας στις εκλογές του '63 και '64· αλλά οπωσδήποτε το γεγονός ότι ο αρχηγός της Κεντρώας παράταξης «*δεν επεδίωκε καμιά θεσμική αλλαγή στη δομή της εξουσίας*»³¹². Ως εξέχων υποστηρικτής της αστικής εξουσίας στην Ελλάδα ο Γ. Παπανδρέου αποτελούσε *εγγύηση* για τη διατήρησή της και αυτό αποδεικνυόταν στην παρούσα χρονική συγκυρία από το ότι προέβαινε μεν σε καταγγελίες του βασιλιά ή και των ανακτορικών κύκλων· αλλά συνάμα απέρριπτε την ανακίνηση πολιτειακού –παρόλο που μεγάλα τμήματα της λαϊκής βάσης ήσαν έτοιμα να

³¹¹ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 136-137.

³¹² Στο *ίδιο*, σ. 131.

αποδεχτούν πολύ πιο ρηξικέλευθες θέσεις και για τον βασιλικό θεσμό καθεαυτόν και για τις σχέσεις της χώρας μας με τους Αμερικανούς³¹³. Θα μπορούσαμε, δηλαδή, να ισχυριστούμε ότι η συναίνεση του ισχυρού παρακράτους απέναντι στην πολιτική που εξέφραζε ο Γ. Παπανδρέου είχε «συμβιβαστικό χαρακτήρα»³¹⁴ ανάλογο μ' αυτόν που είχε, όμως, και η συναίνεση του ίδιου του αρχηγού της ΕΚ απέναντι στη διαχρονική πολιτική εμπλοκή των παραεξουσιών. Διότι ούτε οι μεν διέθεταν τα ισχυρά θεσμικά ή πολιτικά εκείνα ερείσματα που θα τους επέτρεπαν να αντιπαραταχθούν απέναντι στην ισχυρή λαϊκή εντολή υπέρ του Παπανδρέου· ούτε όμως και ο τελευταίος μπορούσε να μετασχηματίσει την προς το πρόσωπό του λαϊκή ετυμηγορία σε πραγματική θεσμική δύναμη (σε μέσο) για την αδιατάρακτη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής που υποσχόταν.

Σύμφωνα με το ιδρυτικό Καταστατικό της ΕΚ, το οποίο δημοσιεύθηκε στις 27-9-1962, «η Ένωση Κέντρου είναι Κόμμα Εθνικόν και επιδιώκει την πραγματοποίησιν της Πολιτικής, Οικονομικής και Κοινωνικής Δημοκρατίας»³¹⁵. Παρότι, όμως, η ΕΚ περιγράφεται ως «Ενιαίον Κόμμα» από τον Γ. Παπανδρέου³¹⁶, στην ουσία επρόκειτο για ένα κόμμα, του οποίου το ενδιαμέσο στρώμα «παρέμενε προϊόν συνένωσης ετερόκλητων στοιχείων και προσωπικών επιδιώξεων»³¹⁷. Θεωρητικά, το γεγονός αυτό δεν αποτελούσε εμπόδιο για τον ιδιότυπο συνασπισμό των οκτώ κομμάτων (τον οποίο διοικούσε επιτροπή ισάριθμων εκπροσώπων με πρόεδρο τον Γ. Παπανδρέου), προκειμένου να επιβάλει τις βασικές προγραμματικές επιδιώξεις του, δηλαδή την εφαρμογή ενός πραγματικού Κράτους Δικαίου -δεδομένου ότι οι εντυπωσιακές σε όγκο κοινωνικές δυνάμεις που συνωθούνταν πίσω του³¹⁸ τον εξουσιοδοτούσαν να δράσει αναλόγως. Πρακτικά, όμως, καθώς δεν επρόκειτο

³¹³ Α. Πεπονής, «Συγκολλήσεις κορυφής και συσπείρωση λαού», Ιστορικά, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ. 49.

³¹⁴ Δ. Χαραλάμπης, ό.π., σ. 138.

³¹⁵ Γ. Αναστασιάδης, «Η Ένωση Κέντρου», Ιστορικά, *Ελευθεροτυπία*, ό.π., σ. 6.

³¹⁶ Πρόκειται για την «Ανακοίνωση» της ΕΚ που κάνει ο Γ. Παπανδρέου στις 27 Ιουλίου 1962. (Βλ. Γ. Αναστασιάδης, ό.π., σ. 6).

³¹⁷ Α. Πεπονής, ό.π., σ. 47. Επεξηγώντας τον ισχυρισμό του ο Πεπονής θα προσθέσει λίγο παρακάτω: «Στην ΕΚ, μαζί με συνεπείς κεντρώους και πρώιμους κεντροαριστερούς, είχαν συναθροιστεί φιλοανακτορικοί, συντηρητικοί φιλελεύθεροι, αντικαρμανλικοί της παραδοσιακής Δεξιάς και ΕΑΜογενείς με σοσιαλιστικό πρόσωπο». Σχετικά με το θέμα αυτό ο Αναστασιάδης υποστηρίζει ότι η ΕΚ «δεν λειτούργησε ούτε ως κόμμα αρχών ούτε ως κόμμα μαζών»· αλλά «παρέμεινε κόμμα στελεχών, καθώς βασίστηκε κυρίως σε “τοπάρχες” που διέθεταν εκλογική πελατεία». Για το λόγο αυτό, άλλωστε, χαρακτηρίζει την ενδοκομματική ισορροπία της ΕΚ «επισημική εκ γενετής». (Γ. Αναστασιάδης, ό.π., σ. 8-9). Παρόμοια είναι και η άποψη του Σβορώνου, ο οποίος κάνει λόγο για έναν συνασπισμό με «έλλειψη συνοχής», με «συντηρητισμό μεγάλου μέρους από τις ομάδες που τον αποτελούσαν» και με μια πολιτική δράση βασισμένη στην απατηλή πεποίθηση ότι ήταν δυνατόν ο συνασπισμός αυτός «να κυβερνήσει ταυτόχρονα εναντίον της άκρας αριστεράς και της άκρας δεξιάς». (Ν. Σβορώνος, ό.π., σ. 149).

³¹⁸ Σύμφωνα με τον Η. Νικολακόπουλο, στις 16-2-1964 συντελέστηκε η μεγαλύτερη εκλογική μεταστροφή της ελληνικής μεταπολεμικής περιόδου και ταυτόχρονα η σημαντικότερη, γενικευμένη περιφερειακά, πτώση της Δεξιάς, καθώς η ΕΚ κατόρθωσε να πείσει (και να μετατοπίσει) περί τους 300.000 ψηφοφόρους, οι οποίοι ανήκαν στην παραδοσιακή Δεξιά. (Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985, σ. 303.

για ένα συμπαγές παραδοσιακό κόμμα, αλλά για έναν σχετικά πρόσφατο συνασπισμό κομμάτων -μεγαλύτερης ή μικρότερης εκλογικής εμβέλειας και αντίστοιχα περισσότερο ή λιγότερο προβεβλημένων και φιλόδοξων αρχηγών-³¹⁹, η μετεκλογική υλοποίηση του προγραμματικού φάσματος της ευρύτερης ΕΚ απαιτούσε εξαιρετικά συντονισμένους και λεπτούς χειρισμούς· οι οποίοι θα απαντούσαν με σαφήνεια στο “ποιος” εκ των μελών της ενεργεί κάθε φορά και στο “γιατί” ενεργεί με τον έναν ή τον άλλον τρόπο. Επιπροσθέτως, αυτό το Κράτος Δικαίου φαινόταν να μπορεί να εφαρμοσθεί μόνο στις περιπτώσεις (κι όχι, ασφαλώς, σε όλες) του οικονομικού προγραμματισμού της ΕΚ· ενώ οι οποιεσδήποτε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις θα έπρεπε πρώτα να διυλιστούν στη λογική του **πολιτικού συμβιβασμού** (σε σχέση, δηλαδή, με τα *όρια* που επέτρεπαν οι παρακρατικές εξουσίες) κι έπειτα να αποφασισθεί σε ποιο βαθμό και με τι τρόπο θα έπρεπε να δρομολογηθούν.

Το κεφαλαιώδες ζήτημα της εύρεσης του πραγματικού εκπροσώπου της ΕΚ, υπό την έννοια της αρχηγικής προσωπικότητας που θα συγκέντρωνε και ταυτόχρονα θα εξέφραζε τις τάσεις του κομματικού συνασπισμού, λύθηκε κατά την προεκλογική κιόλας περίοδο του Φεβρουαρίου του '64 με τον αιφνίδιο θάνατο του Σ. Βενιζέλου. Αν η “βαθεία τομή” του Καραμανλή τον Απρίλη του '63 και η άμεση αντίδραση της μοναρχίας, του στρατού και του αμερικανικού δακτύλου αποτέλεσε μιας πρώτης τάξεως *πολιτική ευκαιρία* για την παράταξη της ΕΚ *συνολικά*, ο θάνατος του Σ. Βενιζέλου υπήρξε η *προσωπική ευκαιρία* του Γ. Παπανδρέου, καθώς ο αρχηγός του Κόμματος των Φιλελευθέρων ήταν ο ισχυρότερος (τη δεδομένη στιγμή) εσωκομματικός του αντίπαλος. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πώς θα ήταν τα πράγματα, στην περίπτωση που ο Σ. Βενιζέλος παρέμενε εν ζωή μετά την εκλογική νίκη της ΕΚ –δεδομένης της συντηρητικής (και φιλοανακτορικής) πολιτικής φύσης του και της πίστης του στον ομαλό εκσυγχρονισμό. Οπωσδήποτε, όμως, η συγκυρία αυτή αποκάλυψε τόσο τις πολλαπλές ικανότητες του χαρισματικού και νεωτεριστή Γ. Παπανδρέου, όσο και τις πολιτικές εμμονές του, πάνω στις οποίες θεμελίωσε τις κυβερνητικές επιλογές του.

³¹⁹ Οι δύο συνασπισμοί των οκτώ συνολικά κομμάτων που οδήγησαν, τελικά, στη σύσταση της Ένωσης Κέντρου ήταν αφενός η Κίνηση Εθνικής Αναδημιουργίας (ΚΕΑ) με αρχηγό το στρατηγό Γ. Γρίβα και αφετέρου το Δημοκρατικόν Κέντρον – Αγροτική Φιλελευθέρα Ένωσις (ΔΚ-ΑΦΕ). Στην ΚΕΑ είχαν προσχωρήσει βουλευτές του Κόμματος Φιλελευθέρων (ο αρχηγός του, Σ. Βενιζέλος, δεν είχε προσχωρήσει, αλλά όταν σχηματίστηκε η ΕΚ χρίστηκε συναρχηγός ή -κατά τον Α. Παπανδρέου- “υπαρχηγός” της), το Λαϊκό Κοινωνικό Κόμμα (ΛΚΚ) υπό τον Στ. Στεφανόπουλο, η Εθνική Προοδευτική Ένωσις Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Σ. Παπαπολίτη, καθώς και το Προοδευτικόν Εργατοτεχνικόν Κόμμα (ΠΕΚ) υπό τον Π. Κατσώτα. Στο ΔΚ-ΑΦΕ συμμετείχε το Φιλελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα (ΦΙΔΗΚ) του Γ. Παπανδρέου, το Κόμμα Αγροτών-Εργαζομένων (ΚΑΕ) του Α. Μπαλτατζή, η Νέα Πολιτική Κίνηση (ΝΠΚ) με τον Γ. Αθανασιάδη – Νόβα και η Δημοκρατική Ένωσις (ΔΕ) του Ηλ. Τσιριμώκου. (βλ. Γ. Αναστασιάδης, *ό.π.*, σ. 7).

Η διπλή πολιτική γραμμή που ακολούθησε ο Γ. Παπανδρέου θα μπορούσε, σίγουρα, να θεωρηθεί δείκτης των πολλαπλών πολιτικών ικανοτήτων του αλλά και των εξαιρετικών ελιγμών του. Επικεντρώνοντας την προεκλογική του εκστρατεία στον κίνδυνο που περιέκλειε για τις θεμελιώδεις –τυπικές και ουσιαστικές– αρχές λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος και του κοινοβουλευτισμού η τελευταία απόπειρα του Καραμανλή για συγκεντρωτική εκτελεστική εξουσία μέσα από τη θεσμοθέτηση μηχανισμών καταναγκασμού, ο Παπανδρέου κατόρθωσε να πάρει με το μέρος της ΕΚ ένα σημαντικότατο τμήμα του συνόλου των ψηφοφόρων. Από την άλλη μεριά, αντιλαμβανόμενος τη σημασία που είχε για το τρίπτυχο των παραξουσίων (και κυρίως για τη μοναρχία) αυτή καθαυτή η απόπειρα του Καραμανλή για αυταρχική εκτελεστική εξουσία (επειδή, χωρίς αμφιβολία, προϋπέθετε τον αυτόματο περιορισμό της δικής τους εμπλοκής στην εξουσιαστική δομή), ο Γ. Παπανδρέου αξιοποίησε επ' ωφελεία της παράταξής του την πρόσφατη έριδα μεταξύ του αρχηγού της ΕΡΕ και των Ανακτόρων και, τελικά, πήρε την προέγκριση που ζητούσε.

Στην ουσία, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι υπήρχε τεράστια πολιτική και ιδεολογική διαφοροποίηση μεταξύ ΕΚ και ΕΡΕ· αλλά μάλλον ότι η παράταξη του Γ. Παπανδρέου εμφάνιζε μια *μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα* προς τις απαιτήσεις της πολιτικής και οικονομικής συγκυρίας³²⁰. Θα λέγαμε, δηλαδή, ότι **η διαφορά** των δύο αντίπαλων κομματικών σχηματισμών **δεν εδραζόταν στα ερωτήματα αλλά στα διλήμματα**³²¹. Και για να εξηγήσουμε: η διαφορά της ΕΚ από την κυβερνητική ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή (αλλά και την αντιπολιτευτική ΕΡΕ του Π. Κανελλόπουλου) εντοπίζεται αφενός στο δίλημμα της επιλογής των *κατάλληλων κοινωνικών εταίρων*, με την υποστήριξη των οποίων καθεμιά τους θα αντιμετώπιζε τα εν λόγω ερωτήματα· και αφετέρου στον τελικό *τρόπο διακυβέρνησης* –ως αποτέλεσμα, σίγουρα, της συγκρότησης των κοινωνικών αυτών συμμαχιών. Δεδομένης, λοιπόν, της σταθερής και αναγκαίας εμφάνισης των κοινωνικών και οικονομικών ερωτημάτων, τα οποία σχετίζονταν με την αύξηση των δεικτών ανάπτυξης, τη γεωμετρική πρόοδο της πορείας της εκβιομηχάνισης, τη βελτίωση των μισθών, την αύξηση στις δαπάνες καταναλωτικού χαρακτήρα και ασφαλώς την καλυτέρευση της παιδείας, τα διλήμματα στα οποία διέφεραν οι δύο παρατάξεις αφορούσαν, εντέλει, *το είδος* του κρατικού εκσυγχρονισμού που καθεμιά τους

³²⁰ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 161. Μια παρόμοια άποψη υποστηρίζει ότι η κυβέρνηση του Κέντρου άλλαξε μεν την έμφαση της οικονομικής πολιτικής, ωστόσο όμως οι διαφορές στην έμφαση δεν ήταν τέτοιου μεγέθους, ώστε να αναιρούν, τελικά, τους θεμελιώδεις κανόνες του παιχνιδιού. (*Τα Νέα*, «Ιστορία του Νέου ελληνισμού», τόμ. 9, τεύχ. 5, σ. 82)

³²¹ Α. Διαμαντής, «Η Κυβέρνηση της ΕΚ και η πολιτική κρίση του 1965», *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία, ό.π.*, σ. 36.

υποσχόταν αλλά και τις *κοινωνικές ομάδες*, με την αρωγή των οποίων θα επιτυγχανόταν η απάντηση στα ερωτήματα αυτά. (Και οι οποίες, αναμφισβήτητα, θα εξασφάλιζαν την πολιτική συνέχειά τους).

Η άρμωση της πολιτικής της ΕΡΕ πάνω στα αιτήματα της μαστιζόμενης αγροτικής τάξης και στις εγγυήσεις του εφοπλιστικού και τραπεζιτικού κεφαλαίου αποτελεί ομολογία των επιδιωκόμενων από τις κυβερνήσεις Καραμανλή κοινωνικών συμμαχιών. Η μετεμφυλιακή συγκυρία ευνοούσε τη στήριξη των κυβερνητικών προγραμμάτων ανάπτυξης της ΕΡΕ στους οικονομικά εξαθλιωμένους αγροτικούς πληθυσμούς και, ως εκ τούτου, δεν ήταν δύσκολο να πεισθούν οι εν λόγω πληθυσμοί να συστρατευτούν με τα συγκεκριμένα πλάνα ανάπτυξης. Σ' έναν βαθμό, όμως, η πολιτική της ΕΡΕ περιέκλειε την εξαπάτηση των αγροτών ψηφοφόρων, διότι το είδος του εκσυγχρονισμού που επιδιωκόταν περιλάμβανε μεν ως στόχο τη βελτίωση των οικονομικών τους, αλλά στην πραγματικότητα ο στόχος αυτός ήταν απλώς δευτερεύων και έμμεσος. Ο άμεσος στόχος ήταν να επιτευχθεί το οικονομικό θαύμα επί τη βάσει, όμως, της πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας ή, με άλλα λόγια, χωρίς να αλλοιωθεί στο παραμικρό η ισχύουσα κοινωνική και ταξική δομή. Από την άλλη μεριά, η εκσυγχρονιστική, φιλελεύθερη πρόταση της ΕΚ συμπεριέλαβε τους ηττημένους του Εμφυλίου, το φθηνό εργατικό δυναμικό των πόλεων, τη μεσαία τάξη των μισθωτών και τους μικροεπιχειρηματίες -που ήθελαν ένα πιο ανοιχτό παιχνίδι της αγοράς- και φάνηκε να δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην κοινωνικοπολιτική ισότητα και ενσωμάτωση των μέχρι εκείνη τη στιγμή αποκλεισμένων κοινωνικών δυνάμεων³²².

Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, όμως, ο Γ. Παπανδρέου ήταν ο οπορτουνιστής αστός πολιτικός που κατόρθωσε να πάρει προς το μέρος του τα απογοητευμένα και περιθωριοποιημένα από την καραμανλική πολιτική λαϊκά στρώματα· αλλά που, όταν αναρριχήθηκε στην εξουσία, δεν ικανοποίησε, στο βαθμό που υποσχέθηκε, τα αυτοδίκαια κοινωνικά και οικονομικά αιτήματά τους, παρά ενέταξε τα στρώματα αυτά στο γνωστό πλέγμα της αστικής κυριαρχίας³²³. Χωρίς να στερούνται δόσεις αλήθειας, οι συγκεκριμένες απόψεις μάλλον αδικούν το συνολικό έργο και οπωσδήποτε τις προθέσεις του αρχηγού της ΕΚ, διότι δεν κάνουν καμία απολύτως μνεία στα δημοκρατικά και φιλολαϊκά μέτρα που ο ίδιος πήρε, ούτε και στις παροχές που τα μέτρα αυτά

³²² Στο ίδιο, σ. 36 & 38.

³²³ Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, τόμ. Γ', Αθήνα 1976, σσ. 270-271. Οι απόψεις του Ψυρούκη αφενός αντικατοπτρίζουν την μαρξιστική επιρροή του και αφετέρου συμβαδίζουν με την ιδεολογία της πολιτικής κίνησης των "Φίλων των Νέων Χωρών" (ΦΝΧ), της οποίας θεωρείται από πολλούς ως ο εμπνευστής. Η πολιτική αυτή κίνηση επεδίωξε να αναγνωριστεί ως η απευθείας εκπροσώπηση των απόψεων του Μάο στην Ελλάδα και για το λόγο αυτό συγκροήθηκε έντονα με την πολιτική ιδεολογία που αναπτύχθηκε γύρω από το περιοδικό "Αναγέννηση".

περιελάμβαναν. Δεν αξιολογήθηκε, δηλαδή, όπως θα έπρεπε ούτε η μέριμνά του για τη ρύθμιση των αγροτικών χρεών -που προέρχονταν από το διαρκώς αυξανόμενο κόστος της αγροτικής παραγωγής, λόγω της αναγκαιότητας της συνεχούς αύξησης της παραγωγικότητας· ούτε η πολιτική της συμφιλίωσης που εφαρμόστηκε από την πρώτη κιόλας διακυβέρνηση της ΕΚ (Δεκέμβρης του '63) και συνοδεύτηκε από την απελευθέρωση 979 πολιτικών κρατουμένων³²⁴. ούτε η υλοποίηση των αυξήσεων στους βασικούς μισθούς των υπαλλήλων (σε αντιδιαστολή προς τη μονεταριστική πολιτική της ΕΡΕ, σύμφωνα με την οποία τα χρήματα που προσφέρονταν έπρεπε να είναι περιορισμένα, έτσι ώστε να μην αυξάνεται η ζήτηση και -κατ' επέκταση- οι τιμές των αγαθών)· ούτε η μείωση των άμεσων φόρων· ούτε η μεταρρυθμιστική προσπάθεια στην εκπαίδευση, η οποία περιελάμβανε τη δωρεάν παιδεία· ούτε η προσπάθεια προσέγγισης τόσο των γειτονικών όσο και των σοσιαλιστικών χωρών. Κυρίως, όμως, δεν αξιολογήθηκε σωστά (απεναντίας, δέχτηκε και σφοδρή επίθεση) «*το κλίμα ελευθερίας που έχει αποκατασταθεί στην ύπαιθρο [...] και τα μέτρα του για την εξάλειψη των καταλοίπων του Εμφυλίου Πολέμου*»³²⁵.

Αν θέλουμε, επομένως, να είμαστε αντικειμενικοί, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η κυβέρνηση της ΕΚ **αντιμετώπισε το ερώτημα της φιλελευθεροποίησης της ελληνικής κοινωνίας στην ολότητά του**. Διότι, παρόλο που επρόκειτο για ένα ερώτημα κοινό και για τις δύο αντίπαλες πολιτικές γραμμές διακυβέρνησης, κατά τη διάρκεια των κυβερνήσεων της ΕΡΕ η προσπάθεια προσαρμογής στις αρχές του φιλελευθερισμού ήταν μάλλον μονόπλευρη. Ενώ, δηλαδή, επιδιώχθηκε και, ως ένα σημείο, επιτεύχθηκε η οργάνωση των οικονομικών και πολιτειακών δομών της χώρας πάνω στο φιλελεύθερο πρότυπο της

³²⁴ Να σημειωθεί ότι από τον Ιούλιο του 1946 έως τον Οκτώβριο του 1951, σύμφωνα με τον Ν. Αλιβιζάτο, τα έκτακτα στρατοδικεία επέβαλαν, με το Γ' Ψήφισμα και τον Α.Ν. 509, 7.500 θανατικές καταδίκες, εκ των οποίων οι 4.000 με 5.000 εκτελέστηκαν. (Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση: 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 520-521). Τον ΑΝ 509 ακολούθησε, ωστόσο, μια σειρά άλλων παρόμοιων περιοριστικών νόμων, με τους οποίους το κοινωνικό κλίμα γινόταν περισσότερο ζοφερό: ο ΑΝ 512/1948 «περί ασφαλείας των εταιρειών κοινής ωφελείας», με τον οποίο αποκλείονταν από τέτοιου είδους εταιρείες όσοι είχαν «αντεθνικές» πεποιθήσεις· ο ΑΝ 516/1948 «περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων υπαλλήλων και υπηρεσιών», βάσει του οποίου οι «αντιφρονούντες» έχαναν το δικαίωμα πρόσληψης και εργασίας στο δημόσιο τομέα. (Μη νομιμόφρωνων, σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 1, εθεωρείτο ο υπάλληλος ο οποίος «πιστεύει εις τα κηρύγματα των προπαγανδιστών και επιχειρούντων την ανταρσίαν, εμφορείται από αντεθνικάς αντιλήψεις ή προπαγανδίζει υπέρ του Κομμουνιστικού Κόμματος ή των μετ' αυτού κατά του Κράτους συμπραττόντων»)· το Νομοδιάταγμα 616/1948, με το οποίο διαβρώθηκε η ανεξαρτησία του δικαστικού σώματος, καθώς ελεγχόταν από τις «μαρτυρίες» των έμπιστων στους κυβερνητικούς μηχανισμούς προσώπων· το ψήφισμα ΜΑ/1948, με το οποίο έχαναν διακρίσεις, βαθμούς ή και σύνταξη οι στρατιωτικοί που δρούσαν «αντεθνικώς»· η αστυνομική διάταξη 1081/1948, βάσει της οποίας οι αρχηγοί των ελληνικών οικογενειών υποχρεούνταν «να παρέχουν εις το Αστυνομικόν Τμήμα πάσαν παρ' αυτού ζητηθησομένην πληροφορίαν».

³²⁵ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 447. Αναφερόμενος στα μέτρα του Παπανδρέου για την εξάλειψη του νοσηρού μετεμφυλιακού κλίματος, σημειώνει, ωστόσο, ότι αυτά ήσαν «ατελή στην πραγματικότητα».

μεγιστοποίησης των επενδύσεων και της έντασης των παραγωγικών ρυθμών -σε συνάρτηση με ένα ισχυρό κοινοβούλιο αντίστοιχα-, εντούτοις ο αυταρχισμός της δεξιάς πολιτικής δεν επέτρεψε την τήρηση ανεκτικής στάσης απέναντι στις απόψεις ή τις πράξεις του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας, ούτε εγγυήθηκε την πραγματική ελευθερία της έκφρασης των λαϊκών σχημάτων αντίδρασης. Αντίθετα, ο περιορισμός του ιδεολογικού ρόλου του αντικομμουνισμού, η απόπειρα απαγκίστρωσης του συνδικαλισμού από τον έλεγχο της Δεξιάς και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, τα οποία υπήρξαν προτεραιότητες της κυβερνητικής δράσης της ΕΚ, αποτελούν αποδείξεις για την ολόπλευρη αντιμετώπιση του ερωτήματος του φιλελευθερισμού από πλευράς της³²⁶. Αν και δεν συμφώνησε ποτέ με την αριστερή-κομμουνιστική ιδεολογία, ωστόσο ο Γ. Παπανδρέου επέτρεψε τη Μαραθώνια πορεία για την ειρήνη το Μάιο του '64, επέμεινε στην άσκηση διώξεων κατά των δικαστών του Αρείου Πάγου για απόπειρα συγκάλυψης των ενόχων της δολοφονίας Λαμπράκη, έθεσε για πρώτη φορά θέμα αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης και είχε ετοιμάσει, αλλά δεν πρόλαβε να το καταθέσει στη Βουλή, νομοσχέδιο για την άρση των “εκτάκτων μέτρων” της περιόδου του Εμφυλίου και για την κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων³²⁷.

Μπορεί, βεβαίως, ο φανατικός αντικομμουνισμός της δεκαετίας του '50 να είχε χάσει την εποχή αυτή το βάρος του ως ιδεολογική βάση της αναπαραγωγής της ταξικής εξουσίας³²⁸. το γεγονός αυτό δεν ακυρώνει, όμως, το “άνοιγμα” προς το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας που επεδίωξε ο αρχηγός της ΕΚ -δεδομένου, άλλωστε, ότι η ιστορική αυτή συγκυρία ίσχυε και για την παράταξη της ΕΡΕ. Επιπροσθέτως, η ψήφιση του ν. 4361 από τη Βουλή το Σεπτέμβριο του 1964, ο οποίος προέβλεπε την αναλογική προς την αριθμητική δύναμη των συνδικάτων αντιπροσώπευση, απάλλασσε τις «δημοκρατικές μόνο στους τύπους» εργατικές ενώσεις³²⁹ από τον μέχρι πρότινος ασφυκτικό κρατικό έλεγχο του Υπουργείου Εργασίας, της Ασφάλειας και των διαφόρων θεσμών χρηματοδότησής τους, ενώ ταυτόχρονα εμπόδιζε την εμφάνιση ελεγχόμενων από τη ΓΣΕΕ συνδικάτων-“μαϊμού”. Τέλος, σημαντικός δείκτης της επιδιωκόμενης φιλελευθεροποίησης της κοινωνίας από

³²⁶ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 161.

³²⁷ Για περισσότερα, Α. Πεπονής, *ό.π.*, σ. 48 & Β. Νέτας, «Οι κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου», *ό.π.*, σ. 28.

³²⁸ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 161.

³²⁹ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α, σ. 220. Σχολιάζοντας, ωστόσο, τα μέτρα της ΕΚ για τα συνδικάτα και τις εργατικές ενώσεις, ο Χαραλάμπης παραδέχεται ότι η Κεντρική διακυβέρνηση δεν εφάρμοσε μεν την τρομοκρατία της Δεξιάς, υποστηρίζει όμως ότι επεδίωκε έναν «ταξικά ακίνδυνο, πολιτικά ενσωματωμένο συνδικαλισμό»· υπό την έννοια ότι οι στόχοι των εργατικών ενώσεων έπρεπε πάση θυσία να παραμένουν οικονομικοί και να μην μετασχηματίζονται σε πολιτικούς, ούτως ώστε να μη διασαλευτεί η τάξη του αστικού περιβάλλοντος. (Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 163).

πλευράς της Κεντρώας κυβέρνησης είναι και η μέριμνά της για μεταρρυθμίσεις στην εκπαίδευση. Καθώς πρόκειται για ένα ζήτημα που θα αναλυθεί στη συνέχεια, οπότε και θα παρουσιαστεί πλατύτερα τόσο η θετική σημασιοδότησή του όσο και η δριμεία κριτική κάθε πλευράς, μπορούμε απλώς να υποστηρίξουμε εδώ τη σημασία για την πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας της παροχής δωρεάν εκπαίδευσης, της εισαγωγής της δημοτικής γλώσσας και στις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης, αλλά και της διδασκαλίας των αρχαίων συγγραφέων από μεταφράσεις, προκειμένου εκείνη να μπορέσει να υπερπηδήσει (με τη βοήθεια αυτών των φιλολαϊκών μέτρων) την υπαρκτή ως προς την πρόσληψη της κουλτούρας ανισότητα.

Το ενδιαφέρον και συνάμα παράδοξο, βεβαίως, είναι ότι και ο απόλυτα πλειοψηφών Γ. Παπανδρέου στο κυβερνητικό πρόγραμμά του επέλεξε το *τεχνοκρατικό* ιδεολογικό μοντέλο δράσης. Ενδιαφέρον, διότι αποκαλύπτει σε ένα σημείο τις πραγματικές αστικές-καταναγκαστικές του αντιλήψεις για τις συνθήκες, κάτω από τις οποίες θα έπρεπε να πορευτεί η χώρα· και συνάμα παράδοξο, επειδή έναν παρόμοιο τεχνοκρατικό εκσυγχρονισμό πρότεινε και ο αποπεμφθείς Καραμανλής. Και μολονότι θα ήταν αρκετά διαφωτιστική η εμβάθυνση στις ομοιότητες και των δύο φορέων εξουσίας ως προς την άσκηση της συνολικής κυβερνητικής πολιτικής τους, στην παρούσα ανάλυση θα πρέπει να περιοριστούμε στο πεδίο των συσχετισμών της εκπαιδευτικής πολιτικής της μιας ή της άλλης πλευράς, ώστε να διακρίνουμε πιθανές ομοιότητες ή διαφορές καθώς και τις εμφανείς ή λανθάνουσες πτυχές καθεμιάς.

Ευθυγραμμισμένη, λοιπόν, με το ισχυρό καπιταλιστικό μοντέλο πολιτικής διακυβέρνησης των ανεπτυγμένων δυτικών κοινωνιών, η Ελλάδα της δεκαετίας του '60 επιχειρεί, άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο, **να συγκεράσει** στη χάραξη της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής της **τη φιλελεύθερη προσέγγιση με τον τεχνοκρατισμό**. Έτσι, η άποψη του πολιτικού ρεύματος του φιλελευθερισμού ότι η εκπαίδευση αποτελεί τη διαδικασία εκείνη, μέσω της οποίας -και με την παράλληλη εφαρμογή των αρχών της αξιοκρατίας, της ισότητας και του ουμανισμού- ολοκληρώνεται **το άτομο** ως προσωπικότητα, κυριάρχησε σε σημαντικό βαθμό στις επίσημες απόπειρες εκπαιδευτικής δράσης. Και στον ίδιο βαθμό, επίσης, ισχυροποιήθηκε και κυριάρχησε και το τεχνοκρατικό μοντέλο, σύμφωνα με το οποίο η εκπαίδευση στοχεύει στην πολύπλευρη εξυπηρέτηση και ανάπτυξη **του συνόλου** -υπό την έννοια ότι η επαγγελματική αποκατάσταση του ατόμου αποτελεί μεν το επιστέγασμα της μόρφωσής του μέσα από τις επάλληλες βαθμίδες της εκπαίδευσης, λειτουργεί δε ως προϋπόθεση για την οικονομική ευημερία της χώρας.

Αν και οι δύο αυτές προσεγγίσεις έχουν ως βάση τους τον εκπαιδευόμενο και την τελική πρόοδό του, διαφέρουν εντούτοις σημαντικά μεταξύ τους κατά το γεγονός ότι στη μεν φιλελεύθερη προσέγγιση η πρόοδος του πολίτη μέσω της εκπαίδευσης οδηγεί στην κοινωνία των καλλιεργημένων και πεπαιδευμένων πολιτών με τα *διακριτά ατομικά οφέλη*· στη δε τεχνοκρατική προσέγγιση το σύνολο των εκπαιδευμένων και μορφωμένων πολιτών-ιδιωτών εντάσσονται στην παραγωγική διαδικασία με απώτερο στόχο *την εν γένει οικονομική ευημερία* της κοινωνίας που αυτοί οι ίδιοι συναποτελούν. Ο ολοένα και πιο σφιχτός κρατικός παρεμβατισμός και το πέρασμα των κοινωνιών στο μονοπωλιακό καπιταλιστικό σύστημα³³⁰ υπήρξαν οι λόγοι, για τους οποίους δρομολογήθηκε «*σχεδόν αυτόματα*»³³¹ η πορεία προς τον τεχνοκρατισμό, δηλαδή από το ιδιωτικό προς το δημόσιο συμφέρον, σε όλες τις αστικές κοινωνίες –άρα και στην ελληνική της δεκαετίας του '60.

4.2.2 Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και τα (αναμενόμενα) παρελκόμενά της

Ο Γ. Παπανδρέου είχε εξαγγείλει, από τα μέσα Απριλίου κιόλας, τις βασικές μεταρρυθμιστικές τομές και κατευθύνσεις που επιθυμούσε για το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας, οι οποίες δόθηκαν στη δημοσιότητα στις 12 Ιουλίου 1964³³² και, τελικά, υποβλήθηκαν προς εξέταση και ψήφιση ως τρία διαφορετικά εκπαιδευτικά νομοσχέδια: «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως», «Περί Τεχνικής Εκπαιδεύσεως» και «Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίων». Το μόνο, ωστόσο, που ευδόκησε να ψηφιστεί από την Επιτροπή Εξουσιοδοτήσεως της Βουλής το καλοκαίρι του 1964 ήταν το πρώτο· ενώ τα δύο άλλα, λόγω των πολιτικών γεγονότων που σύντομα ακολούθησαν, ουδέποτε εφαρμόστηκαν –τουλάχιστον με τη μορφή που παρουσιάστηκαν.

³³⁰ Ο ανταγωνιστικός καπιταλισμός που εμφανίστηκε μετά την αποσύνθεση της φεουδαρχίας και είχε ως κύριο χαρακτηριστικό του την ολοένα και μεγαλύτερη αύξηση του κεφαλαίου των ιδιοκτητών των μέσων παραγωγής και την προσπάθειά τους για συνεχείς αλλαγές στην τεχνική, στο πέρασμα του 19^{ου} προς τον 20^ο αιώνα μετασχηματίζεται σε *μονοπωλιακό* με τη δημιουργία του χρηματιστικού κεφαλαίου, την εκμετάλλευση από τους ισχυρούς περισσότερων πια υπανάπτυκτων χωρών και την παντοδυναμία της πολιτικής των ολίγων στον παγκόσμιο χάρτη. Μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ωστόσο, τη θέση του ευρωπαϊκού καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα κατέλαβε ο αμερικανικός καπιταλισμός. (Βλ. Δ. Γ. Κασσιούρας, *Σύντομο Κοινωνικοπολιτικό Λεξικό*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σσ. 145-146 & Δ. Π. Διαμαντόπουλος, *Λεξικό Βασικών Εννοιών*, Πατάκης, Αθήνα 1990, σ. 218).

³³¹ Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 101.

³³² Να σημειωθεί, ωστόσο, ότι οι πρώτες απόπειρες της ΕΚ για μεταρρυθμίσεις στην Παιδεία σημειώθηκαν ήδη την περίοδο της βραχύβιας διακυβέρνησής της, έπειτα από τη νίκη της στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 (από 8/11 έως 24/12/1963). Ήδη τότε, λοιπόν, επιχειρήθηκε να καθιερωθεί η δωρεάν παιδεία σ' όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης και επίσης εγκαινιάστηκε ένα σύστημα υποτροφιών και άλλων εκπαιδευτικών επιχορηγήσεων. (Β. Νέτας, «Οι κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου», *ό.π.*, σ. 26).

Από τον πρόλογο ήδη της Εισηγητικής Έκθεσης επί του σχεδίου Ν.Δ. «περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως» μπορεί κανείς να διακρίνει τους λόγους, για τους οποίους το συγκεκριμένο νομοσχέδιο παρουσιάστηκε: «*διά την οικονομικήν ανάπτυξιν της χώρας και την πνευματικήν προκοπήν του Έθνους*»³³³. Αποτελούσε, δηλαδή, τμήμα ενός πλατύτερου πολιτικού σχεδίου δράσης της Ένωσης Κέντρου, ώστε αφενός η χώρα να ανακάμψει οικονομικά με την εισροή του ξένου κεφαλαίου και τις πολλαπλές επενδύσεις και αφετέρου να δοθεί στα μικροαστικά (αλλά και στα υπόλοιπα κατώτερα) στρώματα διέξοδος από την οικονομική τους δυσπραγία. Ανταποδοτικός πολιτικός στόχος από τη συγκεκριμένη μέριμνα, όπως πιστευόταν, θα ήταν «*η απαιτούμενη βάση της κοινωνικής συναίνεσης απέναντι στην εξουσία*»³³⁴ και αλυσιδωτά, η συνεχιζόμενη πρόοδος του τόπου.

Με το **Ν.Δ. 4379/1964** η ελληνική εκπαίδευση διαμορφώνεται ως εξής:

- Καθιερώνονται τρεις επάλληλοι τύποι σχολείων: το Δημοτικό, το Γυμνάσιο και το Λύκειο (έξι, τριών και τριών τάξεων αντίστοιχα).
- Θεσμοθετείται η δωρεάν παιδεία και η εννεαετής υποχρεωτική εκπαίδευση.
- Εισάγεται η δημοτική γλώσσα και στις τρεις βαθμίδες της εκπαίδευσης (στο Γυμνάσιο και το Λύκειο προβλέπεται η παράλληλη διδασκαλία και της καθαρεύουσας).
- Τροποποιείται το Πρόγραμμα μαθημάτων Μέσης Εκπαίδευσης και επέρχονται αλλαγές στον τρόπο διδασκαλίας (εισάγονται νέα μαθήματα, τα αρχαία ελληνικά διδάσκονται από μετάφραση, παύει πλέον από υποχρεωτικό το μάθημα των λατινικών).
- Καθιερώνεται το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο ως τίτλος εγγραφής στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση (καταργούνται δηλαδή οι εισαγωγικές εξετάσεις).
- Ιδρύεται το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ως Ανώτατο Όργανο μελέτης και εποπτείας των εκπαιδευτικών θεμάτων.
- Λαμβάνονται μέτρα για την επιμόρφωση των διδασκόντων και για την επιλογή του Εποπτικού Προσωπικού των σχολείων.
- Προβλέπονται μαθητικά συσσίτια.

Στην Εισηγητική Έκθεση του νομοσχεδίου η τριανδρία των εμπνευστών και δημιουργών του (ο Πρωθυπουργός και Υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Γ.

³³³ *Εισηγητική Έκθεση* επί του σχεδίου Ν.Δ. «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως», Κώδιξ Νομικού Βήματος, Έτος 12^{ον}, σ. 701. Η Προβατά, ωστόσο, κάνει λόγο για «προσδοκίες προφανώς υπερβολικές» και για έναν «υπερτονισμό του ρόλου του σχολείου», το οποίο, όπως πιστευόταν, «δε θα βοηθήσει μόνο στην ανάπτυξη της οικονομίας αλλά καλείται να βελτιώσει τη θέση της Ελλάδας σε διεθνές επίπεδο», . (βλ. Α. Προβατά, *ό.π.*, σ. 152).

³³⁴ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 105.

Παπανδρέου, ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων *Ευάγγελος Παπανούτσος* και ο Υφυπουργός, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, *Λουκής Ακρίτας*) επιχειρούν μία ιστορική αναδρομή στις σημαντικότερες εκπαιδευτικές πρωτοβουλίες από τη σύσταση του ελληνικού κράτους και εντεύθεν επιθυμώντας, με τον τρόπο αυτό, να ισχυροποιήσουν την επιχειρηματολογία τους για την *αναγκαιότητα* και την πληρότητα των μεταρρυθμίσεων που προτείνουν· αλλά και να καταδείξουν ότι πολλές από τις -ενδιαφέρουσες, κατά τη γνώμη τους- προτάσεις προηγούμενων κυβερνήσεων δεν υλοποιήθηκαν λόγω έλλειψης σαφών προγραμμάτων σπουδών και κυρίως λόγω της ατολμίας και του φόβου του πολιτικού κόστους.

Ωστόσο, παρόλο που οι **προτάσεις** της Ε.Κ. θεωρούνται αδιαμφισβήτητα **πρωτοποριακές** και **τολμηρές** για την εποχή (και τον τόπο), η στροφή προς τις «ανθρωπιστικές» σπουδές που επιχειρείται, φιλτράρεται, για μία ακόμη φορά, μέσα από το ισχυροποιημένο στις συνειδήσεις ελληνοχριστιανικό ιδεώδες του Συντάγματος του 1952, από το οποίο δεν διανοήθηκαν -αλλά ούτε και συνέφερε πολιτικά, προφανώς- να απεμπλακούν: «*Η μύησις των μαθητών εις τα δόγματα της Ορθοδόξου Χριστιανικής Πίστεως [...] θα αρχίζη από το δημοτικόν σχολείον*»· και αμέσως μετά: «*Το Γυμνάσιον θα έχη προορισμόν να προσφέρη επιμελημένην θρησκευτικήν και ηθικήν αγωγήν κατά το στάδιο της πρώτης ήβης*»³³⁵.

Οι **ιδεολογικές αγκυλώσεις** της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας είναι εμφανείς σε κάθε απόπειρα τεκμηρίωσης των προτεινόμενων αλλαγών και εκτείνονται από την κυβερνητική πρόθεση της «*επιβλέψεως και καθοδηγήσεως*» των μαθητών έως το «*θα επιδιωχθή [...] η χειραγώγησις αυτών*»³³⁶. από την αδυναμία να πάρουν το ρίσκο για τη διευθέτηση του γλωσσικού και την παράλληλη χρήση δημοτικής-λαϊκής και καθαρεύουσας-επίσημης

³³⁵ *Εισηγητική Έκθεσις*, Κώδις Νομικού Βήματος, σ. 703. Η συγγένεια των νέων εκπαιδευτικών στόχων με το παγιωμένο ελληνοχριστιανικό ιδεώδες καταφαίνεται, ως ξεκάθαρη πολιτική στάση της ΕΚ, και στην αγόρευση του Υφυπουργού Παιδείας της κυβέρνησης Λουκή Ακρίτα κατά τη διάρκεια σχετικής συνεδρίασης της Βουλής. Ενώ, λοιπόν, στο πλαίσιο των νέων στόχων αποκαλύπτεται ότι «το νομοσχέδιον φιλοδοξεί να δημιουργήση τον νέον σύγχρονον Έλληνα, να ευγενίση την προσωπικότητά του [...] και να τον καταστήση έναν ελεύθερον άνθρωπον και δημιουργικόν πολίτην εις τον σύγχρονον κόσμον», αμέσως μετά ο ίδιος μιλά για τις δύο «βρυσσόμενες που τείνουν να δημιουργήσουν την Ελληνικήν προσωπικότητα του Νέου Έλληνο», δηλαδή τον «Ελληνισμόν και την Ορθοδοξίαν». (βλ. συνεδρίασις ΚΔ΄ «Επί της αρχής, των άρθρων και του συνόλου του σχεδίου Ν.Δ. “περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως”», Παρασκευή 28-8-1964, Αρχείο της Ελληνικής Βουλής, σ. 502). Στα ίδια ακριβώς συμπεράσματα μπορεί να οδηγηθεί κανείς διαβάζοντας προσεκτικά ένα σημείο από την αγόρευση του βουλευτή της ΕΚ Ν. Αλαβάνου, όπου ο ίδιος αναφέρει: «Και ήμην υπέρμαχος και το πιστεύω και το διακηρύσσω ότι δεν πρέπει να μειωθούν αι ώραι των Θρησκευτικών. Ούτε μειούνται διά του υπό συζήτησιν σχεδίου Ν.Δ. Το Ευαγγέλιον θα διδάσκεται, κύριοι, και εις την Ε΄ και εις την ΣΤ΄ Δημοτικού. Επί πλέον εισάγεται εν έτερο μάθημα, η συμβολή της Ορθοδοξίας εις το σύγχρονον Ελληνικόν Κράτος». (Συνεδρίασις ΚΓ΄ της Βουλής, 27-8-1964, σ. 461)

³³⁶ *Εισηγητική Έκθεσις*, ό.π., σσ. 706 και 709 αντίστοιχα.

γλώσσας³³⁷ έως την απουσία προτάσεων για την προσχολική αγωγή· από τον αντίθετο προς τις επαγγελίες περί ισότητας «κλειστόν αριθμόν εισακτέων» στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση έως την πρόβλεψη ότι «παν βιβλίον προοριζόμενον διά σχολικήν χρήσιν προηγουμένως πρέπει να τύχη κρίσεως και εγκρίσεως υπό Επιτροπής»³³⁸. και από την υποτιθέμενη παροχή δωρεάν εκπαίδευσης με την κατάργηση των διατάξεων περί υποχρεωτικών εισφορών των μαθητών και τις εγγραφόμενες πιστώσεις για τη δωρεάν μεταφορά των μαθητών στα σχολεία τους έως την πραγματικότητα της έλλειψης μέριμνας για τους μαθητές της περιφέρειας, οι οποίοι φοιτούσαν σε Γυμνάσια ή Λύκεια μακριά από τον τόπο της μόνιμης κατοικίας τους και μετατρέπονταν αυτομάτως σε ενοικιαστές ή σε «οικότροφους» (οι οποίοι, έναντι υψηλότερου μισθώματος, εξασφάλιζαν και την εβδομαδιαία τροφή τους).

Θα πρέπει, ωστόσο, να παραδεχτούμε ότι οι προγραμματικές δηλώσεις τόσο του ίδιου του πρωθυπουργού όσο και των υπόλοιπων στελεχών της ΕΚ ως προς τις προτεινόμενες εκπαιδευτικές αλλαγές, υπήρξαν απόλυτα πιστές στο άρθρο 1 του ιδρυτικού Καταστατικού της ΕΚ, το οποίο, όπως είδαμε, ανέφερε ότι το Εθνικό Κόμμα της ΕΚ επεδίωκε την πραγματοποίηση της Κοινωνικής Δημοκρατίας. Έπειτα από μια μακρά περίοδο κυριολεκτικής απραξίας ή προσπαθειών περιορισμένης αποτελεσματικότητας γύρω από την εκπαιδευτική πραγματικότητα (σε συνδυασμό, μάλιστα, με τον αποκλεισμό των πολιτικά “ανένταχτων” και με την –τουλάχιστον- άδικη για τους πολλούς οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος), είναι **η πρώτη φορά που γίνεται λόγος για μία εκπαίδευση «όπου οι άνθρωποι θα ημπορέσουν μέσα εις τα πλαίσια της απολύτου ελευθερίας να απολαμβάνουν το σύνολο των κοινωνικών δικαιωμάτων»**³³⁹. Στην απροκάλυπτη δε παραδοχή των εκφραστών της γνωστής συντήρησης ότι θα πρέπει να υπάρχει σε κάθε νομό ένα πλήρες κλασικό γυμνάσιο «διά να εκπαιδεύονται μερικοί Έλληνες που είτε προορίζονται να είναι ηγέται του Ελληνικού λαού, είτε διότι έχουν την έφεσιν των γραμμάτων»³⁴⁰, η ΕΚ υπεραμύνεται της αναγκαιότητας θέσπισης της 9χρονης υποχρεωτικής εκπαίδευσης ως μοχλού «για την κατάργηση της κοινωνίας των ολίγων ανθρώπων και των πολλών πληβείων, όπου τα εκατομμύρια του λαού μας είναι λίπασμα δια

³³⁷ Η απόπειρα άρσης της διγλωσσίας, η οποία ακολουθήθηκε επί μακρόν στη διδασκαλία, υπήρξε συνταγματικό “αγκάθι” για την κυβέρνηση της Ε.Κ. Διότι η ίδια προχώρησε στην καθιέρωση της δημοτικής χωρίς προηγούμενη αναθεώρηση του ισχύοντος Συντάγματος του ’52, προκαλώντας, όπως θα δούμε, την μήνιν αρκετών νομικών και πολιτικών της συντηρητικής παράταξης.

³³⁸ *Εισηγητική Έκθεσις, ό.π., σ. 714.*

³³⁹ Συνεδρίασις ΚΔ΄ της Βουλής, (Λ. Ακρίτας), σ. 497. (Η υπογράμμιση δική μας).

³⁴⁰ Συνεδρίασις ΚΓ΄ της Βουλής, σ. 466. Ο βουλευτής της ΕΡΕ Γ. Λύχνος εμφανίζεται, ως ένα σημείο, υπέρμαχος των θέσεων της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

τους ολίγους»³⁴¹. Ταυτόχρονα, πιστή στη θέση της κοινωνικής ισότητας ότι «κράτος, το οποίον δεν παρέχει εις όλους τους πολίτας του ίσας ευκαιρίας να μορφωθούν και να αναπτύξουν τας ικανότητάς των, δεν αξίζει να ονομάζεται δημοκρατικόν»³⁴², αξιώνει τον εκδημοκρατισμό της ελληνικής παιδείας και προχωρά στην καθιέρωση της δωρεάν εκπαίδευσης³⁴³.

Παρά ταύτα, στις σύγχρονες προς τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια αντιδράσεις των συντηρητικών κύκλων αποτυπώνονται, εκτός από τις διαφορές, και οι *ομοιότητες* των δύο πλευρών. Μολονότι, δηλαδή, θα περίμενε κανείς να εγγράφονται στις κατηγορίες της συντηρητικής πλευράς οι αποκλίσεις της και μόνο από την ευαγγελιζόμενη την πρόοδο κυβέρνηση της Ε.Κ, εντούτοις ο κοινός παρονομαστής των δύο είναι ο εμφανής (και ο λανθάνων, συχνότατα) αστικά φιλελεύθερος τρόπος προσέγγισης της πραγματικότητας – στο άρμα του οποίου ήσαν αμφότερες προσδεμένες. Έτσι, με αφετηρία τις αναφορές τής τότε κυβέρνησης στον *κοινωνικό* ρόλο της εκπαίδευσης, καταλήγουμε στο πόρισμα ότι αυτή ως λειτουργία στόχευε, όπως και παλαιότερα, στο εξής δίπολο: **παροχή ειδικευσης** ή, αλλιώς, τεχνικών και εξειδικευμένων γνώσεων για την επιτυχημένη μελλοντική ένταξη των εκπαιδευόμενων στην αγορά εργασίας· ενώ ταυτόχρονα, επεδίωκε την **εγχάραξη ιδεολογίας** -υπό την έννοια ότι κάθε εκπαίδευση «κατατείνει να εγχαραίσει στους εκπαιδευόμενους τις αξίες και τα πρότυπα συμπεριφοράς, που πηγάζουν βέβαια πάντα από το χώρο της αστικής ιδεολογίας, αλλά που διαφοροποιούνται σχετικά κατά περίπτωση ανάλογα με τη μελλοντική κοινωνική θέση του εκπαιδευόμενου»³⁴⁴.

Δεδομένου, λοιπόν, ότι καμιά από τις αστικές κυβερνήσεις από την εποχή του Βενιζέλου κι έπειτα δεν εμφανίζεται να αρνείται (απεναντίας, αυτή ήταν μία εκ των βασικών θέσεων καθεμιάς) ότι το σχολείο είναι τυπικά «ανοιχτό» σε όλους τους μαθητές (η αξιοσύνη και η επιμέλεια των οποίων κατά τη σχολική τους φοίτηση ουσιαστικά καθορίζει και τη μελλοντική τους κοινωνική θέση), τη χρονική περίοδο που εξετάζουμε εντοπίζεται και πάλι το σύνθημα οξύμωρο σχήμα: των κατηγορών που επιτίθενται στους

³⁴¹ Συνεδρίασις ΚΔ΄ της Βουλής, (Λ. Ακρίτας), σ. 497.

³⁴² Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σ. 705.

³⁴³ Ορίζοντας ως «εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης» τη διαδικασία που ακολουθείται, ώστε τα σχολεία και τα πανεπιστήμια «να καταστούν κέντρα αγωγής των νέων ως πολιτών που θα είναι σε θέση να συμμετάσχουν αποτελεσματικά στο πολιτικό σύστημα της δημοκρατίας», η Ι. Λαμπίρη-Δημάκη συμπεραίνει ότι η δωρεάν εκπαίδευση της μεταρρύθμισης του '64 δεν μπορεί να υπαχθεί, ως μέτρο, στο ευρύτερο πεδίο του εκδημοκρατισμού της παιδείας. Παραδέχεται, βέβαια, ότι η παροχή δωρεάν παιδείας «είχε κάποια εξισωτική επίδραση» στους πολίτες όλων των κοινωνικών τάξεων· θεωρεί, όμως, ότι η επίδραση αυτή δεν ήταν τόσο σημαντική, «όση θα ήταν, αν η μεταρρύθμιση του 1964 είχε συνοδευτεί από παράλληλα ενισχυτικά και αντισταθμιστικά μέτρα για τον εκδημοκρατισμό του ευρύτερου κοινωνικού συστήματος». (Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Η έννοια του εκδημοκρατισμού της Εκπαίδευσης και η ελληνική πραγματικότητα», στο: *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα...*, *ό.π.*, σ. 160-162).

³⁴⁴ Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 16.

μεταρρυθμιστές και των δεύτερων που ψέγουν τους πρώτους, να αντλούν την επιχειρηματολογία τους από το ένα και αυτό θεωρητικό οπλοστάσιο -της αστικής ιδεολογίας! Κατ' ουσίαν, δηλαδή, τόσο οι συντηρητικοί όσο και οι «προοδευτικοί» δεν ήσαν παρά οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος, με στοχεύσεις κοινές ως προς την ιδεολογία, αλλά θέσεις μάλλον αποκλίνουσες ως προς την εφαρμογή ή την διατήρησή τους.

Διότι και η Ε.Κ., ως αστική κυβέρνηση, ταυτίζει την εκπαίδευση με την οικονομική ευημερία της χώρας, αλλά φροντίζει (όπως και όλες οι αστικές κυβερνήσεις πριν από αυτή) να **την εμφανίζει ως λειτουργία αυτόνομη** και ανεξάρτητη από την παραγωγή καθεαυτή. Το ότι, εκ του αποτελέσματος, οι γνώσεις και οι σπουδές του καθενός τον οδηγούν στο ένα ή στο άλλο επάγγελμα, αυτό ως γεγονός διαχωρίζεται *εντέχνως* και προβάλλεται ως επιχείρημα ότι ναι μεν η εκπαίδευση προσφέρει την εξειδίκευση, εντούτοις όμως η κατοχύρωση της επαγγελματικής θέσης αποκτάται, εντέλει, με την εμπειρία –η οποία, βεβαίως, κερδίζεται έξω και πέρα από τον εκπαιδευτικό θεσμό. Προεκτείνοντας λίγο περισσότερο τις σκέψεις αυτές, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι, παρόλο που η εμπειρία φαίνεται ως η άμεσα αναγκαία για την ένταξη οποιουδήποτε στην παραγωγή με αξιώσεις, αυτό ως μονόπλευρη πρακτική δε βρίσκει σύμφωνη την εκάστοτε ηγεμονία -εν προκειμένω και την Ε.Κ. Διότι η εκάστοτε κυρίαρχη-ηγεμονεύουσα τάξη, παρότι στις αστικές δημοκρατίες επικροτεί τον πλουραλισμό, με την παροχή εξειδίκευσης και την εγχάραξη ιδεολογίας επιδιώκει να εξοβελίσει τους κινδύνους της κοινωνικής ανισορροπίας ή μια πιθανή παρέκκλιση από τις βασικές αρχές της.

Ακόμη και αυτές όμως οι άρρητες «εγγυήσεις» για τη διατήρηση της κοινωνικής αναπαραγωγής δεν υπήρξαν αρκετές για να αποφευχθεί η δριμεία κριτική των συντηρητικών κύκλων προς την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου³⁴⁵. Και μολονότι, όπως είδαμε πρωτύτερα, ο ελληνοχριστιανισμός ως ιδεολογία δεν κλονίσθηκε ούτε κατά διάνοια από την Ε.Κ., τα αντανakλαστικά της συντήρησης υπήρξαν άμεσα, κυρίως λόγω του φόβου ότι ο κατακρημνισμός του τρίπτυχου “Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια” ήταν προ των πυλών. Τα περισσότερα συντηρητικά βέλη εκτοξεύτηκαν εναντίον της καθιέρωσης της δημοτικής ως παράλληλης προς την καθαρεύουσα γλώσσας στην Πρωτοβάθμια και στη Δευτεροβάθμια

³⁴⁵ Επρόκειτο, αναφέρει χαρακτηριστικά η Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, «για μια αναμενόμενη αντίδραση από μία ειδική κατηγορία προσώπων, η οποία επιβίωνε ως είδος από παλιά» και η οποία δεν επιθυμούσε καμιά απολύτως ανανέωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Η συγκεκριμένη “κατηγορία προσώπων” στόχευε, λέει, στην «εκκόλαψη επιγόνων, οι οποίοι κραδαίνοντας πάντα τα ίδια συνθήματα για κίνδυνο του έθνους και της θρησκείας φόβιζαν το λαό, επωφελούμενοι από τη χαμηλή παιδευτική του στάθμη, την οποία άλλωστε οι ίδιοι αγωνίζονταν με κάθε τρόπο να διατηρήσουν». (Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Εκπαιδευτικά: τα αυτονόητα και ανεπίτευκτα*, Κέδρος, Αθήνα 2007, σ. 39).

εκπαίδευση· αλλά και εναντίον της κατάργησης των Αρχαίων Ελληνικών από το πρωτότυπο στα Γυμνάσια. Με υπόμνημά της η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών αντιδρά άμεσα και χαρακτηρίζει τη μεταρρύθμιση «*πείραμα*» και μάλιστα «*εις οργανισμόν ασθενικόν κατά κοινήν ομολογίαν, ο οποίος ούτω διαλύεται, ίνα ανασυντεθῇ ἐξ υπάρχης*». Και συνεχίζει σχετικά με τη γλώσσα συμπλέκοντάς τη με το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες: «*Εἶναι ὁμῶς ἀνάγκη, ἵνα ὡς γλωσσική βάση απομείνῃ ἡ καθαρῆουσα μετὰ τὴν ὁποίαν συνδέεται ὁ θρησκευτικός, ὁ πολιτικός καὶ ὁ ἐπιστημονικός βίος τοῦ ἔθνους*»³⁴⁶.

«*Γλωσσαμύντορες*» χαρακτηρίζει λίγους μήνες πριν δημοσίευμα της εφημερίδας *Τα Νέα* ορισμένους καθηγητές της Φιλοσοφικής Αθηνών, οι οποίοι «*φανατίζουν τοὺς ἀκατατόπιστους φοιτητὰς τοὺς με γελοία καὶ κωμικὰ ἐπιχειρήματα*». Και παραθέτει μερικά ἐκ τῶν επιχειρημάτων: «*Μετὰ τὴν κατάργησιν τῶν Λατινικῶν ἀποξενωνόμεθα ἀπὸ τοῦ ΝΑΤΟ*» ἢ «*ἀκόμη καὶ οἱ Γιουγκοσλάβοι, ποὺ εἶναι κομμουνιστὰς, διδάσκουν Λατινικά*» ἢ, ἐπίσης, «*τὸ μεγαλεῖον τῆς μεγαλοπρεπείας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης ἀπειλεῖται μετὰ τὰς μεταφράσεις*»³⁴⁷.

Στις ἀξίες τοῦ ελληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἀναφέρεται ἐπίσης τὸ Υπόμνημα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνών καὶ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς κάνει καὶ ἡ Εταιρεία Ἑλλήνων Φιλολόγων: «*Ἡ πραγματοποιήσις τῶν ἐξαγγελλέντων μέτρων θὰ καταστήσῃ ἀδύνατον τὴν παροχὴν εἰς τοὺς μαθητὰς τῆς ὑπὸ τῶν συνθηκῶν τοῦ παρόντος ἀπαιτουμένης μορφώσεως. Ἐπιπροσθέτως δὲ, θὰ ἀποκόψῃ τὴν νέαν γενεάν ἀπὸ πάσαν γνησίαν ἐπαφὴν μετὰ τὴν συντηρούσαν τὸ ἔθνος Ἑλληνοχριστιανικὴν παράδοσιν*»³⁴⁸.

Ὁ Ακαδημαϊκὸς καὶ πρόην Καθηγητὴς Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνών Π. Μπρατσιώτης σε ἄρθρο τοῦ στὴν *Καθημερινή*³⁴⁹ επικρίνει συλλήβδην τὴν Εισηγητικὴ Ἐκθεσὶς τοῦ Ν.Δ. 4379 καὶ χαρακτηρίζει «*ἀνιστόρητον*» τὴν ὀρθογραφία τῆς δημοτικῆς γλώσσας. Ομοίως ὁ Κ. Γεωργούλης, τέως Διευθυντὴς τοῦ Διδασκαλείου Μέσης Ἐκπαίδευσης καὶ Γεν. Γραμματέας τῆς Εταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων, πάλι ἀπὸ τὴν *Καθημερινή*, ἀναφέρεται στὴν ἰδρυσιμὴν τοῦ Παιδαγωγικοῦ Ἰνστιτούτου, τὸ ὁποῖο λέει: «*Μας υπενθυμίζει παρόμοια Ἰνστιτούτα ἰδρυθέντα εἰς τὰς χώρας τοῦ παραπετάσματος διὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ὁλοκληρωτικὴν προσαρμογὴν πρὸς τὴν μονολιθικὴν εκπαιδευτικὴν ἰδεολογίαν τῶν ΣΟΒΙΕΤ*»³⁵⁰.

³⁴⁶ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Αθηνών, «Ἐπὶ τῶν Κυβερνητικῶν μέτρων περὶ τῆς Παιδείας», Ανατύπωσις ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος 1963-64, Αθήνα, 25 Αὐγούστου 1964.

³⁴⁷ *Τα Νέα*, 21-4-1964.

³⁴⁸ 21^η Τακτικὴ Γενικὴ Συνέλευσις τῆς Εταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων (29/4/1964), Ἀρχεῖο Εταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων.

³⁴⁹ *Καθημερινή*, 26/7/1964.

³⁵⁰ *Καθημερινή*, 4/8/1964.

Η Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων πνέει, επίσης, τα μένεα για τη μεταρρύθμιση και μεταξύ άλλων το Δελτίο της αναφέρει: «ο παραγκωνισμός της καθαρευούσης ή η δήθεν ισοτιμία της με την Δημοτικήν σημαίνει αγραμματοσύνη»³⁵¹. Με ψήφισμα, μάλιστα, έπειτα από Γενική Συνέλευση των μελών της Ένωσης, των αδιόριστων καθηγητών Θεολογίας και άλλων παρισταμένων στον αθηναϊκό κινηματογράφο ΑΚΡΟΠΟΛ, το νομοθέτημα που ορίζει τα θρησκευτικά ως δευτερεύουσας σημασίας μάθημα χαρακτηρίζεται «εκτρωματικών». Εν συνεχεία, προτείνεται «να γίνη κάθαρσις του Υπουργείου Παιδείας εξ όλων των στοιχείων εκείνων, τα οποία έχουν εκδηλωθή υλιστικώς και αντιχριστιανικώς και απορροδόζως» και συγκεκριμένα: «ο Γενικός αυτού Γραμματέυς κ. Παπανούτσος, του οποίου τα συγγράμματα βρίθουν αντιχριστιανικών ιδεών» αλλά και «ο καλύπτων τούτον Υφυπουργός Παιδείας κ. Α. Ακρίτας»³⁵².

Προχωρώντας ακόμη παραπέρα, η Πανελλήνια Ένωση Αδιόριστων Θεολόγων καταθέτει μήνυση στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας κατά του Ευάγγελου Παπανούτσου «επί αθεΐα» παραπέμποντας σε «επισημάνσεις ειδικών επί των θρησκευτικών ζητημάτων» (για την τεκμηρίωση του αντιχριστιανισμού και της αντιορθοδοξίας του) σε φύλλα της εφημερίδας *Τύπος* και των θρησκευτικού περιεχομένου περιοδικών *Ζωή* και *Σπίθα*.. Ταυτόχρονα, επικαλείται ως συμπληρωματικό αποδεικτικό στοιχείο δημοσίευμα του εναγόμενου στο περιοδικό «*Επιστημονική Ηχώ*», κατά την περίοδο που εκείνος ήταν Υποδιευθυντής της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Τριπόλεως, για το οποίο είχε ζητηθεί, ύστερα από πρόταση του Μητροπολίτη Δράμας, η απόλυσή του.

Ακόμη χειρότερο, όμως, είναι το γεγονός ότι τη μηνυτήρια αυτή αναφορά προσυπογράφουν συνολικά 21 κληρικοί και λαϊκοί μεταξύ των οποίων και ο Ακαδημαϊκός Π. Μπρατσιώτης, ο Καθηγητής Πανεπιστημίου Π. Τρεμπέλας, ο Φιλόσοφος Κ. Γεωργούλης, ο βουλευτής Ευ. Τομαράς και ο τότε ιεροκήρυκας της Αρχιεπισκοπής Αθηνών και μετέπειτα Μητροπολίτης Φλώρινας Αυγ. Καντιώτης, αποδεχόμενοι τους χαρακτηρισμούς του Παπανούτσου «*Ιούδας της Εκκλησίας*» και «*Δούρειος ίππος της Ελληνικής Παιδείας*»³⁵³.

³⁵¹ Δελτίον Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, Φύλλον 35, Μάιος - Ιούνιος 1964.

³⁵² Ψήφισμα της Πανελληνίου Ενώσεως Αδιόριστων Θεολόγων, 15 Νοεμβρίου 1964, παράγρ. 3 & 4. Παρόμοιο ψήφισμα κατατέθηκε και στις 31-1-1965 στον Βασιλιά, την Κυβέρνηση, τα κόμματα και τις εφημερίδες από τα μέλη της Χριστιανικής Εστίας και τα λοιπά χριστιανικά σωματεία Πατρών, με το οποίο ζητούσαν να επανέλθει ως βασικό (και με τις ίδιες ώρες διδασκαλίας) το μάθημα των θρησκευτικών αλλά και «να γίνη κάθαρσις του Υπουργείου Παιδείας», *Πελοπόννησος Πατρών*, 2/2/1965.

³⁵³ Να σημειωθεί ότι μετά την κατάθεση της μήνυσης, η Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδας ανέθεσε τη εξονυχιστική μελέτη των συγγραμμάτων τού τότε Γεν. Γραμματέα του ΥΠΕΠΘ Ευ. Παπανούτσου στους Μητροπολίτες Φθιώτιδος και Μυτιλήνης, προκειμένου να εισηγηθούν «περί των ληπτέων πνευματικών επιτιμίων». Στο φύλλο της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1964 της εφημερίδας *ΗΜΕΡΑ* δημοσιεύεται η Έκθεση του

«Ο δογματισμός και η αστυνόμευσις της σκέψεως δεν υπήρξαν ποτέ χαρακτηριστικά της Ελληνικής Εκκλησίας», θα απαντήσει από το βήμα της Ιεράς Συνόδου, όπου είχε προσκληθεί σε συζήτηση περί των εκκλησιαστικών ζητημάτων στις 26 Νοεμβρίου 1964, ο Υφυπουργός Παιδείας Λουκής Ακρίτας. Υπερασπιζόμενος δε τον Ευ. Παπανούτσο, τοποθέτησε την αναστάτωση που προκλήθηκε σε άλλη βάση: «*Αλλ' εάν η επίθεσις κατά του κ. Ε. Π. Παπανούτσου έχη ως στόχον την εκπαιδευτική αναγέννησιν, πρέπει να πληροφορήσω τους οργανωτάς τής κομματικής αυτής εκστρατείας ότι ματαιοπονούν*»³⁵⁴.

Συνεχίζοντας τις επιθέσεις τους προς την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση οι συντηρητικοί θεολογικοί κύκλοι επέμειναν στην επιχειρηματολογία τους ότι οι προτεινόμενες αλλαγές δεν προάγουν τον άνθρωπο «*εις το καθ' ομοίωσιν Θεού*»³⁵⁵. ενώ παράλληλα αναφέρονταν σε κρίσιμους καιρούς, κατά τους οποίους «*περιβαλλόμεθα από έθνη, τα οποία, παρά τας φιλοφρονήσεις των, επιζητούν εδάφη μας*», αλλά και όπου «*αναρχικά ιδέαι, αντεθνικά και αντιχριστιανικά συνθήματα, αντικοινωνικά και ανελεύθερα συστήματα καλλιεργούνται ελευθέρως και αναισχύντως μεταξύ της νεολαίας*»³⁵⁶.

4.2.3 Η ελλοχεύουσα κομμουνιστική απειλή

Αποκρυπτογραφώντας τις τελευταίες κατηγορίες περί «αναρχικών ιδεών» και περί «αντικοινωνικών και ανελεύθερων συστημάτων» οδηγούμαστε στον πυρήνα του **διάχυτου αστικού φόβου** για την επικράτηση των κομμουνιστικών ιδεών. Βεβαίως, για τη διόγκωση του αντικομμουνιστικού μένους στο εσωτερικό της χώρας, πέραν του αναμφίβολου μεριδίου ευθύνης που είχαν οι αμιγώς δεξιές-συντηρητικές μετεμφυλιακές κυβερνήσεις, σημαντική ήταν, επίσης, και η συμβολή και της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου. Διότι, εκτός του ότι ως φορέας της εναλλακτικής -σε σχέση με τις προηγούμενες κυβερνήσεις- εκλογικής και πολιτικής λύσης δεν πήρε σαφείς αποστάσεις από την προσδοκία των συντηρητικών προκατόχων της (αλλά και του ενεργού παρακράτους) για τη συντριβή των παλαιών «συμμοριτών», επιπροσθέτως περιέθαλψε κι ακόμη-ακόμη ενεργοποίησε ξανά τους γνωστούς υψηλούς αντικομμουνιστικούς τόνους.

Μητροπολίτη Φθιώτιδας για το συγκεκριμένο θέμα, στην οποία υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι «το πλαστόν δημιούργημα του [ενν. του Παπανούτσου], το λεγόμενον “Ηθικόν Τέρας”, απηχεί τους ιδικούς του φιλοσοφικούς δογματισμούς [...]· συνεπώς κρίνω ότι είναι ιδιαίτερος επικίνδυνον να ηγείται ο δημιουργός τούτου, υπευθύνου Εθνικής θέσεως».

³⁵⁴ *Ελευθερία*, 27/11/1964.

³⁵⁵ *Ζωή*, 20 Αυγούστου 1964, σ. 242.

³⁵⁶ *Ζωή*, 1 Οκτωβρίου 1964, σ. 290.

Το δραματικό στην περίπτωση της ΕΚ ως κυβερνητικής αρχής ήταν ότι –εξαιτίας, ακριβώς, των δικών της πολιτικών επιλογών- συχνά εξαναγκαζόταν να *κινείται οριακά* ανάμεσα στις προγραμματικές δηλώσεις της για παροχές απέναντι στις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που είχαν βιώσει κάθε είδους αποκλεισμούς και στο ιδεολογικό αστικό σύμπλεγμα, από το οποίο και η ίδια είχε αναδυθεί (με παραλλαγμένο, ωστόσο, ένδυμα). Δεδομένου, μάλιστα, ότι η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου ουδέποτε αναζήτησε πολιτικά αλλά ούτε και διέθετε εντέλει τον αυταρχισμό των προκατόχων, η *εσωτερική της* αυτή *αντινομία* (εξαγγελιών και πρακτικής εφαρμογής) αρκετές φορές την έφερε σε τρομερή δυσκολία όχι μόνον να δράσει μα και να πείσει για τις προθέσεις της την *ήδη διαμορφωμένη* συντηρητικά ελληνική κοινωνία -την κοινωνία που *είχε πλαστεί* πλέον με τη συντήρηση. Όχι γιατί κάτι τέτοιο πρόσταζε η οικονομική ανάπτυξή της³⁵⁷, αλλά επειδή όλα τα πολιτικά πλέγματα εξουσίας θεμελίωσαν στις συνειδήσεις της μεγάλης μάζας των πολιτών την αίσθηση ότι όφειλαν να ανήκουν στην πρόοδο (την οποία τους υπόσχονταν) και όχι στην οπισθοδρόμηση, γεύση της οποίας είχαν ήδη πάρει (στις αναλογίες της συνεχούς διαφώτισης) με τους πρωταιτίους του εμφύλιου, τους κομμουνιστές³⁵⁸. Και μολονότι η πρόοδος αυτή αναφερόταν πάντοτε ως ένας δύσβατος δρόμος, με πολλές θυσίες από τον κάθε πολίτη, τελικά, κατέληγαν ότι ήταν μονόδρομος για την εθνική και κοινωνική ύψωση –στο βαθμό που το κατόρθωσαν και οι προηγμένες κοινωνίες της Δύσης.

Η κυβέρνηση της Ε.Κ. που σχηματίστηκε έπειτα από τη συντριπτική νίκη της στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964 είχε δύο απειλητικά στοιχεία για τους αντιπάλους της, τις μετεμφυλιακές, δηλαδή, δομές της εξουσίας: από το ένα μέρος δημιουργούσε στο λαό την αίσθηση της «πραγματικής αστικής νομιμότητας μέσα από τη διαδικασία πραγματικής

³⁵⁷ Από το τέλος του εμφύλιου και μέχρι την εκλογική νίκη της Ε.Κ διπλασιάζεται η αγροτική παραγωγή, η βιομηχανία αυξάνει κατά 100% τα κέρδη της, ο ελληνικός στόλος με ξένη σημαία αναρριχάται στην τρίτη θέση παγκοσμίως και το ακαθάριστο εθνικό εισόδημα αυξάνεται από 80 δολάρια πριν τον πόλεμο στα 500 δολάρια το 1964. Συμπληρωμένη, ωστόσο, η εικόνα της ελληνικής κοινωνίας περιλαμβάνει αύξηση των έμμεσων φόρων (η οποία πλήττει τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα), παραπλανητική αύξηση των ημερομισθίων συγκρινόμενη με το ποσοστό της αύξησης της παραγωγικότητας, αστυφιλία, οικονομία άμεσα εξαρτημένη από το ξένο κεφάλαιο (νεο-αποικιακού τύπου), εξαιρετικά μικρούς αριθμούς παραγόμενων βιομηχανικών προϊόντων και αίσθηση απουσίας ευνομούμενου κράτους. (βλ. Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σσ. 146-147).

³⁵⁸ Η επιβίωση αυτής της ψευδούς θεωρίας συνδέεται, σύμφωνα με τους Ριζά και Στεφανίδη, με την αναζήτηση από τα παρασκηνακά-εξωθεσμικά κέντρα εξουσίας των κατάλληλων ιδεολογικών ερεισμάτων για τη βέβαιη νομιμοποίησή τους. Υπό το πρίσμα αυτό, γίνεται κατανοητό ότι οποιαδήποτε αμφισβήτηση της δομής του ισχύοντος πολιτικού συστήματος (όπως λ.χ. αυτή που προκάλεσε το πολιτικό μεταρρυθμιστικό ρεύμα της ΕΚ) ερμηνευόταν ως ισοδύναμη με διολίσθηση προς τον κομμουνισμό. (Σ. Ριζάς – Ι. Στεφανίδης, «Οι πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα και η αμερικανική πολιτική 1964-1967», *Τα Νέα*, «Ιστορία του Νέου Ελληνισμού», τόμ. 9^{ος}, τευχ. 8^ο, σ. 120).

λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού»³⁵⁹. κι από μια άλλη οπτική δεν διέθετε σε επαρκή ποσότητα το στοιχείο του αντικομμουνισμού –«*παρ' όλο που και η ηγεσία και η Ε.Κ., σαν σύνολο παραγόντων, και οι μάζες που την υποστήριζαν ήταν αντικομμουνιστικές*»³⁶⁰. Προκειμένου λοιπόν να ενισχύσει τη θέση του αλλά και τη σχέση της κυβέρνησής του με το υπόλοιπο τμήμα της πολιτικής ζωής εντός και εκτός κοινοβουλίου, ο Πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου δεν αρκέστηκε απλώς στις άρρητες εγγυήσεις της συνέχισης της πολιτικής πεπατημένης, αλλά συχνά προέβη σε ανοιχτές δηλώσεις εναντίον του συνόλου του κομμουνισμού³⁶¹, θεωρώντας ότι συμφωνούσαν με αυτές ακόμη και οι οπαδοί-ψηφοφόροι του που προέρχονταν από τα αριστερά: «Ο Γ. Παπανδρέου, με μακρές δηλώσεις του (εφημερίδες, 27 Σεπτεμβρίου 1964) κατηγορεί την Αριστερά ότι, ενώ μετά “την συντριβήν της εις τον συμμοριτοπόλεμον” διακήρυσσε τη λήθη, στην οποία σιγά-σιγά ανταποκρίθηκε ολόκληρο το έθνος, αιφνιδιαστικά μεταβάλλει πολιτική και “επιστρατεύει την μνήμην” [...]. Αυτό –συνεχίζει ο Πρωθυπουργός– “αποτελεί πρόκλησιν προς το έθνος. Και δεν θα γίνη ανεκτή. Δεν θα επιτρέψωμεν την παραχάραξιν της ιστορίας προς παραπλάνησιν της σημερινής νεότητος η οποία δεν έχει ζήσει τα γεγονότα”»³⁶².

³⁵⁹ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 146.

³⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 147.

³⁶¹ Σύμφωνα με τον Άγγ. Ελεφάντη, ευθύς εξαρχής υπήρξε μια σχέση καθοδηγητική εκ μέρους του ΚΚΕ πάνω στις οργανώσεις και την ηγεσία της ΕΔΑ που, όμως, δε δημιουργούσε προβλήματα ανάμεσα στα δύο κόμματα. Κι αυτό συνέβη, διότι όλοι είχαν αποδεχτεί το πολιτικο-ιδεολογικό βάρος του ΚΚΕ κι επιπλέον όλοι χαρακτηρίζονταν κομμουνιστές τόσο ανάμεσά τους όσο και από την Ασφάλεια. Το τεράστιο ρεύμα που δημιουργήθηκε προς τις γραμμές της ΕΔΑ, ωστόσο, ύστερα από τις εκλογές του '58, ποτέ δεν απέκτησε οργανωτική σύνδεση με το εκτός Ελλάδας ΚΚΕ. Μόνο μέσα στη δίνη των Ιουλιανών (1965) θα αρχίσουν να δρουν ανεξάρτητα προς το δημοκρατικό πνεύμα της ΕΔΑ οι παράνομες οργανώσεις βάσης του ΚΚΕ κάνοντας τον περίφημο “κομματικό δυϊσμό” ακόμη πιο έντονο. (Βλ. Άγγ. Ελεφάντης, «1951-1967: ΕΔΕ-ΚΚΕ, τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς», στο: *1949-1967: η εκρηκτική εικοσαετία*, *ό.π.*, σσ. 31-32 & 35).

³⁶² Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 88. Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί στο σημείο αυτό ότι ο Γ. Παπανδρέου, πολιτικός σταθερά προσανατολισμένος στο αστικό πλέγμα συμφερόντων, είχε και προηγουμένως εκφράσει ανοιχτά την απόρριψη της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει η Δ. Παπαδημητρίου, ο Γ. Παπανδρέου συνυπέγραφε ένα άρθρο της *Καθημερινής* (15-1-1956) το οποίο ανέφερε ότι η ψήφος των «τιμίων Ελλήνων» θα διαλύσει το «Μέτωπον της Μόσχας» και πως «ο Δούρειος Ίππος δεν θα περάση τα εθνικά τείχη», ενώ ταυτόχρονα πρόσθετε ότι το ΚΚΕ και οι συνοδοιπόροι του θα πρέπει να τεθούν αυτομάτως εκτός των ορίων εθνικής πολιτικής νομιμότητας, δεδομένου ότι το κόμμα αυτό «υπήρξε κόμμα εθνικής προδοσίας και εγκλήματος». Το 1964, επίσης, ο αρχηγός της ΕΚ διαχώριζε τη δράση του κόμματός του τόσο από εκείνη «των επαγγελματιών εθνικοφρόνων» όσο και από των κομμουνιστών· και ακριβώς μετά υποστήριζε ότι η δράση του ΕΑΜ μόνο στην Κατοχή θα πρέπει να θεωρείται εθνική, ενώ την περίοδο του εμφυλίου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «εθνικόν έγκλημα». Σχεδόν ένα χρόνο πριν (16-11-1963), ο Γ. Παπανδρέου θα δηλώσει, εξάλλου, στο *Βήμα* ότι ο κομμουνισμός ήταν απειλητικός για το σύνολο του πολιτικού κόσμου αλλά και για το έθνος και επιπλέον ότι μόνον με τη «λελογισμένη λήθη» θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο αυτό. Τέλος, πρωθυπουργός πλέον το 1965 θα δηλώσει και πάλι στο *Βήμα* ότι η πολιτική της κυβέρνησης της ΕΚ διέφερε μεθοδολογικά από εκείνη της ΕΡΕ κατά το ότι στο συνωμοτικό, αστυνομικό και αντιδημοκρατικό πολιτειακό καθεστώς της τελευταίας, η ΕΚ αντιπρότεινε τη «συνεπή και ευρύτατη πολιτική», με τη δύναμη της οποίας, βεβαίως, «θα στέρευαν οι πηγές του κομμουνισμού». (βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 239-240, 242, 247 & 267).

Δεν υπάρχει, πάντως, καμιά αμφιβολία ότι «τα γεγονότα», τα οποία επικαλείται ο Πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου, επιδέχονται πολλών και διαφορετικών ερμηνειών – φορτισμένων κάθε φορά με το ειδικό πολιτικό βάρος και την τοποθέτηση εκείνου που τα παρουσιάζει. Αντίρρηση, ωστόσο, για το ότι τα γεγονότα καθαυτά -ως δράσεις προσώπων και ως διαδοχές πράξεων εγγραγμένων στην πολιτική και πολιτειακή εξέλιξη εν γένει- έχουν συμβεί ανεξαρτήτως επίκτητων αποχρώσεών τους, ασφαλώς και δεν είναι δυνατόν να υπάρξει. Ως εκ τούτου, οποιαδήποτε ανάλυση κι αν τύχουν, τα γεγονότα του εσωτερικού αλλά και του παγκόσμιου πολιτικού και κοινωνικοοικονομικού σκηνικού της περιόδου που εξετάζουμε είναι και σημαντικά και καταλυτικά για τη διαμόρφωση στις συνειδήσεις των πολιτών της *αίσθησης του κινδύνου* και της ύπαρξης ενός εχθρού –έξωθεν προερχόμενου και εντός μετασχηματιζόμενου: της ελλοχεύουσας κομμουνιστικής απειλής.

Τη δεκαετία του '60, η υδρόγειος όχι μόνον δεν έχει απαλλαχθεί από τις επακόλουθες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου συγκρούσεις και ανισότητες, αλλά πολύ χειρότερα εξακολουθεί να δονείται από πολλαπλάσιες διαμάχες συμφερόντων παρά τις κινήσεις καλής θέλησης για ειρηνική συνύπαρξη³⁶³. Το ψυχροπολεμικό κλίμα της δεκαετίας του '50 και η “ισορροπία του τρόμου” μεταξύ Σοβιετικών και ΗΠΑ (τότε ΕΠΑ) συνεχίζει να υφίσταται και τη δεκαετία του '60 αφενός εμπλέκοντας περισσότερο την περιφέρεια και αφετέρου εμπλουτισμένο με μια σειρά αυτονομιστικών κινημάτων, εμφυλίων και ανθρωποθυσιών. Κυρίως, όμως, αρχίζει να διαχέεται από τα καπιταλιστικά κέντρα η ιδέα ότι η σοβιετική πολιτική είναι επεμβατική -παρά τους ισχυρισμούς της- και ο φόβος μήπως, τελικά, η κομμουνιστική “επιδημία” ενσκήψει και σε άλλους λαούς ή κράτη της περιφέρειας.

Απόδειξη για τις μεθόδους και την τακτική της σοβιετικής πολιτικής αποτελεί, κατά τους αντιπάλους της, η προσπάθεια χειραγώγησης της επίσης κομμουνιστικής Κίνας, η οποία κατηγορεί τη ρωσική ηγεσία για «σοσιαλิมπεριαλισμό»³⁶⁴. η επέμβαση στα εσωτερικά πράγματα της Ρουμανίας με τους Ρουμάνους ηγέτες να «κατηγορούν ανοικτά τον Χρουστσόφ ότι προσπάθησε να ανατρέψει το γενικό γραμματέα του ρουμανικού ΚΚ

³⁶³ Η “*ειρηνική συνύπαρξη*” αποτέλεσε σύλληψη και εφαρμογή της μετα-σταλινικής σοβιετικής πολιτικής του Νικήτα Χρουστσόφ, κατά την οποία ο κομμουνισμός και ο καπιταλισμός μοιολόγι παραμένουν πολιτικά αντίπαλες θεωρίες, θα συνεχίσουν να υφίστανται μέχρις ότου εξουδετερωθεί η μία από την άλλη ειρηνικά. Οι πέντε αρχές της ειρηνικής συνύπαρξης, όπως τις ανέπτυξε ο ίδιος ο Χρουστσόφ στην Εισήγησή του στο 20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ το 1956 ήταν: α) αμοιβαίος σεβασμός της εδαφικής κυριαρχίας, β) εγκατάλειψη των επιθετικών-ιμπεριαλιστικών βλέψεων γ) απαγόρευση εκατέρωθεν ανάμειξης στις εσωτερικές υποθέσεις, δ) ισότητα στην εκμετάλλευση του διαστήματος & ε) αμοιβαία συνεργασία. (Β. Σκουλάτος –Ν. Δημακόπουλος –Σ. Κόνδης, *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, τεύχ. Γ', Γ' Εν. Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 2001, σσ. 305-306).

³⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 311

Γκεοργκίου Ντεζ»³⁶⁵. οι συνεχιζόμενες συγκρούσεις με τη Γιουγκοσλαβία· η κατάληξη της επέμβασής της στην Ουγγαρία με την “Άνοιξη της Πράγας” να καταπνίγεται και τη διακήρυξη του δόγματος Μπρέζνιεφ για την περιορισμένη ανεξαρτησία των χωρών του σοσιαλιστικού μπλοκ· ο μεταπολεμικός αποκλεισμός του Βερολίνου και η τελική διχοτόμησή του· η σύσφιξη των σοβιετικών σχέσεων με την Αίγυπτο του Νάσερ, με την Αλγερία, τη Συρία και το Ιράκ· η πρόκληση αντι-δυτικών εθνικιστικών εξεγέρσεων στη Λιβύη και το Σουδάν· η εμπλοκή της σοβιετικής διπλωματίας στο Κυπριακό· η διάχυση των κομμουνιστικών ιδεολογημάτων και εντός των ελληνικών συνόρων. Κι αυτό το τελευταίο ήταν ασφαλώς και το περισσότερο ανησυχητικό –τόσο εντός όσο και εκτός της χώρας.

Οι κοινωνικοί φορείς της εγχώριας συντήρησης, δηλαδή η Εκκλησία και οι ελεγχόμενοι από αυτή ορθόδοξοι θεολογικοί κύκλοι, μερίδα των Πανεπιστημιακών, αλλά και η συντριπτική πλειοψηφία του στρατού (ως πλατιά συντηρητικού τμήματος της κοινωνίας και συνάμα φορέας πολιτικής εξουσίας) ευθυγραμμισμένοι με την επίσημη έκφραση της ελληνικής πολιτικής συντήρησης³⁶⁶, στο ζήτημα αυτό θα ταυτιστούν και θα επικροτήσουν την *άρνηση* που εκφράζει ο μεσαίος χώρος του Γ. Παπανδρέου. Το ίδιο, όμως, θα κάνουν όχι μόνον οι εκπρόσωποι της ελληνικής πολιτικής συντήρησης, αλλά και όλοι οι *πραγματικοί* –νομιμοποιημένοι και μη– εκπρόσωποι της εξουσίας επί ελληνικού εδάφους. Παρά τη διαφορετική τους τοποθέτηση, λοιπόν, στα βουλευτικά έδρανα ή τις περιχαρακωμένες ιδεολογικο-κομματικές τους θέσεις, στο ζήτημα της καταδίκης της Αριστεράς και του έξωθεν κομμουνισμού, η σκυτάλη του αρχηγού της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλου θα βρει πολλές φορές (όπως και επί αρχηγίας του προκατόχου του Κ.

³⁶⁵ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 100.

³⁶⁶ Δύο αναφορές για τη στάση της συντηρητικής παράταξης απέναντι στο ζήτημα της κομμουνιστικής απειλής είναι πέρα για πέρα διαφωτιστικές. Η πρώτη τοποθετείται χρονικά το Φεβρουάριο του 1963 και είναι απόσπασμα από την εισήγηση της πρότασης της “βαθείας τομής” για την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1952. Μιλά ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής: «Στην Ελλάδα, οι δημοκρατικοί θεσμοί γίνονται αδιαλείπτως αντικείμενον καταχρήσεων [...]. Η πίεσις των κομμουνιστών, με την τριπλήν εντός εικοσαετίας απόπειραν όπως βία καταλάβουν την εξουσίαν, κατέστησε το πρόβλημα του κομμουνισμού ιδιαιτέρως οξύ και επομένως διάφορον από εκείνο το οποίο αντιμετωπίζουν αι χώραι αι οποίαι δεν εγνώρισαν παντάπασιν ή δεν εδοκίμασαν, εις ο μέτρον και ημείς, την ένοπλον δράσιν του». Η δεύτερη τοποθετείται χρονικά στις 21-9-1966 και εδώ παρουσιάζονται αποσπάσματα από την απαντητική επιστολή του πρώην βουλευτή της ΕΡΕ και τότε προέδρου της Ακαδημίας Αθηνών Κ. Τσάτσου στον Γ. Θεοτοκά σχετικά με την έκδοση των άρθρων του για την Αποστασία του 1965. Γράφει, λοιπόν, ο Τσάτσος, στην *Καθημερινή*: «Μίλησα πρώτα για εκείνους που ημιβλακίζουν από ευήθεια και εξαιτίας αυτής παρασύρονται από την οργανωμένη δύναμη του κομμουνισμού και γίνονται αθέλητα όργανα του [...]. Τόνοις πόσο ο φόβος να φανούν καθυστερημένοι, τους σπρώχνει προς τον κομμουνισμό και τους καταντά αθύρματα στα χέρια των επιτήδειων προπαγανδιστών του [...]. Η εμφάνιση διανοουμένων που έτσι επικροτικά πολιτικολογούν κάτω από ένα οποιοδήποτε α-πολιτικό προσωπείο, είναι από τα πιο νοσηρά συμπτώματα της κοινωνίας μας, και ο κομμουνισμός που θέλει να την αποσυνθέση, ευλόγως το υποδαυλίζει και το ενισχύει». Ν. Αλιβιζάτος, «Ο Κων/νος Τσάτσος και το Σύνταγμα του 1952», στο: *1949-1967- Η Εκρηκτική Εικοσαετία...*, *ό.π.*, σσ. 193-194 & 199).

Καραμανλή) το χέρι του ηγέτη της ΕΚ και Πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου³⁶⁷. αλλά και η αμερικανική διπλωματική σκέψη και δράση στον ελληνικό χώρο³⁶⁸ θα συμπλεύσει με τις πεποιθήσεις του κληρονόμου του ελληνικού θρόνου.

Φαίνεται, λοιπόν, τουλάχιστον παράδοξη η *σύμπτωση* των θέσεων όλου του εγχώριου πολιτικού φάσματος ως προς τη στάση και τη δράση του κομμουνισμού στη χώρα, δεδομένου ότι αυτόματα καταργεί τις μακρές, από την άποψη της χρονικής αφετηρίας τους, διαφορές στην ιδεολογική αντίληψη των εκπροσώπων της εξουσίας. Οι «*ανησυχίες*» που εξέφρασε προς τον Αμερικανό πρέσβη στην Ελλάδα Χ. Λαμπουίζ ο βασιλιάς Κωνσταντίνος το Γενάρη του '64 «*για την εξάπλωση του κομμουνισμού*»³⁶⁹, συμφωνούν με τις απόψεις που διατύπωνε στο τηλεγράφημά του προς την Ουάσιγκτον, στις αρχές του πολιτικά θερμού Αυγούστου του '65, ο αντικαταστάτης τού Χ. Λαμπουίζ Ρ. Άνσουτζ, σχετικά με τον αυξημένο κίνδυνο νέας εμφύλιας σύρραξης στη χώρα «*λόγω της ενδεχόμενης ένοπλης αντίστασης των κομμουνιστών και της πιθανής ανάμειξης των ανταρτών που είχαν διαφύγει στο ανατολικό μπλοκ το 1949*»³⁷⁰. Ταυτίζονται, όμως, και με τους ισχυρισμούς του αρχηγού της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλου, έπειτα από τη δημοσιοποίηση του σχεδίου “Περικλής”, ότι «*το σχέδιο είχε ως στόχο την κομμουνιστική αριστερά και όχι το κόμμα της ΕΚ*»³⁷¹, με τις ακόμη πιο σκληροπυρηνικές δηλώσεις του ίδιου, λίγο πριν το

³⁶⁷ Στον άτυπο συνασπισμό εναντίον του κομμουνισμού συμμετείχε ως τρίτη δύναμη και το κόμμα των Προοδευτικών με ιδρυτή και αρχηγό του τον σημαντικό μεν, συντηρητικού παρελθόντος δε (από το Λαϊκό Κόμμα και εν συνεχεία το Νέο Κόμμα) πολιτικό Σπ. Μαρκεζίνη. Την τελευταία, μάλιστα, περίοδο της χούντας των συνταγματαρχών, λίγο πριν αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας ο Ιωαννίδης, ο Γ. Παπαδόπουλος, σε μια προσπάθεια νομιμοποίησης της πολιτικής κατάστασης και επίτευξης της κοινωνικής συναίνεσης, έγινε Πρόεδρος και ταυτόχρονα διόρισε Πρωθυπουργό της “κυβέρνησης” τον Μαρκεζίνη. Επρόκειτο, βεβαίως, για έναν ψευδεπίγραφο κοινοβουλευτισμό και το εγχείρημα του Παπαδόπουλου σύντομα απέτυχε. (βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σσ. 259-262).

³⁶⁸ Σύμφωνα με τη Δ. Παπαδημητρίου, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η χώρα μας έδειξε στον ύψιστο βαθμό το θαυμασμό και τη νομιμοφροσύνη της προς την αμερικανική Πολιτεία και κυρίως προς την ιδεολογία της (την “ιδεολογία του ελεύθερου κόσμου” ή, αλλιώς, “αμερικανική ιδεολογία”): δεδομένου ότι η χώρα αυτή αποτελούσε, τρόπον τινά, το «πρότυπο», την «ηγέτιδα του αντικομμουνιστικού μετώπου» και –υποτίθεται– «συνδύαζε την καπιταλιστική ανάπτυξη με τη λαϊκή συμμετοχή και την κοινωνική δικαιοσύνη». Η εθνοκοφροσύνη, δηλαδή, των Ελλήνων πλέον δεν εξακολουθεί πλέον στον αντικομμουνιστικό αγώνα (χωρίς αυτό, φυσικά, να σημαίνει ότι δεν εξακολουθεί να στοχεύει και σε αυτόν), αλλά ως σημαίνον του αποκλεισμού των άλλων, των εχθρών του έθνους, γίνεται το ιδεολόγημα της ελευθερίας και της δημοκρατίας, του αντι-ολοκληρωτισμού και της προόδου εν γένει –συνθηκών, δηλαδή, που έχει ήδη επιτύχει η αμερικανική Πολιτεία. Ο «κακός μύθος του Αμερικανισμού» ανασκευάζεται, η εγχώρια καθημερινότητα παρουσιάζει εντυπωσιακές ομοιότητες με την αντίστοιχη αμερικανική (καταγγελτική συμπεριφορά, όρκοι νομιμοφροσύνης, κατασυκοφάντηση των πνευματικών έργων κ.α.)· κι, επίσης, έχει κατορθωθεί (με τη βοήθεια του Τύπου, με τη συνδρομή και την στρατηγική ετοιμότητα της CIA, με άλλες μυστικές χρηματοδοτήσεις κατά παραγγελία, οργανώσεις, συνέδρια και παγκόσμιας εμβέλειας οργανισμούς κ.α.) να γίνει συνειδητή η υπεροχή του αμερικανικού πολιτισμού έναντι του «σοβιετικού ολοκληρωτισμού-βαρβαρισμού». (Δ. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 175, 178-179 & 183-184).

³⁶⁹ Α. Παπαχελάς, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων, 1949-1967*, Εστία, 20^η έκδοση, Αθήνα 2007, σ. 157.

³⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 194.

³⁷¹ Στο ίδιο, σ. 159.

πραξικόπημα των συνταγματαρχών, ότι «το ελληνικό έθνος δε θα παραδοθεί ποτέ στους κομμουνιστές ή στον Ανδρέα Παπανδρέου»³⁷² (τον οποίο, προφανώς, εντάσσει στην κομμουνιστική χορεία), αλλά και με την επίθεση κομματικών παραγόντων της Δεξιάς καθώς και μερίδας του Τύπου προς τα Συμβούλια Επιλογής Επιθεωρητών της Π/θμιας και Δ/θμιας Εκπαίδευσης του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, στα τέλη του 1966, με την κατηγορία ότι αυτά ευνόησαν κομμουνιστές υποψηφίους («στοιχεία εθνικώς απαράδεκτα»), ένα μεγάλο μέρος των οποίων είχε λάβει μέρος στα Δεκεμβριανά και στο Συμμοριτοπόλεμο³⁷³. Η σύμπτωση, ωστόσο, καταδεικνύεται και στην αποκαλυπτική δήλωση-πεποίθηση του νόμιμα εκλεγμένου, πλην όμως αποδιωγμένου πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου, το Σεπτέμβρη του 1965, ότι ο ίδιος «ήταν η καλύτερη προστασία του συστήματος και του θρόνου έναντι των κομμουνιστών»³⁷⁴. αλλά και στην πρόταση του διπλωμάτη και συμβούλου του βασιλιά Κωνσταντίνου Δ. Μπίτσιου προς το σταθμάρχη της Μυστικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (CIA) των ΗΠΑ Τζακ Μώρυ, τον Ιανουάριο πλέον του 1967, ότι «αν η αμερικανική κυβέρνηση θέλει σοβαρά να αντικρούσει τη σοβιετική διείσδυση και την ανατρεπτική δράση των κομμουνιστών στο εσωτερικό, θα πρέπει να αντιδράσει με σοβαρότητα στις δραστηριότητες του Ανδρέα (ενν. Παπανδρέου)»³⁷⁵.

Στην πραγματικότητα, βεβαίως, η εν λόγω σύμπτωση, μολονότι παράδοξη, δεν είναι και ακατανόητη. Η ιδέα της αυτοπραγμάτωσης που πρότεινε ως στάση ζωής η ανανεωτική διανόηση και το νεολαιίστικο κίνημα, αποτελούσε ένα είδος απειλής για την καθορισμένη κοινωνική τάξη και ερχόταν σε μία κατά μέτωπο επίθεση προς «έννοιες όπως άσκηση, αποχή, αυτοπειθαρχία», τις οποίες διατηρούσε η αστική πολιτική, «ώστε να μην ανακλύπτουν απαιτήσεις και προσδοκίες ικανές να ανατρέψουν τις υφιστάμενες δομές και ιεραρχίες»³⁷⁶. Καθώς, λοιπόν, το ανανεωτικό αυτό πνεύμα εκφραζόταν ανοιχτά πλέον μέσα

³⁷² Στο ίδιο, σ. 300.

³⁷³ Ε. Γιωτοπούλου-Σισυλιάνου, *ό.π.*, σ.73-74.

³⁷⁴ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 218.

³⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 277.

³⁷⁶ Π. Κονδύλης, *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 232. Ο Κονδύλης ονομάζει την ηθική αυτή στάση ζωής “ασκητική” με παραμέτρους της αφενός την υπεροχή του πνεύματος έναντι της ύλης και αφετέρου τον ελεγκτικό ρόλο του Λόγου πάνω στον ηδονισμό που ξεχύνεται από τα ψυχόρμητα του ανθρώπου. Σημειώνει, ωστόσο, ότι αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο κατασκευάστηκε πολύ πριν την έλευση της αστικής κοινωνικής σύνθεσης, αλλά ότι η βασική του ιδέα δεν απεμπολήθηκε από αυτήν, καθώς «συμβιβάζοταν θαυμάσια με τις ανάγκες της συσσωρευτικής φάσης του πρώιμου καπιταλισμού» (σ. 233). Εκκινώντας από τέτοιου τύπου ιδεαλιστικές αφετηρίες, ο καθηγητής της Αποστολικής Διακονίας και προηγούμενος (1937-1940) Δ/τής Ανώτατης Εκπ/σης στο ΥΠΕΠΘ Θρ. Βλησίδης υποστήριζε ότι ο κομμουνισμός δεν ήταν παρά «ένας αχαλίνωτος υλισμός υπό την χαμηλωτέραν και στενωτέραν αυτού έννοιαν»· ενώ ο Κ. Τσάτσος θεωρούσε ότι οι κομμουνιστές ρέπουν προς την εκδικητικότητα κατευθυνόμενοι από ένα a priori ευδαιμονιστικό κίνητρο ανατροπής. Κατέληγε δε στο ότι η υλιστική κομμουνιστική θεωρία κατόρθωσε να φτιάξει ένα σύμπαν δογματικό, παρόμοιο με αυτό των θρησκειών, που όμως «δεν αποτεινόταν στα άλογα στοιχεία απόλυτης αξίας, όπως η αγάπη ή η αυτοθυσία, αλλά στα

από την αριστερή ριζοσπαστική ιδεολογία «ως τέλος της καταπίεσης του αστικού Εγώ»³⁷⁷, συνδέθηκε με το αντίπαλο ιδεολογικό δέος του σοβιετισμού και, εν συνεχεία, με τον απόηχο του έξωθεν κομμουνισμού στο εσωτερικό –από τα χρόνια κιόλας του εμφυλίου πολέμου. Τέτοιου είδους επικίνδυνα και ανατρεπτικά συνθήματα άγγιζαν όλο και περισσότερο το ελληνικό κοινό και υποχρέωναν τους νομιμοποιημένους εκπροσώπους της πολιτικής εξουσίας σε συνεχείς συσπειρώσεις στην αρχική γραμμή της άρνησής τους απέναντι σε ιδέες, ιδεολογήματα και θεωρίες που κατέτειναν στην αποδυνάμωση του δικού τους ιδεολογικού ρόλου. Με τη βοήθεια, μάλιστα, και των εξω-θεσμικών κέντρων εξουσίας και κοινωνικής συντήρησης, γινόταν διαρκώς μια από κοινού προσπάθεια να αποδυναμωθούν οι ξένες προς το συμφέρον και τις υποτιθέμενες ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας φωνές και να επικρατήσει, όπως προαναφέρθηκε, η κοινωνική ομοιομορφία. Η αποτελεσματικότητα των συσπειρώσεων επιβεβαιώθηκε, άλλωστε, αρκετές φορές κατά το παρελθόν, διότι χάρη σ' αυτές κατόρθωνε η αστική πολιτική εξουσία να διατηρεί τόσο τα προνόμιά της όσο και να αποκρύπτει επιμελώς τις κοινωνικές ταξικές σχέσεις και συγκρούσεις αρνούμενη την ύπαρξή τους.

Το δυσάρεστο, ωστόσο, για την “ασκητική” του αστικού συστήματος ήταν ότι στην εξουσία βρισκόταν πλέον ο μεσαίος πολιτικός χώρος, εντός του οποίου είχαν εμφιλοχωρήσει πρόσωπα και ιδέες της ανανεωτικής λογικής. Επίσημα, βεβαίως, ο μεσαίος χώρος δεν παρεξέκλινε της αστικής πορείας του. Το πρόβλημα, όμως, δεν αφορούσε το σύνολο αλλά τμήμα αυτού, καθώς μέσα στον ιδιότυπο συνασπισμό της Ένωσης Κέντρου υπήρχαν πρόσωπα, τα οποία, πέρα από το ότι συμφωνούσαν με την τεχνοκρατική αναγκαιότητα για βελτιωτικές ρυθμίσεις στην οικονομία, επιθυμούσαν και μια βαθύτερη

χαμηλότερα πάθη του ανθρώπου». (Βλ. Δ. Παπαδημητρίου, ο.π., σσ. 203-204). Σύμφωνα, εξάλλου, με την άποψη του Μ. Μελετόπουλου, η σύγκρουση της ιδεαλιστικής κοσμοθεωρίας με την αντίστοιχη μαρξιστική ήταν σφοδρή κατά τον Μεσοπόλεμο, ενώ μετά την εμφύλια σύγκρουση ήταν εύκολο πλέον για τους οπαδούς-θεωρητικούς της πρώτης (και νικητές της αναμέτρησης) «να εξελιχθούν σε βασικούς ιδεολογικούς ταγούς του μετεμφυλιακού κράτους». Ηγετική φυσιογνωμία της εγχώριας ιδεαλιστικής κοσμοαντίληψης θεωρεί τον Π. Κανελλόπουλο (τον οποίο αποκαλεί και «ηγέτη του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου»), αλλά δεν παραλείπει να τονίζει ότι ο πολυσχιδής Π. Κανελλόπουλος εξέφρασε την αντίθεσή του τόσο προς τον κομμουνισμό όσο και προς το φιλελευθερισμό εισαγάγοντας «το τρίτο σύστημα» -αυτό της πρωτοκαθεδρίας του πνεύματος. Σημειώνει, ωστόσο, ότι η αντίρρηση του Αχαιού πολιτικού και φιλοσόφου ως προς την ορθότητα της θεωρίας του κομμουνισμού διατυπώθηκε πάνω σε αυστηρά μεθοδολογικές και επιστημονικές βάσεις, οι οποίες τον οδήγησαν στο συμπέρασμα της καταδίκης της μονοδιάστατης σύλληψης της Ιστορίας που οι επίγονοι του Μαρξ έκαναν. Ο ίδιος, λοιπόν, δημιούργησε ένα απολύτως δικό του σύμπαν –εμπνευσμένο μεν από τη «συνθετική βεμπεριανή ερμηνεία του κόσμου», αλλά στην ουσία «πιο δύσκολο και λιγότερο μαθηματικό από αυτό του Max Weber», με το οποίο δεν απέρριπτε ασυζητητί τον μαρξισμό αλλά τον μετουσίωνε δημιουργικά. Σε καμία περίπτωση, πάντως, «ο γνήσιος ιδεαλισμός του Κανελλόπουλου» δεν θα ήταν, όπως υποστηρίζει, σωστό να ταυτιστεί με «την ωμότητα και την επιγραφική απλούστευση» (του έργου του) από πλευράς «διαφόρων διαφωτιστών ή και παρακρατικών της Δεξιάς». (Βλ. Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του...*, σσ. 37-38, 46 & 52-53).

³⁷⁷ Π. Κονδύλης, ο.π., σ. 270.

και κοινωνικότερη ανανέωση στους θεσμούς. Αυτό ακριβώς το ρήγμα στην οργάνωση της κοινωνικής ισορροπίας, σύμφωνα με την κυρίαρχη κουλτούρα, δεν έπρεπε να υπάρχει.

4.2.4 Εποπτικό Προσωπικό της Εκπαίδευσης και νέα αναλυτικά προγράμματα: ανανέωση με συντηρητικά όρια

Το άρθρο 18 του Ν.Δ. 4379/1964 προέβλεπε τη συγκρότηση δύο κύριων Εποπτικών Συμβουλίων της Εκπαίδευσης: ένα για τους Επιθεωρητές και τους Γενικούς Επιθεωρητές της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης κι ένα αντίστοιχο για τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση –τα μέλη των οποίων θα ορίζονταν με διετή θητεία από τα ήδη συγκροτημένα Συμβούλια Επιλογής του Υπουργείου Παιδείας. Το ενδιαφέρον, βεβαίως, δεν εντοπίζεται σε αυτή καθαυτή τη σύσταση των εν λόγω Εποπτικών Συμβουλίων, όσο στην καινοτόμο πρόβλεψη της παραγ. 3 του άρθρου 19, στην οποία αναφέρεται ότι οι Επιθεωρητές που θα επιλεγούν, *«προ της αναλήψεως των καθηκόντων των εκπαιδεύονται επί τρίμηνον εις ειδικήν σειράν μαθημάτων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου»*· και, επιπλέον, *«μετά την λήξιν της εκπαιδεύσεως ταύτης τυγχάνουν τριμήνου αδείας μετ’ αποδοχών και υποτροφίας παρά του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών, ίνα, μερίμνη αυτού, επισκεφθούν σχολεία και παιδαγωγικά κέντρα του εξωτερικού»*³⁷⁸.

Ψήγματα **κοινωνικής ανανέωσης** περιείχε επίσης η θεσμοθέτηση του προαναφερόμενου Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, του επιτελικού, δηλαδή, οργάνου, το οποίο επωμίστηκε το κύριο βάρος της εφαρμογής της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του ’64. Προϊόν, επίσης, του Ν.Δ. 4379, που υποβλήθηκε προς ψήφιση τον Ιούλιο του 1964 και δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως στις 24-10-1964, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο είχε το *τριπλό έργο* της επιστημονικής έρευνας των εκπαιδευτικών προβλημάτων, της καθοδήγησης του εποπτικού προσωπικού της εκπαίδευσης και της μετεκπαίδευσης των διδασκόντων κάθε τύπου σχολείου. Πρακτικά, αυτό σήμαινε ότι είχε την ευθύνη για τον καθορισμό της διδακτέας ύλης και των μεθόδων της διδακτικής πράξης, όφειλε να καθοδηγεί τα περιφερειακά όργανα της εκπαιδευτικής διοίκησης, ώστε αφενός να ασκούν με άρτιο τρόπο τα καθήκοντά τους και αφετέρου να μπορούν να αξιολογούν την αποτελεσματικότητα του διδακτικού έργου και, επιπλέον, αναλάμβανε την

³⁷⁸ Κώδιξ Νομικού Βήματος, ό.π., σ. 721.

οργάνωση συνεδρίων και συζητήσεων για την ενημέρωση αλλά και την καθοδήγηση του εκπαιδευτικού προσωπικού.

Η νομοθετική, ωστόσο, πρόβλεψη (άρθρο 11, παράγ. 4) για την άμεση υποστήριξη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου από 20 Συμβούλους, 20 Παρέδρους και 12 Εισηγητές ουδέποτε πραγματοποιήθηκε, καθώς μόνο 13 μέλη αποτέλεσαν τελικά το δυναμικό του. Επίσης, δεν κατόρθωσε να λειτουργήσει –με τον τρόπο που προβλεπόταν– για την επόμενη τουλάχιστον τριετία³⁷⁹, δεδομένου ότι οι πολιτικές εξελίξεις του καλοκαιριού του 1965 δρομολόγησαν την ουσιαστική απαξίωσή του. Μέχρι τη στιγμή, όμως, εκείνη, ολοκληρώθηκε η συγγραφή και η κρίση νέων σχολικών βιβλίων³⁸⁰, αναθεωρήθηκαν και εκσυγχρονίστηκαν τα ωρολόγια και αναλυτικά προγράμματα της Π/θμιας και Δ/θμιας Γενικής & Τεχνικής Μέσης Εκπαίδευσης, ξεκίνησαν εργασίες για τη σύνταξη προγραμμάτων των πρώτων τάξεων του Δημοτικού, των Παιδαγωγικών Ακαδημιών, καθώς και αυτών του διευτούς μετεκπαιδευτικού κύκλου δασκάλων και καθηγητών· ενώ, τέλος, μέλη του Ινστιτούτου συμμετείχαν σε ελληνικά και διεθνή συνέδρια για τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης και την επιστημονική έρευνα³⁸¹.

³⁷⁹ Σύμφωνα με τη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, η οποία εξελέγη μέλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου από την πρώτη κιόλας ημέρα λειτουργίας του, το θεσμοθετημένο αυτό όργανο της ΕΚ ξεκίνησε να λειτουργεί, «σε μια πρώτη φάση» από το Φεβρουάριο και ως τον Οκτώβριο του 1965 με δεκαεπτά μόνο μέλη. Επειδή, όμως, δύο Σύμβουλοι και δύο Παρέδροι αποσπάστηκαν αμέσως ως πρόεδροι και αντιπρόεδροι των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Συμβουλίων Π/θμιας & Δ/θμιας Εκπ/σης, τελικά, ο αριθμός των μελών του περιορίστηκε σε δεκατρείς. (Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 54). Να σημειωθεί, εδώ, ότι υπήρξε μια προληπτική δικλίδα, από πλευράς του νομοθέτη, ως προς τον αριθμό των Συμβούλων τη στιγμή της πρώτης λειτουργίας του, η οποία αναφέρεται στο άρθρο 22, παράγ. 3: «Κατά την πρώτην εφαρμογήν του παρόντος Ν.Δ. το Παιδαγωγικόν Ινστιτούτον συγκροτείται εις σώμα ευθύς ως διορισθούν οι δώδεκα εκ των είκοσι Συμβούλων αυτού». (Βλ. Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σ. 724).

³⁸⁰ Στο θεωρητικό κύκλο της Μέσης Εκπαίδευσης δόθηκε προτεραιότητα στην καινοτομία της διδασκαλίας της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας από μετάφραση, καθώς και στο νέο τρόπο αντιμετώπισης του μαθήματος της Ιστορίας. Ως προς τα Αρχαία, έγινε επιλογή από έγκυρες μεταφράσεις που κυκλοφορούσαν και, για το σχ. έτος 1965-66, επίσης χρησιμοποιήθηκε μία μετάφραση των *Βίων* του Πλουτάρχου του διακεκριμένου φιλόλογου Μ. Οικονόμου. Ως προς την Ιστορία, όλες οι περίοδοι της οποίας (αρχαία, ρωμαϊκή, βυζαντινή, μεσαιωνική και νεότερη) θα διδάσκονταν τόσο στο Γυμνάσιο όσο και στο Λύκειο, κρίθηκε ωφέλιμο η μεν πρώτη βαθμίδα να εστιάζει στις πολιτικές αναφορές η δε επόμενη να δίνει έμφαση στον πολιτισμό. Τα δύο νέα βιβλία που γράφτηκαν την περίοδο αυτή ήταν η *Ιστορία των Αρχαίων Χρόνων* της Α' Γυμνασίου (της Α. Καλογεροπούλου) και η «πολύπαθη» *Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική Ιστορία* της Β' Γυμνασίου (του Κ. Καλοκαιρινού). Στο νέο μεταρρυθμιστικό πνεύμα γράφτηκε, εξάλλου, και το βιβλίο των Θρησκευτικών για την Α' Γυμνασίου (*Η υπόσχεση και η εκπλήρωση της βασιλείας του Θεού* των Χ. Γκότση και Κ. Γρηγοριάδη). Νέα μορφή πήρε, επίσης, και η διδασκαλία των Μαθηματικών του θετικού κύκλου με την εισαγωγή των *Νέων Μαθηματικών* (του Ν. Κριτικού), ενώ στο διάστημα αυτό μεταφράστηκαν και διασκευάστηκαν γαλλικά βιβλία για τη Φυσική και τη Χημεία. Κατά συνέπεια, ο νέος άνεμος που έπνεε στο χώρο της εκπαίδευσης είχε να κάνει με το γεγονός ότι «για πρώτη φορά κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα εγχειρίδια με εμφάνιση και περιεχόμενο που έδειχναν σεβασμό προς το παιδί, χρησιμοποιώντας κάθε μέσο που θα μπορούσε να διευκολύνει τη σκέψη του: εισαγωγές, ανακεφαλαιώσεις, κύρια σημεία, λεξιλόγιο, άψογη εικονογράφηση και επιστημονική ενημέρωση». (Βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σσ. 55-56, 76-77).

³⁸¹ Όσον αφορά τις προτεραιότητες στα ζητήματα αυτά, αλλά και άλλα, όπως την έκδοση του μηνιαίου ενημερωτικού δελτίου (Δελτίον Παιδαγωγικού Ινστιτούτου), την προσπάθεια δημιουργίας επιστημονικών βιβλιοθηκών για εκπαιδευτικούς και μαθητές και τη σύσταση επιτροπών για τη διδασκαλία των ξένων

Μπορεί, βεβαίως, τα πολιτικά γεγονότα της Αποστασίας να αποτέλεσαν τη χρονική αφετηρία για την «ύπουλη εσωτερική υπονόμευση»³⁸² του ρόλου και του έργου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, στην πραγματικότητα όμως η απαξίωσή του, ως θεσμού, είχε ξεκινήσει προτού καν ιδρυθεί. Η κατάργηση από την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, καθώς και της Υπηρεσίας Μελετών και Συντονισμού³⁸³, που έως τότε υπάγονταν στο Υπουργείο Παιδείας, είχε προκαλέσει την οργή της αντιπολιτευτικής ΕΡΕ, ο βουλευτής της οποίας Γ. Λύχνος “συμβούλευε” τους ιθύνοντες: «*Να αφήσετε τα Εκπαιδευτικά Συμβούλια εις το Υπουργείον Παιδείας, όπως άλλοτε υπήρχον*»· αλλά και χαρακτήριζε «*ύποπτες*» τις μεταρρυθμιστικές δομές που αφορούσαν στη λειτουργία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, «*το οποίον*», όπως συμπλήρωνε, «*αποτελεί κατάργησιν των θεσμών, με τους οποίους μέχρι σήμεραν επολιτεύθη και ελειτούργησε το Υπουργείον*»³⁸⁴.

Αυτές καθαυτές, όμως, οι πολιτικές αναταράξεις του Ιουλίου του 1965 -αλλά κι εκείνες του αμέσως επόμενου διαστήματος- κατέδειξαν την έλλειψη εσωτερικής θωράκισης του κυβερνώντος κόμματος στη βάση κοινής πολιτικής γραμμής των στελεχών του, με τη βοήθεια της οποίας θα μπορούσαν να υλοποιηθούν πιθανά καινοτόμα προγράμματα στην εκπαίδευση. Η σύγκρουση και η τελική διχοτόμηση των ετερόκλητων αυτών στελεχών του μεσαίου χώρου έκανε φανερή τη *διστακτικότητά τους* στις πραγματικές ανανεωτικές προκλήσεις της εποχής και, ταυτοχρόνως, την *αθέτηση* των υποσχέσεών τους για την εγκαθίδρυση ενός Κράτους με ηθικο-πολιτική λειτουργία³⁸⁵. Στις περιπτώσεις, βεβαίως,

γλωσσών, βλ.: Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σσ. 57-59, 77-78 & Σ. Μπουζάκης, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο Πολιτικός της Παιδείας*, τ. Β': 1933-1968, Gutenberg, Αθήνα 1999, σσ. 51-52 & 55-56.

³⁸² Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 60.

³⁸³ Με το άρθρο 24 του ΝΔ 4379 προβλεπόταν: «Από της ενάρξεως της λειτουργίας του Π.Ι., λογιζομένης από της δημοσίευσής δια της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως της περί ορισμού του Προέδρου του Π.Ι. αποφάσεως, καταργείται το Ανώτατον Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον και διαλύονται τα τμήματά του. Ωσαύτως καταργείται η Υπηρεσία Μελετών και Συντονισμού του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων». Το διοικητικό και πειθαρχικό έργο του καταργούμενου Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου θα αναλάμβαναν πλέον, σύμφωνα με το άρθρο 27, τα τρία Κεντρικά Υπηρεσιακά Συμβούλια Εκπαιδεύσεως (για την Π/θμια, τη Δ/θμια και την Επαγγελματική Εκπαίδευση), ενώ διορισμούς, μεταθέσεις, αποσπάσεις, προαγωγές, καθώς και την ανώτατη πειθαρχική δικαιοδοσία για ζητήματα του εποπτικού, του διδακτικού αλλά και του βοηθητικού προσωπικού του συνόλου της εκπαίδευσης αναλαμβάνουν, βάσει του άρθρου 28, τα Περιφερειακά Υπηρεσιακά Συμβούλια Εκπαιδεύσεως. (Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σσ. 724, 725 & 726).

³⁸⁴ Συνεδρίασις ΚΓ' της Βουλής, σσ. 470-471. Στην αμέσως επόμενη Συνεδρίαση της Βουλής, ο βουλευτής της ΕΡΕ Κ. Τσάτσος θα υποστηρίξει ότι «το Παιδαγωγικόν Ινστιτούτον είναι ένας μεγάλος Λεβιάθαν: 18 Καρδινάλιοι, πανίσχυροι πλέον, θα δημιουργούν Κονκλάβιον και θα είναι κυρίαρχοι απολύτως όλης της παιδείας, του προγράμματος, της μετεκπαιδεύσεως και της διοικήσεως. Παντού είναι μέσα». Και λίγο παρακάτω, αποκαλεί το Ινστιτούτο «ολιγαρχία 18 προσώπων κληρονομική» και Συμβούλιο, το οποίο «θα ασκή την μεγαλυτέραν τυρρανίαν». (Συνεδρίασις ΚΔ', *ό.π.*, σ. 492).

³⁸⁵ Α. Προβατά, *ό.π.*, σ. 178. Λίγο πριν, η ίδια υποστηρίζει ότι η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου ανέλαβε να εκπληρώσει τις προσδοκίες των λαϊκών μαζών για την οικοδόμηση του ελληνικού Κράτους Δικαίου και

που η διστακτικότητα αυτή ξεπεράστηκε, δεν κατόρθωσε, κατά την άποψή μας, να υπερνικήσει τον πρόσκαιρο χαρακτήρα της, ενώ η πρόκληση για την ουσιαστική ανανέωση απαιτούσε ασφαλώς εγγυήσεις μονιμότητας.

Ας επιστρέψουμε, όμως, στον αρχικό μας ισχυρισμό ότι οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις της ΕΚ, όσον αφορά τη θεσμοθέτηση των Κεντρικών και Περιφερειακών Συμβουλίων Εκπαίδευσης αλλά και του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, διαπνέονταν από ανανεωτικό πνεύμα. Ανεξαρτήτως του εάν και σε ποιο βαθμό υλοποιήθηκαν, δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε το γεγονός ότι ως τελικοί σχεδιασμοί βασίζονταν σε πολιτικές πρωτοβουλίες κι ως ολοκληρωμένα πλάνα εφαρμογής απηχούσαν ριζοσπαστικές θέσεις που έρχονταν να συγκρουστούν με τα στερεότυπα της ελληνικής κοινωνικοπολιτικής ιεραρχίας. Για να αποβεί αποτελεσματική, όμως, η εν λόγω σύγκρουση, θα έπρεπε η *νέα ισχύς*, με την οποία επενδύθηκε η επιχείρηση κινητοποίησης και ενδυνάμωσης των εκπαιδευτικών μέτρων, να περιέχει τον πραγματικό ανανεωτικό αντίλογο στα μέχρι τότε ελληνικά εσκαμμένα -συνθήκη που, κατά τη γνώμη μας, δε συνέβη. Διότι, παρόλο που η ισχύς αυτή (έστω, ως πολιτική βούληση) επέδρασε καθοριστικά στην δυναμική εκκίνηση της υλοποίησης των προτάσεων από πλευράς επίσημης πολιτείας, εντούτοις δεν αναπτύχθηκε ούτε ποσοτικά αλλά ούτε και ποιοτικά στον πυρήνα του κυβερνητικού μεσαίου χώρου η πολιτική εκείνη ροπή, η οποία, τελικά, να κατορθώσει να διαπεράσει το **συντηρητικό ιδεολογικό ίζημά** του. Δεν επρόκειτο, με άλλα λόγια, για μια *όντως* μετακινούμενη από τις αρχές της προσδοκώμενης αστικής δημοκρατίας δυναμική, της οποίας το βεληνεκές να μπορεί να αλλάξει κιόλας τη βαθειά ιδεολογική ρίζα της ΕΚ – αυτή, δηλαδή, που δημιουργούσε τις σημαντικότερες **αντιστάσεις στις ουσιαστικές κοινωνικές αλλαγές** και υποχρέωνε συχνά όλα τα προ-πολεμικά αλλά και μετα-πολεμικά αστικά κόμματα σε συντηρητικές αναδιπλώσεις.

Η άποψη ότι δε δόθηκε η απαραίτητη πίστωση χρόνου στην κυβέρνηση της ΕΚ, ώστε να ολοκληρώσει το κοινωνικό της πρόγραμμα, περικλείει σημαντική δόση αλήθειας. Δεν είναι όμως, αρκετή για να δικαιολογήσει και να εξηγήσει, κατά πόσον η ιδεολογική αυτή ακαμψία του μεσαίου χώρου ήταν το προϊόν της *αδυναμίας* ή της *απροθυμίας* του, τελικά, να αντιμετωπίσει σε διαφορετική βάση τα ζητήματα της εκπαίδευσης και της κοινωνικής δικαιοσύνης γενικότερα. Κατά συνέπεια, δεν ευθύνεται αποκλειστικά η έλλειψη του

για την καθιέρωση της αστικής δημοκρατίας που εκκρεμούσε από την εποχή του μεσοπολέμου. Κατά το χρόνο, όμως, που επί ελληνικού εδάφους επιδιωκόταν η εφαρμογή ενός Κράτους Δικαίου με στόχο το σεβασμό των δικαιωμάτων του πολίτη και ειδικότερα τον κοινωνικοπολιτικό απεγκλωβισμό από τα κατάλοιπα του εμφυλίου πολέμου, στα περισσότερα δυτικοευρωπαϊκά κράτη θεμελιωνόταν το Κράτος Πρόνοιας. Εκεί, όμως, είχαν ήδη επιβεβαιωθεί και -περισσότερο ή λιγότερο- στερεωθεί οι δημοκρατικοί θεσμοί.

χρόνου για το γεγονός ότι δεν υπήρξε τέτοιου είδους δυναμική ή επιθυμία· ή, για να είμαστε δικαιότεροι, επειδή, ακόμη κι αν υπήρξε η πρόθεση, δεν τέθηκε υπό την αιγίδα μιας ανάλογης ιδεολογικής μετακίνησης. Μια περισσότερο πειστική απάντηση στο πρόβλημα αυτό, θα έπρεπε να αναμοχλεύσει το ιδεολογικό πλέγμα, με το οποίο περιβλήθηκε από την πρώτη κιόλας στιγμή ως *εναλλακτική* κοινωνική πρόταση η παράταξη της ΕΚ. Διότι από αυτή την αφετηρία μπορεί να γίνει κατανοητή η δυσοίωση προοπτική που ανοιγόταν μπροστά της, δεδομένου ότι η εναλλαγή, που και η ίδια επικαλέστηκε (και που τα παρα-εξουσιαστικά κέντρα τής επέτρεπαν), εδραζόταν, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στα διλήμματα *απλώς* επί του τρόπου διακυβέρνησης και όχι σε μία γενναία ιδεολογική διαφοροποίηση από τις προηγούμενες κυβερνητικές προτάσεις. Έτσι δικαιολογείται, επομένως, το γιατί και οι νέοι εποπτικοί θεσμοί της εκπαίδευσης που εγκαινιάστηκαν επί κυβερνήσεως ΕΚ φάνηκαν να ακολουθούν την πεπατημένη των προηγούμενων (παρότι αντίπαλων) κυβερνήσεων· καθώς και αυτοί «υποβοηθούν, με ιδεολογικό τρόπο, το καναλιζάρισμα των εκπαιδευόμενων προς τις διαφορετικές επαγγελματικές και εκπαιδευτικές κατευθύνσεις», αλλά και επεδίωκαν «να εξασφαλίσουν τη συναίνεση των εκπαιδευόμενων προς τις διαδικασίες επιλογής (καθηγητές “σύμβουλοι”, ο “επαγγελματικός προσανατολισμός” σαν μάθημα κλπ)»³⁸⁶.

Ο ιδεολογικός “εγκλωβισμός” της ΕΚ σε φοβικά σχήματα αστικού συντηρητισμού γίνεται, επίσης, αντιληπτός στην αποκωδικοποίηση του προτεινόμενου για τη Μέση Εκπαίδευση μεταρρυθμιστικού ωρολογίου προγράμματος. Ανολοκλήρωτο, κατά κάποιο τρόπο, καθώς δεν περιελάμβανε την ύλη των μαθημάτων της Γ’ Λυκείου³⁸⁷, το πρόγραμμα αυτό επρόκειτο να εφαρμοστεί από το σχολ. έτος 1965-66, αλλά και πάλι τα πολιτικά γεγονότα της Αποστασίας υπήρξαν η αιτία της μη εφαρμογής του. Ωστόσο, ως πολιτική πλέον πρόταση, το εν λόγω πρόγραμμα μαθημάτων αποτελεί δείκτη της *ταλάντευσης* (αν όχι της *παγίδευσης*) της κυβέρνησης της ΕΚ ανάμεσα στην ευχάριστη προοπτική της κοινωνικής ανανέωσης και στη δυσχερή πραγματικότητα της αυτοαναίρεσής της.

Είναι βέβαιο ότι οι οργανωτές και αυτού του προγράμματος υπάκουσαν στη “δοκιμασμένη” λογική της οργάνωσης της σχολικής γνώσης στη βάση τής άρρηκτης

³⁸⁶ Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 140.

³⁸⁷ Να θυμίσουμε ότι με τη μεταρρύθμιση του 1964 το εξατάξιο (από το 1943) Γυμνάσιο διχοτομήθηκε σε δύο επάλληλους κύκλους σπουδών, το τρίχρονο Γυμνάσιο και το επίσης τρίχρονο Λύκειο. Αν και ο διαχωρισμός αυτός προβλεπόταν από το Ν.Δ. 1823/1951, εντούτοις δεν εφαρμόστηκε στην πράξη, παρά μόνον όταν έγινε κυβέρνηση η ΕΚ. Η έλλειψη υποστηρικτικών προγραμμάτων σπουδών και ενδεχομένως η ατολμία και η απροθυμία των κυβερνήσεων κατά το διάστημα που μεσολάβησε, αποτελούν τους σημαντικότερους, ίσως, λόγους της μη πραγματοποίησης του προβλεπιδιαχωρισμού της Μέσης Εκπαίδευσης.

σχέσης μεταξύ πολιτείας και παιδείας, καθώς και μεταξύ σκοπού της παιδείας και περιεχομένου της³⁸⁸. Απόδειξη γι' αυτό αποτελεί η φροντίδα τους για την ύπαρξη στο πρόγραμμα αναλυτικών καθορισμών και διατάξεων ως προς τα μέρη, τα κεφάλαια και τα υποκεφάλαια του συνολικού περιεχομένου των μαθημάτων, ώστε, μέσω αυτών, να είναι εφικτός τόσο ο έλεγχος της διάχυσης της ύλης των σχολικών εγχειριδίων³⁸⁹, όσο κι εκείνος του είδους και του ύφους του κάθε μαθήματος.

Θα ήταν, ωστόσο, άδικο για τους εμπνευστές του προγράμματος του 1966 να μην αναγνωρίσουμε στην προσπάθειά τους μια *τάση εκσυγχρονισμού και ανανέωσης*: η οποία, παρά το γεγονός ότι υπαγορευόταν από καθαρά τεχνοκρατικές-οικονομικές προθέσεις (που ακόμη κι η Αριστερά δεν αμφισβήτησε³⁹⁰) για τη στήριξη της ευρύτερης οικονομικής ανάκαμψης της χώρας, αποσκοπούσε σε μια όσο το δυνατόν συνεπέστερη στάση σε σχέση με τις προεκλογικές κοινωνικές υποσχέσεις των στελεχών της νυν κυβέρνησης. Η προσπάθεια αυτή εκφράστηκε με τη μείωση του εβδομαδιαίου χρόνου διδασκαλίας των λεγόμενων “νεκρών” γλωσσών (Αρχαία Ελληνικά και Λατινικά) τόσο στο ενιαίο Γυμνάσιο όσο και στην “κλασσική” και “πρακτική” κατεύθυνση των Λυκείων, με τη μικρή επίσης μείωση των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας των θρησκευτικών, με την αύξηση των ωρών διδασκαλίας των φυσικομαθηματικών, αλλά και με την εισαγωγή νέων μαθημάτων ή τη μετονομασία (και, ταυτόχρονα, την αλλαγή στους βασικούς στόχους) άλλων.

³⁸⁸ Α. Χριστοδουλίδη-Μαζαράκη, «Για έναν επαναπροσδιορισμό της Παιδείας», στο: *Οι νέοι και η Πολιτική. Κείμενα πολιτικής φιλοσοφίας*, επιμέλεια έκδοσης Δ. Κούτρας, Αθήνα 1998, σ. 261.

³⁸⁹ Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 126. Αναφερόμενος, λίγο παρακάτω, στο χαρακτήρα της σχολικής γνώσης, ο Νούτσος θα υποστηρίξει ότι παρά τις διαφοροποιήσεις στις επιλογές του προγράμματος του 1966 σε σχέση με τα προηγούμενα προγράμματα, ακόμη και σ' εκείνο ο χαρακτήρας της σχολικής γνώσης ταυτίζεται με ένα ορισμένο *κοινωνικό γεγονός*. Πρόκειται, δηλαδή, για γεγονός τέτοιου είδους, επειδή η διαδικασία και το αποτέλεσμα της προσπάθειας οργάνωσης της σχολικής γνώσης εξαρτάται από *κοινωνικούς παράγοντες* (συντάκτες), παίρνει μορφή μέσα σε συγκεκριμένα *κοινωνικά πλαίσια* (εξαιτίας των οποίων διαφοροποιούνται οι συντάκτες τους) και τέλος προορίζεται για *κοινωνικούς μηχανισμούς* (σχολικός). (Βλ., σ. 147).

³⁹⁰ Η Προβατά ισχυρίζεται ότι η Αριστερά δεν αμφισβήτησε αυτόν καθαυτόν τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης, από τον οποίο ανέμεναν όλοι έναν ανάλογο εκσυγχρονισμό και στην οικονομία. Διευκρινίζει, όμως, ότι «εκείνο που αμφισβητήθηκε ήταν το είδος της επιδιωκόμενης από τα αστικά κόμματα οικονομίας, όσο και ο υπερτονισμός του ρόλου του σχολείου. Γιατί, για τους Αριστερούς οι αλλαγές στο σχολείο δεν επαρκούσαν για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, χωρίς ευρύτερες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές». Επιχειρώντας να εξηγήσει, ωστόσο, τη στάση αυτή της Αριστεράς, θα υποστηρίξει ότι «το μεταπολεμικό κλίμα είχε παγιώσει όντως την Αριστερά, μην αφήνοντας περιθώρια ιδεολογικής έκφρασης, πέρα από αυτά της αστικής ιδεολογίας». (βλ. Α. Προβατά, *ό.π.*, σσ. 210-211 & 177 αντίστοιχα).

Η κατάργηση³⁹¹, βεβαίως, του υποχρεωτικού χαρακτήρα των Λατινικών και η ένταξή τους στο πρόγραμμα της “κλασσικής” κατεύθυνσης ως τριώρου κατ’ επιλογήν μαθήματος, σε συνδυασμό με την εντυπωσιακή μείωση των ωρών διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών και στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο³⁹², μολονότι εξέφραζε την ανανεωτική αυτή κοινωνική τάση, εντούτοις εμπεριείχε σαφή ιδεολογικά δεδομένα πάγιου χαρακτήρα. Μπορούμε, δηλαδή, να διακρίνουμε στις προθέσεις των εμπνευστών του τελευταίου προγράμματος την ξεκάθαρη επιθυμία τους για τον *αναπροσδιορισμό* της λειτουργικής χρήσης των “νεκρών” γλωσσών εντός των σχολικών αιθουσών, αλλά το γεγονός αυτό δεν συνδέεται απαραίτητα και με μια υπαναχώρηση από τους αρχικούς εκπαιδευτικούς (αλλά και ιδεολογικοπολιτικούς) τους στόχους. Κατά συνέπεια, η άποψη του εισηγητή της κυβέρνησης Ν. Αλαβάνου ότι πρέπει να τονωθεί η ανθρωπιστική παιδεία με «*ο,τι το ωραίο, ο,τι το ευγενές, ο,τι το πνευματικόν εδημιουργήθη εις τους αρχαίους ελληνικούς χρόνους*», αλλά και η αναφορά του σε παλαιότερες δηλώσεις τού Γ. Παπανδρέου πως «*η μεγάλη ιδέα υπάρχει, είναι ο Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός, τον οποίον επιτάσσει το Σύνταγμα*»³⁹³, απηχούν τη θεμελιώδη αδυναμία (ή και απροθυμία) της κυβέρνησης να αποσυνδέσει τις εκπαιδευτικές καινοτομίες της από τις ιδεολογικές σταθερές που ίσχυαν μέχρι τότε.

Στον πανομοιότυπο, λοιπόν, βασικό κορμό των εκπαιδευτικών και των εν γένει πολιτικών ερωτημάτων-στοχεύσεων της νυν και της απελθούσας κυβέρνησης η **διαφοροποίηση** που εντοπίζεται, είναι, απλώς, **τροπική**: η ιδεολογικά παγιωμένη θέση ότι «*του Ελληνισμού τα ιδεώδη είναι η δικαιοσύνη, η ελευθερία και η δημοκρατία· του Χριστιανισμού τα ιδεώδη και τα ιδανικά είναι η θυσία και η αγάπη. Ιδού οι αιώνια αξία [...], αι οποία δεν παρέρχονται*» και πάλι δεν τίθεται υπό αμφισβήτηση. Αυτό που συνιστά την ειδοποιό διαφορά των δύο θέσεων αφορά απλώς «*την επιλογήν των μέσων*»· δηλαδή,

³⁹¹ Ο βουλευτής της ΕΚ Ν. Αλαβάνος υποστήριζε ότι η κυβέρνηση δεν καταργούσε τα Λατινικά, καθώς «δεν πράττει τίποτε περισσότερο από ο,τι εισηγήθη ο αείμνηστος Εξαρχόπουλος το 1931: μεταβάλλει δηλαδή τα Λατινικά εις προαιρετικόν μάθημα». Και συμπλήρωνε: «Οι προοριζόμενοι να πάνε εις την Φιλοσοφίαν, την Φιλολογίαν, την Αρχαιολογίαν, την Θεολογίαν, την Νομικήν, εις επιστήμας δηλαδή όπου πράγματι χρειάζονται τα Λατινικά, θα διδάσκονται Λατινικά και μάλιστα κατά τρόπον πολύ καλύτερον και πολύ σοβαρώτερον». (Συνεδρίασις ΚΓ΄ της Βουλής, σ. 458). Ωστόσο, στην ίδια την Εισηγητική Έκθεση του ΝΔ/4379 αναφέρεται: «Η Λατινική καταργείται και αι ώραι αι διατιθέμεναι σήμερον εις το πρόγραμμα των ανωτέρων γυμνασιακών τάξεων διά την διδασκαλίαν της, θα δοθούν εις την Αρχαίαν Ελληνικήν». (Κώδιξ Νομικού Βήματος, έτος 12^{ον}, «Τροποποιήσεις εις το Πρόγραμμα των Σχολείων της Δευτεροβάθμιας Εκπαιδευσεως», άρθρα 5,6,8,10, σ. 708). Να σημειωθεί, επίσης, ότι το μάθημα των Λατινικών θα διδασκόταν στη Β΄ Λυκείου, ενώ καταργήθηκε και στο πρόγραμμα των Εμπορικών Σχολών.

³⁹² Ενώ στο πρόγραμμα του 1961 προβλέπονταν 45 ώρες την εβδομάδα για τη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών και στις έξι συνολικά τάξεις των γυμνασίων “κλασσικής κατευθύνσεως” και 40 ώρες την εβδομάδα για τα γυμνάσια “θετικής κατευθύνσεως”, στο πρόγραμμα του ’66 προβλέπονταν 32 και 31 ώρες την εβδομάδα αντίστοιχα. (βλ. Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σσ. 59 & 68).

³⁹³ Συνεδρίασις ΚΓ΄ της Βουλής, *ό.π.*, εισηγήση βουλευτή της ΕΚ Ν. Αλαβάνου, σ. 460.

«πώς θα φθάσωμεν κατά τον καλύτερον τρόπον εις το να δώσωμεν εις τον λαόν μας την ανθρωπιστικήν παιδείαν»³⁹⁴.

Η μείωση των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας των Θρησκευτικών (σε Γυμνάσιο και Λύκειο) σύμφωνα με το πρόγραμμα του 1966³⁹⁵, δε σηματοδοτεί επ' ουδενί τη χαλαρότητα της κυβέρνησης έναντι της πρόκλησης αλλά και των θεμελιωδών προσδοκιών εγκαθίδρυσης της αστικής δημοκρατίας. Η Ορθοδοξία και ο Χριστιανισμός παρέμεναν στο υψηλό εκείνο σημείο, στο οποίο ανέκαθεν βρίσκονταν, χωρίς κανείς να διανοηθεί την εφαρμογή στην εκπαίδευση του πολυπόθητου ανθρωπιστικού ιδεώδους με τις συνιστώσες αυτές απούσες ή, έστω, σε δεύτερο ρόλο. Οι παλαιές και συνάμα σταθερές αξίες του ελληνοχριστιανισμού είχαν, δηλαδή, εμποτίσει το πνεύμα του επιδιωκόμενου εκπαιδευτικού ανθρωπισμού, ο οποίος, παρά τις κυβερνητικές διαβεβαιώσεις ότι *«δεν προσηλώνεται εις την παθητικήν λατρείαν νεκρών τύπων του παρελθόντος»*, εντούτοις όφειλε να στέκει *«πιστός εις το βαθύτερον νόημα της Ελληνικής Παιδείας και της Χριστιανικής Πίστεως»³⁹⁶*. Η πραγματική, επομένως, μείωση των ωρών διδασκαλίας των Θρησκευτικών δε συνιστούσε και μια πραγματική μεταστροφή των επίσημων ιδεολογικοπολιτικών θέσεων ως προς το ζήτημα του *κυρίαρχου* -για την καλλιέργεια των μαθητών- *ρόλου* της Ορθόδοξης πίστης και θρησκείας³⁹⁷. Η ποσοτική, με άλλα λόγια, αλλαγή δεν αποτελούσε προϋπόθεση και για μια ποιοτική διαφοροποίηση. Κι ακόμη, η μικρή αυτή μείωση της *άμεσης* εξυπηρέτησης των συμπλεόντων ιδεωδών του χριστιανισμού και του εθνισμού μέσα από αυτό καθαυτό το μάθημα των Θρησκευτικών δε

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 461. Πρόκειται για τη συνέχεια της αναφοράς του Ν. Αλαβάνου σε παλαιότερες δηλώσεις του Πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου.

³⁹⁵ Στο αμέσως προηγούμενο πρόγραμμα του 1961, ο εβδομαδιαίος χρόνος διδασκαλίας των Θρησκευτικών στα κλασικά αλλά και στα θετικά Γυμνάσια ήταν 12 ώρες. Στο πρόγραμμα του 1966, η πρόταση ήταν να γίνουν 10 οι αντίστοιχες ώρες. (βλ. Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σσ. 59 & 68).

³⁹⁶ Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σ. 703.

³⁹⁷ Να σημειώσουμε ότι με το Σύνταγμα του 1952 απαγορευόταν ρητά ο προσηλυτισμός και κάθε άλλη επέμβαση κατά της “επικρατούσας θρησκείας” (άρθρο 1, παρ. 2), οπότε και διασφαλιζόταν η προστασία της Ορθόδοξης θρησκείας έναντι των υπολοίπων “γνωστών” θρησκειών. Η σαφής περιχαράκωση της σημαντικότητας της επικρατούσας θρησκείας φαίνεται, άλλωστε, και στα άρθρα 47, 51 & 52 του εν λόγω Συντάγματος, με τα οποία εγειρόταν η απαίτηση για τον ανώτατο άρχοντα του κράτους «να πρεσβεύει τη θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης του Χριστού Εκκλησίας». Το όλο ζήτημα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, αν αναλογιστούμε ότι, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, τόσο οι μαθητές όσο και οι εκπαιδευτικοί λειτουργοί ήσαν “δεσμευμένοι” από την επικρατούσα θρησκεία: οι μεν διότι όφειλαν να αποδέχονται τις θρησκευτικές πληροφορίες ή την κατήχηση στο σχολικό περιβάλλον, ενώ οι δευτεροί επειδή η θρησκεία αποτελούσε σημαντικό κριτήριο διορισμού –άρα και περιοριστικό όρο έκφρασης των ατομικών τους δικαιωμάτων. Η πρόβλεψη, εξάλλου, του Συντάγματος του 1952 (άρθρο 16, εδ. 2) ότι αποστολή της παιδείας ήταν, μεταξύ άλλων, η ανάπτυξη της εθνικής συνείδησης των νέων «επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» (διάταξη που περιλαμβανόταν και στο Σύνταγμα του 1948, άρθρο 9) είναι, επομένως, ενδεικτική της κατάστασης και θα εξακολουθήσει να συνδέει την Ορθόδοξη θρησκεία με την εκπαίδευση για πολλά χρόνια μετά.

συνοδεύτηκε και από τον οστρακισμό της έμμεσης υποστήριξής τους μέσα από άλλα γνωστικά πεδία³⁹⁸.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον λόγω του διπολικού προσανατολισμού της παρουσιάζει, εξάλλου, η μέριμνα του Ν.Δ. 4379 για την εισαγωγή ενός αριθμού «*μαθημάτων απαραίτητων εις την μόρφωσιν των Νέων, των προοριζομένων να ζήσουν εις εποχήν μεγάλων οικονομικών και πολιτικών μεταβολών του κοινωνικού σώματος, ως είναι η ιδική μας*»³⁹⁹. Από τη μια πλευρά, η πάγια κατά την τελευταία δεκαετία τεχνοκρατική επιθυμία για την προσαρμογή της εκπαίδευσης στην αγορά εργασίας, από την οποία θα προέκυπτε και η οικονομική πρόοδος της χώρας, συνδέθηκε ξεκάθαρα με την εμφάνιση στο πρόγραμμα του Γυμνασίου του μαθήματος “Πρακτικά γνώσεις περί τα κύρια επαγγέλματα” και σε αυτό του Λυκείου του μαθήματος “Στοιχεία οικονομικής επιστήμης”. Η μεταπολεμικά υπερ-προβεβλημένη σημασία του οικονομικού παράγοντα για την επίτευξη των μακροπρόθεσμων κυβερνητικών (και ευρέως εθνικών) στόχων ταυτίστηκε, δηλαδή, τόσο με την πρόθεση διδασκαλίας μαθημάτων αμιγώς οικονομικού χαρακτήρα όσο και με την πρόβλεψη για «*επαγγελματική ενημέρωση –που θα γινόταν όχι μόνο από τον καθηγητή αλλά και από ειδικούς ομιλητές, από προβολή ταινιών σχετικών με διάφορα επαγγέλματα, επισκέψεις σε επαγγελματικές σχολές, εργοστάσια κλπ- και επαγγελματική εμπειρία*»⁴⁰⁰.

Την πραγματική καινοτομία εξέφραζε, όμως, η άλλη πλευρά -εκείνη που σχετιζόταν με την εμφάνιση στο πρόγραμμα του Λυκείου των μαθημάτων “Στοιχεία Φιλοσοφίας και Ψυχολογίας” και “Εισαγωγή εις την Κοινωνιολογίαν”, καθώς και με την εισαγωγή στα προγράμματα Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου της μετονομασθείσας πλέον “Αγωγής του Πολίτου”⁴⁰¹ σε “Στοιχεία του Δημοκρατικού Πολιτεύματος”. Διότι για πρώτη φορά

³⁹⁸ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της αλληλοεπικάλυψης των διαφορετικών γνωστικών πεδίων της εκπαίδευσης, η οποία εξυπηρετούσε τόσο τους σκοπούς της εκπαιδευτικής λειτουργίας καθεαυτής, όσο και τους κρυμμένους πολιτικούς, οικονομικούς, ιδεολογικούς και κοινωνικούς στόχους, αποτελεί η περίπτωση της Ιστορίας για τη συνδιδασκαλία των Γ’ & Δ’ τάξεων του Δημοτικού του 1966. Ο έμμεσος τρόπος εξυπηρέτησης του χριστιανισμού -αλλά και όλων των παραπάνω κεκαλυμμένων στόχων- μέσα από το ξεχωριστό γνωστικό περιεχόμενο της ιστορικής αφήγησης, είναι εμφανής στο κεφάλαιο υπό τον τίτλο “Οι θεοί και οι ήρωες των αρχαίων Ελλήνων”, όπου αναφέρονται τα εξής: «Οι Αρχαίοι Έλληνες δεν εγνώριζαν τον αληθινό Θεό. Έπλασαν λοιπόν με την φαντασία τους ψεύτικους θεούς και πίστευαν σ’ αυτούς». (Κ. Βοστταντζής-Γ. Καραμήτσος-Ν. Παρούσης, *Ελληνική Ιστορία, τάξεις Γ’, Δ’ - 2^{ος} χρόνος συνδιδασκαλίας*, Φεραίος, Αθήναι 1966, σ. 3). Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, κανείς ότι μέσα από το αντιθετικό σχήμα “αληθινός Vs ψεύτικος” ενισχύεται το θρησκευτικό φρόνημα των μαθητών και προωθείται η ταύτισή τους με το πολιτικώς ορθό πεδίο του “αληθινού”, άρα και του *πραγματικού* ή του *μοναδικού*. Το γνωστικό πεδίο, όμως, της αντικειμενικής Ιστορίας οφείλει να απέχει από τέτοιου είδους αξιολογικές κρίσεις, όπως επίσης και από κατηχητικές αποστολές.

³⁹⁹ Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σ. 708.

⁴⁰⁰ Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 125.

⁴⁰¹ Κατά τη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα αναπτύχθηκε μια ζωνρή συζήτηση σχετικά με το εάν θα έπρεπε να υπάρξει, με τι ακριβώς περιεχόμενο, αλλά και τι είδους ρόλο-αποστολή, ένα

έγινε απόπειρα να ξεπεραστεί το επίπεδο της προσεγμένης (και ταυτόχρονα περιττής θεωρίας) και να μετασχηματισθεί **η κοινωνική αναφορά σε αναγκαία** (αν όχι *ισόβαθμα σημαντική* με την οικονομική) **προϋπόθεση** για την ώθηση του έθνους σε συνθήκες πραγματικής ευημερίας. Η πρόνοια για την «*παρόρμηση των μαθητών προς την στοχαστική διερεύνηση του φυσικού περιβάλλοντος και της κοινωνικής πραγματικότητας*»⁴⁰² άγγιζε, θα λέγαμε, πλευρές ενός κοινωνικού εκπαιδευτικού προγραμματισμού, οι οποίες δεν είχαν έως τότε όχι απλώς επιδιωχθεί, αλλά ούτε καν θεωρηθεί. Δεν μπορούμε, βεβαίως, να ισχυριστούμε ότι με την εισαγωγή των κοινωνικών αυτών μαθημάτων η κυβέρνηση της ΕΚ αποσκοπούσε στο να αποκαλύψει στους μαθητές τις *πραγματικές ερμηνείες* και τα λανθάνοντα κίνητρα των κοινωνικών συμπεριφορών ή να τους παρουσιάσει τα όρια και τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα των πολιτών σε συνθήκες αληθούς δημοκρατίας. Ωστόσο, η παρουσίαση των βασικών φιλοσοφικών αρχών θεμελίωσης του κόσμου, η διερεύνηση των εξελικτικών και ψυχοπνευματικών συνθηκών δράσης, αλλά και αφ' εαυτής η κατάδειξη της υπεροχής του δημοκρατικού πολιτεύματος έναντι των υπολοίπων, συνιστούσαν μια «*ορισμένη απόπειρα αμφισβήτησης της κυριαρχίας του κλασικού προτύπου*»⁴⁰³ και οπωσδήποτε προκαλούσαν τον γενικότερο (και ενίοτε τον

εξειδικευμένο μάθημα πολιτικής αγωγής στα σχολεία. Παρά το γεγονός ότι η πρώτη απόπειρα εισαγωγής κοινωνικής εκπαίδευσης (είτε ως αυτόνομο μάθημα κοινωνικού χαρακτήρα, είτε ως ενταγμένη αναφορά στο πλαίσιο ήδη υπάρχοντος μαθήματος) παρατηρείται στο μεταρρυθμιστικό Πρόγραμμα μαθημάτων του 1931, μόλις το 1955 έχουμε την αντίστοιχη απόπειρα για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και, τελικά, τη θεσμοθέτηση, το 1957, ενός εξειδικευμένου μαθήματος στο Πρόγραμμα μαθημάτων με τον τίτλο “Αγωγή του Πολίτου”. Το κίνητρο της απόφασης αυτής ήταν, σύμφωνα με τη Δ. Καρακατσάνη, «το γεγονός ότι ο Πόλεμος και η κομμουνιστική προπαγάνδα είχαν κάνει πολύ αδύνατη την εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι στο Έθνος». Στους σκοπούς της “Αγωγής του Πολίτου” εντάσσονταν η μέριμνα για την αναπαραγωγή των βασικών συστατικών της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η πρόνοια για την ενίσχυση του Έθνους και των συμβόλων του (ήρωες, εορτές, γεγονότα, γλώσσα, πολιτισμός κλπ), η ανάδειξη της διαχρονικότητας του ελληνικού πνεύματος, η κατάδειξη της σημαντικότητας της θρησκείας, της οικογένειας και της πατρίδας, αλλά και η υποστήριξη της ανάγκης για την υποταγή όλων, ως συνταγματικών πολιτών, στους νόμους του κράτους. Η κατάργηση της “Αγωγής του Πολίτου” με τη μεταρρύθμιση του 1964 και η εισαγωγή του μαθήματος “Στοιχεία του Δημοκρατικού Πολιτεύματος” επεδίωξε, όπως ισχυρίζεται η Καρακατσάνη, να εισαγάγει τους μαθητές στην κοινωνική ζωή και στο παρόν, δεδομένου ότι το τρίπτυχο “Παρελθόν-Έθνος-ελληνοχριστιανικός πολιτισμός” είχε απωλέσει σημαντικά ποσοστά της πάλαι ποτέ ισχύος του. (Σχετικά: Δ. Karakatsani, «Civic Education and Sociopolitical Changes: the case of Greek Educational System», καθώς και Δ. Καρακατσάνη, «Η εξέλιξη της Πολιτικής Εκπαίδευσης στη μεταπολεμική εποχή: η Εκπαίδευση του πολίτη», *Μνήμων*, τεύχ. 20, 1998, σσ. 133-150). Να σημειωθεί, εξάλλου, ότι το νεοεισαχθέν μάθημα έγινε ένα ακόμη σημείο τριβής μεταξύ ΕΡΕ και ΕΚ. Ο βουλευτής της ΕΡΕ Κ. Τσάτσος δήλωνε λίγο μετά τα γεγονότα του Ιουλίου (6-10-1965) ότι το εν λόγω μάθημα είναι περιττό, καθώς το πολίτευμα είναι δημοκρατία. (Α. Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε, ό.π.*, αναφ. στο: Χ. Κάτσικας – Ν. Θεριανός, *ό.π.*, σ. 170.

⁴⁰²Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σ. 714.

⁴⁰³Χ. Νούτσος, *ό.π.*, σ. 191. Λίγο πιο κάτω θα πει: «Αυτή ωστόσο η απόπειρα δεν οδήγησε ποτέ στην ανατροπή της υφιστάμενης ιεραρχίας της σχολικής γνώσης (δεν μπόρεσε εξάλλου να διατηρηθεί για πολύ καιρό) και γι' αυτό το λόγο, παρόλη τη θεσμική αναγνώριση της αναγκαιότητας και άλλων προτύπων συμπεριφοράς ως βασικών στοιχείων της παιδευτικής διαδικασίας, το ειδικό βάρος της παράδοσης, συμπυκνωμένο σε μια αρκετά σταθερή ιεράρχηση της σχολικής γνώσης, κυριάρχησε αυτό το διάστημα στο σχολικό μηχανισμό». (σσ. 191-192).

ειδικότερο) προβληματισμό σχετικά με τις πηγές εγχάραξης αξιών και τη σημασία του παρόντος για τη θέαση των πραγμάτων.

4.2.5 Οι “ικανοί” και η “σφραγίδα της δωρεάς”: η κοινωνική πριμοδότηση που εκλαμβάνεται ως προσωπικό φυσικό χάρισμα

Η ουμανιστική αντίληψη, που ως ολοκληρωμένη παιδαγωγική πρόταση έκανε την πρώτη της εμφάνιση τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 στο πλαίσιο της αντιδραστικής προς τον ερβαρτιανισμό Νέας Αγωγής⁴⁰⁴ και που έκτοτε δεν έπαψε ούτε μια στιγμή να συνδέεται με τους ανανεωτικούς εκπαιδευτικούς στόχους των δυτικών κοινωνιών, ως *θεωρητικό σχήμα* επηρέασε, βεβαίως, σε σημαντικό βαθμό και την ελληνική πραγματικότητα· αλλά όπως έχει πλέον αποδειχθεί, δεν είχε κανένα απολύτως *πρακτικό αντίκρισμα* ούτε στην οργάνωση ούτε και –κυρίως– στη λειτουργία του εγχώριου εκπαιδευτικού συστήματος.

⁴⁰⁴ Με τον όρο “Νέα Αγωγή” (ή “Νέα Παιδαγωγική” ή “Κλασική Μεταρρυθμιστική Αγωγή”) εννοούμε το πνευματικό εκείνο κίνημα που οι ρίζες του εντοπίζονται στις θεωρίες παλαιότερων ανακαινιστών παιδαγωγών, όπως ο J. A. Comenius, ο J. J. Rousseau, ο J. H. Pestalozzi, ο J. Dewey, η M. Montessori, ο M. Παπαμαύρος, ο Α. Δελμούζος, ο Θ. Κάστανος κ.ά., και το οποίο είχε ως πρωταρχικούς στόχους του: α) Την αντικατάσταση του παραδοσιακού δασκαλο-κεντρικού σχολείου από το νέο παιδο-κεντρικό, β) την καθιέρωση του Ενιαίου Σχολείου στη Γενική Εκπαίδευση για την παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους και γ) την πληροφόρηση του μαθητή για τη σύγχρονη ζωή και τον προοδευτικό εμποτισμό του με την κοινωνική αρετή. Τις αρχές και τα πιστεύω της Νέας Αγωγής περί της αυταξίας της νεανικής ηλικίας, περί της αναγκαιότητας της ελεύθερης αυτενέργειας και κοινωνικοποίησης των νέων, αλλά και περί του παιδο-κεντρικού ρόλου του δασκάλου, ανέλαβε να προωθήσει και να εφαρμόσει το “Νέο Σχολείο” [ή, αλλιώς, “Σχολείο Εργασίας” (Arbeitsschule), “Σχολείο Δράσης” (Ecole active) ή “Σύγχρονο Σχολείο” (Ecole Moderne)]· στο πλαίσιο του οποίου επιδιώχθηκε να εφαρμοστούν οι βασικές αρχές του παιδαγωγικού ανθρωπισμού και του προοδευτικού εκσυγχρονισμού, αλλά και να κατακρημυνισθεί ως αναποτελεσματικός, απάνθρωπος και χωρίς πρακτικά παιδευτικά αντικρίσματα ο άκρατος διδακτικός formalismus του παλαιού ερβαρτιανού Σχολείου. (Βλ. σχετικά, <http://users.sch.gr/panta.1947>, «Η Παιδαγωγική του Νέου Σχολείου», Π. Νταβαρίνος, Σχολ. Σύμβ. Φιλολόγων & <http://invenio.lib.auth.gr>, Μ. Τσιμπουκέλη, Μεταπτ. εργασία, Τμήμα Ψυχολογίας Α.Π.Θ.). Όσον αφορά δε τη συνδιδασκτική ερβαρτιανή μέθοδο, η οποία με το διάταγμα της 3^{ης}/9/1880 αντικατέστησε την αλληλοδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας στο νεοελληνικό κράτος, αυτή εδραζόταν στις παιδαγωγικές πεποιθήσεις του εμπνευστή της Έρβартου (Herbart) ότι το φαινόμενο της μάθησης αποκαλύπτεται και επισυμβαίνει έπειτα από την αλληλεπίδραση του παλαιού με το νέο, των ενυπαρχουσών, δηλαδή, παραστάσεων στον εσώτερο ψυχικό κόσμο του παιδιού με τις νέες παραστάσεις που του προσφέρονται στο πλαίσιο της διδασκαλίας· και οι οποίες στοχεύουν στην ενίσχυση της βούλησής του, στην εξασφάλιση της ηθικοποίησής του, αλλά και στη διαμόρφωση του εν γένει χαρακτήρα του. Το ερβαρτιανό σύστημα, λοιπόν, πριμοδοτούσε την πειθαρχία και την τάξη ως παραγόντων εξόχως σημαντικών για την οργάνωση της εξωτερικής συμπεριφοράς των μαθητών, ενώ με την “ιδίως αγωγήν” επεδίωκε να διαπαιδαγωγήσει καθέναν εξ αυτών σύμφωνα με τις πέντε βασικές αρχές της Ηθικής –την εσωτερική (αλλά υπό όρους) ελευθερία, την αγάπη (εύνοια), την τελειότητα, το δίκαιον και την ανταπόδοσιν (τη δικαιοσύνη βάσει κανονιστικών ηθικών αρχών). Σύμφωνα, εξάλλου, με την νοησιαρχικού χαρακτήρα παιδαγωγική της ερβαρτιανής μεθόδου (τα παιδιά επιλέγουν, δηλαδή, με όπλα τη νόησή τους, εφόσον όμως προηγουμένως έχουν διδαχθεί το καλό και το κακό, το ηθικό και το ανήθικο), η αφομοίωση και η πρακτική εφαρμογή των ήδη διδαγμένων έρχεται, όταν πλέον ο κάθε μαθητής έχει περάσει επιτυχώς από τα προηγούμενα τέσσερα στάδια –την προπαρασκευή, την προσφορά, τη σύγκριση και τη σύλλληψη. Σε γενικές γραμμές, πάντως, το ερβαρτιανό σχολείο ήταν ένα απομονωμένο από την κοινωνία σχολείο, με σχολαστικότητα, με διδακτισμό, με τυπολατρία, με ηθικιστικό και φρονηματιστικό ειδικό βάρος, με μεγαλοϊδεατισμό και με βαθιά θρησκοληψία. [Βλ. σχετικά, <http://users.sch.gr/kyriazidis/erbartos.pdf> · <http://www.livepedia.gr/index.php> & <http://www.kollintzas.gr> (επιμέλεια: Γαβριέλλα Κοντογιαννίδου)].

Εξυπηρετώντας εθνικές ή ενίοτε αστικές –απλώς- πολιτειακές σκοπιμότητες, η προκαθορισμένη τροχιά του ελληνικού παραδοσιακού σχολείου ήταν, εκ των πραγμάτων, εξαιρετικά δύσκολο να συναντηθεί με τις ουμανιστικές προσδοκίες για έναν νέο τύπο εκπαίδευσης· τη στιγμή, μάλιστα, που οι αρχές του τελευταίου για την αποδοχή των αναγκών και των επιδιώξεων του μαθητή, για την υποβοήθηση της αυτοπραγμάτωσης όλων ανεξαιρέτως των μαθητών, για τη συμμετοχή τους στον προγραμματισμό και τη λειτουργία της εκπαίδευσης, για την αναγνώριση των συναισθημάτων και των αξιών τους ως στοιχείων της παιδευτικής διαδικασίας και, κυρίως, για την εξασφάλιση ενός ενδιαφέροντος, ενισχυτικού και απαλλαγμένου από απειλές και επικρίσεις μαθησιακού περιβάλλοντος⁴⁰⁵, δεν αποτελούσαν πραγματικές προτεραιότητες της ελληνικής εκπαιδευτικής σκοποθεσίας.

Θεωρητικά, λοιπόν, και δεδομένου ότι επρόκειτο για αποκύημα της ίδιας της αστικής αναγκαιότητας με στόχο τον επαναπροσδιορισμό της ατομικής σημαντικότητας, η επέλαση του ουμανιστικού ιδεώδους στην ελληνική –αστικά θεμελιωμένη- κοινωνικοπολιτική κουλτούρα ήταν σαρωτική. Η προοπτική ενός κόσμου, στον οποίο ο πολύπλευρα ολοκληρωμένος διά της εκπαίδευσης άνθρωπος-πολίτης κρατά στα χέρια του το μαγικό ραβδί της προόδου και της κοινωνικής κινητικότητας, εμφανίστηκε ως εκείνη ακριβώς η αστική ανθρωπιστική *αναγκαιότητα* που απαιτούσε την άμεση (και διαρκή) αποδοχή της από την ελληνική κοινωνία, προκειμένου κι αυτή (όπως κι οι άλλες κοινωνίες πριν από εκείνη) να γευτεί την επιτυχία σε κάθε τομέα.

Πρακτικά, όμως, η ελληνική αστική πολιτεία δεν είχε ποτέ τη δυνατότητα να κάνει κτήμα της όλη αυτή την ανθρωπιστική και ανανεωτική εκπαιδευτική πρόταση για δύο λόγους: από τη μία, διότι στις προτεραιότητές της ήταν η *μόνιμη αγωνία της καταρχήν να διατηρείται* –ανάγκη που βρισκόταν αφ’ εαυτής πάνω από κάθε άλλη προσδοκία και που επέβαλλε διαρκώς την αναδίπλωσή της σε πραγματικότητες και κοινωνικά σχήματα χωρίς ρίσκο· κι από την άλλη, επειδή ακριβώς αυτός ο *συμμετοχικός ρόλος* στην παιδευτική

⁴⁰⁵ Η. Μатσαγγούρας, *Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας. Στοχαστικοκριτική προσέγγιση*, τόμ. 1^{ος}, Σ. Αθανασόπουλος - Σ. Παπαδήμας, Αθήνα 1993, σ. 197. Ο ίδιος, εξάλλου, διακρίνει την ουμανιστική εκπαιδευτική κατεύθυνση τόσο από την *αναπτυξιακή* με τα «ιεραρχικά δομημένα αναπτυξιακά στάδια», βάσει των οποίων διαμορφώνονται αναλυτικά προγράμματα σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα και τις πνευματικές δυνατότητες του μαθητή, ώστε εκείνος «να διευκολυνθεί στην αναπτυξιακή του πορεία και στην προσπάθειά του να κατανοήσει τον κόσμο»· όσο και από τη *γνωστική*, της οποίας στόχος είναι η νοητική αυτονομία του ατόμου, ώστε να μπορεί να αντιλαμβάνεται μια προβληματική κατάσταση, να αναλύει και να ιεραρχεί τις εναλλακτικές λύσεις και, τελικά, να επιλέγει την προσηγορότερη –δεδομένου ότι έχει προηγηθεί η ανάπτυξη των γνωστικών του δεξιοτήτων. Η διαφοροποίηση της ουμανιστικής κατεύθυνσης έγκειται, λοιπόν, στο ότι εκείνη τονίζει περισσότερο την ανάγκη της «συναισθηματικής ανάπτυξης», όπως επίσης και αυτή της αισθητικής καλλιέργειας και της αυτοσυνείδησης· αλλά και στο ότι υποστηρίζει την επίδραση του κοινωνικού περιβάλλοντος στην ανάπτυξη του ατόμου. (σσ. 194-197).

πράξη, τον οποίο πρόσφερε η ανθρωπιστική λογική στον μαθητή, εγκυμονούσε ένα σοβαρό (εκπαιδευτικό, αλλά και ευρύτερα κοινωνικό) ρίσκο: αν αυτός ο ρόλος γινόταν πράξη, τότε ο εγχώριος εκπαιδευτικός θεσμός θα απομακρυνόταν από τον πάγιο ρόλο του ως κοινωνικοπολιτικού μεταβιβαστή, θα ερχόταν σε αντίφαση με το δεδομένο κοινωνικό σύστημα που περιέγραφε (και υποστήριζε), θα δυσκολευόταν να αποδείξει την άποψή του περί στατικότητας και αμεταβλητότητας της γνώσης και θα δεχόταν επικρίσεις για τη λειτουργία της εκπαίδευσης ως μηχανισμού κατανομής του ανθρώπινου δυναμικού στις διάφορες κοινωνικές λειτουργίες· ενώ την ίδια στιγμή, θα έπρεπε να αποδεχτεί την ανθρωπιστική προτεραιότητα στην κριτική και την αμφισβήτηση, προκαλώντας έτσι *εκ των έσω* τη φθορά του ίδιου του συστήματος και συναινώντας αναγκαστικά σε λογικές κοινωνικής ανασυγκρότησης⁴⁰⁶.

Αυτού του είδους οι φοβίες δεν ήταν, βεβαίως, αποκλειστικό “προνόμιο” της ελληνικής αστικής πολιτείας. Σε κάποιο βαθμό, όλες οι ανεπτυγμένες οικονομικά αστικές κυβερνήσεις της δύσης εμφάνιζαν κατά καιρούς ένα παρόμοιο φοβικό σύμπτωμα πιθανής κοινωνικής ανατροπής, εξαιτίας της μόνιμης δυσκολίας τους να πείσουν με την ιδεολογικοπολιτική τους ταυτότητα (κι όχι απλώς με τον ιδεολογικοπολιτικό τους λόγο) το σύνολο των πολιτών ότι το υπόβαθρο των εκπαιδευτικών τους προγραμμάτων ήταν *όντως* ανθρωπιστικό. Το εν λόγω εγχείρημα ήταν αρκετά δύσκολο, δεδομένου ότι η

⁴⁰⁶ Στο *ίδιο*, σσ. 198-199. Στην ουσία, πρόκειται για συναρμογή των θεμελιωδών ουμανιστικών αρχών με τις θεωρητικές διατυπώσεις (έπειτα και από συμπυκνώσεις των απόψεων διακεκριμένων θεωρητικών) του Η. Μатσαγγούρα, αναφορικά προς τα διλήμματα που απορρέουν από τον κοινωνικό ρόλο των σχολικών αναλυτικών προγραμμάτων και τα οποία συνδέουν τη φύση τους με την αντιμετώπιση της εκπαίδευσης είτε ως *θεσμού Κοινωνικοπολιτιστικής Μεταβίβασης* είτε ως *θεσμού Κοινωνικής Ανασυγκρότησης*. Διαφορετική, ωστόσο, είναι η άποψη του M. Bigge σχετικά με τα όρια που θέτει η κλασική ουμανιστική θεωρία για τη γνώση αλλά και για τη διαδικασία της μάθησης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Αμερικανό καθηγητή οι κλασικοί ανθρωπιστές θεωρούν μεν ότι η εκπαίδευση «συνίσταται στη συστηματική εξάσκηση της λογικής» από πλευράς των μαθητών, αλλά κατ’ αυτούς η διερεύνηση της φύσης της απόλυτης αλήθειας (της πραγματικής γνώσης) μπορεί να επιτευχθεί μόνον «εξ αποστάσεως» -θεωρητικά και στοχαστικά. Αφ’ ης στιγμής γι’ αυτούς η γνώση ορίζεται ως ένα ενιαίο σώμα αρχών που συγκροτήθηκε τμήμα προς τμήμα μέσα σε διάστημα αιώνων έπειτα από το βαθύ λογικό στοχασμό των σοφών της ανθρωπότητας, η μάθηση δεν είναι τίποτε άλλο παρά «η προσπάθεια του ατόμου να μιμηθεί τους μεγάλους στοχαστές της ιστορίας και να παραβληθεί μαζί τους ως προς την άσκηση και, κατά συνέπεια, την ανάπτυξη των λειτουργιών του νου». Γίνεται, έτσι, αντιληπτό ότι το κλασικό ουμανιστικό μοντέλο εκπαίδευσης *δεν προωθεί ούτε την κριτική, ούτε –πολύ περισσότερο– την αμφισβήτηση*, όπως υποστηρίζεται, αλλά ότι απεναντίας στέκεται μάλλον *εμπόδιο* στην προοπτική αυτών των δύο. Τα χαρακτηριστικά αυτά, σύμφωνα με τον Bigge, φαίνεται να τα έχει η “*συλλογιστική μάθηση*”, η οποία θεωρεί εξίσου (αν όχι πολύ περισσότερο) σημαντική με τη γνώση καθεαυτή την *εξάσκηση* προκειμένου να κατακτήσει ο μαθητής τα επίπεδα της γνώσης· και η οποία προκρίνει τη «διερευνητική και πειραματική αναδόμηση, τόσο από μέρους των μαθητών όσο και από μέρους των δασκάλων, των αντίστοιχων ζωτικών τους χώρων», ώστε οι ίδιοι «να κατευθύνουν την πορεία και το περιεχόμενο των μελλοντικών ζωτικών τους χώρων». [Υπ’ όψιν ότι κατά το γνωριστικό πεδίο μάθησης, ο “ζωτικός χώρος” (“life space”, όπως τον ονομάζει πρώτος ο Kurt Lewin) περιγράφει τις διάφορες καταστάσεις στις οποίες οι ίδιοι οι άνθρωποι πιστεύουν ότι βρίσκονται, αλλά και την «τάση» τους «να συμπεριφέρονται με ορισμένους τρόπους εξαιτίας αντίστοιχων τρόπων, με τους οποίους εκτιμούν τα πράγματα»]. (βλ. M. Bigge, *Θεωρίες Μάθησης για Εκπαιδευτικούς*, μτφρ. Α. Κάντας- Αλ. Χαντζή, Πατάκης, Αθήνα 1990, σσ. 300, 454 & 460-1).

ιδεολογικοπολιτική ταυτότητα όλων των αστικών κυβερνήσεων έφερε εγγενώς την αποκαλυπτική (σε όσους τις παρατηρούσαν με αντικειμενικό μάτι) *αντίφαση*: της επιδίωξης, από το ένα μέρος, της απρόσκοπτης οικονομικής και κοινωνικής προόδου και της υπαγωγής-καθήλωσης, από το άλλο, των υπόλοιπων τάξεων ή των ομάδων στην αποκλειστική κυριότητα της δικής τους αστικής. Προκειμένου, λοιπόν, να αποφεύγουν έξυπνα τη δαμόκλειο σπάθη της κοινωνικής ανασυγκρότησης (ως αναγκαστικό αποτέλεσμα μιας κοινωνίας προβληματικής και άνισης), όλες οι νεότερες αστικές κυβερνήσεις **φρόντιζαν να διατηρούν σταθερό το οργανωτικό και λειτουργικό πλαίσιο της εκπαίδευσης** που παρείχαν στους πολίτες τους, ώστε να επιτυγχάνεται με εξίσου σταθερό ρυθμό και η κοινωνική ευθυγράμμιση. Ταυτόχρονα δε, επικαλούμενοι την ανεμπόδιστη πρόσβαση του καθενός σε όλες ανεξαιρέτως τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, τη δικαιοσύνη ως κινητήριο μοχλό των επίσημων επιλογών και, φυσικά, την ισότητα ως τον απόλυτο τελικό διαταξικό στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής τους, επιχειρηματολογούσαν για την αποδοτικότητα του συστήματος με όρους ανθρωπιστικούς· αλλά και δικαιολογούσαν τις όποιες διαφορές μεταξύ των μελών-χρηστών του σχολικού περιβάλλοντος ως περιπτώσεις *φυσικών και προσωπικών* διακριτών *αναλογιών*, οι οποίες οφείλονταν αποκλειστικά στις στάσεις, στις ικανότητες, στην επίδοση και στην *αξία* –ως εσωτερικοποιημένη έννοια- του καθενός.

Σ’ αυτήν ακριβώς τη λογική κινήθηκαν πάντοτε και οι ελληνικές αστικές κυβερνήσεις, με τη διαφορά όμως ότι η εναλλαγή τους, ως κομματικών παρατάξεων, στην εξουσία συνοδευόταν κάθε φορά από την επιθυμία για άμεσες (συχνά δε και σημαντικές) μεταρρυθμίσεις των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Η υλοποίηση (ακόμη και στον μεγαλύτερο επιθυμητό βαθμό ενίοτε) των προσδοκητών αλλαγών δεν αναιρούσε, φυσικά, τη διαρκώς σταθερή σε όλες τις αστικές κυβερνήσεις πεποίθηση ότι **το κοινωνικό σύστημα είναι δεδομένο** και ότι οι επόμενες γενεές θα χρειαστούν *τις ίδιες* ακριβώς γνώσεις με αυτές που χρειάζεται η –εκάστοτε- νυν γενεά. Όπως, επίσης, δεν αντέκρουε σε καμία περίπτωση την επιχειρηματολογία όλων των προγενέστερων αστικών κυβερνήσεων για τις αιτίες, στις οποίες, όπως διατείνονταν, οφειλόταν η διαφορά μεταξύ των μαθητών ή σπουδαστών – παρά την ισότιμη, όπως ισχυρίζονταν, αντιμετώπιση όλων στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πράξης. Έτσι, όταν λ.χ. ο Ελ. Βενιζέλος σε προεκλογικό του λόγο (1928) αναφερόταν «εις τους εκλεκτούς» της εκπαίδευσης, σε όσους, δηλαδή, είχαν τα οικονομικά και κοινωνικά διαπιστευτήρια για να τους παρασχεθεί ολοκληρωμένη μόρφωση, καθώς και σε όσους προέρχονταν «έστω και εκ των κατωτάτων στρωμάτων», όχι μόνο δεν αμφισβητούσε τον αναγκαίο και αναπαλλοτρίωτο χαρακτήρα της εκπαίδευσης ως συστήματος, αλλά –

απεναντίας μάλιστα- τον ανανέωνε προβάλλοντας «*επίσημα για πρώτη φορά την αστική ιδεολογική αντίληψη για τη “σφραγίδα της δωρεάς”*»⁴⁰⁷.

Την πεποίθηση αυτή διατήρησαν και, κατά έναν τρόπο, ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο οι αστικές κυβερνήσεις των μετεμφυλιακών χρόνων. Λίγο πριν τη δεκαετία του '60, όταν πλέον είχε μεσολαβήσει μια σχετική απόσταση ασφαλείας από τις δραματικές εμφύλιες συγκρούσεις για την νομή της εξουσίας και είχε πια γίνει σαφές ότι η συντηρητική πολιτική ιδεολογία ήταν σε θέση να επιβάλει τις δικές της κανονιστικές-οργανωτικές αρχές, οι εκπαιδευτικές κατευθύνσεις της πρώτης καραμανλικής αστικής κυβέρνησης προσδιορίστηκαν με οδηγό αυτήν ακριβώς την αντίληψη της προσωπικής αξίας. Τους στόχους της επίσημης πολιτικής εξυπηρέτησε, φυσικά, υπέρ το δέον και η “καθαγιασμένη”, όπως προείπαμε, φιλελεύθερη θεωρία του “ανθρώπινου κεφαλαίου”. δεδομένου ότι η πίστη εκείνης στη μακροπρόθεσμη κοινωνικοπολιτική και οικονομική ωφέλεια από την επένδυση του κράτους στον πολίτη, δημιουργούσε (στους πολλούς) την *ψευδαίσθηση* της εκλεκτικής συγγένειάς της με την επίσης διαδεδομένη ανθρωπιστική θεωρία. Κι εδώ μιλούμε για μια, κατά τη γνώμη μας, **ηθελημένη** και διόλου τυχαία **σύγχυση**, την οποία προκάλεσαν όλοι οι φορείς -από τον επίσημο πρώτο έως όλους τους παράπλευρους ή και ανεπίσημους άλλους- της αστικής εξουσίας· για μια σκόπιμη, με άλλα λόγια, ταύτιση του προσωπικού ταλέντου με την προτεραιότητα που, ως θεωρία, έδινε ο ανθρωπισμός στο άτομο και στις πολλαπλές ανάγκες του μέσα στην κοινωνία, η οποία αφενός παρείχε στο σύστημα τη δυνατότητα να εμβαπτίζει στο νάμα του ανθρωπισμού τις ίδιες του τις επιλογές και αφετέρου τού επέτρεπε **να επικαλείται το δικό του “ανεύθυνον” για τα μονίμως μεγάλα ποσοστά σχολικής αποτυχίας** -ισχυριζόμενο ότι, «*αν τα αποτελέσματα είναι διαφορετικά για τους διάφορους μαθητευόμενους, ενώ οι ευκαιρίες είναι οι ίδιες, αυτό συμβαίνει επειδή τα άτομα είναι άνισα*»⁴⁰⁸. Έτσι, δεν είναι καθόλου τυχαίο το ότι και τότε αλλά και αργότερα, όταν πλέον εκείνη η κυβέρνηση είχε παραδώσει τη σκυτάλη στους αντιπάλους της, οι πολίτες εξακολουθούσαν να ανέχονται (ως απολύτως πεπεισμένοι για την αναμφισβήτητη ορθότητά της) την άποψη ότι «*η Δημοκρατία είναι αριστοκρατία, είναι η πνευματική αριστοκρατία, είναι η αξιοκρατία του πνεύματος. Και δι’ αυτόν τον λόγον δε φοβούμαι καθόλου μετά την έκτην τάξιν του Δημοτικού να είπω εις τα*

⁴⁰⁷ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε., ό.π., σ. 230.* (Το απόσπασμα από τον προεκλογικό λόγο του Ε. Βενιζέλου αναφ. στο: Γ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, τόμ. Α, Ίκαρος, Αθήνα 1955, σ. 390).

⁴⁰⁸ Χ. Κάτσικας, *Σχολείο, τάξη και ιδεολογία: τα παραμύθια της σχολικής μας ζωής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, σ. 21-22. Και συνεχίζει: «Ο καθένας έχει τις ευκαιρίες του, όμως το κάθε άτομο προσκρούει στα όρια του. Η αντίληψη της φυσικής ανισότητας των ατόμων κάνει κατορθωτό εδώ το συνταίριασμα των εννοιών της ισότητας των ευκαιριών και της διαφοροποίησης των αποτελεσμάτων».

παιδιά: θα εξετασθήτε, αν θέλητε να πάτε εις το Γυμνάσιον. Και **αν είσθε ικανοί**, θα μπειίτε εις το Γυμνάσιον· **αν δεν είσθε ικανοί** γι' αυτήν την δουλειά, είσθε οπωσδήποτε **υποχρεωμένοι** να μάθητε μίαν τέχνην και θα πάτε δωρεάν εις ένα **από τα άλλα** σχολεία, **πλην του Γυμνασίου**, όπου εκεί θα παραμείνετε και δεν θα διακοπούν αι σπουδαί σας»⁴⁰⁹.

Παρά τις εκατέρωθεν, λοιπόν, διαψεύσεις, η κυβέρνηση της ΕΚ έχει σημαντικές ιδεολογικές ομοιότητες επί της ουσίας της εκπαιδευτικής πραγματικότητας με την προγενέστερή της –δεύτερη– κυβέρνηση Καραμανλή· γεγονός που μειώνει δραστικά την εμφανή οξύτητα της όποιας λεκτικής τους αντιπαράθεσης και που, αναμφισβήτητα, καταδεικνύει την *κεκαλυμμένη* ιδεολογική ταύτισή τους. Για μια ακόμη φορά τώρα (1964) το κράτος παρουσιάζεται «ως εκπρόσωπος του γενικού κοινωνικού συμφέροντος και ως εγγυητής της ισότητας των πολιτών» -ως κτήτορας, δηλαδή, εκείνης της «“*ηθικοπολιτικής*” λειτουργίας», η οποία «*αντανακλάται άμεσα στα εκπαιδευτικά συνθήματα της “δωρεάν” και “απρόσκοπτης” παιδείας για όλους τους ικανούς*»⁴¹⁰. Το μύθευμα, συνεπώς, της ξεχωριστής προσωπικής ικανότητας ως καθοριστικού παράγοντα συνέχισης της σχολικής φοίτησης εξακολουθεί να παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο και στη νέα κυβέρνηση και η σταθερή εμφάνισή του καταδεικνύει ότι έχουμε μάλλον να κάνουμε με ένα **κοινό και διαρκώς επαναλαμβανόμενο σύστημα αξιών** διαμορφωμένο από την αστικο-κοινωνική ιδεολογία της επίδοσης. Επιβεβαίωση της συνθήκης αυτής αποτελούν, άλλωστε, οι πανομοιότυπες με των πολιτικών αντιπάλων της δηλώσεις της νυν κυβέρνησης (στην προσπάθειά της να τεκμηριώσει, μάλιστα, τη διαφορετικότητα που εγκαινίαζε η εκπαιδευτική της μεταρρύθμιση) ότι το Γυμνάσιο είναι το σχολείο που απευθύνεται «εις την μεγάλην μάζαν του λαού», σε αυτούς, δηλαδή, «*οι οποίοι δεν θα αξιωθούν να τύχουν ανωτέρας παιδείας*» και, ταυτοχρόνως, ότι το Λύκειο συνιστά το σχολείο «*της ανωτέρας μορφώσεως ολίγων χιλιάδων νέων*»⁴¹¹. Όπως κι εκείνη η δήλωση, με την οποία επιχειρείται να τεθεί στο απυρόβλητο το -υποτιθέμενα δίκαιο και αξιοκρατικό- εκπαιδευτικό σύστημα και η ευθύνη να μεταφερθεί, τελικά, στην αυστηρά ξεχωριστή προσωπική ικανότητα του μαθητή, η οποία υποστηρίζει ότι «*διά των υποτροφιών παίρνουμε το προικισμένο παιδί από την πρώτην τάξιν και το οδηγούμεν εις το γυμνάσιον και διά του γυμνασίου εις το λύκειον και διά του λυκείου εις τας ανωτάτας σχολάς και από εκεί εις το εξωτερικόν*»⁴¹².

⁴⁰⁹ Κ. Τσάτσος, Συνεδρίασις ΚΔ' της Βουλής, *ό.π.*, σσ. 486-487. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁴¹⁰ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε.*..., σ. 278. (Η έννοια του “ηθικοπολιτικού” αποτελεί δάνειο από τον Gramsci).

⁴¹¹ Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σ. 704.

⁴¹² Α. Ακρίτας, Συνεδρίασις ΚΓ' της Βουλής, *ό.π.*, σ. 475. (Η υπογράμμιση δική μας).

Η μετακύλιση της αποκλειστικής ευθύνης της επίδοσης στο ίδιο το άτομο (και όχι, έστω και κατ' ελάχιστον, στο περιβάλλον του) οπωσδήποτε διευκολύνθηκε την εποχή εκείνη και από τη διάδοση της λειτουργίας της παρώθησης -της εσωτερικής, δηλαδή, δυνατότητας όλων των έμβιων όντων να αυτορρυθμίζουν τόσο τις βιολογικές τους ανάγκες όσο και την ίδια τους τη συμπεριφορά⁴¹³. Η τότε Παιδαγωγική επιστήμη, από τη στιγμή που συσχετίστηκε με το αξίωμα της παρώθησης, υποστήριξε την άποψη ότι, εφόσον οργανικά κάθε μεμονωμένο άτομο ήταν σε θέση να αντιπαρέρχεται τις αδυναμίες ή τις ελλείψεις του, μπορούσε κάλλιστα να παρωθείται-κινητοποιείται κι από μια εσωτερική δέσμη στόχων και επιδιώξεων σε σχέση με την εκπαιδευτική του πορεία, ώστε να είναι σε θέση, τελικά, να ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτή. Το γεγονός, βεβαίως, ότι όλα τα άτομα-μαθητές δεν εμφάνιζαν τους ίδιους ακριβώς δείκτες

⁴¹³ Εξηγώντας το βιολογικό κομμάτι της έννοιας της παρώθησης, ο Δ. Ζάχαρης αναφέρει ότι κάθε οργανισμός είναι εφοδιασμένος με ορισμένους «εσωτερικούς ρυθμιστές», οι οποίοι είναι -εκ των προτέρων- επιφορτισμένοι με την υποχρέωση να ελέγχουν, αν αυτός διαθέτει συγκεκριμένα επίπεδα τιμών (λ.χ. στη θερμοκρασία του σώματος, στο επίπεδο του σακχάρου στο αίμα, στο επίπεδο του λίπους κλπ), ώστε να μπορεί, τελικά, να επιβιώνει στο περιβάλλον που βρίσκεται. Ουσιαστικά δηλαδή, αυτό που κάνουν οι εν λόγω ρυθμιστές είναι να κατευθύνουν κάθε οντότητα σε διορθωτικές, κατά κάποιον τρόπο, δράσεις, μέσω των οποίων ο οργανισμός θα μπορεί να επανέλθει σε φυσιολογικά επίπεδα, στην περίπτωση που έχει προηγουμένως προβεί σε υπερκατανάλωση αρνητικών συστατικών ή αντιθέτως εμφανίζει έλλειψη απαραίτητων για τη σωστή λειτουργία του στοιχείων. Σύμφωνα με τον ίδιο, την ορθή απόδοση-εξήγηση της διαδικασίας της παρώθησης θα πρέπει να τη συνδέσουμε με την ακροστιχίδα TOTE (Test-Operation-Test-Exit), με την οποία δηλώνονται όλα τα βήματα της συγκεκριμένης δράσης των εσωτερικών ρυθμιστών -από την έναρξη, δηλαδή, της προβληματικής κατάστασης στον οργανισμό ως την ανάληψη δράσης για την αντιμετώπισή της στη συνέχεια κι από την επάνοδο του οργανισμού στην αρχική, μη προβληματική, κατάσταση έως τη λήξη της δραστηριότητας αντιμετώπισης και την οριστική έξοδο από τη διαδικασία. Για να γίνει περισσότερο εποπτικός αναφέρει, μάλιστα, το παράδειγμα του πόνου (test), ο οποίος ενοχλεί τον οργανισμό και οδηγεί, αργά ή γρήγορα, σε θεραπεία από ειδικό (operation), η οποία θα φέρει και πάλι τον οργανισμό στα προ του πόνου δεδομένα του (test) και, τελικά, στην έξοδο (exit) από την όλη διαδικασία. Η ιδέα της εσωτερικής παρώθησης, σύμφωνα με τον Ζάχαρη, έχει μεγάλη παράδοση και εμφανή ίχνη της εντοπίζει κανείς στο «Περί ψυχής» του Αριστοτέλη και στον όρο της “εντελέχειας” (ως ζωτικής, προφανώς, αρχής που διέπει και διαμορφώνει κάθε οργανισμό), στον Leibniz, στον Rousseau, αλλά και στις “παραστάσεις” του Herbart. Προς επίρρωση των ισχυρισμών του αναφέρει τα πορίσματα των ερευνών του Nissen (1930) σχετικά με τη συμπεριφορά των ποντικών, των Harlow & Meyer (1950) για τους πιθήκους, των Bexton, Heron & Scott (1954) και των Heron, Doane & Scott (1956) σχετικά με την αποστέρηση ερεθισμών· αλλά και τις απόψεις του Bentham περί της ανάγκης εύρεσης μιας γενικής ερμηνείας της ανθρώπινης συμπεριφοράς, όπως και του Gordon ότι τόσο το πρωτογενές σύστημα παρώθησης όσο και το δευτερογενές σύστημα αναγκών (τα οποία κατευθύνονται αντίστοιχα από τα αξιώματα “ευχαρίστηση-δυσαρέσκεια” και “επιτυχία-αποτυχία”) οδηγούν το άτομο προς την κατεύθυνση της κοινωνικοποίησης. Για την παρούσα μελέτη, πάντως, ιδιαίτερη σημασία έχει η αναφορά του ίδιου ότι «το αξίωμα της παρώθησης ισχύει τόσο για τις απλές βιολογικές ανταλλαγές (ομοιόσταση), όσο και για τις πολύπλοκες εσωτερικές και εξωτερικές μορφές συμπεριφοράς (σκέψη κτλ), οι οποίες», όπως συμπληρώνει «είναι οργανωμένες σύμφωνα με ένα πρόγραμμα (σχέδιο)». Υπήρξαν, βεβαίως, αρκετές αντιρρήσεις για το αν μπορεί η απρόβλεπτη ανθρώπινη συμπεριφορά να συσχετιστεί με τις σταθερές βιολογικές ανάγκες και, τελικά, να ερμηνευτεί με βάση το μοντέλο μείωσης των ορμών (Tolman 1951, Brown 1953, Cotton 1953)· όπως και η άποψη ότι πίσω από τη συμπεριφορά του ανθρώπου διαπιστώνει κανείς έναν μεγάλο αριθμό κινήτρων, αλλά και η διαπίστωση ότι προηγείται η κάλυψη των άμεσων βιολογικών αναγκών και έπεται η επιδίωξη ανώτερων προϊόντων σκέψης (Maslow 1954, Meili 1961, Jeffrey 1968). Πάντως, η πραγματικότητα αυτή, εάν ισχύει, μάς επιτρέπει να κάνουμε αναγωγές τόσο σε ατομικό-ιδιωτικό επίπεδο όσο και σε συλλογική-εθνική σφαίρα δράσης. (Δ. Ζάχαρης, *Παρώθηση-Κίνητρα-Ιδεολογία-Επίδοση*, Γρηγόρης, Αθήνα 1989, σσ. 15-17 & 19-22).

ανταπόκρισης στις εκπαιδευτικές προκλήσεις, οφειλόταν, σύμφωνα με την άποψη αυτή, στο ότι ούτε τα προσωπικά τους κίνητρα επίδοσης (το εσωτερικό ποιοτικό τους μέτρο, δηλαδή) ήταν απολύτως ίδια, όπως δεν ήταν ίδια ούτε η προσπάθεια που διαρκώς καθένα τους κατέβαλλε ή η ευφυΐα τους. Το πρόβλημα, επομένως, της διαφορετικότητας των μαθητών στο ίδιο ακριβώς εκπαιδευτικό περιβάλλον δεν αποδιδόταν ούτε στο ελάχιστο στην πιθανότητα το περιβάλλον αυτό να ήταν ανέντιμο προς το σύνολο των μαθητών και ευνοϊκό προς ορισμένους εξ αυτών· αλλά στη βεβαιότητα ότι ο προσωπικός παράγοντας, ως δείκτης ικανότητας και συνάμα προϋπόθεση της ξεχωριστής σε κάθε μαθητή παρώθησης επίδοσης, ήταν το αποκλειστικό αίτιο της επιτυχίας ή αποτυχίας καθενός - παρά τις ίδιες για όλους, υποτίθεται, συνθήκες.

Η θέση αυτή, ωστόσο, παραγνώριζε την αντικειμενικότητα του γεγονότος ότι «ο άνθρωπος της επίδοσης (κομφορμιστής) προσανατολίζει τη δική του τοποθέτηση στη γνώμη που επικρατεί» και ότι, τελικά, «οι άνθρωποι πραγματοποιούν εκείνο που αξιολογεί θετικά η κοινωνία και είναι αντικείμενο θαυμασμού και αμοιβής»⁴¹⁴. Μολονότι, λοιπόν, ο ρόλος της ευφυΐας στην ολόπλευρη εκπαιδευτική ανταπόκριση του μαθητή, όπως και η αποτελεσματικότητα της συνεπούς και συνεχούς ατομικής προσπάθειας θεωρούνται εκ των ουκ άνευ για τις υψηλές εκπαιδευτικές επιδόσεις, εντούτοις τα πορίσματα των ερευνών και η έντιμη ανάγνωση της εμπειρίας *διέψευσαν* (και περισσότερο πια σήμερα διαψεύδουν) την αποκλειστική προτεραιότητα-υπαιτιότητα των δύο αυτών παραγόντων σε σχέση με την επίδοση. Η διακριβωμένη πλέον γνώση ότι η ανάπτυξη-εκμάθηση της γλώσσας (ως πράξης, δηλαδή, επικοινωνίας) «εξαρτάται από την ωρίμανση και την ολοκλήρωση του ατόμου μέσα σ' ένα κοινωνικό σύνολο»⁴¹⁵, αποτελεί, για παράδειγμα, την ερευνητική εκείνη απόδειξη που θέτει υπό αμφισβήτηση τη “συνήθη” προτεραιότητα της ευφυΐας (αλλά και της αναπόδεικτης προσωπικής παρώθησης) και που καταδεικνύει τον καταλυτικό ρόλο των κοινωνικών προδιαθέσεων. Ως αναγκαίος παράγοντας γλωσσικής εκμάθησης, η λειτουργία της μίμησης θα πρέπει, έτσι, να είναι συντονισμένη στο κοινωνικό περιβάλλον, προκειμένου «να παίζει πρωταρχικό ρόλο για την ατομική μάθηση της γλώσσας»⁴¹⁶. ενώ τον ίδιο συντονισμό έχει οπωσδήποτε ανάγκη και η λειτουργία της

⁴¹⁴ Στο ίδιο, σ. 67.

⁴¹⁵ Α. Καραπέτσας, *Νευροψυχολογία του αναπτυσσόμενου ανθρώπου*, Σμυρνιωτάκης, Αθήνα 1988, σ. 175.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, σ. 176. Να σημειωθεί ότι για την ανάπτυξη και την επιτυχή δράση της λειτουργίας της μίμησης οι ειδικοί προϋποθέτουν τον κοινωνικό της συντονισμό, υπό την έννοια ότι τόσο τα προς μίμηση πρότυπα όσο και οι μιμητές τους εντοπίζονται και δραστηριοποιούνται σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα. Ο ορισμός του Hehlmann (Ζάχαρης, ο.π. σ. 32) ότι «μίμηση είναι η μερικώς ακούσια και μερικώς εκούσια διαμόρφωση της έκφρασης και της συμπεριφοράς μέσω του προτύπου που συναντά ο άνθρωπος στο περιβάλλον», αλλά και η διαπίστωσή του ότι η μίμηση «αποτελεί για τον άνθρωπο μια μορφή εισόδου σε πολλά ιστορικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δεδομένα», επιβεβαιώνουν την

ταύτισης, ώστε το άτομο να αποκτά «όχι μόνο συνήθειες, αλλά και ολοκληρωμένα συστήματα αξιών και πεποιθήσεων»⁴¹⁷ -σε τέτοιο, μάλιστα, βαθμό, «ώστε το άτομο να θεωρεί τους κανόνες ως δικό του κτήμα, το οποίο δεν έχει καμιά σχέση με τις επιδράσεις του περιβάλλοντος»⁴¹⁸.

Την αντανάκλαση των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών σταθερών στο προσωπικό αξιακό σύστημα κάθε μεμονωμένου ατόμου, υπό την έννοια της κατασκευής από πλευράς επίσημης πολιτείας του αναγκαίου πλαισίου, εντός του οποίου εκείνη είναι σε θέση να εμπλουτίζει διαρκώς την πρακτική της για τη συγκράτηση της κοινωνίας σε δοκιμασμένα συστήματα αξιών, δεν κατόρθωσε –δυστυχώς– να αντιληφθεί ούτε η ελληνική κοινωνία των μέσων της δεκαετίας του '60. Η “αλήθεια” της χαρισματικής μοναδικότητας των ολίγων δεν είχε, ωστόσο, (ως θέση κατευθυνόμενη) προσβάλλει στον ίδιο βαθμό και για τους ίδιους λόγους την νοοτροπία όλων ανεξαιρέτως των πολιτών. Έτσι, όσοι προέρχονταν από τις ανώτερες κοινωνικές τάξεις, κυρίως ικανοποιούνταν να πιστεύουν ότι διέθεταν αυξημένη ευφυΐα ή ξεχωριστές ικανότητες και *πολύ λιγότερο επιζητούσαν* τέτοιου είδους διαβεβαιώσεις· δεδομένου ότι των επουσιωδών εκείνων επισημάνσεων προηγούνταν οι διακριβωμένες αποδείξεις των προνομίων που απολάμβανε το οικογενειακό και κοινωνικό τους περιβάλλον (χωρίς, απαραίτητα, το γεγονός αυτό να οφείλεται στο σχολικό σύστημα καθεαυτό), αλλά και οι εγγυήσεις μιας παρόμοιας -κι ίσως ακόμη καλύτερης- τύχης και για τους ίδιους. Τα νεαρά, όμως, άτομα των κατώτερων τάξεων, τα οποία *είχαν οδηγηθεί* στο να θεωρούν ότι «*οι κυρίαρχες (οικονομικά-μορφωτικά-κοινωνικά) ομάδες στη σύγχρονη κοινωνία οφείλουν την ηγεμονική τους θέση όχι στην προέλευση, ούτε στην κοινωνική ισχύ ή στον οικονομικό παράγοντα, αλλά στη σπάνια και άπιαστη ανωτερότητά τους, που δεν πουλιέται ούτε χαρίζεται –στη φυσική, την εγγενή ευφυΐα*»⁴¹⁹, διαπνέονταν συχνά από μία υπερβολική αισιοδοξία για τις ευκαιρίες ανέλιξης που *φαντάζονταν* ότι ρύθμιζε αποκλειστικά ο μηχανισμός της εκπαίδευσης. Και γι' αυτό, παρωθούνταν από ισχυρές φιλοδοξίες και από εξίσου ισχυρά κίνητρα επίδοσης, τα οποία (ως ποιοτικοί κανόνες των

αναγκαιότητα του εν λόγω συντονισμού. Χαρακτηριστικό είναι, εξάλλου, ότι από τη βρεφική κιόλας ηλικία απαιτείται ένα πλαίσιο διαπροσωπικών σχέσεων παιδιού και σημαντικών προσώπων στο περιβάλλον του, προκειμένου τα διαφόρων ειδών υλικά ερεθίσματα να επιδράσουν στην περαιτέρω νοητική και γλωσσική ανάπτυξή του. Διότι, όπως ομολογείται, τα πρόσωπα αυτά «επιλέγουν και προμηθεύουν στο παιδί τα διάφορα υλικά ερεθίσματα» και -ακριβώς επειδή είναι ενταγμένα σε έναν κοινωνικό σχηματισμό- είναι σε θέση να «οργανώνουν το υλικό περιβάλλον του παιδιού». (Ι. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 187).

⁴¹⁷ Δ. Ζάχαρης, *ό.π.*, σ. 128. Σχετικά με τη λειτουργία του μηχανισμού της ταύτισης ο ίδιος επικαλείται τις απόψεις της γερμανικής εξελικτικής ψυχολογίας και των εκπροσώπων της (Spranger 1925, Buhler 1929 και Kroh 1940), οι οποίοι θεωρούν ότι «το πρότυπο και η αναζήτηση ιδανικών παίζει τον αποφασιστικό ρόλο για την προσωπική βίωση αξιών και για την αναζήτηση μιας “μορφής ζωής”» (σ. 126).

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 128.

⁴¹⁹ Χ. Κάτσικας, *Σχολείο...*, σσ. 216-217.

ήδη εσωτερικευμένων συστημάτων αξιών) αντικατόπτριζαν την ιδεολογία των γεννητόρων τους, την ιδεολογία του ευρύτερου οικογενειακού τους περιβάλλοντος, αλλά και αυτή καθαυτή την *«ιδεολογία του μεσαίου στρώματος»*⁴²⁰.

Για τη συντήρηση αυτής της ιδεολογίας, στο θεωρητικό υπόβαθρο της οποίας είχε –εκ των άνω– εισδύσει η αισιόδοξη προοπτική *«των δυνατοτήτων που έχουν μέσα στο δεδομένο σύστημα οι λαϊκές τάξεις ως προς την εκπαίδευση»*⁴²¹, ευθυνόταν, ασφαλώς, και η κυβερνητική πολιτική του Γ. Παπανδρέου –μολονότι, δικαίως, δε θα μπορούσε να θεωρηθεί υπεύθυνη και για την αρχική διαμόρφωσή της. Πάντως, η υπεριπτάμενη υπόσχεση της κυβέρνησης της ΕΚ για τη διευκόλυνση των κατώτερων τάξεων, ώστε να διεκδικήσουν την προς τα πάνω κινητικότητα τους, χωρίς αμφιβολία έδωσε στις μονίμως αδικημένες κοινωνικά αυτές ομάδες την ελπίδα που αναζητούσαν – μαζί, όμως, και μια στρεβλή θέαση της πραγματικότητας. Και ήταν αυτή ακριβώς η θέαση η αιτία που οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις ασπάσθηκαν **το ιδεολόγημα της βέβαιης ευκαιρίας** ως αποτελέσματος της εγγενούς (ή και καλλιεργημένης ευφυΐας), μέσω της οποίας καθαγιαζόταν –ως απολύτως εγγυημένη– η κρατική φύση του εκπαιδευτικού μηχανισμού αλλά και η υποκειμενικότητά του σε μια σειρά διοικητικών δεσμεύσεων καταναγκαστικού χαρακτήρα: συγκεκριμένη διάρθρωση της εκπαίδευσης, ενιαία προγράμματα διδασκαλίας, εγκεκριμένα και συνάμα κοινά για όλους εγχειρίδια, μονοπωλιακή παραγωγή πτυχίων. Οι πληθυσμοί αυτοί, ωστόσο, δεν αντιλαμβάνονταν ότι τόσο η πεποίθηση περί της βέβαιης εφαρμογής της εκπαιδευτικής δικαιοσύνης (η οποία, υποτίθεται, ότι απέρρεε από τον κρατικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης), όσο και οι διοικητικοί καταναγκασμοί που σταθερά *«εγγυώνται την εκπαιδευτική ισοπολιτεία, διότι απευθύνονται σε όλους τους πολίτες ανεξαιρέτως»*⁴²² συνιστούσαν, απλώς, **το αληθοφανές** της ελληνικής πραγματικότητας –

⁴²⁰ Δ. Ζάχαρης, *ό.π.*, σ. 109. (Πρόκειται για δάνειο από τον T. Adorno). Κατά τον Ζάχαρη, η επίδοση ως ιδεολογία του μεσαίου στρώματος «παγιδεύει τη χειραφέτηση ως στόχο της αγωγής». Αναφερόμενος, εξάλλου, στην έννοια της *αξίας*, με την οποία άλλοτε προσδιορίζεται ένα αντικείμενο στο χώρο ζωής του ανθρώπου κι άλλοτε μια ιδέα, μια αντίληψη, για το πώς αντιλαμβάνεται κανείς τον κόσμο γύρω του, ο ίδιος θα υποστηρίξει ότι «η επίδοση ως ιδεολογία του μεσαίου στρώματος έχει ως στόχο τις αξίες που αναφέρονται στα αντικείμενα», δηλαδή, στην απόκτηση όσο το δυνατόν περισσότερων υλικών αγαθών. Πάντοτε όμως, σύμφωνα με την άποψή του, θα πρέπει να συνυπολογίζεται η σημασία *του είδους* της κοινωνίας, η οποία περιβάλλει τον άνθρωπο, υπό την έννοια ότι εξαιτίας αυτής, η επίδοση μπορεί να είναι ανταγωνιστική ή να στοχεύει στην κοινωνική μεταρρύθμιση ή στην αυτοπραγμάτωση. Έτσι, διακρίνει την ιδεολογία των παιδιών των αστικών στρωμάτων από την ιδεολογία των παιδιών με κομμουνιστικές καταβολές λέγοντας ότι τα πρώτα παιδιά αλλά και οι γονείς τους επιδιώκουν σε μεγαλύτερο ποσοστό την κατηγορία επίδοσης “άριστος” και “πρώτος” σε σχέση με τα δεύτερα παιδιά και τους δικούς τους γονείς. Το συμπέρασμα, λοιπόν, στο οποίο καταλήγει είναι ότι «η αστική ιδεολογία ασκεί επιθετικότερη αγωγή στην οικογένεια, στο σχολείο και στην κοινωνία σε σχέση με την κομμουνιστική ιδεολογία», συμπληρώνοντας ότι «θεωρητικώς, τουλάχιστον, η ανταγωνιστικότητα δεν είναι συστατικό στοιχείο της κομμουνιστικής ιδεολογίας» (σσ.108-110).

⁴²¹ Θ. Ανθογαλίδου, *ό.π.*, σ. 56.

⁴²² Στο ίδιο, σ. 66.

αυτό, δηλαδή, που φώτιζε ως αληθές η ιδεολογική απάτη του αστικού πολιτικού συστήματος.

Θα πρέπει, βεβαίως, να διευκρινιστεί εδώ ότι, πέρα από *εκούσιο* εργαλείο της εγχώριας αστικής πολιτικής για την επιβολή των κοινωνικών αρχών της, η εν λόγω απάτη αποτέλεσε *ακουσίως* και την αιτία της αυτο-παγίδευσης της ίδιας της επίσημης αστικής πολιτείας σε μια εσφαλμένη αντίληψη της πραγματικότητας. Στο βαθμό, δηλαδή, που το μύθευμα της προσδιορισμένης από την ευφυΐα εκπαιδευτικής αξιοκρατίας υπήρξε ο δούρειος ίππος της πολιτικής του Γ. Παπανδρέου (όπως και όλων των προκατόχων του) απέναντι στους εκτεθειμένους υποδοχείς των ανίσχυρων -κυρίως- κοινωνικών ομάδων, άλλο τόσο η απάτη που γεννούσε το μύθευμα αυτό κατόρθωνε να επιβάλλεται *και* στην επίσημη αστική πολιτική *ως το αντίθετό της* –ως αναπαλλοτρίωτη, δηλαδή, αλήθεια. Έτσι, δεν ήταν, τελικά, μόνον οι κατώτερες (και ως έναν βαθμό και οι υπόλοιπες) κοινωνικές τάξεις οι αποδέκτες της ιδεολογικής πλάνης ότι η επιτυχία καθενός εκ των μελών τους στον κοινωνικό στίβο οφειλόταν αποκλειστικά στον προσωπικό τους μόχθο, στην κλίμακα της ευφυΐας τους και στο σωστά δομημένο από το ιδιαίτερο ένστικτό τους αξιακό τους σύστημα. Σ' αυτό το σαθρό επιχείρημα πίστευε –εξαπατημένη ούσα- και η ίδια η αστική πολιτική και σ' αυτό, επίσης, στηρίχτηκε τις περισσότερες φορές και η επιχειρηματολογία των εκάστοτε ειδικών της –πιστών, εκ προοιμίου, στις κανονιστικές αρχές της ίδιας ιδεολογίας.

Θεωρώντας, λοιπόν, ότι τα πράγματα λειτουργούν κατ' αυτόν και όχι σύμφωνα με κάποιον άλλο τρόπο, πεπεισμένοι, δηλαδή, τόσο για την ορθή προσέγγιση της πραγματικότητας από την αστικοκοινωνική ιδεολογία όσο και για την επιβεβλημένη ως μονόδρομο αναγκαιότητα της δικαιολόγησής της, οι διορισμένοι ειδικοί της κυβέρνησης της ΕΚ οδηγούνταν σε αποφάνσεις επί της πραγματικότητας εγκλωβισμένοι όντες στα όρια της ίδιας τους της ιδεολογικής απάτης. Επρόκειτο, πάντως, για μια συνθήκη, στην οποία δεν προϋπήρχε δόλος, ούτε σκοπιμότητα –υπό την έννοια της προσχεδιασμένης για την εξαπάτηση της κοινωνίας δράσης· αλλά για ένα *πάθος* στη βάση της πίστης τους όσον αφορά τη βεβαιότητα της αστικής πολιτικής να εξυπηρετήσει την κοινωνική δικαιοσύνη, το οποίο ήταν, μάλλον, η αιτία της ανικανότητας των καθ' ύλην αρμοδίων να αντιληφθούν την αντικειμενική πραγματικότητα και να την περιγράψουν ανάλογα. Η άποψη, για παράδειγμα, ότι με τη θεσμοθέτηση από την κυβέρνηση της ΕΚ ειδικών εξετάσεων για την πρόσβαση στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα *«αυτομάτως γινόταν μια επιλογή μεταξύ των διαγωνιζομένων»*, καθώς και ότι *«εκείνοι που αποφάσιζαν να διαγωνιστούν ήταν όσοι και σοβαρή έφεση είχαν για ανώτατες σπουδές και αισθάνονταν ότι οι δυνάμεις τους τούς*

επέτρεπαν ένα δύσκολο άθλημα»⁴²³ διαμορφώθηκε, προφανώς, κάτω από αυτές ακριβώς τις προϋποθέσεις πίστης των ειδικών στην αντικειμενική και δίκαιη –όπως υποστήριζαν– προοπτική της αστικής εκπαιδευτικής ιδεολογίας· με την έλευση της οποίας θα εξαφανιζόταν η ανισότητα και η αδικία του εν ενεργεία εκπαιδευτικού συστήματος.

Από την άποψη, ωστόσο, αυτή έλειπε η πληρέστερη, από πλευράς ειδικών, λογική εξήγηση της -διά της “επιλογής”- μετάβασης από την κάποτε και την τώρα εκπαιδευτική δυστοκία στην εκπαιδευτική ευημερία της επόμενης ημέρας, το *ενδιάμεσο*, δηλαδή, *στάδιο* που είχε –μάλλον ακουσίως– συγχωνευθεί στο περίφημο “αυτομάτως”. Ταυτοχρόνως, το επικαλούμενο από τους ειδικούς κριτήριο της “επιλογής” κλόνιζε ανεπανόρθωτα και την εγγύηση του δικαίου που το αστικό επιχείρημα διεκδικούσε για τον εαυτό του. Διότι το κριτήριο αυτό, λειτουργώντας υποχρεωτικά ως μέτρο κατάταξης⁴²⁴, νομιμοποιούσε διά

⁴²³ Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 35.

⁴²⁴ Θα πρέπει, ωστόσο, να παραδεχτούμε ότι και το δίκαιο καθεαυτό, ως «σύνολο γραπτών ή άγραφων κανόνων που ρυθμίζει τη συμπεριφορά των ανθρώπων και κολάζει τις παρεκκλίσεις» (Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της Σύγχρονης Ελληνικής Δημοτικής Γλώσσας*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2003), συνιστά επίσης ένα απολύτως ξεκάθαρο μέτρο κατάταξης όλων ανεξαιρέτως των πολιτών του αυτού –εθνικού– χώρου και χρόνου. Ως τέτοιο μέτρο, λοιπόν, εμπεριέχει την ανισότητα και την κοινωνική διάκριση, αδυνατεί να ικανοποιήσει απόλυτα κάθε εμπλεκόμενη σε περιπτώσεις κοινωνικής διεκδίκησης πλευρά, αλλά και να δεχτεί ενστάσεις βασισμένες σε επιχειρήματα που δεν αντλούν την ύπαρξή τους από τη δική του λογική και νομιμοποίηση. Εξάλλου, όπως υποστηρίζει ο Μ. Αγγελίδης αναλύοντας το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα του F. A. Hayek (στα έργα του: *Law, Legislation and Liberty*, τόμ. Α & Β · *Studies in Philosophy, Politics and Economics* και *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*), σύμφωνα με τον Άγγλο θεωρητικό το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης συνδέεται «είτε με τα επιμέρους συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων (συντεχνίες) είτε με ιδεολογίες συγκάλυψης πράξεων κρατικής τρομοκρατίας»· «παρότι», όπως συνεχίζει «αναγνωρίζεται ταυτόχρονα η συμβολή της κοινωνικής δικαιοσύνης στην επίτευξη συνθηκών μεγαλύτερης ισονομίας». Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι, ακόμη κι όταν έχουν διασφαλιστεί οι συνθήκες ισονομίας των πολιτών, το ζήτημα της δικαιότερης κοινωνίας εξακολουθεί να αιωρείται, επειδή, όπως ο Hayek τονίζει, «παραμένει αμφίβολο εάν το αίτημα για δικαιοσύνη στη διανομή κατέστησε με κάποια έννοια δικαιότερη την κοινωνία ή εάν περιόρισε τη δυσάρεσκεια». Κατά τον Hayek, το “παράδοξο”, με το οποίο συνδέεται το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, εντοπίζεται στο γεγονός ότι η ιδέα του δικαίου «αποτελεί κατηγορηματική της ατομικής πράξης»· και επομένως δεν είναι δυνατόν ο προσδιορισμός “κοινωνική” να αφορά επίσης τη δικαιοσύνη, δεδομένου ότι «μόνον τα άτομα είναι δυνατόν να θέτουν σκοπούς και όχι η κοινωνία». Ο ίδιος, μάλιστα, φτάνει στο σημείο να δικαιολογεί ως αυτονόητη την έλλειψη της κοινωνικής δικαιοσύνης σε συνθήκες φιλελευθερισμού, διότι, όπως υποστηρίζει, δεν θα μπορούσε η έννοια του δικαίου να εφαρμοστεί «στα αποτελέσματα μιας αυθόρμητης διαδικασίας» (όπως είναι η δημιουργία και η λειτουργία της αγοράς)· στην οποία, αφ ης στιγμής τίποτε δεν είναι εκ των προτέρων σχεδιασμένο από ορισμένο υποκείμενο, «είναι παράδοξο να αναζητούνται “ευθύνες” και να διατυπώνονται “παράπονα” εκεί όπου δεν υπάρχει κάποιο υποκείμενο για να καταλογιστούν οι πράξεις του». Υπό αυτό το πρίσμα, οι διατυπώσεις του Hayek θέτουν το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης σε σχέση με τις προνομιακές για κάποιους ρυθμίσεις, οι οποίες εκκινούν διαρκώς το πρόβλημα της σχέσης του γενικού με το ιδιωτικό συμφέρον. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Αγγελίδη, το εν λόγω πρόβλημα είναι αρκετά περιπλεγμένο, διότι «θεματοποιείται ως πρόβλημα ιδεολογίας, με άλλα λόγια ως πρόβλημα απήχησης των αιτημάτων κοινωνικής δικαιοσύνης σε ευρύτατα λαϊκά στρώματα, απήχησης που με τη σειρά της, ως διά μαγείας, επιβάλλει τη θεσμική αποδοχή αυτών των αιτημάτων από τις κυβερνήσεις». Ο Hayek, πάντως, με το να χωρίζει το κοινωνικό από το ατομικό και με το να καταστρέφει το κοινωνικό αντικείμενο επιχειρεί να καταδείξει το ανέφικτο (και παράλογο βάσει της επιστημονικής σκέψης) της εφαρμογής της κοινωνικής δικαιοσύνης στις φιλελεύθερες σύγχρονες κοινωνίες· ενώ την ίδια στιγμή, δεν παύει να τονίζει ότι η ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης «διασύρεται, καθώς παρουσιάζεται ως πανάκεια για τη θεραπεία των κοινωνικών προβλημάτων». (Μ. Αγγελίδης, *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και*

μιας τη διάκριση ανάμεσα σε «καλούς» και «κακούς» μαθητές και, τελικά, επιβεβαίωνε παραδόξως το “καλώς καμωμένα” –εκείνο, δηλαδή, που ευθύς εξ αρχής ζητούσε ν’ αλλάξει η παρούσα αστική πολιτική, ώστε να εκλείψει η αδικία. Προκειμένου δε να μην υπάρξουν ενστάσεις ως προς τη δυνατότητα της ίδιας της “επιλογής” να μπορεί να επιβάλλεται ως αναγκαία, εκείνοι που την επικαλούνταν, φρόντιζαν να αντλούν το κύρος της εφαρμογής της από το ίδιο το σύστημα των ενδοσχολικών εξετάσεων· δεδομένου ότι το τελευταίο (όπως διατείνονταν) παρείχε με αντικειμενικότητα τις ενδείξεις της “σοβαρής έφησης” αλλά και των “δυνάμεων” των εκπαιδευόμενων.

Στην πραγματικότητα, όμως, και αυτή η πεποίθηση ήταν προϊόν της ιδεολογικής αυτο-εξαπάτησης, την οποία υφίσταντο όλοι ανεξαιρέτως οι αρμόδιοι του αστικού συστήματος. Η επιτυχής ανταπόκριση, προφανώς, των ίδιων στο λειτουργικό σχήμα της αστικής εκπαίδευσης, αλλά και η κατοπινή τους ευστοχία -ως ενηλίκων πλέον και ανεξαρτήτως κοινωνικής προέλευσης- εντός του γνώριμότητάς τους αστικού περιβάλλοντος, κατά τη γνώμη μας ενίσχυε την πίστη τους στην αξιοκρατική λογική του εκπαιδευτικού μηχανισμού, αλλά και την προστατευτικότητά τους απέναντί του⁴²⁵. Γι’ αυτούς, όπως ακριβώς και με τους αστούς πολιτικούς ένα επίπεδο πιο πάνω, δεν υπήρχε άλλη απτή πραγματικότητα πέρα από εκείνη στην οποία βρίσκονταν και, ως εκ τούτου, κάθε αντιπρόταση σε άλλη βάση συνιστούσε ένα ουτοπικό δρασκέλισμα ανάξιο λόγου. Εξαιτίας, λοιπόν, του ιδεολογικού εγκλωβισμού τους στη μία και μοναδική πραγματικότητα που αντιλαμβάνονταν (και που, κατά τη γνώμη τους, αποτελούσε ακριβέστατη και αντικειμενικότατη απεικόνιση όλων των συνιστωσών του κοινωνικού βίου), αντλούσαν υποχρεωτικά όλη την επιχειρηματολογία τους υπέρ της από το θεωρητικό οπλοστάσιο που εκείνη διέθετε εντός της. Έτσι, όχι μόνο δεν ήγειραν αξιώσεις για την κατάργηση του εξεταστικού συστήματος, αλλά αντιθέτως το υποστήριζαν κιόλας, με τη λογική ότι επρόκειτο για «*μια διαγνωστική μέθοδο που απλά αποκαλύπτει τις προϋπάρχουσες ανισότητες στο επίπεδο των γνώσεων και τις διαφορετικές διανοητικές ικανότητες των εκπαιδευόμενων και τους ταξινομεί ανάλογα με αυτές τις (προϋπάρχουσες) ικανότητες και διαφοροποιήσεις*»⁴²⁶.

Νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σσ. 17 & 130-134).

⁴²⁵ Η συγκεκριμένη ερμηνεία της υποστηρικτικής στάσης των καθ’ ύλην αρμοδίων προς το αστικό μοντέλο εκπαίδευσης θα μπορούσε να θεωρηθεί απλουστευτική και πιθανότατα αναπόδεικτη. Εντούτοις, δεδομένου ότι το τεκμήριο της αλήθειας της προκύπτει από τη συνήθη πρακτική των επιτυχημένων αστών να επιβραβεύουν στάσεις και συνθήκες που προηγουμένως είχαν εξυπηρετήσει αυτούς τους ίδιους, θα λέγαμε ότι, εντέλει, δεν αποτελεί μία ευφάνταστη, απλώς, προσέγγιση.

⁴²⁶ Γ. Μηλιός, ό.π., σ. 25.

Με το να παρουσιάζουν, ωστόσο, την “επιλογή” ως μια διαδικασία που «δεν κάνει τελικά τίποτε άλλο παρά να ιεραρχεί τους εκπαιδευόμενους σύμφωνα με τις φυσικές τους ικανότητες και διαφορές»⁴²⁷, οι ειδικοί επί των εκπαιδευτικών πραγμάτων στην ουσία απέδιδαν στον ίδιο το χαρακτήρα των εκπαιδευόμενων την αποκλειστική ευθύνη για την επιτυχία ή την αποτυχία τους στο πεδίο της μάθησης. Η εσφαλμένη αυτή πίστη είχε ως άμεσο επακόλουθό της την επίσης εσφαλμένη εκτίμηση ότι ο χαρακτήρας του σχολικού εξεταστικού συστήματος ήταν απλώς εργαλειακός για όλους εκείνους, οι οποίοι εμπλέκονταν ως αξιολογητές αλλά και ως αξιολογούμενοι στο πλαίσιο της εκπαίδευσης – εκτίμηση που εδραζόταν στο καθησυχαστικό αστικό μύθευμα ότι οι σχολικές εξετάσεις απλώς ανίχνευαν τις “πραγματικές”-φυσικές αρετές των εκπαιδευόμενων και ότι μόνον μέσω αυτών μπορούσε να πραγματοποιηθεί (ως δίκαιη απόδοση) η αμετάκλητη επιλογή των ικανότερων. Ο χαρακτήρας, βεβαίως, του σχολικού εξεταστικού συστήματος της εποχής που εξετάζουμε θα μπορούσε να θεωρηθεί και εργαλειακός –υπό την έννοια ότι συνιστούσε *όντως* ένα πλαίσιο κατηγοριοποίησης και ταξινόμησης· η συνολική του, ωστόσο, υπόσταση *απαρτιζόταν* από πολύ περισσότερες ιδιότητες και ασφαλώς όχι και τόσο “αθώες” όσο τα υποτιθέμενα «αντικειμενικά» και «ουδέτερα» κριτήρια που οι πάσης φύσεως ειδικοί ισχυρίζονταν ότι το σύστημα των εξετάσεων διέθετε, ώστε να μπορεί να ταξινομεί δίκαια τους εκπαιδευόμενους «*με βάση το βαθμό της απόδοσής τους*»⁴²⁸.

Κατά συνέπεια, ο ισχυρισμός ότι το εξεταστικό σύστημα αναπτύχθηκε (και θα αναπτυσσόταν ακόμη περισσότερο) από την επίσημη πολιτεία στη βάση της ξεκάθαρα χρηστικής αναγκαιότητας για την διακρίβωση του βαθμού κατάκτησης της γνώσης από πλευράς εκπαιδευόμενων δεν θα μπορούσε να είναι αληθινός, διότι πίσω από αυτόν κρυβόταν επιμελώς η **πρόθεση διαχωρισμού** και όχι η ωφέλεια των τελευταίων. Εξάλλου, το γεγονός και μόνο ότι τα οριστικά συμπεράσματα για την επίδοση των εκπαιδευόμενων (και άρα και για την ευφυΐα τους) εξάγονταν αποκλειστικά από μετρήσεις *ποσοτικών δεδομένων* (στη βάση της κλίμακας του πολύ ή λίγο ή καθόλου και χωρίς ποιοτικές διαπιστώσεις σχετικά με την προέλευση ή την περιβαλλοντική επιρροή) συνιστά δείκτη του ότι τα κριτήρια του συστήματος ήταν, τελικά, *μονομερώς* αντικειμενικά· επειδή ακριβώς εκείνοι που τα όρισαν, δε θεώρησαν εξίσου απαραίτητο να προσμετρήσουν στο γνωστικό-μορφωτικό πεδίο του εκπαιδευόμενου όψεις και επιδράσεις της ευρύτερης κοινωνίας του -της οποίας, άλλωστε, αμφότεροι ήσαν δημιουργήματα.

⁴²⁷ Στο ίδιο, σ. 25.

⁴²⁸ Στο ίδιο, σ. 87.

Αποδεχόμενοι, λοιπόν, την *ποσοτική ιεράρχηση των εκπαιδευόμενων* ως υποχρεωτική και συνάμα προαπαιτούμενη συνθήκη για την κατάκτηση της γνώσης, οι ειδικοί-υποστηρικτές της αστικής εκπαίδευσης δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν ούτε το μέγεθος του *λογικού σφάλματος* που διέπρατταν, αλλά ούτε και πως εν αγνοία τους προστάτευαν (και διαιώνιζαν) ρυθμιστικούς κανόνες αντίθετους προς το πραγματικό συμφέρον της κοινωνίας. Έτσι, με το να εμπιστεύονται τη χρήση της βαθμολογικής κλίμακας ως εργαλείου της ενδοσχολικής διαδικασίας αξιολόγησης, πέραν του ότι επικύρωναν «*τις ιδεολογικές (“αξιοκρατικές”-“αντικειμενικές”) διακρίσεις του σώματος των εκπαιδευόμενων με βάση μια σειρά αντιθετικές κατηγορίες: έξυπνοι-βλάκες, εργατικοί-τεμπέληδες, προσεκτικοί-απρόσεκτοι, φρόνιμοι-άτακτοι κλπ.*», αποδέχονταν επίσης «*σαν αναγκαία ολόκληρη τη θεσμοθετημένη διαδικασία, μέσα από την οποία περνάει και κρίνεται ο εκπαιδευόμενος*»⁴²⁹. Αυτή, όμως, η σταθερή πίστη τους στην αναγκαιότητα του εξεταστικού συστήματος, ώστε μέσω αυτού να επιτυγχάνεται η –κατά τη γνώμη τους– απαραίτητη αξιολόγηση, αποτελούσε ένα αμετακίνητο εμπόδιο για την αναγνώριση αυτής της αυθαίρετα επικυρωμένης διαδικασίας ως «*αποτελεσματικότητας μηχανισμού ιδεολογικής καθυπόταξης*», του οποίου ο ρόλος είναι να «*εμπεδώνει την υπαγωγή των εκπαιδευόμενων στην κατασταλτική λειτουργία του σχολείου*»⁴³⁰.

Σ’ ένα μεγάλο ποσοστό, βέβαια, η απόκρυψη της ταξικότητας της εκπαίδευσης πίσω από τους μηχανισμούς επιλογής και αξιολόγησης των μαθητών διευκολύνθηκε και από την αυταρχική-συγκεντρωτική δομή του εγχώριου εκπαιδευτικού συστήματος. Η αυστηρή σειρά κατάταξης των μαθημάτων αλλά και ο υποχρεωτικός χαρακτήρας τους στο ωρολόγιο πρόγραμμα εμβόλιζαν επί δεκαετίες τις προθέσεις καινοτομίας και εκπαιδευτικού ριζοσπαστισμού της κοινωνικοπολιτικής μειοψηφίας· και, επιπλέον, εδραίωναν το πνεύμα του συντηρητισμού και της αναδίπλωσης, με το να εξισώνουν το μαθητικό κοινό τόσο κατά τη διάρκεια της προσπάθειάς του να κατακτήσει τα επιστημονικά πεδία αυτών των μαθημάτων όσο και στην τελική αξιολόγησή του. Η ίδια – άνιση– λογική διατηρήθηκε και στα μέσα της δεκαετίας του ‘60, παρόλο που η αντιδραστική κοινωνική μειοψηφία κατόρθωσε, τελικά, να μετασχηματιστεί εκλογικά σε διεκδικητική πλειοψηφία και να ωθήσει την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου σε ρυθμιστικές πράξεις περί υποχρεωτικών και προαιρετικών μαθημάτων, στην εισαγωγή νέων μαθημάτων και στην αύξηση των ωρών διδασκαλίας των κυριότερων θετικών. Διότι, παρά το γεγονός ότι οι τότε κυβερνητικές πράξεις της ΕΚ συνιστούσαν σημαντικές καινοτομίες,

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ. 89.

⁴³⁰ Στο ίδιο, σ. 88. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

δυστυχώς ανατάραξαν μόνο την επιφάνεια της εκπαιδευτικής διαδικασίας και δεν εισχωρούσαν στην ουσία της -στη δυνατότητα, δηλαδή, κάθε εκπαιδευόμενου, ανεξαρτήτως κοινωνικής, οικονομικής ή πολιτισμικής προέλευσης, να κατακτήσει το αγαθό της παιδείας βαδίζοντας ελεύθερα και χωρίς προσκόμματα μέσα απ' όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Κι έτσι, δεν είχαν την απαιτούμενη δυναμική, ώστε να ανανεώσουν εκ βάθρων την εκπαιδευτική δομή της χώρας.

Θα λέγαμε, έτσι, ότι ο *έξυπνα προβεβλημένος μανδύας* των επιδεξιότητων, των κλίσεων, των ικανοτήτων και των ιδιοτελειών των μαθητών, τον οποίο εκουσίως και σε πνεύμα συμμόρφωσης ή απλής συνήθειας προς τις πολιτειακές επιταγές διαιώνιζαν (κυρίως θέσει, αλλά και φύσει) οι διορισμένοι λειτουργοί της κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας, επέβαλλε αφ' εαυτού την αναγκαία για το ίδιο το σύστημα συσκότιση της ταξικής προέλευσης των μαθητών· υποσκελίζοντας, ενίοτε, ακόμη και σημαντικότερα από τα αναφερόμενα κυβερνητικά μέτρα, όπως λ.χ. την καθιέρωση της δημοτικής και την πρόβλεψη της δωρεάν εκπαίδευσης σε όλες τις βαθμίδες. Ως τελεσίδικη, δηλαδή, απόφαση των ειδικών, το κριτήριο των κλίσεων και των επιδεξιότητων των μαθητών μπόρεσε να θέσει σε δεύτερη μοίρα τις κυβερνητικές παροχές και να παρουσιάσει ως αληθινές-φυσικές τις «*δύο ομάδες επίδοσης: των προνομιούχων “καλών” μαθητών και των μη προνομιούχων “κακών”*»· διακρίνοντας (με αντικοινωνική λογική) αντιθετικά ζεύγη «*αρχόντων και αρχομένων, ιθύνοντων και δευθυνομένων, αστικής και εργατικής τάξης*»⁴³¹ -κατά τον ίδιο τρόπο που, δύο αιώνες πριν, το είχε ξεκάθαρα πραγματοποιήσει και ο Destutt de Tracy⁴³².

⁴³¹ Π. Παπακωνσταντίνου, «Η ανισότητα στην ελληνική υποχρεωτική εκπαίδευση», στο: Α. Γκότοβος – Γ. Μαυρογιώργος – Π. Παπακωνσταντίνου, *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*, Gutenberg, Αθήνα 1992, σ. 202.

⁴³² Σύμφωνα με τον Destutt de Tracy, «σε κάθε πολιτισμένη κοινωνία υπάρχουν κατ' ανάγκη δύο τάξεις ανθρώπων», η «εργατική» και η «μορφωμένη», των οποίων οι επίγονοι έρχονται αντιμέτωποι με ένα εντελώς διαφορετικό προσωπικό και κοινωνικό πεπρωμένο: τα μεν παιδιά της εργατικής τάξης βρίσκονται στην ανάγκη «από μικρά να μάθουν, και προπάντων να συνηθίσουν, την κοπιαστική δουλειά για την οποία προορίζονται»· κι επειδή δεν μπορούν «να αργοπορούν και να χάνουν τον καιρό τους μέσα στα σχολεία», υποχρέωση της πολιτείας είναι να τους παράσχει «μια συνεπτυγμένη, αλλά πλήρη στο είδος της, εκπαίδευση μέσα σε λίγα χρόνια σε σχολεία που είναι κοντά στο σπίτι τους». Ωστόσο, όπως συμπληρώνει «τα σχολεία αυτά δεν πρέπει να θεωρηθούν σε καμία περίπτωση ως προθάλαμος άλλων ανώτερων σχολείων». Από την άλλη, στα παιδιά της ανώτερης-μορφωμένης τάξης θα «πρέπει κατ' ανάγκη να τους παρασχεθεί περισσότερη εκπαίδευση, διότι έχουν να μάθουν πιο πολλά, για να ανταποκριθούν στον προορισμό τους. Και για να τα μάθουν όλα αυτά, πρέπει να μείνουν στο σχολείο πιο πολλά χρόνια, ώστε να ωριμάζουν και να τα καταλαβαίνουν». «Κι αυτά», όπως υποστηρίζει «είναι πράγματα που δεν εξαρτώνται από καμία ανθρώπινη θέληση. Προκύπτουν κατ' ανάγκη από την ίδια τη φύση των ανθρώπων και των κοινωνιών: δεν είναι στο χέρι κανενός να τα αλλάξει». (βλ. Θ. Μυλωνάς, *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 1998, σσ. 373-374). Το περιεχόμενο αυτής της αντίληψης (καθώς και κάθε άλλης συναφούς) διασαφηνίζει η άποψη του Μηλιού περί της απόκρυψης της ταξικότητας της εκπαίδευσης: «Ο ταξικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης εκφράζεται κυρίως με τη διάκριση σε βάρος της ίδιας της εργατικής τάξης, καθώς η εκπαίδευση εμπεδώνει τη διάκριση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, καθώς διαχωρίζει τη γνώση από τον άμεσο παραγωγό [...], καθώς τον υποτάσσει στο ρόλο του

Συνέπεια, εξάλλου, της αυταρχικής σχολικής οργάνωσης (η οποία βρήκε στην παραδοσιακή παιδαγωγική αντίληψη τον καταλληλότερο συνοδοιπόρο) ήταν αφενός η θεώρηση του μαθητή «ως “πελάτη” (*client*) με γνωστικοκοινωνικά προβλήματα, που έχει ανάγκη ειδικών υπηρεσιών» και αφετέρου η προβολή του εκπαιδευτικού «ως του κατάλληλου να προσφέρει τις υπηρεσίες αυτές ειδικού επιστήμονα»⁴³³. Η γνώση ταυτίστηκε με κάτι το «αντικειμενικά υπαρκτό, που μπορεί με λεκτικό τρόπο να “μεταδοθεί” από άτομο σε άτομο»⁴³⁴ και η υλοποίηση της προγραμματισμένης από την επίσημη πολιτεία διδασκαλίας επιτεύχθηκε προοδευτικά με την αρωγή-συνέργεια των –περισσότερο ή λιγότερο- συμβιβασμένων με το κατεστημένο εκπαιδευτικών. Διότι οι τελευταίοι, χωρίς να κρίνουν αναγκαία τη συναρίθμηση της σχολικής επίδοσης των μαθητών με τις πρωτότερες (ή και ταυτόχρονες) περιβαλλοντικές τους επιρροές και προκειμένου να τους κατατάξουν με βάση το υπάρχον αξιολογικό σύστημα, στηρίζονταν αποκλειστικά στα δεδομένα που τους προσέφερε το εν λόγω σύστημα με τη μορφή της ήδη συμπεφωνημένης διαδικασίας της διδασκαλίας και της εφαρμογής του επίσημου προγράμματος. Ταυτοχρόνως, «ως “μεταπράτες” της γνώσης» αλλά και «ως κατώτεροι υπάλληλοι σε ένα κλειστό από κάθε πλευρά σχολικό σύστημα» υπάκουαν αναντίρρητα στην επίσημη εντολή «να παραδίδουν την ύλη αποσπασματικά με βάση το σχολικό εγχειρίδιο»⁴³⁵. κι ως εκ τούτου, δεν συνιστούσαν με κανέναν τρόπο απειλή ή εμπόδιο στην παραδοσιακή αντίληψη του μαθητή ως παθητικού δέκτη. Από την άλλη, απορρίπτοντας «στο όνομα της εξισωτικής αντικειμενικότητας» την πιθανότητα μιας «διαφοροποιημένης συμπεριφοράς» μέσα στην τάξη (που, γι’ αυτούς, σήμαινε κατ’ ανάγκη και μεροληπτική βαθμολόγηση), στην ουσία νομιμοποιούσαν τη φιλελεύθερη αντίληψη περί φυσικών ικανοτήτων και ενίσχυαν το επίσημο πολιτειακό δόγμα της ανεμπόδιστης κινητικότητας των ικανών⁴³⁶.

Με το να αντιμετωπίζουν, όμως, **τον μαθητή ως κατηγοριοποιημένη οντότητα** (με το “επιστημονικό” άλλοθι μιας ομαδικής κλίμακας ορισμού των καλών, κακών ή μέτριων “πελατών”), την ίδια στιγμή τού προσέδιδαν κιόλας υποχρεωτικά ορισμένα μόνιμα χαρακτηριστικά προσωπικότητας και επίδοσης, από τα οποία εκείνος ήταν εξαιρετικά δύσκολο να ξεφύγει. Κι αν για τον μαθητή ήταν δύσκολο, για τον εκπαιδευτικό ήταν

“αμόρφωτου”, του “ακαλλιέργητου”, του “ατόμου με περιορισμένες ικανότητες”». (Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σσ. 80-81).

⁴³³ Η. Μαρσαγγούρας, *ό.π.*, σ. 206. Ο ίδιος, ωστόσο, συμπληρώνει ότι η θεώρηση του μαθητή ως “πελάτη” είναι «διαμετρικά αντίθετη από την ουμανιστική θεώρηση του μαθητή ως *προσώπου*, που μετέχει μαζί με τους εκπαιδευτικούς στην κοινή ανθρώπινη φύση» και ο οποίος «πέρα από τα μαθησιακά προβλήματα έχει μύριες όσες άλλες ανάγκες και ενδιαφέροντα» (σ. 206).

⁴³⁴ Στο *ίδιο*, σ. 209.

⁴³⁵ Στο *ίδιο*, σ. 218.

⁴³⁶ Θ. Ανθογαλίδου, *ό.π.*, σ. 84.

μάλλον αδύνατο να μπορέσει να αποστασιοποιείται κάθε φορά από την αρχική για τους μαθητές κρίση του· καθώς ούτε πίστευε –προφανώς– ότι ήταν δυνατόν να έχει διαμορφώσει μια λάθος πρώτη εκτίμηση για τον καθέναν τους, αλλά και ούτε ήταν σε θέση να θεαθεί κριτικά την εκπαιδευτική του υπόσταση-αυθεντία. Έτσι, τα χαρακτηριστικά αυτά σφραγίζονταν ως *εκ των προτέρων διαπιστωμένοι* δείκτες της συνολικής ανταπόκρισης του μαθητή στις απαιτήσεις και τις εντολές του επίσημου προγράμματος (έπειτα, δηλαδή, από συνεχείς και απαιτητικούς ελέγχους με τη μορφή περιοδικών διαγωνισμάτων, προφορικών εξετάσεων γύρω από την απομνημονευτική του ικανότητα κ.α.)· αλλά και –ακόμη χειρότερα– ως *προσδοκίες* των εκπαιδευτικών σε σχέση με τις πληροφορίες που οπωσδήποτε δέχονταν και από το “απόκρυφο πρόγραμμα” (hidden curriculum) ή, όπως είναι ευρέως γνωστό, από το “παραπρόγραμμα”⁴³⁷. Διότι με τη βοήθεια του παραπρογράμματος, του πλαισίου, δηλαδή, των έμμεσων ή παράπλευρων παραγόντων καθορισμού της συνολικής προσωπικότητας των εκπαιδευομένων, οι εκπαιδευτικοί είχαν ευθύς εξ αρχής μια διπλή δυνατότητα: από τη μια να σμιλεύουν καθημερινά την κοινωνική πλευρά των εκπαιδευόμενων καλλιεργώντας τους αξίες και συμπεριφορές· και από την άλλη, να αντλούν την αυτο-επιβεβαίωσή τους σχετικά με την ορθότητα των αρχικών κρίσεών τους για την ικανότητα ή την ανικανότητα των μαθητών, καθώς, όπως ισχυρίζονταν, οι εκτιμήσεις τους αυτές δεν διαψεύδονταν τελικά από την

⁴³⁷ Σύμφωνα με τον Μатσαγγούρα, η κριτική σχολή της εκπαίδευσης ορίζει το “παραπρόγραμμα” ως «το σύνολο των κοινωνικών και φυσικών χαρακτηριστικών του σχολικού περιβάλλοντος που συμπλέκονται δυναμικά και διδάσκουν έμμεσα και ασυνειδήτως αξίες, στάσεις και νόρμες κοινωνικής συμπεριφοράς». Επομένως, υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ του κοινωνικοπολιτικού συστήματος και του παραπρογράμματος, δεδομένου ότι και οι δύο αυτοί παράγοντες παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της σχολικής εκπαίδευσης και, εν συνεχεία, των μαθησιακών αποτελεσμάτων. Ο ίδιος, εξάλλου, υποστηρίζει ότι τα στοιχεία που συνθέτουν το παραπρόγραμμα είναι τα εξής: η μορφή και ο τρόπος άσκησης της εξουσίας στην τάξη, η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, η κατανομή των ρόλων μέσα στην κοινωνική δομή της τάξης και, τέλος, το ψυχολογικό κλίμα της τάξης. (Η. Μатσαγγούρας, *ό.π.*, σσ. 129-130 & 163). Αν, λοιπόν, λάβουμε υπόψη μας ότι στο παραδοσιακό σχολείο ο εκπαιδευτικός είναι η απόλυτη πηγή εξουσίας κι ότι οι μαθητές υποχρεωτικά υποτάσσονται στην αυθεντία του, μπορούμε κιόλας να κατανοήσουμε ότι η *αυταρχικότητα* που χαρακτηρίζει την κοινωνία και το σχολείο αυτής της μορφής (εμφανής στην ελληνική περίπτωση της περιόδου που εξετάζουμε) αποτελεί συστατικό στοιχείο και του αντίστοιχου παραπρογράμματός της. Τον συντελεστικό ρόλο του παραπρογράμματος στη μάθηση τονίζει, εξάλλου, και ο Γ. Μαυρογιώργος, με τη διαφορά όμως ότι «πρόκειται για μάθηση που δεν προβλέπεται από το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα και που δεν συνειδητοποιείται ως τέτοια». Εκείνο που, κατά τον ίδιο, έχει ιδιαίτερη σημασία είναι το γεγονός ότι μέσω του παραπρογράμματος οι μαθητές *μαθαίνουν να αποδέχονται* την άνωθεν προερχόμενη μεταξύ τους διάκριση, καθώς βασικός ρόλος του «είναι να προσφέρει το πλαίσιο αναφοράς με βάση το οποίο νομιμοποιείται αυτή [ενν. η κοινωνική] η διάκριση». Προκειμένου δε να επεξηγήσει τη σύνδεση του παραπρογράμματος με το επίσημο πρόγραμμα κι έπειτα και με την κοινωνικούς όρους της σχολικής (και όχι μόνον) ζωής, προβαίνει σε μία υπόθεση: «Αν δεχτούμε», λέει, «την ύπαρξη και τη λειτουργία του σχολικού παραπρογράμματος, ουσιαστικά υιοθετούμε την άποψη ότι το *παραπρόγραμμα* σχολικό πρόγραμμα επηρεάζεται κυρίως από τους κοινωνικούς όρους που επικρατούν στο σχολείο». Και συνεχίζει: «Αυτό σημαίνει ότι δεχόμαστε ότι ο μαθητής μαθαίνει όχι μόνο από το συγκεκριμένο περιεχόμενο των μαθημάτων αλλά και από τις κοινωνικές διαστάσεις που παρουσιάζει η οργάνωση της ζωής στο σχολείο». (Γ. Μαυρογιώργος, «Σχολικό Πρόγραμμα και Παραπρόγραμμα», στο: Α. Γκότοβος – Γ. Μαυρογιώργος – Π. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σσ. 141 & 144).

περαιτέρω πορεία των μαθητών. Αυτό, όμως, που δεν μπορούσαν να αντιληφθούν οι εκπαιδευτικοί τότε (αλλά και σήμερα ακόμη) ήταν ότι οι σχηματοποιημένες αυτές προσδοκίες τους με το να λειτουργούν ως “αυτοεκπληρούμενη πρόβλεψη” (self-fulfilling prophecy) όσον αφορά την πορεία των μαθητών προς τη γνώση, στην ουσία επηρέαζαν και διαφοροποιούσαν άμεσα και τη διδακτική συμπεριφορά τους· και, τελικά, διαιωνίζαν τον φαύλο κύκλο της εκ των προτέρων διαμορφωμένης πίστης για την επίδοση του κάθε μαθητή⁴³⁸.

Κατά συνέπεια, στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της σχολικής-παιδαγωγικής πραγματικότητας με το αυταρχικό πρόγραμμα (που, τελικά, απευθυνόταν στους λίγους), η δράση των εκπαιδευτικών λειτουργών ήταν χωρίς αμφιβολία προδικασμένη και προκαθορισμένη –γεγονός που από μόνο του διασκεδάζει τους ισχυρισμούς τους ότι προσδοκούσαν την αναβάθμιση της επίδοσης όλων και που επιβεβαιώνει ως *όντως υποκριτική* την υποτιθέμενη πίστη τους στην αντικειμενικότητα των σχολικών μηχανισμών αξιολόγησης αλλά και στην απολυτότητα των προσωπικών χαρισμάτων. Από τα μέσα της δεκαετίας του ’50, άλλωστε, το φιλελεύθερο μοντέλο εκπαίδευσης διατεινόταν την ισότητα των ευκαιριών για όλους κι έτσι, όταν στα μέσα της δεκαετίας του ’60 η μεταρρύθμιση πραγματοποιούσε ένα ακόμη βήμα προς το σκοπό αυτό, οι μαζικές αποτυχίες ερμηνεύτηκαν ως προϊόν της αμιγώς προσωπικής υστέρησης σε γλώσσα, ικανότητες και ευφυΐα. Τα μόνα “ασφαλή” κριτήρια ήταν οι εξετάσεις και η ίδια η “επιλογή”. Από τη στιγμή, λοιπόν, που το σύστημα της “επιλογής” ζητούσε (κι ως έναν βαθμό το επιτύγχανε) τη νομιμοποίησή του μέσα από την πραγματικότητα των συνεχών εξετάσεων, οι εξετάσεις βαρύνονταν αποκλειστικά με το θεσμικό κύρος και τη συνθήκη εγκυρότητας για την επίτευξη αυτής καθαυτής της επιλογής. Έτσι, το ένα επιβεβαίωνε το άλλο –αν και *ψευδώς*.

4.2.6 Το γλωσσικό ζήτημα: οι μύθοι της οπισθοδρόμησης

Με το Ν.Δ. 4379/1964, την «καινούρια αυτή έκφραση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού», σύμφωνα με ορισμένους⁴³⁹, προβλεπόταν (άρθρο 5, παρ. 1) ότι η Δημοτική γλώσσα εφεξής «*χρησιμοποιείται ελευθέρως εις τον γραπτόν και τον προφορικό λόγον από τους διδάσκοντας και τους διδασκόμενους εις όλες τας βαθμίδας της Εκπαιδεύσεως, από της*

⁴³⁸ Η. Μатσαγγούρας, *ό.π.*, σ. 163.

⁴³⁹ Γ. Καραβασίλης– Τ. Γκούρλιας, *Το γλωσσικό ζήτημα. Η γλώσσα μας και τα Αναγνωστικά*, Αθήνα 1987, σ. 56.

κατωτάτης μέχρι και της ανωτάτης»⁴⁴⁰. Οι αμέσως επόμενες παράγραφοι (2 & 3) του ίδιου άρθρου όριζαν ότι η Δημοτική είναι η γλώσσα της διδασκαλίας και των βιβλίων της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης, κατά τις τελευταίες δύο τάξεις της οποίας οι μαθητές, προκειμένου να εξοικειωθούν με την Καθαρεύουσα (που διδασκόταν στην Μέση Εκπαίδευση), θα μελετούσαν κείμενα σε αυτή τη μορφή της γλώσσας καθώς και περικοπές των Ευαγγελίων· όπως επίσης ότι στο Γυμνάσιο και Λύκειο, παράλληλα με την Αρχαία Ελληνική Γλώσσα, θα διδασκόταν η Γραμματική και το Συντακτικό της Δημοτικής αλλά και της Καθαρεύουσας.

Η σαφήνεια της διάταξης αυτής περιορίζεται, ωστόσο, δραστικά από αυτή καθαυτή την απόπειρα προσδιορισμού του είδους της γλώσσας που ορίζεται ως “Δημοτική” και που επιχειρείται από τον ίδιο το νομοθέτη: «*Η συντεταγμένη και άνευ ιδιωματισμών Δημοτική, ως έχει διαμορφωθεί εις πανελλήνιον εκφραστικόν όργανον υπό του Ελληνικού λαού και των δοκίμων συγγραφέων του Έθνους*»⁴⁴¹. Ελλειπτικά διευκρινιστική και με πολλαπλές ερμηνείες η πρόταση αυτή όχι μόνο δεν κατορθώνει να προσδιορίσει την ακριβή μορφή της προτεινόμενης γλώσσας, αλλά και συμπυκνώνει, θα λέγαμε, την ουσία της μακρόχρονης και σκληρής γλωσσικής αντιπαράθεσης ανάμεσα σε δημοτικιστές και καθαρευουσιάνους, μέσα στη δίνη της οποίας βρέθηκε αναπόφευκτα και η δεκαετία του '60.

Επιχειρώντας ένα πισωγύρισμα στο χρόνο, ερχόμαστε αντιμέτωποι με μια ενδιαφέρουσα **μετατόπιση του κέντρου βάρους** της εν λόγω αντιπαράθεσης για την επικράτηση της μιας ή της άλλης μορφής της γλώσσας: η γλωσσική διαμάχη που αναπτύχθηκε στην ελληνική πνευματική ζωή τον 19^ο αιώνα, διαφέρει από την αντίστοιχη της των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα κατά το γεγονός ότι τότε ακριβώς η συγκρουσιακή αυτή κατάσταση ξεπέρασε τις τυπικές γλωσσολογικές διαφωνίες και αναμείχθηκε με ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές αναζητήσεις. Στο κομβικό αυτό σημείο, «ο γλωσσικός φανατισμός παρατηρείται ανάμεσα σε δύο κοινωνικούς πόλους. Από τη μία πλευρά υπάρχει συσπείρωση γύρω από ένα σύστημα ιδεών που υποστηρίζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις. Υπάρχει, δηλαδή, ένα κίνημα [...]. Από την άλλη πλευρά, δημιουργείται μια αντίθετη συσπείρωση κοινωνικών δυνάμεων [...]. Και τα όπλα που διαθέτουν αυτές οι δυνάμεις είναι τα όπλα που αντλούν από την ίδια την εξουσία, της οποίας είναι φορείς»⁴⁴². Η σύγκρουση, επομένως, δημοτικιστών και καθαρευουσιάνων δεν

⁴⁴⁰ Κώδιξ Νομικού Βήματος, ό.π., σ. 713.

⁴⁴¹ Στο ίδιο, σ. 713.

⁴⁴² Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 167.

αφορούσε πλέον τριβές στο επίπεδο και μόνον της γλώσσας, την οποία η κάθε πλευρά υποστήριζε, αλλά **εξελίχθηκε σε μια δυναμική πολιτική και κοινωνική διαπάλη** αναφορικά προς το είδος και το όραμα του επιθυμητού έθνους.

Η διάκριση, βεβαίως, των αντίπαλων μερών υπό το γενικευτικό σχήμα “οπισθοδρόμηση-πρόοδος”, όπου την πρώτη εξέφραζε η λόγια καθαρεύουσα και τη δεύτερη η ομιλουμένη δημοτική, θα ήταν τουλάχιστον απλουστευτική (αν όχι άστοχη) - τόσο σε σχέση με το ευρύτερο πεδίο της εν γένει εθνικής στόχευσης όσο και ως προς το ειδικότερο πεδίο της εμπλοκής της διάκρισης αυτής στην εκπαίδευση. Η κατά κάποιον τρόπο ακριβέστερη σχηματοποίηση της διαφορετικότητας των δύο αντιπάλων υπακούει περισσότερο, μάλλον, στο αντιθετικό δίπολο “**διαφύλαξη-ανατροπή**”, δεδομένου ότι οι θιασώτες της καθαρεύουσας επιδιώκουν να παραμείνει άθικτη η καθαρότητα *επιλεγμένων* πνευματικών κληροδοτημάτων του έθνους (και όχι την επιστροφή *στο σύνολο* των δομών ή των στάσεων του παλαιού κόσμου)· ενώ, από την άλλη, τα αποκλειστικά εύσημα της όποιας προόδου ή προκοπής του έθνους δεν είναι σωστό να αποδοθούν αποκλειστικά στους υπέρμαχους της δημοτικής, δεδομένου ότι ο κύριος ρόλος εκείνων ήταν να προκαλέσουν την ανατροπή και όχι να διαρρήξουν *συνολικά και αδιαχώριστα* και τις αλήθειες και τα μυθεύματα του κόσμου που βρήκαν.

Οι καθαρολόγοι προτιμούσαν, λοιπόν, να συντονίζονται με τις *παραδεδεγμένες αξίες* και τις σταθερές μιας προγενέστερης εποχής, κατά την οποία αφενός γαλουχήθηκαν και αφετέρου βρήκαν τις διεξόδους της προσωπικής τους ανέλιξης. Αυτό, όμως, δε σημαίνει κιόλας ότι μπορούμε να τους εντάξουμε στην αυτή κατηγορία υπό τον τίτλο “οπισθοδρόμηση”, διότι σαφέστατα διαφοροποιούνται και μεταξύ τους τόσο ως προς την ποιότητα του διεκδικητικού τους λόγου και τη συνάφειά τους ή όχι με τις κοινωνικές και πολιτικές γραμμές πλεύσης της εποχής τους, όσο και λόγω της διακριτής τους κοινωνικής προέλευσης. Για παρόμοιους λόγους θα ήταν, επίσης, αυθαίρετη η ένταξη και όλων των δημοτικιστών στην ίδια σχηματική κατηγορία, αφού, παρά την κοινή τους αντίρρηση για τις απαρχαιωμένες λεκτικές και εκφραστικές φόρμες των καθαρευουσιάνων, και σ’ αυτούς διαπιστώνονται αποχρώσεις ως προς το είδος των διεκδικήσεών τους: από την απλή απόρριψη μιας γλώσσας δυσνόητης και διαφορετικής από αυτή που χρησιμοποιούσε ο πολύς κόσμος, ως τον γλωσσικό φανατισμό που έφτανε να στηλιτεύει καθετί που δεν ήταν γραμμένο στη δημοτική γλώσσα· κι ακόμη-ακόμη, ως τη διεκδίκηση -από ορισμένους οπαδούς του- πιθανών ωφελημάτων στο πολιτικοκοινωνικό ή οικονομικό πεδίο.

Με το ίδιο μένος -και συχνά εκτός ορίων- η αντιπαράθεση δημοτικιστών και καθαρολόγων μεταφέρθηκε και στο ειδικότερο πεδίο της εκπαίδευσης. Τα νεωτερικά

αιτήματα των δημοτικιστών συνδέθηκαν με τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές ζυμώσεις και η απάντηση των αντιπάλων τους καθαρολόγων, οι οποίοι είχαν το πλεονέκτημα της χρήσης όλων των μέσων καταστολής, ήταν «η πάταξη του δημοτικιστικού λόγου μέσα από το δρόμο της θεσμικής κύρωσης»⁴⁴³. Ήταν ο μόνος δρόμος για τον περιορισμό του κινήματος εκείνου, το οποίο ήταν *κάτι βαθύτερο από ένα απλό ρεύμα ιδεών* για την καθιέρωση της ζωντανής γλώσσας του λαού και που επεδίωκε «την πνευματική και κοινωνική αναμόρφωση του Ελληνισμού, την απολύτρωσή του από το ψεύδος μιας μυθολογίας που ναρκώνει και σκοτώνει τις δημιουργικές του δυνάμεις»⁴⁴⁴.

Το γλωσσικό ζήτημα παρεισέφρησε στο χώρο της επίσημης εκπαίδευσης το 1907, χρονιά κατά την οποία έχουμε την πρώτη έμμεση παρέμβαση της τότε εκλεγμένης κυβέρνησης⁴⁴⁵ -και, στη συνέχεια, την ανάμειξη του ελληνικού κοινοβουλίου- στην έως τότε αμιγώς θεωρητικο-φιλολογική διένεξη δημοτικιστών και καθαρολόγων. Από το σημείο αυτό και μετά, κάθε κίνηση, πρόταση, μέτρο (ή ακόμη και αντιπερισπασμός) καταδεικνύει τις προσδοκίες της μιας ή της άλλης πλευράς όχι, απλώς, για την επικράτηση της μιας ή της άλλης γλωσσικής μορφής, αλλά για την επιβολή των αξιών και του *modus vivendi* που καθεμιά τους περιέκλειε· και, κυρίως, την πρόθεση καθεμιάς τους για την *κατόπτευση* της αναπαραγωγικής λειτουργίας της εθνικής εκπαίδευσης. Επρόκειτο, δηλαδή, για μια σκληρή ιδεολογική αντιπαράθεση, η οποία πέρασε στους κόλπους της εκπαίδευσης και που άλλοτε ικανοποιούσε την ανάγκη της “διαφύλαξης” των καθαρολόγων κι άλλοτε δικαίωνε, σε κάποιο βαθμό, την “ανατροπή” που επεδίωκαν οι δημοτικιστές.

Το σίγουρο, πάντως, είναι ότι από την πρώτη εκείνη πύρρεια νίκη των καθαρευουσιάνων κι έπειτα από την ψήφιση του άρθρου 107 για τη γλώσσα από την Αναθεωρητική Βουλή το 1911, ο τόπος βασανίστηκε για πολλές δεκαετίες μετά από τη

⁴⁴³ Στο ίδιο, σ. 168.

⁴⁴⁴ Ε. Παπανούτσος, *Η Παιδεία. Το μεγάλο μας πρόβλημα*, Δωδώνη, Αθήνα 1976, σ. 155. Παρόμοια είναι και η θέση της Πατρικίου: «Ο δημοτικισμός ως κίνημα θα ξεπεράσει πολύ γρήγορα το αρχικό αίτημα της επιβολής της ομιλουμένης γλώσσας στο γραπτό λόγο και θα κατευθυνθεί προς την ολική ανατροπή, εναρμονιζόμενο έτσι με το γενικότερο κλίμα που υπάρχει στο πολιτικό, στο διοικητικό και στο οικονομικό πεδίο». (Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα...*, σ. 23).

⁴⁴⁵ Επρόκειτο για *παρείσφρηση* και όχι απλώς για *σύνδεση* του γλωσσικού με την εκπαίδευση, διότι έχει πλέον αποδειχτεί πως η προσπάθεια εισαγωγής των γλωσσικών προτιμήσεων της τότε κυβέρνησης στην εκπαίδευση ήταν πέρα για πέρα *αντικανονική*. «Στο νομοσχέδιο περί διδακτικών βιβλίων που εισάγεται στη Βουλή», σημειώνει η Πατρικίου (βλ. Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Γλώσσα...*, σ. 168), «ζητείται με τροπολογία “εν γλώσση απλή και καθαρευούση, ίνα μη εισβάλη ο χυδαϊσμός εις το Σχολαίον”». Το γεγονός ότι η τροπολογία δεν ψηφίστηκε τελικά, σε καμία περίπτωση δεν αλλάζει την αντικανονική είσδυση του γλωσσικού στην εκπαίδευση· ούτε το γεγονός ότι με αντικανονικό τρόπο επίσης, δηλαδή χωρίς σαφή νομοθετική κάλυψη, ζητήθηκε η τιμωρία ή και επιβλήθηκαν ποινές σε προσωπικότητες που επέλεγαν να χρησιμοποιούν ή δήλωναν την προτίμησή τους στη Δημοτική (Ψυχάρης, Παλαμάς κ.α.).

διγλωσσία. Ο «έμμεσος ορισμός» και η «σιωπηρή νομιμοποίηση» της καθαρεύουσας από το εν λόγω άρθρο⁴⁴⁶, το οποίο όριζε ότι “επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα”, ήταν η απαρχή για μια **γλωσσικά διχασμένη Ελλάδα**, με περιοριστικούς όρους για τον εκάστοτε πολίτη σχετικά με την ελευθερία των γλωσσικών του επιλογών, ώστε εκείνος «να εμφανίζεται αυτόματα ταγμένος σε μια γλωσσική και συγχρόνως πολιτική και κομματική ιδεολογία»⁴⁴⁷. Το άρθρο 107 αποτέλεσε, δηλαδή, το ιδιότυπο εκείνο ορόσημο για όλα τα κατοπινά Συντάγματα και κατ’ επέκταση για όλα τα συνακόλουθα προγράμματα της εκπαίδευσης, από την ισχύ του οποίου είτε ανατροφοδοτούνταν οι ιδεολογικο-γλωσσικές πεποιθήσεις των καθαρολόγων, είτε αγωνίζονταν να απαγκιστρωθούν οι ανατρεπτικές στοχεύσεις των δημοτικιστών. Και στη μία και στην άλλη, όμως, περίπτωση ο γλωσσικός διχασμός παρέμενε κάτι περισσότερο από ακμαίος· κι έτσι, όποτε υπερίσχυε θεσμικά η καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα της εκπαίδευσης, εξέλειπαν τόσο οι προϋποθέσεις τής αντανάκλασης και της καθημερινής χρήσης της από πλατιά πληθυσμιακά μαθητικά στρώματα όσο και το αναγκαίο μεθοδολογικό σύστημα προσέγγισης και επιβολής της⁴⁴⁸.

⁴⁴⁶ Χ. Νούτσος, «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)», Εισήγηση στο Συνέδριο *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου*, Αθήνα 22-24 Ιανουαρίου 2004, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος” & Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, σ. 3. Σύμφωνα με τον Χ. Νούτσο, δεν ήταν η εθνική ενότητα ο λόγος, για τον οποίο ο Βενιζέλος παραιτήθηκε των κοινωνικών του διεκδικήσεων· αλλά το γεγονός ότι η εξασφάλιση του κυβερνητικού θώκου από τον ίδιο απαιτούσε τη “σύμπλευσή” του με τις θέσεις των ισχυρών (κυρίως εντός της παράταξής του) και επομένως, έκανε μια ιδιοτελή –προσωρινή, έστω- οπισθοχώρηση.

⁴⁴⁷ Ειρ. Φιλιππάκη-Warburton, «Η μεταρρύθμιση του 1976: μια κοινωνική, γλωσσική και γλωσσολογική απελευθέρωση», *Πρακτικά Συνεδρίου για την Ελληνική Γλώσσα (1976-1996): 20 χρόνια από την καθιέρωση της Νεοελληνικής (Δημοτικής) ως επίσημης γλώσσας*, 29-11 έως 1-12 -1996, Αθήνα 1999, σ. 94. Η ίδια, εξάλλου, αναφερόμενη στη διάκριση του γλωσσολόγου C. Ferguson το 1959 ανάμεσα σε διπλογλωσσία (bilingualism) και διγλωσσία (diglossia), έννοιες οι οποίες αφορούν είτε το φαινόμενο δύο διαφορετικών γλωσσών εντός ενός κράτους (όπως λ.χ. στον Καναδά τα Αγγλικά και τα Γαλλικά), είτε τη συνύπαρξη στα όρια του ίδιου κράτους μιας αρχαιότερης και μιας νεότερης μορφής της ίδιας γλώσσας (όπως λ.χ. η ελληνική και η αραβική γλώσσα), υποστηρίζει ότι η διγλωσσία στη χώρα μας παρέμενε ισχυρή λόγω της σαφούς οριοθέτησης και της *εκ των προτέρων διάκρισης* των δύο μορφών της γλώσσας. Λέει χαρακτηριστικά: «Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι τα προβλήματα που προκάλεσε η διγλωσσία στηρίχτηκαν και διαιωνίστηκαν εξ αιτίας της ύπαρξης των όρων δημοτική και καθαρεύουσα αυτών καθ’ αυτών και ίσως λιγότερο εξ αιτίας των ουσιαστικών διαφορών ανάμεσα στις δυο μορφές» (σ. 94). Και λίγο μετά συμπεραίνει: «Η πολιτική-κομματική ιδεολογία είναι πιο στενά δεμένη με τους όρους δημοτική και καθαρεύουσα και λιγότερο με την ουσιαστική γλωσσική πραγματικότητα» (σ. 95).

⁴⁴⁸ Την έλλειψη συστηματικών μεθόδων προσέγγισης και διδασκαλίας του γλωσσικού οργάνου της καθαρεύουσας θίγει ο Χ. Νούτσος, ο οποίος ισχυρίζεται ότι από το 1931 (καθιέρωση της παράλληλης διδασκαλίας δημοτικής και καθαρεύουσας) έως το 1967 (καθιέρωση της καθαρεύουσας) η πρόσβαση στο τυπικό της επιτυγχανόταν μέσα από διδακτικά βιβλία «που ήταν γραμμένα σε ένα είδος απλής καθαρεύουσας», καθώς επίσης «ευκαιριακά και μόνο χάρη στην ύπαρξη των γραπτών εκθέσεων των μαθητών». Η συσχέτιση των γλωσσικών φαινομένων της καθαρεύουσας με αντίστοιχα φαινόμενα της αρχαίας ελληνικής είχε ως στόχο την ανάδειξη της καθαρεύουσας ως «απόρροιας της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και μάλιστα της αττικής διαλέκτου» και υποστηρίχθηκε, όπως ο ίδιος λέει, προκειμένου να καλυφθεί το κενό της έλλειψης συγκεκριμένων μεθοδολογικών εργαλείων ή προγραμμάτων της διδασκαλίας της. Η προσπάθεια, όλο αυτό το διάστημα, για την απόδειξη της λειτουργικότητας της καθαρεύουσας, είχε ως αποτέλεσμα την «επιπόλαιη εκμάθηση μόνο ορισμένων γλωσσικών τύπων που θα

κι όποτε στα θεσμικά σημεία φαινόταν να νικά η δημοτική, η παράλληλη χρήση της καθαρεύουσας με τη μόνιμη απαίτηση για την επαναδιαπραγμάτευση των όρων του *αναγκαίου* γλωσσικού κώδικα προς το δικό της συμφέρον, δεν άφηνε στην πρώτη κανένα περιθώριο *πραγματικής* κυριαρχίας.

Τα διλήμματα που ταλάνιζαν από την πρώτη κιόλας στιγμή τις εκάστοτε εθνικές κυβερνήσεις και τα οποία αφορούσαν τόσο το είδος του γλωσσικού κώδικα της εκπαίδευσης όσο και τη σταθεροποίηση του ανάλογου σχήματος κοινωνικής παράστασης (που το κάθε είδος προϋπέθετε), είναι εμφανή και στη διάταξη του 1964, με την οποία καθιερώνεται η δημοτική ως γλώσσα όλων των βαθμίδων της Εκπαίδευσης. Αν και δεν μπορούμε να αμφισβητήσουμε την πρόθεση -και αυτής- της επίσημης κυβέρνησης για τη λύση του γλωσσικού γρίφου τόσων δεκαετιών, εντούτοις η σαφήνεια της διάταξης είναι μάλλον ανεπαρκής, με αποτέλεσμα ούτε η διγλωσσία να ελέγχεται δραστικά ούτε επίσης τα διλήμματα καθεαυτά να αποφεύγονται.

Το ότι *η διγλωσσία παραμένει αλώβητη* και μετά από τη διάταξη αυτή, εύκολα το αντιλαμβάνεται κανείς, αρκεί να εστιάσει στον προσδιορισμό «*εν συναρτήσει προς την διδασκαλίαν της Δημοτικής*», με τον οποίο αναλύεται το παράλληλο σχήμα της διδασκαλίας καθαρεύουσας και δημοτικής. Όπως, επίσης, αν επιχειρήσει να αποκωδικοποιήσει την αμέσως επόμενη επεξήγηση «*συμπληρώνουν και σχηματοποιούν τας γραμματικές και συντακτικές γνώσεις των εις την περιοχήν της Δημοτικής, έχοντες ως πρότυπα κείμενα Νεοελλήνων συγγραφέων*», η οποία αναφέρεται στον τρόπο πρόσκτησης από τους μαθητές των γραμματικών και συντακτικών κανόνων της δημοτικής⁴⁴⁹.

Στο συμπέρασμα ότι «*δεν είναι δυνατόν με αυτά τα δεδομένα να υπάρξη πλήρης διδασκαλία και μάθησις της δημοτικής γλώσσης χωρίς συντακτικόν και γραμματικόν, αλλά απλώς και με το πρόσχημα συμπληρώσεως των σπουδών που έκαμαν στην δημοτική γλώσσα στο δημοτικό σχολείο, άγνωστον πώς, και ίσως μόνον με την μελέτην των κειμένων*» κατέληγαν, ωστόσο, και αρκετές φωνές της εποχής εκείνης⁴⁵⁰. Και παρόλο που συμφωνούσαν με αυτή καθαυτή τη διάταξη και, συγκεκριμένα, ως προς ότι «*δεν υπάρχει*

μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως στοιχεία της απλής καθαρεύουσας» και τελικά οι μαθητές «να κατακτούν ένα ασφές επικοινωνιακό όργανο που το χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά σχεδόν στο γραπτό λόγο». (Βλ. Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε.*..., σσ. 193-196).

⁴⁴⁹ Πρόκειται για την παράγραφο 3 του άρθρου 5 του ΝΔ 4379/64, η οποία αναφέρει: «Γραμματική και Σύνταξις της Καθαρευούσης διδάσκονται εις το Γυμνάσιον και το Λύκειον, *εν συναρτήσει* προς την διδασκαλίαν της Δημοτικής και της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης, εις όσας τάξεις η Αρχαία Γλώσσα διδάσκεται. *Εκ παραλλήλου* οι μαθηταί των σχολείων της Δευτεροβαθμίου Εκπαιδεύσεως *συμπληρώνουν* και *σχηματοποιούν* τας γραμματικές και συντακτικές γνώσεις των εις την περιοχήν της Δημοτικής, έχοντες ως πρότυπα κείμενα Νεοελλήνων συγγραφέων διακρινόμενα διά την λογοτεχνικήν αξίαν και την πειθαρχίαν της γλώσσης των». (Κώδιξ Νομικού Βήματος, *ό.π.*, σ. 714 – Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁴⁵⁰ Σ. Ηλιόπουλος, βουλευτής της ΕΔΑ, Πρακτικά ΚΓ' Συνεδρίασης της Βουλής, 27-8-1964, σ. 477

λοιπόν περιοχή της δημοτικής γλώσσας. Είναι η γλώσσα η Ελληνική, η γλώσσα του λαού, καθιερωμένη και χρησιμοποιούμενη από ολόκληρον τον Ελληνικόν λαόν, από την λογοτεχνίαν, από το θέατρον, ακόμη και από τους κ.κ. καθηγητάς, οι οποίοι βάλλουν εναντίον της εισαγωγής της Ελληνικής γλώσσας εις τα σχολεία», δεν παρέλειπαν κιόλας να αποκαλύπτουν την ακόμη πιο δυσχερή πραγματικότητα, στην οποία είχε περιέλθει η -ήδη δυσάρεστη για τους μαθητές- συνθήκη της διγλωσσίας: «[...] προκειμένου περί του γυμνασίου λέγεται ότι περιλαμβάνεται ως μάθημα η νέα Ελληνική γλώσσα και γραμματεία και διδάσκεται η αρχαία Ελληνική γραμματεία εκ δοκίμων μεταφράσεων κλασσικών έργων εις την νεοελληνικήν γλώσσαν. Τι είναι αυτή η νεοελληνική γλώσσα; Είναι τετάρτη ίσως μορφή γλωσσική; Αντί να καταργήσωμεν την πολυγλωσσίαν και την σύγχυσιν γλωσσών, αυτόν τον πύργον της Βαβέλ που υπάρχει εις την χώραν μας, εισάγομεν και τετάρτης μορφής γλώσσα;». Και καταλήγουν: «Είναι η δημοτική; Διατί δεν την λέτε δημοτικήν; Διατί, έστω δεν λέτε και εις την δημοτικήν και την καθαρεύουσαν, ώστε να νομιμοποιηται και η δημοτική; [...] Νομίζω, λοιπόν, ότι είναι εσφαλμένη η διατύπωσις, η οποία συνεχίζεται, προκειμένου περί γυμνασίων, με τον όρον νεοελληνική γλώσσα»⁴⁵¹.

Η αδυναμία (ή, κατ' άλλους, απροθυμία) της κυβέρνησης της ΕΚ να τερματίσει μια για πάντα την πολύχρονη παρουσία των γλωσσικο-εκπαιδευτικών διλημμάτων, πίσω από τα οποία συνωθούνταν κάποια άλλα διλήμματα κοινωνικών και ιδεολογικών προτεραιοτήτων, έχει, επομένως, εξαιρετικό ενδιαφέρον για το σκοπό (αλλά και τα συμπεράσματα) της παρούσας μελέτης. Οι εξαγγελίες τής κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου για μια ρηξικέλευθη και ως προς το ζήτημα της γλώσσας μεταρρυθμιστική πρόταση θα είχαν πραγματικό αντίκρισμα, αν ο προοδευτισμός, τον οποίο ανέμεναν από εκείνη οι επί πολλά χρόνια καταπιεσμένοι από τη συντήρηση πολίτες-ψηφοφόροι της, κατόρθωνε να υπερβεί τη θεωρητική του αφετηρία· ώστε, τελικά, να μπορέσει να συμβαδίσει και με την απάρνηση των κοινωνικο-πολιτικών στερεοτύπων. Οι προ της ΕΚ κυβερνήσεις της ΕΡΕ, απόλυτα αφοσιωμένες στην επίτευξη του οικονομικού θαύματος και στις επιταγές του ωμού τεχνοκρατισμού, ούτε πρότειναν αλλά ούτε και επιθυμούσαν στην ουσία τη λύση του γλωσσικού ζητήματος. Ο συνασπισμός του μεσαίου χώρου, όμως, ο οποίος απέκτησε επαρκή πολιτικό λόγο μέσα από το θεσμικό-κομματικό όργανο της ΕΚ, κέρδισε εν συνεχεία το δικαίωμα του έργου, κυρίως επειδή υποσχέθηκε την κοινωνική δικαιοσύνη. Επομένως, μέσα από την εκούσια άρνηση της παραδεδεγμένης διγλωσσίας, η κυβέρνηση όφειλε και να ικανοποιήσει την κοινωνική πλειοψηφία προσφέροντάς της μια έντιμη προς

⁴⁵¹ Στο ίδιο, σ. 477. Λίγο παρακάτω δε ο ίδιος υποστηρίζει: «Είναι βέβαιον ότι ο ψευδοκλασικισμός και η σύγχυσις γλωσσών έχουν οδηγήσει κυριολεκτικώς την χώραν μας εις το χάος και την αγραμματοσύνην».

τα δικαιώματά της εκπαιδευτική γλώσσα· κι έτσι, να δικαιώσει και την ίδια της την πολιτική παρουσία.

Γεγονός, πάντως, είναι ότι, ακόμη κι αν η ΕΚ πρόσφερε στο λαό *αποκλειστικά και μόνο* τη σύμφωνη προς τα δικαιώματά του δημοτική γλώσσα, δεν θα εξυπηρετούσε με την κίνηση αυτή και τα συμφέροντά του. Με δεδομένο ότι και κατά τη δεκαετία του '60 οι σημαντικότεροι αρμοί του ελληνικού Κράτους, όπως η νομοθεσία και το Σύνταγμα, η Διοίκηση και τα κρατικά έγγραφα, αλλά ακόμη-ακόμη και η γλώσσα των ιδίων των αντιπροσώπων του Έθνους και της πολιτικής αντιπαράθεσής τους εντός της Βουλής, παρέμεναν *παραδοσιακά* αλωμένοι από την καθαρεύουσα, μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί δε θα ήταν καθόλου προς το *πραγματικό* συμφέρον της μεγάλης μάζας των πολιτών ένα εκπαιδευτικό σύστημα που θα απέρριπτε τη διδασκαλία αυτής της γλωσσικής μορφής: αφενός γιατί αδυνατώντας να κατανοήσουν την καθαρεύουσα ο πολίτης θα δυσκολευόταν σημαντικά στο να αυτοεξυπηρετηθούν κατά τις συναλλαγές τους με το δημόσιο τομέα και τα κάθε είδους γραφειοκρατικά παρακλάδια του· και αφετέρου, επειδή χωρίς τη γνώση της θεσμισμένης αυτής γλωσσικής μορφής δε θα κατόρθωναν να αντιληφθούν (και να αποκαλύψουν) ποτέ τις *πραγματικές* σκοπιμότητες πίσω από τον -κατά τα φαινόμενα μόνον- αλτρουϊστικό πολιτικό λόγο των εξουσιαστών τους.

Η διδασκαλία της καθαρεύουσας από τις δύο κιάλας τελευταίες τάξεις του Δημοτικού βάσει του μεταρρυθμιστικού εκπαιδευτικού σχεδιασμού της ΕΚ, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως κίνηση που, κατά κάποιον τρόπο, υπαγορευόταν από την μακροπρόθεσμη αναγκαιότητα του πρώτου από τα δύο παραπάνω σκέλη. Η επισήμανση, άλλωστε, βουλευτή της ότι *«γράφομεν [ενν. οι πολιτικοί και οι επιστήμονες] τας προτάσεις μας εις την καθαρεύουσαν. Όταν ομιλούμεν εις τα Δικαστήρια, ομιλούμεν εις την καθαρεύουσαν»*⁴⁵², επιβεβαιώνει την πραγματικότητα της επικράτησης της καθαρεύουσας στους σημαντικότερους τομείς του ελληνικού κοινωνικοπολιτικού βίου των μέσων της δεκαετίας του '60 και, χωρίς αμφιβολία, δικαιολογεί τη χρηστική –για τους πολίτες– αξία της γνώσης αυτής της γλωσσικής μορφής. Επαλήθευση, ωστόσο, (αν και εκ του αντιστρόφου) του δεύτερου σκέλους συνιστά και η συνέχεια της παραπάνω επισήμανσης, σύμφωνα με την οποία *«κι όταν ομιλούμεν εις τον Λαόν, είτε ως πολιτευόμενοι, είτε εις την εκκλησίαν, είτε εκφωνούντες πανηγυρικούς, ομιλούμεν ως επί το πολύ εις την γλώσσαν την Δημοτικήν»*⁴⁵³. Διότι, παρόλο που ως σημαινόμενο δεν επιβεβαιώνει επ' ουδενί τη συστηματική προσπάθεια της εξουσίας «να επιβάλει στον “απαίδευτο” λαό τις βουλές της και να

⁴⁵² Κ. Πετρόπουλος, βουλευτής της ΕΚ, ΚΓ' Συνεδρίαση της Βουλής, ό.π., σ. 481.

⁴⁵³ Στο ίδιο, σ. 481.

παραπλανά με μια γλώσσα ελάχιστα κατανοητή στους πολλούς»⁴⁵⁴, εντούτοις αποτελεί μιας πρώτης τάξεως έμμεση ομολογία της μόνιμης εξαπάτησης των πολιτών από το εξουσιαστικό πλέγμα καθεαυτό: ενώ οι συζητήσεις και οι τελικές αποφάσεις για τις κανονιστικές αρχές και τις πάσης φύσεως ρυθμιστικές ή κοινωνικοπολιτικές λειτουργίες του κράτους πραγματοποιούνται στην “επίσημη” καθαρεύουσα, την ίδια στιγμή η επικοινωνία των πολιτικών με τους εκλογείς τους, προκειμένου να είναι αποδοτική για τους πρώτους⁴⁵⁵, επενδύεται την –κατανοητή στους πολλούς- δημοτική γλώσσα.

Από την αντιφατική αυτή πραγματικότητα δεν κατόρθωσε (ή δεν επιθυμούσε) να αποδράσει ούτε η κυβέρνηση της ΕΚ. Η προοδευτική επιλογή της ως προς την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση μετριάστηκε σημαντικά από την αδυναμία της να εκριζώσει την υπεροχή της καθαρεύουσας· και η προσδοκία της να συνδεθεί η πολιτική της παρουσία με τα θεμελιώδη δικαιώματα του λαού, αποδείχτηκε περισσότερο κενός λόγος, δεδομένου ότι ηττήθηκε κατά κράτος από την αδήριτη -για την ίδια την ύπαρξή της- ανάγκη εξασφάλισης της πολιτικής εξουσίας. Το ότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τελικά προχώρησε και σύντομα έγινε νόμος του κράτους, είναι βεβαίως αδιαμφισβήτητο. Το βασικό, όμως, ερώτημα σχετικά με το κατά πόσον η προσφορά της δημοτικής υπαγορεύθηκε από την ιδεολογία της ευρύτερης προόδου ή από την πεποίθηση ότι ο λαός χρειαζόταν μια ενιαία γλώσσα για να εκφραστεί, ούτε και τότε αλλά ούτε και σήμερα είναι εύκολο να λάβει μια ξεκάθαρη απάντηση.

Η άποψη ότι «ούτε το ένα ούτε το άλλο συμβαίνει, αλλά η εναγώνια προσπάθεια της εξουσίας να συμπορευτεί έστω σε κάτι με το λαό»⁴⁵⁶ αποτελεί την καλύτερη, ίσως, προσέγγιση στο παραπάνω ερώτημα· και ταυτόχρονα επιβεβαιώνει την πραγματικότητα της εποχής αποκρυπτογραφώντας τις εκούσιες ή ακούσιες προβολές της πολιτικής της ΕΚ στο πεδίο της εκπαίδευσης. Μια πτυχή της εκούσιας (με τη συνδρομή της ιδεολογίας) ανάμειξης της κυβερνητικής πολιτικής με το χώρο της εκπαίδευσης, συνιστά η πρόθεση

⁴⁵⁴ Στ. Πάνου, «Γλώσσα και Ιδεολογία», *Το Βήμα*, 25-5-1976, αναφ. στο: *Για τη Δημοτική Γλώσσα. Κείμενα*, επιμ. Στ. Πάνου, Γρηγόρης, Αθήνα 1977, σ. 12.

⁴⁵⁵ Σύμφωνα με τον Κονδύλη, η δυνατότητα εξόδου κάθε πολιτικής ελίτ από το δύσκολο σημείο της διπλής ανάγκης αφενός να ασκηθεί εξουσία και αφετέρου να φαίνεται ότι λαμβάνονται υπόψη οι επιθυμίες των εκλογέων, επιτυγχάνεται με τον λαϊκισμό. Κατ’ αυτόν, ο λαϊκισμός είναι ένα εργαλείο απολύτως αναγκαίο, με τη χρήση του οποίου και η πολιτική ελίτ καρπώνεται την εξουσία και οι πολίτες αισθάνονται ότι τηρείται η δημοκρατική αρχή της γενικής ισότητας. Το γεγονός ότι οι πολιτικές ελίτ «υποχρεώνονται», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, «να αποτίσουν φόρο τιμής σε ορισμένες διαδεδομένες ιδέες ή προκαταλήψεις που κολακεύουν τις μάζες», τους παρέχει τη δυνατότητα «να αποκρούουν την υποψία ότι η εξουσία τους μέσα στο κράτος ή η συναφής τους αξίωση θα ήταν ποτέ δυνατόν να επηρεάσει δυσμενώς ή και να άρει την ισότητα ανάμεσα σε όλα τα μέλη της κοινωνίας». (Βλ. σχετικά, Π. Κονδύλης, *ό.π.*, σσ. 241-242).

⁴⁵⁶ Στ. Πάνου, «Γλώσσα και...», σ. 12. Να σημειωθεί ότι πρόκειται για μεταγενέστερη θέση, η οποία συνδέεται με την καθιέρωση της δημοτικής από τη μεταπολιτευτική κυβέρνηση Καραμανλή, αλλά που, χωρίς αμφιβολία, εκφράζει απόλυτα την εποχή που εξετάζουμε.

της να ικανοποιήσει το *αίτημα* της πλειοψηφίας των πολιτών για γλώσσα Δημοτική «*ως έχει διαμορφωθεί εις πανελλήνιον εκφραστικόν όργανον υπό του Ελληνικού λαού και των δοκίμων συγγραφέων του Έθνους*». Ο *αυθαίρετος*, εν πολλοίς, *λόγος περί “δοκίμων” συγγραφέων*, δηλαδή περί δοκιμασμένων και άξιων και ικανών⁴⁵⁷ συγγραφέων, οι οποίοι είχαν και επρόκειτο να έχουν το ρόλο του γλωσσικού προτύπου, **δεν προσδιορίζει με ακρίβεια ούτε το “ποιοι είναι αυτοί”, ούτε το μέτρο με το οποίο έγινε η επιλογή τους.** Ταυτόχρονα δε, και ως έναν βαθμό, καταργεί καταχρηστικά την πιθανή ωφελιμότητα όλων των άλλων, οι οποίοι δεν εντάσσονται στη χορεία των δοκίμων –μολονότι, θα μπορούσαν να είναι κι εκείνοι εξίσου αποδοτικοί.

Στο πλαίσιο μιας τέτοιας κριτικής αναδιαπραγμάτευσης εντάσσεται και μια άλλη πτυχή της γλωσσικής μεταρρύθμισης, η οποία αφορά την ευχέρεια των μαθητών ή σπουδαστών να χρησιμοποιούν την προσφερόμενη δημοτική γλώσσα. Αν και με πρόθεση να υποβαθμίσει τη σημασία της μεταρρύθμισης στην ολότητά της, η πεποίθηση του Κ. Τσάτσου ότι οι εμπνευστές της μεταρρύθμισης και πολιτικοί του αντίπαλοι δημιούργησαν «*έτι μεγαλυτέρας δυσχερείας εις την εφαρμογήν [ενν. της δημοτικής], διότι τι ωφελεί ο νόμος υπέρ της δημοτικής, όταν τον βαθμόν της εφαρμογής τον έχη εις τα χέρια του ο καθαρευουσιάνος δάσκαλος*»⁴⁵⁸, εγείρει, πάντως, την αναγκαιότητα μιας πολύπλευρης θέασης των παραμέτρων της γλωσσικής “πρωτοπορίας”· προκειμένου, αφενός να ελεγχθεί η σταθερότητα της δομής της και αφετέρου να συνυπολογιστούν οι πραγματικές δυσκολίες σχετικά με την ολοκληρωτική επιβολή της.

Η ένσταση, ωστόσο, αναφορικά προς τη νομιμότητα του “Διατάγματος περί γλώσσας” του 1964, την οποία προσυπέγραφαν συντηρητικοί κοινωνικοί και πολιτικοί κύκλοι, επιχείρησε να αφαιρέσει κάθε ίχνος ιστορικής πρωτοτυπίας από τη γλωσσική μεταρρύθμιση αναψηλαφώντας κριτικά τη δυνατότητά της καταρχάς να υπάρξει. Θεωρώντας ότι, καθώς δεν είχε προηγηθεί συνταγματική αναθεώρηση, δεν ήταν νομικά ορθό να απαλειφθεί η συνταγματική διάταξη του 1952, σύμφωνα με την οποία επίσημη γλώσσα του κράτους ήταν η καθαρεύουσα⁴⁵⁹, οι κατήγοροι της γλωσσικής μεταρρύθμισης

⁴⁵⁷ Ενδιαφέρουσα είναι η διαφορά της έννοιας του “δοκίμου” (δέχομαι> ο, η δόκιμος, το δόκιμον) στα αρχαία κείμενα, όπου σημασιολογείται ως εκείνος που τελεί υπό δοκιμασία, δηλαδή ο μαθητευόμενος. Εννοείται ότι δεν έχει το νόημα αυτό και στη συγκεκριμένη διάταξη.

⁴⁵⁸ Κ. Τσάτσος, ΚΔ’ Συνεδρίαση της Βουλής, *ό.π.*, σ. 499. Σχετική είναι η άποψη του Χ. Νούτσου, ο οποίος κάνει λόγο για μια «μεγάλη ασάφεια στην οροθέτηση των γλωσσικών προβλημάτων μέσα στο σχολείο», που είχε ως αποτέλεσμα «τη χρησιμοποίηση μεγάλου ή μικρού βαθμού γλωσσικής καθαρότητας στις εργασίες των μαθητών ανάλογα με τη συγκεκριμένη τοποθέτηση του κάθε καθηγητή απέναντι σ’ αυτό το πρόβλημα». (Χ. Νούτσος, *Προγράμματα ΜΕ...*, σ. 194).

⁴⁵⁹ Να σημειωθεί ότι η διάταξη του 1952 διατυπώθηκε για πρώτη φορά το 1911 και, πέραν του ότι καθιέρωνε την καθαρεύουσα, επιπλέον απαγόρευε τη μετάφραση των Ευαγγελίων. Η συγκεκριμένη

έκριναν ως *αυθαίρετη* και *αντισυνταγματική* τη δυνατότητα εισαγωγής στην εκπαίδευση της δημοτικής γλώσσας. Γίνεται, επομένως, κατανοητό ότι με τις αντιρρήσεις τους αυτές οι – διαχρονικά σταθεροί- συντηρητικοί κύκλοι απέφευγαν να δεχτούν ότι το γλωσσικό άνοιγμα της ΕΚ είχε εντός του ορισμένα στοιχεία *ιστορικής* και *πολιτικής* ωριμότητας· κυρίως, όμως, ότι η εμμονή τους για επιστροφή στην καθαρότητα της νόμιμης γλώσσας συνιστούσε γι’ αυτούς τη στέρεα βάση για την απομάκρυνση από την *κοινωνικά εκσυγχρονιστική απειλή* του δημοτικισμού.

4.3 Κοινοβουλευτικοί τριγμοί και Αποστασία

4.3.1 Οι συνθήκες που επέσπευσαν την κοινοβουλευτική αναρχία

Το αντικειμενικά υψηλό ποσοστό του 52,72% στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964 έδωσε μεν στην ΕΚ την ξεκάθαρη εντολή διακυβέρνησης που επιθυμούσε, δεν ήταν, όμως, από μόνο του αρκετό, ώστε να της προσφέρει τη δυνατότητα εξοβελισμού τόσο των πάντοτε υπαρκτών εσωκομματικών διαφωνιών όσο και των υπόλοιπων –προβλέψιμων και μη- δυσκολιών εξωτερικής προέλευσης. Παρά τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν ευθύς εξαρχής εκ των ένδον για να εμφανιστεί η νέα κυβέρνηση ως ένας αρραγής φορέας εξουσίας, πολύ σύντομα –δυστυχώς- έγινε ορατή η *επισφαλής σταθερότητα* του ιδιότυπου συνασπισμού δυνάμεων της ΕΚ· όπως, επίσης, και η αδυναμία της (ως απόλυτη συνέπεια των ιδεολογικών διαφορών των μελών της) να αποδείξει ότι δεν ήταν η χειραγωγούμενη εκείνη εναλλακτική πρόταση διακυβέρνησης, την οποία πρόβαλλαν και τελικά επέβαλαν τα παρασκηνιακά κέντρα εξουσίας⁴⁶⁰, αλλά μια *διαφορετική, σταθερή και ασυμβίβαστη* πρόταση εξουσίας που θα μπορούσε να έρθει σε σύγκρουση με το κατεστημένο⁴⁶¹,

απαγόρευση αποτελούσε ένα είδος πολιτικής προστασίας έπειτα από τα –σχετικά πρόσφατα τότε- επεισόδια του Νοεμβρίου του 1901, τα γνωστά “Ευαγγελιακά”, τα οποία προκλήθηκαν από τη μετάφραση σε απλή γλώσσα του Ευαγγελίου με πρωτοβουλία της βασίλισσας Όλγας και την έγκριση του μητροπολίτη Αθηνών Προκόπιου. (Βλ. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Μέρος ΙΙ, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1952, σσ. 1037-1038). Το 1964, ωστόσο, η διάταξη αυτή απαλείφθηκε με τη *σύμφωνη γνώμη* των κομμάτων.

⁴⁶⁰ Ο Α. Παπανδρέου υποστηρίζει ότι το εκλογικό αποτέλεσμα του '58 που έφερε την Αριστερά στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης με αισθητά αυξημένη δύναμη θορύβησε ιδιαίτερα τους Αμερικανούς, οι οποίοι «παρότι επέμεναν σε κυβέρνηση Δεξιάς, θεωρούσαν εξίσου απαραίτητη την ύπαρξη μιας συντηρητικής αμερικανικά προσανατολισμένης και επηρεαζόμενης από τους Αμερικανούς αντιπολίτευσης του Κέντρου». Και αλλού: «Χρειάζονταν (οι Αμερικανοί) ένα Κέντρο που θα ήταν αρκετά ισχυρό και αρκετά προοδευτικό ώστε να προσφέρεται στους ψηφοφόρους ως εναλλακτική λύση αντί της ΕΔΑ»· κυρίως όμως «ένα Κέντρο με πρόγραμμα που δε θα αποτελούσε σοβαρή απειλή στη δομή δύναμης που τόσο πολύ κοπίασαν να φτιάξουν». (βλ. Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 169 & 177-178).

⁴⁶¹ Αναφέρει σχετικά ο Κ. Τσουκαλάς: «Η ΕΚ, που στην πρώτη φάση υπήρξε το προϊόν μιας απλής τακτικής ανακατάταξης του πολιτικού προσωπικού, πιεζόταν να ασπασθεί πολύ ριζικότερες θέσεις και

προκειμένου να διευθετήσει με τον δικό της τρόπο τις προκλήσεις τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πολιτικής.

Η δραματική επικαιρότητα του Κυπριακού και ο διπλωματικός χειρισμός του από την εκλεγμένη ελληνική κυβέρνηση εμπεριέχουν τα δεδομένα εκείνα, τα οποία πιστοποιούν και τις ιδεολογικές αποκλίσεις στο εσωτερικό της ΕΚ και τις έντονες πολιτικές διαφωνίες της με το εγχώριο –νομιμοποιημένο και μη– κατεστημένο, *αλλά και* τη συγκρουσιακή κατάστασή της με τις έξωθεν προερχόμενες κατευθυντήριες γραμμές. Πρώτα-πρώτα, το γεγονός ότι οι προηγούμενες κυβερνήσεις της ΕΡΕ είχαν αναγνωρίσει στην τουρκική πλευρά το δικαίωμα του ενδιαφερόμενου μέλους στο Κυπριακό και κατ' επέκταση τη δυνατότητά της να μετέχει ισότιμα στις διαπραγματεύσεις για την επίλυσή του, ήταν μια πραγματικότητα που δίχαζε τα μέλη της ΕΚ, σχετικά με το εάν θα έπρεπε ή όχι να ανατραπεί· κι, επιπλέον, έφερνε την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου αντιμέτωπη με τις αντιδράσεις της αξιωματικής αντιπολίτευσης, με τις απόψεις του βασιλιά (και του περιβάλλοντός του), αλλά και με τις προσδοκίες της αμερικανικής πολιτικής.

Κατά τη γνώμη μας, οι αντιδράσεις της ΕΡΕ ήταν απολύτως λογικές (για την ίδια) και αναμενόμενες (για την τότε κυβέρνηση), δεδομένου ότι επί των κυβερνητικών ημερών της, το Σεπτέμβριο του 1955, προέκυψε η συνθήκη της ισότιμης παρουσίας της τουρκικής πλευράς στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων⁴⁶². η οποία, βεβαίως, ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με τις Συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου το Φεβρουάριο του 1959 και επιβεβαιωνόταν συνεχώς έκτοτε μέσα από τις διπλωματικές επαφές της τότε ελληνικής κυβέρνησης με την αντίστοιχη τουρκική. Στο ίδιο συγκρουσιακό πνεύμα (αλλά όχι εξίσου δικαιολογημένες) ήταν και οι αντιδράσεις του Έλληνα βασιλιά, ο οποίος, σε μια προσπάθεια να εμφανισθεί περισσότερο διαλλακτικός από τον Έλληνα πρωθυπουργό, δήλωνε κατά τη συνάντησή του με τον αμερικανό πρέσβη Χ. Λαμπούιζ, τον Ιούλιο του

προτάσεις». Στην ουσία, δηλαδή, η παράταξη του Γ. Παπανδρέου είχε να αναμετρηθεί με το Παλάτι, τον ισχυρό Στρατό, το πλέγμα των παραεξουσιών, αλλά και να αφουγκραστεί (και βεβαίως να αγωνιστεί γι' αυτά) τα αιτήματα της καταπιεσμένης κοινωνίας. Το ζήτημα γινόταν, με άλλα λόγια, ολοένα και πιο βαθιά ταξικό, αλλά, όπως υποστηρίζει ο Τσουκαλάς, «κυρίως μετά το 1965 ήταν σαφές ότι ο Γ. Παπανδρέου ήταν πλέον ανίκανος να ελέγξει τη χειραφετητική ταξική δύναμη που είχε εξαπολύσει». (Κ Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: "σύντομη ή μακρά";», στο: *Η «σύντομη» δεκαετία του '60...*, ό.π., σσ. 44-45).

⁴⁶² Ο ένοπλος απελευθερωτικός αγώνας της ΕΟΚΑ (Εθνική Οργάνωση Κυπρίων Αγωνιστών) με τη μορφή του ανταρτοπόλεμου και των δολιοφθορών είχε προκαλέσει τη δυσφορία της βρετανικής διοίκησης, η οποία αντιδρούσε τόσο κατασταλτικά (συλλήψεις, φυλακίσεις, βασανιστήρια, εκτοπίσεις, αλλά και εκτελέσεις), όσο και διπλωματικά. Μια από τις πρωτοβουλίες της ήταν και η τριμερής διάσκεψη στο Λονδίνο, το Σεπτέμβριο του 1955, όπου ως συνομιλητές κλήθηκαν να παραστούν η βρετανική, η ελληνική, αλλά και η τουρκική πλευρά. Αυτή ήταν η πρώτη φορά που η Τουρκία εμφανίσθηκε ως ενδιαφερόμενο μέρος στο Κυπριακό και θα πρέπει να θεωρηθεί ως καθοριστικό σημείο για τη μετέπειτα στάση και τις διεκδικήσεις της γείτονος χώρας. (Π. Κιτρομηλίδης, *Το Κυπριακό Ζήτημα*, στο: *Θέματα Ιστορίας Β' Εν. Λυκείου*, ΥΠΕΠΘ-ΟΕΔΒ, έκδοση Δ', Αθήνα 2002, σσ. 142-145).

1964, ότι «είχε συμβουλευθεί την κυβέρνηση να αρχίσει συνομιλίες με την Άγκυρα»⁴⁶³. Σε ακόμη πιο δύσκολη, όμως, θέση είχαν φέρει την ελληνική κυβέρνηση οι πιέσεις της αμερικανικής διπλωματίας (έπειτα από την άρνηση του Γ. Παπανδρέου να υποκύψει, ένα μήνα πριν, στην επιθυμία του προέδρου Τζόνσον και των συμβούλων του για συνομιλίες με τον Τούρκο ομόλογό του Ισμέτ Ινονού), την οποία φέρεται να παραδέχτηκε και ο ίδιος ο Έλληνας πρωθυπουργός: «Ο Τζόνσον δεν θα μου συγχωρήσει ποτέ την ήττα του και μάλιστα σε προεκλογική περίοδο. [...]. Να είσαι βέβαιος ότι έχει αρχίσει ήδη το έργο της διαβρώσεως. Πόσος καιρός θα χρειασθεί για να αχθή εις πέρας δεν το γνωρίζω. Αλλά είναι βέβαιο ότι οι Αμερικανοί κινητοποιούνται ήδη για να με ρίζουν»⁴⁶⁴.

Οι διαδηλώσεις για το Κυπριακό, στις οποίες εκφραζόταν ανοιχτά η έντονη λαϊκή δυσαρέσκεια για τη μόνιμη ανάμειξη του αμερικανικού παράγοντα στις εθνικές υποθέσεις, αναμφίβολα εξόργιζαν το αμερικανικό πολιτικό επιτελείο –εντός και εκτός Ελλάδας. Η αίσθηση των Αμερικανών διπλωματών «πως η κυβέρνηση Παπανδρέου συνέπλεε με το κλίμα του αντιαμερικανισμού», πολύ σύντομα αποτυπώθηκε σε διάβημα του πρέσβη Λαμπουίζ προς τον Έλληνα υπουργό των Εξωτερικών «ότι η κυβέρνηση δεν λάμβανε κανένα μέτρο για να αντιμετωπίσει τις αντιαμερικανικές εκδηλώσεις»⁴⁶⁵. Η ελληνική κυβέρνηση υποχρεώθηκε να απαντήσει⁴⁶⁶ ανανεώνοντας, έτσι, την ανοχή της στην πάγια τακτική ποδηγέτησης που εφάρμοζε ο αμερικανικός παράγοντας σε όλες ανεξαιρέτως τις ελληνικές μετεμφυλιακές κυβερνήσεις. Ακόμη τραγικότερο ήταν, όμως, το γεγονός ότι

⁴⁶³ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 122.

⁴⁶⁴ Συνέντευξη του Α. Μοθωνιού, Ιδιαίτερου Γραμματέα του Γ. Παπανδρέου, στο *Έθνος*, 30-11-1981 (αναφ. στο: Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, τόμ. Ε',..., σ. 18). Ο Λιναρδάτος, πάντως, ισχυρίζεται ότι για το τεταμένο κλίμα μεταξύ ελληνικής αποστολής και αμερικανικού παράγοντα τον Ιούνιο του '64 σημαντικό μερίδιο ευθύνης θα πρέπει να αποδοθεί στον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου. «Είναι αμφίβολο όμως», υποστηρίζει, «αν η όλη στάση του (ενν. του Γ. Παπανδρέου) κατά τη διάρκεια των συνομιλιών του στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι και υπόδειγμα σωστής τακτικής για την προώθηση των εθνικών συμφερόντων και την προστασία της Κύπρου και της δημοκρατίας στην Ελλάδα από τις επιβουλές των ξένων υπηρεσιών και των μεγάλων δυνάμεων». Στον Έλληνα πρωθυπουργό χρεώνει, εξάλλου, μια ανακολουθία όσον αφορά τις συνεχείς αρνητικές δηλώσεις και την εντέλει θετική απόφασή του για συνάντηση με τον Τούρκο ομόλογό του, η οποία υποβοηθούμενη από τον φιλοκυβερνητικό Τύπο καλύπτεται επιμελώς. Λέει χαρακτηριστικά: «Στο μεταξύ, από τον ελληνικό κυβερνητικό Τύπο και από τον ίδιο τον Γ. Παπανδρέου, σε συνέντευξη Τύπου που δίνει στη Νέα Υόρκη, προβάλλεται η αντίσταση του Έλληνα πρωθυπουργού στις πιέσεις για να συναντηθεί με τον Ινονού. Και συγκαλύπτεται η συμφωνία να αρχίσουν διαπραγματεύσεις στη Γενεύη. Συγκαλύπτεται ακόμα το γεγονός, ότι ο Γ. Παπανδρέου, είτε για “λόγους τακτικής” που πίστευε αποτελεσματική, είτε γιατί ο ίδιος συμμεριζόταν αυτές τις απόψεις, έχει ουσιαστικά αποδεχθεί την αμερικανική εκδοχή για “κίνδυνο κουβανοποίησης” της Κύπρου και ανάγκη “νατοποίησης” του νησιού, λογική που οδηγεί αναπόφευκτα στη “διπλή ένωση”, δηλαδή σε διχοτόμηση». (σσ. 14 & 17-18).

⁴⁶⁵ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σσ. 112-113.

⁴⁶⁶ Σύμφωνα με την εμπιστευτική αναφορά που απέστειλε στις 5-3-1964 στην Ουάσιγκτον η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα, ο Γ. Παπανδρέου φέρεται να απάντησε στον Λαμπουίζ «πως αντιμετώπιζε εξ αρχής ένα δίλημμα: αν θα έπρεπε να σταματήσει τις διαδηλώσεις με αστυνομικά μέτρα ή να τις αφήσει να πάρουν το δρόμο τους, με την προσδοκία ότι η κοινή γνώμη θα κουραζόταν τελικώς και θα αηδίαζε από τις υπερβολές». Μάλιστα, συμπλήρωνε ότι επέλεξε το δεύτερο, διότι γνώριζε καλά «πόσο λατρεύουν τα θύματα οι κομμουνιστές». (Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 113).

υποχρεώθηκε να συρθεί, παρά τη θέλησή της, σε μία διπλωματική συναλλαγή, η οποία εκκινούσε –πλέον- από τη λάθος αφετηρία της δήθεν προβληματικής συμβίωσης των δύο εθνικοτήτων στην Κύπρο⁴⁶⁷.

Κατά συνέπεια, η άποψη ότι το ζήτημα της Κύπρου «*βρέθηκε στο επίκεντρο των τραγικών πολιτικών εξελίξεων που οδήγησαν στο θάνατο της δημοκρατίας στην Ελλάδα*»⁴⁶⁸, δικαίως διεκδικεί σημαντικό μερίδιο αλήθειας. Κατά τη γνώμη μας, όμως, για τη στρέβλωση αρχικά και εν συνεχεία τη φίμωση της δημοκρατίας στη χώρα μας από το δικτατορικό καθεστώς καταλυτικότερη υπήρξε η επίδραση της «*κρίσης εκπροσώπησης του ελληνικού μετεμφυλιακού κοινοβουλευτισμού*»⁴⁶⁹ -η οποία περιέκλειε και το Κυπριακό, υπό την έννοια ότι συνιστούσε την αιτία της ακόμη μεγαλύτερης περιπλοκής του. Διότι, η έννοια-συνθήκη της “**κρίσης εκπροσώπησης**” προσδιορίζει τη δραματική εκείνη πολιτική πραγματικότητα που είχε ως αφετηρία της τις νικητήριες για την ΕΚ εκλογές του 1964 και η οποία, προϊόντος του χρόνου, έπαιρνε τη μορφή της ολοένα και πιο έντονης *άρνησης* από την πλευρά των κέντρων εξουσίας να αποδεχτούν την προσαρμογή της μετεμφυλιακής νομιμότητας στις ιδεολογικο-κοινωνικές αλλαγές που είχαν επέλθει⁴⁷⁰. Σηματοδοτεί, δηλαδή, την κρίση που εδραζόταν στην απροθυμία του εγχώριου συστήματος πολιτικής αντιπροσώπευσης να δώσει διέξοδο στις προσδοκίες ενός σημαντικού ποσοστού των εντολέων του για ανατροπή των ισχυουσών (παρωχημένων πλέον) μετεμφυλιακών κοινωνικών και πολιτικών ισορροπιών· αλλά και την κρίση, η οποία βρισκόταν σε απόλυτη συνάφεια με αυτό καθαυτό το *δίλημμα* της ελληνικής κοινωνίας της εποχής, σχετικά με το εάν, τελικά, θα έπρεπε να εκσυγχρονιστεί πολιτικά το άκαμπτο μετεμφυλιακό κράτος και

⁴⁶⁷ Την άποψη αυτή διατυπώνει και ο Α. Παπανδρέου, ο οποίος είχε βρεθεί εκείνη την εποχή στο κέντρο των διαβουλεύσεων των δύο κρατικών αντιπροσωπειών για το Κυπριακό. Κατά τα γραφόμενα του, «η όλη κατάσταση των πραγμάτων στην Κύπρο είχε οικοδομηθεί πάνω σε σκόπιμη παρεξήγηση του όλου προβλήματος», την οποία είχε προκαλέσει και συνέχιζε να συντηρεί η βρετανική στρατηγική έπειτα από την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα των Κυπρίων. Η στρατηγική αυτή είχε ως στόχο να φέρει σε σύγκρουση τον ελληνικό πληθυσμό με την τουρκική μειονότητα της Μεγαλονήσου προκαλώντας, με αλυσιδωτό τρόπο, μια γενικευμένη σύγκρουση Ελλήνων και Τούρκων, παρά το γεγονός ότι μέχρι το 1960, όπως υποστηρίζει ο Παπανδρέου, «οι σχέσεις μεταξύ των δύο εθνικοτήτων ήταν εξαιρετικά καλές». Η αλλαγή του συσχετισμού των δυνάμεων επιβολής στρατηγικής που έφερε τις ΗΠΑ στη θέση των Βρετανών, δε συνοδεύτηκε ωστόσο από καμία αλλαγή στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής στο Κυπριακό ζήτημα. Έτσι, και οι Αμερικανοί παρέμεναν «κάπου ανάμεσα στην ένωση και στην ανεξαρτησία» του νησιού, δεδομένου ότι «η ένωση είχε το πλεονέκτημα ότι έφερνε την Κύπρο στους κόλπους του ΝΑΤΟ, αλλά είχε το σοβαρό μειονέκτημα ότι έδινε πρόσθετη στρατηγική σπουδαιότητα στην Ελλάδα και μάλιστα σε βάρος της Τουρκίας, που ήταν πιστός σύμμαχος της Αμερικής και είχε κοινά σύνορα με τη Ρωσία». (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 222-223).

⁴⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 240.

⁴⁶⁹ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 182.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 182. Επιχειρώντας μια σύγκριση της περίπτωσης Καραμανλή με αυτή του Γ. Παπανδρέου αναφορικά προς τις έντονες αντιδράσεις που δέχτηκαν και οι δύο από τα κέντρα εξουσίας, όταν προσπάθησαν να προβούν σε θεσμικές αλλαγές, ο Χαραλάμπης καταλήγει ότι στον Παπανδρέου ασκήθηκαν πολύ πιο βίαιες πιέσεις, «γιατί ενώ τότε (επί πρωθυπουργίας Καραμανλή) επρόκειτο για προληπτικές θεσμικές μετατροπές, τώρα η κατάσταση είχε δημιουργηθεί».

να αποκατασταθούν πλήρως οι δημοκρατικές ελευθερίες ή θα ήταν προτιμότερος ένας *ελεγχόμενος* εκσυγχρονισμός -κυρίως οικονομικός- χωρίς σοβαρές κοινωνικές και πολιτικές αμφισβητήσεις, ώστε να επέλθει βαθμιαία η εξουδετέρωση των μη νομιμοποιημένων κέντρων εξουσίας⁴⁷¹.

Η θέση ότι οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ «*εξέφραζαν την οικονομική διάσταση στη συνολική προσπάθεια εκσυγχρονισμού ενώ η ΕΚ την πολιτική*»⁴⁷², χωρίς, φυσικά, να αρνείται τη φροντίδα της κυβέρνησης του μεσαίου χώρου για έναν ορθολογικό οικονομικό προγραμματισμό ή τη βούληση της ΕΡΕ (της τελευταίας, κυρίως, κυβέρνησής της) για ορισμένες πολιτικές και πολιτειακές αναπροσαρμογές, αποκαλύπτει πρωτίστως την προτεραιότητα που έδινε η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου στα ζητήματα της κοινωνικής ισότητας αλλά και της πολιτικής εντιμότητας. Στην προεκλογική διαβεβαίωση της ΕΚ ότι ήταν πλέον εφικτή η πραγμάτωση μιας δικαιότερης κοινωνικής συμμετοχής για τους μέχρι τότε αποκλεισμένους, αλλά και στη δέσμευσή της ότι η ελληνική πολιτεία θα βάδιζε προς μία εντιμότερη σχέση εκλογέα-αιρετού, πολίτη και εθνικού αντιπροσώπου⁴⁷³, οφειλόταν, άλλωστε, και η ισχυρή επικυρωτική εντολή των ψηφοφόρων της, η οποία οδήγησε στη μεγαλειώδη εκλογική νίκη της. Θα ήταν, επομένως, παράλογο να ισχυριστούμε ότι την

⁴⁷¹ Α. Διαμαντής, «Η Κυβέρνηση της ΕΚ και ...», στο: Ιστορικά, Ελευθεροτυπία, *ό.π.*, σ. 35. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁴⁷² Στο *ίδιο*, σ. 38. Ο εκφραστής της, πάντως, σημειώνει ότι πρόκειται για μια εντελώς *σχηματική* άποψη.

⁴⁷³ Ο Χαραλάμπης υποστηρίζει ότι το αποτέλεσμα των εκλογών του 1958 έφερε και πάλι στο ελληνικό πολιτικό προσκήνιο ένα πρόβλημα, το οποίο η Δεξιά θεωρούσε ήδη –προς το συμφέρον της- λυμένο: το ζήτημα της σταθερότητας της αστικής ηγεμονικής εξουσίας. Το γεγονός ότι η Αριστερά αναδείχτηκε αξιωματική αντιπολίτευση θεωρεί ότι κλόνησε «το διευρυμένο σύστημα προστασίας-πελατείας, πάνω στο οποίο βασίστηκε ο δεξιός λαϊκισμός σαν θεμέλιο της αστικής εξουσίας [...], το σύστημα δηλαδή της μεταφοράς των κρατικών πόρων προς ένα ταξικό σχήμα συμμαχιών στήριξης και αναπαραγωγής της εξουσίας» -από το οποίο, κατά ένα μεγάλο ποσοστό, εκπορεύονταν οι εντονότερες κοινωνικές αδικίες αλλά και οι αμφισβητήσεις των πολιτών για το κύρος της υπαρκτής εξουσίας. Η αντίθεση, ωστόσο, σημαντικής μερίδας ψηφοφόρων προς το “κράτος της Δεξιάς” και προς αυτή καθαυτή την οργάνωση της εξουσίας προς όφελος του πλέγματος που αποτελούσε την πελατεία αλλά και το στήριγμα της εν λόγω εξουσίας, δεν συνιστούσε, σύμφωνα με τον Χαραλάμπη, «αντίθεση απέναντι στην εξουσία σαν ταξική σχέση». Παρόλα αυτά, όμως, το μήνυμα είχε βρει τον παραλήπτη του και δηλωνόταν πλέον ανοιχτά ότι θα έπρεπε ή να δημιουργηθεί μια νέα βάση οικονομικών ικανοποιήσεων για τους πολλούς (και όχι μόνον για τους λίγους κι εκλεκτούς) ή –το δυσκολότερο- να αλλάξει η κυβερνητική πολιτική. (Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σσ. 100-101). Η επιθυμία, λοιπόν, για μια δικαιότερη κοινωνία, από την οποία θα εξέλιπαν οι αποκλεισμοί και οι περιθωριοποιήσεις, μεταβάλλεται έκτοτε σε μείζονα διεκδίκηση και κορυφώνεται επί κυβερνήσεως ΕΚ, οπότε και πιστεύεται από τους υποστηρικτές της ότι οι πολιτικές προϋποθέσεις για την επίτευξη αυτού του στόχου είχαν ήδη πραγματοποιηθεί. Είναι, πάντως, ένα ζήτημα, το κατά πόσον οι πολιτικοί αλλά και οι οπαδοί της ΕΚ ήσαν έτοιμοι για τη μεγάλη αλλαγή. Ο δρόμος για την υλοποίηση τόσο σημαντικών πολιτικών μετασχηματισμών-εκσυγχρονισμών περνά απαραίτητα μέσα από την προϋπόθεση της ωρίμανσης των πολιτών, η οποία, σύμφωνα με τον Φίλια, δεν είναι εφικτή όταν «οι ιδεολογίες και τα προγράμματα (των κομμάτων) μεταβάλλονται σε συνθήματα, σε ψυχοκοινωνικούς μηχανισμούς στιγμιαίας εκτόνωσης». Διότι, όπως υποστηρίζει, τα συνθήματα αυτά «μπορεί να έχουν σημασία μόνο από την άποψη εκλογικών κερδών ή σε μια επαναστατική περίοδο, όχι όμως από την άποψη της ωρίμανσης του λαού και της ανάπτυξης της ετοιμότητάς του να παλέψει με διάρκεια, να επιβάλει και να δεχτεί ριζοσπαστικές αλλαγές». (Β. Φίλιας, «Το πρόβλημα της οργάνωσης των κομμάτων στην Ελλάδα», στο: *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 252).

κρίση εκπροσώπησης προκάλεσαν οι ίδιοι οι οπαδοί της ΕΚ, οι οποίοι διαπίστωσαν *εγκαίρως* –τάχα- το ασυμβίβαστο των δικών τους προσδοκιών με τα πραγματικά όρια της πολιτικής βούλησης της εκλεγμένης -από αυτούς- εξουσίας. Το γεγονός ότι το 52,7% των Ελλήνων ψηφοφόρων έδωσαν, χωρίς αντιρρήσεις, την ψήφο εμπιστοσύνης τους στις προγραμματικές εγγυήσεις της ΕΚ, αποδεικνύει άλλωστε την ιδεολογική ταύτισή τους με όλα όσα εκείνη υποσχόταν και, οπωσδήποτε, αποκρούει σθεναρά το ενδεχόμενο της -από την πλευρά τους- πρόκλησης μιας κρίσης ανάλογου ιδεολογικού περιεχομένου. Επιβεβαιώνεται, άρα, ως αληθής η θέση ότι **η κρίση αυτή προέκυψε από το ασυμβίβαστο των διαφορετικών ιδεολογικών επιδιώξεων** καθενός εκ των αιρετών αντιπροσώπων και στο εσωτερικό της κυβερνώσας παράταξης. Λαμβάνοντας υπόψη, μάλιστα, την εξαρχής πολυκομματική σύνθεση της ΕΚ, αλλά και τους διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς των στελεχών της, είναι εύκολο να κατανοήσουμε για ποιο λόγο τα πράγματα εξετράπησαν της επιθυμητής πορείας τους και οδηγήθηκαν στο δυσάρεστο σημείο μιας κρίσης. Μιας κρίσης που, όπως φάνηκε, επηρέασε το σύνολο των πολιτών της χώρας, ενώ ταυτόχρονα επηρέασε και επηρεάστηκε από τους υπόλοιπους φορείς εξουσίας –θεσμικούς και εξωθεσμικούς.

Τα αίτια της διόγκωσης της κρίσης εκπροσώπησης έπεται από τις εκλογές του '64 αποδίδονται σε παρασκηνιακά περιστατικά, όπως αυτό της απόπειρας μετονομασίας του ελληνικού στρατού σε “βασιλικό” με την αρωγή του υπουργού Εθν. Άμυνας Π. Γαρουφαλιά⁴⁷⁴, στην κυβερνητική δυσκολία να επιτύχει διαχειριστική γραμμή κοινής αποδοχής σε σχέση με το Κυπριακό, αλλά και στις έντονες εσωκομματικές αντιδράσεις για τον αυξανόμενο ρόλο του Α. Παπανδρέου στην κυβέρνηση –οι οποίες, χωρίς αμφιβολία, εμπειρεύσαν και φοβικά συναισθήματα για την επίσης αυξημένη δημοτικότητα του γιου του πρωθυπουργού⁴⁷⁵. Πολύ σύντομα, τα γεγονότα και οι καταστάσεις αυτές «θα

⁴⁷⁴ Κινούμενοι παρασκηνιακά, ο υπουργός Εθν. Άμυνας της ΕΚ Π. Γαρουφαλιάς, ο επικεφαλής του Στρατιωτικού οίκου του βασιλιά Κωνσταντίνου στρατηγός Δόβας και ο αρχηγός του ΓΕΣ Γεννηματάς είχαν ετοιμάσει διάταγμα που αφορούσε τη μετονομασία του Ελληνικού Στρατού σε Βασιλικό και επεδίωξαν να πάρει την επικύρωση βασιλιά και κυβέρνησης τρεις ημέρες μετά το γάμο του πρώτου με την Άννα-Μαρία, το Σεπτέμβριο του '64. Η μετονομασία αυτή, η οποία στην πράξη αξίωνε τον έλεγχο του στρατεύματος από την Αυλή, έπεται από πιέσεις του Γ. Παπανδρέου, τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. (Βλ. σχετικά: Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 80-82).

⁴⁷⁵ Ο Α. Παπανδρέου γράφει: «Η Δεξιά και το Παλάτι ανέπνευσαν με ανακούφιση όταν παραιτήθηκα (σημ.: αυτό συνέβη το Νοέμβριο του 1964) από τη θέση μου ως αναπληρωτή υπουργού Συντονισμού. [...] Διαισθάνθηκαν πως “εισήγαγα καινά δαιμόνια” στη ελληνική πολιτική ζωή. Και δεν είχαν άδικο». Και λίγο παρακάτω εξηγεί: «Ξαφνικά είχα γίνει η εστία των προοδευτικών τάσεων μέσα στο κόμμα και κοντά μου άρχισαν να συσπειρώνονται τα πιο προοδευτικά στελέχη της Ένωσης Κέντρου. Είχα μιλήσει τη γλώσσα που καταλάβαιναν και η θερμή υποδοχή που μου επιφύλαξαν οι απλοί άνθρωποι της ελληνικής υπαίθρου έπεισε εχθρούς και φίλους πως άρχισα να αποτελώ υπολογίσιμη πολιτική δύναμη». Αναφερόμενος δε στις εσωκομματικές διαφωνίες, θα δώσει τη δική του εξήγηση ως προς το σημείο προέλευσής τους: «Ο Μητσοτάκης και η *Ελευθερία* μάς κατηγορήσαν για νεποτισμό, οικογενειοκρατία και

αποτελέσουν αφορμές για να εκδηλωθούν οι βαθύτατες διαφωνίες, οι διαφορετικοί προσανατολισμοί, οι έντονες συγκρούσεις προσωπικών φιλοδοξιών και επιδιώξεων που υπάρχουν στον ετερόκλητο συνασπισμό πολιτικών δυνάμεων που είναι η ΕΚ». Διάφορες άλλες παράμετροι, μάλιστα, όπως «το γεγονός ότι ο Γ. Παπανδρέου επιμένει να διοικεί αυταρχικά το κόμμα, χωρίς όμως και να έχει τη δυνατότητα ή την ικανότητα να επιβάλλεται στους συνεργάτες του», αλλά και «η έλλειψη παράδοσης στη δημοκρατική οργάνωση των κομμάτων στην Ελλάδα, μαζί με την υπονομευτική δράση αυλικών και ξένων υπηρεσιών - κυρίως Αμερικανών», σε συνδυασμό με τα παραπάνω περιστατικά, τις κυβερνητικές δυσχέρειες και τους φόβους ορισμένων στελεχών «θα συντελέσουν στο να πάρει πολύ γρήγορα εκρηκτικό χαρακτήρα η εσωκομματική διαπάλη στην ΕΚ και στην κυβέρνηση»⁴⁷⁶.

Τις τριβές, ωστόσο, στο εσωτερικό του κυβερνώντος κόμματος, εξαιτίας των ιδεολογικών διαφωνιών των στελεχών του, είχαν επισημάνει σχετικά νωρίς και οι Αμερικανοί διπλωμάτες στη χώρα μας. Σε εμπιστευτική έκθεσή τους προς την Ουάσιγκτον, το Σεπτέμβριο του 1964, προέβλεπαν ότι υπήρχε σοβαρή πιθανότητα να εκδηλωθούν αντικυβερνητικές ενέργειες πολιτικών προσώπων και ότι ο σημαντικότερος κίνδυνος για τον πρωθυπουργό «θα προέλθει [...] μάλλον από το κόμμα του, από τον Μητσοτάκη ή τον Τσιριμώκο, τους οποίους θα συνδράμουν στοιχεία από ένα ή περισσότερα άλλα κόμματα»⁴⁷⁷. Στην πεποίθησή τους αυτή παρέμεναν, εξάλλου, προσηλωμένοι και λίγους μήνες αργότερα, με τη διαφορά ότι τότε αφενός συνυπολόγιζαν ανοιχτά το σημαντικό ρόλο του ελληνικού στέμματος στους επικείμενους κυβερνητικούς -αλλά και τους ευρύτερους πολιτικούς- κλυδωνισμούς και αφετέρου προσέθεταν και άλλα ονόματα πολιτικών προσώπων, οι οποίοι πιθανότατα θα αποσχίζονταν εύκολα από την κυβερνώσα

κληρονομική αρχηγία του κόμματος». Μάλιστα, στον τότε βουλευτή της ΕΚ Κ. Μητσοτάκη θα προσάψει μυστικές συνεννοήσεις με το διευθυντή του πολιτικού γραφείου του βασιλιά Χοϊδά και παρασκηνιακές διαβεβαιώσεις στον ίδιο τον Κωνσταντίνο ότι «αμέσως μετά την παραίτηση του Παπανδρέου ένας μεγάλος αριθμός βουλευτών της Ένωσης Κέντρου θα εγκατέλειπε τους Παπανδρέου για να στηρίξει νέα κυβέρνηση στη Βουλή. [...] Ο Μητσοτάκης είχε υποσχεθεί στο Χοϊδά και στο βασιλιά 80 με 90 αποστάτες». (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 246-248 & 273). Στο συμπέρασμα αυτό, άλλωστε, καταλήγει και ο Β. Νέτας: «Η ανατροπή του Γ. Παπανδρέου είχε προετοιμαστεί πολύ πριν τον Ιούλιο του 1965. Ο Πάνος Κόκκας (σημ.: πρόκειται για τον εκδότη της Ελευθερίας) ήταν ένας από τους μοχλούς που χρησιμοποιήθηκαν, διότι είχε έρθει σε διάσταση με τον Γ. Παπανδρέου. Το βαθύτερο αίτιο της διάστασης ήταν η προώθηση του Ανδρέα Παπανδρέου για την ηγεσία της Ενωσης Κέντρου, την οποία διεκδικούσε ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, στενότετος φίλος με τον Πάνο Κόκκα». (*Ελευθεροτυπία*, 22-7-2007, σ. 22). Την ίδια άποψη έχει, ωστόσο, και ο Στ. Ψυχάρης, εκδότης του *Βήματος*: «Τόσο ο Κ. Μητσοτάκης όσο και ο Γεώργιος Μαύρος (με πιο επιφυλακτικούς τον Στέφανο Στεφανόπουλο, τον Γιάννη Ζίγη και τον Ηλία Τσιριμώκο) παρακολουθούσαν με δυσφορία την προσπάθεια επικράτησης του Ανδρέα Παπανδρέου». Και στη συνέχεια: «Ο στενός φίλος του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη και εκδότης της εφημερίδας *Ελευθερία* Πάνος Κόκκας πληροφορεί τον Χρήστο Λαμπράκη, εκδότη του *Βήματος* και των *Νέων*, για το σχέδιο ανατροπής του Γεωργίου Παπανδρέου: "Η κατάσταση δεν μπορεί να συνεχιστεί. Ο Γ. Παπανδρέου είναι έρμαιο του γιου του και όλο το κόμμα είναι ξεσηκωμένο"». (*Το Βήμα*, 11-7-2008, σ. Α6).

⁴⁷⁶ Και τα τρία αποσπάσματα από το: Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 91.

⁴⁷⁷ Εμπιστευτικό έγγραφο, 30-9-1964. (Α. Παπαγελάς, *ό.π.*, σ. 142).

παράταξη: «Αν σημειωθεί κάποια κρίση γύρω από το Κυπριακό ή την ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων ή κάποιο άλλο θέμα με ιδιαίτερη σημασία για το παλάτι», υποστήριζαν οι Αμερικανοί αξιωματούχοι, «είναι πολύ πιθανόν ότι ο βασιλέας θα ζητήσει την παραίτηση του Παπανδρέου και θα τον αντικαταστήσει με άλλον πολιτικό. Σε αυτήν την περίπτωση, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Στεφανόπουλος θα είναι η πιο πιθανή επιλογή [ενν. του παλατιού]»⁴⁷⁸.

Των αμερικανικών προβλέψεων προηγήθηκε, πάντως, μια σειρά ανατρεπτικών γεγονότων στην εγχώρια πολιτική σκηνή, τα οποία δρομολόγησαν άμεσα τον μετασχηματισμό της αρχικής ιδεολογικής ασυμφωνίας των στελεχών της ΕΚ σε προϊούσα ιδεολογική κρίση και που, σε μεγάλο βαθμό, προκάλεσαν την ανάπτυξη ανάλογων αρνητικών απόψεων για την τύχη της κυβέρνησης. Πρώτα-πρώτα, ο καθ' όλα νομότυπος και προβλεπόμενος από τις αρχές της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας κυβερνητικός ανασχηματισμός της 6^{ης}-1-1965, με το διορισμό του πρώην αριστερού και “αμετανόητου” στελέχους της ΠΕΕΑ⁴⁷⁹ Τσιριμώκου ως υπουργού Εσωτερικών, έδωσε το έναυσμα για τη νέα επίθεση από πλευράς Αμερικανών, βασιλιά και δεξιάς αντιπολίτευσης, αλλά και από μερίδα βουλευτών που ανήκαν στην ίδια την κυβέρνηση. Η ανταρσία των -αρχικά 16 κι έπειτα- 13 βουλευτών «της “ομάδας” των παλιών επεκικών»⁴⁸⁰, οι οποίοι έκαναν δήλωση σχηματισμού ανεξάρτητης πολιτικής ομάδας την ημέρα της ορκωμοσίας της ανασχηματισμένης κυβέρνησης, παρότι τελικά ξεπεράστηκε με την απόσυρση της πρότασης δύο ημέρες μετά, πύκνωσε τα νέφη στον πολιτικό ορίζοντα της ΕΚ και επιβεβαίωσε την αστάθεια του ελληνικού κοινοβουλευτισμού.

Για την επίταση, ωστόσο, της κρίσης εκπροσώπησης του εγχώριου κοινοβουλευτισμού σημαντικό μερίδιο ευθύνης φέρει και η μείζων αντιπολίτευση. Οι δηλώσεις του αρχηγού της Π. Κανελλόπουλου στο συλλαλητήριο που οργάνωσε το κόμμα του τη 19^η Φεβρουαρίου στην πλατεία Κλαυθμώνος (ως απάντηση στην υπουργοποίηση Τσιριμώκου και στην κομμουνιστική προοπτική που δήθεν προωθούσε ο Γ. Παπανδρέου) ότι η παράταξή του ήταν διατεθειμένη να στηρίξει άλλη κυβέρνηση προερχόμενη από το κυβερνών κόμμα, ξεπερνούσαν κατά πολύ τα συνήθη όρια των ανταποδοτικών πολιτικών

⁴⁷⁸ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 166. Πρόκειται για τη έκθεση της αμερικανικής πρεσβείας με ημερομηνία 25-3-1965. Ο ίδιος, αμέσως μετά, συμπληρώνει ότι η έκθεση δεν απέρριπτε το ενδεχόμενο στη θέση του Στεφανόπουλου να βρεθούν τελικά είτε ο Τσιριμώκος είτε ο Γαρουφαλιάς, αλλά ότι οι πιθανότητες γι' αυτούς ήταν σημαντικά μικρότερες.

⁴⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 154. Πρόκειται για θέση του αρχηγού της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλου.

⁴⁸⁰ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 129. Αναφέρεται στα πολιτικά στελέχη που ανήκαν στην Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Σ. Παπαπολίτη και που είχαν προσχωρήσει στο συνασπισμό που δημιούργησε την ΕΚ.

χτυπημάτων. Διότι, παρόλο που έχει υποστηριχτεί ότι ο αρχηγός της ΕΡΕ προέβη στις δηλώσεις αυτές λειτουργώντας στο πλαίσιο της πολιτικής λογικής ότι «*όλα τα κόμματα επεδίωκαν το αδυνάτισμα των αντιπάλων κομμάτων*»⁴⁸¹, η υπονομευτική δυναμική της προτροπής του Κανελλόπουλου προς τον βασιλιά για ανάμειξή του σε ζητήματα, τα οποία δεν υφίσταντο (αλλά κι αν ακόμη συνέβαινε κάτι τέτοιο, δε θα ήταν απαραίτητη η εμπλοκή του σε αυτά), ήταν ολοκληρωτικά κατασκευασμένη και τα αποτελέσματά της ομολογήθηκαν από τον ίδιο περίπου ένα χρόνο αργότερα σε υπόμνημά του προς τον Κωνσταντίνο: «*η κυβέρνηση Στεφανοπούλου εστάθη [...]. Το χειρότερον είναι ότι η απόσπασις των αναγκαίων βουλευτών από τον κ. Παπανδρέου, για να φθάση η πλειοψηφία εις τον αριθμόν 152, έγινε με εξαγορά συνειδήσεων, με υπουργοποίησιν ανθρώπων, που δεν θα εγίνοντο ποτέ, υπό άλλας συνθήκας, υπουργοί*». Και καταλήγει: «*Εάν εγνώριζα ότι είχαν χρησιμοποιηθή τοιαύτα μέσα, θα έφρευγα από την αίθουσα της Βουλής και ας εψήφιζε όποιος ήθελε*»⁴⁸².

Από το σημείο αυτό και μετά, οι συγκρούσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και τη μείζονα αντιπολίτευση είναι αλλεπάλληλες και το παραμικρό ερέθισμα της μιας ή της άλλης πλευράς προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις και παρενέργειες. Η αποκάλυψη του “Σχεδίου Περικλής” από τον Γ. Παπανδρέου στη Βουλή στις 23 Φεβρουαρίου και η απόφασή του να δώσει, λίγες μέρες αργότερα, στη δημοσιότητα έναν αριθμό εγγράφων και διαταγών της τότε κυβέρνησης της ΕΡΕ που είχαν τυχαία βρεθεί στο Γενικό Επιτελείο Εθνικής Άμυνας, προκάλεσε την αντίδραση του Κανελλόπουλου ότι το σχέδιο αφορούσε την αντιμετώπιση του κομμουνιστικού κινδύνου· καθώς και τη σκληρή δήλωσή του ότι ο πρωθυπουργός «*προκαλεί κίνδυνον διά το Έθνος και την Δημοκρατίαν*»⁴⁸³. Ένα δημοσίευμα του κυπριακού Τύπου στις αρχές Απριλίου 1965 ότι ο βασιλιάς αναζητούσε τρόπο να ανατρέψει την κυβέρνηση Παπανδρέου, να σχηματίσει κυβέρνηση εθνικής ενότητας και να προχωρήσει στο κλείσιμο του Κυπριακού με βάση το σχέδιο Άτσεσον»⁴⁸⁴, έδειχνε πόσο ζοφερή ήταν πια η ελληνική πολιτική πραγματικότητα· ενώ ο νέος ανασχηματισμός και η υπουργοποίηση του Ανδρέα Παπανδρέου στα τέλη του Απρίλη έδωσε το πράσινο φως για την ακόμη μεγαλύτερη διείσδυση του παρασκηνιακού συστήματος εξουσίας στην ήδη βεβαρημένη πολιτική σκηνή.

Η αντεπίθεση θα γίνει δύο εβδομάδες μετά, όταν το δημοσίευμα της 18^{ης} Μαΐου στον “Ημερήσιο Κήρυκα” της Λάρισας -το «*όργανο του πρώην προέδρου της Βουλής Κ.*

⁴⁸¹ Β. Μπεκίρης, «Πώς φθάσαμε στην 21^η Απριλίου 1967», *Η Γνώμη*, Πάτρα 26-3-2007.

⁴⁸² Β. Νέτας, «Οι κλειστοί φάκελοι της αποστασίας», *Ελευθεροτυπία*, 22-7-2007, σ. 23.

⁴⁸³ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 149.

⁴⁸⁴ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 239.

Ροδόπουλου, τοποθετημένου στη “μαχητική”, “καραμανλική” και “σκληρή” πτέρυγα της ΕΡΕ»⁴⁸⁵- θα αναφερθεί σε μια συνωμοτική οργάνωση συνδέσμου αξιωματικών «ανηκόντων εις την λεγομένην δημοκρατικήν παράταξιν»⁴⁸⁶ με το όνομα ΑΣΠΙΔΑ, στην οποία υποστηρίχτηκε ότι ρόλο καθοδηγητή είχε και ο γιος του πρωθυπουργού Ανδρέας. Η εκδοχή του ίδιου για την υπόθεση, για την οποία υποστηρίζει ότι «δεν είχε ιδέα», αποκαλύπτει πρωτίστως την υποδαύλιση της πολιτειακής σύγχυσης από το παρασκηνιακό πλέγμα εξουσίας και δευτερευόντως τη συνεχιζόμενη και με αμείωτη ένταση έκπτωση των θεμελιωδών αρχών αυτής καθαυτής της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας: «Γιατί όχι μόνο ήταν σαφές πως ο βασιλιάς ήταν διατεθειμένος να δώσει διαστάσεις στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, αλλά η σύνδεσή της με αντινατοϊκές τάσεις ισοδυναμούσε με προσπάθεια να αναμειχθούν οι Αμερικανοί επίσημα στη σκευωρία. Ταυτόχρονα ο Τύπος της Δεξιάς εξαπέλυσε εναντίον μου όλα τα πυρά»⁴⁸⁷. Για τους συνωμότες στρατιωτικούς⁴⁸⁸, όμως, οι οποίοι, όπως έχει

⁴⁸⁵ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 186-187.

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 187.

⁴⁸⁷ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 251 & 255 αντίστοιχα.

⁴⁸⁸ Σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Παπαχελάς, οι εκπρόσωποι μιας συνωμοτικής ομάδας στρατιωτικών, η οποία λειτουργούσε εν γνώσει του βασιλιά Κωνσταντίνου, συναντήθηκαν με Αμερικανούς αξιωματούχους το φθινόπωρο του 1964 –συμφωνώντας από κοινού να κρατήσουν μυστικές τις μεταξύ τους επαφές. Η ομάδα αυτή, η οποία δεν διατηρούσε σχέσεις με κανένα πολιτικό κόμμα, περιλάμβανε 20-35 απόστρατους ναυάρχους και στρατηγούς, 25 ανώτατους αξιωματικούς και τους περισσότερους εν ενεργεία συνταγματάρχες. Οι αξιωματικοί αυτοί επιθυμούσαν την επιβολή δικτατορίας επί μία πενταετία, κατά την οποία προσδοκούσαν ότι οι ΗΠΑ θα ενίσχυναν οικονομικά την Ελλάδα, ώστε να διατηρηθεί το ιδιότυπο καθεστώς τους. Μετά το πέρας των προκαθορισμένων ετών θα προκήρυσσαν εκλογές, με την προϋπόθεση όμως ότι πρώτα θα είχαν επιλυθεί τα σημαντικά προβλήματα της χώρας –δηλαδή, η σταθερότητα του συντηρητικού αστικού κράτους. Η ομάδα των συνωμοτών στρατιωτικών, στην οποία ανήκε και ο μετέπειτα δικτάτορας Γ. Παπαδόπουλος, δεν επρόκειτο πάντως να ενεργήσει χωρίς προηγούμενη έγκριση του βασιλιά και των ΗΠΑ. Ωστόσο, σύμφωνα με τις πηγές του Παπαχελά, μία ακόμη ομάδα δεξιών συνταγματάρχων είχε, περί το τέλος του 1963 και τις αρχές του '64, οργανωθεί για να προχωρήσει σε πραξικόπημα σε περίπτωση που ο Γ. Παπανδρέου αποδεχόταν συνεργασία με την ΕΔΑ. Για το γενικό πρόσταγμα της εν λόγω ομάδας, τα περισσότερα μέλη της οποίας είχαν τοποθετηθεί σε στρατιωτικές θέσεις-κλειδιά στην Αθήνα, διαγκωνίζονταν ο συνταγματάρχης Γ. Παπαδόπουλος και ο αντισυνταγματάρχης Δ. Σταματελόπουλος, ενώ πιστά μέλη της ήταν οι αντισυνταγματάρχες Κ. Παπαδόπουλος (αδελφός του Γεωργίου), Α. Μέξης, Ι. Λαδάς, Δ. Ιωαννίδης, Θ. Πατσούρος, Μ. Ρουφογάλης και Α. Λέκκας. Στόχος τους ήταν να εξουδετερώσουν και να αποτρέψουν τη διείσδυση αριστερών στο στράτευμα και στην κυβέρνηση. Παρότι, όμως, η ομάδα αυτή φαινόταν συμπαγής, στην πραγματικότητα ήταν διχοτομημένη, διότι διέφεραν οι πεποιθήσεις των μελών της ως προς το είδος του καθεστώτος που επιθυμούσαν να επιβάλουν: η φράξια του Σταματελόπουλου δεν επιθυμούσε αυξημένα προνόμια του βασιλιά στο καθεστώς αυτό, διότι πίστευε ότι εκείνος θα προτιμούσε έτσι να επιβάλει το στρατιωτικό νόμο και να κυβερνήσει βάσει –δικών του- διαταγμάτων. Απεναντίας, σε αυτή τη χρονική στιγμή, η υποομάδα του Παπαδόπουλου συμεριζόταν τις πεποιθήσεις του βασιλιά σχετικά με τη μορφή του υπό κατασκευήν πολιτεύματος. (Βλ. Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σσ. 196-199 & 237-241). Ο Χαραλάμπης, εξάλλου, υποστηρίζει ότι ένας μεγάλος αριθμός ανώτατων αξιωματικών ήταν παραδοσιακά προσκείμενοι στο στέμμα, ενώ επιπλέον ορισμένοι άλλοι (παλαιότεροι αλλά και νεότεροι) αποδέχονταν τον κεντρικό θεσμικό ρόλο του βασιλιά ταυτίζοντάς τον με την ιδιαίτερη θέση του στρατού σαν κέντρον εξουσίας. Τονίζει δε ότι ενώ η σχέση του στρατού με τη μοναρχία υπήρξε άμεση, με τον κοινοβουλευτισμό ήταν έμμεση –υπό την έννοια ότι για να εισακουσθούν οι πεποιθήσεις των στρατιωτικών στο Κοινοβούλιο, ήταν απαραίτητο το πέρασμά τους μέσα από τη βασιλική δίοδο. Ο ίδιος, πάντως, αποδίδει στους αξιωματικούς που ήταν φίλα προσκείμενοι στο βασιλιά και μικρή και μεγάλη δύναμη κι αυτό το ελαστικό εξηγητικό σχήμα που προτείνει, αποδεικνύεται τόσο από τη “γελοία”, όπως την χαρακτηρίζει, αποτυχία του

υποστηριχτεί, κινούσαν τα νήματα «της πραγματικής συνωμοσίας κατά της ομαλότητας και της δημοκρατίας»⁴⁸⁹, η αποκάλυψη του ΑΣΠΙΔΑ (κυρίως δε οι σχετικά μικρές, γι' αυτούς, διαστάσεις που πήρε) δεν ήταν από μόνη της αρκετή, ώστε να προωθηθούν οι πραγματικοί στόχοι τους. Διαμετρικά αντίθετοι προς την πολιτική μετριοπάθεια, την οποία εξέφραζε η εκλεγμένη κυβέρνηση, και πολλαπλά ωφελημένοι από τους εσωκομματικούς μετεωρισμούς της, οι σκληροπυρηνικοί αντίπαλοι της κυβέρνησης βρίσκονταν πίσω από πληροφορίες και προβοκατόρικες ενέργειες που κατέφθαναν κατά διαστήματα για τη συνεχώς αυξανόμενη διάβρωση όλου του φάσματος του εγχώριου βίου από το ιδεολογικό οπλοστάσιο της ανατρεπτικής Αριστεράς. Στη δήθεν χαλαρότητα ή και ανοχή της κυβέρνησης απέδωσαν λοιπόν, για μια ακόμη φορά, το υποτιθέμενο σαμποτάζ του Ιουνίου από κομμουνιστές στρατιώτες σε μηχανοκίνητα της 117 μονάδας πυροβολικού της 12^{ης} Μεραρχίας στον Έβρο, το οποίο παρουσίασαν εκτενώς μάλιστα και δύο εφημερίδες της Δεξιάς. Η κυβέρνηση έπεσε εύκολα στην παγίδα των συλλήψεων, στην προσπάθειά της – προφανώς- να διασώσει πρωτίστως την πολιτική της αξιοπιστία. Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι κανείς δεν μπορούσε πλέον να απαντήσει με σαφήνεια στο ερώτημα “**ποιος αποφασίζει και ποιος κατευθύνει**”, καθώς, όπως ανέφερε το εντυπωσιακά ακριβές για την κατάσταση του ελληνικού πολιτικού βίου τηλεγράφημα της αμερικανικής πρεσβείας προς την Ουάσιγκτον στις 13-6-1965, «*το πλέον ατυχές και πιθανώς σημαντικό γύρω από αυτήν την υπόθεση είναι πως ο στρατός σύρεται ακόμη περισσότερο στην πολιτική αρένα από την ΕΡΕ αλλά και την ΕΚ*»⁴⁹⁰.

Μέσα στη δίνη, λοιπόν, του σκληρού πολιτικού ανταγωνισμού των προοδευτικών και συντηρητικών (φύσει ή θέσει) ισχυρών θεσμικών και εξωθεσμικών παραγόντων του πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού βίου, αλλά και υπό το κράτος του φόβου της πλατιάς συντήρησης για την ελλοχεύουσα κομμουνιστική απειλή, του φόβου του διαδόχου για την απώλεια ελέγχου των Ενόπλων Δυνάμεων, του φόβου των επιτελικών προσώπων στο εσωτερικό και των τριών Σωμάτων για μια πιθανή δραματική μείωση του πάγιου εποπτικού και πραγματικού ρόλου τους στη χάραξη της κοινωνικής πολιτικής, αλλά και του φόβου του αμερικανικού παράγοντα για επικίνδυνες αναταράξεις στην Ελλάδα που θα μπορούσαν να ανατρέψουν τη δική του εξωτερική πολιτική, η επιθυμία του Γ. Παπανδρέου να αναλάβει ο ίδιος και το Υπουργείο Εθνικής Αμύνης έδωσε στους αντιπάλους του την *ευκαιρία* για τη χαριστική βολή στα θεσμικά και πολιτειακά

κινήματος του Δεκεμβρίου, όσο και από τη σαφέστατη επιτυχία του πραξικοπήματος του Απριλίου. (Βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σσ. 235-236).

⁴⁸⁹ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 193-194.

⁴⁹⁰ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 171.

υπολείμματα δημοκρατίας της χώρας. Έμπλεη προσταγών («να σταματήσετε αμέσως πάσαν δραστηριότητα καταλυτικήν», «να διακηρύζετε προς πάσαν κατεύθυνσιν ότι είσθε...»), υποτιθέμενων νουθεσιών («σας συμβουλεύω να απομακρύνετε...») και απειλών («η προειδοποίησίν μου αυτή είναι η τελευταία»), η πρώτη επιστολή του Κωνσταντίνου προς τον πρωθυπουργό της χώρας, στις 8 Ιουλίου 1965, πέρα από το γεγονός ότι αποτελούσε την εκπροσώπηση όλων των αντικυβερνητικών-αντιπροοδευτικών δυνάμεων, συνιστούσε ταυτόχρονα μια πολιτική πράξη προσαρμογής αυτού καθαυτού του κοινοβουλευτισμού της χώρας σε αρχές ή όρους πέρα από τους προβλεπόμενους από τον καταστατικό-συνταγματικό χάρτη⁴⁹¹ -αρχής δεδομένης από το ότι ακύρωνε την καθ' όλα νόμιμη απαίτηση⁴⁹² του πρωθυπουργού να επιλέγει ο ίδιος την πολιτική που επιθυμεί. Στο ίδιο ακριβώς ύφος, οι δύο βασιλικές επιστολές που ακολούθησαν⁴⁹³ κάθε άλλο παρά στην εξεύρεση πραγματικής λύσης αποσκοπούσαν.

Στις απειλές και τις κατηγορίες του Κωνσταντίνου, ο Γ. Παπανδρέου κατονόμασε τα πραγματικά κίνητρα του ανώτατου άρχοντα («*Το δυσχερέστερον θέμα εις την συνεργασίαν μας υπήρξε το υπουργείον Εθνικής Αμύνης. Κατείχεσθε ανέκαθεν από την θέλησιν να έχετε αποφασιστικήν γνώμην επ' αυτού*»), έθεσε με εξαιρετικό τρόπο τα όρια ευθύνης των πολιτικών προσώπων στην κοινοβουλευτική δημοκρατία («*ο βασιλεύς βασιλεύει και ο Λαός κυβερνά διά της νομίμου κυβερνήσεως. Ο βασιλεύς συμβουλεύει, αλλά η κυβέρνησις*

⁴⁹¹ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 268. Η έννοια της χωρίς προηγούμενο "πολιτικής πράξης" του Κωνσταντίνου απλουστεύεται και εξηγείται λίγες γραμμές παρακάτω: «Ήταν πια σαφές πως το κατεστημένο είχε επιλέξει το δρόμο της ωμής αναμέτρησης με τις δημοκρατικές δυνάμεις».

⁴⁹² Η εκδοχή του τέως βασιλιά Κωνσταντίνου είναι, ωστόσο, διαφορετική: «Μου ζήτησε ο Παπανδρέου να αναλάβει το υπουργείο Εθνικής Αμύνης, αφού είχε απολύσει τον Γαρουφαλιά. Του απάντησα ότι είναι αδύνατο να συναινέσω, εφόσον στο υπουργείο αυτό εκκρεμούσε ανακριτική διαδικασία σχετικά με μια συνωμοσία νέων αξιωματικών στην οποία εφέρετο αναμειγμένος ο γιος του. [...] Του εξήγησα ότι βεβαίως και τον εμπιστευόμουν ως Πρωθυπουργό, αλλά ετίθετο θέμα ηθικής τάξεως. Αναζητώντας διέξοδο, του πρότεινα να αναλάβει το υπουργείο υπό την προϋπόθεση να μεταφερθεί η ανάκριση στο υπουργείο Δικαιοσύνης. Κοντοστάθηκε εκείνη τη στιγμή, γιατί η πρόταση ήταν λογική. Φαίνεται όμως ότι εδέχετο μεγάλη πίεση». (Από συνέντευξη του ίδιου, *Το Βήμα*, 25-5-2008, σ. Α8).

⁴⁹³ Θα πρέπει να αναφερθεί εδώ ότι ο Κωνσταντίνος δεν ήταν μάλλον ο συντάκτης καμιάς από τις τρεις αυτές επιστολές που έφεραν την υπογραφή του. Σύμφωνα με όσα ισχυρίστηκε ο ίδιος σε μακρά συνέντευξή του στο «Βήμα» (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2006), τις επιστολές αυτές είχε γράψει ο διευθυντής του πολιτικού του γραφείου Κ. Χοϊδάς με τη συμβολή και του εκδότη της «Ελευθερίας» Π. Κόκκα. Μία άλλη εκδοχή, περισσότερο σύνθετη από την προαναφερόμενη, είναι η εξής: «Άνθρωποι της «Ελευθερίας» που έζησαν από κοντά τα δραματικά γεγονότα, υποστηρίζουν ότι τις επίμαχες επιστολές τις έγραψε ο Κ. Χοϊδάς, τις μετέφερε ο υπασπιστής του Κωνσταντίνου Μ. Αρναούτης στα γραφεία της «Ελευθερίας», όπου τις «χτένιζε» ο Π. Κόκκας, εν γνώσει του Κ. Μητσοτάκη» (Β. Νέτας, «Οι κλειστοί φάκελοι...», *ό.π.*, σ. 22). Παραπληρωματική, ωστόσο, και των δύο παραπάνω είναι η θέση του Μελετόπουλου για το εν γένει ζήτημα του πολιτικού λόγου των ανακτόρων. «Δεν έχει σημασία», λέει (αναφερόμενος στον πατέρα του Κωνσταντίνου Β', τον Παύλο), «αν έγραφε τους επίσημους λόγους του βασιλιά ο καθηγητής Κ. Τσάτσος ή ο καθηγητής Δ. Νιάνιας ή οποιοσδήποτε άλλος διανοούμενος και συγγραφέας. Σημασία έχει ότι την πολιτική ευθύνη αυτών των κειμένων ανελάμβανε ο ίδιος ο Βασιλιάς, εκφωνώντας τα ή υπογράφοντάς τα και προσδίδοντάς τους έτσι τον χαρακτήρα του επίσημου κρατικού λόγου». (βλ. Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του Δεξιού...*, *ό.π.*, σσ. 56-57. Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

αποφασίζει») και, οπωσδήποτε, διατήρησε αλώβητο το ηγετικό του προφίλ διατηρώντας – και πιθανόν αυξάνοντας ακόμη περισσότερο– τη λαϊκή υποστήριξη προς το πρόσωπό του⁴⁹⁴. Παρότι επί της ουσίας βασιλιάς και πρωθυπουργός υπερασπίζονταν ένα παρόμοιο είδος-σχήμα πολιτειακής συγκρότησης της χώρας, οι διαφορές τους εντούτοις ως προς τον τρόπο λειτουργίας ή έκφρασης αυτού του σχήματος θεσμικής ταυτότητας ολοένα και πιο πολύ μεγάλωναν τη μεταξύ τους απόσταση. Οι συναλλαγές και τα μεγάλα δώρα στο παρασκήνιο, οι μυστικές συναντήσεις και η εξαγορά των πολιτικών συνειδήσεων οπωσδήποτε επιτάχυναν την πτώση της νόμιμης κυβέρνησης και το ίδιο έκανε «η ενθάρρυνση του Κ. Καραμανλή, η ανοιχτή προτροπή του Κανελλόπουλου και η παρασκηνιακή υποστήριξη από τους Αμερικανούς»⁴⁹⁵.

Στην πραγματικότητα, όμως, η Αποστασία δεν ήταν «το αποτέλεσμα μοναρχικών υποσχέσεων και εφοπλιστικών χρημάτων [...], αλλά η πραγματική της αιτία βρίσκεται στο γεγονός του χάσματος μεταξύ της πλειονότητας των βουλευτών της ΕΚ και του μέρους εκείνου του εκλογικού σώματος, το οποίο υποτίθεται ότι αντιπροσώπευαν [...]. Έτσι δεν ήταν μόνο οι “διαβλητές συνειδήσεις” των βουλευτών του Κέντρου αλλά η πολιτική τους θέση και τα συμφέροντα που αντιπροσώπευαν, που τους μετέτρεψαν σε όργανα της πολιτικής των ανακτόρων»⁴⁹⁶. Με άλλα λόγια, τα ισχυρά αστικά συμφέροντα των βουλευτών που αποστάτησαν ήταν αδύνατο να ταυτιστούν με την πολιτική συγκυρία που είχε πλέον διαμορφωθεί. Το ισχυρό εξουσιαστικό τρίπτυχο “Ανάκτορα-Αμερικανοί-εγχώριος στρατός” τα κατάφερε –όχι, πάντως, χωρίς κόστος, καθώς «η μοναρχία έχασε κάθε κύρος, οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί χρεοκόπησαν και η αξιοπρέπεια και η τιμή μιας μεγάλης μερίδας του πολιτικού κόσμου τραυματίστηκαν θανάσιμα»⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ Η παραίτηση του Γ. Παπανδρέου [να σημειωθεί εδώ ότι ο τέως βασιλιάς, σε πρόσφατη συνέντευξή του, υποστήριξε ότι δεν εξανάγκασε σε παραίτηση και κυρίως ότι δεν απέλυσε εκείνος τον Πρωθυπουργό, αλλά ότι ο αρχηγός της ΕΚ προτίμησε να παραιτηθεί αυτοβούλως (“Το Βήμα”, 25-5-2008, σ. Α8)] πυροδότησε μαχητικά συλλαλητήρια των οπαδών του Κέντρου και της Αριστεράς με αίτημα την αποκατάσταση της δημοκρατικής και συνταγματικής τάξης. Πλήθος κόσμου συρρέει έξω από το σπίτι του πρώην Πρωθυπουργού στο Καστρί εκφράζοντας τη συμπαραστάσή του προς το πρόσωπό του, ενώ στις 19 Ιουλίου χιλιάδες πολίτες θα ακολουθήσουν τον Γ. Παπανδρέου καθ’ όλη τη διαδρομή από το σπίτι του έως τα γραφεία του κόμματός του στην οδό Κολοκοτρώνη. Ένα από τα μαχητικότερα και μαζικότερα συλλαλητήρια θα γίνει δύο ημέρες μετά, κατά τη διάρκεια του οποίου το κέντρο της πρωτεύουσας θα μεταβληθεί σε πεδίο σφοδρών συγκρούσεων ανάμεσα στους διαδηλωτές και την αστυνομία και θα χάσει τη ζωή του από βόμβα δακρυγόνου ο 25χρονος φοιτητής Σωτήρης Πέτρουλας. Στις 27 του Ιουλίου θα οργανωθεί γενική απεργία στις πέντε μεγαλύτερες πόλεις με σύνθημα την προστασία των συνταγματικών και συνδικαλιστικών ελευθεριών. (Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 239-251).

⁴⁹⁵ Β. Νέτας, «Οι κλειστοί φάκελοι...», *ό.π.*, σ. 23.

⁴⁹⁶ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 188.

⁴⁹⁷ Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 302.

4.3.2 Η εκπαιδευτική πολιτική και οι κοινωνικοπολιτικές στοχεύσεις των μεταϊουλιανών κυβερνήσεων: η απαξίωση των θεσμισμένων

Ο διορισμός του Γ. Αθανασιάδη-Νόβα από τον Κωνσταντίνο το ίδιο ακριβώς βράδυ της παραίτησης του Γ. Παπανδρέου, πέραν του ότι συνιστούσε κατάφωρη παραβίαση του Συντάγματος και των θεμελιωδών αρχών του κοινοβουλευτισμού αναφορικά προς τον τρόπο εκλογής και ανάδειξης των κυβερνήσεων⁴⁹⁸, αποτέλεσε επίσης την αφετηρία για την **άμεση ακύρωση της συνολικής πολιτικής της ΕΚ**. Όσο έξαφνα σταμάτησε η πορεία του προκαθορισμένου οικονομικού και αναπτυξιακού προγράμματος της μέχρι πρότινος – νόμιμης- κυβέρνησης, η σχεδιασμένη ροή των επενδύσεων στη γεωργία, η πρόβλεψη ρύθμισης των αγροτικών χρεών, αλλά και ο, κατά το δυνατόν, “έλεγχος” του παρακράτους και των εκτάκτων μέτρων⁴⁹⁹, άλλο τόσο βίαια ανακόπηκε η εκπαιδευτική πολιτική της και **ανατράπηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση**.

Οι «διαδικασίες αντιμεταρρύθμισης», ωστόσο, αν και «είχαν ήδη δρομολογηθεί αμέσως μετά την πτώση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου από τους Ιουλιανούς αποστάτες»⁵⁰⁰, δεν

⁴⁹⁸ Το κατά πόσον οι πολιτικές πράξεις και οι πρωτοβουλίες του βασιλιά την περίοδο της αποστασίας εμπίπτουν στο γράμμα της συνταγματικής τάξης, είναι ένα ζήτημα που εκπορεύεται -και, εντέλει, επιλύεται- από το είδος του νοήματος που κανείς αποδίδει σε καθεμιά από τις δύο βασικές αρχές θεμελιώσεως της βασιλευόμενης δημοκρατίας, όπως αυτές αναφέρονται στο Σύνταγμα της εποχής: αφενός ότι φορέας και πηγή της κρατικής εξουσίας ορίζεται το Έθνος (άρθρο 21), το οποίο έχει τη νομική ιδιότητα του ανώτατου οργάνου και αφετέρου ότι ανώτατος άρχοντας του Έθνους είναι ο κληρονομικός και ισόβιος βασιλιάς (άρθρα 32 & 45). Ο ισχυρισμός του Κωνσταντίνου ότι ως ανώτατος άρχοντας όφειλε να λάβει μέτρα για την αποκατάσταση «του σοβαρώς κλονισθέντος Κράτους», να προστατεύσει το Έθνος από την «οξείαν κρίσιν» αλλά και να διαφυλάξει το φρόνημα του στρατού, σε καμία περίπτωση δεν δικαιολογεί την από μέρους του παραβίαση της συνταγματικής τάξης δεδομένου, μάλιστα, ότι ως “ανεύθυνος” άρχοντας δεν ήταν νομιμοποιημένος να διαμορφώνει προσωπική πολιτική· πολύ περισσότερο δε, να καθιστά κρατική την πολιτική του αυτή. Βάσει, λοιπόν, του τότε Συντάγματος, στα δικαιώματα-καθήκοντα του ανώτατου άρχοντα εντάσσεται ο υπό προϋποθέσεις έλεγχος της νομιμότητας και της συνταγματικότητας των κρατικών πράξεων (οι οποίες εκδίδονται, μάλιστα, με την υπογραφή του) και επίσης η ελεύθερη έκφραση -εμπιστευτικής και μόνον- γνώμης. Κατά συνέπεια, στην περίπτωση που εξετάζουμε ο Κωνσταντίνος είχε μόνο μία δυνατότητα απέναντι στη νόμιμη εκλεγμένη και συνάμα αποδεκτή από την πλειοψηφία της Βουλής κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου: να διαλύσει το σώμα της Βουλής, εφόσον (και μόνον τότε) πίστευε ότι η πλειοψηφούσα Βουλή δεν εξέφραζε το μείζον λαϊκό φρόνημα. Προκειμένου, τέλος, να δώσει εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, θα έπρεπε πρώτα να έχει ενημερωθεί για την ισχύ των κομμάτων και εν συνεχεία να απευθυνθεί με τη σειρά σ’ εκείνον ή εκείνους, οι οποίοι θα είχαν αρκετές πιθανότητες να λάβουν την ψήφο εμπιστοσύνης του Κοινοβουλίου. [Α. Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1954-1979)*, Σάκκουλας, Θεσ/νίκη 1980, σσ. 73-75, 95-96, 98 · Φ. Βεγλερί, *Ιουλιανά 1965-6*, Σάκκουλας, Αθήνα 1966, σ. 9, 13 & 55 · Γ. Αναστασιάδης, *Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα. Από την αρχή της δεδηλωμένης στο Σύνταγμα του 1975*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 1981, σσ. 137-8]. Για το διορισμό της κυβέρνησης Νόβα και τη μη τήρηση της συνταγματικής νομιμότητας από τον βασιλιά, ο Β. Μπεκίρης σχολιάζει: «Βέβαια, το κανονικό θα ήταν μετά τον πρόεδρο της Βουλής, ο οποίος σε παρόμοιες περιπτώσεις ενημερώνει τον ανώτατο άρχοντα για τη δύναμη των κομμάτων, να κληθούν και να τους δοθούν διερευνητικές εντολές ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολιτεύσεως καθώς και οι αρχηγοί των άλλων εν τη Βουλή κομμάτων». Και συνεχίζει: «Αλλά ο βασιλεύς είχε έτοιμο σχέδιο και γι’ αυτό ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβερνήσεως στον πρόεδρο της Βουλής Γ. Αθανασιάδη-Νόβα». (βλ. Β. Μπεκίρης, *ό.π.*, σ. 6).

⁴⁹⁹ Ν. Βαρδιάμπασης, «Αντί Προλόγου», *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία*, 28-7-2005, σ. 5

⁵⁰⁰ Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση...*, σ. 110.

τέθηκαν το ίδιο άμεσα σε ενέργεια από τη βραχύβια κυβέρνηση του πρωθυπουργού και υπουργού Παιδείας Νόβα· η οποία, προφανώς, είχε ως προτεραιότητά της την αντιμετώπιση των αντιδράσεων του πολιτικού κόσμου, την κατάπαυση των λαϊκών κινητοποιήσεων, αλλά και τη διερεύνηση των αναγκαίων παραμέτρων για την ταχύτερη προσαρμογή της στη νέα πραγματικότητα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λοιπόν, και δεδομένου του λιγοστού χρόνου που είχε στη διάθεσή της, η κυβέρνηση Νόβα όχι μόνο δεν κατόρθωσε να εισαγάγει και να οργανώσει την εκπαιδευτική αντιμεταρρύθμιση, αλλά ούτε καν να διασωθεί από την καταψήφιση. Ταυτόχρονα, ούτε η χώρα μπόρεσε ν' απαλλαγεί από έναν καινούριο γύρο πολιτικών διαξιφισμών αλλά και από μία ακόμη βασιλική εντολή –αυτή τη φορά στον μέχρι χθες κρινόμενο για τις αριστερές καταβολές του Ηλία Τσιριμώκο. Οι νέες προσφορές και οι παρασκηνιακές διαπραγματεύσεις θα διαμορφώσουν ένα ακόμη κυβερνητικό σχήμα αποστατών και, τελικά, αυτή τη φορά θα ξεκινήσουν –από το νέο εκπαιδευτικό επιτελείο- οι διαδικασίες της αντιμεταρρύθμισης..

Παρότι η χάραξη και η εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής δεν αφορούσε αποκλειστικά τον νέο υπουργό Παιδείας, ωστόσο το πρόσωπο του *Ευάγγελου Σαββόπουλου* θα συνδεθεί με την εγκαινίαση μιας μεθοδευμένης, όπως υποστηρίχτηκε, πολιτικής, η οποία αποσκοπούσε γενικά στην απαξίωση της μεταρρύθμισης στο σύνολό της και ειδικά, ως αφετηρία του όλου εγχειρήματος, στην **αποδόμηση του πρόσφατα ιδρυμένου Παιδαγωγικού Ινστιτούτου**. Απέναντι στο νέο αυτό θεσμό, το υπουργείο εφάρμοσε μια «διπλή πολιτική», η οποία συνίστατο αφενός από «*επιθέσεις εναντίον του, γιατί δεν ανταποκρινόταν, όπως υποστήριζε, στις υποχρεώσεις του*» και αφετέρου από «*οργανωμένη κωλυσιεργία σε θέματα όπως επικύρωση αποφάσεων, προώθηση επειγόντων μέτρων, κυρίως έκδοση Βασιλικών Διαταγμάτων απαραίτητων για να ξεκινήσουν ορισμένες διαδικασίες*»⁵⁰¹. Προκειμένου δε να επιτευχθεί ο προφανής στόχος της νέας Διοίκησης, η εμφάνιση, δηλαδή, του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου ως θεσμού ανίκανου να προωθήσει τα σημαντικά ζητήματα που είχε αναλάβει, ζητούνταν «*γνωμοδοτήσεις για τα πάντα*», τα επίσημα έγγραφα του υπουργείου είχαν «*ανάρμοστο ύφος*» και στις συνεδριάσεις που πραγματοποιούσε το ίδιο το Π.Ι. (και στις οποίες μετείχαν και μέλη του πρώην Ανωτάτου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου) «*με σατανική επιτηδειότητα δημιουργούνταν θέματα εκ του μηδενός και επακολουθούσαν ατελείωτες συζητήσεις για να εξαντληθεί ο χρόνος*»⁵⁰².

⁵⁰¹ Ε. Γιωτοπούλου- Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 60.

⁵⁰² Στο ίδιο, σ. 61. Όσον αφορά το πρώην Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο, του οποίου τα μέλη είχαν προσφύγει στο Συμβούλιο Επικρατείας ζητώντας να κηρυχτεί παράνομη η ακύρωση του άρθρου 24 του ΝΔ 4379/1964 που καταργούσε το Συμβούλιο και διέλυε τα τμήματά του, η Σισιλιάνου αναφέρει ότι «μεταξύ των δύο σωμάτων υπήρχαν ουσιαστικές διαφορές», αλλά και ότι «η ευνοϊκή απόφαση του ΣτΕ και

Σε παράλληλους χρόνους, ένα ακόμη περιστατικό αποτελεί δείκτη της διαδικασίας απορρύθμισης του προγραμματισμένου εκπαιδευτικού έργου του Π.Ι. που είχε -μεθοδικά, απ' ο,τι φάνηκε- σχεδιάσει το νέο υπουργείο. Στη σύσκεψη που, αμέσως μετά την σύνθεση της νέας κυβέρνησης, από κοινού ο υπουργός και οι πρόεδρος και αντιπρόεδρος του Π.Ι. είχαν προγραμματίσει και για την οποία οι δύο επικεφαλής του Π.Ι. ανέμεναν από νωρίς το πρωί της συγκεκριμένης ημέρας την κλήση του ίδιου του υπουργού, ο τελευταίος προτίμησε, τελικά, να μην ανταποκριθεί. Το γεγονός ότι ο Σαββόπουλος εκτός από υπουργός Παιδείας ήταν και υπουργός Εμπορίου και ότι επιπλέον ήταν υποχρεωμένος να κινείται τόσο μεταξύ των δύο υπουργείων του όσο και προς (αλλά και από) το πρωθυπουργικό γραφείο, αποτελεί έναν πιθανό λόγο για τη ματαίωση της εν λόγω σύσκεψης· σε καμία περίπτωση, όμως, δεν δικαιολογεί ούτε την «ανοίκεια συμπεριφορά του», ούτε επίσης την απόφασή του να κατηγορήσει τους δύο καθηγητές Ι. Θ. Κακριδή και Ν. Κριτικό «για έλλειψη πνεύματος συνεργασίας». Πολύ περισσότερο δε, αδικαιολόγητη είναι και η ενέργειά του να καλέσει τον πρώτο σε απολογία εντός σαράντα οκτώ ωρών για τη διαρροή στις εφημερίδες του περιεχομένου της αρχικής τους σύσκεψης –την οποία ο υπουργός «απέδωσε στην ακριτομυθία του προέδρου και του αντιπροέδρου αποκλείοντας κάθε άλλον παρόντα στη σύσκεψη» εκείνη⁵⁰³.

Οι πολιτικές εξελίξεις, ωστόσο, θα είναι και πάλι ραγδαίες: «Υστερα από 71 μέρες προσπαθειών των παρασκηνίων, των αυλικών, των ξένων υπηρεσιών και των πρωταγωνιστών της αποστασίας»⁵⁰⁴, ένα νέο κυβερνητικό σχήμα θα κατορθώσει να συγκεντρώσει τον οριακό αριθμό των 152 βουλευτών. Με πρωθυπουργό τον –από

η ένταξή τους (των αιτούντων) στο Ινστιτούτο υπήρξε καταλυτική». Και εξηγεί: «Τα μέλη αυτά, που έπνεαν μένεα όταν το Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο καταργήθηκε και ιδρύθηκε το Π.Ι., έβαλαν στόχο τους, όταν εντάχθηκαν στο σώμα –και μάλιστα σε συνεργασία με τη Διοίκηση-, να εμποδίσουν με κάθε τρόπο τη λειτουργία του». Και προσθέτει: «Ενδεικτικό, άλλωστε, της πολιτικής αυτής ήταν ότι ως την έκδοση της απόφασης του ΣτΕ [...] η Διοίκηση, και παρά την αντίθετη γνώμη του νομικού συμβούλου του υπουργείου, καταδίκασε σε πλήρη αδράνεια το Π.Ι. επί ενάμιση μήνα περιμένοντας την απόφαση. Ήταν και αυτός ένας τρόπος για να κατηγορηθεί το Π.Ι. ότι δεν ολοκλήρωνε εγκαίρως τις υποχρεώσεις του». (σσ. 61 & 91, οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁵⁰³ Στο ίδιο, σσ. 61-62. Στο υπ. αριθμ. 111494/31-8-1965 υπουργικό έγγραφο ο πρόεδρος του Π.Ι. καλούνταν να απαντήσει, γιατί υποβλήθηκαν καθυστερημένα στις 27 Αυγούστου τα αναλυτικά προγράμματα Γυμνασίου και Λυκείου και επιπροσθέτως, για ποιο λόγο συνέβη το «οδυνηρότερον», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει το έγγραφο «γεγονός», να εκδοθούν σχολικά εγχειρίδια πριν από τη σύνταξη των αναλυτικών προγραμμάτων. Το γεγονός αυτό είναι, επομένως, ενδεικτικό της πρόθεσης του υπουργικού επιτελείου να κατασκευάσει κατηγορίες για την υποτιθέμενη προχειρότητα και κωλυσιεργία του Ινστιτούτου. Διότι, όπως λέει η Σισιλιάνου, «το σαθρό της μορφής» αποδεικνύεται από το ότι τα αναλυτικά προγράμματα είχαν κατά βάση οριστεί από τον προηγούμενο χρόνο, οπότε και εφαρμόσθηκε η μεταρρύθμιση, ενώ οι πιθανές παρεκκλίσεις του νέου από το παλαιό πρόγραμμα της Α' Λυκείου δεν ήταν σημαντικές, δεδομένου ότι «οι μαθητές της Α' Λυκείου προέρχονταν από τη Γ' Γυμνασίου, η οποία εργαζόταν με το παλαιό σύστημα (η Μεταρρύθμιση εφαρμοζόταν σταδιακά)». (σ. 63).

⁵⁰⁴ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 302.

διάφορες πλευρές ευθύς εξαρχής προτεινόμενο⁵⁰⁵ -βουλευτή της ΕΚ και πρώην αρχηγό του Λαϊκού Κοινωνικού Κόμματος Στ. Στεφανόπουλο και με υπουργό Παιδείας (και προσωρινά Δημόσιας Τάξης) τον Στ. Αλαμανή το σχήμα αυτό θα διαδεχτεί, στις 17 του Σεπτεμβρίου, την καταψηφισθείσα κυβέρνηση Τσιριμώκου. Δύο μήνες αργότερα, κι ενώ μια εμπιστευτική έκθεση της αμερικανικής πρεσβείας προς την Ουάσιγκτον θα συμπεριλάβει στα θετικά αποτελέσματα της -νόμιμης- κυβέρνησης της ΕΚ την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και θα καταλήξει στη διαπίστωση ότι ήταν «τραγωδία για την Ελλάδα» το γεγονός ότι ο Γ. Παπανδρέου άφησε ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία «της μεγαλύτερης πλειοψηφίας που είχε κυβέρνηση μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο»⁵⁰⁶, μία απόφαση του τελευταίου υπουργείου Παιδείας θα φέρει καινούριες αναταράξεις στην παιδεία: το βιβλίο Ιστορίας της Β' Γυμνασίου «*Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική: 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ.*» του Κ. Καλοκαιρινού θα έπρεπε να **αποσυρθεί** από τα σχολεία αλλά και από την κυκλοφορία γενικά.

Υπεύθυνη για την απόφαση αυτή ήταν μια Επιτροπή Ειδικών, την οποία είχε συγκροτήσει «αντικανονικά, παραβαίνοντας το άρθρο 3 παρ. 7 του υπ' αριθμ. 534 Β.Δ. «περί συγγραφής και κρίσεως διδακτικών βιβλίων»»⁵⁰⁷ το νέο κυβερνητικό επιτελείο της εκπαίδευσης. Η Επιτροπή Ειδικών, αδιαφορώντας για την απόφαση της νόμιμης Επιτροπής Κρίσεως που είχε συντεθεί από τον προηγούμενο υπουργό Παιδείας Ευ. Σαββόπουλο (σύμφωνα με το άρθρο 6, παρ. 3 & 4, του Ν.Δ. 4379/1964 και το Β.Δ. 534⁵⁰⁸), με έκθεσή της έκρινε ότι το βιβλίο του Κ. Καλοκαιρινού ήταν **ακατάλληλο**, διότι περιείχε στοιχεία

⁵⁰⁵ Ο Α. Παπανδρέου υποστηρίζει ότι πέραν του βασιλιά, της ΕΡΕ και του Μακεζίνη, οι οποίοι θεωρούσαν ενδεχόμενη τη λύση Στεφανόπουλου, με την πρωθυπουργοποίηση του βουλευτή της ΕΚ συμφωνούσαν επίσης απόλυτα ευθύς εξαρχής τόσο η εκδοτική τριανδρία Λαμπράκη (Βήμα και Νέα)-Βελλίδη (Μακεδονία)-Παπαγεωργίου (Αθηναϊκή), όσο και ένας μικρός αριθμός προβεβλημένων στελεχών της ΕΚ. Μάλιστα, όπως αποκαλύπτει, οι τρεις παραπάνω εκδότες και τα στελέχη της ΕΚ είχαν, από τις 26 Ιουλίου κιόλας, υπογράψει πρωτόκολλο, «με το οποίο ζητούσαν από το βασιλιά να δεχτεί την παραίτηση του Νόβα και να δώσει την εντολή όχι στον αρχηγό αλλά στο κόμμα της Ένωσης Κέντρου», ώστε, τελικά, να πάρει τέλος η διαμάχη του Γ. Παπανδρέου με το Παλάτι. (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Α', σσ. 296-297).

⁵⁰⁶ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σσ. 221-222.

⁵⁰⁷ Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 65. Την Επιτροπή αυτή αποτελούσαν οι καθηγητές Δ. Ζακυνθινός και Ι. Καραγιαννόπουλος, ο Γ. Γραμματέας του υπουργείου Παιδείας Γ. Π. Κουρνούτος και ο ιστορικός Βυζαντινής Τέχνης Μ. Χατζηδάκης.

⁵⁰⁸ Άρθρο 6, παρ. 3: «Παν βιβλίων προοριζόμενον διά σχολικήν χρήσιν προηγουμένως πρέπει να τύχη κρίσεως και εγκρίσεως υπό Επιτροπής συγκροτούμενης δι' αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων επί διετείθηται εκ Συμβούλων ή Παρέδρων του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, διακεκριμένων επιστημόνων και λογίων ανεγνωρισμένου κύρους (κατά κατηγορίαν βιβλίου)» παρ. 4: «Τα της συνθέσεως και λειτουργίας των Επιτροπών τούτων, καθώς και τα της διανομής των κτιρίων εις τα μέλη αυτών καθορίζονται διά Βασιλικού Διατάγματος εκδιδόμενου προτάσει του Υπουργού Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων» (Κώδιξ Νομικού Βήματος..., σ. 714). Βάσει αυτών, η Επιτροπή Κρίσεως για το βιβλίο του Καλοκαιρινού είχε ως πρόεδρό της τον Κ. Συριόπουλο, Σύμβουλο του Π.Ι. και μέλη της την Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Πάρεδρο του Π.Ι. και τον Μ. Τσέλιο, Επίτιμο Γυμνασιάρχη. Να σημειωθεί ότι η Επιτροπή Κρίσεως, στη συνεδρίαση της 22/9/1965, *ενέκρινε παμψηφεί*, τελικά, το βιβλίο του καθηγητή του Αμερικανικού Κολλεγίου Αθηνών Κ. Καλοκαιρινού.

«απαράδεκτα, αντιπαιδαγωγικά και ανιστόρητα [...], χωρίς να θεμελιώνει τας κρίσεις του ταύτας διά της παραθέσεως ιστορικών γεγονότων». Στην ίδια έκθεση, εξάλλου, η Επιτροπή διαπίστωνε ότι «η επιλογή των κειμένων έγινεν άνευ συστήματος και της δεούσης φροντίδος», «ο συγγραφέας [...] υποπίπτει εις αναχρονισμούς και συγχύσεις», «το ήθος της δημοτικής γλώσσης [...] δεν είναι πάντοτε αρμόζον εις εγχειρίδια σχολικά» και ότι, εν κατακλείδι, όλο το σχολικό εγχειρίδιο ήταν «εν πολλοίς αμέθοδον»⁵⁰⁹. Ταυτόχρονα, δύο ακόμη παρατηρήσεις της τετραμελούς Επιτροπής των Ειδικών παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: από τη μια ότι ο τρόπος, με τον οποίο περιγραφόταν στο βιβλίο ο εκχριστιανισμός του Ρωμαϊκού κράτους και ειδικότερα «αι γενικαί παρατηρήσεις περί των ψυχολογικών συνθηκών, αι οποίαι συνετέλεσαν εις την διαμόρφωσιν του θρησκευτικού συγκρητισμού», εκτός του ότι –κατά την Επιτροπή– «είναι τουλάχιστον εσπευσμένοι», κυρίως ελλοχεύουν τον κίνδυνο να δημιουργήσουν «εις τας ψυχάς των μαθητών αμφιβολίας περί το θέμα της εμφανίσεως και διαδόσεως του Χριστιανισμού»· και από την άλλη, η ευρύτερη διαπίστωση ότι «η περί τα κοινωνικά και οικονομικά θέματα υπέρμετρος ενασχόλησις του συγγραφέως έχει ως αποτέλεσμα την παραμέλησιν της Πολιτικής Ιστορίας»⁵¹⁰.

Δε θα σταθούμε -για την ώρα, τουλάχιστον- στην πεποίθηση της Επιτροπής ότι υπάρχει μεγάλη πιθανότητα να κλονισθούν τα χριστιανικά ήθη των μαθητών εξαιτίας των αβασάνιστων γενικολογιών, στις οποίες υποτίθεται ότι παγιδεύεται ο συγγραφέας· ούτε στο σαφές υπόβαθρο της πεποίθησης αυτής, που επαναφέρει το σταθερά διαχρονικό αίτημα των συντηρητικών αλλά και των –φερόμενων ως– προοδευτικών του εγχώριου εξουσιαστικού πλέγματος για τη διάπλαση των μαθητών κατά το γράμμα και το πνεύμα του αναπαλλοτρίωτου ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Κατά τη γνώμη μας, ιδιαίτερα αποκαλυπτική τόσο για τη μορφή και το είδος του θεσμοποιημένου την εποχή εκείνη ελληνικού κράτους όσο και για τις υπηρεσίες που προσφέρουν (εκόντες ή άκοντες μένει να διακριβωθεί) σε αυτό οι Ειδικοί, είναι η αμέσως επόμενη παρατήρησή τους για την υποτιθέμενη παραμέληση της Πολιτικής Ιστορίας εξαιτίας της «υπέρμετρης» κοινωνικοοικονομικής ανάλυσης των γεγονότων από τον ίδιο τον συγγραφέα.

Σύμφωνα με την κριτική αυτή, η διδασκαλία της Ιστορίας οφείλει να δίνει προτεραιότητα στην παρουσίαση των αμιγώς πολιτικών γεγονότων, στα έργα και στη

⁵⁰⁹ «Έκθεσις περί του διδακτικού βιβλίου της Β' τάξεως του Γυμνασίου "Ιστορία....." συνταχθείσα υπό της επί τούτω διά της υπ' αριθμ. 138131/20-10-1965 αποφάσεως του Υπουργού Εθνικής Παιδείας συσταθείσης Επιτροπής», με ημερομηνία 30-10-1965 και παραλήπτη το Υπουργείο Παιδείας, στο: Ε. Γιωτοπούλου- Σισυλιάνου, *ό.π.*, σσ. 317-319 & 322-323.

⁵¹⁰ Στο ίδιο, σ. 320.

δράση, δηλαδή, των σημαντικών προσωπικοτήτων, όπως επιβεβαιώνονται από ασφαλείς μαρτυρίες· αλλά *δεν οφείλει*, από την άλλη, να εξαντλείται σε αναλύσεις κοινωνικοοικονομικού περιεχομένου, οι οποίες, όπως υπονοείται, είναι ιδιαίτερα επισφαλείς και υποκειμενικές. Ως προς το ότι η Ιστορία δεν είναι –και ούτε θα ’πρεπε να είναι– κοινωνιολογική διατριβή, κανείς δεν έχει, υποθέτουμε, αντίρρηση. Η Ιστορία, όμως, δεν μπορεί να εννοηθεί *χωρίς* τις κοινωνιολογικές παραμέτρους των δράσεων και των αντιδράσεων των προσώπων· όπως επίσης δε γίνεται να αποτελέσει ολόπλευρη και διδακτικά έντιμη σύνθεση, αν δεν περικλείει τα πιθανά οικονομικά ελατήρια των πράξεων αυτών (λ.χ. επεκτατικοί πόλεμοι, συγκρούσεις προσώπων, σύναψη συμφωνιών και επενδυτικών προγραμμάτων, ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών κ.α).

Εκφρασμένη, λοιπόν, ως αναντίρρητη βεβαιότητα, η κριτική διαπίστωση της Επιτροπής εκπορεύεται από την κεντρική (αλλά και εσφαλμένη, κατά τη γνώμη μας) αστική θέση ότι στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα τα άτομα-πολίτες που απαρτίζουν την “κοινωνία των πολιτών” (*societe civile*) ορίζουν ένα απολύτως *ξεχωριστό σύνολο* από εκείνο που συνιστά το “Κράτος” καθεαυτό. Υιοθετείται, δηλαδή, και ταυτοχρόνως υπηρετείται η άποψη ότι οι πολίτες συνιστούν τα οργανικά μέλη μιας θεωρητικής και αφηρημένης κοινωνίας, της οποίας όμως τα συμφέροντα δεν έχουν καμία απολύτως σχέση με τις επιδιώξεις, το έργο, αλλά και τη νομιμότητα της διαμετρικά αντίθετης πραγματικότητας του Κράτους⁵¹¹. δεδομένου ότι το τελευταίο αποτελεί, όπως πιστεύεται, τον μηχανισμό με τον οποίο επιτυγχάνεται η ισότητα και η ελευθερία *για* την κοινωνία και τους πολίτες *πάνω* από αυτούς και ότι, επίσης, μέσα από το δίαυλο αυτόν τηρείται το υποτιθέμενο συμβόλαιο της λαϊκής κυριαρχίας. Η άποψη, κατά συνέπεια, ότι *δεν είναι αναγκαία* η ταύτιση των μαθητών-πολιτών με “περιττές” κοινωνικο-οικονομικές αναζητήσεις, παρά μόνον ότι απαιτείται η εξοικείωσή τους με το αμιγώς πολιτικό παρελθόν του δικού μας Κράτους (αλλά και ορισμένων άλλων, *όμοιων* με το δικό μας, Κρατών) –όπως αυτό προσδιορίζεται μέσα από τη διαδοχή των σημαντικών προσώπων, τον χρονολογικό ρυθμό των γεγονότων και, εντέλει, την κατανόηση της σημαντικότητάς τους από το μαθητικό πληθυσμό⁵¹² –διαποτίζει την εν λόγω κριτική αποτίμηση της Επιτροπής των Ειδικών.

⁵¹¹ Β. Φίλιας, «Το πρόβλημα της οργάνωσης των κομμάτων στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 245.

⁵¹² Είναι χαρακτηριστική η έκφραση αγωνίας των μελών της Επιτροπής «ουδεμία χρονολογία, ουδέν όνομα» (Ε. Γιωτοπούλου, *ό.π.*, σ. 320). Η οποία σε πρώτο πλάνο εκφράζει επ’ ακριβώς την εκπαιδευτική λογική της αποστήθισης, ενώ σ’ ένα δεύτερο –λανθάνον– επίπεδο συνιστά την υποστηρικτική βάση της αναπαραγωγικής διαδικασίας, μέσω της οποίας δημιουργείται ο όμοιος (με κάθε προηγούμενό του) εκείνος “στρατός” μελλοντικών πολιτών.

Στην πραγματικότητα, βεβαίως, «ο χωρισμός της κοινωνίας των πολιτών από το Κράτος» δεν μπορεί να διεκδικήσει το προνόμιο της αυταπόδεικτης αλήθειας, διότι, όπως έχει υποστηριχτεί, η υποτιθέμενη ισχύς του «θα έδειχνε το ρόλο ενός εποικοδομήματος καθαυτό πολιτικού ως προς αυτά τα οικονομικά άτομα»⁵¹³. Έχουμε, δηλαδή, να κάνουμε με έναν αυθαίρετο χωρισμό της κοινωνίας των πολιτών από το Κράτος αφενός και από το καθαυτό οικονομικό στοιχείο αφετέρου, ο οποίος προκαλείται και συντηρείται από τη δυναμική της ιδεολογίας και οπωσδήποτε συσκοτίζει τόσο την πραγματική ενότητα όσο και το ίδιο το γεγονός της αλληλεπίδρασης όλων αυτών των δεδομένων⁵¹⁴. Πτυχή του προβλήματος τελικά και όχι έξω από αυτό με την ικανότητα ενός παντογνώστη θεατή, οι Ειδικοί –ακουσίως μάλλον- πέφτουν στην πλάνη της παραγνώρισης των πραγματικών συνθηκών της κοινωνικής πραγματικότητας και εκφράζουν την κριτική τους αδυνατώντας να κατανοήσουν τη συνάφεια της πολιτικής παραμέτρου με τις αντίστοιχες κοινωνικές και οικονομικές δομές· αλλά και ότι η θεωρητική σύλληψη του Κράτους έχει εκ των συνθηκών τα *πρακτικά της αντικρίσματα* στο σύνολο της (μορφοποιημένης και όχι άμορφης) κοινωνίας. Ακόμη κι αν δεχτούμε, όμως, ότι η πλάνη αυτή εμφιλοχωρεί στην κριτική τους

⁵¹³ Ν. Πουланτζάς, *ό.π.*, σ. 171. Να σημειωθεί, εξάλλου, εδώ ότι και ο Gramsci διέκρινε το κράτος από την κοινωνία των πολιτών, αλλά με διαφορετικό στόχο: να καταδείξει τις διαστάσεις (ιδεολογικές, πολιτικές, κατασταλτικές) που παίρνει η κυριαρχία μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα. Υποστήριξε, λοιπόν, ότι το κράτος διαθέτει το στρατό, τη δικαιοσύνη και τους εγγυητικούς-αυτόματους όρους της ασφάλειας, τους κατασταλτικούς δηλαδή μηχανισμούς, με τους οποίους αποδεικνύει (και επιβάλλει) την κυριαρχία του· ενώ, από την άλλη, η κοινωνία των πολιτών, η οποία περιλαμβάνει οργανισμούς, θεσμούς και ενώσεις που συνιστούν την ιδιωτική σφαίρα, «αποτελεί τον κατ' εξοχή χώρο διαμόρφωσης και εξασφάλισης της συναίνεσης». Καθώς, δηλαδή, οι πολίτες αποδέχονται το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ιδεολογίας (αυτό, προφανώς, που *εκείνη* διατείνεται ότι ισχύει) ότι η καπιταλιστική πραγματικότητα δεν συνίσταται στην «αποδοχή της ανωτερότητας μιας αναγνωρισμένης άρχουσας τάξης» αλλά μάλλον στην «πίστη στη δημοκρατική ισότητα όλων των πολιτών όσον αφορά τη διακυβέρνηση του έθνους», καταλήγουν να συναινούν και συνυπογράφουν εκ νέου το συμβόλαιο εκμετάλλευσής τους από την κυριαρχία του καπιταλισμού. Η πίστη, μάλιστα, των πολιτών στην *ελευθερία*, την οποία υποστηρίζει ότι εγγυάται το καπιταλιστικό μοντέλο, είναι ο παράγοντας εκείνος που, όπως λέει ο Gramsci, «καθορίζει τα όρια αυτού που θεωρείται κοινωνικά δυνατό και εφικτό για τη συλλογική βούληση ενός λαού» και τελικά «καθιστά ανεκτή την ανικανότητά της να ξεφύγει από τα όρια αυτά». (Βλ. σχετικά, Α. Gramsci, *Selections from prison notebooks*, Lawrence & Wishart, London 1978 και P. Anderson, *The antinomies of Antonio Gramsci*, New Left Review, 100, 1976-77, σσ. 5-78, αναφ. στο: Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, *ό.π.*, σσ. 82 & 73-74).

⁵¹⁴ Για «ιδεολογική προβληματική» αναφορικά προς το χωρισμό της κοινωνίας των πολιτών και του κράτους κάνει λόγο ο Πουланτζάς, επιθυμώντας προφανώς να καταδείξει τη συμβολή του ιδεολογικού στοιχείου στη διαιώνιση του σφάλματος, από το οποίο δεν μπορούν να αποδράσουν οι θεωρητικοί του κεφαλαιοκρατικού μοντέλου. Σύμφωνα με την άποψή του, η ιδεολογία αποτελεί τον αποκλειστικό παράγοντα της «αλλοτρίωσης», της συσκοτίσις, δηλαδή, της πραγματικότητας και ταυτοχρόνως της απομάκρυνσης «από την αλήθεια του μαρξισμού». Διότι, όπως υποστηρίζει, βάσει της μαρξιστικής θεωρίας το Κράτος αποτελεί «περιοχική βαθμίδα του κοινωνικού σχηματισμού και δεν είναι χωρισμένο από τις άλλες περιοχικές βαθμίδες», με τη διαφορά όμως ότι διαθέτει απλώς «μια ειδική αυτονομία σε σχέση με το οικονομικό στοιχείο». Αυτή ακριβώς την πραγματικότητα, κατά τη γνώμη του, αποκρύπτει η ιδεολογική παράμετρος, της οποίας η καταλυτική παρέμβαση εμφανίζει την κοινωνία των πολιτών «να μην έχει καμιά σχέση με το οικονομικό στοιχείο, με την παραγωγή και τα μέσα της»· και της οποίας, εντέλει, αποτέλεσμα είναι και ο «ιστορικισμός»-η διάκριση, δηλαδή, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων και η πεποίθηση των ατόμων ότι μόνον η πολιτική ταξική πάλη είναι καθαυτή πάλη. (Ν. Πουланτζάς, *ό.π.*, σσ. 169, 172, 175-176, 179-181).

στάση εν αγνοία τους, δεν μπορούμε παρά να παραδεχτούμε ότι οι αμιγώς προσωπικοί φόβοι των μελών της Επιτροπής για των απώλεια των ιδιωτικών συμφερόντων και των κεκτημένων τους εμφορούνται από ιδιοτελείς σκοπιμότητες και συνιστούν *εκούσια* αντιπαλότητα –που, παρά το ελαφρυντικό του πολύχρονου προσωπικού μόχθου και τη συνάφεια ίσως του διαμορφωμένου συστήματος αξιών τους από τη μια και των λεγομένων τους από την άλλη, το αποτέλεσμα δε φαίνεται να μετριάζεται.

Αντιλαμβάνεται, λοιπόν, κανείς ότι όλη αυτή η προσπάθεια τόσο από πλευράς των οποιωνδήποτε Ειδικών όσο και –κυρίως- από τις τάξεις της επίσημης εκπαιδευτικής ιεραρχίας αποβλέπει στον **προσδιορισμό του περιεχομένου του εκπαιδευτικού λόγου και** οπωσδήποτε **στον αποκλειστικό έλεγχό του**. Ο εκπαιδευτικός μηχανισμός δηλαδή, «σαν ο μοναδικός θεσμός που μπορεί να εισάγει τον εκπαιδευόμενο στη Γνώση»⁵¹⁵, υπακούει στην προειλημμένη απόφαση του κρατικού εντολέα του να παρέμβει και «να καθορίσει ποια είναι αυτή η γνώση»· προκειμένου τελικά «να συγκροτήσει το συνολικό “αντικειμενικά σωστό” (και κοινωνικά αποδεκτό) σώμα της γνώσης» και ταυτοχρόνως «να διαχωρίσει το σώμα αυτό της γνώσης σε κάποιες βαθμίδες που δομούνται ιεραρχικά»⁵¹⁶. Με άλλα λόγια, διαμέσου της συγκρότησης «του αδιαφιλονίκητου, αντικειμενικά σωστού, στεγανού και άκαμπτου σώματος της γνώσης», ο εκπαιδευτικός μηχανισμός επιδιώκει «να θεμελιώσει την (αστική) ενότητα του έθνους, της εθνικής συνείδησης [αλλά και] του εθνικού πολιτισμού» - πρόθεση, άλλωστε, που εξυπηρετείται απόλυτα από το γεγονός ότι «η εκπαιδευτική λειτουργία, σαν στοιχείο της κρατικής λειτουργίας, εγγυάται αυτή την ενότητα»⁵¹⁷.

Η δυσδιάκριτη -στο ανυποψίαστο και υπό μόνιμη ένταξη κοινωνικό σύνολο- αποστολή του εκάστοτε κρατικού εκπαιδευτικού μηχανισμού πυκνώνει, ακόμη περισσότερο, όμως τα απροσπέλαστα νέφη γύρω της επικαλούμενη συνεχώς την παράλληλη μέριμνά της για την «ολοκλήρωση της προσωπικότητας»⁵¹⁸ των εντός της περιοχής ευθύνης της μαθητικών και φοιτητικών πληθυσμών. Ο σταθερά διαχρονικός σκοπός των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων να «ευρύνει τον πνευματικών ορίζοντα και να καλλιεργήσει το ήθος των μαθητών», αλλά και να υπαγάγει αυτόν τον μαθητικό πληθυσμό στο πνεύμα και «την έννοια της υψηλοφρόνου

⁵¹⁵ Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σ. 72.

⁵¹⁶ Στο *ίδιο*, σ. 71. Αμέσως μετά, εξάλλου, διευκρινίζει ότι η παρέμβαση αυτή του σχολικού μηχανισμού δεν υπαγορεύεται από τα γνωστικοεπιστημονικά κριτήρια, τα οποία επικαλούνται οι υπερασπιστές του καπιταλιστικού εκπαιδευτικού μοντέλου, αλλά ότι «αντίθετα πηγάζει από τη συνολική κοινωνική αναπαραγωγική λειτουργία της εκπαίδευσης».

⁵¹⁷ Στο *ίδιο*, σσ. 71-72. Το *ίδιο*, ωστόσο, υποστηρίζει και αλλού: «Το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα προκύπτει σαν μια αναγκαιότητα για την κεφαλαιοκρατική κοινωνική εξουσία. Και οι εκπρόσωποι αυτής της εξουσίας έχουν σαφή γνώση για το ρόλο που επιτελεί η εκπαιδευτική λειτουργία» (σ. 39).

⁵¹⁸ Στο *ίδιο*, σ. 76

αγωγής»⁵¹⁹, είναι, λοιπόν, άρρηκτα συνδεδεμένος με την *παράλληλη προς τη γνώση επιδίωξη της κοινωνικής διάπλασης* των υπό ένταξη πληθυσμών. Η σχεδόν απόλυτη συνθήκη, όμως, ότι στο σχολείο γενικά «ο μαθητής διαμορφώνει τρόπο σκέψης και δράσης ανάλογο με τις πληροφορίες που έχει δεχτεί, που του υπέβαλαν ή του επέβαλαν»⁵²⁰, συνιστά βεβαίως μια αποκάλυψη για το είδος της επιθυμητής κοινωνικής διάπλασης –τη λογική της οποίας υπηρέτησε και η εν λόγω Επιτροπή Κρίσεως. Εν προκειμένω, ωστόσο, ακόμη πιο αποκαλυπτική είναι η ειδικότερη διαπίστωση ότι «στο μάθημα της ιστορίας [ο μαθητής] μαθαίνει, εκτός των άλλων, συγκεκριμένες ανθρώπινες ενέργειες που η ίδια η μελέτη τους επηρεάζει τη χαρακτηρισμοδομή του»⁵²¹. διότι υποχρεωτικά ταυτίζεται με το αναγκαστικό δίπολο που λέει ότι «όταν η κοινωνική πραγματικότητα του μακρινού ή του κοντινότερου παρελθόντος παρουσιάζεται σωστά –όπως πραγματικά είναι-, τότε το μάθημα συμβάλλει στη διαμόρφωση κοινωνικής συνείδησης ικανής να βλέπει, να κατανοεί, να παρεμβαίνει θετικά. Όταν όμως κυριαρχεί η ιστορική ανακρίβεια, τότε διαμορφώνεται κοινωνική συνείδηση πλανημένη, ανίκανη να σχηματίζει σωστή αντίληψη και κρίση και συνεπακόλουθα σωστή πράξη»⁵²².

Σε παρόμοια συμπεράσματα όσον αφορά την συμβολή του μαθήματος της Ιστορίας στην ευρύτερη κοινωνική διαπαιδαγώγηση των μαθητών καταλήγει, ωστόσο, και μια υπεύθυνη επιστημονική φωνή της εποχής, η οποία υπεραμύνεται της εγχώριας μεταρρυθμιστικής καινοτομίας του 1964. Επικαλούμενη τη διεθνή πραγματικότητα και κυρίως τους σύγχρονους την εποχή εκείνη πειραματισμούς των πρωτοπόρων χωρών, οι οποίες προσανατολίζονταν σε μια περισσότερο σφαιρική και αποτελεσματική προσέγγιση της ιστορικής ύλης επ' ωφελεία των μαθητών, υποστηρίζει ότι «ο στεγνά αφηγηματικός χαρακτήρας που είχε ως τώρα στον τόπο μας το σχολικό εγχειρίδιο έχει εγκαταλειφθεί παντού» και προσθέτει ότι «γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί το μάθημα σε τρόπο που

⁵¹⁹ Ν.Δ. 4379/1964, Κώδιξ Νομικού Βήματος, ό.π., σ. 703

⁵²⁰ Χ. Κάτσικας, *Σχολείο, τάξη και ιδεολογία...*, ό.π., σ.185.

⁵²¹ Στο ίδιο, σ. 185-186.

⁵²² Στο ίδιο, σ. 186. Σχετικά αναφέρει επίσης: «Η ιστορία αφηγείται ανθρώπινες ενέργειες που σαφώς συνεπάγονται τιμές ή ενοχές για όσους έχουν σχέση μ' αυτές». Και λίγο παρακάτω διευκρινίζει: «Τα πράγματα λοιπόν είναι σοβαρά και επικίνδυνα. Για ποιους; Μα για όσους (κοινωνικά στρώματα, ομάδες, τάξεις) ήταν απόντες από μεγάλα έργα ή έπαιξαν ρόλο αρνητικό ή θεωρούν ότι η αφήγηση κάποιων γεγονότων δεν ευνοεί τις δικές τους θέσεις, την ιδεολογία τους, τους σκοπούς τους. Αυτοί λοιπόν χρησιμοποιούν διάφορες μέθοδους απόκρυψης της ιστορικής αλήθειας, όπως την αποσιώπηση, παραποίηση, συκοφαντία, παρερμηνεία κλπ. Όλα αυτά μ' ένα σκοπό: τη δημιουργία πλανημένων κοινωνικών συνειδήσεων που σκέφτονται και ενεργούν σε βάρος των ίδιων τους των συμφερόντων». (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

να ασκεί την ιστορική σκέψη του παιδιού και να αναπτύσσει την κριτική του ικανότητα»⁵²³. Στην έκπληξη, μάλιστα, των μελών της Επιτροπής ότι σε συγκεκριμένο κεφάλαιο της Ιστορίας του ο Κ. Καλοκαιρινός δεν επέμεινε σε «ουδεμία χρονολογία» ή «ουδέν όνομα», η ίδια επιστημονική φωνή επικαλείται και πάλι το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα της ΕΚ, βασική επιδίωξη του οποίου ήταν «να μην υπερφορτώνονται οι μαθητές με πληθώρα γνώσεων που απαιτούν μηχανική απομνημόνευση [...], αλλά να τους παρέχονται τόσες γνώσεις και σε τέτοιο τρόπο που και αφομοιώσιμες να είναι και να ασκούν την κριτική τους σκέψη»⁵²⁴. Μολονότι, τέλος, την ανατροπή της κριτικής των Ειδικών προκαλεί μια σειρά εμπειριστατικών απαντήσεων για κάθε εξειδικευμένη παρατήρησή τους (οι οποίες όμως συνιστούν υλικό πέρα από τη λογική της παρούσας μελέτης), μια γενικού τύπου διαπίστωση για την αφετηρία της εσφαλμένης αντιμετώπισης του συγκεκριμένου εγχειριδίου, αλλά και για την «τόση αφέλεια στην επιχειρηματολογία» των επικριτών του, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική: η έλλειψη της απαιτούμενης εμπειρίας από το περιβάλλον της σχολικής τάξης οδηγεί σε λανθασμένα συμπεράσματα. Διότι, όπως υποστηρίζεται, «αν ο κριτής δεν έχει διδάξει ποτέ σε σχολείο, διατρέχει κυρίως δύο κινδύνους: ο ένας είναι να αστοχήσει στην εκτίμηση της αντιληπτικότητας των παιδιών μιας ορισμένης ηλικίας είτε υποτιμώντας την είτε υπερτιμώντας την· ο άλλος είναι να αντιμετωπίζει το κρινόμενο βοήθημα με τον ίδιο τρόπο που θα αντιμετώπιζε μια επιστημονική εργασία» - πραγματικότητα που, όπως καταλήγει, «διαπιστώνεται στην Έκθεση της Επιτροπής των Ειδικών, που συγκροτήθηκε από τον υπουργό της Παιδείας για να κρίνει το βιβλίο της Ιστορίας της Β' Γυμνασίου –αφού αυτό είχε εγκριθεί παμψηφεί από την πρωτοβάθμια Επιτροπή»⁵²⁵.

Η προϋπόθεση της σωρευμένης σχολικής εμπειρίας τόσο για τους ιστορικούς συγγραφείς όσο και για τους νομιμοποιημένους-θεσμικούς κριτές της ιστορικής σχολικής ύλης δεν αποτελεί, ωστόσο, το αποκλειστικό τεκμήριο για την εις βάθος κατανόηση των μεταξύ τους συγκρουσιακών καταστάσεων στο πεδίο της ιστοριογραφίας και, κυρίως, δεν περικλείει τις ασφαλείς απαντήσεις για την προέλευση των δεδομένων της έντιμης ιστορικής αποτίμησης. Είναι μεν σημαντικότερο δεδομένο για τον διδακτικά

⁵²³ Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, «Η αλήθεια γύρω από το βιβλίο Ιστορίας του Κ. Καλοκαιρινού. Οι επικριτές κρίνονται και απογυμνώνονται», *Ταχυδρόμος*, τεύχ. 618, 12-2-1966 (αναφ. στο: Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 95).

⁵²⁴ Στο *ίδιο*, σ. 99. Λίγο παραπάνω, μάλιστα, αναφέρει: «Τα κεφάλαια και η όλη πορεία των γεγονότων έπρεπε να παρουσιαστούν στις γ εν ι κ έ ς τους γραμμές και να καταβληθεί προσπάθεια από τον συγγραφέα να αποδοθεί ο γ εν ι κ ό ς χαρακτήρας της κάθε εποχής. Διαφορετικά ο φόρτος των γεγονότων που θα έπρεπε να απομνημονεύσουν τα παιδιά των 13 ετών θα ήταν εξουθενωτικός» (Οι υπογραμμίσεις είναι της ίδιας).

⁵²⁵ Στο *ίδιο*, σ. 94.

προσφορότερο τρόπο παρουσίασης των γεγονότων ανάλογα με το εκάστοτε ηλικιακό ακροατήριο· αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί το μοναδικό εργαλείο για την αναγνώριση της ταυτότητας των συγγραφέων ιστορικών εγχειριδίων, για τα επιλεγμένα από αυτούς μονοπάτια της έρευνας και οπωσδήποτε για την εξαγωγή των τελικών συμπερασμάτων τους. Προκειμένου δε κανείς να προσεγγίσει τα στοιχεία αυτά, θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να ανιχνεύσει μια σειρά από ακόμη βαθύτερες περιοχές αναζήτησης των εθνικών και κοινωνικών σημασιοδοτήσεων της παραγωγής ιστορικού λόγου και, χωρίς αμφιβολία, να επιδιώξει να απαντήσει στο κεντρικότατο ερώτημα για τον ίδιο τον κινητήριο μοχλό των ανθρώπινων πράξεων –όπως αυτό εμφανίζεται σε δεδομένες χρονικές στιγμές στο πάντοτε σταθερό χωρικό επίπεδο του έθνους.

4.3.3 Τα σχολικά εγχειρίδια της νέας περιόδου: προβολές, μεθοδεύσεις και αρρυθμίες

Τα σχολικά βιβλία που τυπώθηκαν στη χώρα μας στα μέσα της δεκαετίας του '60, φιλοδοξούσαν να ταυτιστούν με τις ουμανιστικές προτεραιότητες που έδινε στην εκπαίδευση το πνεύμα της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του '64 και για το λόγο αυτό **μιμήθηκαν** –όσο ήταν δυνατό- **τα δυτικά νεότερικά πρότυπα** βιβλιογραφικής-ιστοριογραφικής παραγωγής. Επρόκειτο, όμως, για ένα μάλλον αναγνωριστικό εγχείρημα, του οποίου αφενός οι προσδοκίες δεν ήταν και τόσο υψηλές για την αντοχή του στο χρόνο και στην κριτική και που αφετέρου δεν είχε στις αποσκευές του το στοιχείο της γενναίας ρήξης με την έως τότε διασπορά εκπαιδευτικών πληροφοριών. Παρόλα αυτά, δεν μπορούμε παρά να παραδεχτούμε ότι κάτι –έστω μικρό- είχε αρχίσει να ταραίζει τα λιμνάζοντα νερά της επί δεκαετίες ολόκληρης σταθερής ανακύκλωσης των αναπαλλοτρίωτων ιστορικών “αληθειών” και ότι διεκδικούσε το μερίδιό του στο να ακουστεί, προφανώς, η *διαφορετική* εκδοχή. Η απόπειρα, βεβαίως, συνάντησε αντιδράσεις και εντέλει απέτυχε· είχε προλάβει, όμως, να θέσει και πάλι το κύριο και διαχρονικά καίριο ερώτημα, το οποίο έμενε αναπάντητο εξαιτίας των μόνιμων αναδιπλώσεων για τη διασφάλιση της εθνικής συνοχής: *οφείλουμε στους εθνικούς ή στους κοινωνικούς αγώνες την εξέλιξή μας;*

Καθένα από τα δύο αυτά ρεύματα σκέψης και έρευνας, τα οποία ξεπήδησαν με την έλευση κιόλας του 20^{ου} αιώνα αποτελώντας συνέχεια της σφοδρής και καθολικής σύγκρουσης που συντάραζε και δίχαζε την ίδια την ελληνική κοινωνία, διατηρούσε έναντι

του άλλου μια «εσωτερική αντιρρητική πορεία» και μια «αμφισβήτηση», η οποία «θα κορυφωθεί κατά τη δεκαετία του '60 και στις δύο περιπτώσεις»⁵²⁶. Η αμφισβήτηση, ωστόσο, της μιας προς την άλλη πλευρά, της πατριωτικής (και ενίοτε εθνικιστικής) αντίληψης από το ένα μέρος και της κοινωνιοταξικά προσανατολισμένης ερμηνείας από το άλλο, δεν οδήγησε ποτέ (όσο κι αν φαίνεται παράδοξο) σε μια κατά μέτωπο σύγκρουση, από την οποία να υπάρξουν βέβαιοι νικητές και ηττημένοι της ιστορικής αλήθειας. Μπορεί, βεβαίως, και οι δύο ιδεολογικοί χώροι να διεκδικούσαν με πάθος τη νομιμοποίηση της κοινωνικής σύγκρουσης προς όφελός τους, αλλά στην ουσία κανένας από τους δύο δεν επεδίωξε να διαταράξει το διαχρονικά σταθερό ερμηνευτικό σχήμα της ιστορικής μετεξέλιξης ή να απομακρυνθεί από στερεότυπα και απαράβατους κανόνες πρόσληψης του παρελθόντος⁵²⁷.

Οι προσπάθειες, λοιπόν, συγγραφής ανανεωτικών –κατά έναν τρόπο– σχολικών βιβλίων, τα οποία πιθανότατα θα συμπαρέσυραν και τη διδακτική πράξη σε νέα δομικά σχήματα έντιμης αντιμετώπισης των διδασκομένων, είτε έπεσαν σύντομα στο κενό της αδιατάρακτης ισορροπίας των εθνικών προτεραιοτήτων είτε, από την άλλη, αποδείχτηκαν πολύ λίγες για την επίτευξη ενός θεαματικού μετασχηματισμού των αντιλήψεων. Συνεργός της ανακύκλωσης των δεδομένων ορίων του ιστορικού (και όχι μόνον) λόγου υπήρξε, βεβαίως, ο πολιτικός αυταρχισμός και η έκπτωση του κοινοβουλευτισμού που σύντομα ακολούθησε· ωστόσο, το ζήτημα του φόβου της μεταβολής και της ιστορικής αυτογνωσίας φαίνεται ότι υπήρξε η πραγματική *τροχοπέδη* της αμφισβήτησης και της έρευνας με ουσιαστικά αντικρίσματα στο μαθητικό πληθυσμό. Για μια ακόμη φορά, δηλαδή, η αστική σύλληψη της εθνικής αναγκαιότητας κατόρθωσε να κυριαρχήσει και η πολιτική ιδεολογία που τροφοδότησε τη χώρα με τέτοιου είδους ανασφάλειες⁵²⁸ –παρά το γεγονός ότι οι

⁵²⁶ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Ο φόβος της ιστορίας», στο: 1949-1967: η εκρηκτική..., ό.π., σ. 69.

⁵²⁷ Στο ίδιο, σσ. 75-76. Επιχειρώντας να ερμηνεύσει τις εγγενείς ομοιότητες των δύο αντίπαλων ιδεολογικών ρευμάτων, η Πατρικίου υποστηρίζει ότι η κοινή αφετηρία για την “εθνικά ορθή” αυτή στάση (και στασιμότητά) τους είναι ο φόβος: ο φόβος της αυτογνωσίας, αλλά και ο φόβος της μεταβολής. Ο φόβος της αυτογνωσίας, δηλαδή ο φόβος «της γνώσης του παρελθόντος που μπορεί να φέρει σύγχυση, να ανατρέψει στερεότυπα και να βλάψει ανεπανόρθωτα τον συγκολλητικό παράγοντα που διαμορφώνει ένας παγιωμένος ιστορικός λόγος», συνιστά, όπως υποστηρίζει, «ανακλαστικό κυρίως της συντηρητικής πλευράς». Η άλλη πλευρά, η μαρξιστική δηλαδή αντίληψη, ταυτίζεται κυρίως με το σκέλος της μεταβολής –δεδομένου, προφανώς, ότι η αλλαγή εγκυμονούσε κινδύνους για την εσωτερική συνοχή και του δικού της ιδεολογικού σύμπαντος, το οποίο –σε έναν σημαντικό βαθμό– δεν ήταν πλήρως ομογενοποιημένο. Το φόβο της μεταβολής, όμως, τον συνδέει και με τη συντηρητική ιδεολογία, διότι και εκείνη η πλευρά δε θα είχε σαφέστατα κανένα όφελος από μια ανατρεπτική ερμηνεία οικονομικού, πολιτικού, πολιτισμικού ή άλλου χαρακτήρα. Μάλιστα, η ίδια συνδέει τη στασιμότητα και τον εκατέρωθεν φόβο με τη γενικευμένη τάση να αποδίδονται πολλά από τα δεινά του έθνους στον ξένο-δυτικό παράγοντα, κυρίως επειδή «η δαιμονοποίηση των “ξένων” είναι καθησυχαστική, εφόσον απομακρύνει τον κίνδυνο της ανατροπής των εσωτερικών σχημάτων» (σσ. 72-74).

⁵²⁸ Οι ανασφάλειες αυτές, σύμφωνα με όσα ισχυρίζεται η Πατρικίου σε κατοπινό πόνημά της, συνιστούν το αποτέλεσμα μιας αμιγώς πολιτικής αντιπαράθεσης, η οποία αφορούσε το νέο ερώτημα του 20^{ου} αιώνα

πολίτες είχαν αρχίσει να διεκδικούν τον απεγκλωβισμό τους απ' αυτή- στο τέλος αναδείχτηκε κυρίαρχος του παιχνιδιού.

Το άκαμπτο παραπέτασμα που είχαν δημιουργήσει οι συνθήκες αυτές, επιτάχυνε, δυστυχώς, την απόσυρση του βιβλίου της Ιστορίας του Κ. Καλοκαιρινού. Αν και είχε κυκλοφορήσει για να αντικαταστήσει το παλαιότερο βιβλίο της Ελένης Βουραζέλη-Μαρινάκη “Ιστορία των Μέσων Χρόνων”, το οποίο είχε εκδοθεί για πρώτη φορά το 1951, τελικά το βιβλίο του Κ. Καλοκαιρινού αποσύρθηκε από όλα τα σχολεία της χώρας το Δεκέμβριο του 1965 και στη θέση του επανήλθε εκ νέου το σύγγραμμα της Βουραζέλη. Την απόφαση της επίσημης Διοίκησης δεν κατόρθωσαν να άρουν ούτε οι έντονες διαμαρτυρίες των εκπαιδευτικών συλλόγων της χώρας, της Ένωσης Συλλόγων Γονέων και Κηδεμόνων Μαθητών της Μέσης Εκπαίδευσης και των φοιτητικών οργανώσεων, αλλά ούτε και το γεγονός ότι το εν λόγω βιβλίο σε σύντομο χρονικό διάστημα αποδείχτηκε ευπώλητο και αγαπήθηκε από το ευρύ κοινό. Η προσπάθεια για την επαναφορά της εκπαίδευσης στις ασφαλείς ιδεολογικο-κοινωνικές αξίες του παρελθόντος συνεχιζόταν με αμείωτη ένταση και, όπως ήταν φυσικό, η αποδόμηση της “επονείδιστης”, για ορισμένους, εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης όφειλε να μην παρεκκλίνει της πορείας της.

Η κατάργηση των Συμβουλίων Επιλογής του Εποπτικού Προσωπικού της Π/θμιας & Δ/θμιας Εκπαίδευσης ένα χρόνο περίπου αργότερα, το Νοέμβριο του 1966, συνιστούσε μία ακόμη επίθεση με άμεσο μεν αντίκτυπο στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, αλλά με προφανέστατο στόχο την ίδια τη Μεταρρύθμιση. Ο πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, καθηγητής Ι. Θ. Κακριδής, ο οποίος υπήρξε ταυτόχρονα πρόεδρος του Συμβουλίου Επιλογής Επιθεωρητών Δ/θμιας Εκπαίδευσης αλλά και συντονιστής των άλλων Συμβουλίων Επιλογής του Εποπτικού Προσωπικού (Επιθεωρητών και Γενικών Επιθεωρητών) για τις δύο πρώτες βαθμίδες της Εκπαίδευσης, είχε καταβάλει πολλή προσπάθεια και εργάστηκε ταχύτατα για την έκδοση των τελικών αποφάσεων. Όπως συγκεκριμένα αναφέρεται «ο Πρόεδρος του Π.Ι. και δύο μέλη αυτού ήσαν υποχρεωμένα [...] να μελετήσουν επί δύο ολοκλήρους μήνας υπέρ τους 200 φακέλους υποψηφίων, να

“Ποιος ίδρυσε το ελληνικό κράτος;” και το οποίο δεν σχετιζόταν μόνον με την ιστοριογραφική παραγωγή, αλλά και με το όργανο που θεωρητικά θα ήταν σε θέση να την ελέγχει -δηλαδή την εκάστοτε κυβέρνηση ως κράτος καθεαυτό. Δύο, κατά τη γνώμη της, είναι, εξάλλου, οι παράγοντες που εξέθρεψαν και εντέλει γιγάντωσαν τις ανασφάλειες αυτές: από το ένα μέρος η απειλή του σοσιαλιστικού διεθνισμού, που σε όλη την Ευρώπη θεωρήθηκε «ο μεγαλύτερος κίνδυνος που απειλούσε το Έθνος, αυτή την αξία πάνω στην οποία είχαν οικοδομήσει κατά τον 19^ο αιώνα την πολιτική και κοινωνική τους υπόσταση τα ευρωπαϊκά κράτη»· κι από το άλλο, η σύνδεση-ανάμειξη της εκπαίδευσης με το κίνημα του δημοτικισμού –το κομβικό, δηλαδή, εκείνο σημείο, κατά το οποίο το εν λόγω κίνημα εμφανιζόταν όχι μόνον ως πιθανά υπέρτερο της καθαρεύουσας (και όλων των παρελκομένων της), αλλά και ως ιδιαίτερα επικίνδυνο για την κατεύθυνση «των κοινωνικοπολιτικών διαδικασιών με συλλογικό ή ακόμα και μαζικό χαρακτήρα». (Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008, σσ. 62-63 & 127).

μελετήσουν ενδεχομένως τας εργασίας των και να δεχθούν την επίσκεψιν τούτων, να κάμουν δε 26 συνεδρία από 5-5 μέχρι 3-7-1965 πριν υποβάλουν εντός των νομίμων προθεσμιών τους Πίνακες Επιλογής εις τον Υπουργόν»⁵²⁹, ενώ ανάλογη προεργασία είχε γίνει και από τον Σύμβουλο Επιλογής Επιθεωρητών της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως.

Καθώς, όμως, δεν ήταν δυνατόν όλοι οι υποψήφιοι να ικανοποιηθούν και «ένα μέρος τους μοιραία έμεινε έξω από τους Πίνακες Επιλογής»⁵³⁰, ξέσπασαν οι πρώτες αντιδράσεις, στις οποίες –δυστυχώς– ενεπλάκησαν πολιτικά πρόσωπα αλλά και παράγοντες του Τύπου. Ο αρχηγός της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλος επιτέθηκε από το βήμα της Βουλής στον Ευάγγελο Παπανούτσο χαρακτηρίζοντάς τον «πείσμονα, μη συνεργάσιμο και αδιάλλακτο στις ιδέες, εμπνεόμενο από πνεύμα φατριασμού», η εφημερίδα “Ακρόπολις” έκανε λόγο «για εγκληματικό γεγονός», ενώ ο βουλευτής και πρώην υπουργός Παιδείας Γ. Βογιατζής δημοσίευσε κείμενο, με το οποίο παρουσίαζε τον αποπεμφθέντα πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου και τον πρόεδρο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Ι. Κακριδή ως συνεργούς που «εισήγαγον την τακτική της μισαλλοδοξίας, την κατάργησιν του ελευθέρου διαλόγου» με απώτερο, φυσικά, στόχο «την προώθησιν εις την ηγεσίαν φίλων του κόμματος» (δηλαδή της ΕΚ)⁵³¹. Τελικά, το υπουργείο Παιδείας κήρυξε άκυρη τη διαδικασία και τους πρόσφατα εκδοθέντες Πίνακες Επιλογής, αντικατέστησε άμεσα τα μέλη της Επιτροπής και δεν έδωσε τη δυνατότητα της δημόσιας απάντησης, ύστερα από γραπτό αίτημα του ίδιου, στον Πρόεδρο του Ινστιτούτου. Μάλιστα, με έγγραφό του, στις 30-11-1966, ο υπουργός Στ. Αλαμανής, επικαλούμενος τον Α.Ν. 1811/51 “περί Κώδικος των Δημοσίων Πολιτικών Υπαλλήλων” και θεωρώντας ότι η αντιρρητική επιστολή που δημοσίευσε στον Τύπο ο Κακριδής συνιστούσε «βαρύ πειθαρχικόν παράπτωμα» και ασφαλώς «αντιπειθαρχικόν» ενέργεια, επέβαλε, τελικά, σ’ εκείνον «την ποινήν της εγγράφου επιπλήξεως»⁵³².

Με την απόφαση αυτή, είχε πλέον έρθει η αρχή του τέλους για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Διότι, παρόλο που και ο πρόεδρός του αποφάσισε να μην παραιτηθεί και τα υπόλοιπα μέλη του είχαν αποφασίσει να συνεχίσουν, με τον τρόπο που το έκαναν έως τότε, το έργο τους, το γεγονός ότι «η διοίκηση εκώφευε»⁵³³ και ότι πρόβαλλε συχνά αντιρρήσεις ή κωλυσιεργούσε, είχε ουσιαστικά ακινητοποιήσει το σημαντικό αυτό όργανο της

⁵²⁹ Ε. Γιωτοπούλου- Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 63.

⁵³⁰ Στο ίδιο, σ. 73.

⁵³¹ Στο ίδιο, σ. 74.

⁵³² Ε. Π. 6661, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, Υπουργός, Αθήναι 30-11-1966. (αναφ. στο: Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σσ. 341-2). Αξίζει να αναφερθεί, εξάλλου, η *διδασκική* και *σωφρονιστική* πρόθεση στο έγγραφο του υπουργού και συγκεκριμένα στη “δικαιολόγησι” της επιβληθείσας ποινής στον Ι. Κακριδή: «[...] επί τη ελπίδι ότι αύτη θέλει συντελέσει όπως, του λοιπού, μη προβαίνητε εις ενεργείας απαγορευομένας ρητώς».

⁵³³ Στο ίδιο, σ. 77.

Μεταρρύθμισης. Το επόμενο, λοιπόν, διάστημα, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των μελών του Π.Ι. για την έκδοση νέων βιβλίων, αλλά και για την οργάνωση διαλέξεων και σεμιναρίων για τους εκπαιδευτικούς, το θεσμικό αυτό όργανο έχανε διαρκώς τον έλεγχο των εκπαιδευτικών πραγμάτων από τα χέρια του, ώσπου, λίγο μετά, η έλευση των δικτατόρων το καταδίκασε σε πλήρη απραξία. Η από καιρό κλονισμένη Μεταρρύθμιση δεν είχε πια κανένα λόγο ύπαρξης, δεδομένου ότι ο ισχυρός στρατιωτικός μηχανισμός που ανέλαβε να δραστηριοποιηθεί, δεν κατάργησε *μόνο* την προοδευτική κοινοβουλευτική εξουσία, αλλά και την *οποιασδήποτε μορφής* κοινοβουλευτική εξουσία.

4.3.4 Το ανθρωπιστικό ιδεώδες στον ελληνικό εκπαιδευτικό σχεδιασμό: η έμφαση στην αξία του ανθρώπου αποδεικνύεται “κενός λόγος”

Η πρώτη απόπειρα διάχυσης των αξιών του καθολικού ανθρωπισμού στο οργανωτικό πλαίσιο της εγχώριας εκπαιδευτικής λειτουργίας και πράξης επιχειρήθηκε και, ως έναν βαθμό, υλοποιήθηκε στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών του 1931 –την πρακτική, δηλαδή, αντανάκλαση της μεταρρύθμισης του 1929. Στην πραγματικότητα, βεβαίως, δεν επρόκειτο για μια ατόφια μεταβίβαση των ριζοσπαστικών -για την εποχή τους- ιδανικών της αναγεννησιακής ουμανιστικής διάνοησης, προτεραιότητα των οποίων ήταν η *«μελέτη της γλώσσας, της φιλολογίας, της ιστορίας και της ηθικής των αρχαίων Ελλήνων και Λατίνων κλασικών»*⁵³⁴ και αργότερος στόχος τους η *«απελευθέρωση της ανθρώπινης προσωπικότητας και της επιστήμης από το μεσαιωνικό σχολαστικιστικό πνεύμα και το θρησκευτικό ασκητισμό»*⁵³⁵. αλλά για μια, κατά την άποψή μας, **διστακτική διοχέτευση** του θεωρητικού, απλώς, πυρήνα της πρώτης εκείνης κίνησης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, η οποία επικύρωνε μεν στον ίδιο βαθμό την αρχική πεποίθηση για την ανωτερότητα και τις πολλαπλές δυνατότητες του ανθρώπινου γένους, οπωσδήποτε, όμως, διαφωνούσε ακόμη και με την παραμικρή πιθανότητα ανακίνησης κοινωνικών ή ιδεολογικών ζητημάτων.

Μια βασική διαφορά της ουμανιστικής διανοητικής σύλληψης της αναγεννησιακής περιόδου από το σύγχρονο ουμανιστικό ιδεώδες, το οποίο επικαλούνταν οι επίσημες κυβερνητικές και εκπαιδευτικές αρχές της χώρας μας στις αρχές της δεκαετίας του '30, είναι ότι η πρώτη φιλοδοξούσε να προκαλέσει πολλαπλές ανατροπές στον τρόπο της

⁵³⁴ E. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, επιμέλεια-εισαγωγή: Ι. Σ. Κολιόπουλος, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983, τόμ. Α, σ. 72.

⁵³⁵ Α. Ντόκας, *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*, Αστήρ, Αθήναι 1987, σ. 21.

σκέψης και δράσης των δυτικοευρωπαίων πολιτών υπερβαίνοντας τον έως τότε εγκλεισμό τους σε γεωγραφικά όρια και διαρρηγνύοντας τον παλαιό εσωστρεφή χαρακτήρα των κοινωνιών τους· ενώ το δικό μας μεσοπολεμικό ουμανιστικό δάνειο αποσκοπούσε ξεκάθαρα στην εκπλήρωση του αιτήματος του αστικού εθνικού συμφέροντος. Τόσο η πεποίθηση του Δελμούζου ότι ο καθολικός ανθρωπισμός «είναι κοινή ιστορική ανάγκη, [αλλά] για την Ελλάδα είναι το ίδιο το Είναι της, η ουσία της ιστορίας της»⁵³⁶, όσο κι εκείνη του Γ. Παπανδρέου ότι «δέον [είναι] να καθορισθή εθνική και ανθρωπιστική κατεύθυνσις [στην εκπαίδευση]»⁵³⁷, επιβεβαιώνουν αυτήν ακριβώς την ανάγκη της **ταύτισης των ανθρωπιστικών ιδεωδών με την εθνική περιχαράκωση** και επιπλέον καταδεικνύουν με πόσο στρεβλή και περιορισμένη ματιά βραχυπρόθεσμης εθνικής ωφελιμότητας έγιναν αντιληπτές οι ευρύτερες προσδοκίες του ουμανιστικού κινήματος.

Η δεύτερη διαφορά μεταξύ του ουμανιστικού πολιτιστικού κινήματος της αναγέννησης και της, έπειτα από τόσους αιώνες, απόπειρας μεταλαμπάδευσής του στο εγχώριο εκπαιδευτικό περιβάλλον, εντοπίζεται στο γεγονός ότι στην πρώτη περίπτωση ο ουμανισμός επεδίωκε την απολύτρωση του ατόμου από την αφηρημένη θεωρητικολογία της σχολαστικής θεολογίας και αναζητούσε την προοπτική μιας αποφασιστικά δραστήριας ζωής απαλλαγμένης από τις μυθολογικές κατασκευές των μεσαιωνικών ιερατειών περί ενός Θεού τιμωρού και μιας επερχόμενης Κόλασης για τους αήθως διαβιούντες πολίτες· ενώ στην περίπτωση της κλειστής-εθνοκεντρικής ελληνικής κοινωνίας της μεσοπολεμικής περιόδου η αξιοποίηση αυτού του ανθρωπιστικού μοντέλου **δεν έθεσε ποτέ υπό αίρεση την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση**, αλλά την παρουσίασε ωςάν ένα εντελώς διακριτό επίπεδο κοινωνικής ζωής χωρίς άμεσες αναμειξεις στον εκπαιδευτικό χώρο.

Η αλήθεια, βεβαίως, είναι ότι *και* οι αστοί ουμανιστές διανοούμενοι της Αναγέννησης δεν υπήρξαν πολέμιοι της θρησκείας και ότι –απλώς– έπαιρναν το χριστιανισμό ως δεδομένο⁵³⁸, με τον τρόπο που φαίνονταν να το κάνουν και οι υπεύθυνοι για την εφαρμογή της ελληνικής εκπαιδευτικής πολιτικής της εν λόγω περιόδου. Υπάρχει, όμως, ένα σημείο που και πάλι επιβεβαιώνει τη μεταξύ τους διαφορά στον τρόπο θέασης της πραγματικότητας –αφήνοντας, φυσικά, κατά μέρος το γεγονός ότι ούτε οι εποχές, κατά τις οποίες διαμορφώθηκε ο αναγεννησιακός ουμανισμός και η νεότερη εγχώρια εκδοχή του, ήταν πανομοιότυπες, ώστε να δικαιολογείται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και η αδυναμία των δύο αυτών ρευμάτων να απαγκιστρωθούν από τέτοιου είδους θεολογικές σταθερές: οι

⁵³⁶ Α. Δελμούζος, *Μελέτες και πάρεργα*, Αθήνα 1958, αναφ. στο: Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε και...*, σ. 241.

⁵³⁷ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε...*, σ. 242.

⁵³⁸ E. Burns, *ό.π.* σ. 75.

ουμανιστές της αναγέννησης επικεντρώθηκαν στην «εκλαΐκευση των διαφόρων θεμάτων της αρχαίας σκέψης»⁵³⁹ επί τη βάσει των ιδεολογημάτων του Ωραίου, του Αληθούς και του Ηθικού, αλλά δεν θέλησαν να προτάξουν την πρωτοκαθεδρία του ενός έναντι του άλλου εκ των ιδεολογημάτων αυτών. Στην ελληνική, όμως, πραγματικότητα **το εθνικό όφελος ταυτίστηκε με το –αυθαίρετα– υπερέχον ηθικοχριστιανικό *modus vivendi*** το ιδεολογικό, δηλαδή, όπλο της φιλελεύθερης αστικής τάξης, επιδίωξη της οποίας ήταν «η υπαγωγή της σχολικής γνώσης σε γενικότερες ιδέες της φυσικής και ηθικής τάξεως του κόσμου», ώστε «να εγχαρασσεται τελικά στους μαθητές η αστική αντίληψη για τον κόσμο και τη ζωή»⁵⁴⁰.

Αποτολμώντας ένα ακόμη συμπέρασμα, θα λέγαμε ότι οι ουμανιστικές πεποιθήσεις της ελληνικής αστικής τάξης της εν λόγω περιόδου διαμορφώθηκαν πρωταρχικά από το πνεύμα του αναγεννησιακού αστικού ουμανισμού· ενδυναμώθηκαν, όμως, κυρίως από τον «νεοανθρωπιστικό ιδεώδες των Γερμανών Κλασικών του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα», βασική επιδίωξη του οποίου ήταν «να γονιμοποιήσει τον αρχαίο κόσμο των αξιών»⁵⁴¹. Η χρονική εγγύτητα του νεοανθρωπιστικού πνευματικού κινήματος (του «δεύτερου κλασικιστικού ανθρωπισμού» κατ’ άλλους⁵⁴²) με την ελληνική μεσοπολεμική περίοδο υπήρξε οπωσδήποτε σημαντικός παράγοντας για το ευκολότερο πέρασμα των ιδεών του κινήματος αυτού στο αντιληπτικό σύμπαν της διψασμένης για καινοτομίες αστικής ελληνικής εποχής. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ένα κίνημα έξω από τα ελληνικά σύνορα επικαλείτο την επιστροφή της διανόησης σ’ ένα εμπνευσμένο πολιτισμικό περιβάλλον, οι ρίζες του οποίου –σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη– βρίσκονταν μέσα στα γεωγραφικά όρια του σύγχρονου ελληνικού κράτους⁵⁴³, ελαχιστοποιούσε (αν όχι

⁵³⁹ Στο ίδιο, σ. 76.

⁵⁴⁰ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε...*, σ. 243.

⁵⁴¹ Α. Ντόκας, *Λεξικό...*, ό.π., σ. 22. Ως κύριοι εκπρόσωποι του νεοανθρωπιστικού ρεύματος που άνθισε στη Γερμανία αναφέρονται, εξάλλου, οι: Βίνκελμαν, Βολφ, Γκαίτε, Σίλλερ, Λέσσιγκ, Χούμπολντ και Χέρντερ.

⁵⁴² Σ. Γκίκας, *Φιλοσοφικό Λεξικό*, Φελέκης, Αθήνα 1991, σ. 35.

⁵⁴³ Την άποψη αυτή υπερασπίζονταν με πάθος και απόλυτη συνέπεια οι εκπρόσωποι της ελληνικής συντηρητικής διανόησης, οι μακροχρόνιες και σταθερές σχέσεις των οποίων με το πολιτικο-οικονομικό κατεστημένο της χώρας αποτέλεσαν, κατά τη γνώμη μας, την κυριότερη αιτία για τον υποσκελισμό των αντιπάλων τους και την τελική επικράτηση των δικών τους ιδεωδών. Εύγλωττη συμπύκνωση της κεντρικής τους θέσης ότι το σύγχρονο ελληνικό έθνος έλκει την καταγωγή του από την κλασική Ελλάδα και το χριστιανικό Βυζάντιο αποτελεί, μάλιστα, το άρθρο του Κ. Τσάτσου στην *Καθημερινή* (24-8-1947), το οποίο φέρει τον τίτλο “Ο μύθος της νέας Ελλάδας”. Στο άρθρο αυτό η ελληνική ιστορία παρουσιάζεται ως «μια μεταφυσική παράδοση αλληλεξάρτησης του ενιαίου πνεύματος και αίματος του ελληνισμού»· ενώ η συνέχεια του ευρωπαϊκού μύθου, όπως αναφέρεται, δεν μπορεί παρά να έχει τα δικά μας κλασικά και ελληνικά συστατικά, δεδομένου ότι «θα αντήχησε από την Ελλάδα και από το μύθο της νέας Ελλάδας μερικά από τα αποφασιστικά του χαρακτηριστικά». Στο 7^ο Συνέδριο του ΚΚΕ, δύο χρόνια νωρίτερα, ο Ν. Ζαχαριάδης εκφράζει, όμως, μία διαφορετική άποψη. Κατ’ αυτόν, «το έθνος είναι ιστορική κατηγορία, που εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε με την εμφάνιση και ανάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων»· ενώ «το νεοελληνικό έθνος, κρατώντας τις ρίζες του από τα χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε τελικά μέσα στις συνθήκες της τουρκικής κυριαρχίας». Η

εκμηδένιζε) τις όποιες εγχώριες αντιρρήσεις για την άμεση αποδοχή του και, εν συνεχεία, την απόπειρα του περαιτέρω εμπλουτισμού ή της προσαρμογής του στα καθ' ημάς.

Το πέρασμα του αναγεννησιακού αστικού ουμανισμού αλλά και του μετέπειτα νεοανθρωπισμού στα ακόμη δυσκολότερα -από την άποψη της αναγκαιότητας επίτευξης της εθνικής συνοχής- μετεμφυλιακά χρόνια, έγινε με την ίδια ευκολία που είχε συμβεί και λίγες δεκαετίες νωρίτερα. Η επιθυμία των νικητών του ελληνικού εμφυλίου για την εξασφάλιση της πολιτικής ισορροπίας συνδέθηκε τόσο με την φιλελεύθερη αστική ιδεολογία της προπολεμικής εποχής (η οποία εγγυόταν τη σταθερότητα αυτή), όσο και με την πεποίθηση ότι μια αναζωπύρωση των κλασικών αρχαιοελληνικών σπουδών θα λειτουργούσε ως βέβαιος αρωγός της ηθικής διάπλασης και της κοινωνικής ευθυγράμμισης. Και στην περίπτωση αυτή, φυσικά, η χρονική εγγύτητα του αστικού τώρα με το τότε της πρώτης αστικής ουμανιστικής εφαρμογής επί ελληνικού εδάφους, συνετέλεσε στο να προσεγγιστούν σχετικά εύκολα οι δύο εποχές και, σαφέστατα, να αρχίσουν να πραγματώνονται οι σκοποί του τώρα χωρίς καμιά σημαντική απώλεια και για την αστική θεωρία του τότε.

Αν και φαινομενικά παράδοξη η πρόταση αυτή, εντούτοις ξεδιαλύνεται εντελώς, αν κανείς αναλογιστεί ότι η θεωρία του αστικού ανθρωπισμού κατόρθωσε, ως κεντρικό ιδεολόγημα της ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας, να παραγκωνίσει και να αμφισβητήσει το κύρος δύο ήδη γνωστών και ταυτόχρονα συγγενικών της (όσον αφορά το ζήτημα που κι εκείνες πραγματεύονταν) θεωριών, δηλαδή αυτής του *μαρξιστικού ανθρωπισμού* και εκείνης του *υπαρξιακού ανθρωπισμού*. Τα όπλα για την άμεση εξόντωση των δύο αυτών θεωριών, οι οποίες αντιμετώπιστηκαν ευθύς εξαρχής ως εχθροί του ελληνικού συστήματος, τα έδωσε φυσικά το ίδιο το σύστημα. Έτσι, από τη μία διαφώνησε απόλυτα τόσο με την ιδεολογική τοποθέτηση του μαρξιστικού ανθρωπισμού ότι η αλλοτρίωση του ανθρώπου από τον εαυτό του και τους άλλους οφειλόταν αποκλειστικά στον καταμερισμό της εργασίας της ταξικά προσανατολισμένης κοινωνίας και ότι «*αυτός ο*

μόνιμη, όμως, αδυναμία της αριστεράς να παρουσιάζει διαχρονικά ανθεκτικές θέσεις (σε αντίθεση με την ελληνική συντήρηση, της οποίας οι απόψεις και οι αναδιπλώσεις είχαν την απαιτούμενη συνέπεια στο πέρασμα του χρόνου), έκανε και στην περίπτωση αυτή την εμφάνισή της. Έτσι, όταν κατέρρευσε το σταλινικό κοσμοθεωρητικό μοντέλο, του οποίου οι επιρροές ως προς το ζήτημα της καταγωγής του σύγχρονου ελληνικού έθνους ήταν εμφανείς στην τοποθέτηση του Ζαχαριάδη, μαζί του κατέρρευσε και η άποψη του τότε αρχηγού του Κομμουνιστικού Κόμματος και με νεότερη απόφαση του Κόμματος μια νέα θέση ανέτειλε: οι ρίζες του “νεοελληνικού έθνους” ανάγονταν πλέον «στη “ρωμέικη-γκρεκική λαότητα” και συνδέονταν με το Βυζάντιο φτάνοντας μέχρι την αρχαία Ελλάδα». Γεγονός, πάντως, είναι ότι στο χώρο της αριστεράς ο διάλογος συνεχίστηκε (ενίοτε και μέχρις εσχάτων), ενώ οι σαφείς αποστάσεις που πολλοί διανοητές και ιστορικοί κράτησαν από τις επίσημες ανακοινώσεις του Κόμματος, «τους έδωσε τη δυνατότητα να μπορούν να διαπραγματεύονται χωρίς παρωπίδες το ζήτημα της ελληνικής εθνικής προέλευσης». (Βλ. σχετικά, Ε. Ματθιόπουλος, «Ιδεολογία και τεχνοκρατική τα χρόνια 1949-1967», στο: 1949-1967, Η Εκρηκτική..., ό.π., σσ. 363, 369, 376-378 & 380).

καταμερισμός αποτελεί την αιτία έλλειψης του ουμανισμού στην καπιταλιστική κοινωνία»⁵⁴⁴. κι από την άλλη και με τον υπαρξιακό ανθρωπισμό, ο οποίος θεμελιωνόταν πάνω στα βιώματα του ανθρώπου και πρέσβευε τη (μάλλον επικίνδυνη) άποψη ότι ο άνθρωπος είναι σε θέση, ως ελεύθερο όν, να διαμορφώνει μόνος του την ύπαρξή του. Το γεγονός, μάλιστα, ότι και οι δύο αυτές θεωρίες ήταν αθεϊστικές, καθώς θεωρούσαν ότι «ο Θεός βαραίνει καταλυτικά πάνω στην ανθρώπινη ύπαρξη» και ότι «πρέπει να πεθάνει ο Θεός για να δημιουργηθεί ο άνθρωπος»⁵⁴⁵, συνιστούσε ένα επιπρόσθετο επιβαρυντικό στοιχείο για τις ίδιες και ταυτόχρονα ένα ενισχυτικό δεδομένο για την επικράτηση –τελικά– της αστικής ουμανιστικής θεωρίας, που ήταν ξεκάθαρα υπέρ της δεδομένης κοινωνικής δομής.

Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη χρονική περίοδο, πάντως, το ανθρωπιστικό ζητούμενο αποτελούσε μέρος του διλήμματος των αστικών εξουσιών αναφορικά με την εκλογή του καταλληλότερου μοντέλου εκπαίδευσης· το οποίο, με τη σειρά του, υπήρξε επίσης μέρος του ευρύτερου προβληματισμού για την εφαρμογή μιας διαχρονικά σταθερής εθνικής πολιτικής. Παρά τη μεταξύ τους απόσταση και ως έναν βαθμό τη διαφορά στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες των δύο αυτών περιόδων, εντούτοις το μεσοπολεμικό δίλημμα του Βενιζέλου σχετικά με το εάν θα έπρεπε να προβληθεί ο ρόλος του παρελθόντος ή να δοθεί έμφαση στις αστικές αξίες που απελευθερώθηκαν στην εποχή του, επανέρχεται το ίδιο αιχμηρό (και περισσότερο αποσταθεροποιητικό, ενδεχομένως) και στη δεκαετία του '60, κατά την οποία παρέμεναν ενεργοί οι ίδιοι ακριβώς αστικοί φόβοι: η πεποίθηση του Βενιζέλου ότι η «υποβάθμιση του ιδεολογικού πυρήνα των αξιών του παρελθόντος» πιθανότατα «θα οδηγούσε στην όξυνση των ενδοαστικών αντιθέσεων και θα ενίσχυε την υπάρχουσα πολιτική αστάθεια»⁵⁴⁶ επανακάμπτει λίγες δεκαετίες μετά και φαίνεται να προβληματίζει εξίσου –παρά τη διαφορετική επένδυση της πολιτικής τους– τόσο τον Καραμανλή όσο και τον Γ. Παπανδρέου, των οποίων οι φόβοι έφεραν το επιπρόσθετο φορτίο του επιτακτικού πλέον αιτήματος για κοινωνική δικαιοσύνη.

Για το λόγο αυτό, άλλωστε, και οι δυο τους προβληματίστηκαν πολύ περισσότερο με το δεύτερο σκέλος του διλήμματος, το οποίο αφορούσε την έμφαση στις σύγχρονες και πολλαπλές ανάγκες της χώρας, δεδομένου ότι ούτε να τις παραβλέψουν μπορούσαν ούτε, από την άλλη, ήσαν πρόθυμοι να ενδώσουν σε παροχές που αναμφίβολα θα ενίσχυαν τη θέση των πολιτικών αντιπάλων τους. Πρώτος διδάξας γι' αυτούς υπήρξε, βεβαίως, ο Βενιζέλος, ο οποίος προτίμησε να προσπεράσει το ζήτημα των κοινωνικών διεκδικήσεων

⁵⁴⁴ Δ. Γ. Κασσιούρας, *ό.π.*, σ. 198.

⁵⁴⁵ Σ. Γκίκας, *ό.π.*, σ. 36.

⁵⁴⁶ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε...*, σ. 237.

με τη «σκληρύνση της πολιτικής του γραμμής» προς το εργατικό κίνημα και ταυτοχρόνως με τη «συμφιλίωτική του διάθεση προς τα συντηρητικά στοιχεία της αστικής τάξης»⁵⁴⁷. Τηρουμένων των αναλογιών, το ίδιο έκανε και ο Καραμανλής, του οποίου η πολιτική δικαιολόγηση (και συνάμα προσωπική πολιτική ασπίδα) ξεπηδούσε και πάλι από τους – κατ’ αυτόν- επιτακτικότερους των κοινωνικών μακροπρόθεσμους οικονομικούς στόχους του έθνους και από την ίδια τη συντηρητική σύσταση του κόμματός του. Και ο Παπανδρέου, όμως, ως πρωθυπουργός υπήρξε αρωγός των αστικών επιδιώξεων και ταυτοχρόνως διαμετρικά αντίθετος προς τις ταξικές θεωρίες του κομμουνισμού· ώστε, παρά το γεγονός ότι στα υπεσχημένα του εντάσσονταν και κοινωνικού χαρακτήρα προσφορές, εντέλει συντάχθηκε με την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία της “δοκιμασμένης” αστικής εξουσίας –όπως ακριβώς, δηλαδή, και οι δύο προηγούμενοι.

Η σφοδρή επιθυμία, επομένως, και των τριών αυτών πολιτικών ανδρών να ταυτίσουν την εκπαιδευτική πολιτική τους με το ουμανιστικό ιδεώδες δεν ήταν παρά ένα πρώτης τάξεως *προκάλυμμα* για την εξουδετέρωση των επικριτικών θέσεων των αντιπάλων τους ότι αφενός αψηφούσαν το ένδοξο εθνικό παρελθόν και αφετέρου αδιαφορούσαν για τις νέες κοινωνικές προκλήσεις. Στην πραγματικότητα, βέβαια, ο ανθρωπισμός, τον οποίο εισήγαγαν στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας, ήταν αρκετά μακριά από το πνεύμα της αρχικής προσδιοριστικής σημασίας του και εξυπηρετούσε, απλώς, τις πολιτικοϊδεολογικές σκοπιμότητες της εποχής καθενός τους. Έτσι, για τον Βενιζέλο η χρήση του ανθρωπιστικού τεχνάσματος ήταν κάτι περισσότερο από επιβεβλημένη έπειτα από τη μικρασιατική καταστροφή και τη συνακόλουθη καταβαράθρωση της Μεγάλης Ιδέας προκειμένου, όπως πίστευε, να ενοποιηθεί και πάλι το ρημαγμένο έθνος κάτω από την ομπρέλα μιας υψηλής παιδείας.

Το ίδιο επιχείρημα επικαλούνταν και κατά τη δεκαετία του ’60 οι Καραμανλής και Παπανδρέου, καθώς ο εμφύλιος πόλεμος είχε πράγματι αφήσει ανοικτές πληγές στο εσωτερικό της χώρας, οι οποίες θα επουλώνονταν με τη συνδρομή μιας εξίσου υψηλού περιεχομένου παιδείας. Πουθενά, όμως, δεν θα καταφέρει να εντοπίσει κανείς *πραγματικές* ή έστω εκ παραδρομής αποφάνσεις σχετικά με τον πρωτεύοντα στόχο του αστικού καθεστώτος να ισχυροποιηθεί ιδεολογικά: ούτε στη δήλωση του Γ. Παπανδρέου, υπουργού Παιδείας επί πρωθυπουργίας Βενιζέλου, ότι «*δέον να καθορισθή εθνική και ανθρωπιστική κατεύθυνσις*» στην ελληνική παιδεία· ούτε στα περίφημα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας, το 1958, όπου μεταξύ άλλων αναφερόταν ότι «*κατά βάση ανθρωπιστική υπήρξε*

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 233.

και πρέπει να παραμείνει η ελληνική παιδεία [...] όχι όμως υπό την στενήν, αλλ' υπό την ευρείαν έννοια του όρου»⁵⁴⁸. ούτε ακόμη στη δήλωση του Λουκή Ακρίτα, υπουργού Παιδείας το 1964, ότι «εάν η ανθρωπιστική παιδεία είναι η γνώσις του πολιτισμού, της πολιτιστικής καταβολής όλων των ανθρώπων δι' έναν πανανθρώπινον πολιτισμόν, τότε σημαίνει ότι το σχολείον το ιδικόν μας πράγματι θέλει και είναι αποφασισμένον να προαγάγη την ανθρωπιστικήν παιδείαν»⁵⁴⁹. Απεναντίας, τα μόνα επίσημα λεκτικά δεδομένα που προσφέρονται για αξιολόγηση, περιέχουν βαρύγδουπες δηλώσεις περί της de facto αξίας της ανθρωπιστικής παιδείας και της εξαιρετικής σημασίας που έχει για την εθνική αγωγή η ύπαρξη ενός φιλοσοφικού-ανθρωπιστικού προπαιδευτικού φίλτρου· το οποίο, ακριβώς επειδή αποτελεί δημιούργημα μιας ελληνικής-καθολικής επιστήμης και συγχρόνως επιβάλλεται και από τη μακρά παράδοση του Έθνους, κατορθώνει να συγχωνεύσει (και, κυρίως, να μεθερμηνεύσει αναλύοντάς τα) τα πορίσματα όλων των άλλων επιστημών παρέχοντας συμβουλές ηθικής προτεραιότητας.

Μια διεισδυτικότερη, συνεπώς, ματιά στα δεδομένα αυτά μάς οδηγεί απευθείας στο συμπέρασμα ότι η προσφορά της ανθρωπιστικής συνθήκης στην εκπαίδευση θεωρήθηκε από όλους ανεξαιρέτως τους πολιτικούς εισαγωγείς της ως εξαιρετική κοινωνική παροχή. Το αυτονόητο, δηλαδή, της αναπαλλοτρίωτης ατομικής αξίας, το οποίο (ξεκάθαρα ήδη προσδιορισμένο από την αναγεννησιακή και διαφωτιστική κουλτούρα) περικλείει κυρίως τη συνειδητοποίηση της ελευθερίας και των δικαιωμάτων των άλλων μέσα από το αντικαθρέφτισμα των αντίστοιχων δικών μας, εκτός του ότι στη χώρα μας παρουσιάστηκε ως η πνευματική ανακάλυψη όλων των εποχών, για μια ακόμη φορά δυστυχώς προσαρμόστηκε τεχνηέντως στα ωφελιμιστικά κίνητρα της ντόπιας πολιτικής χρησιδεσποτείας. Είναι, δηλαδή, προφανές ότι, τουλάχιστον έως την περίοδο που εξετάζουμε, **δεν υπήρξε πραγματική πρόθεση για την υλοποίηση μιας όντως ανθρωπιστικής παιδείας**, η οποία θα διαχεόταν μέσα από σχολικά βιβλία συγχρονισμένα με το κοινωνικό γίγνεσθαι της εποχής τους, μέσα από μια διδακτικά έντιμη γλώσσα, από αληθινά ισότιμα σχολεία με δίκαιη αναλογία μαθητών-εκπαιδευτικών, καθώς και μέσα από ένα επίσημο οργανωτικό πλαίσιο απαλλαγμένο από κοντόφθαλμες πολιτικο-κομματικές σκοπιμότητες αυτοσυντήρησης. Από τη μεσοπολεμική περίοδο, κατά την οποία τα σχολικά βιβλία χρωματίζονται ιδεολογικά από έναν «υπόρρητο λαϊκισμό, με τη μορφή του βουκολισμού, ανάμεικτο με παραλλαγές ενός εθνο-κοινωνικού και ανθρωπιστικού

⁵⁴⁸ Χ. Κάτσικας –Κ. Θεριανός, *ό.π.*, σ. 164.

⁵⁴⁹ Συνεδρίασις ΚΔ' της Βουλής, *ό.π.*, σ. 500

φρονηματισμού»⁵⁵⁰, έως τα νέα σχολικά εγχειρίδια της μεταρρύθμισης του '64, την ισοτιμία της Δημοτικής με την Καθαρεύουσα σε Γυμνάσιο και Λύκειο και την εισήγηση της δωρεάν παιδείας, μπορεί να πέρασαν πολλά χρόνια και να έγιναν όντως σημαντικές προσπάθειες βελτίωσης· **το πνεύμα, όμως, του ανθρωπισμού δεν απελευθερώθηκε**, καθώς όλα αυτά τα χρόνια -τελικά- «η προσωπικότητα θάβεται κάτω από τη μαζική αντιμετώπιση του συνόλου»⁵⁵¹.

Για τη θλιβερή αυτή συνθήκη, την οποία παρέλαβαν αλλά και διατήρησαν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60 (αν και με διαφορετική κλιμάκωση) οι εγχώριοι πολιτικοί, θα μπορούσαν να δοθούν και μερικές άλλες εξηγήσεις. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι δεν είχε ακόμη γίνει συνείδηση πως το νόημα υπερέχει σαφέστατα της φόρμας (υπό την έννοια ότι το ωφέλιμο αφορούσε την εννοιολογική προσέγγιση των κειμένων και όχι τη γραμματική και συντακτική εξάντλησή τους), συνδυασμένο έξοχα με τη δοκιμασμένη συνταγή της αδιάκοπης ανακύκλωσης συγκεκριμένων κοινωνικών συμπεριφορών, επέτρεπε, τελικά, στους ιθύνοντες των εκπαιδευτικών πραγμάτων να μένουν προσηλωμένοι στην τυπολατρία και να προσπερνούν τη ουσία της ανθρωπιστικής εκπαίδευσης που υπόσχονταν. Σχηματικά, θα μπορούσαμε δηλαδή να ισχυριστούμε ότι **το πνευματικά ευρύτερο σχήμα του ανθρωπισμού σμικρύνθηκε εκουσίως**, προκειμένου να χωρέσει εύκολα στο περιορισμένο εγχώριο (ανθρωπιστικό, χωρίς αμφιβολία) μέλημα της δωρεάν παιδείας προς όλους και στην ιδεολογικοπολιτική αναζήτηση της αξιοκρατίας -η οποία δεν αδικεί, όπως διατείνονταν οι αρμόδιοι, τους ικανούς. Η ελληνορθόδοξη παράδοση υπήρξε σίγουρα το εμπόδιο για την υλοποίηση της προσδιορισμένης και παλαιότερα ανάγκης «να στραφούμε στην ουσία, το περιεχόμενο, το πνεύμα του αρχαίου πολιτισμού και όχι στη γλώσσα, στον τύπο, στο σχήμα, στη φόρμα ή στον κανόνα» και, εντέλει, για την υπέρβαση «να αντιταχθούμε στην εξιδανίκευση του αρχαίου κόσμου, που σκοπό έχει τη μίμηση και να τον θεωρήσουμε σαν ένα ιστορικό γίνεσθαι σχετικό με εξάισια δημιουργήματα και μορφές, αλλά και με μεγάλες αδυναμίες και στοιχεία για πάντα ξεπερασμένα»⁵⁵². Εμπόδιο για την εκρίζωση αυτής της παράδοσης στεκόταν, όπως είδαμε, το συνασπισμένο (για τη συγκεκριμένη περίπτωση) σύνολο του αστικού κόσμου, το οποίο ήταν πεπεισμένο ότι η οποιαδήποτε αλλαγή θα συντάρασσε ολόκληρο το κοινωνικό οικοδόμημα. Αυτή ήταν και η αιτία, που το αστικό αυτό σχήμα έδωσε στον ανθρωπισμό το κέλυφος της καθολικότητας και ταυτοχρόνως τη σταθερότητα της δικής του πίστης στις

⁵⁵⁰ Χ. Νούτσος, «Τα όρια του βενιζελικού...», *ό.π.*, σ. 5.

⁵⁵¹ Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 119

⁵⁵² Δ. Γληνός, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα Σοφιστή*, Ζαχαρόπουλος, σσ. 25-26 (αναφ. στο: Χ. Κάτσικας, *Σχολείο, Τάξη και...*, σ. 153).

αιώνιες αξίες, οι οποίες αρνούνται την ιστορική εξέλιξη και αποκρούουν την κοινωνική προσέγγιση αυτών των αξιών⁵⁵³. Έτσι, η αναπαραγωγή της δεδομένης-υπαρκτής πραγματικότητας ήταν και πάλι δυνατή.

4.3.5 Το παραεξουσιαστικό παρασκήνιο και η σχεδιασμένη υπέρβαση του στρατού. Μεταβαίνοντας στην ολιγαρχική “δημοκρατία”

Οι δεκαπέντε μήνες διακυβέρνησης της χώρας από το τρίτο, κατά σειρά, μεικτό κυβερνητικό σχήμα “αποστατών” και νομιμόφρονος πολιτείας υπό την πρωθυπουργική καθοδήγηση του Στέφ. Στεφανόπουλου, πέραν του ότι δεν έχουν να επιδείξουν καμιά απολύτως σημαντική πρωτοβουλία σχετικά με την προώθηση ή την βελτίωση των εγχώριων πολιτικοκοινωνικών ή οικονομικών πραγμάτων, κυρίως δεν κατόρθωσαν (γεγονός εκ προοιμίου αναμενόμενο, άλλωστε, παρά τις αντίθετες διαβεβαιώσεις) να οδηγήσουν τον τόπο στην έξοδο από την προϊούσα πολιτική κρίση. Όσο επεισοδιακή και κωμικοτραγική ήταν η συνεδρίαση και εν συνεχεία η ψηφοφορία της βραδιάς της 24^{ης} του Σεπτεμβρίου 1965, ύστερα από την οποία ο Στεφανόπουλος ορκιζόταν από το βασιλιά πρωθυπουργός, άλλο τόσο και περισσότερο ακόμη αναποτελεσματική ήταν και η θητεία του κυβερνητικού αυτού σχήματος για την πορεία της Ελλάδας προς την ουσιαστική δημοκρατία. Διότι, τελικά, παρά τις υψηλές προσδοκίες ορισμένων στελεχών της και ίσως- ίσως και αυτού ακόμη του προέδρου της για την επάνοδο της χώρας στην προτεραιά συνθήκη τού (“απωλεσθέντος”, όπως διατείνονταν) κοινοβουλευτικού λειτουργισμού, ήταν πρακτικά αδύνατο μια τέτοιου είδους **ασταθής** -και κατ’ ουσίαν **εγκλωβισμένη-κυβέρνηση** να παρέμβει δυναμικά στην ουσία της πολιτικής κρίσης: δεδομένης, φυσικά, της εκ των προτέρων «*άρνησης του πλέγματος εξουσίας (Παλατιού, ξένων, Δεξιάς, παραστρατιωτικών καρκινωμάτων, ολιγαρχικών παραγόντων)* να δεχθούν να λειτουργήσει στην Ελλάδα η αστική δημοκρατία κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα», αλλά και της «*επιμονής τους να ελέγχουν τις ένοπλες δυνάμεις και τον κρατικό μηχανισμό και να υπαγορεύουν την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της χώρας*»⁵⁵⁴.

Σάρξ εκ σαρκός, κατ’ όνομα μόνο, του Κέντρου, η κυβέρνηση Στεφανόπουλου άφησε, τελικά, κατά μέρος τον μανδύα της υπεσχημένης ήπιας διακυβέρνησης και επανήλθε σχετικά σύντομα στην δεξιά πολιτική αντίληψη του αρχηγού αλλά και αρκετών εκ των υποστηρικτικών στελεχών της· αφενός **επανιδρύοντας το αστυνομικό κράτος και**

⁵⁵³ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε...*, σ. 244.

⁵⁵⁴ Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 295.

αφετέρου **αποδεχόμενη την ιδεολογική καθοδήγηση των ανακτόρων**. Η άμεση συγκατάθεση της κυβέρνησης για την αλλαγή της στρατιωτικής ηγεσίας *«σύμφωνα με τις επιθυμίες και επιταγές των ανακτόρων»*⁵⁵⁵, από την οποία αρχηγός ΓΕΣ έγινε ο στρατηγός Γρ. Σπαντιδάκης και, μέσω αυτού, τοποθετήθηκαν σε καίριες θέσεις στο στράτευμα τόσο οι δεδηλωμένοι βασιλικοί αξιωματικοί όσο και μέλη των “μικρών” του ΙΔΕΑ και της μελλοντικής χούντας του Παπαδόπουλου, αποτελεί μια πρώτη απόδειξη της αναμφισβήτητης αφοσίωσής της στις ιδεολογικοπολιτικές προτεραιότητες των ανακτόρων. Στον ίδιο βαθμό, απόδειξη του ιδεολογικού πειθαναγκασμού της κυβέρνησης (αν όχι της *ηθελημένης* αρωγής της) στο συντηρητικό πρόσταγμα της Αυλής και των άλλων παραεξουσιαστικών κέντρων αποτελεί η αποστολή εγγράφου από τον υπουργό Δημοσίας Τάξεως Αποστολάκο προς όλους τους συνυπουργούς του για τον αυστηρότατο έλεγχο της νομιμοφροσύνης όλων ανεξαιρέτως των υπαλλήλων-υφισταμένων τους και την *«απόλυση εντός εύλογου χρονικού διαστήματος των μη νομιμοφρόνων υπαλλήλων του δημοσίου, των οργανισμών, τραπεζών, ασφαλιστικών ταμείων κλπ»*⁵⁵⁶. Εξάλλου, ταυτοχρόνως με την επάνοδο στην παλαιά πολιτική μέθοδο των **εκτοπίσεων των αντιφρονούντων** και των συνοδοιπόρων τους, η κυβέρνηση θα παραδώσει το συνδικαλιστικό κίνημα και τη ΓΣΕΕ στους γνωστούς “εργατοπατέρες” της Δεξιάς διαγράφοντας πρώτα αρκετούς από τους νόμιμα εκλεγμένους φορείς της αλλά και εργατικές οργανώσεις με προ πολλού εγκεκριμένο καταστατικό και, εν συνεχεία, επιτρέποντας την είσοδο στο θεσμικό συνδικαλιστικό όργανο αρκετών άλλων αντισυνδέσμων με ελλιπή νομιμοποίηση. Τεκμήριο, τέλος, της *αντιλαϊκής πολιτικής* της κυβέρνησης και της, διά των εντεταλμένων αστυνομικών οργάνων, συντονισμένης φίμωσης της αντιπολιτευτικής διαμαρτυρίας των πολιτών (από τις πρώτες κιόλας ημέρες της θητείας της) αποτελεί η βίαιη διάλυση συγκεντρώσεων και διαδηλώσεων⁵⁵⁷, ο συγκρουσιακός χαρακτήρας με τον οποίο επέλεξε να καταδείξει την αντιρρητική της πρόθεση στο διαπραγματευτικό πεδίο, καθώς και η απροκάλυπτη αυθαιρεσία της απέναντι στον επίσημο αριστερό λόγο της ΕΔΑ και την

⁵⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 307.

⁵⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 332.

⁵⁵⁷ Σχετικά με το ύστερο απεργιακό κύμα εναντίον της κυβέρνησης Στεφανόπουλου από τα μέσα Μαΐου και καθ’ όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1966 (να σημειωθεί ότι το πρώτο σοβαρό απεργιακό μπλοκ έλαβε χώρα το Νοέμβριο του 1965, λίγο καιρό μετά την ορκωμοσία της κυβέρνησης· ενώ σημαντική ήταν και η κινητοποίηση των σπουδαστών και των φοιτητών που οργανώθηκε από την ΕΦΕΕ την 1^η Φλεβάρη του 1966, καθώς και η σύγκρουση διαδηλωτών και αστυνομίας, αλλά και οπαδών του Κέντρου και της Αριστεράς από τη μια με οπαδούς της Δεξιάς από την άλλη, μετά τον εορτασμό της 25^{ης} Μαρτίου) ο Λιναρδάτος υποστηρίζει ότι ήταν απότοκο «της ύπαρξης πραγματικών προβλημάτων» στο εσωτερικό της χώρας μας· και ότι σε αυτό το απεργιακό μπλοκ συμμετείχαν –κατά χρονική σειρά: κλωστοϋφαντουργοί, εργαζόμενοι στα νοσοκομεία και σε τουριστικές μονάδες, εργαζόμενοι στη ΔΕΗ, σιδηροδρομικοί και μεταλλουργοί, τραπεζοϋπάλληλοι, σιτοπαραγωγοί, αγρότες, εργαζόμενοι στα λεωφορεία και στα τρόλεϊ, δημόσιοι υπάλληλοι και καπνεργάτες. (βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 327-328 & 357-360).

κεντρώα-αριστερίζουσα δράση των κινημάτων νεολαιών με προεξάρχουσα τη Νεολαία Λαμπράκη.

Και αυτή η κυβέρνηση, όμως, μολονότι περισσότερο ανθεκτική από τις δύο προγενέστερές της, εντέλει κατέρρευσε. Τα αίτια, βεβαίως, της κατάρρευσής της δεν ήταν μόνον οι -επί καθημερινής σχεδόν βάσης- απεργιακές κινητοποιήσεις, αλλά ούτε και η αντανάκλαση σ' εκείνη της εντονότατης λαϊκής δυσφορίας από τον απροκάλυπτο πλέον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών και την ασύδοτη, από την άλλη μεριά, πρακτική των πάσης φύσεως αλλαγών και πρωτοβουλιών της. Ασφαλώς και οι νέες φορολογικές επιβαρύνσεις, όπως και η ευρύτερη οικονομική αρρυθμία (λόγω των υπερβολικών δαπανών και παροχών όλων ανεξαιρέτως των μεταϊουλιανών κυβερνήσεων, προκειμένου να διασφαλίσουν τη λαϊκή υποστήριξη), επέδρασαν καταλυτικά στους πολίτες και αυτοί, με τη σειρά τους, κινητοποίησαν τις δυνάμεις της αποσταθεροποίησής της. Κατά τη γνώμη μας, όμως, τα πολλαπλά χτυπήματα απ' την πλευρά των πολιτών δεν θα μπορούσαν να φέρουν την πτώση μιας κυβέρνησης που **είχε εκ των προτέρων ημερομηνία λήξης**: τόσο λόγω του δοτού χαρακτήρα της· όσο και εξαιτίας της πραγματικής αδυναμίας της να λογιστεί ως ισότιμο μέλος της περίκλειστης ομάδας των ισχυρών, στην οποία η αδόκητη κατάρρευση του οποιουδήποτε κρίκου-μέλους της θα μπορούσε να συνταράξει αυτομάτως ολόκληρο το πολιτικό και το πολιτειακό οικοδόμημα.

Την κυβέρνηση Στεφανόπουλου, επομένως, **ανέτρεψε αυτό καθαυτό το εθνικόφρον πολιτειακό σύμπλεγμα** ή, με άλλα λόγια, οι παράγοντες εκείνοι που λίγο καιρό πριν την είχαν -εμφανώς ή παρασκηνιακά- υποστηρίξει και που τη δεδομένη στιγμή, είτε ως *σύνολο* συμπαγές και απόλυτα ευθυγραμμισμένο είτε ως *στεγανοποιημένο τμήμα* εντός του αυτού συνόλου, επεδίωκαν την *αυτοπροστασία* τους. Η παραίτηση Τσιριμώκου από το υπουργείο Εξωτερικών, τον Απρίλη του '66, έδινε το στίγμα της διαφωνίας της προοδευτικότερης πλευράς της εθνικόφρονος παράταξης για τους χειρισμούς της κυβέρνησης στο Κυπριακό⁵⁵⁸. και, χωρίς αμφιβολία, συνιστούσε προσπάθεια αυτοελέγχου (και αυτοπεριορισμού) του εν λόγω τμήματος ως αντίβαρο στην πολιτική εξωστρέφειά του

⁵⁵⁸ Ακριβέστερα, η διαφωνία του αντιπροέδρου και υπουργού Εξωτερικών της κυβέρνησης Στεφανόπουλου, Η. Τσιριμώκου, αφορούσε την απόφαση τόσο του πρωθυπουργού όσο και του υπουργού Εθν. Αμύνης Κωστόπουλου να επιβάλουν ως διοικητή της Εθνικής Φρουράς στην Κύπρο τον ελεγχόμενο από το μητροπολιτικό κέντρο αντιστράτηγο Γρίβα παραμερίζοντας, με τον τρόπο αυτό, τον αρχιεπίσκοπο Μακάριο αλλά και τις ίδιες τις κυπριακές θέσεις. Συμμαχώντας με τον Μακάριο, ο Τσιριμώκος υποστήριζε ότι η Εθνοφρουρά θα έπρεπε να υπαχθεί οπωσδήποτε σε κυπριακή διοίκηση και, επειδή η γνώμη του ήταν διαμετρικά αντίθετη της επίσημης κυβερνητικής θέσης, παραιτήθηκε και συμπάρεσυρε σε παρόμοια απόφαση και δύο ακόμη βουλευτές. Παρά την κυβερνητική κρίση, όμως, ο Στεφανόπουλος δεν έπεσε, καθώς έπειτα από παρασκηνιακές συνεννοήσεις κατόρθωσε να πάρει τη μία ψήφο που χρειαζόταν για να κρατηθεί στην εξουσία από τον απόστρατο ναύαρχο Ι. Τούμπα.

κατά το τελευταίο διάστημα. Λίγο καιρό πριν, η σύσσωμη αντίδραση των Συνοδικών μητροπολιτών και πλήθους πιστών διαφόρων θρησκευτικών οργανώσεων στην απόπειρα της κυβέρνησης να ελέγξει-εξορθολογίσει τα οικονομικά της Εκκλησίας της Ελλάδος, προκαλούσε ένα σημαντικότατο ρήγμα στο κέλυφος της κυβέρνησης και εξέφραζε με σαφήνεια τη διάθεση περιχαράκωσης των ξεχωριστών συμφερόντων τού ισχυρού δακτύλου της συντήρησης, του Ιερατείου. Η ίδρυση, εξάλλου, το Μάιο του 1966 του 7^{ου} Επιτελικού Γραφείου του ΓΕΣ (“Ψυχολογικών επιχειρήσεων, Προπαγάνδας και Πολιτικής διαφωτίσεως”), επικεφαλής του οποίου ετέθη ο Γ. Παπαδόπουλος⁵⁵⁹, καταδεικνύει την ανάγκη των ανώτερων στελεχών του στρατεύματος να διατηρήσουν πάση θυσία τον κεκτημένο-προαιώνιο ρόλο τους και να προστατεύσουν, εντέλει, την έως τότε δυνατότητά τους να αναμειγνύονται στο πολιτικό μοίρασμα· ενώ, από την άλλη πλευρά (του ίδιου, όμως, νομίσματος), η άσκηση ετοιμότητας με το κωδικό όνομα “ΙΕΡΑΞ ΙΙ” που οργάνωνε ο πιστός στο βασιλιά κύκλος των ανώτατων αξιωματικών και που *«προέβλεπε την κατάληψη νευραλγικών κτιρίων και εγκαταστάσεων από το στρατό, τη σύλληψη στελεχών της κομμουνιστικής αριστεράς και ορισμένων “συνοδοιπόρων”»* αλλά και *«συγκεκριμένες αποστολές για τις μονάδες-κλειδιά»*⁵⁶⁰, καταμαρτυρούσε την ίδια ακριβώς αγωνία –με τη διαφορά, ίσως, της ανομολόγητης βεβαιότητας από τους τελευταίους ότι τα πράγματα είναι υπό τον δικό τους έλεγχο, την οποία δεν υποστήριζε ο κύκλος των ανώτερων αξιωματικών.

Το πλέον χαρακτηριστικό, όμως, (και, εντέλει, καθοριστικό) τεκμήριο της **επιθυμίας τής εγχώριας συντήρησης για συλλογική αυτοπροστασία** αποκαλύπτεται μέσα από τη μυστική συμφωνία της ΕΡΕ, της ΕΚ και του βασιλιά Κωνσταντίνου για το σχηματισμό υπηρεσιακής κυβέρνησης κοινής αποδοχής, η οποία –υποτίθεται- θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές⁵⁶¹. Καθώς πλέον έχουν γίνει γνωστά τα κίνητρα και οι επιδιώξεις του κάθε

⁵⁵⁹ Σ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 309.

⁵⁶⁰ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σσ. 258-259.

⁵⁶¹ Αναφερόμενος στο ιστορικό της μυστικής αυτής συμφωνίας, ο Παπαχελάς υποστηρίζει ότι εμπνευστής της ήταν ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος «είχε αρχίσει να σκέπτεται ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1966 πώς θα ερχόταν σε επικοινωνία με τον βασιλέα για να συμφωνήσουν σε μια μεθόδευση που θα έβγαζε τη χώρα από το αδιέξοδο». Για το λόγο αυτό, κάλεσε, στις 29 Σεπτεμβρίου, τον πρέσβη των ΗΠΑ Φίλιπς Τάλμποτ σε γεύμα στο Καστρί, στο οποίο επίσης παρακάθησε και ο γιος του Ανδρέας. Στόχος του πρώην πρωθυπουργού ήταν, όπως ισχυρίζεται ο Παπαχελάς, να αποτελέσει ο Τάλμποτ τον ενδιάμεσο κρίκο μεταξύ εκείνου και του Κωνσταντίνου, ώστε να επιτευχθεί η συνεννόηση και με τους υπόλοιπους και τελικά να πραγματοποιηθεί η συμφωνία. Λίγες εβδομάδες αργότερα, ο Κωνσταντίνος και ο Γ. Παπανδρέου συναντήθηκαν στο Τατόι και έπειτα ο τελευταίος συνάντησε τον Κανελλόπουλο (επίσης στο Τατόι) και στις 18 Δεκεμβρίου υπεγράφη μνημόνιο από τους δύο αρχηγούς, σύμφωνα με το οποίο ο βασιλιάς θα διόριζε υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον Παρασκευόπουλο, η οποία θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές. Όσον αφορά δε το ρόλο του Ανδρέα, ο Παπαχελάς ισχυρίζεται ότι εκείνος «ήταν ενήμερος για τα σχέδια του πατέρα του, αν και έδειξε να τα μαθαίνει στο γεύμα με τον Τάλμποτ στο Καστρί» και συμπληρώνει ότι στους αμερικανικούς κύκλους υπήρξε έντονη ανησυχία ότι ο Ανδρέας «θα τορπίλιζε τη συμφωνία, παρά το γεγονός ότι δεν είχε διατυπώσει αντιρρήσεις όταν ο πατέρας του την εξέθεσε στον Τάλμποτ στο γεύμα στο Καστρί, στις 29 Σεπτεμβρίου» . (Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σσ. 260,& 266-268). Ο ίδιος ο Ανδρέας

συμβαλλόμενου στη συμφωνία σε σχέση με το μέλλον της νέας αυτής κυβέρνησης (υπό την έννοια των προσωπικών επιδιώξεων παρά την όποια προ-συνεννόηση), αυτό που έχει αξία να σημειώσουμε είναι ότι μέσω της *αυτοπροαίρετης* αυτής πολιτικής αναδίπλωσης όλες οι εμπλεκόμενες πλευρές *πειθάρχησαν* σε έναν ξεκάθαρα συντηρητικό πολιτικό στόχο: στη διατήρηση της θέσης τους στο παγιωμένο πολιτειακό σκηνικό και στην πολιτική τους πάλι με τα όπλα που αυτό το πολιτικό σκηνικό τους προσέφερε δεκαετίες τώρα. Η παράταση ζωής, επομένως, στην κυβέρνηση Στεφανόπουλου, μια κυβέρνηση παραπαίουσα ανάμεσα στη συντήρηση και στην επίφαση λαϊκών κατευθύνσεων, δεν είχε κανένα απολύτως νόημα. Από τη στιγμή, μάλιστα, που οι νέες συγκυριακές διαπραγματεύσεις οδηγούσαν σε ένα πολύ πιο συμφέρον αποτέλεσμα: στην προμετωπίδα Παρασκευόπουλου, πίσω από την οποία όλες οι παλαιοκομματικές και εξουσιαστικές δυνάμεις ανανέωναν την παρεμβατικότητά τους.

Διότι, παρόλο που η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου έχει χαρακτηριστεί από κάποιους ως «*παρένθεση ομαλότητας*»⁵⁶², ο παρασκηνιακός τρόπος ανάδειξής της, η σύνθεσή της αλλά και τα ίδια τα γεγονότα, με τα οποία συνέδεσε τη βραχύβια παραμονή της στην εξουσία, χωρίς αμφιβολία τη χρωματίζουν ιδεολογικά ως μια *πολιτικά αδύναμη* και μάλλον *κατευθυνόμενη* στις κινήσεις και στις αποφάσεις της κυβέρνηση⁵⁶³. Κατά συνέπεια, η

Παπανδρέου, ωστόσο, υποστηρίζει ότι πληροφορήθηκε τις μυστικές συνεννοήσεις του πατέρα του με τον αρχηγό της ΕΡΕ και το βασιλιά τη νύχτα της 20^{ης} Δεκεμβρίου, λίγες ώρες, δηλαδή, προτού να ολοκληρωθούν. Γράφει σχετικά: «Ο γραμματέας μου επί του Τύπου Δημήτρης Μαρούδας με ζητούσε στο τηλέφωνο. “Αυτό που φοβόμασταν έγινε” [...]. “Ο Στεφανόπουλος πάει στο Παλάτι να υποβάλει την παραίτησή του. Φαίνεται πως ο Κανελλόπουλος και ο πατέρας σας έχουν συμφωνήσει με το βασιλιά εκ των προτέρων να δεχτούν τον Παρασκευόπουλο ως πρωθυπουργό μεταβατικής”». Σχετικά δε με το λόγο της συναίνεσής του (αλλά και της ομάδας των βουλευτών που ήσαν δίπλα του) στην υποστήριξη της νέας αυτής κυβέρνησης δηλώνει: «Τελικά συνυπογράψαμε μια δήλωση και τη δώσαμε στον Τύπο. Προς χάρη της ενότητας του κόμματος θα ψηφίζαμε την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου, διατηρώντας όμως όλες μας τις αρχικές επιφυλάξεις». (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Β΄, σσ. 317-318, 326 & 328). Σχετικά με το ζήτημα αυτό, αν γνώριζε, δηλαδή, ή όχι ο Ανδρέας, ο Λιναρδάτος είναι σαφής: «Ο Γ. Παπανδρέου έρχεται, κρυφά από τα στελέχη της Ε.Κ. και από τον ίδιο το γιό του, σε επαφή με το βασιλιά σε μία προσπάθεια να βρεθεί τρόπος για να αποκατασταθεί η δημοκρατική τάξη και να προχωρήσει η χώρα σε εκλογές» (βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 376).

⁵⁶² Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 277.

⁵⁶³ Δυστυχώς, η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου δεν έχει καταγραφεί στις ιστορικές σελίδες ως κυβέρνηση ουσιαστικής φροντίδας προς το λαό και τα συμφέροντά του, αλλά ως μια βραχύβια περίοδος διακυβέρνησης με τα πραγματικά κέντρα λήψης αποφάσεων έξω και πέρα από αυτή. Προς επίρρωση αυτών, αξίζει να αναφέρουμε ότι προτού καν λάβει ψήφο εμπιστοσύνης στη Βουλή, η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου συγκάλεσε το Ανώτατο Συμβούλιο Εθνικής Άμυνας, με απόφαση του οποίου προήχθησαν (κατ’ εκλογή) αρκετοί ανώτατοι αξιωματικοί και εν συνεχεία έλαβαν σημαντικότερες θέσεις στο στράτευμα. Επίσης, μεταξύ άλλων η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου έχει συνδεθεί με τη συνέχιση της δίκης του ΑΣΠΙΔΑ και την άρνησης αμνήστευσης των πρωταιτίων (σε περίπτωση που όντως υπήρχαν), με την αποστράτευση του αρχηγού ΓΕΕΘΑ στρατηγού Κ. Τσολάκα, ο οποίος είχε καταγγείλει στη δίκη του ΑΣΠΙΔΑ ως σκευωρούς και προβοκάτορες όλους εκείνους, οι οποίοι κατασκεύασαν την υπόθεση· αλλά και με την ψήφιση του νομοσχεδίου για την απλή αναλογική και την παύση της ισχύος της ενισχυμένης αναλογικής που σε κάθε περίπτωση θα εξυπηρετούσε εκλογικά την ΕΚ. Κυρίως, όμως, φάνηκε ότι δεν ήταν στα σχέδιά της να οδηγήσει τη χώρα σε ελεύθερες εκλογές, όπως είχε υποσχεθεί. (Δες, Σπ.

παρουσίαση των προγραμματικών της δηλώσεων στη Βουλή μόνο άνευ ουσιαστικού περιεχομένου θα μπορούσε να θεωρηθεί, κατά τον ίδιο τρόπο που τουλάχιστον επίπλαστη ήταν και η σταθερότητα που εγγυόταν η εμφάνιση του ίδιου του Γ. Παπανδρέου στο έδρανο του αρχηγού της ΕΚ έπειτα από 17μηνη εθελούσια απουσία του. Το πλέον επικίνδυνο, όμως, αυτή τη φορά ήταν ότι ο **νέος πολιτικός συμβιβασμός**, πίσω από τους τύπους και την πολιτική ορθότητα, έκρυβε όχι απλώς δύο κομματικά αντίπαλα στρατόπεδα με αποσιωπημένες τις ιδεολογικές τους περιχαράκωσεις, αλλά πρωτίστως μια επανασυγκόλληση των παραδοσιακών εξουσιαστικών δυνάμεων στη βάση μιας *προσποίησης* πως μια τέτοιου είδους πολιτική λύση θα μπορούσε πράγματι να πετύχει. Κι ενώ όλοι ήξεραν (τόσο αυτοί που πήραν την πολιτική απόφαση της συγχώνευσης, όσο και εκείνοι που ήσαν απλώς οι θεατές της) ότι ήταν αδύνατο να μπορέσουν με τέτοια ευκολία να γεφυρωθούν οι σημαντικές και μακροχρόνιες διαφορές των συμβαλλόμενων πλευρών, εντούτοις όλοι ανεξαιρέτως, και παρά τις ριζικά διαφέρουσες απόψεις τους⁵⁶⁴, προσδοκούσαν κάτι σημαντικό μέσα από αυτή την ένωση κάτω από την ίδια κυβερνητική ομπρέλα.

Η επεισοδιακή, ωστόσο, συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής ολομέλειας της 29^{ης} Μαρτίου 1967, κατά την οποία βουλευτές της ΕΚ πρότειναν τροπολογία του εκλογικού νομοσχεδίου που *«προέβλεπε ότι τα μέλη της Βουλής που θα διαλυόταν θα απολάμβαναν ασυλίας κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου»*⁵⁶⁵, απέδειξε ότι ήταν τουλάχιστον ουτοπική η πίστη στην πιθανότητα επιτυχίας μιας κυβέρνησης ανάλογου χαρακτήρα. Μέσα σε κλίμα αντεγκλήσεων και πατριωτικής έξαρσης από κάθε πλευρά, το σύνθημα του

Λιναρδάτος, *ό.π.*, σσ. 392, 394, 396-398 & 415). Παρόμοια, εξάλλου, είναι και η θέση του Σβορώνου, σύμφωνα με τον οποίο η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου ήταν ένας «τελευταίος “κοινοβουλευτικός” ελιγμός, που απέβλεπε να εξασθενήσει, με τη μεταβολή του εκλογικού νόμου και με τον εκφοβισμό, τις πιθανότητες επιτυχίας του Κέντρου στις σχεδιαζόμενες εκλογές»· αλλά «και να εξουδετερώσει τη ριζοσπαστικότερη ομάδα του με την παραπομπή στα δικαστήρια του ηγέτη της Ανδρέα Παπανδρέου για την υπόθεση του ΑΣΠΙΔΑ». (Ν. Σβορώνος, *ό.π.*, σσ. 151-152).

⁵⁶⁴ Αναφέρει σχετικά ο Α. Παπανδρέου: «Την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου αποτελούσαν ασημαντοι, αφανείς άνθρωποι με σκοτεινό παρελθόν, που προέρχονταν από τους κύκλους του Παλατιού και της οικονομικής ολιγαρχίας, το δημοσιοϋπαλληλικό κλάδο και το δικαστικό σώμα». (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 329).

⁵⁶⁵ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 295. Ο στόχος αυτής της τροπολογίας ήταν, όπως αναφέρει στη συνέχεια, η προστασία του Ανδρέα Παπανδρέου, πάνω από το κεφάλι του οποίου κρεμόταν η δαμόκλειος σπάθη της σύλληψής του για την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ. Να προστεθεί εδώ ότι το άρθρο 63 του Συντάγματος του 1952 απαγόρευε την προσωπική κράτηση βουλευτή για τέσσερις εβδομάδες μετά τη λήξη της βουλευτικής περιόδου και χωρίς τη άδεια της Βουλής. Ωστόσο, επειδή τη συγκεκριμένη περίοδο υπήρχαν σοβαρές υπόνοιες ότι, προκειμένου να γίνει η σύλληψη του Ανδρέα Παπανδρέου, θα μπορούσε να παραταθεί τεχνηέντως και πέραν του προβλεπόμενου διαστήματος η προεκλογική περίοδος, οι βουλευτές της ΕΚ ζήτησαν την επέκταση της βουλευτικής ασυλίας έως την οριστικοποίηση των εκλογικών αποτελεσμάτων.

πολιτικού ασυμβίβαστου έδωσε αρχικά ο αρχηγός της ΕΡΕ Π. Κανελλόπουλος⁵⁶⁶, ενώ, με τον τρόπο που εξελίχθηκαν τα πράγματα, ο Γ. Παπανδρέου απέσυρε την υποστήριξή του στην κυβέρνηση δείχνοντας ουσιαστικά στον Παρασκευόπουλο τη έξοδο από την εξουσία. Τελικά, το οριστικό χτύπημα στην κυβέρνηση Παρασκευόπουλου έδωσε ο ίδιος ο βασιλιάς τέσσερις ημέρες αργότερα (3 Απριλίου) αναθέτοντας στον αρχηγό της ΕΡΕ το σχηματισμό νέας κυβέρνησης –και, ταυτοχρόνως, εγκαινιάζοντας την τελευταία περίοδο της κοινοβουλευτικής αναρχίας.

Η πρόταση του Κανελλόπουλου «να καταστεί “ντε φάκτο δικτάτορας”, αν διαφαινόταν ότι η ΕΚ θα κέρδιζε τις εκλογές»⁵⁶⁷, ως ένα βαθμό ερχόταν σε συμφωνία με τις πεποιθήσεις του Κωνσταντίνου –του οποίου, όμως, οι παρασκηνιακές κινήσεις είχαν ως στόχο τη δική του αρχηγία στο σχεδιαζόμενο πραξικόπημα των πιστών του στρατηγών. Το αγωνιώδες μήνυμά του προς τον Αμερικανό πρέσβη Τάλμποτ, σχετικά με το «εάν θα μπορούσε να υπολογίζει στη βοήθεια των ΗΠΑ σε περίπτωση που αναγκαζόταν να προχωρήσει στην εκτροπή»⁵⁶⁸, δεν είχε, βεβαίως, την ανταπόκριση που ο ίδιος ο μονάρχης πίστευε ότι θα είχε από την άλλη πλευρά. Έστω κι εκείνη, όμως, η σιβυλλική απάντηση ότι η αντίδραση της Ουάσιγκτον «θα εξηρτάτο από τις συνθήκες υπό τις οποίες θα εκδηλωνόταν η κοινοβουλευτική εκτροπή»⁵⁶⁹ ήταν για τον βασιλιά (και τον κύκλο του) σημαντικά ικανοποιητική και πάντως όχι αποτρεπτική. Για το λόγο αυτό, κατά τη γνώμη μας, την τελευταία αυτή περίοδο της βασιλευόμενης δημοκρατίας δεν είχαν καμιά χειροπιαστή αξία οι διαβεβαιώσεις σταθερότητας της “νόμιμης” κυβέρνησης του Κανελλόπουλου⁵⁷⁰, όσο είχαν αξία οι ίδιες οι πράξεις στα μετόπισθεν της εξουσίας, των οποίων προτεραιότητα ήταν να τεθούν οι δημοκρατικές αρχές υπό τον έλεγχο των εμπνευστών τους.

Το κλίμα αναταραχής από τις πρόσφατες συγκεντρώσεις και συγκρούσεις των φοιτητικών συλλόγων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, αλλά και οι συμπλοκές των απεργών

⁵⁶⁶ Θεωρώντας την εν λόγω τροπολογία αντισυνταγματική, ο αρχηγός της ΕΡΕ όχι μόνον απέρριπτε τη συζήτηση γύρω από το θέμα που έθεταν οι βουλευτές της ΕΚ, αλλά και τη λογική μιας ψηφοφορίας για το εκλογικό νομοσχέδιο στο σύνολό του. Με το να δηλώνει, μάλιστα, το ίδιο βράδυ ότι θεωρεί «την κυβέρνηση δυναμένη να υπάρξει, μόνον εάν συμφωνήσει με την άποψίν μου» (Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 417), οπωσδήποτε ήταν εκείνος που έθετε πρώτος το θέμα του πολιτικού ασυμβίβαστου, αλλά και εκείνος που προκάλεσε την έξαλλη αντίδραση της άλλης πλευράς. Πιθανότατα, βεβαίως, η στάση του αυτή να είχε ως στόχο την ικανοποίηση των σκληροπυρηνικών της παράταξής του, οι οποίοι ανέκαθεν τον κατηγορούσαν για μετριοπαθή στάση έναντι της ΕΚ, ή απλώς του μέσου δεξιού ψηφοφόρου, ο οποίος «τον θεωρούσε έναν αριστοκράτη του πνεύματος, εντελώς ακατάλληλο για τη διεκπεραίωση της τρέχουσας πολιτικής, όπως αυτός την αντιλαμβανόταν». (Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία του...*, σ. 41).

⁵⁶⁷ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 299.

⁵⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 296.

⁵⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 298.

⁵⁷⁰ Με ραδιοφωνικό μήνυμά του ο Π. Κανελλόπουλος καλούσε τους Έλληνες να προετοιμαστούν για το εκλογικό τους καθήκον και τους διαβεβαίωνε ότι εμπρός τους ανοιγόταν «η θετική ελπίς ομαλής εξελίξεως του εθνικού μας βίου». (Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 427).

οικοδόμων με την αστυνομία και τους παρακρατικούς ήταν μιας πρώτης τάξης ευκαιρία για το διπλό παρασκηνιακό παιχνίδι του στρατού -με τον κοινό, ωστόσο, στόχο: την κοινοβουλευτική εκτροπή. **Πληροφορίες για προετοιμαζόμενο κομμουνιστικό κίνημα**, οι οποίες διαδίδονταν από τον πυρήνα του στρατεύματος με υπομνήματα και εμπιστευτικά έγγραφα προς πάσα κατεύθυνση και που καταδεικνύουν την ανοχή της πολιτικής ηγεσίας και αυτού ακόμη του ανώτατου άρχοντα στον υπέρ της Δεξιάς κομματικό ρόλο των στρατιωτικών, είχαν ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση από την πιθανότητα των εκλογών· ενώ, χωρίς αμφιβολία, *αποπροσανατόλιζαν* τους πάντες από τα πραγματικά κέντρα λήψης αποφάσεων και δράσης.

Μερίδιο ευθύνης για την κατάσταση αυτή είχε το εξουσιαστικό πλέγμα στο σύνολό του: ο αρχηγός της ΕΡΕ και πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος, διότι δεν τόλμησε να εκφράσει στο δημόσιο λόγο του τις πραγματικές πεποιθήσεις του για την αλλοπρόσαλλη αυτή κατάσταση, κατά τον τρόπο που το έκανε κατ' ιδίαν ή εκ των υστέρων⁵⁷¹. ο Γ. Παπανδρέου, διότι δεν ήθελε να παραδεχθεί ότι το πλέγμα συμφερόντων που τον αντιμαχόταν είχε τη δυνατότητα και τα μέσα να επιβάλλει τα σχέδιά του και διότι, παρά την πολιτική οξυδέρκειά του, εξακολουθούσε να διαχειρίζεται τα γεγονότα με ρητορικό τρόπο⁵⁷². ο βασιλιάς, επειδή υπεράνω της πίστης του στις αρχές της βασιλευόμενης δημοκρατίας φάνηκε ότι ήταν μάλλον η οποιασδήποτε μορφής εξουσιαστική θέση, ακόμη και δικτατορικού χαρακτήρα, ώστε κινητοποιήθηκε (ή πείστηκε να κινητοποιηθεί) για την εφαρμογή καθεστώτος “εκτάκτου ανάγκης”. ο αρχηγός των Προοδευτικών Σπ. Μαρκεζίνης, ο οποίος είχε ήδη εκφράσει στους εκπροσώπους του Τύπου τους φόβους του για πιθανή εκτροπή, αλλά, εντέλει, προτίμησε να διαμαρτυρηθεί (κυρίως για το ότι δεν πραγματοποιήθηκαν τα σχέδιά του για κυβέρνηση “εθνικού μετώπου” υπό τον

⁵⁷¹ Σε επιστολή του προς τον Κ. Καραμανλή στο Παρίσι, το Μάρτη του '67, αναφερόμενος στις προβοκατόρικες, όπως αποδείχτηκε αργότερα, βομβιστικές επιθέσεις στην Αθήνα και αλλού σχολιάζει: «Οι παράγοντες που επιθυμούν ανωμαλία και εκτροπή, επιχειρούν συστηματικά να εκφοβίσουν τον Βασιλέα. Του δίδουν στοιχεία εσφαλμένα. Του παρουσιάζουν τα πράγματα σκοτεινά». Και λίγο πιο κάτω: Είμαι βέβαιος –υπερβέβαιος– ότι οι βόμβαι των τελευταίων δέκα ημερών είναι έργον ηλιθίων εγκεφάλων της ιδικής μας παρατάξεως. Αριστεροί και Κεντρώοι ουδέν συμφέρον είχαν να ενεργήσουν κατ' αυτόν τον τρόπον» (Σπ. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 412). Ξεκινώντας, εξάλλου, από τη διαπίστωση ότι η κρίση εκπροσώπησης στο εσωτερικό της ΕΡΕ την περίοδο αυτή πήρε τη μορφή της κρίσης της ηγεσίας της, ο Χαραλάμπης θα υποστηρίξει για τον Π. Κανελλόπουλο ότι «δεν μπόρεσε ποτέ να επιβάλει τον αρχηγικό του ρόλο μετά την αποχώρηση του Κ. Καραμανλή»· ενώ θα συμπληρώσει ότι στην ουσία η μοναρχία ήταν εκείνη που ανέλαβε χρέη υπερασπιστή της Δεξιάς «ισχυροποιώντας τους αντιδραστικούς πυρήνες γύρω από τον Πιπινέλη π.χ. που ήσαν αντίθετοι προς την ηγεσία του κόμματος». (βλ. Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 241).

⁵⁷² Παραμονές του πραξικοπήματος, σε συνάντησή του με τον Τάλμποτ, ο Γ. Παπανδρέου φέρεται να είπει: «Αν χρησιμοποιηθεί βία, θα υπάρξει αντίσταση· κανείς δεν μπορεί να προβλέψει πώς θα αντιδράσει ο λαός. Μπορεί να σημειωθεί επανάσταση και σίγουρα δεν θα είμαι εγώ ο αρχηγός της». (Αλ. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 310).

Καραμανλή) με το να απόσχει από τις σχεδιαζόμενες εκλογές του Μαΐου· η ΕΔΑ, διότι, παρότι νομιμοποιημένος κομματικός φορέας του αριστερού λόγου, δεν μπόρεσε να λειτουργήσει ως κάτοπτρο της ριζοσπαστικής διάθεσης των οπαδών της και να υπερβεί την ποδηγέτησή της από τον συχνά μονολιθικό εντολέα της εκτός Ελλάδας, με αποτέλεσμα να τη χαρακτηρίζει «πολιτική βραδύτητα» καθώς και «αδυναμία χάραξης μιας σαφούς εναλλακτικής στρατηγικής πρότασης απέναντι στην κρίση εκπροσώπησης του όλου μετεμφυλιακού συστήματος οργάνωσης της αστικής εξουσίας»⁵⁷³. ο στρατός, επειδή ως «κεντρικός μηχανισμός της αναπαραγωγής της πολιτικής εξουσίας»⁵⁷⁴ κατόρθωσε με ευκολία (ήδη από το τέλος του Β' Παγκοσμίου) να υποσκελίζει διαρκώς το διά της εκλογικής διαδικασίας νομιμοποιημένο πλέγμα των επίσημων φορέων της εξουσίας αυτής, των πολιτικών, και, τελικά, αποτελούσε ολοένα και πιο πολύ «το πραγματικό μέσο επιβολής της ταξικής εξουσίας»⁵⁷⁵. το σύνολο του συντηρητικού Τύπου, διότι μετά τον Εμφύλιο επανέκαμψε με περισσότερο ακόμη ζήλο στην υπεράσπιση της αναμφισβήτητης ορθότητας του δεξιού λόγου και συντονίστηκε εκ νέου με το πνεύμα της «δηλωτικής του πατριωτικού αντικομμουνισμού» εθνοφοροσύνης, που, ως «ταυτότητα», ήταν «ικανή να προσδώσει σε όσους την κατείχαν σταθερό προσανατολισμό, αίσθημα ασφάλειας και πίστη στην προοπτική του έθνους σε έναν ελεύθερο κόσμο»⁵⁷⁶. αλλά και η συντριπτική πλειοψηφία του λαού, επειδή κατά το τελευταίο αυτό διάστημα, που ο κοινοβουλευτισμός απομακρυνόταν ολοένα και περισσότερο από τις αρχές της πραγματικής δημοκρατίας, εξακολουθούσε να προσδιορίζει την πολιτική της ταυτότητα με κριτήριο τη δεδομένη συνθήκη του αστικού δικομματισμού –είτε, δηλαδή, ως υπερβάλλουσα διεκδικητική ορμή με στόχο την περαιτέρω φιλελευθεροποίηση της ελληνικής κοινωνίας διαμέσου της ανατροπής του συλλήβδην “κακού” κομματικού αντιπάλου, είτε ως ακόμη μεγαλύτερη

⁵⁷³ Α. Ρήγος, «Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία», στο: *Η Δικτατορία 1967-1974, Πολιτικές πρακτικές – ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Β' έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 251.

⁵⁷⁴ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 227.

⁵⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 226.

⁵⁷⁶ Δ. Παπαδημητρίου, *ό.π.*, σσ. 209 & 222. Η ίδια, εξάλλου, παραθέτει απόψεις του Δεξιού Τύπου, με τις οποίες γινόταν απόπειρα να δικαιολογηθεί και να νομιμοποιηθεί η κατοπινή επέμβαση του “Εθνικού Στρατού”. Όπως, για παράδειγμα, ότι ο τελευταίος «απεσόβησε την συμφοράν» (*Ελεύθερος Κόσμος*, 25-4-1967), ή ότι αυτό συνέβη ως διορθωτική, τρόπον τινά, κίνηση, επειδή τα τελευταία χρόνια ο κίνδυνος «αριστεροκομμουνιστικής επανάστασεως» είχε καταστεί απειλητικός (*Εθνικός Κήρυξ*, 30-4-1967). Το μερίδιο ευθύνης του Τύπου για το χουντικό πραξικόπημα καταδεικνύει και ένα άρθρο-σχόλιο από την *Καθημερινή* (23-2-1967), το οποίο παραθέτει στο βιβλίο του ο Α. Παπανδρέου και στο οποίο, μεταξύ άλλων, αναφέρονται τα ακόλουθα: «Σημασίαν έχει, ότι εάν, *ο μη γένοιτο*, η Ένωσης Κέντρου έλθει πρώτον κόμμα ή ομού μετά της ΕΔΑ καταλάβη την θέσιν της πλειοψηφούσης παρατάξεως, τότε, κατ' αυτήν την νύκτα των εκλογών, τα δύο “λαοκρατικά” κόμματα κινητοποιούντα τον επαναστατικόν μηχανισμόν της ΕΔΑ και δημιουργούντα υπό την προστασίαν των λαοκρατικής εκδηλώσεις, *θα καταλύσουν το πολίτευμα* και θα γίνουν κύριοι της Κυβερνήσεως ή μάλλον της εξουσίας, *θα χρειασθή δε να εκβληθούν* εξ αυτής *διά της δυνάμεως του Στρατού*[...].» (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 348. Οι υπογραμμίσεις του ίδιου).

αναδίπλωση στο συντηρητικό κομματικό περιβάλλον, προκειμένου, στην περίπτωση αυτή, να εξοντωθεί ως αδαής ή ανατροπέας ο αντίπαλος του εθνισμού.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, και ανεξάρτητα από το ποσοστό ευθύνης του κάθε παράγοντα είτε αφ' εαυτού είτε σε σχέση με ορισμένους (ή και όλους τους υπόλοιπους) παράγοντες, το βέβαιο είναι ότι η χώρα βρισκόταν πια ένα βήμα πριν από την οριστική – κοινοβουλευτική αλλά και πολιτική- απορρύθμιση. Η σύσκεψη των αναμενόντων το τελικό σύνθημα του Κωνσταντίνου στρατηγών ακριβώς μία ημέρα πριν το πραξικόπημα (20 Απριλίου), αλλά και το γεγονός ότι «ο σταθμός της CIA ήταν ενήμερος για τη σύσκεψη»⁵⁷⁷ αυτή και τηρούσε, απλώς, στάση αναμονής, επιβεβαιώνει εύγλωττα την πραγματικότητα που περιγράφουμε. Η απόφαση, επομένως, της συνωμοτικής ομάδας του Γ. Παπαδόπουλου για την εφαρμογή του σχεδίου “ΙΕΡΑΞ II συν 20%”⁵⁷⁸, κατά έναν τρόπο έβγαζε κάθε πλευρά από το διλημματικό περιβάλλον της. Ταυτόχρονα, όμως, με το να εγκαθιδρύει ένα ιδιότυπο αντι-κοινοβουλευτικό καθεστώς στρατιωτικού-αναγκαστικού χαρακτήρα, κατέλυε ακόμη και το ελάχιστο εναπομείναν ίχνος αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

⁵⁷⁷ Αλ. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 313.

⁵⁷⁸ Έτσι το αναφέρει ο Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 313. Επρόκειτο, κατ' ουσία, για το απόρρητο σχέδιο δράσης του ΓΕΣ με το κωδικό όνομα “Προμηθεύς”, το οποίο είχε φτιαχτεί στο πλαίσιο των ΝΑΤΟϊκών αμυντικών αναγκών για την περίπτωση κομμουνιστικού κινδύνου. Όπως αναφέρεται σε επιστολή που έλαβε ο Α. Παπανδρέου από δυσαρεστημένο μέλος της χούντας «πολλοί διοικηταί μονάδων επίστευσαν ότι πρόκειται περί διαταγής του Αρχηγού του ΓΕΣ και τούτου ένεκα τας πρώτας ώρας εφήρμοσαν τούτο αδιαμαρτυρήτως». (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Β', σ. 358).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Εκπαίδευση και χειραγωγή υπό την αιγίδα του ανατέλλοντος Στρατού

5.1 Το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου και οι συγκυρίες της νομιμοποίησής του

Με δεδομένο ότι τα γεγονότα των πρώτων ωρών της επιβολής του καθεστώτος “εκτάκτου ανάγκης” (καταλήψεις κυβερνητικών και άλλων σημαντικών κτηρίων, συλλήψεις πολιτικών και στρατιωτικών παραγόντων, καθώς και άλλων προσωπικοτήτων “διαγνωσμένου αντεθνικού φρονήματος”, διάλυση του Κοινοβουλίου, απαγόρευση της κυκλοφορίας, διακοπή μαθημάτων, “πάγωμα” των καταθέσεων κ.α.) είναι λίγο-πολύ γνωστά και, ως ένα σημείο, πέρα από τους στόχους της παρούσας μελέτης, κρίνουμε χρησιμότερο να επικεντρωθούμε στην ανάλυση των εξής σημείων: πρωτίστως, στο *γιατί* το εν λόγω καθεστώς **πέτυχε αμέσως**, αν όχι τη νομιμοποίησή του, τουλάχιστον την επίφαση της νομιμότητας που αναζητούσε· και δευτερευόντως, στο *ποιοι* ήσαν οι πολιτικοί, οι ιδεολογικοί και οι ευρύτερα κοινωνικοί του στόχοι (υπό την έννοια του προγράμματος ή των σχεδίων δράσης του) σε συνάφεια –στο βαθμό που της αναλογεί κάθε φορά– με την εκπαίδευση και τη φιλοσοφία της παιδείας του εν γένει. Έτσι, μέσα από τη σύζευξη των απαντήσεων, θα μπορέσουμε εντέλει να συνθέσουμε ολόκληρο το διάγραμμα της πολιτικής για την εκπαίδευση, όπως αυτή ξετυλίγεται στο εύρος της δεκαετίας του ’60, αλλά και να καταλήξουμε σε ευρύτερα συμπεράσματα για την πρόοδο ή την οπισθοχώρηση των σχετικών ζητημάτων από καιρού εις καιρόν.

Προκειμένου, ωστόσο, να οδηγηθούμε σε μια ολοκληρωμένη απάντηση αναφορικά προς τους λόγους της άμεσης νομιμοποίησης του καθεστώτος της 21^{ης} Απριλίου, θα ήταν, κατά τη γνώμη μας, τεχνικά ωφελιμότερο να ξεκινήσουμε από την αδιαμφισβήτητη διαπίστωση ότι στις κατηγορικές προϋποθέσεις νομιμοποίησης του *οποιοιδήποτε* κοινωνικοπολιτικού συστήματος υπονοείται η *συμμετοχική δράση* δύο παραμέτρων: του λαού, ως του συνόλου του πληθυσμού υπό τον οποίο αλλά και επί του οποίου *καθίσταται* ένα σύστημα· καθώς και των λοιπών (παράπλευρων ή, απλώς, υπαρκτών προς το κεντρικό κάθε φορά σύστημα) εξουσιαστικών παραγόντων. Για το υπό αναζήτηση νομιμοποιητικής ισχύος καθεστώς, η **συναίνεση των δύο αυτών παραγόντων (λαού και συν-εξουσιαστών)** επί του *είδους* και του *χαρακτήρα* του αποτελεί συνθήκη εξαιρετικής σημασίας, διότι μέσω αυτής αφενός επιτυγχάνει την εγκατάστασή του στο διευθυντήριο ενός κράτους (ή, απλούστερα, *γίνεται* κράτος) και αφετέρου περιορίζει δραστικά (μολονότι

δεν εκμηδενίζει) τις πιθανότητες εσωτερικής ανταρσίας ή, τέλος πάντων, τις περιπτώσεις ανεξέλεγκτων δράσεων που ενδεχομένως μπορεί να αποβούν μοιραίες για το ίδιο. Μολονότι, όμως, η συναίνεση των μερών-παραγόντων που το περιβάλλουν αποτελεί απαραίτητο όρο για την τελική επικράτηση ενός καθεστώτος, εντούτοις δεν συνιστά κιόλας μια ξεκάθαρη συνδήλωση υπακοής σε όλα ανεξαιρέτως τα σχέδιά του και, επιπλέον, δεν προϋποθέτει το *αμετάκλητο* για τους παράγοντες που την αποφασίζουν. Αυτό, στην ουσία, σημαίνει ότι οποτεδήποτε ο ένας εκ των δύο συμβαλλομένων (σχηματικά δύο, διότι σε κάθε περίπτωση πρόκειται για περισσότερους) θεωρήσει ότι δεν τηρούνται οι όροι του “συμβολαίου” που σύναψε με την κατεστημένη αρχή, έχει τη δυνατότητα της αντίρρησης και, αμέσως μετά, της απόσυρσης της υποστηρικτικής-εγγυητικής του στάσης. Πρακτικά, έπειτα από ένα τέτοιο γεγονός έχουμε τον κλυδωνισμό και ενίοτε και την πτώση της πολιτικοκοινωνικής αρχής, η οποία στις μεν περιπτώσεις της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας συνεπάγεται μία νέα εκλογική δοκιμασία· ενώ στις περιπτώσεις καθεστώτων στυγνού απολυταρχικού χαρακτήρα οδηγεί (αφού φυσικά, εξαντληθούν όλα τα μέσα ωμής βίας, στην οποία καταφεύγει η εξουσία, ώστε να διατηρηθεί στο χρόνο) στην ανατροπή τους και, εν συνεχεία, σε διαδικασίες επανόδου στη νομιμότητα.

Το στοιχείο-κλειδί για την κατανόηση της λειτουργίας του μηχανισμού ανατροπής των καθεστώτων (και της μιας και της άλλης μορφής) δεν είναι, απλώς, αυτή καθαυτή η *βούληση* της δράσης, η οποία καταργεί -ως ανώφελη πλέον- τη συναίνεση των υποκειμένων· όσο, κατά την άποψή μας, το *γιατί υπάρχει ή δεν υπάρχει η βούληση* αυτή στα υποκείμενα και, προεκτείνοντας τη σκέψη μας, το σύνολο των *επιπτώσεων* από την ύπαρξη ή την ανυπαρξία της. Το σχήμα αυτό δεν αναιρεί, φυσικά, τη σημασία της βούλησης για την κατάλυση ή όχι των καθεστώτων διαμέσου της απόσυρσης της συναίνεσης των υποκειμένων, διότι αυτή ακριβώς είναι που, ως κυρίαρχη αιτία, καταργεί, εντέλει, τις “προβληματικές” πολιτικοκοινωνικές αρχές. Αυτό που προσφέρει είναι μάλλον μια οπτική γωνία πίσω από το προφανές, με τη βοήθεια της οποίας μπορούμε να αντιληφθούμε τον εν γένει αλλά και τον ειδικότερο ρόλο των υποκειμένων στην κατασκευή ή στην ανοχή μιας πολιτικοκοινωνικής εξουσίας, καθώς και το είδος των προσδοκιών που τα υποκείμενα, ως πολίτες πλέον, αναπτύσσουν για την ίδια τους την εξουσία.

Υπό το πρίσμα αυτό, είναι, επομένως, άκρως διαφωτιστική η διαπίστωση του Μαρξ για τη διαχρονική πλάνη των ανθρώπων σχετικά με το ρόλο τους στις εκάστοτε κοινωνικές και πολιτειακές συγκροτήσεις: *«Οι άνθρωποι κάνουν την ίδια τους την ιστορία, δεν την κάνουν*

όμως κάτω από ελεύθερες συνθήκες που διάλεξαν μόνοι τους, αλλά κάτω από τις δεδομένες και κληρονομημένες συνθήκες με τις οποίες βρίσκονται άμεσα αντιμέτωποι»⁵⁷⁹. Διότι πίσω από τη διατύπωση αυτή βρίσκεται η απάντηση όχι μόνο για τους λόγους, για τους οποίους, εντέλει, τα κοινωνικά υποκείμενα διαμορφώνουν τη βούληση της δράσης ως βούληση της άρνησης ενός καθεστώτος, αλλά κυρίως για το είδος της άρνησης-αντιπολίτευσης, την οποία αποφασίζουν: χλιαρή ή δυναμική, έμμεση ή άμεση, στιγμιαία ή διαρκή. Επισημαίνονται, δηλαδή, τα προσκόμματα που αναπτύσσονται εντός και εν αγνοία του υποκειμένου στην πορεία του προς την αναγνώριση του εαυτού του ως κοινωνικού-συλλογικού όντος, η ύπαρξη των οποίων επεξηγεί τις εκ των προτέρων περιορισμένες δυνατότητες των επιλογών του σε γενικότερο όσο και στο ειδικότερο επίπεδο που εξετάζουμε. Υπό αυτήν, επομένως, την έννοια, η «έκπληξη και η παντελής έλλειψη αντίστασης ή αντίδρασης στην επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας»⁵⁸⁰, αλλά και η «αδράνεια του μέγιστου ποσοστού του παλιού αστικού κόσμου»⁵⁸¹ στο καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου, υπονοούν αυτό ακριβώς το υπόβαθρο **περιορισμένης ελευθερίας** στις επιλογές των κοινωνικών υποκειμένων -όχι απλώς ως κάτι που συμβαίνει πάντοτε στον ιστορικό ρου, αλλά και ως πραγματικότητα ξεκάθαρα ταιριαστή με τις δεδομένες ιστορικές συνθήκες: «Οι κυριαρχούμενες τάξεις ήταν ιδεολογικά δέσμιες της κοινοβουλευτικής νομιμότητας και της κομματικής διαμάχης»⁵⁸².

Αυτό, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι η αδράνεια του λαού απέναντι στο καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου συνδέεται απόλυτα με τον ιδεολογικό εγκλωβισμό του στο κοινοβουλευτικό (έστω και με τη νόθα εκείνη όψη που είχε την τελευταία διετία) αντιπροσωπευτικό σύστημα και ότι, εντέλει, η συναίνεσή των κυριαρχούμενων τάξεων προς τους συνταγματάρχες ήταν το “φυσικό”-αναμενόμενο επακόλουθο της αδυναμίας τους να βρουν τρόπους αντίδρασης σ’ **ένα μη αναγνωρίσιμο καθεστώς**. Οι κυριαρχούμενες, δηλαδή, τάξεις, καθώς ήσαν ιδεολογικά και πολιτικά δέσμιες της γνώριμης αστικής νομιμότητας, δεν ήξεραν **πώς** να αντιδράσουν στην πρωτόγνωρη εκείνη «**αστική ανομία**»⁵⁸³. δεδομένου ότι οι προηγούμενες ζυμώσεις τους με τις συνθήκες της πραγματικότητας όσο και τα συμπεράσματα που αποκόμισαν μέσα από τη βιωματική προσέγγιση αυτής της πραγματικότητας, τις οδηγούσαν και πάλι στη μόνη

⁵⁷⁹ K. Marx, *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, Surveys from Exile, Harmondsworth 1973, σ. 146, αναφ. στο: Π. Λέκκας, *ό.π.*, σ. 20.

⁵⁸⁰ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 242.

⁵⁸¹ Α. Ρήγος, *ό.π.*, σ. 236.

⁵⁸² Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 245.

⁵⁸³ Στο ίδιο, σ. 244

ιδεολογικοπολιτική αλήθεια που μπορούσαν να κατανοήσουν: στην ίδια την αστική νομιμότητα.

Το ειδικό, επομένως, βάρος του βιώματος και της συνήθειας, ως λανθανουσών συνιστωσών της αντίληψης της πολιτικής και πολιτειακής πραγματικότητας από πλευράς κοινωνικών υποκειμένων, είναι αδιαμφισβήτητο. Ωστόσο, κάθε απόπειρα αιτιολόγησης της αδράνειας των τότε πολιτών απέναντι στο καθεστώς της χούντας με μοναδικά κριτήρια το βίωμα ή τη συνήθειά τους είναι τουλάχιστον ανεπαρκής. Διότι δε λαμβάνει υπόψη της την καθοριστική συμβολή τού –σε σημαντικό βαθμό, αυτονόητου– συναισθήματος του *φόβου* απέναντι σε καθεστώτα ανάλογης μορφής. Δεν συνυπολογίζει, δηλαδή, την αίσθηση του κινδύνου που νιώθουν οι πολίτες απέναντι στις απαγορεύσεις και την αυστηρότητα αυτών των καθεστώτων· η οποία παίρνει τη μορφή της «έντονης ανησυχίας του ατόμου για την επίκριση και για τα τελικά μέτρα αντιποίνων» και που έχει ως αποτέλεσμα «να προσαρμοστεί η συμπεριφορά του προς την κατεύθυνση της υπακοής με φόβο, με δέος, με δειλία»⁵⁸⁴. Του φόβου, εν προκειμένω, προς το “διαφορετικό” (και άρα, μη γνώριμο) πολιτειακό καθεστώς των συνταγματαρχών, εντός του οποίου κάθε αντίδραση αστικής μορφής φαινόταν να χάνει το αποδοτικό της αντίκρισμα ή έφερε, ευθύς εξαρχής, το ρίσκο της αυτόματης και βίαιης τιμωρίας της. Ακριβώς αυτό το “μήνυμα”, άλλωστε, εμπεριείχε η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση εκτάκτου ανάγκης «με την προσημαστική εφαρμογή» του άρθρου 91 του ισχύοντος τότε Συντάγματος του 1952⁵⁸⁵: ότι το Κράτος δεν επρόκειτο με κανέναν τρόπο πλέον να ανεχτεί *όχι απλώς* τη μορφή και τον αριθμό των διεκδικήσεων των προηγούμενων ετών, αλλά *ούτε καν* τη σκέψη για ανάλογες συμπεριφορές. Στο πλαίσιο της αυταρχικής αυτής λογικής, λοιπόν, η ένταση από το ένα

⁵⁸⁴ Ν. Βαρδιάμπασης, *Ιστορία μιας λέξης*, τόμ. Ε', Λιβάνης, Αθήνα 2002, σ. 47. Χαρακτηριστική είναι η μνεία του ίδιου στους δύο τρομερούς δαίμονες της αρχαιότητας, το Φόβο και το Δείμο, τους οποίους, όπως αναφέρει, λάτρευαν τα ολιγαρχικά καθεστώτα και συνήθιζαν να τους απεικονίζουν άλλοτε με τη μορφή του Πανός κι άλλοτε με τη μορφή λιονταριού, ώστε να επιτύχουν αυτό που υπαγόρευε η πολιτική τους φιλοσοφία: την «Υπακοή με Φόβο». (σσ. 49-50). «Φυσική» και την ίδια στιγμή «εξόχως χρήσιμη αντίδραση προσαρμογής» χαρακτηρίζει το συναίσθημα του φόβου ο Παρασκευόπουλος. Κατ' αυτόν, λοιπόν, η αντίδραση αυτή «θέτει τον ψυχοσωματικό οργανισμό σε κατάσταση συναγερμού που προετοιμάζει το άτομο να αντιμετωπίσει καταστάσεις ανάγκης και να προφυλάσσεται από κινδύνους». Μολονότι, όμως, για τον ίδιο ο φόβος είναι μια γενικά «επιθυμητή εκδήλωση» του οργανισμού, εντούτοις σε ορισμένες περιπτώσεις οι φόβοι «είναι εξαιρετικά έντονοι (τρόμος, φρίκη, πανικός), με αποτέλεσμα «να αναστατώνουν το άτομο» και να του διαταράσσουν όλο το φάσμα του βίου του. (Ι. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Γ', Αθήνα 1985, σ. 131).

⁵⁸⁵ Ο Γ. Παπαδημητρίου μνημονεύει συγκεκριμένα το Β.Δ. 280/1967, το οποίο δημοσιεύθηκε την 21-4-1967 στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως και λίγες ημέρες μετά επικυρώθηκε (ΕτΚ Α', φ. 66/6-5-1967) με τη Β' Συντακτική Πράξη του νέου καθεστώτος. Μας πληροφορεί, εξάλλου, ότι με την ίδια ακριβώς Πράξη υπήρξε πρόνοια από πλευράς της χούντας και «περί ασκήσεως της Συντακτικής και Νομοθετικής εξουσίας και τροποποιήσεως του Συντάγματος», γεγονός που, όπως επισημαίνει, αποδεικνύει το ότι «η χώρα περιήλθε συνολικά σε καθεστώς συνταγματικής αυθαιρεσίας» (σ. 54). (Γ. Παπαδημητρίου, «Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος», στο: *Η Δικτατορία...*, *ό.π.*, σ. 53).

μέρος της προληπτικής αστυνόμευσης κι η διαβεβαίωση από το άλλο της κατασταλτικής πολιτικής τού νέου κράτους οδήγησαν τόσο στην αποθάρρυνση των πολιτών για πράξεις αντίστασης όσο και στον –αναμενόμενο– αυτοπεριορισμό τους στη σφαίρα των ιδιωτών⁵⁸⁶.

Η σύζευξη, επομένως, της συνήθειας των πολιτών προς τον κοινοβουλευτισμό (ως αστικής κληρονομιάς από τις προηγούμενες γενεές ή ως πραγματικότητας από τους ίδιους βιωμένης -και άρα, ως ένα σημείο, γνώριμης και ελεγχόμενης) με το συναίσθημα του έντονου ατομικού φόβου έπειτα από τις τελευταίες απαγορεύσεις των συγκεντρώσεων, των δημοσίων συναθροίσεων, του συνδικαλισμού, των ελευθεριών και των ατομικών δικαιωμάτων από το νεοσύστατο χουντικό καθεστώς⁵⁸⁷, είχε ως αποτέλεσμα τον κλονισμό της βούλησης για δράση και την **παθητικότητα** της πλειοψηφίας των κοινωνικών υποκειμένων απέναντι στα έργα και τις ημέρες του κράτους των συνταγματαρχών. Από την πλευρά τους, εξάλλου, οι τελευταίοι φρόντισαν να μην αφήσουν ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία που τους δινόταν. Έτσι, δεν επιχείρησαν καν να διασκεδάσουν ως ουτοπική -πια- τη λαϊκή εμπιστοσύνη στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες ή την εσφαλμένη εντύπωση ότι, απ' τη στιγμή που η μοναρχία παρέμενε στη θέση της, το καθεστώς της χούντας δε θα μπορούσε να αντέξει για πολύ ακόμη. Απεναντίας, συντηρώντας τη σύγχυση που είχε

⁵⁸⁶ Α. Μάνεσης, «Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας», στο: *Η Δικτατορία...*, ό.π., σ. 42. Αναφέρει επ' ακριβώς: «[...] ζώντας κάτω από την αδυσώπητη και πανταχού παρούσα προληπτική και κατασταλτική αστυνόμευση, οι πολίτες έγιναν στην πλειονότητά τους ιδιώτες, ασχολούμενοι με την καθημερινή βιοτική τους μέριμνα –άλλοι “αγρόν ηγόρασαν”, άλλοι “γυναίκα έγημαν” κτλ., κατά το Ευαγγέλιο – κάνοντας ανώδυνη “παθητική αντίσταση”».

⁵⁸⁷ Σχετικά με τον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών και των ατομικών δικαιωμάτων από τη χούντα των συνταγματαρχών αναφέρουμε ορισμένα άρθρα του Συντάγματος του 1968, όπως το άρθρο 9, το οποίο κάνει μεν λόγο για το δικαίωμα όλων στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, αλλά υπό τον όρο ότι δεν προσβάλλει τους άλλους και επίσης «δεν παραβιάζει την συνταγματικήν τάξιν και τον ηθικόν νόμον»· το άρθρο 14 για την ελευθερία του τύπου, το οποίο μιλά για «κατ' εξαίρεσιν» κατάσχεση μετά την κυκλοφορία ενός φύλλου στις περιπτώσεις που: «είναι προφανώς στασιαστικόν ή σκοπεύει εις την ανατροπήν του πολιτεύματος ή του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος» ή «αποβλέπει οπωσδήποτε εις την προβολήν ή διάδοσιν, προς πολιτικήν εκμετάλλευσιν, απόψεων κομμάτων και οργανώσεων ευρισκομένων εκτός νόμου»· το άρθρο 15 περί αλληλογραφίας, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι «[...] η δικαστική αρχή δεν δεσμεύεται υπό του απορρήτου διά λόγους εθνικής ασφαλείας και δημοσίας τάξεως»· το άρθρο 18, παρ. 2. : «Αι δημόσιαι συναθροίσεις πρέπει να γνωστοποιούνται δεόντως εις την αστυνομικήν αρχήν τεσσαράκοντα οκτώ ώρας προ της πραγματοποιήσεώς των. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις δύναται ν' απαγορευθούν, αν εκ τούτων επίκειται κίνδυνος διά την δημοσίαν τάξιν και ασφάλειαν»· το περί συνδικαλισμού άρθρο 19, στην παράγραφο 4 του οποίου αναφέρεται ότι «διά νόμου δύναται να επιβληθούν ωρισμένοι περιορισμοί εις το δικαίωμα των δημοσίων υπαλλήλων όπως συνεταιρίζονται», στην παρ. 5 ότι «η προσφυγή εις απεργίαν δια την επιδίωξιν πολιτικών ή άλλων σκοπών [...] απαγορεύεται» και στην παρ. 6 συγκεντρωτικά ότι «απαγορεύεται η απεργία υφ' οιανδήποτε μορφήν. Η συμμετοχή τούτου [του προσωπικού, δηλαδή, των δημοσίων υπηρεσιών] εις απεργίαν θεωρείται αυτοδικαίως ως δήλωσις παραιτήσεως»· το άρθρο 123 περί των δημοσίων υπαλλήλων εν γένει, στην παρ. 2 του οποίου αναφέρεται ότι «η ιδιότης των [...] αντίκειται απολύτως προς ιδεολογίας σκοπούσας την ανατροπήν ή την υπονόμευσιν του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος ή συνδεομένων προς τας αρχάς και τα προγράμματα κομμάτων διαλυθέντων και τεθέντων εκτός νόμου»· το άρθρο 130, το οποίο προβλέπει ακριβώς τα ίδια για τους στρατιωτικούς. (Βλ. σχετικά, *Σύνταγμα της Ελλάδος*, 1968, «Σχέδιον Προς τον Ελληνικόν Λαόν», Δημοψήφισμα 29 Σεπτεμβρίου 1968, Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης, σσ. 7, 9, 10-12, 58 & 61· καθώς και Α. Παπανδρέου, ό.π., τόμ. Β', σσ. 482-485).

προκληθεί και «προωθώντας ένα δήθεν συμβιβασμό με τη μοναρχία τις πρώτες ώρες αλλά και στο πρώτο διάστημα της επιβολής του πραξικοπήματος», κατόρθωσαν, εντέλει, να εξουδετερώσουν μαζί με το λαό και όλους τους –προ των συνταγματαρχών- φορείς της εγχώριας εξουσίας⁵⁸⁸.

5.2 Το ιδεολογικό εποικοδόμημα του καθεστώτος “εκτάκτου ανάγκης”

Το έδαφος, βεβαίως, πάνω στο οποίο έβρισκε έτοιμους καρπούς το χουντικό απολυταρχικό κράτος, είχε επί μακρόν γονιμοποιηθεί από τη Δεξιά και τη σαρωτική της παρουσία μετά το τέλος του Εμφυλίου -είτε ως κόμματος εξουσίας, είτε ως κυρίαρχης ιδεολογίας⁵⁸⁹. Τα κηρύγματα μετριοπάθειας και τάξης, οι κανόνες της ηθικής αυτοπραγμάτωσης, αλλά και τα αιτήματα της “καθαρότητας”, της εντιμότητας και της φιλοπατρίας του πολίτη δεν ήσαν, δηλαδή, οι διακριτές αναζητήσεις μόνο του κράτους των συνταγματαρχών. Απεναντίας, κατάγονταν από το ευρύτερο παρελθόν της συντήρησης που, ως ιδεολογία της μεγάλης δεξιάς παράταξης, ταυτίζονταν νοηματικά *«με μια πραγματιστική και διαχειριστική αντίληψη της πολιτικής, αντίθετης στον εμπρόθετο χαρακτήρα μιας πολιτικής ιδεολογίας που βασίζεται σε δόγματα»*⁵⁹⁰. Πολύ πιο πριν από το νέο καθεστώς, με άλλα λόγια, οι ισχυροί παράγοντες της εγχώριας συντήρησης υπερθεμάτιζαν για **το αναγκαίο της νομιμοφροσύνης**, ως του απόλυτου –κατ’ αυτούς- συνδετικού στοιχείου πολιτών και κυβερνώντων απ’ τη μια, καθώς και πολιτών με πολίτες, απ’ την άλλη· ενώ ταυτόχρονα δυσπιστούσαν, κρίνοντάς το ως άκρως δογματικό, ανατρεπτικό ή και ουτοπικό, στο ιδεολογικό οπλοστάσιο του κομμουνισμού.

Η αποδέσμευση, βεβαίως, της έννοιας του “λαού” από τη νομιμοφροσύνη κι η τοποθέτηση της έννοιας του “**έθνους**” (ως του συλλογικού εκείνου υποκειμένου, το οποίο *«αναζητά την “ψυχική του ενότητα” και μια “γενική πειθαρχία και τάξη”*»⁵⁹¹) στον πυρήνα της νομιμόφρονος συμπεριφοράς είχε ολοκληρωθεί πολύ πριν από το κλείσιμο του Εμφυλίου υπέρ της Δεξιάς -ήδη στα χρόνια του μεσοπολέμου. Τούτη τη φορά, όμως, το

⁵⁸⁸ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 246.

⁵⁸⁹ Σύμφωνα με τον Μελετόπουλο, στο δεξιό μετεμφυλιακό κράτος συμπεριφορές και ρόλους ανώτατης αρχής ανέλαβε ο «στρατευμένος ιδεολογικά» θεσμός της βασιλείας, ο οποίος «δεν λειτούργησε υπερκομματικά, αλλά ως ύπατη αρχή της δεξιάς· δεν συμπεριφέρθηκε εθνικά αλλά παραταξιακά· δεν πολιτεύθηκε συνταγματικά αλλά παράτυπα και παράνομα» και, επομένως, «εννόησε και προσδιόρισε πρόσωπα, πολιτικές και εξελίξεις». Μ. Μελετόπουλος, *Η ιδεολογία...*, σ. 83.

⁵⁹⁰ Δ. Παπαδημητρίου, «“Και εχρειάσθη η 21^η Απριλίου διά να μην απωλεσθή η νίκη του Γράμμου”: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της “Επανάστασης”», στο: *Η Δικτατορία 1967-1974...*, *ό.π.*, σ. 156.

⁵⁹¹ Στο ίδιο, σ. 133.

έθνος που υπερασπιζόταν η μετεμφυλιακή συντηρητική παράταξη (έχοντας, φυσικά, προηγουμένως λύσει υπέρ της τη σύγκρουση με το αντίπαλο στρατόπεδο) δεν είχε να αναμετρηθεί, όπως στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, με θεωρίες εξίσου υπολογίσιμες και ισχυρές⁵⁹² και, για το λόγο αυτό, μπόρεσε να επιβληθεί ως **αυτονόητη και μοναδική συλλογική αναγκαιότητα** στην κοινωνία των πολιτών.

Παραφυσάδα, αναμφισβήτητα, του μετεμφυλιακού δεξιού κράτους, η χούντα των συνταγματαρχών ενστερνίστηκε το συντηρητικό ιδεολόγημα των **“πραγματικών Ελλήνων”**⁵⁹³ και, την ίδια στιγμή, θεμελίωσε το διακυβερνητικό της μοντέλο πάνω στα ήδη αναγνωρισμένα και αποδεκτά αξιώματα της εθνικοφροσύνης, της νομιμοφροσύνης και του πατριωτισμού. Ο επίσημος πολιτικός λόγος του νέου κέντρου εξουσίας, ωστόσο, *ουδέποτε υπήρξε ανάτυπο* (με την απόλυτη σημασία του όρου) του αντίστοιχου λόγου της Δεξιάς, δεδομένου ότι μεταξύ του πρώτου και του –αυταρχικού επίσης, αλλά στο πλαίσιο του κοινοβουλευτισμού- δεύτερου ανέκαθεν εντοπίζονταν, πέρα από τις εκλεκτικές συγγένειες, και σημαντικές διαφορές. Αντιθέτως, είναι μάλλον ορθή η άποψη ότι, προκειμένου να επιτύχει όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ανοχή αλλά και την αναγκαία συναίνεση των κυριαρχούμενων τάξεων, το νέο κράτος υπερέβαλλε εαυτό δημιουργώντας αφενός μια *περαιτέρω* επίφαση των πολιτικών ελευθεριών⁵⁹⁴ και αφετέρου **νοθεύοντας** κι αυτήν ακόμη **την εθνικόφρονα ιδεολογία της κοινοβουλευτικής Δεξιάς**. Έτσι, ανάμειξε στοιχεία αυτής της εθνικοφροσύνης *«με το κήρυγμα περί ενότητας και αγάπης, υπέρβασης των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ Δεξιάς-Κέντρου-Αριστεράς»* και, την ίδια στιγμή,

⁵⁹² Σύμφωνα με την Πατρικίου, ο Γ. Σκληρός με το “Κοινωνικόν μας ζήτημα”, το 1907, ήταν ο πρώτος που έθεσε σε διαφορετική τροχιά την ιστοριογραφική αντίληψη ειδικότερα, αλλά και την κοινωνικοπολιτική πρόσληψη γενικότερα. Διότι παρουσιάζοντας την Επανάσταση του 1821 ως το αποτέλεσμα της ύστερης χρονικά ανάπτυξης των αστικών δυνάμεων επί Τουρκοκρατίας, οι οποίες προσδοκούσαν το μερίδιο που τους αναλογούσε στο τραπέζι της εξουσίας, στην ουσία μιλούσε για ταξικά ζητήματα και έθετε, ασφαλώς, νέα δεδομένα στην εξήγηση των κοινωνικών και εθνικών καταστάσεων. Δεκαοχτώ χρόνια αργότερα, στο ίδιο ανατρεπτικό προς την πάγια αντίληψη της ιστορικής πραγματικότητας ύφος, ο Γ. Κορδάτος με το βιβλίο του “Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως” θα προκαλέσει επίσης αναταραχή λέγοντας ότι η Επανάσταση του ’21 ήταν κοινωνική και θα δώσει ακόμη περισσότερη δύναμη στις νέες κοινωνικές θεωρίες. Τα δύο αυτά περιστατικά είναι ενδεικτικά για το μεσοπολεμικό –ανανεωτικό και πέρα από την ομοιομορφία παλαιότερων εποχών- κλίμα αναζήτησης. Διότι, όπως ακριβώς ο Σκληρός και ο Κορδάτος επεδίωκαν, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Πατρικίου, «να νομιμοποιηθεί ιστορικά η ταξική διαπάλη στον ελληνικό χώρο και μέσω αυτής να θεμελιωθεί η άνοδος και η τελικά επικράτηση του προλεταριάτου», κατά τον ίδιο τρόπο κι άλλοι διανοητές ή ριζοσπαστικά πνεύματα κινήθηκαν στο πλαίσιο των νέων κοινωνικοπολιτικών και ιδεολογικών αντιλήψεων. (Ρ. Σταυρίδη - Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα...*, σσ. 63-64).

⁵⁹³ Οι “πραγματικοί Έλληνες”, κατά την Παπαδημητρίου, συνιστούν μια αφηρημένη έννοια προσώπων σε κοινοτική σύνθεση και το μόνο που γνωρίζουμε γι’ αυτούς είναι ότι «δεν ενεπλάκησαν στις ιδεολογικές-κομματικές έριδες» (και, άρα, είναι γνήσιοι και αμιγείς). «Είναι εκείνοι», συμπληρώνει, «που αποκήρυξαν τα φθαρμένα σύμβολα του διχασμού και διαμόρφωσαν τη στάση τους με κριτήριο το ορθώς πράττειν και το εθνικώς ωφέλιμο» -λογική που τους κατατάσσει μακράν της «φανατικής ιδεολογικής δέσμευσης». (Βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό...*, σσ. 174-175).

⁵⁹⁴ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 258.

απέδωσε «την ευθύνη για την πτώση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στον παλαιοκομματισμό και στη διαφθορά»⁵⁹⁵.

Στις προθέσεις, δηλαδή, του καθεστώτος δεν ήταν να απαλλαγεί η δεξιά πτέρυγα της εγχώριας πολιτικής σκηνής από τις ευθύνες της για τη μακρά δυσλειτουργία του κοινοβουλευτισμού, αλλά -τηρουμένων των αναλογιών στο γενικότερο απολογισμό- να της αποδοθούν κι εκείνης κατηγορίες για πιθανόν λανθασμένες επιλογές της. Ο λόγος που το νέο καθεστώς φιλοδοξούσε για τον εαυτό του να αναγνωριστεί ως κράτος των “πραγματικών Ελλήνων”, δεν ήταν για να ταυτιστεί, επομένως, με την ευρύτερη δεξιά κομματική οικογένεια, το εξουσιαστικό κόμμα της οποίας είχε, όπως αποδείχτηκε, ολισθήσει ουκ ολίγες φορές σε σημαντικά πολιτικά σφάλματα. Μέσα από αυτή την αναγνώριση, επιθυμούσε να κάνει –προφανώς- την υπέρβασή του σε σχέση προς κάθε προηγούμενη συνθήκη πολιτικής διακυβέρνησης· ώστε, εν ευθέτω χρόνω, να αποδείξει σε όλους ανεξαιρέτως τους Έλληνες αφενός ότι έπιασε τόπο η συναίνεσή τους προς εκείνο και αφετέρου ότι το μεγαλείο των πραγματικών Ελλήνων συνετέλεσε στο να αναδειχτεί το ακόμη σπουδαιότερο μεγαλείο της αθάνατης πατρίδας. Η νόθευση, συνεπώς, του “πρωτότυπου” ιδεολογικού λόγου της Δεξιάς κατά έναν τρόπο *επιβαλλόταν* στο κράτος των συνταγματαρχών από την εξής διπλή αναγκαιότητα: από τη μια για τη νομιμοποίηση τού πολιτειακά και λαϊκά ανεργμάνιστου στρατοκρατικού καθεστώτος τους διαμέσου της απόσπασης της λαϊκής συναίνεσης προς εκείνο· κι από την άλλη, για τον εκ των ένδον άμεσο διαχωρισμό των δύο ιδεολογιών⁵⁹⁶ (της δικής τους και της Δεξιάς) που ήσαν μεν ομόρριζες, αλλά, όπως διατεινόταν κάθε πλευρά, δεν είχαν ούτε το ίδιο αποκρυστάλλωμα, ούτε την ίδια εφαρμοσιμότητα, ούτε την ίδια εξέλιξη, αλλά ούτε και τους ίδιους οπαδούς.

Παραπληρωματικές μεταξύ τους, οι δύο αυτές αναγκαιότητες υποχρέωναν, λοιπόν, το χουντικό καθεστώς σε μία διαρκή προσπάθεια ανάδειξης της υποτιθέμενης ετερότητας των θέσεών του έναντι εκείνων που προέρχονταν από την ιδεολογία της Δεξιάς και, μη συμπεριλαμβανομένης της βίας ως μεθόδου πειθαναγκασμού, και οι δύο αποτελούσαν τις αποκλειστικά υπεύθυνες συνιστώσες γι’ αυτή ακόμη την επιβίωση του νέου κράτους. Για το λόγο αυτό, τόσο ο ίδιος ο Παπαδόπουλος όσο και οι κορυφαίοι συνεργάτες του δεν παρέλειπαν να επαναλαμβάνουν ότι η “Επανάσταση” δεν είχε ως στόχο της να εξυπηρετήσει τις επιδιώξεις των παραγόντων της ΕΡΕ, καθώς και ότι το νέο καθεστώς δε

⁵⁹⁵ Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό...*, σ. 285

⁵⁹⁶ Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και ο Μάνεσης, ο οποίος αναφέρει ότι η χούντα έκανε ο,τι καλύτερο μπορούσε για να αποσπάσει τη συναίνεση του λαού και για να τον αλλοτριώσει ιδεολογικά, «χωρίς καν», όπως χαρακτηριστικά συμπληρώνει, «να διαθέτει συγκεκριμένη ιδεολογία». (Α. Μάνεσης, «Ο εύκολος βιασμός της...», *ό.π.*, σ. 43).

θα έπρεπε να θεωρείται «ως μία παρένθεσις, διά να την [ενν. την παράταξη της ΕΡΕ] προφυλάξη από την ήτταν κατά τας τότε επικειμένους εκλογάς της 28^{ης} Μαΐου»⁵⁹⁷. Ουσιαστικά, δηλαδή, το νέο καθεστώς δεν επιθυμούσε να αναλάβει το ρόλο που ήθελαν για εκείνο αρκετοί παράγοντες της κομματικής ή της ευρύτερης Δεξιάς: του εγγυητή, κατά έναν τρόπο, του κυριαρχικού μοντέλου της Δεξιάς, ο οποίος θα φρόντιζε για τη βέβαιη αναπαραγωγή του εν λόγω μοντέλου και για τη διαιώνιση της μετεμφυλιακής πολιτειακής δομής. Αντιθέτως, αυτό που επεδίωκε ήταν να παρουσιάσει στο λαό την “Επανάσταση” ως **μία εκ των συνθηκών επιβεβλημένη κίνηση** με απολύτως διακριτή πολιτική ταυτότητα, **ανεξάρτητη** από υπαρκτές ιδεολογικοπολιτικές προτάσεις και, επιπλέον, **αδέσμευτη** και **αυτεξούσια** χάρη στη νομιμοποιητική δύναμη του Στρατού και μόνο⁵⁹⁸. Το νέο κράτος, με άλλα λόγια, βρισκόταν σε μια υπερ-κομματική τροχιά, η οποία αφενός «αντιπροσώπευε το “πραγματικόν αγκάλιασμα όλων των ικανών και εντίμων ανεξαρτήτως κομματικής ή παραταξιακής προελεύσεως”» και αφετέρου κήρυττε την έναρξη της «απόσβεσης του παρελθόντος»⁵⁹⁹ μέσα από τη “λογική” ότι η “Επανάστασις” ήταν από όλους τους Έλληνες και προνοούσε, επίσης, για όλους τους Έλληνες.

Το σχέδιο αναπροσαρμογής των στόχων και των προσανατολισμών του νέου καθεστώτος δεν συμπεριελάμβανε, επομένως, ούτε τον ιστορικό διδακτισμό αλλά ούτε και τη διχαστική μνήμη. Ο πολίτης όφειλε πλέον να προσηλωθεί σε αξίες διαχρονικές και αναπαλλοτρίωτες και να μην παραμένει προσδεμένος σε ιστορικής τάξης διδάγματα και αντιπαλότητες· δεδομένου ότι αυτή του η συνήθεια δεν του επέτρεπε να απαγκιστρωθεί από παγιωμένες παλαιοκομματικές αντιλήψεις και, ταυτοχρόνως, τού στερούσε την εσωτερική αντίληψη της συνέχειας των ελληνοχριστιανικών καταβολών του. Σ’ αυτό ακριβώς το πλαίσιο, η παρότρυνση του Παπαδόπουλου «μην ασχολείστε με το παρελθόν. Ρίψατε παραπέτασμα πίσω σας και ατενίσατε το μέλλον. Η λήθη είναι μέθοδος αναδημιουργίας, είναι μέθοδος εξυγιάνσεως»⁶⁰⁰ επιχειρεί να κόψει τους δεσμούς εξάρτησης των πολιτών από το μονόπλευρο πολιτικό τους παρελθόν και, διαμέσου της **λήθης**, να προασπίσει τα νέα ιδεολογήματα της “**υγιούς κοινότητας**”, της “**κοινονοημοσύνης**”⁶⁰¹ και

⁵⁹⁷ Δ. Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21^η Απριλίου...», ό.π., σ. 162. Για την ακρίβεια, πρόκειται για άποψη που εκφράστηκε στην εφημ. *Νέα Πολιτεία* στις 16-10-1968.

⁵⁹⁸ Στο ίδιο, 160-161.

⁵⁹⁹ Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των...*, σ. 291.

⁶⁰⁰ Δ. Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21^η...», ό.π., σσ. 162-163.

⁶⁰¹ Η έκφραση ανήκει στον Κ. Ι. Δεδόπουλο, ο οποίος κάνοντας το 1970 μία ανασκόπηση των τριών πρώτων χρόνων «από εκείνη τη Στιγμή-Στροφή του μεγάλου αυτού λαού, του λαού του Γράμμου και του Βίτσι», μεταξύ άλλων, αναφέρει: «Θα πάμε στον “άνθρωπο του δρόμου”, αυτόν τον άνθρωπο του δρόμου των πόλεων και στον άλλο, στο άνθρωπο της υπαίθρου, του χωραφιού. Σ’ αυτούς από τους οποίους εκπορεύεται αυτή η πολύτιμη *κοινονοημοσύνη*, αυτή η *κοινή λογική*, λυτρωμένη από τα συνθήματα της

της συντροφικότητας από τις απειλές της αστικής ατομικότητας, του υλιστικού ευδαιμονισμού και του “ευτελούς” κοσμοπολιτισμού.

Θα ήταν, βεβαίως, τουλάχιστον παραπλανητικός ο ισχυρισμός ότι ο λόγος της “Επανάστασης” ουδέποτε επικαλέστηκε τη μνήμη, καθώς και ότι στον πυρήνα της επίκλησης αυτής δεν βρισκόταν σχεδόν πάντοτε ο σλαβο-κομμουνιστικός φόβος. Κυρίαρχο σύμπλεγμα στην ιδεολογική αντίληψη της Δεξιάς, η σταθερή ανάμνηση του κομμουνιστικού κινδύνου, ως ένα σημείο πέρασε και στην ιδεολογική ταυτότητα και του νέου καθεστώτος, αλλά με διαφορετικό αξιακό περίβλημα: τώρα δεν είχε ως στόχο του να ορίσει το μέλλον των πολιτών πάνω στο μνημονευμένο ιστορικό παράδειγμα της απειλούμενης συχνά από τον κομμουνισμό πολιτικής και πολιτειακής τάξης. Απεναντίας, ο μόνος λόγος που το δίπολο αυτό (μνήμη & κομμουνισμός) πέρασε στο πρωτογενές γενετικό υλικό του νέου καθεστώτος ήταν για τη νομιμοποίηση της ίδιας της “Επαναστάσεως” ως αναγκαίας συνθήκης έπειτα από την πολιτική φαυλότητα των τελευταίων χρόνων. Δεν ήταν, δηλαδή, στις προθέσεις του κράτους των συνταγματαρχών να συντηρήσουν την ιστορική μνήμη κατά τον τρόπο που το έκανε η αυστηρά περιχαρακωμένη δεξιά ιδεολογία· αλλά να αναζητήσουν την αρωγή της λήθης στο όραμα «για μια νεοελληνική αναγέννησι που στηρίζεται στην αταξική νόησι του Έθνους, στην κοινοβιακή παράδοσι του ορθόδοξου Ελληνισμού ιδωμένη συγκαιρινά» και, τελικά, «στον διμέτωπο αγώνα του Κομμουνισμού και της Κεφαλαιοκρατίας»⁶⁰². Αυτό που προσδοκούσε, με άλλα λόγια, το νέο καθεστώς ήταν, διαμέσου αυτής ακριβώς της προϊούσας λήθης, να τεθούν τα θεμέλια μιας κοινωνίας αυστηρά ελληνοχριστιανικής και απολυτρωμένης από τα πολιτικά θραύσματα του παρελθόντος· και, την ίδια στιγμή, να αναδειχτεί ο **κοινοτισμός**⁶⁰³ ως το καταλληλότερο για την ελληνική περίπτωση μοντέλο οργάνωσης της κοινωνίας.

εποχής μας, από τις κάθε λογής προπαγάνδες [...]. Σ’ αυτήν την κοινονοημοσύνη που αποτελεί τον πυρήνα ενός ακόμη πλατύτερου χώρου, μιας ατμοσφαιράς ψυχικής, μέσα στην οποίαν ζει και μοχθεί και σκέπτεται ο απλός και όχι ο απλοϊκός νέος Έλληνας των ημερών μας». Και συνεχίζει: «Αυτή η ατμόσφαιρα μιλάει εδώ όχι με τη γλώσσα αλλά με την ψυχή του όλου, μια ψυχή που υπάρχει στον καθένα. Κι έτσι σχηματίζεται μια νέα καθ’ εαυτό φύση, η φύση μιας Υγείας. [...]. Πνοή υγείας υπάρχει στον τόπο μας με την 21 Απριλίου». (Κ. Ι. Δεδόπουλος, «Πνοή Υγείας», *Θέσεις και Ιδέαι*, τόμ. Α’, τεύχ. 4, Αθήνα, Απρίλιος 1970 - Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁶⁰² Δ. Γ. Τσάκωνας, *Δοκίμια Επαναστάσεως*, Αθήνα 1961, αναφ. στο: Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία...*, σ. 135.

⁶⁰³ Σύμφωνα με την Παπαδημητρίου, το επιχείρημα κοινοτικής οργάνωσης του Γ. Παπαδόπουλου στηρίζεται «σε μια οργανιστική αντίληψη της κοινωνίας» και συνθέτει έναν «λόγο ρομαντικό», ο οποίος «εξυμνεί τον αγροτικό κόσμο και το “άγιο, ελεύθερο και καθαρό χωριό”, ως σύμβολο της σύνδεσης του ανθρώπου με τη γη». (βλ. Δ. Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21^η ...», *ό.π.*, σσ. 163-164). Ο Μελετόπουλος, εξάλλου, υποστηρίζει ότι τον κοινοτισμό της δικτατορίας εξύμνησε τόσο ο καθηγητής Μέσης Εκπαίδευσης και Διευθυντής του Διδασκαλείου Μ.Ε. Κ. Γεωργούλης, κατά τον οποίο η ελληνική κοινωνία θα πρέπει να ιδωθεί ως σύνολο οικογενειών και αντίστοιχα η πολιτική σκέψη των Ελλήνων θα πρέπει να απηχεί πατριαρχικού και οικογενειακού τύπου αντιλήψεις· όσο και ο καθηγητής Κοινωνιολογίας και μετέπειτα υπουργός της δικτατορίας Δ. Τσάκωνας, ο οποίος πρότεινε ένα κατ’ ουσία

Προκειμένου, ωστόσο, να επιτευχθεί η αναγκαία μεταλλαγή στον τρόπο, με τον οποίο οι άνθρωποι όφειλαν εφεξής να αντιλαμβάνονται το εθνικό συμφέρον, αλλά και για να επανα-λειτουργήσει το κοινοτικό σύστημα, το νέο καθεστώς ήταν υποχρεωμένο να αποκτήσει πρωτίστως δεσμούς εγγύτητας με την πλατιά λαϊκή βάση⁶⁰⁴. Η πρόοδος, δηλαδή, του ζητήματος αποδοχής του καθεστώτος ως μοναδικής διόδου για την επίτευξη του εθνικού συμφέροντος, ήταν απολύτως εξαρτημένη από την υποχρέωση των συνταγματαρχών να πείσουν προηγουμένως έναν προς έναν τους πολίτες για τη βεβαιότητα και της προσωπικής τους ωφέλειας. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι το χουντικό καθεστώς ήταν δεσμευμένο **να εμφανίζει το εθνικό και το ατομικό συμφέρον ωσάν απόλυτα συνδεδεμένες πραγματικότητες** ή, καλύτερα, ως προοπτικές διακριτής αποτελεσματικότητας, οπωσδήποτε όμως συναφούς προσανατολισμού. Στην ουσία, βεβαίως, το εγχείρημα αυτό ήταν εξαιρετικά “λεπτό”, διότι προϋπέθετε την από πλευράς του νέου καθεστώτος άμεση και διακριτική περιθωριοποίηση των Ανακτόρων (ώστε να φαίνονται μεν ως πολιτειακή κεφαλή, αλλά να μην λαμβάνουν καμία απολύτως δράση που πιθανόν να παρεμπόδιζε την εφαρμοσιμότητα των νέων σχεδίων) και, την ίδια στιγμή, απαιτούσε την παραμονή των πολιτών στα μετεμφυλιακά-δεξιά ιδεολογικά στερεότυπα της αστικής “ουδετερότητας” –το «*θεμέλιο*», δηλαδή, «*λίθο της ιδεολογικής συγκατάθεσής*» τους⁶⁰⁵. Το νέο καθεστώς ήταν, με άλλα λόγια υποχρεωμένο να διατηρήσει τη θετική γνώμη που είχαν και πριν από την έλευσή του οι πολίτες για το “ουδέτερο κράτος” και, σε δεύτερο επίπεδο, να προσπαθήσει να τους πείσει ότι στο πλαίσιο αυτό θα παραμείνει και ο νυν πολιτειακός σχηματισμός, ώστε εκείνοι, τελικά, να ανανεώσουν τη συναίνεσή τους και έπειτα από την 21^η Απριλίου.

Η παραίνεση “πλουτίστε” του Γ. Παπαδόπουλου εκφράστηκε, επομένως, στα όρια αυτής ακριβώς της επινοημένης από το ίδιο το καθεστώς παραπειστικής σύζευξης του

«χριστιανοσοσιαλιστικό» σύστημα και συνάμα ισχυριζόταν ότι η αναγέννηση της χώρας «δεν μπορεί παρά να προέλθει από μια επαναστατική διαδικασία στην οποία πρωτεύοντα ρόλο θα διαδραματίσουν οι Διανοούμενοι, ο Στρατός και η Ορθόδοξη Εκκλησία». (Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία...*, σσ. 43, 54, 96 & 133-134. Γενικότερα, πάντως, το κοινοτικό σύστημα οργάνωσης είχε, κατά τους οπαδούς του, λειτουργήσει επιτυχώς μέχρι την έλευση των Βαυαρών, από τους οποίους αρχίζει να εφαρμόζεται το αυστηρά συγκεντρωτικό μοντέλο διακυβέρνησης –γνωστό, με παρόμοιες δομές, ως τις μέρες μας.

⁶⁰⁴ Ο Α. Παπανδρέου υποστηρίζει ότι οι συνταγματάρχες «έπρεπε να επιχειρήσουν την ανάπτυξη λαϊκής βάσης για το πραξικόπημα, για να μπορούν να το παρουσιάσουν σαν “επανάσταση”». Ταυτοχρόνως, συνδέει την προσπάθεια αυτή με το διπλή “ανάγκη” των νεότερων αξιωματικών (οι οποίοι στήριζαν το καθεστώς των συνταγματαρχών) που αφορούσε: αφενός το ενδιαφέρον τους να αναγνωριστούν κοινωνικά, να κερδίσουν ταχύτητα εξέλιξη και καλύτερους μισθούς και αφετέρου να δείξουν «την περιφρόνησή τους για τη “διεφθαρμένη”, “κοσμοπολίτικη” Αθήνα, για τους “διεφθαρμένους” παλατιανούς κύκλους, για την “απαράδεκτη” ανάμειξη της Αμερικής και άλλων δυνάμεων στα εσωτερικά της Ελλάδας»· καθώς και «το όραμά τους για μια καλά ρυθμισμένη κοινωνία και οικονομία, που θα υπηρετούσε τα συμφέροντα του έθνους και του απλού ανθρώπου». (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Β’, σσ. 374-375).

⁶⁰⁵ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 266.

εθνικού με το ατομικό· με την οποία εκείνο επιχείρησε να διαβεβαιώσει καθέναν ξεχωριστά αλλά και όλους μαζί τους πολίτες του ότι είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν αγαθά ή να ωφεληθούν από το “κοινωνικό” άνοιγμα του νέου καθεστώτος (βάσει πάντοτε του τυχοδιωκτισμού ή του οπορτουνισμού τους, καθώς και των ιδιωτικών τους σχέσεων με τους μηχανισμούς εκείνου) «με αντάλλαγμα», όμως, «την απώλεια της ατομικής και συλλογικής πολιτικής αυτονομίας τους»⁶⁰⁶. Το όλο ζήτημα, ωστόσο, περιπλέκει ακόμη περισσότερο η άποψη ότι η δικτατορία ήταν «ένα καθεστώς κατεξοχήν αντιλαϊκό και άρα απρόθυμο να ασκήσει κοινωνική πολιτική»⁶⁰⁷ και, ασφαλώς η σηματοδότηση της άποψης αυτής: ότι, δηλαδή, αυτού του είδους η πολιτική αφορά πρωτίστως την αναδιανομή του εισοδήματος προς όφελος των περισσότερο αδικημένων κοινωνικών τάξεων και, σε ένα δεύτερο επίπεδο, συνιστά μια *δημοκρατική* διαδικασία που προωθείται μέσα από ελεύθερες ενώσεις συνδικαλιστών και από αδέσμευτους λαϊκούς αγώνες –συνθήκες που έτσι κι αλλιώς δεν ίσχυσαν ποτέ επί χούντας. Ως εκ τούτου, το συμπέρασμα στο οποίο μπορεί εύλογα να καταλήξει κανείς είναι ότι η εγχώρια δικτατορία ακολούθησε απλώς τη μοναδική επιλογή που διαθέτουν όλα τα απανταχού της γης δικτατορικά καθεστάτα –τη λήψη, δηλαδή, μέτρων «*επιλεκτικής διανομής κοινωνικών παροχών, με σκοπό να δημιουργήσουν κοινωνικά ερείσματα*»⁶⁰⁸. αλλά και ότι, από τη στιγμή που διέκοψε βίαια «*την πορεία ωρίμανσης της δημοκρατικής συνείδησης και τη θεσμοποίηση του εκδημοκρατισμού που απαιτούσε το κοινωνικό σώμα*» (την ελευθερία του συνέρχεσθαι και των διεκδικήσεων, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω), το νέο καθεστώς κατέληξε να **θεωρητικολογεί** και να **λαϊκίζει** αποδεχόμενο το γνωστό μοντέλο της «*νεοπελατειακής λογικής των κομματικών εξουσιών*»⁶⁰⁹.

Η περισσότερο ενδιαφέρουσα, ωστόσο, πτυχή της “κοινωνικής” πολιτικής των συνταγματαρχών είναι, κατά τη γνώμη μας, εκείνη που αποκαλύπτει τη στενή σχέση μεταξύ της υποτιθέμενης κοινωνικής έγνοιας του καθεστώτος και της σταθερής, ταυτοχρόνως, αίσθησής του ότι απειλείται ανοιχτά από την υποδόρια κομμουνιστική εξάπλωση. Βεβαίως, το αξιακό περίβλημα του αντικομμουνισμού του νέου καθεστώτος παρουσιαζόταν (και σε αρκετά σημεία του ήταν όντως) διαφορετικό από το αντίστοιχο της Δεξιάς· το γεγονός αυτό, όμως, δε σημαίνει κιόλας ότι το χουντικό κράτος είχε προτιμήσει να απαλλάξει από τις βαριές (και πάγιες) κατηγορίες τους τούς υπαίτιους της

⁶⁰⁶ Δ. Χαραλάμπης, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις», στο: *Η Δικτατορία 1967-1974...*, ό.π., σ. 89.

⁶⁰⁷ Δ. Σωτηρόπουλος, «Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήσις εργάτης: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας», στο : *Η Δικτατορία 1967-1974...*, ό.π., σ. 116.

⁶⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 117. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁶⁰⁹ Δ. Χαραλάμπης, «Η δικτατορία ως αποτέλεσμα...», ό.π., σσ. 87 και 91 αντίστοιχα.

κομμουνιστικής εισβολής. Έτσι, όταν ο Γ. Παπαδόπουλος στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησής του, το Δεκέμβριο του 1967, ανέφερε ότι η οικιστική πολιτική του καθεστώτος θα ξεκινήσει από τις περιοχές του Περιστερίου και του Ταύρου, όπου θα αναπτυχθούν «*πρότυποι οικισμοί με πολυώροφα κτήρια και με όλες τας υπολοίπους απαιτούμενες εγκαταστάσεις των [...], προ πάντων διά να δείξωμεν ότι το πρόβλημα των αντικοινωνικών ατόμων, που παρεσύρθησαν απ' τας κομμουνιστικές σειρήνας, δεν ήτο ιδεολογικόν, αλλά ήτο κοινωνικόν*»⁶¹⁰, στην ουσία παρέμενε πιστός στην αντικομμουνιστική προπαγάνδα της μετεμφυλιακής Δεξιάς και, αναμφίβολα, επαναδιατύπωνε το ζήτημα της κομμουνιστικής απειλής στο γνωστό συντηρητικό πλαίσιο.

Η προτροπή, επομένως, του καθεστώτος για λήθη και για «*ανασύνταξη του ελληνικού λαού επί τα πεπρωμένα του*»⁶¹¹ αποδεικνύεται κενός περιεχομένου λόγος και, σε καμία περίπτωση, δεν ανταποκρίνονται στα γεγονότα που το συνοδεύουν. Στην πραγματικότητα, η ειλικρινής διάθεση του καθεστώτος απέναντι στους θιασώτες (αλλά και στους συνοδοιπόρους) του κομμουνισμού είναι, μάλλον, αυτή που ομολογείται από τους ίδιους τους καθοδηγητές του κάθε φορά που ισχυρίζονται είτε ότι «*ο εχθρός κρύπτεται, προσπαθών να διεισδύση όπισθέν μας, προσπαθών να διεισδύση και εις την ιδικήν μας ψυχήν, ίνα μας δηλητηριάση όχι σωματικώς αλλά ψυχικώς*»· είτε, με σαφέστερο πια αποδέκτη-υπαίτιο, ότι «*τα λαοκρατικά συνθήματα διαδίδονται από εχθρούς του Έθνους, οι οποίοι επιζητούν να διαλύσουν τον λαόν εις κονιορτόν ατόμων διά να δυνηθούν έπειτα να τον καταταρρανήσουν, όπως γίνεται εις την Σοβιετικήν Ρωσίαν*»⁶¹². είτε ότι «*υπό τους οφθαλμούς μας ο Κομμουνισμός –η τρομερώτερα επίθεσις των χθονίων δυνάμεων της ύλης- εκμηδενίζει την ανθρωπίνην προσωπικότητα, αφανίζει υπερτάτας αξίας και πολιτιστικά δημιουργήματα και παρασύρει την ανθρωπότητα εις τας εφιαλτικές αβύσσους του υλισμού*»⁶¹³. είτε, στο ίδιο ακριβώς πνεύμα, ότι «*η λέξις ηθική και τιμιότης είναι άγνωστα εις τον κομμουνισμόν. Διδάσκεται να μισή έντονα και το μίσος του να το εκδηλώνη διά των πλέον κτηνωδών εγκληματικών πράξεων*» και, τελικά, ότι «*ουδεμία ολιγωρία επιτρέπεται και υφ' οιασδήποτε συνθήκας. Το Δημοψήφισμα της 29.9.68 υλοποιεί τον ενταφιασμόν του*

⁶¹⁰ Δ. Σωτηρόπουλος, *ό.π.*, σσ. 123-124.

⁶¹¹ Δ. Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21^η...», σ. 165. Πρόκειται για δήλωση από *Το Πιστεύω μας* του Γ. Παπαδόπουλου. (βλ. επίσης, Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία...*, σσ. 97 & 100)

⁶¹² Πρόκειται για απόψεις του Κ. Δ. Γεωργούλη, *Το ιδεολογικόν περιεχόμενον του αγώνος*, Γ.Ε.Σ. – Δ/νσις Τύπου, Αθήναι 1950, αναφ. στο: Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία...*, σσ. 97 & 100.

⁶¹³ Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία...*, *ό.π.*, σ. 107. Αυτή τη φορά, πρόκειται για διαλέξεις που έδωσε το 1951 στην Κεντρική Σχολή της Βασιλικής Χωροφυλακής ο συγγραφέας Ελ. Πρόκος και οι οποίες βρίσκονται στο βιβλίο του *Ελληνισμός και Κομμουνισμός*, Γ' έκδοσις, Αθήναι 1954. Στο συγκεκριμένο παράθεμα εντυπωσιάζει το μένος για τον ιδεολογικό αντίπαλο, καθώς και τα “σκοτεινά” χαρακτηριστικά που ο ίδιος ο συγγραφέας τού αποδίδει.

κομμουνισμού εις την Ελλάδα»⁶¹⁴. είτε ότι «ως Έλλην, ως Χριστιανός και ως Άνθρωπος που θέλεις να ζης ελεύθερος δεν μπορεί να είσαι κομμουνιστής»⁶¹⁵. είτε, κατά τον ίδιο τον πρωτεργάτη της “Επαναστάσεως” Γ. Παπαδόπουλο, ότι δεν προτίθεται να επιτρέψει στους πολίτες «να γίνουν θηρία κάτω από τα κομμουνιστικά κελεύσματα. Διότι εάν γίνουν θηρία και απολυθούν από το κλουβί, θα υποχρεωθώ να τους τουφεκάω όπως τουφεκάει η αστυνομία το λιοντάρι που φεύγει από τον κλωβόν του ζωολογικού κήπου και απειλεί την ζωήν των άλλων πολιτών»⁶¹⁶.

Στο υπό κατασκευήν, επομένως, Έθνος της περιόδου της χούντας δε χωρούσε κανένα κομμουνιστή. Κι ενώ η άρνηση αυτή συνιστούσε τον πυρήνα της ομιχλώδους αντικομμουνιστικής ιδεολογίας των συνταγματαρχών, οι ίδιοι, βεβαίως, αποπροσανατόλιζαν συνεχώς την κοινή γνώμη ισχυριζόμενοι ότι το κέντρο του πολιτικοκοινωνικού ενδιαφέροντός τους βρισκόταν αλλού. Στην ουσία, όμως, το νέο καθεστώς ακολουθώντας το παράδειγμα του δεξιού μετεμφυλιακού κράτους, το οποίο αρνήθηκε για τον εαυτό του την ιδεολογική του πτυχή⁶¹⁷, απέδιδε επίσης το χαρακτηρισμό του “ιδεολόγου” στον κύριο ιδεολογικό του αντίπαλο, τον κομμουνιστή, ενώ για τον ίδιο του τον εαυτό κρατούσε εκείνον του **ταγού της ηθικής κοινωνίας** και του αναμορφωτή. Κατά τον τρόπο, δηλαδή, που τις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες η Δεξιά εμφανιζόταν ως

⁶¹⁴ Ε. Θεοδωρόπουλος, (Σ/χης Ε.Α.), *Έγκλημα και Προδοσία του Κ.Κ.Ε.*, Αθήναι 1969, σ. 358. Ο ίδιος, εξάλλου, στον Επίλογο του βιβλίου του κατηγορεί όλες ανεξαιρέτως τις προηγούμενες κυβερνήσεις ότι «φέρουν βαρείαν ευθύνην, διότι δεν διεφώτισαν τον λαόν και ιδίως την μαθητιώσαν νεολαίαν, περί της ποιότητας και των μεθόδων του κομμουνιστικού τέρατος». Αφήνοντας δε κατά μέρος την υποτιθέμενη λήθη του παρελθόντος επανέρχεται, με το γνωστό μένος, στην *αναγκαιότητα της ιστορικής μνήμης*: «Το ΚΚΕ είναι δημιούργημα του ρωσσικού κομμουνισμού και κατά συνέπειαν όργανόν του. [...] Επρόδωσε τον αγώνα της Ελλάδος, κατά την Μικρασιατικήν εκστρατείαν, ταχθέν με το μέρος των Τούρκων [...]. Επρόδωσε τον αγώνα 1940-1941 κατά των φασιστικών αυτοκρατοριών, διότι αυτάς τας διαταγάς είχαν από την Μόσχαν. Κατά την Κατοχήν 1941-1944 επεδόθη εις όργιον εγκλήματος κατά των ακραιφνών Ελλήνων, συνεργασθέν με τους Γερμανούς, Βουλγάρους και Αλβανούς, διά να εξαλείψη το ελληνικόν στοιχείον». Και αφού πρώτα υποστηρίζει ότι ακόμη και η Ακρόπολη κινδύνεψε από την οργή των κομμουνιστών, οι οποίοι «ούτε έχουν την δύναμιν να σκεφθούν ελληνικά», καταλήγει: «Το κίνημα του Δεκεμβρίου του 1944 και η ένοπλος επανάστασις 1946-49 μαρτυρούν την επιμονήν του ΚΚΕ».

⁶¹⁵ Πρόκειται για ανώνυμη διακήρυξη υπό τον τίτλο «ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ – ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ – ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ» που κυκλοφόρησε υπό την ευθύνη του καθεστώτος (είχε στο πίσω μέρος της το δικέφαλο πουλί –το έμβλημα της 21^{ης} Απριλίου) και που επιχειρεί να διαρρήξει την παραμικρή πιθανότητα σχέσης του κομμουνισμού με τον Ελληνισμό, το Χριστιανισμό και τον Ανθρωπισμό. Η έγγραφη αυτή ανακοίνωση καταλήγει ως εξής: «Άρα κομμουνιστής θα πη σκλάβος –είλωτας – ρομπότ. Μπορεί λοιπόν ένας ΑΝΘΡΩΠΟΣ που θέλει να ζη ελεύθερος να είναι κομμουνιστής; ΟΠΩΣΔΗΠΟΤΕ ΟΧΙ».

⁶¹⁶ Αρ. Μάνεσης, *ό.π.*, σ. 37. Μετά από τη χαρακτηριστικότατη αυτή παρομοίωση του κορυφαίου δικτάτορα, στην οποία εύκολα αποκρυπτογραφείται ο συνειρμός “κλωβός = καθεστώς” και το αντιθετικό ζεύγος “θηρία vs πολίτες”, ο Γ. Παπαδόπουλος γίνεται ακόμη πιο παραστατικός και συνάμα αποκαλυπτικός: «Προκειμένου λοιπόν να τους τουφεκάω και να έχω αίματα εις την άσφαλτον [...], δεν θα τους αφήσω, έστω κι αν προσβάλλεται ο προηγμένος ανθρωπισμός ορισμένων».

⁶¹⁷ Σχετικά με αυτό, η Παπαδημητρίου αναφέρει ότι «η άρνηση της ιδεολογίας αποτελεί [...] στοιχείο της αυτοεικόνας του συντηρητικού και όχι της πραγματικότητας που εκφράζει» (Δ. Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη...», *ό.π.*, σσ. 156-157).

παράταξη λαϊκά προσανατολισμένη⁶¹⁸ (και η ίδια η ΕΡΕ απέρριπτε την «*ετικέτταν της Δεξιάς*», υποστηρίζοντας ότι ένα δεξιό κόμμα αποστρεφόταν τις κοινωνικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις και διείπετο από συντηρητικές αντιλήψεις», ενώ εκείνη, ως “το κόμμα του Λαού”, «*απεδείχθη ριζοσπαστικωτέρα και αριστερωτέρα οποιουδήποτε άλλου κόμματος*»⁶¹⁹), έτσι και το νέο καθεστώς αρνήθηκε επίμονα ότι είχε εντός του την αρνητικής χροιάς ιδεολογία και ότι εμπνεόταν «*από την απαρέγκλιτη εφαρμογή του νόμου μέσα σε μία αυταρχική πολιτική κουλτούρα*»⁶²⁰. και, αντ’ αυτού, επιχείρησε να αυτοπαρουσιαστεί ως η αναγκαία απλώς πολιτειακή συνθήκη για τις μεταρρυθμίσεις που - στην παρούσα φάση- χρειαζόταν ο τόπος.

Η άρνηση, ωστόσο, του χουντικού καθεστώτος ότι εφορμάται από καθαρή ιδεολογία, συνιστά αφ’ εαυτής μια ξεκάθαρη ιδεολογική θέση, η οποία επιβεβαιώνεται, άλλωστε, κι από το γεγονός ότι το ίδιο στράφηκε με ιδεολογικές μεθόδους εναντίον της αναγνωρισμένης ως αντίπαλής του κομμουνιστικής ιδεολογίας. Παρόλο, δηλαδή, που οι συνταγματάρχες καταλόγιζαν *μόνο* στον αντίπαλό τους την εμπλοκή του σε ιδεολογικές ατραπούς, οι οποίες συχνά κατέληγαν –όπως πίστευαν- σε βαθιές ιδεολογικές πλάνες, για τις δικές τους επιλογές θεωρούσαν *απλώς* ότι δρομολογούνταν από επιταγές αμιγώς ηθικές και εθνικές, ενώ δεν παρέλειπαν να τονίζουν το ενδιαφέρον τους για το κοινωνικό σύνολο. Η πίστη, όμως, αυτή αποτελεί το κοινό χαρακτηριστικό όλων των ιδεολογικά σκεπτόμενων (και δρώντων, εν συνεχεία) υποκειμένων· διότι διαμορφώνεται στη βάση της σταθερής εκτίμησης των ιδεολογιών τους ότι «*κατέχουν την έσχατη αλήθεια*» και ότι, παράλληλα, «*θέτουν ως “προτεραιότητα” τον άνθρωπο και υπόσχονται τη σωτηρία του, η κάθε μία με το δικό της τρόπο*»⁶²¹. Αποτελεί, επομένως, απτή απόδειξη της ιδεολογικής ταυτότητας τού ίδιου του χουντικού κράτους το γεγονός ότι και εκείνο υπέπεσε σ’ αυτό ακριβώς το “λογικό σφάλμα”, στο οποίο παγιδεύεται ευθύς εξ αρχής κάθε φορέας ιδεολογίας: το ότι, δηλαδή, θεώρησε ότι κατείχε την αδιάψευστη αλήθεια ή, με άλλα λόγια, το ότι *καθηλώθηκε*, κατά κάποιον τρόπο, «*σε μια αυταπάτη για την “αντικειμενική*

⁶¹⁸ Ο στρατάρχης Παπάγος δήλωνε σε προεκλογικό του λόγο ότι «μόνον ημείς (δηλαδή, ο Ελληνικός Συναγερμός) μπορούμε να είμεθα αριστεροί χωρίς να παραδώσωμεν την χώραν εις το ΚΚΕ»· ενώ ο Π. Πιπινέλης (από την ακραία τάση της ΕΡΕ) υποστήριζε ότι μόνον η Δεξιά παράταξη αποτελούσε πλέον τον «πρόμαχο των συμφερόντων των λαϊκών τάξεων, των μικροαστών και των αγροτών», δεδομένου ότι «η προοδευτική αριστερά» (Φιλελεύθεροι) που βρέθηκε στην εξουσία μετά το κίνημα στο Γουδί, «ενισχύετο οικονομικώς και απέκτα βαθμιαίως την συνείδησιν και την σφραγίδα μεγαλοαστικής τάξεως». (Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό...*, σσ. 236-237.

⁶¹⁹ Δ. Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη...», *ό.π.*, σ. 158.

⁶²⁰ Δ. Σωτηρόπουλος, *ό.π.*, σ. 123.

⁶²¹ Δ. Τσαρδάκης, *ό.π.*, σ. 55. Ο ίδιος, εξάλλου, υποστηρίζει ότι όταν το υποκείμενο αλλοτριώνεται από την ιδεολογία και, πιο συγκεκριμένα, όταν μετασχηματίζει την ιδεολογία αυτή *σε είδωλο ή μανιφέστο*, αργά ή γρήγορα εγκλωβίζεται σε παγιωμένες και αρτηριοσκληρωτικές σχέσεις με την πραγματικότητα.

πραγματικότητα”» -σε μια, δηλαδή «φαινομενική πραγματικότητα που εξέφραζε τις δικές του υποκειμενικές πεποιθήσεις»⁶²².

5.3 Η προσήλωση στον ισχυρό αμερικανικό παράγοντα και τα αποδεικτικά της συμπίεσης

Καθοριστικό ρόλο στο σχηματισμό των –ενίοτε λανθανουσών κι ενίοτε υπέρ το δέον ευδιάκριτων- πεποιθήσεων του χουντικού κράτους έπαιξε, κατά την άποψή μας, η εξαιρετικά προβεβλημένη **θεωρία του αντι-ολοκληρωτισμού**, την οποία κατασκεύασαν και εν συνεχεία “εξήγαγαν” σε ολόκληρο τον κόσμο μετά τον Β’ Παγκόσμιο Πόλεμο οι συντηρητικοί θεωρητικοί του δυτικού καπιταλισμού –και δη, του αμερικανικού⁶²³. Η κεντρική ιδέα της θεωρίας αυτής, ότι «ο ναζισμός και ο σταλινισμός υπήρξαν δικτατορίες ενός νέου και φοβερού τύπου, βίαιες και εμπνεόμενες από ιδεολογία, κάτοχοι νέων τεχνολογικών μέσων κυριαρχίας επί των αβοήθητων υποκειμένων τους» (η οποία «γνώρισε τη χρυσή εποχή της από το 1947 έως το 1960» και, τελικά, την εποχή του Ψυχρού Πολέμου «κατέστη ιδεολογία»)⁶²⁴, χωρίς αμφιβολία πέρασε στο “γονιδίωμα” της μετεμφυλιακής

⁶²² Στο ίδιο, σ. 51. Στην ουσία, πρόκειται για άποψη που εκφράζει ο J. Barion στο βιβλίο του *Was ist Ideologie*, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, Bonn 1974.

⁶²³ Σύμφωνα, ωστόσο, με τους Eatwell & Wright, το αμερικανικό πολιτικό παρελθόν δεν έχει να επιδείξει μια ολοκληρωμένη και βαθιά ριζωμένη στους κόλπους του συντηρητική θεωρητική παράδοση, της οποίας το κληροδότημα να μεταφέρεται αυτούσιο στις επόμενες γενεές· αλλά, αντίθετα, μόνον προσπάθειες να μεταλαμπαδευτούν ιδέες και θεωρίες της ευρωπαϊκής αριστοκρατικής και φεουδαρχικής εποχής σχετικά με την ιεραρχία, την τάξη και την κοινωνική δομή στην αμερικανική εμπειρία. Αυτού του είδους, όμως, οι προσπάθειες (κυρίως από τον R. Kirk και τον R. Nisbet) το μόνο που πετύχαιναν, κατά τους Eatwell και Wright, ήταν να αποξενώνουν όλο και περισσότερο τους ίδιους τους θεωρητικούς αλλά και τους οπαδούς τους τόσο από την ορθολογιστική φύση της παράδοσής τους όσο από την πίστη τους στις αρχές της πλήρους οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ισότητας των πολιτών. Από την άλλη πλευρά, ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν και οι προσπάθειες κάποιων άλλων Αμερικανών θεωρητικών να αρθρώσουν μια συντηρητική θεωρία στη βάση της μαζικής δημοκρατίας, της σύγχρονης εκβιομηχάνισης και της κουλτούρας του κοινού ανθρώπου. Διότι οι θεωρητικοί αυτοί είτε στράφηκαν απλώς εναντίον του κολεκτιβισμού υποστηρίζοντας ανοιχτά την κρατική παρεμβατικότητα, είτε επεχείρησαν να δώσουν μια περισσότερο ηθικιστική και λιγότερο οικονομική διάσταση στο συντηρητικό επιχείρημά τους (I. Kristol, D. Bell και N. Glazer). Στην προσπάθεια ορισμένων θεωρητικών και στην Ευρώπη «να “ξαναζωντανέψουν” το φιλελευθερισμό σαν πολιτική ιδεολογία (από απλό πολιτικό υπόβαθρο του κράτους), για να τον χρησιμοποιήσουν κυρίως σαν αντίβαρο απέναντι στον “ολοκληρωτικό” κομμουνισμό» αναφέρεται, εξάλλου, και ο Δημάκης, του οποίου οι θέσεις καταδεικνύουν την ιδεολογικοπολιτική εγγύτητα του συντηρητικού φιλελευθερισμού σε Ευρώπη και Ηνωμένες Πολιτείες. Κατ’ αυτόν, τα φιλελεύθερα κόμματα της Ευρώπης αποτελούν μεταπολεμικά «τα κατ’ εξοχήν συντηρητικά κόμματα και βρίσκονται μάλιστα συχνά στα δεξιά των (συντηρητικών επίσης) χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων» δίνοντας έμφαση στο άτομο «σαν άξονα της πολιτικής ζωής», το οποίο και αντιδιαστέλλουν «προς την “άμορφη” κοινωνική ομάδα και τον “κολεκτιβισμό”». Ο ίδιος, τέλος, επιχειρεί να συνδυάσει το πολιτικό με το κοινωνικό σκέλος του συντηρητισμού και καταλήγει, εντέλει, στο ότι «ο πολιτικός συντηρητισμός των φιλελεύθερων ευρωπαϊκών πολιτικών σχηματισμών βρίσκεται σε συνάρτηση με τον κοινωνικό τους συντηρητισμό, του οποίου άλλωστε», όπως χαρακτηριστικά λέει, «αποτελεί αντανάκλαση». (Ι. Δ. Δημάκης, *ό.π.*, σσ. 234-235).

⁶²⁴ Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό...*, σ. 187. (Και οι δύο παραπομπές).

Δεξιάς και -σχετικά εύκολα μάλλον- διατηρήθηκε και στον καταστατικό πολιτικό χάρτη του χουντικού καθεστώτος. Όλο αυτό, δηλαδή, το περιβάλλον καχυποψίας και αντιρρητικής απέναντι στο σοβιετικό σύστημα αλλά και στο διεσπαρμένο ανά τον κόσμο δόγμα του κομμουνισμού, το οποίο συντήρησαν και αντιπαρέβαλαν προς την –κατά τη γνώμη τους- διαμετρικά αντίθετη πεπατημένη της “φιλελεύθερης” λειτουργίας των δικών τους κομμάτων οι Αμερικανοί θεωρητικοί και πολιτικοί, είχε, τελικά, άμεσο αντίκρισμα και στην εγχώρια συντηρητική μεταπολεμική και μετεμφυλιακή ιδεολογία· διότι και αυτή επεδίωκε την αποκλειστικότητα στο πολιτικό παιχνίδι και οπωσδήποτε την απόλυτη ηγεμονία στην υπό κατασκευήν νέα κυρίαρχη ιδεολογία. Το γεγονός, εξάλλου, της άμεσης **εξάρτησης** όλων των κυβερνήσεων της εποχής εκείνης κατά κύριο λόγο από το ισχυρό αμερικανικό κεφάλαιο (το οποίο με τη μορφή γενναίων κονδυλίων προς τις κατεστραμμένες και φτωχές μεταπολεμικά χώρες έφτανε, τελικά, και στην Ελλάδα), οπωσδήποτε συνέτεινε στο εύκολο πέρασμα των αμερικανικών θεωριών επί ελληνικού εδάφους και στην άκριτη αποδοχή τους.

Δεν θα ήταν, ωστόσο, ούτε δίκαιη αλλά ούτε και ολόπλευρα τεκμηριωμένη μια πίστωση της στάσης και των πρωτοβουλιών του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας μόνο στη συνθήκη μιας *αναγκαστικής δουλοπρέπειας* για ευνόητα οικονομικά ανταλλάγματα από την ισχυρή Ουάσιγκτον. Κατά τη γνώμη μας, η σύνταξη της εγχώριας πολιτικής και εξουσιαστικής μεταπολεμικής ηγεμονίας είτε με το αντικομμουνιστικό μένος του μακαρθισμού⁶²⁵ είτε, από την άλλη, με ακραίες θέσεις, (όπως λ.χ. εκείνης του Frank Meyer ότι ο κομμουνισμός, ως νεο-βαρβαρισμός, συνιστούσε τον εχθρό του ανθρώπου και του Θεού⁶²⁶), ήταν το αποτέλεσμα μιας μάλλον **συνειδητής προσπάθειας** για τη χειραγωγή των κοινωνικών υποκειμένων αλλά και το εκούσιο μέλημά της για τον ασφαλή ορισμό των ιδεολογικών κατευθύνσεων σε διαχρονική βάση. Βεβαίως, η εξαγγελία του δόγματος Τρούμαν, το Μάρτιο του 1947, και, λίγους μήνες αργότερα, η έναρξη της αμερικανικής βοήθειας μέσω του σχεδίου Μάρσαλ ήσαν οι δύο εκείνες παράμετροι που, σε σημαντικό βαθμό, ενίσχυσαν τον *καιροσκοπισμό* της εγχώριας -νομιμοποιημένης και παρασκηνιακής-

⁶²⁵ Πρόκειται για όρο που πήρε το όνομά του από τον Αμερικανό γερουσιαστή Μακάρθι, ο οποίος τέθηκε επικεφαλής υποεπιτροπής που είχε συγκροτήσει το 1951 η Γερουσία με σκοπό την παρακολούθηση των κυβερνητικών οργάνων. Λόγω των “τεχνικών” παραμέτρων του εν λόγω σχεδίου, οι οποίες περιελάμβαναν εκβιαστικές συμπεριφορές και συχνές απειλές προσώπων ή ομάδων, ο μακαρθισμός, ως έννοια, συνδέθηκε με την επιδίωξη φασιστικοποίησης του εσωτερικού συστήματος των ΗΠΑ και με την πρόθεση φίμωσης του προοδευτικού κινήματος της χώρας. (βλ. Δ. Γ. Κασσιούρας, *ό.π.*, σ. 169).

⁶²⁶ Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό...*, σ. 198. Ο Frank S. Meyer, αρθρογράφος του περιοδικού *National Review*, ο οποίος ήταν πρώην κομμουνιστής, εισηγήθηκε, όπως αναφέρει η Παπαδημητρίου, ακόμη και τη χρήση πυρηνικών όπλων εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης με το επιχείρημα ότι «ο δυτικός πολιτισμός δίδασκε ότι ένας πόλεμος είναι ηθικά αποδεκτός όταν γίνεται για μια δίκαιη υπόθεση και με αγαθές προθέσεις». (σ. 197).

πολιτικής εξουσίας· και που, σε όλο το μετέπειτα διάστημα, δέσμευαν το ελληνικό κατεστημένο σε συνθήκες *εξάρτησης-υποτέλειας* απέναντι στην αμερικανική πολιτική, προκειμένου να λάβουν από αυτή τα εμβάσματα της ταχείας ανάκαμψης. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν επρόκειτο για μια πολιτική και κυβερνητική θέση υπό το κράτος ενός διαρκούς έξωθεν εκβιασμού, αλλά για μια, θα λέγαμε, *ηθελημένη στρατηγική* των τότε κυβερνήσεων (και των παράπλευρων εξουσιαστικών αρτηριών τους)· η οποία φαινόταν να συμφωνεί, άλλωστε, με τον πολιτικό στόχο των Ηνωμένων Πολιτειών «να εξασφαλίσουν στη Δυτική Ευρώπη καθεστώτα που εμπνέονται από τις δικές τους αρχές -και εκφράζουν αντίστοιχα συμφέροντα- ώστε με τη μέθοδο αυτή να επιτύχουν τη σταθερή πολιτική επιρροή τους»⁶²⁷. Σε καμία περίπτωση, επομένως, δεν θα πρέπει οι ελληνικές κυβερνήσεις της εποχής να θεωρηθούν ως άμοιρες ευθυνών ή ως εξαναγκασμένες δήθεν να υποκύψουν στις πολιτικές πιέσεις του αμερικανικού ισχυρού παράγοντα, ούτως ώστε να αποκομίσουν απτά κοινωνικά ευεργετήματα. Απεναντίας, η πολιτική τους στάση ήταν το αποτέλεσμα της ιδεολογικής ταύτισής τους με τη φιλελεύθερη αντι-κομμουνιστική πολιτική ιδεολογία της Ουάσιγκτον, η οποία, εντέλει, εξαντλείτο στην αποκήρυξη του σοβιετικού ολοκληρωτισμού και του δογματικού κομμουνισμού –ως βασικών, όπως πιστευόταν, εμποδίων για τη μετάβαση στις συνθήκες του ανταποδοτικού για την κοινωνία πολιτικού φιλελευθερισμού.

Σε σημαντικό βαθμό ταυτισμένο με την αμερικανική αντι-κομμουνιστική ιδεολογία ήταν, επίσης, και το χουντικό καθεστώς, του οποίου ο αντι-σοβιετισμός αποτελούσε, όπως είδαμε, κεντρική (αν και όχι πάντοτε εμφανή) ιδεολογική θέση. Η ιδεολογική αυτή ταύτιση του καθεστώτος των συνταγματαρχών με την αμερικανική πολιτική φόρμουλα δεν προϋπέθετε, ωστόσο, και μια μεταξύ τους αναλογία φιλελεύθερων κοινωνικών προοπτικών. Διότι για το μεν χουντικό καθεστώς μια τέτοια προοπτική, παρότι δηλωνόταν, δεν είχε κανένα απολύτως υπόβαθρο αλήθειας· ενώ για το αμερικανικό κράτος (κι αυτό είναι το αληθώς παράδοξο) ο πολιτικός φιλελευθερισμός περιείχε ψήγματα κοινωνικών επιδιώξεων –αν και όχι, εντέλει, αυτές που επιχείρησε να πείσει ότι μετέφερε εντός του. Εντούτοις, ακριβώς επειδή στο βασικότερο ζήτημα του κοινωνικού “εξαγνισμού” συμφωνούσε μαζί του, το καθεστώς των συνταγματαρχών αναζήτησε επίμονα την αναγνώρισή του από τον αμερικανικό παράγοντα, την επικοινωνία μαζί του και, στον ίδιο

⁶²⁷ Ι. Δημάκης, *ό.π.*, σ. 221. Σύμφωνα με τον ίδιο, η οικονομική βοήθεια, την οποία εγγυήθηκαν οι Αμερικανοί, ήταν το κύριο όπλο τους για να αναγκάσουν την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης στην ευρωπαϊκή ήπειρο· δεδομένου ότι ακόμη και τα κράτη που είχαν ξεφύγει από την κατήχηση της Μόσχας «θα μπορούσαν», όπως εκείνοι πίστευαν, «να “εκπορθηθούν” από το εσωτερικό με την πολιτική κατίσχυση των αφοσιωμένων –και υποταγμένων- αυτή την εποχή στη Σοβιετική Ένωση κομμουνιστικών κομμάτων».

(ή και ακόμη μεγαλύτερο) βαθμό, την οικονομική ενίσχυση από εκείνον, προκειμένου να νομιμοποιήσει τις πολιτικοκοινωνικές του κινήσεις. Ήταν, επομένως, απολύτως απαραίτητες (μολονότι πέρα για πέρα τυπικές) οι διαβεβαιώσεις του Παττακού -του ενός, δηλαδή, εκ των τριών κορυφαίων προσώπων του καθεστώτος- και του σημειάρχου Σκαρμαλιωράκη προς τον αεροπορικό ακόλουθο των ΗΠΑ Ρόζενταλ, το πρωί της πρώτης κιόλας ημέρας της “Επανάστασης”, ότι *«το πραξικόπημα έγινε για να διασφαλιστεί η εσωτερική ηρεμία, η πίστη στο βασιλέα και η αφοσίωση της χώρας στο NATO και στους δυτικούς συμμάχους της»*⁶²⁸. Διότι, παρά το γεγονός ότι οι Αμερικανοί διπλωμάτες και στρατιωτικοί δεν φάνηκαν να έχουν, από την πρώτη κιόλας στιγμή, κανέναν ενδοιασμό περί της αναγνώρισης του καθεστώτος⁶²⁹, για να προβούν, τελικά, στις προσδοκώμενες εγγυήσεις τους, θα έπρεπε να νιώσουν απολύτως ασφαλείς περί της ποιότητας του νέου καθεστώτος (υπό την έννοια, δηλαδή, ότι θα ήταν ένα “ανοιχτό” σε επαφές με το υπάρχον κατεστημένο ή με την αμερικανική πολιτική καθεστώς)· αλλά και να βεβαιωθούν ότι η απόκρισή τους στα αιτήματα του εν λόγω καθεστώτος δεν έφερε εντός της και την παραμικρή ακόμη πιθανότητα της πολιτικής έκθεσής τους στην κοινή γνώμη.

Όταν, λοιπόν, και οι δύο αυτές προϋποθέσεις φάνηκε ότι είχαν ληφθεί σοβαρά υπ’ όψιν από τους συνταγματάρχες και, οπωσδήποτε, είχαν συνυπολογιστεί και αυτά καθαυτά τα πολιτικά και στρατιωτικά τους συμφέροντα, οι αμερικανικές υπηρεσίες άρχισαν τις επαφές τους με τους παράγοντες της χούντας. Η στρατηγική θέση της Ελλάδας-μέλους του NATO οπωσδήποτε προσμετρήθηκε στα υπέρ και από τη μια και από την άλλη πλευρά⁶³⁰. και γι’ αυτό, προφανώς, στην πρώτη του κιόλας συνάντηση με αξιωματούχο της CIA ο υπουργός των Εσωτερικών πλέον Στ. Παττακός ζήτησε ανοιχτά *«περισσότερα κονδύλια βοήθειας»*,

⁶²⁸ Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 320.

⁶²⁹ Ο Παπαχελάς αναφέρει χαρακτηριστικά ότι σε γραπτό μήνυμά του προς τον Αμερικανό Πρόεδρο Τζόνσον, το πρωί της 21^{ης} Απριλίου, ο σύμβουλος Εθν. Ασφάλειας του Λευκού Οίκου Γουόλτερ Ράστοου διατύπωνε την άποψη ότι *«οι πραξικοπηματίες έχουν δώσει διαβεβαιώσεις για την πίστη τους στο NATO και συνεπώς δεν είναι πιθανόν να έχουμε σύντομα αλλαγές στην εξωτερική πολιτική»*· ενώ στη συνέχεια ανέφερε: *«Το άμεσο ερώτημα είναι τι θα πούμε. Κάποια στιγμή, σχετικά σύντομα, πιστεύω ότι θα πρέπει να εκφράσουμε –έστω και απαλά- τη λύπη μας για την παραβίαση των δημοκρατικών διαδικασιών»*. Σε κατοπινή του, εξάλλου, συνέντευξη (27-6-1995), ο τότε πρέσβης των ΗΠΑ στην Ελλάδα Φ. Τάλμποτ δήλωνε ότι, έπειτα από την ορκωμοσία της χουντικής κυβέρνησης από τον ίδιο τον βασιλιά, όλοι βρέθηκαν προ τετελεσμένου γεγονότος και τόσο ο ίδιος όσο και η ηγεσία του State Department *«αποφάσισαν ότι μπορούσαν να ζήσουν με τη νέα κυβέρνηση, την οποία χαρακτήρισαν νόμιμη»*. (βλ. Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σσ. 318-319 & 325).

⁶³⁰ Όπως επίσης αναφέρει ο Παπαχελάς, ο ίδιος ο Αμερικανός Πρόεδρος απαντώντας σε επιστολή του Παπαδόπουλου, μεταξύ άλλων, έγραφε (3-2-1968): *«Όπως γνωρίζετε, κ. πρωθυπουργέ, οι χώρες μας έχουν πολλές κοινές αξίες. Έχουμε μακρά και παραγωγική σχέση, βασισμένη σε κοινούς στόχους και δεσμούς. Πρόκειται για σχέση μέγιστης σημασίας για εμάς τους Αμερικανούς. Πιστεύω ότι συμφωνείτε πως μπορεί να αναπτυχθεί σε κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης και σεβασμού. (Α. Παπαχελάς, *ό.π.*, σ. 418, οι υπογραμμίσεις δικές μας).*

καθώς και «τη συνδρομή τεχνικών συμβούλων από τις ΗΠΑ»⁶³¹ για τον ελληνικό εκσυγχρονισμό. Προτεραιότητα του καθεστώτος ήταν, όπως και πριν, η εκβιομηχάνιση και «σ' αυτήν ήλθε να προστεθεί μια αυξημένη έμφαση στον τουρισμό και στην οικοδομική δραστηριότητα»⁶³². Το ενδιαφέρον των ΗΠΑ στην Ελλάδα, βεβαίως, από την εποχή κιόλας του σχεδίου Μάρσαλ, δεν ήταν άμεσα οικονομικό αλλά στρατηγικό⁶³³. ενώ, από την άλλη, τις δικές τους –στρατιωτικές– προτεραιότητες είχαν ενισχύσει, ως υπέρ το δέον ποθητές, και οι εγχώριες κυβερνήσεις της εποχής, οι οποίες κατηύθυναν τον αμερικανικό παράγοντα σε **ρόλους πατερναλιστικούς** σε σχέση με το στρατό, την αστυνομία, τις μυστικές υπηρεσίες και τον εν γένει εσωτερικό ταξικό-πολιτικό ανταγωνισμό και όχι υποβοηθητικούς σε σχέση με την ασθενή οικονομία. Το χουντικό καθεστώς ήρθε, ωστόσο, σε μια εποχή, κατά την οποία *φαινομενικά* είχε διασφαλιστεί πια το εσωτερικό ταξικό ζήτημα και, συγχρόνως, *θεωρούνταν* ότι είχε επιβληθεί ως κυρίαρχη η αστική-συντηρητική ιδεολογία. Κατά συνέπεια, είχε –πάλι θεωρητικά– αναθερμανθεί η αναγκαιότητα για την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Στην ουσία, όμως, και το νέο αυτό καθεστώς **συνέχισε τη διπλή πολιτική** των εκλεγμένων προκατόχων του, η οποία *ευθέως* προσανατολιζόταν σε ένα μάζιμουμ τεχνοκρατισμού και ανασυγκρότησης και *πλαγίως* σε μια οργιώδη προσπάθεια επίτευξης της ήττας και του αποκλεισμού των πολιτικών αντιπάλων. Αναζήτησε, λοιπόν, την οικονομική ενίσχυση του αμερικανικού παράγοντα για την περαιτέρω ανάπτυξη (της φτωχής ήδη) βιομηχανίας, ενώ, σε παράλληλους χρόνους, δεν έπαυε να τονίζει προς εκείνον την προτεραιότητα που έδινε στην ιδεολογική ευθυγράμμιση όλων ανεξαιρέτως των πολιτών –ιεραρχώντας, εκ προοιμίου δηλαδή, τόσο τις εσωτερικές ανάγκες όσο και το *πού*, επομένως, θα έπρεπε να κατευθυνθεί πρωτίστως η αμερικανική βοήθεια.

Είναι, κατά συνέπεια, απολύτως ορθή η άποψη ότι «*το τίμημα της σταθεροποίησης της εξουσίας ήταν, σύμφωνα με τα συμφέροντα των Αμερικανών, μια παράδοση άνευ όρων*»⁶³⁴. Διότι η ανάγκη του νέου καθεστώτος πρώτα απ' όλα να υφίσταται, έδωσε στον αμερικανικό δάκτυλο μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να επιδοθεί σε μια *ευθέως* πατερναλιστική συμπεριφορά τόσο προς εκείνο όσο και προς τους πολίτες του, αλλά και τη δυνατότητα να αξιολογεί και χωρίς δισταγμό να απορρίπτει, ως δυνάμει επικίνδυνη,

⁶³¹ Στο ίδιο, σ. 339.

⁶³² Τα Νέα, «Ιστορία του ...», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 5^ο, σ. 82.

⁶³³ Δ. Χαραλάμπης, *ό.π.*, σ. 75.

⁶³⁴ Στο ίδιο, σ. 79.

οποιαδήποτε πρωτοβουλία ήταν πέρα από τον δικό της έλεγχο ή τη δική της στρατηγική⁶³⁵. Το ζήτημα της επιτάχυνσης της ανάπτυξης ήταν, ωστόσο, κεφαλαιώδες για τη δικτατορία, δεδομένου ότι μέσω αυτής ευελπιστούσε να επιτύχει και την πλατιά λαϊκή συναίνεση που ευθύς εξαρχής επιθυμούσε. Για το λόγο αυτό, λοιπόν, αναζητούσε την αμερικανική συνεισφορά και για τον ίδιο λόγο, επίσης, κατά τα τέσσερα πρώτα χρόνια της παρουσίας της (1967-1970) υπήρξαν αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων –παρότι όχι στον ίδιο βαθμό με την αμέσως προηγούμενη τετραετία (1963-1966)⁶³⁶. Στην πραγματικότητα, όμως, η αύξηση των μισθών που συμβάδιζε με την αύξηση της παραγωγικότητας⁶³⁷ ήταν ένα επίπλαστο δεδομένο που προκαλούσε απλώς «την εντύπωση της ανόδου του βιοτικού επιπέδου στα αστικά κέντρα»⁶³⁸ και όχι ένα γενικότερα ουσιαστικό και σταθερό αποτέλεσμα της εισοδηματικής πολιτικής της δικτατορίας. Έτσι, ούτε τα ημερομίσθια των ανειδίκευτων εργατών αυξήθηκαν στον ίδιο βαθμό με εκείνα των ειδικευμένων, ούτε οι ανισότητες μεταξύ των κατοίκων των αστικών και των αγροτικών περιοχών αμβλύθηκαν, ούτε οι εισοδηματικές ανισότητες μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων στρωμάτων του γενικού πληθυσμού περιορίστηκαν, ούτε, τέλος, αποφεύχθηκε η ογκούμενη μετανάστευση των ανέργων και των απορότερων πολιτών⁶³⁹.

Τα πράγματα ήταν κατά πολύ δραματικότερα κυρίως στον πολύπαθο αγροτικό τομέα, όπου το “πάγωμα” της Συμφωνίας Σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ από το 1967 κι έπειτα (κυρίως λόγω του ότι η πραγματοποίηση της Σύνδεσης αντέβαινε στην ιδρυτική Συνθήκη της ΕΟΚ, η οποία έκανε λόγο για Κοινότητα απαρτιζόμενη από δημοκρατικές χώρες) επέφερε το “πάγωμα” και της διαπραγμάτευσης για χρηματοδότηση της ελληνικής γεωργίας μέσω του

⁶³⁵ Στο ίδιο, σ. 78. Επιχειρώντας να εξηγήσει τη στάση αυτή, ο Χαράλαμπος υποστηρίζει ότι η αμερικανική στρατηγική φοβόταν ότι μέσα από την ανάπτυξη ήταν πιθανή η ισχυροποίηση της αστικής τάξης στην Ελλάδα ή και άλλων κοινωνικών δυνάμεων, ο ενδεχόμενος συνασπισμός των οποίων θα απειλούσε άμεσα το status quo στη χώρα και αλυσιδωτά «την αναπαραγωγή του αμερικανικού ελέγχου». Την ίδια, εξάλλου, γνώμη έχει και ο Α. Παπανδρέου, σύμφωνα με τον οποίο η καθυπόταξη της Ελλάδας στα αμερικανικά συμφέροντα την περίοδο της χούντας «ακολουθεί πιστά το υπόδειγμα μιας “δημοκρατίας τύπου μπανάνας”». Ως παράδειγμα γι’ αυτό επικαλείται τη σύμβαση του καθεστώτος με την Εταιρεία “Βιομηχανίες Λίτον”, μέσω της οποίας θα επιτυγχανόταν, όπως πιστευόταν, η ανάπτυξη περιοχών της χώρας. Βάσει αυτής της συμφωνίας, η Λίτον υποχρεούτο να προμηθεύσει στην Ελλάδα χρηματικά κεφάλαια ύψους 840 εκατ. δολαρίων μέσα στα επόμενα δώδεκα χρόνια. Ως ανταπόδοση, η χούντα ανέλαβε να καλύψει όλα τα έξοδα της Λίτον συν ένα ποσοστό 11% επί των εξόδων, καθώς και να της καταβάλει προμήθεια 2% επί του συνόλου των κεφαλαίων που εκείνη θα διοχέτευε, τελικά, στη χώρα. Έτσι, η Λίτον υποβάλλοντας κάθε μήνα τα έξοδά της μπορούσε να παίρνει πίσω ο,τι ακριβώς είχε δαπανήσει συν το ποσοστό του 11%, ώστε ο πρόεδρος της Διεθνούς Εταιρείας Αναπτύξεως Λίτον, Ρόμπερτ Άλαν, να μπορεί να δηλώνει ότι «το κέρδος μας σε σχέση με την επένδυσή μας είναι φυσικά δυσανάλογα μεγάλο», καθώς και ότι «η πραγματική μας επένδυση είναι το καλό μας όνομα». (Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Β’, σσ. 502-503 & 507).

⁶³⁶ Δ. Σωτηρόπουλος, *ό.π.*, σ. 124.

⁶³⁷ Τα Νέα, «Ιστορία του...», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 5^ο, σ. 82.

⁶³⁸ Δ. Σωτηρόπουλος, *ό.π.*, σ. 124.

⁶³⁹ Στο ίδιο, σσ. 127-128.

Αγροτικού Ταμείου (FEOGA), αλλά και της εναλλακτικής πρότασης για χρηματοδοτική ενίσχυση μέσω του Χρηματοδοτικού Πρωτοκόλλου⁶⁴⁰. Ήταν, όμως, στον ίδιο βαθμό δραματικά και για το σύνολο της ελληνικής οικονομίας της περιόδου, διότι το καθεστώς όχι μόνο δεν κατόρθωσε να απορροφήσει τα υπόλοιπα 55 εκατομμύρια δολάρια από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων (βάσει του Πρωτοκόλλου 19) και, τελικά, το ποσό αυτό έμεινε αδιάθετο, αλλά δεν μπόρεσε να επιτύχει διπλωματικά και την ανανέωση του χρηματοδοτικού πακέτου για την επόμενη πενταετία⁶⁴¹. Το καθεστώς των συνταγματαρχών, βεβαίως, αύξησε σε σημαντικό ποσοστό τις δαπάνες για την εθνική άμυνα, τα σώματα ασφαλείας και τη δικαιοσύνη, ενώ αντιθέτως στον τομέα της υγείας και της πρόνοιας το μερίδιο των δαπανών μεταξύ των ετών 1967-1970 μειώθηκε ελαφρά, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι «η σταδιακή επέκταση των δαπανών κοινωνικής προστασίας ήταν μία επιφανειακή εικόνα»⁶⁴².

Για το παραπλανητικό αυτό μήνυμα, το οποίο συνιστά μία, απλώς, πτυχή της εν γένει πολιτικής λογικής τού χουντικού καθεστώτος ευθύνεται, κατά τη γνώμη μας, από το ένα μέρος η ιδιότυπα πελατειακή του φύση και από το άλλο ο αναμφίβολα πατερναλιστικός χαρακτήρας του⁶⁴³. Η διαπίστωση αυτή συνάγεται εύλογα από το γεγονός ότι το δικτατορικό καθεστώς λάμβανε όλες τις αποφάσεις του και προχωρούσε σε άμεσες δράσεις χωρίς την –προηγούμενη ή σύγχρονη– ανάμειξη σε αυτές συνδικαλιστικών σωματείων ή αιρετών αντιπροσώπων, καθώς και από το ότι οι κατά καιρούς δηλώσεις του (αυτο-δικαιολόγησης ή πειθαναγκασμού) βρίθουν από διδακτικό ύφος και από επιδείξεις πατρικής στοργής. Η πατερναλιστική, ωστόσο, ταυτότητα του χουντικού κράτους –ως μόρφωμα των συνειδητών αντιλήψεών του περί της έννοιας του έθνους, τής εκ των

⁶⁴⁰ Β. Πεσμαζόγλου, «Ελληνική δικτατορία (1967-1974) και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία», στο: *Η Δικτατορία...*, ό.π., σσ. 95, 98 & 103.

⁶⁴¹ Στο ίδιο, σ. 96. Ο ίδιος αναφέρει ότι η ελληνική οικονομία στερήθηκε πιθανότατα περί τα 100-200 εκατ. δολάρια ενίσχυσης για το πενταετές διάστημα 1967-72, χωρίς το ποσό αυτό να μπορεί να επιβεβαιωθεί ως 100% βέβαιο, καθώς υπήρχε η πιθανότητα η χρηματοδότηση να ανέλθει σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα αναλογικά προς την περίπτωση της Τουρκίας.

⁶⁴² Δ. Σωτηρόπουλος, ό.π., σ. 127.

⁶⁴³ Στο ίδιο, σ. 128. Απαντώντας στο ερώτημα που ο ίδιος έχει προηγουμένως θέσει σχετικά με το «εάν τα ασπόνδυλα μέτρα κοινωνικής πολιτικής των συνταγματαρχών μπορούν να ερμηνευτούν καλύτερα ως οξυμμένες εκδηλώσεις του “πελατειακού κορπορατισμού” [...] ή αν προέχει η ερμηνεία τους ως συμπτωμάτων του “πατερναλιστικού” κράτους πρόνοιας» υποστηρίζει, τελικά, ότι η κοινωνική πολιτική του καθεστώτος των συνταγματαρχών ήταν κυρίως πατερναλιστική. Ωστόσο, όπως συμπληρώνει, η πολιτική της χούντας θα μπορούσε, κατά έναν τρόπο, να θεωρηθεί και εν μέρει κορπορατιστική, υπό την έννοια ότι αποτελούσε συνέχεια των πελατειακών πρακτικών από τον Εμφύλιο Πόλεμο και μετά, οι οποίες ενόησαν ασφαλιστικά και προνοιακά ορισμένα κοινωνικά στρώματα του πληθυσμού σε βάρος πολυπληθέστερων άλλων ομάδων. Σύμφωνα με την άποψή του, πάντως, η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας θα πρέπει να ιδωθεί ως ένα «ακραίο παράδειγμα συλλογικού πελατειακού συστήματος, στο οποίο το κέντρο της πολιτικής εξουσίας δεν συνδέεται “κάθετα”, χάρη σε ενδιάμεσους “πάτρωνες”, τόσο με ξεχωριστά, ιδεολογικά προσκείμενα, άτομα όσο με ολόκληρες ευνοούμενες ομάδες πίεσης» (σσ. 118 & 128).

προτέρων αποκρυσταλλωμένης θέσης του για τις περικλειόμενες σε αυτό ομάδες (κοινότητας, θρησκείας, οικογένειας κ.α.) και τής σταθερής πεποίθησής του περί του κοινωνικού εχθρού- δεν είναι αναγνωρίσιμη μόνο μέσα από τη διάστασή του ως παροχέα κοινωνικής πρόνοιας, αλλά κυρίως μέσα από το σωφρονιστικό του προσανατολισμό σε σχέση με τους “κοινωνικά νοσούντες”. Με άλλα λόγια, η *ηθοπλαστική διάθεση* του καθεστώτος των συνταγματαρχών, ο *εθνικοπατριωτικός προστατευτισμός* του και η *“αναμορφωτική” προτεραιότητά* του (ως πτυχές του πατερναλιστικού αυτού χαρακτήρα του) εντοπίζονται κυρίως στον διακαή και συνάμα αναληθή “δημοκρατικό” του λόγο και συναποτελούν τις ψευδείς συνιστώσες τής υποτιθέμενης κοινωνικής προσφοράς του.

Ο ισχυρισμός, επομένως, ότι διά του σωφρονισμού των “κοινωνικώς νοσούντων” ήταν δυνατόν να επιτευχθεί η λήθη και η πραγματική συμφιλίωση, συνιστούσε ξεκάθαρη *εξαπάτηση* από την πλευρά του χουντικού καθεστώτος. Διότι, αν μη τι άλλο, απέκρυπτε αριστοτεχνικά το (για το εγχείρημα αυτό) προαπαιτούμενο της ολοκληρωτικής απόρριψης των αντιπάλων του και αποπροσανατόλιζε από τις ουσιαστικές προθέσεις του. Η συμφιλίωση που, από την πρώτη κιόλας ημέρα της εγκαθίδρυσής του, το νέο καθεστώς ευαγγελιζόταν, δεν ήταν δυνατόν να δρομολογηθεί μέσα από το *πνεύμα κοινωνικού διαχωρισμού* ή το *εκδικητικό μένος* που επέδειξε απέναντι στους πολιτικούς και ιδεολογικούς αντιπάλους του –καταφανέστατα και τα δύο στις χιλιάδες συλλήψεις, στις εκτοπίσεις⁶⁴⁴, στους κατ’ οίκον περιορισμούς και στις συνοπτικής διαδικασίας δίκες⁶⁴⁵ του καθεστώτος. Ούτε, πολύ περισσότερο, υπήρχε περίπτωση να πραγματοποιηθεί, έστω και στο ελάχιστο, η επιδιωκόμενη από το δικτατορικό καθεστώς εθνική ανασύσταση της ελληνικής φυλής μέσα από την οδό της φυσικής εξόντωσης, των βασανιστηρίων, αλλά και

⁶⁴⁴ Σύμφωνα με τα στοιχεία του Γ. Μητροφάνη, περίπου 6.500 άνδρες και 300 γυναίκες εκτοπίστηκαν αρχικά στη Γυάρο, όπου διέμειναν κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες (στο κεντρικό κτήριο των φυλακών, σε πρόχειρα στρατόπεδα ή σε σκηνές), λίγο αργότερα κάποιοι από αυτούς μετακινήθηκαν στο Παρθέني και στο Λακκί της Λέρου, στη Σκάλα Ωρωπού ή στις Εγκληματικές Φυλακές Αλικαρνασσού της Κρήτης. Μερικά χρόνια αργότερα και αφού πολλοί από τους πολιτικά εκτοπισμένους είχαν μετακινηθεί αρκετές φορές, το χουντικό καθεστώς απελευθέρωσε ορισμένους (για τους οποίους ούτε σαφείς αποδείξεις αντικαθεστωτικής δράσης υπήρχαν, ούτε πραγματικός για το ίδιο το καθεστώς λόγος κράτησής τους), ενώ κάποιους συνέχισε να τους μετακινεί σε άλλες περιοχές: Κύθηρα, Σπάρτη, Μεσσήνη, Ζαχάρω, Σαμοθράκη. (Γ. Μητροφάνης, *Τα Νέα*, «Ιστορία του...», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 8^ο & 9^ο, σσ. 127 και 130 αντίστοιχα).

⁶⁴⁵ Μία από τις άμεσες ενέργειες του δικτατορικού καθεστώτος ήταν, όπως αναφέρει επίσης ο Γ. Μητροφάνης, και η ενεργοποίηση του θεσμού των εκτάκτων στρατοδικείων. Έτσι, στις 25 Απριλίου 1967, τέσσερις μόλις ημέρες μετά την επιβολή του, το καθεστώς προχώρησε στη σύσταση δέκα εκτάκτων στρατοδικείων σε ισάριθμες πόλεις (Αθήνα, Τρίπολη, Λάρισα, Λαμία, Ιωάννινα, Κοζάνη, Θεσσαλονίκη, Δράμα, Αλεξανδρούπολη και Χανιά), τα οποία, για το διάστημα 1967-1974, εξέδωσαν συνολικά 4.493 καταδικαστικές αποφάσεις για διάφορες ενέργειες εναντίον της δικτατορίας. Θα πρέπει, εξάλλου, να διευκρινιστεί ότι στις “ενέργειες” αυτές συγκαταλέγονταν οι πράξεις αντιστασιακών οργανώσεων, οι αντιστασιακές δράσεις ατομικού χαρακτήρα, η απλή συμμετοχή σε διαδήλωση, αλλά και “αδικήματα” του Τύπου (μόνο γι’ αυτά τα τελευταία, καταδικάστηκαν επτά άτομα σε συνολική φυλάκιση 21 ετών και πρόστιμα 1.760.000 δραχμών). Βλ. Γ. Μητροφάνης, *ό.π.*, σσ. 130-131.

της ψυχολογικής τρομοκρατίας⁶⁴⁶, την οποία εκείνο επέλεξε ως προσφορότερη για την ταχύτερη ανάληψη των “πλανημένων” κοινωνικών υποκειμένων.

Από την άλλη, στις σημαντικότερες οπωσδήποτε αστοχίες του χουντικού καθεστώτος θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η ισοπεδωτική συμπεριφορά του απέναντι σε κάθε απόχρωσης πολιτικό πρόσωπο της χώρας και η, με κάθε τρόπο, προσπάθεια πολιτικής και ιδεολογικής του εξόντωσης. Το γεγονός, δηλαδή, ότι το καθεστώς –προφανώς– δεν αξιολόγησε με τα σταθμά που έπρεπε κάθε προσωπικότητα και κάθε οργανωτική προσπάθεια και ότι, εν συνεχεία, δεν ιεράρχησε τις αντιπαραθετικές δράσεις του απέναντι στα πρόσωπα και τις καταστάσεις αυτές (ούτως ώστε, ακόμη κι ως αδιαμφισβήτητη αυταρχικό και έκνομο πολιτειακό μόρφωμα, να επιτύχει -στο μέτρο του δυνατού- τη βαθμηδόν επικράτησή του), αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα εμπόδια για την ολοκληρωτική και προς κάθε κατεύθυνση κυριαρχία του. Αντ’ αυτού, προτίμησε να προβεί σε άμεσες συλλήψεις πολιτικών προσώπων από όλα τα έως τότε αντιμαχόμενα κομματικά στρατόπεδα, σε κρατήσεις και περιορισμούς πνευματικών προσωπικοτήτων ή επιστημόνων εγνωσμένου κύρους και ακτινοβολίας, σε αθρόες προσαγωγές φυσικών προσώπων από το χώρο της Αριστεράς, αλλά και σε διώξεις στρατιωτικών φιλελεύθερης ή και βασιλόφρονος ιδεολογίας, ανοίγοντας έτσι κατά πολύ το μέτωπο του εχθρού του· το οποίο, όπως το ίδιο το καθεστώς άφηνε να φανεί μέσα από τις πράξεις του, ήταν καταφανώς το σύνολο της υγιούς ελληνικής κοινωνίας. Εκτιμώντας, λοιπόν, ότι **κάθε φυσικό πρόσωπο ήταν ένας εν δυνάμει εχθρός του συστήματος**, ο οποίος έπρεπε να αντιμετωπιστεί όπως όλοι οι *συνήθεις* εχθροί (δηλαδή, οι κομμουνιστές και οι συνοδοιπόροι), το καθεστώς των συνταγματαρχών δεν κατόρθωσε, τελικά, να αναγνωρίσει κι ίσως έτσι να συγκρατήσει τις ιδεολογικές προτεραιότητες των αντιπάλων του. Αλλά, αντίθετα ακριβώς απ’ ο,τι οραματιζόταν, έθεσε εαυτό σε ιδεολογικά μειονεκτική θέση και –δυστυχώς για το ίδιο- τους αντιπάλους του σε ιδιαίτερα πλεονεκτική, δεδομένου ότι τους πρόσφερε την ευκαιρία

⁶⁴⁶ Με κύρια κέντρα βασανισμού την Ασφάλεια Αθηνών, την Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία (ΕΣΑ), το Στρατόπεδο του Διονύσου και το Γ’ Σώμα Στρατού Θεσσαλονίκης (και άλλες, βεβαίως, παρεμφερείς “υπηρεσίες” της επαρχίας), το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου χρησιμοποίησε εναντίον των αντιπάλων του, όπως μας πληροφορεί ο Μητροφάνης, «όλη την γκάμα των μεθόδων άγριου βασανισμού της εποχής» - πραγματικότητα που είναι τεκμηριωμένη τόσο από την ίδια τη δίκη των βασανιστών, όσο και από φορείς όπως η Διεθνής Αμνηστία και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Αυτό, ωστόσο, που δεν είναι –σε όλη του την έκταση, τουλάχιστον- τεκμηριωμένο, είναι, όπως ο ίδιος συμπληρώνει, «οι αρνητικές (σωματικές και ψυχικές) επιπτώσεις στα θύματα των βασανισμών και ειδικότερα οι μεταγενέστερες απώλειες της ζωής των ανθρώπων που υπέστησαν βασανισμούς κατά τη διάρκεια της δικτατορίας». (βλ. Γ. Μητροφάνης, *ό.π.*, σ. 133). Για την Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής Αμνηστίας (Ιανουάριος 1968) σχετικά με τα σωματικά και ψυχολογικά βασανιστήρια των κρατουμένων του χουντικού καθεστώτος (“φάλαγγα”, βασανισμούς σεξουαλικής μορφής, τις “τεχνικές” απόφραξης της αναπνευστικής οδού, τα χτυπήματα με μαστίγιο ή με άλλα αντικείμενα, την εκρίζωση τριχών ή νυχιών, το ηλεκτροσόκ, την πρόκληση νευρικών κλονισμών, τη “μέθοδο” της απομόνωσης, το ξεγύμνωμα, τις “λευκές εκτελέσεις” κ.α.), βλ. Α. Παπανδρέου, *ό.π.*, τόμ. Β’, σσ. 489-493.

«να επικοινωνήσουν πολιτικά μεταξύ τους παρ' όλη τη διαφορά πολιτικής προέλευσής τους και να ωσμοθούν έως έναν βαθμό, πρόσωπα και αντιλήψεις που μέχρι πρότινος αντιπαράτιθεντο έντονα μέσα από αντίπαλα πολιτικά στρατόπεδα»⁶⁴⁷.

Αυτό, δηλαδή, που άθελά του πέτυχε το καθεστώς των συνταγματαρχών ήταν να σφυρηλατήσει μία ενιαία δημοκρατική κοινωνική συνείδηση, η οποία την περίοδο του κοινοβουλευτισμού είχε σημαντικά χαμηλότερα ποσοστά πρακτικού αντικρίσματος από πλευράς κοινωνικών υποκειμένων, δεδομένης -ίσως- της πεποίθησής τους ότι το αστικό αντιπροσωπευτικό κοινοβουλευτικό περιβάλλον δεν κινδύνευε πραγματικά -παρά τις όποιες αγκυλώσεις του. Η πολιτική της σκληρής αντιπαράθεσης που επέλεξε για τη συνέχεια, ωστόσο, η δικτατορία, της οποίας τα παρελκόμενα (ως πράξεις του στρατού, του κυριότερου πλέον μηχανισμού ελέγχου και επιβολής) γίνονταν γνωστά σε ολόένα και ευρύτερους πληθυσμούς εντός και εκτός χώρας, λειτούργησε μάλλον ως αναγκαστικός κινητήριος μοχλός για την ώθηση των υποκειμένων σε δράσεις αντιδικτατορικής συμπεριφοράς –από την απλή όχληση για τη συνέχιση της ύπαρξής ης έως την ένοπλη αντίσταση με ταξικές καταβολές. Το πραγματικά ενδιαφέρον είναι δε, πέραν του γεγονότος ότι οι άνθρωποι που ασκούσαν κάθε είδους πιέσεις κατά της δικτατορίας «αποτελούσαν ίσως την ευρύτερη δυνατή κοινωνική κλίμακα»⁶⁴⁸, πως η αυταρχική πραγματικότητα που εισήγαγε το χουντικό καθεστώς οδήγησε «σε άλλου είδους ανατροπές, μετατοπίσεις ορίων, αμβλύνσεις παλαιών διαχωρισμών και δημιουργία νέων τομών»⁶⁴⁹, οι οποίες, ασφαλώς, προβληματίσαν σημαντικά τους πολιτειακούς φορείς της.

Αυτό, με απλά λόγια, σημαίνει ότι, ανεξάρτητα από την προσωπική αντιχουντική δράση μεμονωμένων πολιτικών ή άλλων προσωπικοτήτων, στους κόλπους των –πραγματικά πολλών και σημαντικών- οργανώσεων αντιδικτατορικού αγώνα είχε εισχωρήσει ένας μεγάλος αριθμός πολιτών και στρατιωτικών διαφορετικής μεν πολιτικής ένταξης, αλλά που κατόρθωνε, όμως, να συγχρωτισθεί με ειλικρινά άψογο τρόπο. Πολίτες, δηλαδή, οι οποίοι ήσαν ανοιχτά δηλωμένοι στο ΚΚΕ και σε άλλα αριστερά κόμματα ή σχήματα μπορούσαν πλέον να συνδιαλέγονται σε απολύτως ειρηνικό κλίμα με πολίτες Κεντρώου προσανατολισμού, ενώ στρατιωτικοί φιλελεύθερης πολιτικής και ιδεολογικής τοποθέτησης είχαν τώρα τη δυνατότητα να επικοινωνούν με εντυπωσιακή ευκολία με άλλους, οι οποίοι ανήκαν στη φιλοβασιλική πτέρυγα. Για εκείνους, βεβαίως, οι οποίοι προέρχονταν από τη

⁶⁴⁷Τ. Σακελλαρόπουλος, «Αντίσταση 1967-1974, Πολιτική Πίεση – Δυναμικές Ενέργειες», στο: *Τα Νέα*, «Ιστορία του...», τόμ. 9^{ος}, τεύχ. 9^ο, σ. 136.

⁶⁴⁸Στο ίδιο, σ. 136.

⁶⁴⁹Ν. Μπάλτα, «Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του Στρατού Ξηράς: μαρτυρίες», στο: *Η Δικτατορία 1967-1974...*, ό.π., σ. 205.

συντηρητική (με την πλατιά έννοια του όρου) πτέρυγα της προ-δικτατορικής κοινοβουλευτικής εποχής, οι επιφυλάξεις για πιθανή κομμουνιστικοποίηση τόσο της σύγχρονης τους αντιδικτατορικής πάλης όσο και αυτής ακόμη της πολιτειακής πραγματικότητας που θα ακολουθούσε την πτώση της κυβέρνησης των συνταγματαρχών, ήταν αναμενόμενες. Οι μετατοπίσεις, όμως, των ορίων που προκάλεσε η αντιδικτατορική ζύμωση των πολιτών μεταξύ τους αλλά και ο κοινός πόθος για την παλινόρθωση της δημοκρατίας, είχαν ως αποτέλεσμα την κοινή, τελικά, μορφή πάλης των πολιτών –τόσο των συντηρητικών εκείνων με τους λεγόμενους “Ασπιδικούς”, όσο και των δύο μαζί με οποιουσδήποτε άλλους «μηδέ των κομμουνιστών εξαιρουμένων»⁶⁵⁰. Προτεραιότητα, δηλαδή, των συμμετεχόντων σε τέτοιου είδους δράσεις ήταν πλέον η επιστροφή στη δημοκρατία και στους θεσμούς της και, ασχέτως του περισσότερο, λιγότερο ή και καθόλου αστικού προσανατολισμού τους για τη μελλοντική πολιτειακή τάξη, τη δεδομένη στιγμή ήσαν όλοι τους συναισθηματικά (και σε αρκετές περιπτώσεις και πρακτικά) ενωμένοι κατά το πνεύμα και το γράμμα της πραγματικής Αντίστασης. Έτσι, η λογική της αναμορφωτικής ιδεολογίας του καθεστώτος των συνταγματαρχών, παρά τις εκλεκτικές της συγγένειες με την συντηρητική βασιλική αναμορφωτική ιδεολογία των αρχών του '50⁶⁵¹ και παρά τις γερές της ρίζες (ως εύλογο αποτέλεσμα μιας μακροχρόνιας ιδεολογικής προπαγάνδας

⁶⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 204. Πρόκειται για το μήνυμα που, όπως μας πληροφορεί η Μπάλα, έστειλαν από κοινού οι εκτοπισμένοι στο Θέρμο Τριγωνίδας στρατηγοί Π. Πανουργιάς και Α. Βαρδουλάκης στον σ/χη Δ. Ομπρόπουλο και αφορούσε τη δράση της οργάνωσης «Ελεύθεροι Έλληνες», της οποίας αποστολή ήταν η αντιχουντική προπαγάνδα σε Ελλάδα και στο εξωτερικό, ο σχεδιασμός βομβιστικών επιθέσεων, οι επαφές με πολιτικά πρόσωπα κ.α. Η ίδια, εξάλλου, αναφέρει και μια χαρακτηριστική απάντηση του στρατηγού Καλαμάκη (του επί του Τύπου τότε ταξιαρχου, που εξέδιδε μία εφημερίδα, κάποιο από τα φύλλα της οποίας έφερε τον τίτλο *Ελεύθεροι Έλληνες* –το τελικό, δηλαδή, όνομα της οργάνωσης) σχετικά με το κατά πόσον μπορεί να συνδυαστεί η βασιλοφροσύνη με την αντιστασιακή δράση: «Εγώ σας είπα ότι ήμουν συναισθηματικά βασιλικός· άλλο είναι η δημοκρατία και άλλο είναι το συναίσθημα. Αφ' ης η βασιλεία καταβρόχθισε τη δημοκρατία, τέρμα» (σ. 207).

⁶⁵¹ Όπως αναφέρει ο Μελετόπουλος, κατά την επίσκεψή του στις ΗΠΑ (από 28-10 έως 3-12-1953) ο βασιλιάς Παύλος εκθείασε την αναμορφωτική δύναμη των στρατοπέδων της κομμουνιστικής εξορίας και μίλησε για τη “βοήθεια” του κράτους προς τους «παραστρατημένους νέους», οι οποίοι ήσαν (εκουσίως ή ακουσίως) ενταγμένοι στο στρατόπεδο των “συμμοριτών”. Μεταξύ άλλων, λοιπόν, ο Έλληνας άνακτας ισχυριζόταν ότι «λόγω της νοσηράς ψυχολογικής των καταστάσεως [...] απεφασίσαμεν [...] να χρησιμοποιήσωμεν άλλας μεθόδους διά να τους επαναφέρωμεν εις την ευθείαν οδόν. Τους επεσκέφθημεν εις τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως και συνωμίλησαμεν μαζί των· ενώ για τη Λέρο, ως τόπο εξορίας, αναφέρει: «Από τους εξάλλους αυτούς νέους, 1500 μετεφέρθησαν εις την Λέρον, μίαν ωραίαν νήσον του Αιγαίου με ιδεώδες κλίμα. Ιδρύθησαν εκεί εκπαιδευτικά κέντρα εις τα οποία εδιδάσκοντο χωριστά 30 περίπου διαφορετικά τέχνη [...] Ουδέποτε περιορίσθησαν όπισθεν συρματοπλέγματος, δεν υπήρχον φρουροί επί της νήσου. Δεν ευρίσκοντο εις στρατόπεδον συγκεντρώσεως, αλλ' εις σχολείον. [...] Η πειθαρχία είχε εξασφαλισθή διά του λόγου τιμής τον οποίον έδωσαν. [...] Παρείχτο εις αυτούς σωματική και πνευματική ψυχαγωγία [...]. Ο Κομμουνισμός ουδέποτε ανεφέρετο, απεφεύγετο δε επιμελώς κάθε εθνικιστική ή αντικομμουνιστική προπαγάνδα. [...] και ούτω εντός πολύ μικρού χρονικού διαστήματος επεκράτησεν η ατμόσφαιρα μιας ευτυχισμένης οικογενείας». Και λίγο πριν το τέλος συμπληρώνει: «Νομίζω πως θα συμφωνήσετε και σεις μαζί μου ότι τα λαμπρά αυτά αποτελέσματα δικαιώνουν τον ισχυρισμόν μου ότι, τελικά, η απειλή της υλιστικής επιθέσεως δύναται να εξουδετερωθή αποτελεσματικώς μόνον διά της ευσπλαγχνίας και της ανθρωπιστικής συμπεριφοράς». (βλ. Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία...*, σσ. 59-62).

βασισμένης στον εθνικό κίνδυνο και στην ηθικιστική ανάγκη) στο υποσυνείδητο των πολιτών, εντέλει απέτυχε⁶⁵². Αλλά και όπου έδειξε ότι πέτυχε, αυτό, κατά τη γνώμη μας, ήταν απλώς πρόσκαιρο και επιφανειακό.

5.4 Η εκπαιδευτική πολιτική των συνταγματαρχών: η αναζήτηση της προόδου μέσ' από τους γνώριμους δρόμους της ευθυγράμμισης και της υπακοής

Προφητική, κατά έναν τρόπο, για τη μετα-κοινοβουλευτική εποχή, η άποψη ότι «η ιδεολογική διαφώτισις του ελληνικού λαού είναι δικαίωμα και καθήκον όλων των εθνικών κομμάτων και ολοκλήρου του κρατικού μηχανισμού και των προοδευτικών θεσμών του, του Σχολείου, του Ραδιοφώνου, του Στρατού, της Εκκλησίας»⁶⁵³ υιοθετήθηκε ευθύς εξαρχής από το καθεστώς των συνταγματαρχών, προκειμένου να οριστούν έγκαιρα οι ιδεολογικές συντεταγμένες του. Παραλλαγμένη, βεβαίως, κατά το ότι το βάρος της πραγματοποίησής της δεν επωμίστηκαν, τελικά, τα εθνικά κόμματα αλλά ο απολυταρχικός κρατικός μηχανισμός των Παπαδόπουλου, Παττακού και Μακαρέζου, η ιδεολογική διαφώτιση της χούντας ενστερνίστηκε, πάντως, τη λογική του προγενέστερου της κοινοβουλευτικού συντηρητισμού και εδράστηκε στον ίδιο βαθμό και στους τέσσερις παραπάνω θεσμούς – τόσο, δηλαδή, στον ιδεολογικό μηχανισμό της εκκλησίας και στη στρατιωτική θεσμική δύναμη, όσο στη ραδιοφωνική προπαγάνδα και στον αναπαραγωγικό μηχανισμό του σχολείου.

Έχοντας, προφανώς, κατανοήσει τη διαμορφωτική πολυδυνατότητα του σχολικού μηχανισμού, αλλά και τον ξεκάθαρο αναπαραγωγικό του ρόλο, το χουντικό καθεστώς επιδόθηκε άμεσα, διά των υπουργών του⁶⁵⁴ αλλά και όλων των ενδιάμεσων “ειδικών”

⁶⁵² Ενδιαφέρουσα και συνάμα διαφωτιστική είναι, κατά τη γνώμη μας, η άποψη του Κ. Δοξιάδη αναφορικά προς το ζήτημα της αποτυχίας του καθεστώτος των συνταγματαρχών: «Η δικτατορία», λέει, «απέτυχε διπλά στη σφαίρα της ιδεολογίας, διότι όχι μόνο δεν κατόρθωσε να καταστήσει κυρίαρχη τη δική της μετεμφυλιακή αντικομμουνιστική ιδεολογία της εθνικοφροσύνης, αλλά δημιούργησε άθελά της και εκείνες τις συνθήκες που οδήγησαν στη συγκρότηση μιας εθνικής ιδεολογικής συναίνεσης, εντός της οποίας» (κι αυτό ήταν το οξύμωρο για το ίδιο το καθεστώς) «προνομιακό ρόλο κατείχε ο λόγος της Αριστεράς». (Κ. Δοξιάδης, «Εθνικόφρων διχασμός και εθνική συσπείρωση: η διπλή ιδεολογική αποτυχία της δικτατορίας», στο: *Η Δικτατορία...*, ό.π., σ. 168).

⁶⁵³ *Μεσημβρινή*, 28-12-1966, αναφ. στο: Δ. Παπαδημητρίου, «Και εχρειάσθη η 21^η ...», ό.π., σ. 157.

⁶⁵⁴ Από την 21^η Απριλίου 1967 και καθ' όλη την περίοδο της πρωθυπουργίας του Γ. Παπαδόπουλου (από 13-12-1967 έως 8-10-1973) από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων πέρασαν διαδοχικά ως υπουργοί οι Κ. Καλαμποκιάς, Θ. Παπακωνσταντίνου, Γ. Παπαδόπουλος (κατά τη συνήθη τακτική του να αναλαμβάνει προσωρινά διάφορους υπουργικούς θώκους παράλληλα προς τις αρμοδιότητές του ως Πρωθυπουργού, Προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου, Υπουργού Εθνικής Αμύνης και Προεδρίας της Κυβερνήσεως), Ν. Σιώρης, Γ. Φραγκάτος, Κ. Παναγιωτάκης και Ν. Γκαντώνας· ενώ ως υφυπουργοί οι: Δ. Κουτσογιαννόπουλος, Η. Δημητράς, Ν. Σιώρης, Η. Δημητράκος, Δ. Τσάκωνας, Κ. Ασλανίδης και Α. Στεργιόπουλος. Στο σημείο αυτό, αξίζει, ωστόσο, να αναφερθούμε σε δύο ενδιαφέροντα σημεία: α) Στην

(προσώπων ή φορέων του) επί των εκπαιδευτικών θεμάτων, αφενός σε μια πολιτική αποδόμησης της πρόσφατης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης⁶⁵⁵ και αφετέρου σε μια τακτική απόλυτου εκπαιδευτικού ελέγχου προγραμμάτων, σχολικών εγχειριδίων, εκπαιδευτικών λειτουργιών, μαθητών και φοιτητών προκειμένου να υποστηρίξει μια **στρατευμένη προς τα “εθνικά ιδεώδη” εκπαίδευση**. Έτσι, μια από τις πρώτες ενέργειές του ήταν η τηλεγραφική διαταγή προς όλα τα Γυμνάσια της χώρας για την κατάργηση του θεσπισμένου από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του '64 μαθήματος “Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος”, κατά τις προβλεπόμενες ώρες του οποίου, όπως αναφερόταν, «θα αναπτύσσεται εις μαθητάς νόημα και σκοποί της Επαναστάσεως και ότι αυτή είναι γνησίως Ελληνική, μη στρεφόμενη εναντίον Εθνικών κομμάτων συμφώνως προς Διάγγελμα και Προγραμματικές Δηλώσεις κ. Προέδρου Κυβερνήσεως»⁶⁵⁶. Τα νέα δεδομένα στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της εποχής επισημαίνει, εξάλλου, και η εγκύκλιος του πρώτου Υπουργού του χουντικού καθεστώτος Κ. Καλαμποκιά, λίγες μόλις ημέρες έπειτα από την κατάληψη της εξουσίας από την τριανδρία Παπαδόπουλου – Παττακού – Μακαρέζου, στην οποία αναφέρονται τα εξής: «[...]. 2. Το σχολείον οφείλει να μεριμνά διά την ευπρεπή εμφάνισιν και την κοσμίαν συμπεριφοράν των μαθητών εντός και εκτός αυτού. Η εκκεντρική κόμμωσις και ενδυμασία διά τα θήλεα, η μακρά και ατημέλητος κόμη και ουχί ευπρεπής ενδυμασία διά τους άρρενας είναι απαράδεκτα. 3. Το σχολείον οφείλει να παρακολουθή και εφορά την εξωσχολικήν ζωήν και συμπεριφοράν των μαθητών του. 4. Τα εξωσχολικά αναγνώσματα των μαθητών αποτελούν επίσης μέγα θέμα, το οποίον οφείλει να

περίπτωση Νικήτα Σιώρη, ο οποίος ανέλαβε καθήκοντα υφυπουργού Εθν. Παιδείας & Θρησκευμάτων από 1-2-69 έως 29-6-1970, οπότε και παραιτείται ώστε να αναβαθμιστεί σε αναπληρωτή Υπουργό Παιδείας - θέση από την οποία παραιτήθηκε εκ νέου στις 21-7-1970, προκειμένου να τοποθετηθεί ως Υπουργός πλέον και έως τις 25-8-1971 και β) στη βραχύβια υπουργοποίηση του Κ. Παναγιωτάκη, ο οποίος ανέλαβε καθήκοντα στις 10-7-1972 (δεν είχε ακόμη απέλθει τυπικά ο Γ. Φραγκάτος) και παραιτήθηκε στις 31-7-1972, προκειμένου να αναλάβει ο Ν. Γκαντώνας. (Πηγή: Γενική Γραμματεία της Κυβέρνησης).

⁶⁵⁵ Με τον Α.Ν. 40/1967 καταργείται το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο που είχε θεσπίσει ο μεταρρυθμιστικός νόμος 4379/64 και με τον Α.Ν. 129/1967 καταργείται το Λύκειο και επανέρχεται η προ της μεταρρύθμισης διάρθρωση της Μ.Ε., η υποχρεωτική εκπαίδευση γίνεται δετής [σημειωτέον ότι στη συζήτηση της Επιτροπής της χούντας για το νέο Σύνταγμα ο Παπαδόπουλος πρότεινε –και τελικά ψηφίστηκε- να αναγραφεί ότι τα έτη της υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορούν να είναι λιγότερα από έξι και έτσι άφηνε ανοιχτή την περίπτωση επέκτασής τους. (Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1968 – Προεδρία Γ. Παπαδόπουλου, Εκδόσεις Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1971, σ. 102)], καταργήθηκαν οι θέσεις αιρετών Εκπαιδευτικών Συμβούλων, οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες γίνονται ξανά διетуός φοίτησης και επανεισάγονται οι εισιτήριες εξετάσεις για το Γυμνάσιο.

⁶⁵⁶ Α. Ανδρέου, «Η Εκπαιδευτική Πολιτική (1967-1974)», Πλήρης εισήγηση στο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και του Ιδρύματος “Σάκη Καράγιωργά” *Η Δικτατορία: Καθεστώς – Καταβολές – Επιπτώσεις. 30 χρόνια μετά*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 10-12 Δεκεμβρίου 1997, σ. 9, υποσημ. 4. Στην ουσία, πρόκειται για την τηλεγραφική διαταγή της 5^{ης} Μαΐου 1967, ενώ στις 13-5-1967 μία ακόμη διαταγή του καθεστώτος ανέφερε: «Ημετέρα περί αναστολής διδασκαλίας μαθήματος Δημοκρατικού Πολιτεύματος έχει εφαρμογήν και επί του μαθήματος Αγωγής του Πολίτου». (βλ. σχετικά, Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, β' έκδοση, Παπαδήμας, Αθήνα 1990, σσ. 300-304)

αντιμετωπίζει το σχολείο. 5. [...]. Η ευθύνη του σχολείου διά την συμμετοχήν μαθητών εις οργανώσεις και επιτροπάς είναι τεραστία. Εις ουδεμίαν οργάνωσιν επιτρέπεται να μετέχουν οι μαθηταί πλην της του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων, του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Νεότητος και της φοιτήσεως εις τα Κατηχητικά Σχολεία. 6. Η καλλιέργεια της Εθνικής και Χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών είναι ο πρώτος και μέγιστος στόχος της όλης σχολικής εργασίας. [...]. Εκπαιδευτικοί μη πιστεύοντες εις τα Ιδεώδη και τας αξίας του Έθνους, δεν έχουν θέσιν εις την Εκπαίδευσιν. Αι εθνικαί αξίαι όμως είναι αρρήκτως συνδεδεμέναι προς τας Χριστιανικάς αξίας. Η ελληνική παράδοσις και η Χριστιανική ηθική αποτελούν την Μητέραν-Γην διά την ελληνικήν παιδείαν»⁶⁵⁷.

Η επιθυμία του καθεστώτος για τον απόλυτο έλεγχο του εκπαιδευτικού προγράμματος και των λειτουργών του δεν επικεντρώθηκε, βεβαίως, μόνο στις δύο πρώτες βαθμίδες της εκπαίδευσης (Στοιχειώδη⁶⁵⁸ και Μέση), αλλά, όπως ήταν αναμενόμενο, επεκτάθηκε τόσο στην ανώτερη όσο και στην ανώτατη βαθμίδα της εκπαίδευσης. Χωρίς αμφιβολία, ο Α.Ν. 40/1967⁶⁵⁹ επί υπουργίας Κ. Καλαμποκιά ήταν το ξεκάθαρο προϊόν της ήδη διαμορφωμένης λογικής τού πρωτεργάτη του καθεστώτος Γ. Παπαδόπουλου, σύμφωνα με την οποία το άνοιγμα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε ιδιωτικούς φορείς θα δημιουργούσε «ένα πολυπληθές επιστημονικού προλεταριάτου»⁶⁶⁰ και, την ίδια στιγμή, καθόριζε με απόλυτη ακρίβεια τις προϋποθέσεις εισόδου των μαθητών στα ανώτερα και ανώτατα δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα λειτουργώντας ως ιδιότυπο ανάχωμα για όλες τις μη “διακριβωμένες” περιπτώσεις. Τα αποτελέσματα της εφαρμογής του εν λόγω Νόμου

⁶⁵⁷ Α. Ανδρέου, *ό.π.*, σ. 2. Πρόκειται για την υπ. αριθμ. 657101/6-5-1967 εγκύκλιο του ΥΠΕΠΘ “Περί των σκοπών του σχολείου και των καθηκόντων διδασκόντων και διδασκομένων”.

⁶⁵⁸ Χαρακτηριστικός της επείγουσας για το νέο καθεστώς ανάγκης νομιμοποιητικής αυτο-θεμελίωσής του είναι, εξάλλου, και ο παράπλευρος προβληματισμός της 20μελούς Επιτροπής (την οποία συγκρότησε το χουντικό καθεστώς με την υπ’ αριθμ. 107/30-5-1967, ΦΕΚ 89, 1-6-1969, τ. Α’ Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου του, προκειμένου να ασχοληθεί με την τροποποίηση των μη θεμελιωδών διατάξεων του ισχύοντος Συντάγματος του 1952, καθώς και με τη σύνταξη νέου), σχετικά με το εάν η υποχρεωτική εκπαίδευση θα έφερε εφεξής το προσδιοριστικό επίθετο “στοιχειώδης”, κατά την πρόταση του προεδρεύοντος, επίτιμου Προέδρου του ΣτΕ, Χαρ. Μητρέλια· ή, όπως πρότεινε ο ίδιος ο Παπαδόπουλος, το επίθετο “βασική”, δεδομένου ότι, όπως εκείνος υποστήριζε, σε κανένα ξένο Σύνταγμα δεν υπήρχε ο προσδιοριστικός όρος “στοιχειώδης” και ότι, επίσης, «εις τα σχολεία τα στρατιωτικά, η βαθμής η πρώτη είναι η βασική». Η πρόταση του Α. Ανδρουτσόπουλου ήταν ότι έπρεπε να απαλειφθεί η λέξη “στοιχειώδης”, η οποία ενδεχομένως να προκαλούσε σύγχυση κατά την περίπτωση της επέκτασης της υποχρεωτικής εκπαίδευσης πέραν των έξι ετών, ενώ ο Θ. Παπακωνσταντίνου ταύτιζε την έννοια “στοιχειώδης” με την ίδια την 9ετή φοίτηση. Τελικά, αποφασίστηκε να μην απαλειφθεί το επίθετο “στοιχειώδης”, καθώς, όπως τονίστηκε και από τους υπόλοιπους ομιλητές, το εν λόγω επίθετο προοιωνίζει, κατά έναν τρόπο, τόσο τη δυνατότητα επέκτασης της δεδομένης βαθμίδας όσο και την ύπαρξη και επόμενων εκπαιδευτικών βαθμίδων. (*Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1968, ό.π.*, σσ. 104-106).

⁶⁵⁹ Ο εν λόγω Αναγκαστικός Νόμος αφορούσε τις “εισιτήριες εξετάσεις για τη συμπλήρωση του οριζομένου αριθμού εισακτέων στις Ανώτατες Σχολές, την Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής, τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες, τις Ανώτατες Σχολές Οικιακής Οικονομίας, τις Ανώτερες Τεχνικές Σχολές, καθώς και τις Σχολές Νηπιαγωγών”.

⁶⁶⁰ *Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1968, ό.π.*, σ. 107.

στους φοιτητικούς πληθυσμούς δεν άργησαν να φανούν (και, κατά έναν τρόπο, να δικαιώσουν το ίδιο το καθεστώς), καθώς μόλις το 28,4% και το 25,8% των υποψηφίων για την τριτοβάθμια εκπαίδευση των ετών 1968 και 1970 αντίστοιχα κατόρθωσε, τελικά, να εισαχθεί σε κάποια Σχολή –ποσοστά σημαντικά χαμηλότερα από εκείνο του 45% του 1964, του πρώτου, δηλαδή, χρόνου της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης⁶⁶¹.

Το ίδιο γρήγορα, όμως, έγιναν αισθητά και τα αποτελέσματα της *ελεγκτικής* αυτής *πολιτικής* και στο διδακτικό προσωπικό των διαφόρων Σχολών, είτε με τη μορφή της άρνησης επικύρωσης του διορισμού των «μη χειραγωγήσιμων» εκείνων· είτε με τη μορφή των απολύσεων βάσει ενός αστήρικτου κατηγορητηρίου ότι «κατεφέροντο παντοιοτρόπως εναντίον του κρατούντος πολιτειακού και κοινωνικού καθεστώτος και βασικών αυτού θεσμών, επροπαγάνδιζον ή υπεβοήθουν τας επιδιώξεις του κομμουνισμού [...], ήρχοντο εις επαφήν και συνεννόησιν μετά κομμουνιστών ή συνεργαζομένων με κομμουνιστάς οργανώσεων παροτρύνοντες ή υποβοηθούντες [...] επί τω απωτέρω σκοπώ της ανατροπής του κρατούντος κοινωνικού καθεστώτος»· είτε με την έννοια του εξαναγκασμού σε παραίτηση και “εθελούσια” έξοδο· είτε, τέλος, ως τρομοκράτηση από «επίσημους εγκαθέτους που αποτελούσαν το μάτι και το αυτί» του καθεστώτος⁶⁶². Δε θα ήταν υπερβολή, εξάλλου, να ισχυριστούμε ότι το καθεστώς των συνταγματαρχών επεδίωκε την πρόκληση συγκρουσιακού κλίματος και τεχνητής έντασης μεταξύ πανεπιστημιακών καθηγητών και φοιτητών, δεδομένου ότι μια πιθανή ασυνεννοησία και αντιπαλότητα μεταξύ των δύο κύριων πόλων της πανεπιστημιακής ζωής θα είχε ως αποτέλεσμα τη δυσκολία τους να έρθουν σε επαφές αντιστασιακού ή –έστω- αντιδραστικού χαρακτήρα απέναντι σ’ εκείνο. Με το να συνδέουν, δηλαδή, την έξοδο πολλών καθηγητών με την έως τότε απροθυμία ή αδιαφορία τους για την παροχή σημειώσεων των μαθημάτων τους στους φοιτητές, στην ουσία τούς έφερναν αντιμέτωπους με ένα χρόνιο αίτημα του φοιτητικού πληθυσμού και, έτσι, με πολύ έξυπνο τρόπο αφενός μεγάλωναν τη μεταξύ τους (φύσει και θέσει) απόσταση και αφετέρου εμφανίζονταν οι ίδιοι ως οι απόλυτοι “προστάτες” των δικαιωμάτων της

⁶⁶¹ Α. Ρήγος, *ό.π.*, σ. 230, υποσημ. 22.

⁶⁶² Κ. Κριμπάς, «Η Ανώτατη Παιδεία τον καιρό της χούντας», στο: *Η Δικτατορία 1967-1974...*, *ό.π.*, σσ. 137-140. Σύμφωνα με τα στοιχεία που ο ίδιος δίνει, μεταξύ των καθηγητών που απολύθηκαν για λόγους πολιτικούς ήταν και οι Κ. Δεσποτόπουλος, Δ. Μαρωνίτης, Γ. Βλάχος, Φ. Βεγλερής, Σ. Καραγιωργας και Α. Μάνεσης, ενώ σε παραίτηση και αποχώρηση οδηγήθηκαν οι Αθ. Κανελλόπουλος, Ι. Κακριδής, Ξ. Ζολώτας, Π. Δερτιλής, Γ. Ράμμος, Ν. Λούρος και αρκετοί άλλοι· ώστε μέχρι το τέλος του 1969 το καθεστώς είχε ξεφορτωθεί συνολικά 167 διδάσκοντες ή, με ποσοστά μιλώντας, το 30% περίπου των καθηγητών και υφηγητών. Με την ΚΗ’ Συντακτική Πράξη, εξάλλου, εισήχθη και ο θεσμός του Κυβερνητικού Εκπροσώπου σε κάθε ΑΕΙ –«μια από τις πιο βάνουσες», όπως ο ίδιος υποστηρίζει, «παραβιάσεις της ακαδημαϊκής ελευθερίας»-, ο οποίος έδινε τη δυνατότητα στους φίλα προσκείμενους στη χούντα απόστρατους αξιωματικούς, που τον στελέχωναν, να συμμετέχουν (και, αναμφίβολα να επιβάλλουν την επίσημη κυβερνητική γραμμή) στις συνεδριάσεις της Συγκλήτου και άλλων συλλογικών οργάνων.

φοιτητικής νεολαίας. Στην πραγματικότητα, όμως, το τίμημα για την ικανοποίηση των αιτημάτων των φοιτητών, τα οποία εξαντλούνταν, κατά το καθεστώς, στην παροχή δωρεάν συγγραμμάτων και στη χορήγηση άτοκων δανείων διευκόλυνσης, ήταν αρκετά μεγάλο: πρώτα-πρώτα, με την εμφάνιση των νέων (ελεγχόμενων, φυσικά) Διοικητικών Συμβουλίων οστρακίζονταν διά παντός οι γνωστοί φοιτητικοί σύλλογοι. Έπειτα, με την απαγόρευση των διαδηλώσεων και των απεργιών φιμωνόταν απόλυτα το πλέον δραστήριο –διαχρονικά– σώμα αντιπολίτευσης, το φοιτητικό· και, οπωσδήποτε, η κατοπινή απόφαση για τον έλεγχο των πρωτοστατούντων φοιτητών σε ενέργειες αντίστασης κατά του καθεστώτος με το μέτρο της διακοπής της αναβολής στράτευσής τους⁶⁶³ (επρόκειτο, αναμφίβολα, για την απόφαση που πυροδότησε ακόμη περισσότερη αντίδραση από τους φοιτητικούς συλλόγους και συνδέεται άμεσα και με τα γεγονότα του Πολυτεχνείου), αποσπούσε βαθμιδόν από το ίδιο το φοιτητικό κίνημα την εγγενή του ικανότητα για άμεση αντίδραση στα γεγονότα.

Η κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου υπήρξε, επίσης, έργο της δικτατορικής κυβέρνησης. Η βαθμιαία αποδυνάμωσή του είχε ξεκινήσει, βεβαίως, από τις κυβερνήσεις της αποστασίας, οι οποίες ακολούθησαν την αναγκαστική παραίτηση του Γ. Παπανδρέου, αλλά το τελειωτικό χτύπημα στον πρωτοποριακό θεσμό της κυβέρνησης της ΕΚ το έδωσε το καθεστώς των συνταγματαρχών με τον Α.Ν. 59 της 24^{ης} Ιουνίου 1967. Βεβαίως, ο συγκεκριμένος νόμος νομιμοποιούσε απλώς την ήδη προειλημμένη απόφαση του καθεστώτος, με την οποία φαινόταν να συμφωνεί εκ των προτέρων μία μερίδα του φιλοκυβερνητικού και συντηρητικού κατεστημένου της εποχής είτε για λόγους ιδεολογικούς είτε, πιθανότατα, εξαιτίας ιδιοτελών κινήτρων. Χαρακτηριστικό είναι, άλλωστε, ένα σχετικό δημοσίευμα της 4^{ης} Μαΐου 1967 στην εφημερίδα “Εστία”, ο υπογράφων του οποίου εκφράζει –προφανώς– το ρεβανσισμό αυτής ακριβώς της μερίδας του ακραίου συντηρητισμού της εποχής: *«Αφού παρητήθη ο κ. πρόεδρος και ήρωας της δίκης των τόνων»*, αναφέρει το δημοσίευμα εννοώντας τον Ι. Κακριδή, *«θα σταλή τώρα και ολόκληρον το Παιδαγωγικόν Ινστιτούτον “στο σπιτάκι του” διά ν’ αναπαυθή επί των δαφνών του. Αντί των δολιοφθορέων αυτών της Παιδείας θα αποκατασταθεί το υπ’ αυτών καταργηθέν Ανώτατον Εκπαιδευτικόν Συμβούλιον που ημπόδιζε τα αντεθνικά τους σχέδια»*⁶⁶⁴. Ωστόσο, η κατάργηση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου δεν θα πρέπει, κατά τη

⁶⁶³ Στο ίδιο, σ. 141.

⁶⁶⁴ Ε. Γιωτοπούλου – Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 79. Να σημειωθεί, βεβαίως, ότι το δικτατορικό καθεστώς δεν αποκατέστησε, όπως ανέμεναν από αυτό, το θιγμένο κύρος του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, αλλά δημιούργησε –με το Ν.Δ. 793 στα τέλη του 1970– το δικό του Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας με πρόεδρό του τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και μέλη του τον πρόεδρο του Συνταγματικού Δικαστηρίου, τον αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων, τον πρύτανη του ΕΜΠ, τον πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών και τους δύο αρχαιότερους επιθεωρητές Στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδεύσεως. Και αυτού του Συμβουλίου, όμως,

γνώμη μας, να θεωρηθεί ως μία πράξη εκδικητικού χαρακτήρα από πλευράς του ολιγαρχικού καθεστώτος των συνταγματαρχών· αλλά κυρίως ως μία πολιτική πράξη με απόλυτη συνέπεια προς την προοπτική που το ίδιο είχε οραματιστεί για το υπό ανακατασκευή (πολύπαθο και σπαρασσόμενο, όπως διατεινόταν) Έθνος και ως αναγκαίο ενέργημα για την αναδιαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας.

Υπό αυτό το πρίσμα, κατανοείται πληρέστερα ίσως η προσήλωση του καθεστώτος στις αιώνιες -όπως διατεινόταν- **αξίες του ελληνοχριστιανισμού**, αλλά, ταυτοχρόνως, και η αδυναμία του να αντιληφθεί ότι το ιδεολόγημα που επικαλείτο ήταν στην ουσία «*μια ηθικιστική και πομπώδης ελληνοχριστιανική υποκρισία του νεοέλληνα μικροαστού*»⁶⁶⁵, καθώς και ένα «*κοινωνικοπολιτικό στερεότυπο*», του οποίου ο λειτουργικός ρόλος ήταν να αποτελεί το αμυντικό ανάχωμα σε όλες τις κοινωνικές συγκρούσεις⁶⁶⁶. Κατά συνέπεια, η από πλευράς χουντικού καθεστώτος επικάλυψη κάθε πολιτικής στάσης ή πρωτοβουλίας του με πολλές στρώσεις ελληνοχριστιανικού πολιτισμού (του ιδεολογήματος, δηλαδή, που θεμελιώθηκε θεωρητικά από τον Σ. Ζαμπέλιο και εκατό περίπου χρόνια αργότερα καθιερώθηκε και από το ελληνικό Σύνταγμα του 1952) υπαγορευόταν από την εξ ορισμού στρεβλή, θα λέγαμε, ιδεολογική εκτίμησή του για το υποτιθέμενα ενιαίο κληρονομημένο παρελθόν του Έθνους –εκτίμηση που προκαλούσε, εξάλλου, και τη δική του (κατά το παράδειγμα των προγενεστέρων του κυβερνώντων και πάσης φύσεως εξουσιαστών) **αυτοπαγίδευση στο ιδεολογικό κενό μιας αναπόδεικτης θεωρίας-κορωνίδας**: η οποία δεν αποκάλυπτε ότι «*τα δύο σκέλη του οικοδομήματος αυτού είναι στην πραγματικότητα αντιφατικά και παραπέμπουν σε δύο εντελώς αντίρροπα πολιτιστικά συγκροτήματα: στον κλασικό ελληνισμό και στη βυζαντινή ορθοδοξία*»⁶⁶⁷.

Το ασύνδετο των δύο προσδιοριστικών του νέου Έθνους “κληρονομημένων” πολιτισμών απασχόλησε, βεβαίως, ευθύς εξ αρχής και τους ιθύνοντες νόες του καθεστώτος.

ο ρόλος ήταν «διακοσμητικός», καθώς δεν κλήθηκε να πάρει καμιά απολύτως σημαντική απόφαση ή να ρυθμίσει, έστω, κάποια εκπαιδευτική διένεξη. (βλ. σχετικά, Κ. Κριμπάς, *ό.π.*, σ. 144-145). Τις απόψεις του (και προφανώς και όλης της κυβέρνησης) για τα μέλη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου εξέφρασε και ο τότε υπουργός Παιδείας Κ. Καλαμποκιάς, ο οποίος υποστήριξε ότι «το φρόνημα και το ήθος πολλών εξ αυτών ήτο διαβλητόν και η επίδρασίς των επί των εκπαιδευτικών λειτουργών υπήρξεν άκρως διαβρωτική»· καθώς και ότι «η Εθνική Κυβέρνησις ουδέν άλλο έπραξε διά της καταργήσεώς του ειμή να ικανοποιήση την γενικήν κατακραυγήν κατά του αποτυχόντος, πολυαριθμού και πολυδαπάνου τούτου οργάνου, το οποίον αποκαλούμενον Ινστιτούτον, ουδέ καν ελληνικήν ονομασίαν είχε». (Α. Δημαράς, *ό.π.*, τόμ. Β' σσ. 294-295).

⁶⁶⁵ Μ. Μελετόπουλος, *Ιδεολογία...*, σ. 14.

⁶⁶⁶ Ρ. Σταυρίδη – Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα...*, σ. 68.

⁶⁶⁷ Μ. Μελετόπουλος, *ό.π.*, σ. 27. Ο ίδιος εξηγείται: «Η βασικότερη και ουσιαδέστερη διαφορά είναι πως ο κλασικός ελληνικός πολιτισμός υπήρξε ανθρωποκεντρικός, ενώ ο βυζαντινός-ορθόδοξος μεταφυσικός».

Απόδειξη γι' αυτό αποτελούν οι λεκτικοί διαξιφισμοί των μελών της Επιτροπής⁶⁶⁸, των οποίων η δυναμική εκτονώθηκε είτε προς τη στήριξη της άποψης ότι «οι δύο όροι αντιμάχονται αλλήλους και ευρίσκονται εις οξείαν αντίθεσιν» και ότι στα σύγχρονα και φιλελεύθερα κράτη η θρησκεία οφείλει να μην αναμειγνύεται στα ζητήματα της Παιδείας· είτε, από την άλλη πλευρά, προς την επανάληψη της πάγιας θέσης ότι η σύζευξη του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος με το αρχαιοελληνικό πνεύμα αποτελεί πραγματικότητα αδιαμφισβήτητη⁶⁶⁹. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν βρισκόμαστε ενώπιον ενός γόνιμου προβληματισμού, υπό την έννοια ότι μέσα από αυτόν αναζητείτο με φιλοσοφικό και συνάμα πρακτικό τρόπο η διαλεύκανση της αλήθειας, αλλά για ακόμη μία τυπική περίπτωση νομιμοποιητικής αγωνίας στο εσωτερικό του νέου καθεστώτος, η οποία συνδεόταν, φυσικά, με τη χαρακτηριστική ανάγκη του να δικαιολογήσει άμεσα και επαρκώς το αιφνίδιο της πολιτικής κυριαρχίας του. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για *επουσιώδη* προβληματισμό, που δεν ανακινεί την πραγματική υπόσταση του ελληνοχριστιανικού ιδεολογήματος, αλλά που παραμένει κενός κοινωνικού περιεχομένου –απλώς, δηλαδή, «στο επίπεδο του βερμπαλισμού και του φορμαλισμού» ως «ένας συνδυασμός προγονολατρείας και μοραλισμού, με προβληματική απήχηση και χωρίς ουσιαστικό ακροατήριο»⁶⁷⁰.

Η προκλητική, λοιπόν, **απουσία των κοινωνικο-ανθρωπιστικών προτεραιοτήτων** αλλά και ο **υπολανθάνων πολιτικός καιροσκοπισμός** στη χουντική ιδεολογική διατύπωση της ελληνοχριστιανικής συνέχειας διαπιστώνεται (έπειτα, φυσικά, από αναψηλάφηση του προφανούς) και στην απόπειρα του ίδιου του καθεστώτος για νομοθετική “διευθέτηση” του διαχρονικά ανοιχτού γλωσσικού ζητήματος. Στο συμπέρασμα αυτό μπορεί, βεβαίως, να οδηγηθεί κανείς, εφόσον, πρωτίστως, αντιληφθεί στο ακέραιο το ειδικό βάρος της ρητής επισήμανσης του άρθρου 6 του Συντάγματος του 1968 ότι “επίσημος γλώσσα του κράτους και της εκπαίδευσως είναι εκείνη εις την οποίαν συντάσσονται το Σύνταγμα και τα κείμενα της ελληνικής νομοθεσίας”· δεδομένου ότι εκεί ακριβώς διαπιστώνεται (για πρώτη, μάλιστα, φορά στη νομοθετική ιστορία του τόπου) η **ταύτιση της επίσημης-**

⁶⁶⁸ Αναφερόμαστε στην 20μελή Επιτροπή που συγκρότησε το χουντικό καθεστώς για τη συζήτηση των σχετικών με το υπό κατασκευήν Σύνταγμά του.

⁶⁶⁹ *Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1968, ό.π.,* σσ. 109-110 & 112. Πρόκειται για τις απόψεις των Π. Πιπινέλη και Ι. Τριανταφυλλόπουλου, από το ένα μέρος, και των Γ. Παπαδόπουλου και Στ. Παττακού, από το άλλο. Πολιτική προσωπικότητα της Δεξιάς με ζωνρά φιλοβασιλικά αισθήματα ο πρώτος, χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα από το καθεστώς των συνταγματαρχών ως Υπουργών Εξωτερικών. Ο Ι. Τριανταφυλλόπουλος διετέλεσε βραχύβιος Υπουργός Δικαιοσύνης (από 20-6 έως 9-7-1968), ενώ ο Στ. Παττακός, “ο υπ’ αριθμ. 2” του καθεστώτος, διετέλεσε Αντιπρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου και επίσης Υπουργός Εσωτερικών.

⁶⁷⁰ Μ. Μελετόπουλος, *ό.π.,* σ. 29.

γραφειοκρατικής γλώσσας με αυτό καθαυτό το περιβάλλον της εκπαίδευσης. Διότι η σημασία της ρύθμισης αυτής δεν εξαντλείται στο ότι συνιστά απλώς ένα μεταγενέστερο μέτρο που καταργεί ένα προγενέστερό του –το μεταρρυθμιστικό, δηλαδή, άρθρο 5 του Ν.Δ. 4379 που αφορούσε τη χρήση της δημοτικής σε όλη τη Στοιχειώδη εκπαίδευση. Αλλά αναμφίβολα συνδέεται με αυτό καθαυτό το επεξηγηματικό περιεχόμενό του ως ακαριαίου, κατά μία έννοια, τροποποιητικού μέτρου, το οποίο αφενός θεσπίζει *«μια νοθευμένη μορφή»* δημοτικής γλώσσας για τις τέσσερις πρώτες τάξεις της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης και αφετέρου *«μια γλώσσα με πολύ θολά και ακαθόριστα όρια, που ολοκληρώνει τη σύγχυση που έχει αρχίσει με τη νοθευμένη δημοτική των πρώτων τάξεων»* για τις δύο επόμενες τάξεις (Ε' & Στ')⁶⁷¹, την οποία το καθεστώς ονομάζει “απλή καθαρεύουσα”.

Το υπόβαθρο πολιτικού καιροσκοπισμού στις στοχεύσεις του καθεστώτος δεν προκύπτει αποκλειστικά, βεβαίως, από μία διαπίστωση που περιστρέφεται γύρω από τον λειτουργικό και μόνον άξονα της γλώσσας· αλλά από την αναζήτηση των εν γένει προεκτάσεων και των συναφειών του γλωσσικού εργαλείου, που αποκαλύπτουν εντέλει και τις πεποιθήσεις των υποστηρικτών του. Από την αναζήτηση αυτή, λοιπόν, διαπιστώνεται ότι δεν είναι δυνατόν να επαληθευτεί η αρχική ομολογία του καθεστώτος ότι ανέλαβε (ή, αληθώς, κατέλαβε) την εξουσία, προκειμένου να δώσει στο λαό τη χαμένη του πολιτική υπόσταση. Διότι, για να ευσταθεί κάτι τέτοιο, θα έπρεπε το χουντικό καθεστώς να αποδείξει ότι *«ως πραγματική επανάσταση, ταυτίζεται με το λαό και προσπαθεί ν' αυξήσει τα δικαιώματά του»* και συγκεκριμένα ότι *«επιδιώκει την ανύψωση του λαού και την επικράτησή του σ' όλους τους τομείς, και φυσικά και στη γλώσσα»*⁶⁷². Το γεγονός, επομένως, ότι το καθεστώς των συνταγματαρχών όχι μόνο δεν κινήθηκε προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά απεναντίας παρέμεινε σκληροπυρηνικά προσδεδεμένο στη συντηρητική προτίμηση για μια πλατιά ανάπτυξη της καθαρεύουσας, πέραν του ότι καταδεικνύει την πολιτική ιδιοτέλειά του, αποκαλύπτει επίσης και την απροθυμία του για μια κοινωνική και ανθρωπιστική προσφορά και άρα τις κίβδηλες κοινωνικολαϊκές υποσχέσεις του. Σε καμία

⁶⁷¹ Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *ό.π.*, σ. 118-119. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο άρθρο 25 του ΝΔ 651 του 1970, με το οποίο η διδασκαλία της δημοτικής επεκτάθηκε σε μία ακόμη τάξη του Δημοτικού σχολείου, την Τετάρτη (Δ'). Διότι με τον Α.Ν. 129/19-9-1967 “Περί Οργανώσεως της Γενικής Παιδείας” και συγκεκριμένα με το άρθρο 5, παράγρ. 1 & 2 προβλεπόταν αντίστοιχα ότι «Εις τας τρεις πρώτας τάξεις του Δημοτικού Σχολείου διδάσκεται και χρησιμοποιείται ως εκφραστικόν όργανον η μητρική γλώσσα εις την Πανελλήνιον αυτής μορφήν απηλλαγμένην ακροτήτων και ιδιωματισμών. Εις τας Δ', Ε' και Στ' τάξεις διδάσκεται και χρησιμοποιείται η απλή καθαρεύουσα» και, επίσης, «η απλή καθαρεύουσα, επίσημος γλώσσα του Κράτους κατά διάταξιν συνταγματικήν, είναι το όργανον εκφράσεως, γραπτής και προφορικής, διδασκόντων και διδασκόμενων, εις τας Δ', Ε' και Στ' τάξεις του Δημοτικού Σχολείου, το Γυμνάσιον, τας Παιδαγωγικάς Ακαδημίας και τας Ανωτέρας εν γένει “Σχολάς”». (Α.Ν. 129/19-9-1967, ΦΕΚ 163, τ. Α').

⁶⁷² Ν. Δημαγγέλου, *Εθνική Γλώσσα και Εθνική Απάτη*, Αθήνα 1975, σ. 73.

περίπτωση, λοιπόν, δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ως πραγματικού περιεχομένου τις διαβεβαιώσεις του καθεστώτος για παύση των κάθε είδους διακρίσεων και για εθνική ανόρθωση διαμέσου μιας πλατιάς συμμαχίας με το λαό. Διότι κάτι τέτοιο θα προϋπέθετε ότι το νέο καθεστώς *«θα αμφισβητούσε ολόκληρο το γλωσσικοκοινωνικό σύστημα και θα υποστήριζε τη δημοτική γλώσσα για να επισπεύσει την άνοδο του λαού που»* -σε κάθε περίπτωση- *«θα ήταν και δική του άνοδος»*⁶⁷³.

Το καθοριστικό για τον χαρακτήρα και την κινητικότητα του ιδεολογικοπολιτικού σύμπαντος της δικτατορίας λανθάνον αυτό δίπολο αποτελεί, ωστόσο, και μία από τις βασικές συνιστώσες της αντιφατικής εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος κατά το διάστημα της παραμονής του στην εξουσία. Διότι, κατά τη γνώμη μας, ήταν το δεδομένο του πολιτικού καιροσκοπισμού του νέου καθεστώτος εκείνη ακριβώς η αιτία, η οποία προκάλεσε άμεσα και δυναμικά την αντικατάσταση του τεχνοκρατικού ανθρωπισμού και του φιλελεύθερου εθνοκεντρισμού των πολιτικών εκπροσώπων της ενδογενούς αστικής τάξης από τα συνθήματα για την απόλυτη αξία του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού⁶⁷⁴. και, την ίδια στιγμή, εκείνη ακριβώς η αιτία για την αρχική επιθετική στάση του εναντίον του αστισμού, του οποίου τα χαρακτηριστικά θεωρούσε ότι περιείχε όλο το φάσμα της έως τότε εκπαίδευσης, αλλά και για την κατοπινή αναθεώρησή του στο θέμα αυτό, δεδομένων των εξελίξεων παγκοσμίως και της ανάγκης του να προσδεθεί στο άρμα των ανεπτυγμένων χωρών. Από την άλλη πλευρά, η έλλειψη κοινωνικών και ανθρωπιστικών δεδομένων στον εν γένει ιδεολογικοπολιτικό χαρακτήρα του νέου καθεστώτος εξαπλώθηκε και στην εκπαιδευτική πτυχή του προκαλώντας (παρά τις εκ διαμέτρου αντίθετες εξαγγελίες του) αντι-κοινωνικές ρυθμίσεις και αποτρεπτικές για τους πολλούς συνθήκες· εξαιτίας κυρίως του φόβου του *«μπροστά στο ενδεχόμενο των ρηγμάτων που θα μπορούσαν να προκληθούν στους μηχανισμούς του από μια τέτοια [δηλαδή, από μια πλατιά κοινωνική] αναδιάρθρωση»*⁶⁷⁵.

⁶⁷³ Στο ίδιο, σ. 63. Κατά την άποψή του, το δικτατορικό καθεστώς δεν είχε κανένα σοβαρό και πλήρες ιδεολογικό υπόβαθρο, πάνω στο οποίο θα μπορούσε να πορευτεί και να διαπραγματευτεί κάθε του επόμενο βήμα. Έτσι, παρόλο που έδειχνε να αμφισβητεί την εξουσία της άρχουσας τάξης και τα στηρίγματά της, εντούτοις υποστήριζε σθεναρά ένα από αυτά, την καθαρεύουσα –προφανώς, «για να εξαγοράσει», όπως ο ίδιος λέει, «την ανοχή της». Στην περίπτωση του λαού, η δικτατορία έδειξε ακόμη πιο αλλοπρόσαλλη συμπεριφορά. Έτσι, ενώ αποζητούσε τη συναίνεσή του, δεν έσπευσε κιόλας να υλοποιήσει το αίτημά του για μια γλώσσα έντιμη προς τους πολλούς· κι ενώ στην άμεση επικοινωνία της με την πλατιά μάζα χρησιμοποίησε απλούστερη γλώσσα, «για να καταλαβαίνει», όπως υποστηρίζει, «ο λαός την προπαγάνδα της», το ότι δεν επεδίωξε να καθιερώσει αυτή την απλή δημοτική, ακύρωνε άμεσα την ιδεολογική της έκφραση. (σσ. 62-63 & 73-74).

⁶⁷⁴ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα...*, σ. 284.

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 297.

Απόδειξη για το ότι ο κατ' ουσίαν *αντι-κοινωνικός χαρακτήρας του καθεστώτος* συνέβαλε τα μέγιστα στη διαμόρφωση της αντιφατικής εκπαιδευτικής πολιτικής του αποτελεί, εξάλλου, και το ίδιο το περιεχόμενο του εκπαιδευτικού λόγου με τις αντανakλάσεις του τόσο μέσα στα σχολικά εγχειρίδια όλων των τάξεων όσο και στην ελεγχόμενη παρουσία των εκπαιδευτικών λειτουργών όλων των βαθμίδων. Διότι τη δεδομένη εποχή, κατά την οποία οι προκλήσεις της εξέλιξης και της εξειδίκευσης της τεχνολογίας ήσαν κάτι παραπάνω από επιτακτικές σε διεθνές επίπεδο, μόνον αντίθετη προς τις πραγματικές ανάγκες της πλατιάς μάζας του κοινωνικού σώματος θα μπορούσε, τελικά, να θεωρηθεί η *εμμονή* του καθεστώτος στη γαλούχηση των εκπαιδευομένων μέσα από τα πρότυπα του παρελθόντος. Με άλλα λόγια, μόνο ως πολιτική ξεκάθαρα αντίθετη προς το ευρύ κοινωνικό συμφέρον θα πρέπει να αντιμετωπισθεί η λογική του καθεστώτος να μην υλοποιήσει, τελικά, τις αρχικές εξαγγελίες του για πλατιές κοινωνικές παροχές σε όλους τους τομείς· και, ειδικότερα στο πρακτικό κομμάτι της εκπαιδευτικής του λειτουργίας, **να αποσιωπήσει τις αναφορές στο φυσικό και στο κοινωνικό παρόν**. Το γεγονός, άρα, ότι το καθεστώς νοηματοδοτούσε με διαφορετικό τρόπο απ' ο,τι το κοινωνικό σύνολο την οικοδόμηση του “νέου Έθνους”, αποτέλεσε προφανώς την αφετηρία της αντιφατικής εκπαιδευτικής πολιτικής του· η οποία ολοκληρώθηκε, εντέλει, με το αυταρχικό κλείσιμο κάθε συζήτησης που είχε ως θέμα της αιτήματα κοινωνικού ή εκπαιδευτικού περιεχομένου –κυρίως λόγω του φόβου (πάγιου πια) για πιθανή «*ανάξωση της πολιτικής και ιδεολογικής κρίσης που επουλώθηκε ακριβώς χάρη στην ίδια την εγκαθίδρυση του καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης*»⁶⁷⁶.

5.5 Τα σχολικά εγχειρίδια του καθεστώτος: “ασφαλή” περιεχόμενα για απολύτως βέβαια αποτελέσματα

Ο αντικοινωνικός, ωστόσο, χαρακτήρας της εκπαιδευτικής πολιτικής της χούντας, όπως αυτός ορίζεται από την καταναγκαστική χρήση μιας γλώσσας ακατάλληλης και συνάμα δυσνόητης στους πολλούς, της καθαρεύουσας, αλλά κι από την υπερβάλλουσα προγονολατρεία και το απαράμιλλο ελληνικό ηρωικό έπος, διαπιστώνεται επίσης –με σχετική ευκολία- στα περιβάλλοντα των σχολικών εγχειριδίων της εποχής. Στο βιβλίο, για παράδειγμα, της Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου “Ιστορία των Μέσων Χρόνων”⁶⁷⁷, το οποίο

⁶⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 285.

⁶⁷⁷ Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το βιβλίο της Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου *Ιστορία των Μέσων Χρόνων* του ΟΕΔΒ εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1951 και διδάχτηκε στη Δ' τάξη των εξαταξίων τότε Γυμνασίων.

είναι γραμμένο σε “απλή καθαρεύουσα”, υπάρχουν αρκετά δείγματα **προγονοπληξίας** και **εθνικο-θρησκευτικής υπερβολής** -στοιχεία που επιτρέπουν, άλλωστε, και την ιστορική ανακρίβεια. Συγκεκριμένα, στο κεφάλαιο “Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός”, υποστηρίζεται ότι «*δύο είναι τα βασικά γνωρίσματα του Βυζαντινού πολιτισμού: ο Ελληνισμός και ο Χριστιανισμός. Ομιλούντες περί Βυζαντινού πολιτισμού εννοούμε τον Ελληνικόν Χριστιανικόν πολιτισμόν κατά την μεσαιωνικήν εποχήν*»· ενώ, λίγο μετά, επισημαίνεται ότι «*οι πολίται του Βυζαντινού κράτους ήσαν κατά το πλείστον Έλληνες ή εξελληνισμένοι Ασιάται, οίτινες ωμίλουν την ελληνικήν ως εθνικήν των γλώσσων. Άλλωστε, μόνον η ελληνική λογοτεχνία ηδύνατο να μορφώση*»⁶⁷⁸. Στο ίδιο βιβλίο, εξάλλου, υπερθεματίζεται και πάλι **το αναμφισβήτητο της ελληνοχριστιανικής συνέχειας**: «*Η επίδρασις του Βυζαντίου εις όλην την Ορθόδοξον Ανατολήν συνεχίζεται μέχρι σήμερον. [...]. Από την βυζαντινήν εποχήν αρχίζει η ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, η θρησκευτική της πίστις και οι εθνικοί της αγώνες, ενώ η δόξα και ο πολιτισμός της αρχίζουν από την αρχαιοτάτην Ελληνικήν*»⁶⁷⁹. Επίσης, στο συγκεκριμένο βιβλίο διατυπώνεται και **το αναγκαίον της πολιτειακής “ορθότητας”** μέσα από ιστορικούς παραλληλισμούς με την περίοδο λ.χ. της βασιλείας του Μ. Κωνσταντίνου (306-337 μ.Χ), κατά την οποία «*το πολίτευμα έγινεν απόλυτος μοναρχία (το έχει τονισμένο). Σύγκλητος, ύπατοι και λοιπά αξιώματα παραμερίσθησαν*»⁶⁸⁰. ή με την ύστερη περίοδο της βασιλείας του Ιωάννη Τσιμισκή (969-976 μ.Χ.), η οποία «*αν και είχε παράνομον αρχήν (θεωρεί, μάλλον, μικρής σημασίας το ότι εκείνος, σε συνεννόηση με την αυτοκράτειρα Θεοφανώ, δολοφόνησε τον προκάτοχό του Νικηφόρο Φωκά), υπήρξεν ένδοξος*»⁶⁸¹.

Η ζωηρή, βεβαίως, επιθυμία του καθεστώτος να απαλλαγεί από κάθε υποχρέωση για τήρηση των δημοκρατικών και πολιτειακών προσχημάτων, ώστε να μπορεί, τελικά, με το δικό του –ευθύτερο και ακριβέστερο– τρόπο να “καθοδηγεί” τους εκπαιδευόμενους του στην ιδεολογία του, δεν ήταν δυνατόν να συμβιβαστεί με τα ήδη υπάρχοντα σχολικά

Ευρύτερα γνωστό έγινε, πάντως, αρκετά χρόνια αργότερα, όταν αντικατέστησε το ήδη αποσυρμένο βιβλίο (Δεκέμβρης 1965) του Κ. Καλοκαιρινού, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική, 146 π. Χ. – 1453 μ. Χ.* Αξίων απορίας, βεβαίως, είναι γιατί το 1966 που κυκλοφόρησε εκ νέου, έπειτα από την απόσυρση του βιβλίου του Καλοκαιρινού, προοριζόταν για τη Δ’ τάξη του Γυμνασίου, ενώ την αμέσως επόμενη (1967) για τη Γ’ Γυμνασίου και το 1969 (ενοποιημένο με το επίσης παλαιό βιβλίο των Α. Λαζάρου – Δ. Χατζή, *Ιστορία Ελληνορωμαϊκή-Βυζαντινή-Μεσαιωνική Ευρώπης (146 π.Χ -1453 μ.Χ.)* για τη Β’ & Ε’ Γυμνασίου.

⁶⁷⁸Ε. Βουραζέλη-Μαρινάκου, *Ιστορία των Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1967, σσ. 59-60.

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 245

⁶⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 12.

⁶⁸¹ Στο ίδιο, σ. 148. Στο ίδιο ύφος είναι, εξάλλου, και τα σχόλια της συγγραφέως για την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού (527-565 μ.Χ) στο πρώτο μέρος του βιβλίου. Αναφερόμενη, λοιπόν, στην κατάπνιξη της επανάστασης των δήμεων (τη γνωστή “Στάση του Νίκα”) από τον ίδιο και από το στρατηγό του, τον Βελισάριο, καταλήγει: «Η νίκη αυτή αποτελεί σταθμόν εις την εξέλιξιν του πολιτεύματος, διότι έπαισαν εις το εξής λαός και σύγκλητος να είναι πολιτικοί παράγοντες, η δε εξουσία του Ιουστινιανού απέβη απεριόριστος».

εγχειρίδια· δεδομένου ότι το περιεχόμενο εκείνων, όσο συντηρητικό κι αν ήταν, δεν ανταποκρινόταν στις νέες “ανάγκες”. Για το λόγο αυτό, μια από τις πρώτες φροντίδες του ήταν η έκδοση καινούριων (και, επομένως, απολύτως σύμφωνων με την κοσμοθεωρία του) σχολικών εγχειριδίων· ενώ επίσης άμεσα επιμελήθηκε την -αναγκαστική- προσθαφαίρεση ενοτήτων και κεφαλαίων από ήδη υπάρχοντα (μακράν, σίγουρα, του μεταρρυθμιστικού πνεύματος) σχολικά εγχειρίδια, προκειμένου να τα “προσαρμόσει” κι αυτά στις ιδεολογικές και πολιτικές του ανάγκες.

Σχολικό εγχειρίδιο της πρώτης περίπτωσης, η “Αγωγή του Πολίτου”⁶⁸² ήταν, οπωσδήποτε, ένα “ασφαλές” για το καθεστώς βιβλίο, διότι αφενός περιείχε μόνον όσα ήθελε η ίδια η δικτατορική κυβέρνηση να περιγράψει ή να αναφέρει και αφετέρου απευθυνόταν σε μαθητές της Στ’ τάξης του Δημοτικού –ένα ακροατήριο πολιτικά άγουρο ακόμη, εύπλαστο, ευπροσάρμοστο, γεμάτο αναζητήσεις και χωρίς ιδιαίτερες αντιστάσεις. Στο βιβλίο αυτό, λοιπόν, δεν αναφερόταν πουθενά ότι το κράτος ήταν πλέον ολιγαρχικό (που θα πει ενάντιο στην πλειοψηφία και αντι-λαϊκό). Αντίθετα, προβαλλόταν ως αναντίρρητο αξίωμα ότι *«εξουσία είναι το δικαίωμα, το οποίον έχει το κράτος να επιβάλλη τας θελήσεις του επί των πολιτών μετά δυνάμεως και εξαναγκασμού»*⁶⁸³, καθώς και ότι *«ο Έλλην οφείλει να τηρή τας ελληνοχριστιανικάς παραδόσεις»*⁶⁸⁴. Ο συγγραφέας του, βεβαίως, υποστήριζε ότι ως πολίτευμα η δικτατορία *«καταλύει τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες και επιβάλλει την γνώμη και τη θέλησή της»*, αλλά, αμέσως μετά, την παρουσίαζε ως εξ ορισμού αναγκαία *«εις εξαιρετικές και κρισίμους περιστάσεις ή όταν η χώρα απειλήται από εξωτερικούς κινδύνους ή περιέρχεται εις αναρχίαν»*⁶⁸⁵. Έτσι, η “Επανάσταση” της “21^η Απριλίου” ήταν το, κατά έναν τρόπο, αναγκαίο κίνημα των “νομιμοφρόνων αξιωματικών”, οι οποίοι *«πιστοί εις τα πεπρωμένα και ιδανικά του Έθνους, ανέλαβον την ευθύνην να δράσουν προς σωτηρίαν του κινδυνεύοντος Έθνους από την κρατούσαν φανλοκρατίαν,*

⁶⁸² Δύο χρόνια μετά την κατάργηση του μαθήματος “Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος” επανέρχεται στο Ωρολόγιο Πρόγραμμα του Δημοτικού Σχολείου ως αυτόνομο το μάθημα “Αγωγή του Πολίτου”, το οποίο προβλεπόταν να διδάσκεται για μία ώρα την εβδομάδα στην Στ’ τάξη. Σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα, βασικός σκοπός του μαθήματος ήταν «η εισαγωγή του μαθητού εις την σύγχρονον οργανωμένην Ελληνικήν κοινωνίαν διά της συνειδητοποιήσεως, κατά το δυνατόν, των δικαιωμάτων και των καθηκόντων αυτού εις την κοινότητα της οικογενείας, του σχολείου, του επαγγέλματος, του κράτους και της εκκλησίας με απώτερον σκοπόν να αναδειχθή ούτος εις καλόν Έλληνα πολίτην και Χριστιανόν». Σύμφωνα, μάλιστα, με τις επίσημες οδηγίες, η άσκηση των μαθητών σε έργα κοινωνικής και πολιτικής αγωγής δεν θα γινόταν μόνο κατά τις τακτές ώρες διδασκαλίας, αλλά «και εις πάσαν άλλην δεδομένην ευκαιρίαν» (βλ. Α. Ανδρέου, *ό.π.*, σ.1).

⁶⁸³ Α Τσιρίμπας, *Αγωγή του Πολίτου. Προς χρήσιν των μαθητών της Στ’ Δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1969, σ. 67.

⁶⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 22.

⁶⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 90.

οχλοκρατίαν και αναρχίαν»⁶⁸⁶. Οι μικροί μαθητές πληροφορούνταν, εξάλλου, ότι όφειλαν υπακοή «εις την θέλησιν των γονέων και ιδία εις την θέλησιν του πατρός» (σ. 33)· ότι όφειλαν να αισθάνονται υπερήφανοι ως Έλληνες, επειδή «κάθε σπιθαμή της Ελληνικής γης έχει και μίαν ένδοξον ιστορίαν. Το χώμα της είναι άγιον, διότι είναι ποτισμένον με αίμα Αγίων και ηρώων» (σ. 71)· ότι ο ελληνικός λαός με το Δημοψήφισμα του Σεπτεμβρίου 1968 «ενέκρινε διά συντριπτικής πλειοψηφίας [...] το νέον Σύνταγμα» (σ. 100)· ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι υποχρεούνται «να έχουν υγιή φρονήματα, δηλαδή να μην πιστεύουν εις ιδέας, αι οποίαι έχουν σκοπόν την ανατροπήν του κοινωνικού και πολιτειακού καθεστώτος» (σ. 124)· ότι η εργασία είναι επίσης υποχρέωση «την οποίαν ώρισεν ο Θεός εις τον άνθρωπον, όταν τον έπλασε» (σ. 141)· ότι η ενδυμασία θα πρέπει να είναι «ανάλογος προς την ηλικίαν, το αξίωμα, την θέσιν και την οικονομικήν αντοχήν», καθώς και ότι οι άνθρωποι πρέπει να αντιστέκονται και να μην παρασύρονται «από τα επινοήματα της μόδας» (σ. 191). Διάσπαρτες μέσα σε ολόκληρο το συγκεκριμένο βιβλίο και συνάμα ανάμεικτες με ορισμένες **ιστορικές και πολιτισμικές ανακρίβειες** βρίσκονται, εξάλλου, και οι σαφείς κατηγορίες και οι αφορισμοί εναντίον των εχθρών του καθεστώτος, των κομμουνιστών. Αυτοί ως “προλετάριοι”, δηλαδή «εργάτες των μεγάλων εργοστασίων και επιχειρήσεων ως επί το πλείστον στερούνται μορφώσεως και ιδιοκτησίας» (σ. 92) κι επίσης «επεσώρευσαν τόσα δεινά, όσα τα στρατεύματα κατοχής δεν εδημιούργησαν», «ειργάζοντο μυστικώς και υπό το σχήμα της ΕΔΑ» κι ακόμη «όλοι εγνώριζον καλώς ότι όλα ήσαν έτοιμα, αι φυλακαί διά να τους δεχθούν, τα στρατόπεδα των συγκεντρώσεων διά να τους εγκλωβίσουν, τα λαϊκά δικαστήρια διά να τους δικάσουν, τα εκτελεστικά αποσπάσματα διά να τους εκτελέσουν»· ώσπου, τελικά, (το επιμύθιο) η χώρα «εσώθη διά της αναιμάκτου επεμβάσεως της 21^{ης} Απριλίου 1967» (σς. 211-212).

Σε “ασφαλή” συμπεράσματα για τις αιτίες ανόδου στην εξουσία του καθεστώτος των συνταγματαρχών αλλά και για το μέγεθος της προσφοράς τους προς το κοινωνικό σύνολο κατέληγε, επίσης, η “Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος” του Γρ. Δάφνη. Σαφέστατα «μεροληπτική»⁶⁸⁷ ως προς την παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων αλλά και ως προς την απόδοση των ευθυνών σε μεμονωμένα πρόσωπα ή πολιτικές ομάδες, η Πολιτική αυτή Ιστορία θεωρούσε ότι η Ρωσική Επανάσταση του 1917 είχε μόνο αρνητικές

⁶⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 80-81. Αποκαλυπτικές της προπαγάνδας του καθεστώτος είναι οι επαναληπτικές ερωτήσεις 3 και 4 στο τέλος της ενότητας “Η 21^η Απριλίου”, των οποίων το περιεχόμενο είναι αντίστοιχα: «Αναφέρατε τα ονόματα των αρχηγών της Επανάστασεως» και «Ποίος είναι ο φοβερώτερος εχθρός της εποχής που ζούμε;» (Σημ. Η ενότητα τελείωνε με το τελευταίο και, προφανώς, σημαντικότερο έργο του στρατού, που ήταν «...να απαλλάξουν την χώραν μας, την πατρίδα της δημοκρατίας, από τον κίνδυνον της Κομμουνιστικής δικτατορίας»).

⁶⁸⁷ Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, ό.π., σ. 122.

συνέπειες για την Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο, η σημαντικότερη από τις οποίες ήταν η «παγία», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, προσπάθεια της ΕΣΣΔ «*προς διάβρωση των αστικών καθεστώτων*»⁶⁸⁸. Υπερπροστατευτική, κατά έναν τρόπο, απέναντι στη μεταξική δικτατορία της “4^{ης} Αυγούστου”, δικαιολογούσε ως επιβεβλημένη από «*την σοβαρότητα της διεθνούς καταστάσεως*»⁶⁸⁹ την άνοδό της στην εξουσία, ενώ με την ίδια ακριβώς επιχειρηματολογία επιχειρούσε να πείσει και για την κυβερνητική παρουσία των συνταγματαρχών: «*Ευθύς άμα τη προκηρύξει των εκλογών κατεφάνη ότι ο προεκλογικός αγών θα προσελάμβανε ασυνήθη οξύτητα και ότι δεν απεκλείοντο ακόμη και αι αιματηραί συγκρούσεις. Εξ άλλου ήτο μαθηματικώς βέβαιον ότι η εκλογική επιτυχία της ΕΚ θα είχε ως αποτέλεσμα την επιβολήν μονοκομματικής, αριστεράς υφής, κυβερνήσεως [...]. Γενική ήτο η εντύπωση ότι η χώρα έβαινε σταθερώς προς εμφύλιον πόλεμον*». Και λίγο πιο κάτω: «*Επιτακτική, ως εκ τούτου, κατέστη η επέμβασις του στρατού διά την σωτηρίαν της πατρίδος*»⁶⁹⁰.

Το απόλυτο χαρακτηριστικό, ωστόσο, αυτού του σχολικού εγχειριδίου ήταν ότι σχεδόν σε κάθε κεφάλαιό του, από την αρχή μέχρι το τέλος του, υπήρχαν αναφορές στο ζήτημα του κομμουνισμού· ενώ, επίσης, κάθε προσωπικότητα κρινόταν ως θετική ή αρνητική για το καθεστώς βάσει της θέσης ή των πολιτικών και ιδεολογικών επιλογών της στο ζήτημα αυτό. Για παράδειγμα, ο βασιλιάς Παύλος ήταν, κατά τον συγγραφέα του βιβλίου, εκείνος «*τον οποίον το σύνολον του ελληνικού λαού εσέβετο και ηγάπα*» (σ. 264) –επειδή, κυρίως, «*είχε συνείδησιν της αποστολής του και ήσκησε τα καθήκοντά του κατά τρόπον εξυπηρετικόν του εθνικού συμφέροντος*»· αλλά και επειδή «*διαρκούντος του συμμοριτοπολέμου [...]* ευρίσκετο συνεχώς πλησίον των εθνικών μονάδων και των εκ της καταστροφικής μανίας των κομμουνιστών πασχόντων πληθυσμών» (σ. 265). Απεναντίας, «*η κυβέρνησις Θεμ. Σοφούλη κατηγορείτο, από του θέρους 1948, ότι δεν διηύθυνεν επιτυχώς τον αντισυμμοριακόν αγώνα*» (σ. 225), ενώ η δεύτερη κυβέρνηση Σοφούλη⁶⁹¹ επέδειξε –τελικά- την «*ακατάβλητον θέλησιν των εθνικών δυνάμεων να διατηρήσουν την Ελλάδα ελευθέραν και ανεξάρτητον*» (σ.

⁶⁸⁸ Γρ. Δάφνης, *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, ΟΕΔΒ, εν Αθήναις 1969, σ. 21.

⁶⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 83.

⁶⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 278-279 αντίστοιχα.

⁶⁹¹ Πρόκειται για την κυβέρνηση συνασπισμού (ορκίστηκε στις 20-1-1949) υπό την πρωθυπουργία και πάλι του Θ. Σοφούλη, η οποία, όμως, διέθετε τώρα το περίφημο “πολεμικό συμβούλιο” που αποτελείτο από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, από τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Αλ. Διομήδη, από τον υπουργό Εξωτερικών Κ. Τσαλδάρη, από τον υπουργό Στρατιωτικών Π. Κανελλόπουλο, καθώς και από τους δύο υπουργούς “άνευ χαρτοφυλακίου” Σ. Μαркеζίνη (Νέο Κόμμα) και Σ. Βενιζέλο (των Φιλελευθέρων). Αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων είχε οριστεί ο Αλ. Παπάγος. Το πόσο έτοιμη ήταν η νέα κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει τον εσωτερικό εχθρό, το αποκαλύπτει ο ίδιος ο Δάφνης, ο οποίος αναφέρει ότι «η νέα ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων απεφάσισε να εκκαθαρίσει την Ελλάδα εκ νότου προς βορράν» (βλ. Γρ. Δάφνης, *ό.π.*, σσ. 227-228).

229). Η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου, από την άλλη, δεν είναι δυνατόν, κατά το συγγραφέα, να ενταχθεί στη χορεία των προστάτιδων του Έθνους δυνάμεων, διότι «ενώ υπετίθετο ότι ενεπνέετο από την δημοκρατικήν αρχήν της παρεμποδίσεως της κομμουνιστικής δραστηριότητος [...], αντιθέτως παρέσχε κάθε ευχέρειαν τονώσεώς της» (σ. 267) –μέχρι που «η στροφή προς τα αριστερά κατέστη περισσότερο έκδηλος αρχομένου του 1965» (σ. 267).

Ποιο είναι, επομένως, το συμπέρασμα, στο οποίο φαίνεται να καταλήγει ο συγγραφέας; Ότι αποκλειστικά υπεύθυνο για τις περισσότερες μελανές σελίδες της ιστορίας και του τόπου ήταν, προφανώς, «το ΚΚΕ και η προδοτική δραστηριότης του» (σ. 130) –από την πρώτη κιόλας στιγμή της ίδρυσής του, το 1924. Το “καθεστώς”, βεβαίως, της 4^{ης} Αυγούστου «επέτυχε την πλήρη εξάρθρωσίν του» (σ. 132), αλλά «η κατοχή απεδείχθη επωφελής διά τους κομμουνιστάς». Διότι, όπως συμπληρώνει ο συγγραφέας, «οι Γερμανοί, καθ’ υπόδειξιν της Βουλγαρίας, απηλευθέρωσαν πολλούς εκ των εξ αυτών κρατουμένων» κι έτσι, «κατεβλήθη προσπάθεια ανασυγκροτήσεως του κόμματος» (σ. 133).

Ενδεικτικές του κομμουνιστικού φρονήματος ήταν, εξάλλου, «οι άνευ λόγου διαπραχθείσαι σφαγαί» (σ. 187) στα Δεκεμβριανά (1944), για τις οποίες «ούτε συγγνώμη, ούτε λήθη είναι δυνατή» (σ. 188)· όπως και οι τρεις, κατά σειρά, ένοπλες προσπάθειες «προς υποταγήν της Ελλάδος εις τον κομμουνισμόν», η απόκρουση των οποίων «οφείλεται εις την πίστιν των τέκνων της [ενν. της Ελλάδος] προς αυτήν και τα ιδεώδη τα οποία ενσαρκώνει» (σ. 211). Η προδοτική αυτή δράση περνούσε, κατά τον συγγραφέα, και μέσα από διάφορες αντεθνικές οργανώσεις, όπως λ.χ. της Νεολαίας Λαμπράκη, η οποία, όπως λέει, «ιδρύθη υπό της Άκρας Αριστεράς» (σ. 267)· αλλά και μέσα από «βδελυράς πράξεις», όπως η δολοφονική απόπειρα εναντίον του πρωθυπουργού Γ. Παπαδόπουλου «διά λογαριασμόν συνωμοτικής οργανώσεως κατευθυνομένης εκ του εξωτερικού» (σ. 282), την οποία «ολόκληρος ο ελληνικός λαός κατεδίκασε και εξεδήλωσε την συμπαράστασίν του προς τον πρωθυπουργόν» (σ. 283).

Αυτά που πρέπει, όμως, να θυμούνται για πάντα οι μαθητές, περιγράφονται στα τελευταία κεφάλαια και συνιστούν αφενός την παύση της μακράς κομμουνιστικής επιθετικότητας και αφετέρου τις παροχές της “επαναστατικής” κυβέρνησης προς το κοινωνικό σύνολο. Έτσι, σύμφωνα με τον συγγραφέα, το καθεστώς «εκινήθη με ταχύτητα [...] προς εξάλειψιν όλων των αιτίων δυσφορίας των λαϊκών τάξεων». Συγκεκριμένα, «επραγματοποιήθη η εκκαθάρισις του κρατικού μηχανισμού [...] εξ όλων των στοιχείων, που παρημποδίζαν την ομαλήν λειτουργίαν του ελλείψει ικανότητος ή εθνικής πίστεως»· «επραγματοποιήθη ριζική μεταβολή της εκπαιδεύσεως, ώστε να επανεύρη την εθνικήν γραμμήν της και να αποκτήση αληθώς προοδευτικόν περιεχόμενον» (όλα σ. 280)· και, τέλος,

ξεκίνησε τη διατύπωση του Συντάγματος βάσει των προτάσεων μιας εικοσαμελούς επιτροπής ειδικών και έπειτα από «δημόσια συζήτηση» που διήρκεσε μέχρι τα τέλη Μαΐου 1968 (σ. 283). Έπειτα από όλα αυτά, λοιπόν (κι αυτό είναι το επιμύθιο του συγκεκριμένου εγχειριδίου) «μια νέα περίοδος εις την ιστορίαν της Ελλάδος διεγράφετο εις τον ορίζοντα την επαύριον της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1968» (σ. 287) -την ημερομηνία, δηλαδή, της διεξαγωγής του δημοψηφίσματος για το Σύνταγμα.

Είναι, λοιπόν, προφανές ότι οι διακηρύξεις περί λήθης και νέων προσανατολισμών ήταν, απλώς, ένα θεωρητικό σχήμα δελεαστικού (και ίσως-ίσως και απολογητικού) λόγου από πλευράς χουντικού καθεστώτος, χωρίς ουσιαστικά αντικρίσματα κοινωνικού χαρακτήρα. Η διάχυτη, επομένως, εντός του πολιτικού ορίζοντά του **αυταρχική ιδεολογία** του δεν πρόδιδε απλώς ως ψευδή τον ισχυρισμό του ότι αμιγή ιδεολογικά υποστρώματα ανιχνεύονται μόνο στην κοσμοθεωρία των αντιπάλων του· αλλά –πολύ περισσότερο- επιβεβαίωνε το σκληρό κοινωνικοπολιτικό του προφίλ απέναντι σε οποιονδήποτε αντιστεκόταν στις αλλοπρόσαλλες στοχεύσεις του. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, το **άκαμπτο αντικομμουνιστικό ιδεώδες** του υπερκάλυπτε το σύνολο της ύλης των εκπαιδευτικών του εγχειριδίων και συντηρούσε μια **προκατασκευασμένη Πολιτική Ιστορία**, στο πλαίσιο της οποίας οι μαθητές υποχρεώνονταν είτε να αφομοιώσουν (δια της απευθυνόμενης κυρίως στο συναίσθημα πειθούς) ότι οι κομμουνιστές – “συμμορίται” «με καταχθόνια μέσα παρέσυραν από την εθνικήν της αποστολήν την συμπαγεστέρα απελευθερωτικήν οργάνωσιν εις πράξεις βίας και καταστροφής», ότι «κατέσφαζον και διήρπαζον [...] και απήγον ομήρους», καθώς και ότι «επεδίωξαν [...] την πνευματικήν και ψυχικήν διαφθοράν των 26.000 παιδιών που απήγαγον, ώστε να είναι πρόθυμα, όταν ανδρωθούν, να πολεμήσουν κατά της πατρίδος των, όπως άλλοτε οι γενίτσαροι»⁶⁹². είτε να αποδεχθούν (μέσω ενός χειμαρρώδους ενθουσιαστικού και “διεγερτικού” μεν, αλλ’ ωστόσο παραπλανητικού και αναπόδεικτου λόγου) την προσφορά της “Επανάστασης” στην πρόοδο της χώρας και συγκεκριμένα ότι «η σημερινή Ελλάς έχει να επιδείξη εις τον πολιτισμένον κόσμον κράτος οργανωμένον, γεωργίαν, εμπόριον, βιομηχανίαν και γενικώς οικονομίαν που συναγωνίζεται την οικονομικήν κίνησιν των προηγμένων κρατών», καθώς και ότι «ο εξαιρετικός ελληνικός λαός είναι προωρισμένος να ανασυστήση και να επαναφέρει

⁶⁹² Α. Ματαράσης – Σ. Παπασταματίου, *Ιστορία των νεωτέρων και νεωτάτων χρόνων*, Γ’ & Στ’ Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1969, σσ. 263, 268 & 269 αντίστοιχα.

εις την ζωήν τον γνήσιον ελληνικόν πολιτισμόν, από τον οποίον όλοι αντλούν ως από αστείρευτον πηγήν»⁶⁹³.

Σύμφωνα, ωστόσο, με το ελληνοχριστιανικό ιδεολόγημα, η ανασύσταση του γνήσιου ελληνικού πολιτισμού δεν θα επιτυγχανόταν μόνο διαμέσου της κοινής -όπως υποστηριζόταν από το καθεστώς- ανά τους αιώνες γλώσσας ή των επίσης κοινών πολιτισμικών ριζών, αλλά θα ήταν οπωσδήποτε το αποτέλεσμα και της συνεισφοράς του έτερου διαύλου της ελληνικής συνοχής, του ιδανικού, δηλαδή, του Ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος. Την πραγματικότητα αυτή, θα έπρεπε, βεβαίως, να κατανοήσουν οι εκπαιδευόμενοι και για το λόγο αυτό μια ολόκληρη **επιχείρηση μεθοδευμένης προβολής** στήθηκε από το καθεστώς των συνταγματαρχών· ούτως ώστε οι μαθητές όλων των ηλικιών⁶⁹⁴, διαμέσου των προσαρμοσμένων στο συγκεκριμένο στόχο σχολικών εγχειριδίων, να γίνουν οι θερμότεροι θιασώτες της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Τα τεκμήρια για το ότι η ιστορική και πολιτισμική συνέχεια του ελληνισμού οφειλόταν στη συνεκτική ικανότητα της Ορθοδοξίας τα έδινε, κατά το καθεστώς, η καλή μαρτυρία πολλών επιφανών πνευματικών προσωπικοτήτων του τόπου⁶⁹⁵. αλλά και η εξίσου παραπειστική σύζευξη του ίδιου του Θεού με την πολλά υποσχόμενη και εξιδανικευμένη

⁶⁹³ Αν. Λαζάρου, *Ιστορία των νεωτάτων χρόνων [από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας]*, Στ' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1968, σσ. 298-299.

⁶⁹⁴ Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας εκδόθηκαν ή επανακυκλοφόρησαν αρκετά βιβλία κεκαλυμμένου προπαγανδιστικού περιεχομένου, τα οποία απευθύνονταν είτε σε εκπαιδευτικούς (ως βοηθήματα ύλης), είτε σε μαθητές (ως παράλληλα αναγνώσματα). Ένα από αυτά είναι και τα *Παιδικά Κελαηδήματα* του δασκάλου Μ. Τσόκα (Αθήναι 1967), το οποίο περιείχε ευσύνοπτα ποιήματα (θρησκευτικά, πατριωτικά, για τη μητέρα, σχολικά κ.α.) με στόχο, κυρίως, την "τόνωση" του εθνικού, οικογενειακού και θρησκευτικού φρονήματος των μικρών μαθητών. Παραθέτουμε ενδεικτικά τα ποιήματα με τους τίτλους "Τα Μαθήματα" και "Οι Αγάπες μου" (σσ. 41 & 42 αντίστοιχα): «Όλα τα μαθήματα/τα αγαπώ παιδιά/μα πιο πολύ μ' αρέσουνε/τα έργα τα καλά. Καλή 'ναι η Γραμματική/όμορφ' η Γεωγραφία/ζαλάδα η Αριθμητική/δόξα η Ιστορία! Στο σώμα η Γυμναστική/δύναμη μας χαρίζει/και την ψυχή η Μουσική/μ' ευγένεια στολίζει. Μα εγώ απ' όλα αγαπώ/τα Θρησκευτικά/που με διδάσκουν να εκτελώ/τα έργα τα καλά!». Και το επόμενο: «Είμαι ένα μικρό παιδί/μ' επιμέλεια πολλή/Αγαπάω το καλό/και τ' ωραίο μου σχολείο. Την αλήθεια αγαπάω/και το ψέμα πολεμάω/Τους γονείς και το Χριστό/στην καρδιά μου έχω εγώ. Και μια αγάπη έχω άλλη/που ειν' ακόμα πιο μεγάλη/Έχει δόξα και λαμπράδα/ονομάζεται Ελλάδα».

⁶⁹⁵ Στο σχολικό εγχειρίδιο των Λ. Χριστοφιλόπουλου - Χρ. Καρυτινού-Μήτση, *Κατήχησις - Λειτουργική. Προς χρήσιν των μαθητών της Στ' τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1969, παρατίθεται η άποψη του ιστορικού Κ. Παπαρρηγόπουλου, ο οποίος στην "Ιστορία του Ελληνικού Έθνους" του υποστηρίζει ότι «το Ελληνικόν Έθνος διεσώθη μόνον και μόνον, διότι είχε σύμμαχόν του τον Χριστιανισμόν» (σ. 14). Απόδειξη της εξαιρετικής σημασίας που το καθεστώς προσδίδει στην "αλήθεια" της συγκεκριμένης άποψης είναι η απάντηση που δίνεται σε σχετική ερώτηση μέσα σε ένα βοήθημα της εποχής για τις εξετάσεις Γυμνασίου, εμπορικών και τεχνικών σχολών (Πρόκειται για το: Γ. Βέργος, *Ο θησαυρός μου. Πλήρες βοήθημα διά την ασφαλή επιτυχίαν εις τας εισιτηρίους εξετάσεις Γυμνασίου, Εμπορικών & Τεχνικών Σχολών*, Εκδ. Φεραίος, Αθήναι 1970): Ερώτηση: Ο χριστιανισμός εβοήθησε το Έθνος εις τας δυσκόλους αυτού περιστάσεις; Απάντηση: Το ελληνικόν έθνος, όπως γράφει ο Ιστορικός Παπαρρηγόπουλος, διεσώθη μόνον και μόνον διότι είχε σύμμαχόν του τον Χριστιανισμόν. Κατά την Βυζαντινήν εποχήν αι επιδρομαί των διαφόρων βαρβάρων συνετρίβησαν χάρις εις την Ορθόδοξον πίστιν των Ελλήνων. Οι Φράγκοι (σταυροφόροι) συνετρίβησαν, διότι ηθέλησαν να υποτάξουν την Ορθοδοξίαν εις τον Παπισμόν. Κατά τους χρόνους της δουλείας (Τουρκοκρατίαν) ο Ελληνισμός διετηρήθη χάρις εις τον Χριστιανισμόν (Μοναστήρια, Κρυφά σχολεία). Διά της ελληνικής γλώσσης μετεδόθη ο Χριστιανισμός εις τους Πέρσας, τους Άραβας, Σλαύους, Σέρβους, Κροάτας κ.α. (σσ.131-132).

ελληνική φυλή, η οποία προκύπτει από τη σοβινιστική διαπίστωση ότι *«είμεθα τέκνα του Θεού και Έλληνες Ορθόδοξοι. Δεν έχουμε να ζηλεύσωμεν τίποτε από όσα έχουν οι άλλοι. Ως Έλληνες, έχουμε την ενδοξότεραν Πατρίδα του κόσμου. Ως Ορθόδοξοι, είμεθα τα γνήσια παιδιά του Θεού»*⁶⁹⁶.

Η θρησκεία παρουσιαζόταν, λοιπόν, από το καθεστώς ως το αναπόσπαστο εκείνο δεδομένο της ίδιας της ελληνικότητας ή, με άλλα λόγια, ως η ίδια η ουσία της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Ταυτόχρονα, όμως, ήταν και το αναμφισβήτητο **υπόβαθρο της ηθικότητας**, διότι *«διά τον Χριστιανισμόν η έννοια της ηθικότητος είναι αδιασπάστως συνδεδεμένη με την έννοιαν της πίστεως και της θρησκευτικότητος»*⁶⁹⁷. **αλλά και της αρετής**, καθώς *«αρετή άνευ πίστεως προς ζώντα Θεόν και προς το κύρος του ηθικού νόμου φαίνεται ως απομίμησης αρετής και αρκεί η πρώτη αντίζοος περίστασις, διά να την παρασύρη»*⁶⁹⁸. Σύμφωνα, ωστόσο, με τους συγγραφείς του βιβλίου, ο σωστός χριστιανός οφείλει να προσηλυτίζει (*«δεν αρκεί να πιστεύωμεν ημείς, πρέπει και εις τους άλλους να δεικνύωμεν την οδόν της πίστεως και να τους φέρωμεν εις αυτήν»*⁶⁹⁹· να αγαπά το σώμα του, διότι *«είναι το κατοικητήριον της ψυχής»* (σ. 113) φροντίζοντας να μην κάνει *«χρήσιν ποτών οينوπνευματωδών και άλλων δηλητηρίων, εισαγομένων διά του αναπνευστικού ή του πεπτικού συστήματος εις τον οργανισμόν»*· να είναι εγκρατής και να νηστεύει⁷⁰⁰· να εργάζεται, διότι η εργασία *«με την επίμονον σταθερότητά της ισχυροποιεί την προσωπικότητα και συντελεί εις την δημιουργίαν χαρακτήρος»* και, επιπλέον, προφυλάσσει τον άνθρωπο από την *«παιγνιομανίαν, την οينوποσίαν, την φιληδονίαν και παντός είδους ασωτίαν»*⁷⁰¹.

⁶⁹⁶ Λ. Χριστοφιλόπουλος - Χρ. Καρυτινού-Μήτση, *ό.π.*, σ. 86. (Οι υπογραμμίσεις δικές μας).

⁶⁹⁷ Κ. Παπαπαναγιώτου – Π. Δορμπαράκης, *Χριστιανική Ηθική*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1968, σ. 34. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το ότι οι συγγραφείς του συγκεκριμένου βιβλίου, λίγο παρακάτω, επικαλούνται την Ιστορία ως αποδεικτική δικλίδα των λεγομένων τους. Έτσι υποστηρίζουν πως «ο,τι γενναίον και μέγα κατωρθώθη, συνετελέσθη εις στιγμάς εντόνου θρησκευτικής ζωής. Οι θαυμάσιοι πίνακες του Κρητός Θεοτοκοπούλου και των μεγάλων δημιουργών της Αναγεννήσεως είναι κυρίως εικόνες αγίων μορφών. Η χυλιετής αντίστασις του Βυζαντίου κατά των βαρβάρων εχαλυβδώθη εις την πίστιν του Χριστού».

⁶⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 91.

⁶⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 92.

⁷⁰⁰ Στο ίδιο, σσ. 114 & 115.

⁷⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 124-125. Οι δύο συγγραφείς δείχνουν να απορρίπτουν, εξάλλου, την ισότητα των πολιτών ως προς το ζήτημα της εκλογής επαγγέλματος αναγόντας την υπόθεση αυτή στο πεδίο της προσωπικής και “φυσικής” ικανότητάς τους: «Εκαστος αναλόγως του αριθμού των ταλάντων που έλαβεν από τον Θεόν, ήτοι αναλόγως των φυσικών κλίσεων του και δυνατοτήτων του, οφείλει να δράση επωφελώς εις την περιοχόν που του διετέθη». Είναι δε χαρακτηριστικό ότι στο λόγο τους εξωραϊζονται τα επαγγέλματα και οι ιδιότητες μειωμένου κοινωνικού κύρους (ο “αγαθός” οικοδόμος, η “καλή” οικοκυρά κλπ), ενώ προβάλλεται επίσης εξιδανικευμένη η χειρωνακτική εργασία: «Αι εργατικάί χείρες ημπορούν να μετατρέψουν την ερημίαν εις όασιν, την ασχημίαν εις ωραιότητα, την κόλασιν εις παράδεισον» (σσ. 124, 126 & 127). Η αποδοχή από τους πολίτες ως “φυσικής” της επαγγελματικής και της κοινωνικής θέσης τους με ταυτόχρονη προβολή στο θρησκευτικό πεδίο παραπέμπει στην άποψη του Μαρξ ότι «η θρησκεία είναι

Εξαιρετικά ενδιαφέρον και συνάμα αποδεικτικό της σταθερής προσπάθειας του καθεστώτος να προπαγανδίσει κατά των ιδεολογικών αντιπάλων του είναι, εξάλλου, το γεγονός της ύπαρξης και στο εγχειρίδιο αυτό ενοτήτων περί του “κοινωνικού προβλήματος” καθώς και περί της θέσης του Χριστιανισμού στο συγκεκριμένο ζήτημα. Οι συγγραφείς του βιβλίου αναφέρουν, βεβαίως, ότι «*η βαθύτερα ανάπτυξης του θέματος ανήκει εις την Αγωγήν του Πολίτου*» (σ. 148), αλλά στη συνέχεια επιδίδονται σε μία εκτεταμένη κριτική των μαρξιστικών θέσεων, με την οποία επιχειρούν να “δια φωτίσουν” τους μαθητές ότι «*ο επαναστατικός σοσιαλισμός παραγνωρίζει τους όρους υπό τους οποίους αναπτύσσεται ο ατομικός και κοινωνικός βίος*», δηλαδή ότι «*η κοινωνική ανισότης εν μέρει μεν είναι αποτέλεσμα ανίσου κατανομής των αγαθών και των δυνατοτήτων, αλλά κατά κύριον λόγον είναι προϊόν της φυσικής ανισότητος*· ότι «*ο κομμουνισμός παραλύει την άμικταν*»· ότι «*παρεσκεύασε και παρασκευάζει εντατικώς την νέαν ισχυράν πολεμικήν μηχανήν, η οποία θα υπηρετήσῃ τας περαιτέρω επιδιώξεις του*»· ότι δεν μπορεί να επικρατήσῃ ως θεωρία «*ειμὴ μόνον διὰ της βίας*»· καθώς και ότι «*εφαρμόζει πολιτικόν και κοινωνικόν ολοκληρωτισμόν*»⁷⁰². Αφού, λοιπόν, οι κομμουνιστικές θέσεις είναι «*σφαλεραί*» και φέρνουν «*εις την επιφάνειαν την ἐξάλλον χορείαν των ενστίκτων*» (σ. 150), θα πρέπει, κατά τους συγγραφείς, οι άνθρωποι να υιοθετήσουν τις χριστιανικές αξίες και να πορευτούν με αυτές απέχοντας από αμφισβητήσεις ή εκδηλώσεις βίας, «*αι οποῖαι και τους ιδίους πιθανώς θα βλάψουν και κοινωνικὴν ισορρόπησιν δεν εἶναι προωρισμέναι να επιτύχουν*». Προκειμένου, μάλιστα, να διασωθεῖ η τριπλή υπόσταση του ἔθνους, η οποία ορίζεται από την “Ἐπανάσταση” ως κυκλική κοινωνική διαδρομή μεταξύ «*οικογένειας-πολιτείας-χριστιανικῆς κοινότητος*» (σ. 152), προτείνεται στους μαθητές να αντιληφθῇ το σύνολο της χριστιανικῆς διδασκαλίας ως **ἀπόλυτη κοινωνική υποχρέωση**, από την οποία ούτε είναι δυνατόν αλλά ούτε και πρέπον να αποστασιοποιηθῇ.

Το συμπέρασμα που προκύπτει, λοιπόν, είναι ότι ανεξαρτήτως διατύπωσης (εἴτε, δηλαδή, ως “Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια” εἴτε ως “Ἑλλάς Ἑλλήνων Χριστιανών”), το ιδεολογικό αυτό τρίπτυχο υπῆρξε αναμφισβήτητα το σταθερότερο και ανθεκτικότερο σημείο αναφοράς της δικτατορικῆς κυβέρνησης· υπό την έννοια ὅτι ἀπὸ αὐτό ξεκινούσε και σε αὐτό κατέληγε πάντοτε ἡ καθεστωτική της ἐντολή, προκειμένου κάθε πολιτική ἢ κοινωνική της ἐπιλογή νὰ ἀποκτήσῃ τὸ περιεχόμενο και τὸ κύρος που ἐπιζητούσε. Ἀπὸ τὴ σαρωτική ἐπιρροή του ιδεολογήματος αὐτοῦ προσδιορίστηκε, ὡστόσο, ἐξ ὁλοκλήρου και ἡ

φαντασιοπληξία που αποζημιώνει τους ανθρώπους για την αποτυχία τους να γίνουν ο,τι αποβλέπουν». (Βλ. J. Plamenatz, *ό.π.*, σ. 107).

⁷⁰² Ὅλη ἡ κριτική στο: Κ. Παπαπαναγιώτου – Π. Δορμπαράκης, *ό.π.*, σσ. 148-149.

εκπαιδευτική πολιτική του καθεστώτος (η εμπέδωση της εξαιρετικής σημασίας του εκπαιδευτικού θεσμού στη διαμόρφωση πολιτικών συνηθειών κινητοποίησε αμεσότατα την κυβερνητική μηχανή), στο πλαίσιο της οποίας το ιδεολογικό αυτό τρίπτυχο αντιμετωπίστηκε ως όρος αναπαλλοτρίωτος. Πτυχές της “άλωσης” αυτής αποτελούν τόσο οι προσταγές του επίσημου πολιτικού λόγου (γραφειοκρατικές κυρίως) προς του καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης *«όχι μόνο να διδάσκουν αλλά και να μιλούν την καθαρεύουσα κατά τη διάρκεια των μαθημάτων»*⁷⁰³, όσο και η εντυπωσιακή αύξηση των ωρών διδασκαλίας των Θρησκευτικών και των Αρχαίων Ελληνικών (σε σχέση προς το τελευταίο πρόγραμμα κοινοβουλευτικής κυβέρνησης), καθώς επίσης ο άμεσος έλεγχος του περιεχομένου των μαθημάτων, αλλά και η επανεμφάνιση ως υποχρεωτικών πλέον των Λατινικών και (αργότερα) της Αγωγής του Πολίτου -πάλι στην κατάργηση ή και στην εισαγωγή ορισμένων νέων γνωστικών αντικειμένων⁷⁰⁴.

Παρά το γεγονός, όμως, ότι το ελληνοχριστιανικό ιδεολόγημα επιβλήθηκε από το καθεστώς ως μοναδικό πλαίσιο διάπλασης προσωπικοτήτων και συμπεριφορών σε όλα ανεξαιρέτως τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών του, εντούτοις ανάμεσα στις προτάσεις των δύο πρώτων (των Προγραμμάτων, δηλαδή, του 1967 και του 1969) ανιχνεύει κανείς θεωρητικές και πρακτικές διαφορές· η αποκωδικοποίηση των οποίων δεν επιτρέπει την τελική θέασή τους ως διαβιβαστών των ίδιων ακριβώς κοινωνικοπολιτικών στόχων. Αναμφισβήτητα, το κοινό σημείο και των δύο αυτών Προγραμμάτων (αλλά και εκείνων που ακολούθησαν) ήταν η σαφής πρόθεση του καθεστώτος *«να ελέγχει το εσωτερικό του σχολικού μηχανισμού και να αποτρέπει παρεκκλίσεις από τις ιδεολογικές γραμμές που προσδιόρισε»*⁷⁰⁵. Από τις μεταξύ τους, ωστόσο, διαφορές η πιο σημαντική, κατά τη γνώμη μας, είναι ότι το προσωρινό Πρόγραμμα του 1967 δεν μπόρεσε να κάνει βήμα παραπέρα από την έντονη ανάγκη των δημιουργών του να εκφράσουν όσο πιο ηχηρά μπορούσαν την ιδεολογική και πολιτική άρνησή τους απέναντι στους προκατόχους τους. Ενώ το Πρόγραμμα του 1969, παρότι και πάλι κοινοποιούσε την ίδια ιδεολογικοπολιτική απέχθεια προς την τελευταία κοινοβουλευτική κυβέρνηση, σε παράλληλο χρόνο μ’ αυτή αναζήτησε επίσης πρακτικότερες διεξόδους και εφαρμογές, ώστε να προσεγγίσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το όραμα της Δύσης.

⁷⁰³ Α.Ν. 129/19-9-1967, άρθρο 5, παρ. 2, αναφ. στο: Χ. Νούτσος, *Προγράμματα...*, σ. 193.

⁷⁰⁴ Εκτός από τα «Στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος», στη θέση των οποίων επανήλθε η «Αγωγή του Πολίτου», με τα Προγράμματα του 1967 και 1969 καταργήθηκαν ακόμη τα «Στοιχεία οικονομικής επιστήμης» και οι «Πρακτικά γνώσεις περί τα κύρια επαγγέλματα» (τη θέση του τελευταίου πήρε το μάθημα «Επαγγελματική εξερεύνησις και Επαγγελματικός Προσανατολισμός» μόνο στο Πρόγραμμα του 1967). Βλ. σχετικά, Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε. ...*, ό.π., σ. 99.

⁷⁰⁵ Α. Ανδρέου, ό.π., σ. 4.

Έτσι, στο προσωρινό Πρόγραμμα του 1967 η αύξηση των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας των Μαθηματικών και στις έξι τάξεις του Γυμνασίου (από 24,5 ώρες το 1966 σε 26 ώρες το 1967), των Φυσιογνωστικών (από 20,5 σε 23 ώρες για τις αντίστοιχες χρονιές), καθώς επίσης των ωρών της Ιστορίας (από 14 σε 18) αλλά και των Νέων Ελληνικών (από 22 το 1966 σε 24 το 1967) δε συνιστά προφανώς το πρακτικό αντίκρισμα μιας σοβαρής θεωρητικής μελέτης από πλευράς καθεστώτος για βελτιώσεις τεχνοκρατικού χαρακτήρα· αλλά μια ατελέσφορη προσπάθεια για αλλαγές ουσίας, η οποία, εντέλει, ηττήθηκε από το συντηρητικό αντίβαρό της. Επρόκειτο, δηλαδή, για αύξηση ωρών *δειλού τεχνοκρατικού προσανατολισμού*, υπό το κράτος σίγουρα της αναγκαστικά ταχύτατης παρουσίασης ενός υποχρεωτικά αλλιώτικου (από εκείνο των προκατόχων τους) προγράμματος σπουδών, η οποία σαφέστατα υποσκελιζόταν από τις ταυτόχρονες (συντηρητικού, αυτή τη φορά, χαρακτήρα) μεταβολές: τη σημαντική αύξηση των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών και για τις έξι τάξεις του Γυμνασίου σε 44 (από 32 το 1966), την επανεμφάνιση των Λατινικών με εννέα (9) ώρες στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα (από τρεις, προαιρετικές, μάλιστα, το 1966), αλλά και την αύξηση των εβδομαδιαίων ωρών των Θρησκευτικών (σε 12, από 10 το 1966)⁷⁰⁶.

Η αύξηση των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας των Θρησκευτικών (κατά μία επιπλέον ώρα τόσο στα Γυμνάσια κλασικής όσο και σ' εκείνα της θετικής κατεύθυνσης), η στασιμότητα των Νέων Ελληνικών, καθώς και η βαθμιαία κατάργηση των λεγόμενων “κοινωνικών” μαθημάτων δεν αφήνουν, εξάλλου, καμιά αμφιβολία για το συντηρητικό χαρακτήρα και του Αναλυτικού Προγράμματος του 1969. Η σχετικά σημαντική μείωση των εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών σε σχέση με το Πρόγραμμα του '67 και η ταυτόχρονη αύξηση των αντίστοιχων ωρών των Φυσικομαθηματικών στα Προγράμματα “θετικής” και “οικονομικής κατευθύνσεως”⁷⁰⁷ ήταν οπωσδήποτε το αποτέλεσμα μιας σοβαρότερης στροφής του καθεστώτος προς το παράδειγμα της τεχνολογικά κι επιστημονικά προηγμένης Δύσης και σηματοδοτούσαν την αρχή μιας προσπάθειας για βελτιώσεις στο πλαίσιο της παγκόσμιας τεχνοκρατικής αναγκαιότητας. Δεν θα πρέπει, όμως, να εκτιμηθούν ως δείκτες εξαιρετικής προόδου στο πεδίο της ευρύτερης εκπαιδευτικής πολιτικής, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο θα προυπέθετε μία περισσότερο ανοιχτή και στις κοινωνικές προκλήσεις πολιτεία, καθώς και μια κυβέρνηση

⁷⁰⁶ Χ. Νούτσος, *Προγράμματα Μ.Ε...*, (πίνακας 1), σ. 59.

⁷⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 288. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία που ο ίδιος παραθέτει, η αύξηση των ωρών διδασκαλίας των Φυσικομαθηματικών είναι τόσο σε σχέση με το αμέσως προηγούμενο Πρόγραμμα του 1967 όσο και με το αντίστοιχο του 1966. Έτσι, στο Πρόγραμμα του 1969 οι ώρες διδασκαλίας των Μαθηματικών και των Φυσιογνωστικών ήταν 31 και 28 αντίστοιχα.

απαλλαγμένη από θεοκρατικές επικαλύψεις της πολιτικής της –παράμετροι που, φυσικά, δεν ίσχυαν στο Πρόγραμμα του 1969. Διότι ούτε η πρόβλεψή του για την οριοθέτηση της γνώσης μέσα από την ύπαρξη «καταλλήλων και εγκεκριμένων διδακτικών βιβλίων»⁷⁰⁸, αλλά ούτε και η πρόθεση «να κατανοήσωσιν οι μαθηταί την Φύσιν ως ενιαίον σύνολον και να αναχθώσιν διά του θαυμασμού εις την ενίσχυσιν του βαθύτερου θρησκευτικού συναισθήματος αυτών»⁷⁰⁹ επιβεβαιώνουν τον προοδευτισμό του εν λόγω Προγράμματος. Απεναντίας, καταδεικνύουν την πρόθεση του καθεστώτος να φιλτράρει την εκροή σχολικής γνώσης και επιπλέον να ασκήσει -με τρόπο αποτελεσματικό και χωρίς απώλειες ή αντιστάσεις- την “καθοδήγηση”⁷¹⁰ όλων των εκπαιδευομένων, προκειμένου να επιβάλει, εντέλει, την δική του ελληνοχριστιανική “αλήθεια”. Για όσο διάστημα ήταν αυτό απαραίτητο ...

⁷⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 129

⁷⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 115. Παρόμοιοι ήταν και οι εκπαιδευτικοί στόχοι του Αναλυτικού Προγράμματος του ίδιου έτους για το Δημοτικό αναφορικά προς το νέο μάθημα της “Θρησκευτικής Αγωγής”: «[...] Η ανάπτυξις του θρησκευτικού φρονήματος, διά της παρατηρήσεως του αφθάρτου μεγαλείου της φύσεως, της σκοπιμότητος των όντων, της τελείας κατασκευής των οργάνων των και της εν σοφία και τελειότητι δημιουργίας ταύτης υπό του Παντοδυνάμου Θεού». (Βλ. Απ. Ανδρέου, *ό.π.*, σ. 4).

⁷¹⁰ Σύμφωνα με την άποψη του Plamenatz, η “εκπαίδευση” και η “καθοδήγηση” είναι και οι δύο μορφές διδασκαλίας δοξασιών, αλλά, ενώ η πρώτη μεταδίδει στους ανθρώπους πληροφορίες, γνώσεις, δεξιότητες και εξηγήσεις, που πιθανότατα θα τον βοηθήσουν στις ενασχολήσεις του και στην εν γένει ζωή του, με την “καθοδήγηση” επιδιώκεται οι άνθρωποι-εκπαιδευόμενοι «να σκέφτονται και (να) συμπεριφέρονται κατά τρόπους που ο δάσκαλος θεωρεί επιθυμητούς ή που βολεύουν κάποιο δικό του σκοπό». Και συνεχίζει: «Μερικές φορές είναι πράγματι αδύνατο να αποφανθούμε αν ένας δάσκαλος [...] εκπαιδεύει ή καθοδηγεί. Μερικοί θα έλεγαν ότι αναπόφευκτα υπάρχει ένα στοιχείο καθοδήγησης σε ορισμένες μορφές εκπαίδευσης». Λίγο μετά δε, διευκρινίζει ότι δεν πρόκειται για κάποιας μορφής εκμετάλλευση από την πλευρά του δασκάλου, διότι υπάρχει περίπτωση αυτός, ως καθοδηγητής, να πιστεύει ότι τα δόγματα που διδάσκει είναι αληθινά. Όμως, είναι δυνατόν αρκετές φορές «να χρησιμοποιεί επιχειρήματα που ο ίδιος δε βρίσκει τόσο πειστικά» -περίπτωση που, κατά την άποψή μας, αντανακλά την πίεση που ως λειτουργός δέχεται από το σύστημα ο ίδιος ο εκπαιδευτικός. (J. Plamenatz, *ό.π.*, σσ. 164-165).

Επίλογος

Στην παρούσα μελέτη, προσπαθήσαμε να σταθούμε πίσω από τα γεγονότα και να εξετάσουμε με προσοχή όλες (αλλά και συνάμα καθεμία τους ξεχωριστά) τις αποφάσεις, τις δράσεις, τις προβλέψεις, τις αδυναμίες, τις παραλείψεις, τις αστοχίες και τις απροθυμίες κάθε επίσημης (μα και παράπλευρης) εξουσιαστικής αρχής της δεκαετίας του '60· με την πρόθεση να επαναπροσδιορίσουμε το αληθές και το αληθοφανές, το λογικό και το παράλογο, τον μύθο και την πραγματικότητα και, τελικά, να ρίξουμε άπλετο φως στις πολιτικές και κοινωνικές επιλογές τους, στα αποτελέσματά τους, καθώς και στην ιστορική σημασία τους.

Αυτό το ξεκαθάρισμα, βεβαίως, δεν ήταν μια εύκολη υπόθεση. Διότι ο επίσημος πολιτικός λόγος κάθε εξουσίας (όπως κι εκείνων που την πλαισίωναν δυναμικά ή και την αντιπολιτεύονταν κάθε φορά) ήταν πάντοτε έμπλεος *ιδεολογημάτων* και *μυθικών επινοήσεων* -σε τέτοιον, μάλιστα, βαθμό που συσκοτιζόταν σημαντικά τόσο το ακριβές περιεχόμενό του, όσο και το πού, κάθε φορά, αποσκοπούσε. Ήταν, επομένως, απολύτως αναγκαία η συνδυαστική ανάγνωση και η συνεξέταση των δεδομένων της ιστορικής συγκυρίας με τις μεμονωμένες σε κάθε περίπτωση πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ευκαιρίες· αλλά κι η διερεύνηση των πεδίων της εκάστοτε εκπαιδευτικής πραγματικότητας επί τη βάση της συνολικής πολιτικής επιχειρηματολογίας και πρακτικής τους -η οποία, άλλωστε, εισήγαγε και υποστήριζε ως απαραίτητη ή αναπόφευκτη αυτή την εκπαιδευτική πραγματικότητα. Κι επίσης, έπρεπε να διακριβωθούν και να συνυπολογιστούν οι ενδεχόμενες τροφοδοτικές αρτηρίες του εγχώριου ή περιφερειακού περιβάλλοντος, τις οποίες, για τον έναν ή τον άλλον λόγο, δεν είχε την πρόθεση ή τη δυνατότητα να *εκριζώσσει* το συγκεκριμένο κάθε φορά μοντέλο διακυβέρνησης και εκπαιδευτικής πολιτικής.

Τηρουμένων των αναλογιών, αυτό που διαπιστώθηκε από τη μελέτη της δεκαετίας του '60 είναι ότι πίσω από τις όποιες σκόπιμες αποσιωπήσεις ή και τις ακούσιες παραγνώρισεις, όλα ανεξαιρέτως τα σχήματα πολιτικής διακυβέρνησης της συγκεκριμένης περιόδου ασπάζθηκαν, συχνά μεγέθυναν και σχεδόν πάντοτε πρόβαλλαν ως αναπότρεπτα και αναγκαία για την εκπαίδευση μια σειρά από μυθεύματα, που εύκολα πια αναγνωρίζονται –είτε στο πλαίσιο της επίσημης γραφειοκρατικής αλληλογραφίας (εγκυκλίους, Νομοθετικά Διατάγματα, αποφάσεις, ψηφίσματα κ.α.), είτε σε σχέση με τον τρόπο της αντιμετώπισης των ίδιων των λειτουργών της εκπαίδευσης, είτε ακόμη στο περιβάλλον των σχολικών εγχειριδίων. Τα μυθεύματα αυτά, άλλοτε αφορούσαν την *κοινωνική ουδετερότητα της εκπαίδευσης* και το κατασκευασμένο διαχωριστικό μεταξύ

σχολικής ζωής και κοινωνικής πραγματικότητας (η πρώτη ήταν για τη γνώση κι η δεύτερη για τη ζωή καθεαυτή)· άλλοτε διαβεβαίωναν την **κοινωνική κινητικότητα των “ικανών”** και πιστοποιούσαν το ρόλο της εκπαίδευσης, ως μηχανισμού, για την επίτευξη των οραμάτων καθενός ξεχωριστά σε σχέση με το υπόλοιπο του βίου του· άλλοτε εγγυώντο το **αξεπέραστο της ελληνικής φυλής**, καθώς και το θεωρητικώς και πρακτικώς **ανυπέρβλητο της ορθόδοξης θρησκείας** (εξ ου και το απαραίτητο της θρησκευτικής κατήχησης)· άλλοτε υποστήριζαν το ακριβές και το απόλυτα αληθές των εξιστορήσεων και των συμβαινόντων στο χώρο και στο χρόνο, καθώς και την έλλειψη ιδεολογικοπολιτικής εμπάθειας προς κάθε αντίπαλο· κι άλλοτε, τέλος, **επιχειρούσαν να πείσουν για την ανυπαρξία κυβερνητικών προθέσεων ελέγχου** του περιεχομένου της εκπαίδευσης, των διδασκόντων, αλλά και του μαθητικού δυναμικού.

Αυτό που μπορούμε, ωστόσο, να πούμε με σιγουριά πλέον, είναι ότι η ελληνική πραγματικότητα της δεκαετίας του ’60 διαθέτει σε επάρκεια πολλά από τα χαρακτηριστικά των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Και ότι, παρά τις όποιες σημαντικές απόπειρες πολιτικής και κοινωνικής ανανέωσης, τους ζωντανούς κοινωνικούς αγώνες και τα επιτακτικά αιτήματα για δικαιοσύνη και ισότητα, η πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού παρέμενε εγκλωβισμένη σε **δυνάμεις πολιτικού καιροσκοπισμού** και σε **προθέσεις ιδεολογικής καθοδήγησης** και χειριστικών μεθοδεύσεων από πλευράς εξουσίας –επίσημης και ανεπίσημης. Η στροφή προς το δυτικό αναπτυξιακό μοντέλο, η οποία ευθύς εξαρχής επιχειρήθηκε, έφερε μεν την πολυπόθητη απενοχοποίηση της τρυφής, υποσχέθηκε την προώθηση της πολυφωνίας και της ελευθερίας και, σε κάποιο βαθμό, ισχυροποίησε την ισονομία. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν οδήγησε στην ισότητα και στην κοινωνική δικαιοσύνη και, πολύ περισσότερο, δεν απάλλαξε τους πολίτες από το **ήδη προσδιορισμένο “κοινό καλό”**. Η επιστροφή –άλλοτε περισσότερο κι άλλοτε λιγότερο δυναμικά- στη δοκιμασμένη τάξη πραγμάτων, εξασφάλισε δε την αδιατάρακτη συνέχεια των θεσμών (και μεταξύ αυτών και του εκπαιδευτικού) και την εκ νέου ισχυροποίηση των ανώτερων κοινωνικών τάξεων· ενώ με το πρόσχημα της σλαβοκομμουνιστικής απειλής ωφελήθηκαν και επαναδραστηριοποιήθηκαν δυναμικά όλες οι παράπλευρες εξουσιαστικές αρτηρίες –ο θρόνος, οι Ένοπλες Δυνάμεις, τα ισχυρά οικονομικά κέντρα και οι ανέκαθεν συντηρητικές δυνάμεις.

Ακολουθώντας πιστά το φιλελεύθερο πολιτικό επιχείρημα, αλλά και με τη βεβαιότητα ότι η τεχνοκρατική κατεύθυνση ήταν σαφέστατα η ορθότερη πολιτική επιλογή για τη δεδομένη ιστορική στιγμή, ο Καραμανλής στράφηκε στις επενδύσεις, στην ανάπτυξη μιας ισχυρής εξαγωγικής βιομηχανίας, στην αύξηση της αγροτικής παραγωγής και, τέλος,

επένδυσε στον τουρισμό και στην ανοικοδόμηση. Ωστόσο, *το οικονομικό θαύμα μάλλον δεν συντελέστηκε*, διότι η ανεργία και η υποαπασχόληση, η μετανάστευση και ο πληθωρισμός, έφεραν απλώς μια αλλαγή προσανατολισμού στο επάγγελμα και στον τρόπο ζωής, όχι όμως την ένταση εργασίας και τη δικαιότερη κοινωνική διανομή. Στο χώρο της εκπαίδευσης, οι λιγοστές απόπειρες αλλαγών δεν προκάλεσαν καμιά ουσιαστική μεταβολή-ανανέωση στα χαρακτηριστικά της, καθώς η εκπαιδευτική λειτουργία θεωρήθηκε ως *τροφοδοτικός –απλώς- μηχανισμός* για τις απαιτήσεις του τεχνοκρατισμού· ο προσανατολισμός της παρέμεινε σταθερά κλασικός και ελληνοχριστιανικός· διατηρήθηκαν οι συντηρητικές αξίες της μετριοπάθειας και της πειθαρχίας· αποσιωπήθηκαν και πάλι οι ταξικές και πολιτισμικές διαφορές· η επιτυχία των “χαρισματικών” μαθητών αποδόθηκε στη φυσική τους επάρκεια· δεν μεταβλήθηκαν ουσιαστικά τα προγράμματα μαθημάτων· αλλά και επανήλθε δυναμικότερα το κατασκευασμένο παραπέτασμα μεταξύ κοινωνικής πραγματικότητας και σχολικής ζωής.

Στο ίδιο μήκος κύματος, τα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου εμφανίζονται με αυστηρά δομημένο (και εγκεκριμένο, επίσης) περιεχόμενο, διατηρούν τα γνωστά *στερεότυπα*, δεν προβαίνουν σε κοινωνικές αναφορές, *εξωραϊζουν την κοινωνική πραγματικότητα*, διαθέτουν *θρησκευτικό φανατισμό* και *εθνικιστική έξαψη*, βρίθουν αντι-κομμουνιστικών αναφορών, στοχεύουν στην ομοιομορφία και στον ιδεολογικό πειθαναγκασμό, ενώ προτείνουν τον κοινωνικό αναχρονισμό και τον συμβιβασμό. Από την άλλη πλευρά, δάσκαλοι και καθηγητές της περιόδου υποβάλλονται στον γνωστό εξονυχιστικό έλεγχο των κοινωνικών φρονημάτων τους (με τις Εκθέσεις Υπηρεσιακής Ικανότητας και τα Συμβούλια Νομιμοφροσύνης), παγιδεύονται στον δοτό ρόλο τους ως διανεμητών και διαχειριστών της επίσημης κουλτούρας κι έτσι είναι αδύνατον να διαφύγουν από την εντεταλμένη υπηρεσία τους. Ταυτόχρονα δε, ακολουθούν τις εκπαιδευτικές φόρμες του *διδακτισμού*, της *τυπολατρίας* και της αυταπόδεικτης *προγονοπληξίας*.

Ο ερχομός στο κυβερνητικό προσκήνιο του Γ. Παπανδρέου έφερε μεν ορισμένες δομικές αλλαγές στην εκπαίδευση και στην κοινωνική αντίληψη· δε συνοδεύτηκε, όμως, από ουσιαστικές τομές στο ιδεολογικό περίβλημα των κοινωνικών πραγμάτων, ώστε, τελικά, και τα βασικά κέντρα ελέγχου και καταναγκασμού να παραμείνουν αμετάβλητα και η άνοδος της Ένωσης Κέντρου να συνιστά απλώς μια εναλλακτική αστική δυναμική. Έτσι, η *απόπειρα φιλελευθεροποίησης της κοινωνίας* και της αποκατάστασης των ηττημένων του πρόσφατου εμφυλίου, που ο Παπανδρέου υποσχέθηκε, σμικρύνθηκαν σημαντικά κάτω από το βάρος των ουσιαστικών ιδεολογικών διαφορών των αιρετών του ιδιότυπου συνασπισμού δυνάμεων, οι οποίες συγκροτούσαν το σώμα της Ε.Κ. Παρά τα

θετικά, λοιπόν, της μεταρρύθμισης (Ν.Δ. 4379/64), τα οποία συνοψίζονται στην πρόθεση για δωρεάν παιδεία, για επιμήκυνση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, στην εισαγωγή νέων κοινωνικών και οικονομικών μαθημάτων, στην πρόβλεψη για επαγγελματική ενημέρωση και εμπειρία των μαθητών και, κοντολογίς, στον νεότευκτο *κοινωνικό εκπαιδευτικό προγραμματισμό*, οι *ιδεολογικές αγκυλώσεις* είναι –δυστυχώς– και πάλι ορατές.

Σ’ αυτές, εντάσσεται σαφώς η ελληνοχριστιανική πεπατημένη, η εμφάνιση της εκπαίδευσης –για μια ακόμη φορά– ως ουδέτερης ζώνης, η αδυναμία να λυθεί οριστικά το ζήτημα της εκπαιδευτικής διγλωσσίας, το μύθευμα των ικανών μαθητών, ο έλεγχος της διάχυσης της ύλης των μαθημάτων, η ανυπαρξία πραγματικού ουμανισμού (πρωτίστως επειδή δεν υπήρξε ούτε καν η πρόνοια για το συμμετοχικό ρόλο του μαθητή), η συγκεντρωτική εκπαιδευτική δομή, οι αντι-κομμουνιστικές αναφορές, η διατήρηση των στερεοτύπων, το εξεταστικό σύστημα με τις μετρήσεις μόνον ποσοτικών δεδομένων, η διστακτικότητα στην εφαρμογή των καινοτομιών, αλλά και η εξαπάτηση των κατώτερων τάξεων –οι οποίες εξακολουθούσαν να έχουν στρεβλή θέαση της πραγματικότητας και ακλόνητη πίστη στη δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας διαμέσου της σχολικής πραγματικότητας.

Η κρίση εκπροσώπησης του ελληνικού μετεμφυλιακού κοινοβουλευτισμού, η οποία προκλήθηκε από το ασυμβίβαστο των διαφορετικών επιδιώξεων των αιρετών αντιπροσώπων της Ε.Κ. (για την οποία, όμως, σημαντικό μερίδιο ευθύνης έφεραν τόσο οι πολωτικές πρακτικές της αντιπολιτευτικής ΕΡΕ, όσο και οι συνωμοτικές δράσεις στο στράτευμα και στο βασιλικό περιβάλλον), οδήγησε γρήγορα σε αστική ανομία και σε μηχανισμούς εκτόπισης της νόμιμης κυβερνητικής αρχής. Η Αποστασία όμως, πέραν του ότι συνδέεται ιστορικά με το σκοτεινό εκείνο σημείο της ελληνικής πολιτικής και ιδεολογικής ζωής της δεκαετίας του ’60, για την εκπαίδευση ειδικότερα αποτέλεσε το υπερ-συντηρητικό –τελικά– εκείνο εφελτήριο για την **επιστροφή σε ακόμη πιο αντι-προοδευτικές ατραπούς** και λογικές. Έτσι, σε γενικές γραμμές ευθύνεται για τη βίαιη ανακοπή της εκπαιδευτικής πολιτικής του Γ. Παπανδρέου, ενώ ειδικότερα οι επιλογές των αποστατών υπουργών Παιδείας (Σαββόπουλου και Αλαμανή) συνιστούν αντι-μεταρρυθμιστικές πρακτικές με παρακλάδια τους την προσπάθεια απαξίωσης του θεσμού του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και την επαναφορά του περογενέστερου του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου· καθώς, επίσης, τις κατασκευασμένες κατηγορίες και τελικά την απόσυρση του βιβλίου Ιστορίας του Κ. Καλοκαιρινού, την άρνηση σε περιεχόμενα και αναλύσεις κοινωνικής φύσης, την επαναφορά της εκπαίδευσης στις *ασφαλείς* αξίες του

μετεμφυλιακού παρελθόντος και, οπωσδήποτε, την περιχαράκωση στο συντηρητικό εθνικό συμφέρον.

Αν, ωστόσο, η Αποστασία υπήρξε ιστορικά η δειλή εκείνη αφετηρία της αντιμεταρρύθμισης και του συντηρητισμού, το αστυνομικό και εθνικόφρον κράτος των συνταγματαρχών αποτέλεσε –αδιαμφισβήτητα– το ιστορικό σημείο της απόλυτης επαναφοράς της χώρας σε τόπους κοινωνικά άνδρους και πολιτικά διαβρωμένους. Οι νέες αξίες του χουντικού καθεστώτος είχαν μεν συνιστώσες και δεδομένα της εθνικόφρονος ιδεολογίας γνώριμα ήδη στον ελληνικό λαό· ταυτόχρονα όμως ήσαν και επικίνδυνα νοθευμένες με *ιδεολογικές σημασιοδοτήσεις νέας κοπής*, τις οποίες δύσκολα ήταν σε θέση να αναγνωρίσει το “έθνος” (όχι πλέον ο “λαός”) και εξίσου δύσκολα μπορούσε να αντιστρατευτεί. Επρόκειτο για την “αθάνατη πατρίδα” και για τους “πραγματικούς Έλληνες”, για την “Επανάσταση” και για τον “κοινοτισμό” (ή, αλλιώς, την “υγιή κοινότητα” και τη “συντροφικότητα”), καθώς και για την “απόσβεση του παρελθόντος” εμβαπτισμένη στη “λήθη” -εντός των οποίων κρυβόταν με αριστοτεχνικό τρόπο ο γνωστός κομμουνιστικός φόβος, το αντι-ολοκληρωτικό ιδεώδες και η συνήθης πρόθεση της χειραγώγησης των κοινωνικών υποκειμένων. Συνάμα, όμως, από το νέο καθεστώς ξεπηδούσε και η επίσης νέα πατερναλιστική επιθυμία για το *σωφρονισμό των “κοινωνικώς νοσούντων”*, το ιδιότυπο πελατειακό σύστημα, το νέο μείγμα χριστιανοσοσιαλισμού, καθώς και οι πρωτόγνωρες μέθοδοι *φίμωσης, τρομοκρατίας και εξόντωσης*.

Με την αστραπιαία τηλεγραφική διαταγή του πρώτου υπουργού του καθεστώτος Καλαμποκιά (στις 5 Μαΐου 1967) και την εγκύκλιο που ο ίδιος εξέδωσε την αμέσως επόμενη ημέρα, επιχειρείται με ξεκάθαρο τρόπο ο ενδοσχολικός αλλά και εξωσχολικός έλεγχος μαθητών και φοιτητών· ενώ επίσης επιβάλλεται με αυταρχισμό η χριστιανική και εθνική ηθική, πάνω στις οποίες οφείλει να υλοποιείται εφεξής η εκπαιδευτική πραγματικότητα. Καταργείται το Ακαδημαϊκό Απολυτήριο, επανέρχεται το εξατάξιο Γυμνάσιο και οι εισιτήριες εξετάσεις για την είσοδο σε αυτό, δεν υπάρχουν πλέον αιρετοί Σύμβουλοι στην εκπαίδευση, αποδομείται ολοκληρωτικά το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, μειώνονται οι εισακτέοι στις Ανώτατες και Ανώτερες Σχολές, ενώ η καθαρεύουσα αποκαθίσταται πλήρως σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες.

Τα σχολικά εγχειρίδια του καθεστώτος “εκτάκτου ανάγκης” είναι είτε αποτελέσματα απολύτως νέων συγγραφικών προσπαθειών, είτε “εγκεκριμένα” παλαιά με σημαντικές προσθαφαιρέσεις, που ως στόχο τους έχουν την εξύμνηση της προσφοράς της “Επαναστάσεως” στο κοινωνικό σύνολο, την πρόταξη του ταυτόσημου της ορθόδοξης

θηρσκειάς με την ελληνικότητα αλλά και της αρετής με την ηθικότητα, την εξιδανίκευση της χειρωνακτικής εργασίας και τον εξωραϊσμό των επαγγελματιών μειωμένου κοινωνικού γοήτρου· ώστε να στεφθεί με επιτυχία ο **προπαγανδιστικός λόγος του καθεστώτος** και η βούλησή του για τον ιδεολογικό αποκλεισμό του κομμουνιστικού αντιπάλου, να εξαρθεί η αδιαμφισβήτητη πολιτιστική κληρονομιά της αρχαίας και της βυζαντινής εποχής, αλλά και να καταδειχθεί η μόνη ασφαλής οδός της εθνικιστικής λογικής. Προς το σκοπό αυτό, πρόσφερε τα μέγιστα η αύξηση των ωρών διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών και των Θρησκευτικών, η επιστροφή στον υποχρεωτικό χαρακτήρα του μαθήματος των Λατινικών (με την παράλληλη, βεβαίως, αύξηση των ωρών διδασκαλίας τους), η **προκατασκευασμένη Πολιτική Ιστορία** με τις μεθοδευμένες προβολές και επισημάνσεις της, καθώς και ο αυστηρός έλεγχος του έργου των εκπαιδευτικών λειτουργών όλων των βαθμίδων της εκπαίδευσης, προκειμένου να επιτευχθεί με ασφάλεια ο έλεγχος της διάχυσης της σχολικής ύλης και –φυσικά- η κοινωνική καθοδήγηση.

Γενικά μιλώντας, πάντως, θα λέγαμε ότι καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, **το κράτος** (υπό την έννοια της επίσημης, κάθε φορά, εξουσίας) **κατείχε** –ως είθισται- **το αγαθό της παιδείας** και με την ίδια πάντοτε ζέση επέβαλλε το εκπαιδευτικό σύστημα όχι μόνον ως αναγκαίο, αλλά και ως **ποθητό** –ούτως ώστε ο κάθε πολίτης, όπως ισχυριζόταν κάθε διακυβερνητική αρχή, να βρει διέξοδο στις προσδοκίες του. Στην πραγματικότητα, βεβαίως, **ο στόχος ήταν πάντοτε η εκκόλαψη του έμπιστου και συνεργάσιμου πολίτη** – κάτι που επιτυγχανόταν αφενός μέσα από τη δοτή γνώση, την οποία απελευθέρωνε η ομάδα εξουσίας που ήλεγχε κάθε φορά τον σχολικό μηχανισμό· και αφετέρου μέσα από την εξαπάτηση των πολιτών σχετικά με το είδος της γνώσης που αποκτούν, αλλά και ως προς το ότι για την υψηλή επίδοση (και, εν συνεχεία, την κοινωνική πρόοδό τους) ήσαν αναγκαία τα φυσικά χαρίσματα και η κοπιώδης προσπάθεια.

Αναζητώντας, συνεπώς, το **επιμύθιο** αυτής της εξιστόρησης, θα πρέπει, για μία ακόμη φορά, να επιμείνουμε: αν πρέπει να υπάρξει ένα επιμύθιο, αυτό σε καμιά περίπτωση δεν αξίζει να είναι φρονηματιστικό, εφόσον τα ελάχιστα που κατόρθωσε να προσφέρει εκείνη η εποχή, μόλις και μετά βίας φαίνονται πίσω από τον όγκο εκείνων που απέσπασε· ούτε, όμως, και παραμυθητικό, διότι η έννοια της ανακουφιστικής παρηγοριάς δεν συνάδει με τα ζητήματα της ιστορίας ή τις επιδιώξεις της πολιτικής και της εκπαίδευσης. Απεναντίας, το επιμύθιο αυτό πρέπει να καταφάσκει με τον διερευνητικό και κριτικό χαρακτήρα τούτης της εξιστόρησης: *τα λάθη και οι παραλείψεις στην εκπαίδευση ήσαν, χωρίς αμφιβολία, γεννήματα μιας ιδεολογικά και πολιτικά στρεβλής πορείας. Της οποίας οι πιο βαθιές ρίζες αγγίζουν τον αυταρχισμό και την αντι-κοινωνικότητα των συντηρητικών μεταπολεμικών*

*και μετεμφυλιακών χρόνων. Κι αν σήμερα τίθενται ως επιδιώξεις τα ίδια εκείνα αιτήματα τεσσάρων και πλέον δεκαετιών πίσω, είναι γιατί, προφανώς, ούτε και τότε υπήρξε μια γόνιμη σπουδή πάνω στα ζητήματα της παιδείας και των αντικρισμάτων της· παρά μονάχα μια **κοντόφθαλμη μικροκομματική και ιδεολογική προσέγγισή τους**, ένα νοθευμένο και μισο-υποκριτικό ενδιαφέρον, γενναίες κάθε φορά δόσεις κυβερνητικής αυταπάτης, αλλά και ένας κοινοβουλευτικός θεσμός σε προϊούσα κρίση.*

Άραγε, είμαστε στο τέλος ή στο μέσον –ακόμη- αυτής της κρίσης;

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Πηγές – Νομοθεσία – Αρχειακό υλικό

- Εισηγητική Έκθεση επί του σχεδίου Ν.Δ. 4379/20-24 Οκτωβρίου 1964 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως», *Κώδιξ Νομικού Βήματος*, έτος 12^{ον}, σσ. 701-726.
- Πρακτικά συνεδριάσεων ΚΓ' & ΚΔ' του Ελληνικού Κοινοβουλίου «επί της αρχής, των άρθρων και του συνόλου του σχεδίου Ν.Δ. 4379/1964», 27 & 28/8/1964, *Αρχείο Ελληνικής Βουλής*, σσ. 457-483 & 484-502.
- Πρακτικά συζητήσεων επί του Συντάγματος του 1968 – προεδρία Γ. Παπαδοπούλου, εκδόσεις Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήνα 1971.
- «Σύνταγμα της Ελλάδος 1968. Σχέδιον προς τον Ελληνικόν Λαόν», Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κρήτης (<http://anemi.lib.uoc.gr>).
- «Επί των Κυβερνητικών μέτρων περί της Παιδείας», Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, ανατύπωσης εκ της Επιστημονικής Επετηρίδος 1963-64, Αθήνα 25 Αυγούστου 1964.
- Αρχείο Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων, 21^η & 22^η Τακτική Γενική Συνέλευση, 29-4-1964 & 28-6-1964.
- Δελτίον Πανελληνίου Ενώσεως Θεολόγων, φύλλον 35, Μάιος-Ιούνιος 1964.
- “Ο αγών διά την παροχήν βασικής εκπαιδεύσεως και την καταπολέμησιν του αναλφαβητισμού”, Τμήμα Λαϊκής Επιμορφώσεως, ΥΠΕΠΘ, αρ. 3, Αθήναι 1960.
- Πράξις Υπουργικού Συμβουλίου, αρ. 414, 27 Απριλίου/8 Μαΐου 1948 «περί καθορισμού του τύπου των υποβληθησομένων εις τα Συμβούλια Νομιμοφροσύνης των πάσης φύσεως υπαλλήλων».
- Ν.Δ. 3379/1955 «περί του προσωπικού Δημοσίας Εκπαιδεύσεως», ΦΕΚ 260.
- Α.Ν. 129/19-9-1967, ΦΕΚ 163, τ. Α'.
- Υπ' αριθμ. 152925/7-11-1969 εγκύκλιος, ΥΠΕΠΘ: «Συμμετοχή εκπαιδευτικών εις Προγράμματα Λαϊκής Επιμορφώσεως».
- Υπ' αριθμ. 132005/24-10-1957 εγκύκλιος, ΥΠΕΠΘ: «περί του ελέγχου των χρησιμοποιουμένων βιβλίων υπό των μαθητών».

Σχολικά εγχειρίδια - εγκεκριμένα βοηθήματα

- ΒΕΡΓΟΥ, Γ., *Ο θησαυρός μου. Πλήρες βοήθημα διά την ασφαλήν επιτυχία εις τας εισιτηρίους εξετάσεις Γυμνασίου Εμπορικών και Τεχνικών Σχολών*, Φεραίος, Αθήναι 1970.
- ΒΟΣΤΑΝΤΖΗ, Κ., - ΚΑΡΑΜΗΤΣΟΥ, Γ., - ΠΑΡΟΥΣΗ, Ν., *Ελληνική Ιστορία*, τάξεις Γ' & Δ', 2^{ος} χρόνος συνδιδασκαλίας, Φεραίος, Αθήναι 1966.
- ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ –ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, Ε., *Ιστορία των Μέσων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1967.
- ΔΑΦΝΗ, Γ., *Συνοπτική Ιστορία της Συγχρόνου Ελλάδος*, ΟΕΔΒ, εν Αθήναις 1969.
- ΕΥΘΥΜΙΑΔΗ, Δ., *Κατήχησις και Λειτουργική. Προς χρήσιν των μαθητών της τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*, Ρέα, Αθήναι 1963.
- ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΥ, Κ., *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ.*, Αθήναι 1965.
- ΚΑΠΩΝΗ, Δ., - ΒΟΣΤΑΝΤΖΗ, Κ., *Η Ελλάδα μας*, τάξεις Γ' & Δ', Φεραίος, Αθήναι 1963.

- ΚΟΥΡΝΟΥΤΟΥ, Γ., - ΔΡΙΒΑ, Ι., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Στ' Δημοτικού*, βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήναι 1950.
- ΛΑΖΑΡΟΥ, Α., *Ιστορία των νεωτάτων χρόνων. Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας, Στ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1968.
- ΛΥΓΚΩΝΗ, Σ., *Εκκλησιαστική Ιστορία. Προς χρήσιν των μαθητών της Ε' τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*, Ρέα, Αθήναι 1963.
- ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θ., - ΜΠΡΗ, Γ., *Στοιχεία Αγωγής του Πολίτου. Διά την Στ' τάξιν των Γυμνασίων*, Αθήναι 1966.
- ΜΑΤΑΡΑΣΗ, Α., - ΠΑΠΑΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, Σ., *Ιστορία των νεωτέρων και νεωτάτων χρόνων, Γ' & Στ' Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1969.
- ΜΗΝΙΑΤΗ, Η., *Εκκλησιαστική Ιστορία. Διά την Ε' τάξιν του Δημοτικού Σχολείου*, Μ. Πεχλιβανίδης – Ατλαντίς, Αθήναι 1960.
- ΜΠΑΜΠΑΛΗ, Α., *Κατήχησις και Λειτουργική*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήναι 1960.
- ΠΑΠΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ, Κ., - ΔΟΡΜΠΑΡΑΚΗ, Π., *Χριστιανική Ηθική*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1968.
- ΠΑΡΟΥΣΗ, Ν., - ΖΟΛΙΝΔΑΚΗ, Ρ., *Τα θρησκευτικά μου, Β' Δημοτικού*, Φεραίος, Αθήναι 1963.
- ΣΤΑΜΑΤΗ, Ε., *Γεωγραφία του Πολιτισμού. Διά την Ε' τάξιν του Γυμνασίου*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1962.
- ΤΣΙΡΙΜΠΑ, Α., *Αγωγή του Πολίτου. Προς χρήσιν των μαθητών της Στ' Δημοτικού*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1969.
- ΤΣΟΚΑ, Μ., *Παιδικά Κελαηδήματα*, Αθήναι 1967.
- ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Λ., - ΚΑΡΥΤΙΝΟΥ-ΜΗΤΣΗ, Χ., *Κατήχησις – Λειτουργική. Προς χρήσιν των μαθητών της Στ' τάξεως των Δημοτικών σχολείων*, ΟΕΔΒ, Αθήναι 1969.

Εφημερίδες – Δημοσιεύματα

- *Απογευματινή*, 25-11-1964,
26-11-1964,
27-11-1964,
9-12-1964.
- *Βραδυνή*, 28-11-1964.
- *Ελευθεροτυπία*, 15-7-2007,
22-7-2007.
- *Εστία*, 26-11-1964,
18-1-1965,
1-2-1965.
- *Ζωή*, 20-8-1964,
24-9-1964.
- *Ημέρα*, 27-11-1964,
5-12-1964,
16-12-1964,
20-12-1964,
31-12-1964.
- *Η Ημέρα (Πατρών)*, 28-10-2004,
29-5-2007.

- *Η Γνώμη* (Πατρών), 26-3-2007,
27-3-2007.
- *Καθημερινή*, 2-8-1964,
4-8-1964,
6-8-1964,
7-7-1966,
30-8-1966.
- *Πελοπόννησος*, 2-2-1965.
- *Τα Νέα*, 11-4-1964,
13-4-1964,
14-4-1964,
20-4-1964,
21-4-1964,
22-4-1964,
24-4-1964,
28-4-1964,
11-5-1964,
12-5-1964,
26-5-1964,
28-5-1964,
29-5-1964,
30-5-1964,
26-8-1964,
20/21-10-2007.
- *Το Βήμα*, 8-12-1964,
22-12-1964,
7-1-1965,
25-5-2008,
1-6-2008.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Μ., *Φιλελευθερισμός: Κλασικός και Νέος. Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα “Σάκη Καράγιωργα”, Αθήνα 1993.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* Θεμέ-λιο, Αθήνα 1983.
- , “Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και το Σύνταγμα του 1952”, στο: *Η εκρηκτική εικοσαετία, ό.π.*, σσ. 191-201.
- ALTHUSSER, L., *Θέσεις*, μτφρ. Ξ. Γιαταγάνας, ζ’ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, Α., - ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, Η., *Νομοθεσία Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως*, τεύχ. Α’, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα 1960.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ, Γ., *Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα. Από την αρχή της δεδηλωμένης στο Σύνταγμα του 1975*, University Studio Press, Θεσ/νίκη 1983.

- , “Η Ένωση Κέντρου”, στο: *Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία, τεύχ. 296, 28-7-2005, σσ. 6-12.
- ΑΝΘΟΓΑΛΙΔΟΥ, Θ., *Κοινωνική Κριτική και Ιδεολογία στην εκπαίδευση*, γ’ έκδοση, Οδυσσέας, Αθήνα 1999.
- ΑΝΔΡΕΟΥ, Α., “Η εκπαιδευτική πολιτική 1967-1974”, στο: «Η δικτατορία: καθεστώς – καταβολές – επιπτώσεις. 30 χρόνια μετά», Συνέδριο Παντείου Πανεπιστημίου, 10-12 Δεκεμβρίου 1997, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης και Ίδρυμα “Σάκη Καράγιωργα”, σσ. 1-13 (<http://www.theseis.com>).
- AGNIOLI, J., *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας*, μτφρ. Γ. Βαμβαλής, Επίκουρος, Αθήνα 1972.
- ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, Μ., *Θεωρία και Ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, β’ έκδοση, Παπαζήσης, Αθήνα 1991.
- APTER, D., “Introduction: Ideology and Discontent” στο: Apter, D., (επιμ.), *Ideology and Discontent*, The Free Press of Glencoe, N. York 1964. σσ. 15-46.
- ΒΑΡΔΙΑΜΠΑΣΗΣ, Ν., *Ιστορία μιας λέξης*, τόμ. Ε’, Λιβάνης, Αθήνα 2002.
- , «Αντί Προλόγου», *Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία, 28-7-2005, σσ. 5-6.
- ΒΕΓΛΕΡΗΣ, Φ., *Ιουλιανά 1965-66*, Σάκκουλας, Αθήνα 1966.
- ΒΕΡΓΙΔΗΣ, Δ., *Υποεκπαίδευση. Κοινωνικές, Πολιτικές και Πολιτισμικές διαστάσεις*, β’ έκδοση, Ύψιλον, Αθήνα 1995.
- , “Από την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση στον αυτοδιαχειριστικό πειραματισμό”, στο: *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, Πανελλήνιο Παιδαγωγικό Συνέδριο, Ορθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, 11-13 Ιουλίου 1982, Φιλοσοφική Σχολή – Τομέας Παιδαγωγικών Σπουδών Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 1986, σσ. 253-262.
- BIGGE, M., *Θεωρίες Μάθησης για εκπαιδευτικούς*, μτφρ. Α. Κάντας – Α. Χαντζή, Πατάκης, Αθήνα 1990.
- BURNS, E., *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης*, επιμ.- εισαγ. Ι. Σ. Κολιόπουλος, Παρατηρητής, Θεσ/νίκη 1983.
- ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ, Γ., “Κίνημα και Κινήματα Νεολαίας”, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του ’60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, Πρακτικά Α’ Συνεδρίου, Ίδρυμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης “Ανδρέας Λεντάκης”, Αθήνα 2006, σσ. 48-55.
- ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ – ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Ε., *Εκπαιδευτικά: τα αυτονόητα και ανεπίτευκτα*, Κέδρος, Αθήνα 2007.
- ΓΚΙΚΑΣ, Σ., *Φιλοσοφικό Λεξικό*, Φελέκης, Αθήνα 1991.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α., *Η λογική του υπαρκτού σχολείου*, Gutenberg, Αθήνα 1986.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α., - ΜΑΥΡΟΓΙΩΡΓΟΣ, Γ., - ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Π., *Κριτική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πράξη*, Gutenberg, Αθήνα 1992.
- COLETI, L., *Ιδεολογία και Κοινωνία*, μτφρ. Μ. Ζορμπά – Β. Παππάς, Οδυσσέας, Αθήνα 1975.
- DAGOGNET, F., *Οι μεγάλοι φιλόσοφοι και η φιλοσοφία τους*, μτφρ. Μ. Τριανταφύλλου, Μελάνι, Αθήνα 2007.
- ΔΕΔΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., “Πνοή Υγείας”, *Θέσεις και Ιδέαι*, τόμ. Α’, τεύχ. 4, Αθήνα, Απρίλιος 1970, σ.2.
- ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, Β., - ΖΙΩΓΟΥ, Σ., *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και προβληματισμός*, Βάνιας, Θεσ/νίκη 1994.
- ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., “Η Δημοτική Γλώσσα και η Παιδεία του έθνους”, στο: *Για τη Δημοτική Γλώσσα. Κείμενα*, επιμέλεια Σ. Πάνου, Γρηγόρης, Αθήνα 1977, σσ. 89-94.
- ΔΗΜΑΓΓΕΛΟΥ, Ν., *Εθνική Γλώσσα και Εθνική Απάτη*, Αθήνα 1975.

- ΔΗΜΑΚΗ – ΛΑΜΠΙΡΗ, Ι., “Η έννοια του εκδημοκρατισμού της Εκπαίδευσης και η ελληνική πραγματικότητα”, στο: *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, ό.π., σσ. 157-163.
- ΔΗΜΑΚΗΣ, Ι., *Φιλελευθερισμός, Σοσιαλισμός, Εθνικισμός στη Νεότερη Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα 1983.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β’ (1895-1967), Ερμής, Αθήνα 1973-74.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Δ., “Η ιδεολογία των κομμάτων στη σύγχρονη Ελλάδα”, στο: *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, εισαγωγή-επιμέλεια: Γ. Κοντογώργης, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εξάντας, Αθήνα 1977, σσ. 221-241.
- ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Α., “Η κυβέρνηση της ΕΚ και η πολιτική κρίση του 1965”, στο: *Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία, ό.π., σσ. 34-39.
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Δ., *Λεξικό Βασικών Εννοιών*, Πατάκης, Αθήνα 1990.
- ΔΟΞΙΑΔΗΣ, Κ., “Εθνικόφρων διχασμός και εθνική συσπείρωση: η διπλή ιδεολογική αποτυχία της δικτατορίας”, στο: *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, εισαγωγή-επιμέλεια: Γ. Αθανασάτου – Α. Ρήγος – Σ. Σεφεριάδης, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, β’ έκδοση, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σσ. 166-173.
- DURKHEIM, E., *The elementary forms of the religious life*, μτφρ. J. W. Swain, Allen & Unwin, London 1976.
- EATWELL, R., “Introduction”, στο: Eatwell, R., - Wright, A., *Contemporary Political Ideologies*, 2nd edition, Continuum, London & New York, 1999, σσ. 1-19.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α., “1951-1967: ΕΔΑ-ΚΚΕ. Τα δύο οργανωτικά πρόσωπα της Αριστεράς”, στο: *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σσ. 31-41.
- ΦΑΡΑΝΤΟΣ, Γ., *Η θεωρία της απάτης και το πρόβλημα της ιδεολογίας*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1981.
- ΦΙΛΙΑΣ, Β., “Το πρόβλημα της οργάνωσης των κομμάτων στην Ελλάδα”, στο: *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 245-254.
- ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ – WARBURTON, E., “Η μεταρρύθμιση του 1976: μια κοινωνική, γλωσσική και γλωσσολογική απελευθέρωση”, *Συνέδριο για την Ελληνική Γλώσσα (1976-1996)*, 29/11 – 1/12 1996, Πρακτικά, Αθήνα 1999, σσ. 93-96.
- FOUCAULT, M., *Εξουσία, γνώση και ηθική*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1987.
- ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Α., *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
- FREEDEN, M., *Ideologies and Political Theory*, Clarendon Press, Oxford 1996.
- FREIRE, P., *Η αγωγή του καταπιεζόμενου*, μτφρ. Γ. Κρητικός, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1977.
- ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τ., *Εξαρτημένη ανάπτυξη: η ελληνική περίπτωση*, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- GEERTZ, C., “Ideology as a cultural system”, στο: D. Apter, *Ideology and Discontent*, ό.π., σσ. 47-76.
- GIDDENS, A., *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge 1985.
- GOMBROWICZ, W., *Μαθήματα φιλοσοφίας σε έξι ώρες και ένα τέταρτο*, μτφρ. Κ. Σχινά, Πατάκης, Αθήνα 2008.
- GRIFFIN, R., “Nationalism”, στο: R. Eatwell & A. Wright, *Contemporary Political Ideologies*, ό.π., σσ. 153-175.
- HAWKES, D., *Ideology*, Routledge, London 1996.
- HEYWOOD, A., *Πολιτικές Ιδεολογίες*, πρόλογος-επιμέλεια: Ν. Μαραντζίδης, μτφρ. Χ. Κουτρής, Επίκεντρο, Αθήνα 2007.

- ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ε., *Έγκλημα και Προδοσία του ΚΚΕ*, Αθήναι 1969.
- ILLICH, I., *Deschooling Society*, Pelican Books, London 1973.
- ΙΟΥΡΔΑΝΟΓΛΟΥ, Χ., “Η Οικονομία 1949-1974”, στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τόμ. 9, τεύχ. 4 & 5, σσ. 59-85.
- ΙΜΒΡΙΩΤΗ, Ρ., *Παιδεία και Κοινωνία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1983.
- ΚΑΖΕΠΙΔΗΣ, Τ., *Η φιλοσοφία της Παιδείας*, β’ έκδοση, Βάνιας, Θεσ/νίκη 1994.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, Α., “Χαιρετισμός”, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του ’60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, ό.π., σσ. 19-22.
- ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗΣ, Γ., - ΓΚΟΥΡΛΙΑΣ, Τ., *Το γλωσσικό ζήτημα. Η γλώσσα μας και τα Αναγνωστικά*, Αθήνα 1987.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Γ., *Το Δράμα της Ελλάδος. Έπη και αθλιότητες 1940-1952. Ε.Ν.Α. – Ι.Δ.Ε.Α.*, Αθήνα, χ.χ.
- ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Δ., “Η εξέλιξη της Πολιτικής Εκπαίδευσης στη μεταπολεμική εποχή: η Εκπαίδευση του πολίτη”, *Μνήμων*, τεύχ. 20, 1998, σσ. 131-150.
- , “Civic Education and Sociopolitical Changes: the case of Greek Educational System”, στο: <http://www.ioe.ac.uk>.
- ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ, Ν., “Πρόσωπα και αναμνήσεις από το κίνημα του 114”, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του ’60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, ό.π., σσ. 138-142.
- ΚΑΡΑΠΕΤΣΑΣ, Α., *Νευροψυχολογία του αναπτυσσόμενου ανθρώπου*, Σμυρνιωτάκης, Αθήνα 1988.
- ΚΑΣΙΟΥΡΑΣ, Δ., *Σύντομο Κοινωνικοπολιτικό Λεξικό*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
- ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Χ., *Σχολείο, τάξη και ιδεολογία: τα παραμύθια της σχολικής μας ζωής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
- ΚΑΤΣΙΚΑΣ, Χ., - ΘΕΡΙΑΝΟΣ, Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του Ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2004.
- ΚΙΟΥΚΙΑΣ, Δ., “Μετα-υλιστικά αιτήματα της νεολαίας του ’60. Νέα απόπειρα συγκριτικής ιδεολογικής μορφοποίησης με ελληνικές αναφορές”, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του ’60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, ό.π., σσ. 57-65.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Π., “Το Κυπριακό Ζήτημα”, *Θέματα Ιστορίας*, Β’ Ενιαίου Λυκείου, ΥΠΕΠΘ - ΟΕΔΒ, δ’ έκδοση, Αθήνα 2002, σσ. 135-156.
- ΚΟΝΔΥΛΗΣ, Π., *Η παρακμή του Αστικού πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΔΟΥ, Γ., “Οι στόχοι της Αγωγής και οι Παιδαγωγικές θεωρίες από την αρχαιότητα ως σήμερα – Ιστορική αναδρομή”, <http://www.kollintzas.gr>, σσ. 1-10.
- ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗΣ, Γ., *Το αυταρχικό φαινόμενο “4^η Αυγούστου”, “21^η Απριλίου”.* *Ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003.
- , “Η γνωσιολογία των συλλογικών ταυτοτήτων. Οι νεώτερες προσεγγίσεις και η ελληνική ταυτότητα”, *Νέος Ερμής ο Λόγιος*, περ. έκδοση της Εταιρείας Μελέτης Ελληνικού Πολιτισμού, τεύχ. 1^ο, Ιανουάριος – Απρίλιος 2011, σσ. 153-174.
- ΚΟΥΜΑΚΗΣ, Γ., *Φιλοσοφία της Παιδείας*, βιβλιοεκδοτική Αναστασάκη, Αθήνα 1993.
- ΚΡΙΜΠΙΑΣ, Κ., “Η Ανώτατη Παιδεία τον καιρό της χούντας”, στο: *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, ό.π., σσ. 135-152.
- ΚΥΡΙΑΖΙΔΗΣ, Σ., “Η ερβαρτιανή μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα”, <http://users.sch.gr/kyriazidis/erbartos.pdf>, σσ. 1-14.

- LALANDE, A., *Λεξικόν της Φιλοσοφίας*, μτφρ. Ε. Φικιώρης, τόμ. II, Ελάσσων – Μεταφυσική, Πάπυρος, Αθήναι 1955.
- ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Γ., *Ανοίξτε τα παράθυρα! Οι απώλειες πολύτιμου χρόνου στην Εκπαίδευση και την οικονομία*, Ελληνική Φωνή, Αθήνα 1972.
- ΛΕΚΚΑΣ, Π., *Η Εθνικιστική Ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, γ' έκδοση, Κατάρτι, Αθήνα 2006.
- ΛΙΝΑΡΔΑΤΟΣ, Σ., *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, τόμ. Ε' (1964-1967), Παπαζήσης, Αθήνα, χ.χ.
- LUKACS, G., *Αστική και Σοσιαλιστική Δημοκρατία*, μτφρ. Α. Τσίτσοβιτς, Κριτική, Αθήνα 1987.
- LYOTARD, J., *Η Μεταμοντέρνα Κατάσταση*, Προλεγόμενα: Θ. Γεωργίου. μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, β' έκδοση, Γνώση, Αθήνα 1993.
- ΜΑΝΕΣΗΣ, Α., *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη (1954-1979)*, Σάκκουλας, Θεσ/νίκη 1980.
- , “Ο εύκολος βιασμός της νομιμότητας και η δύσκολη νομιμοποίηση της βίας”, στο: *Η Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, ό.π., σσ. 37-52.
- ΜΑΝΝΗΕΙΜ, Κ., *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μτφρ. Γ. Ανδρουλιδάκης, Γνώση, Αθήνα 1997.
- ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ, Ε., *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων*, Οδυσσέας, Αθήνα 1993.
- MARCUSE, H., *Το τέλος της ουτοπίας*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον, Αθήνα 1985.
- MARX, K., *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy*, μτφρ. M. Nicolaus, Penguin Books, Harmondsworth, 1973.
- , *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α', Μόρφωση, Αθήνα 1963.
- ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ε., “Ιδεολογία και Τεχνοκριτική τα χρόνια 1949-1967: ελληνοκεντρισμός, σοσιαλιστικός ρεαλισμός, μοντερνισμός”, στο: *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σσ. 363-389.
- ΜΑΤΣΑΓΓΟΥΡΑΣ, Η., *Θεωρία και Πράξη της Διδασκαλίας. Στοχαστικοκριτική προσέγγιση*, τόμ. I, Σ. Αθανασόπουλος – Σ. Παπαδήμας, Αθήνα 1993.
- ΜΑΥΡΙΑΣ, Κ., *Ιστορία των Πολιτικών Ιδεών*, γ' έκδοση, Σάκκουλας, Αθήνα 2001.
- McLELLAN, D., *Ideology*, 2nd edition, Open University Press, Buckingham 1995.
- ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993.
- ΜΕΥΝΑΥΝ, J., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Μπάυρον, Αθήνα 1974.
- ΜΗΛΙΟΣ, Γ., *Εκπαίδευση και Εξουσία*, 4^η έκδοση, Κριτική, Αθήνα 1993.
- ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ, Γ., “Πολιτικοί Κρατούμενοι. Μετεμφυλιακό κράτος, Δικτατορία”, στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 9, τεύχ. 8, ό.π., σσ. 121-127.
- MINUCHIN, P., “Sex role concepts and sex typing in childhood as a function of school and home environments”, *Child Development*, 36, 1965, σσ. 1033-1048.
- ΜΠΑΛΤΑ, Ν., “Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήματα αξιωματικών του Στρατού Ήφρας: μαρτυρίες”, στο: *Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, ό.π., σσ. 199-208.
- ΜΠΑΛΤΑΣ, Α., - ΦΟΥΡΤΟΥΝΗΣ, Γ., *Ο Αλτουσέρ και το τέλος του Κλασικού Μαρξισμού*, Πολίτης, Αθήνα 1994.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968. Ο πολιτικός της Παιδείας*, τόμ. Β' (1933-1968), Gutenberg, Αθήνα 1999.
- , *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. Β', Gutenberg, Αθήνα 1995.
- , *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1991.
- ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ, Σ., - ΚΟΥΣΤΟΥΡΑΚΗΣ, Γ., - ΜΠΕΡΔΟΥΣΗ, Ε., *Εκπαιδευτική Πολιτική και Συγκριτική Επιχειρηματολογία στο παράδειγμα των εκπαιδευτικών*

- μεταρρυθμίσεων της Γενικής και Τεχνικο-επαγγελματικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, Συγκριτική Παιδαγωγική, Gutenberg, Αθήνα 2001.
- MUHLBAUER, K., *Κοινωνικοποίηση. Θεωρία και έρευνα*, Παιδαγωγική & Εκπαίδευση, δ/ση σειράς Π. Δ. Ξωχέλλης, Ν. Π. Τερζής, Α. Γ. Καψάλης, Κυριακίδης, Θεσ/νίκη 1995.
- ΜΥΛΩΝΑΣ, Θ., *Κοινωνιολογία της Ελληνικής Εκπαίδευσης*, Gutenberg, Αθήνα 1998.
- ΝΕΤΑΣ, Β., “Οι κυβερνήσεις της Ένωσης Κέντρου”, στο: *Ιστορικά*, Ελευθεροτυπία, ό.π., σσ. 24-31.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Η., *Κόμματα και Βουλευτικές Εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1985.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, Χ., *Προγράμματα Μ.Ε. και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- , “Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)”, εισήγηση στο Συνέδριο “Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθερίου Βενιζέλου” (Αθήνα, 22-24 Ιανουαρίου 2004), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελ. Βενιζέλος” & Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, στο: Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φ.Π.Ψ της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τόμ. ΛΓ’, μέρος Τρίτο, 2004, σσ. 45-53.
- ΝΤΑΒΑΡΙΝΟΣ, Π., “Η Παιδαγωγική του Νέου Σχολείου”, <http://users.sch.gr/panta> 1947.
- ΝΤΟΚΑΣ, Α., *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*, Αστήρ, Αθήνα 1987.
- Ο’SULLIVAN, N., “Conservatism”, στο: R. Eatwell & A. Wright, *Contemporary Political Ideologies*, ό.π., σσ. 51-76.
- ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Θ., “Χαιρετισμός”, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του ’60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, ό.π., σσ. 23-28.
- ΠΑΝΟΥ Σ., *Η Σχολή της Φραγκφούρτης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006.
- , “Γλώσσα και Ιδεολογία”, στο: *Για τη Δημοτική Γλώσσα. Κείμενα*, ό.π., σσ. 11-14.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Γ., “Η ατελέσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του δικτατορικού καθεστώτος”, στο: *Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, ό.π., σσ. 53-59.
- ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.
- , “Και εχρειάσθη η 21^η Απριλίου διά να μην απωλεσθή η νίκη του Γράμμου: η ιδεολογία της μετεμφυλιακής Δεξιάς και η κατάργηση της Ιστορίας στον λόγο της ‘Επανάστασης’ ”, στο: *Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, ό.π., σσ. 153-165.
- ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Α., *Η Δημοκρατία στο απόσπασμα*, τόμ. Ι & ΙΙ, Λιβάνης, Αθήνα 2006.
- ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, ΑΠ., *Η τραγωδία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (ή το σ’γμα ενός “προπατορικού αμαρτήματος”*, εκδ. αφών Τολίδη, Αθήνα 1985.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε., *Η Παιδεία. Το μεγάλο μας πρόβλημα*, Δωδώνη, Αθήνα 1976.
- ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Επίτομος Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΙ, εκδ. Δημητράκου, Αθήνα 1952.
- ΠΑΠΑΧΕΛΑΣ, Α., *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο αμερικανικός παράγων 1949-1967*, Εστία, 20^η έκδοση, Αθήνα 2007.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ, Ι., *Εξελικτική Ψυχολογία*, τόμ. Γ’, Αθήνα 1985.
- ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ – ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Ρ., *Γλώσσα, Εκπαίδευση και Πολιτική*, Ολκός, Αθήνα 1999.
- , *Οι φόβοι ενός αιώνα*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2008.
- , “Ο φόβος της Ιστορίας”, στο: *Η εκρηκτική εικοσαετία*, ό.π., σσ. 67-77.

- ΠΕΠΟΝΗΣ, Α., “Συγκολλήσεις κορυφής και συσπείρωση λαού”, στο: *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία, ό.π.*, σσ. 44-49.
- ΠΕΡΙΣΤΕΡΑΚΗΣ, Μ., “Κίνημα Ειρήνης στη δεκαετία του ’60”, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του ’60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις, ό.π.*, σσ. 121-125.
- ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ, Β., “Ελληνική δικτατορία (1967-1974) και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία”, στο: *Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση, ό.π.*, σσ. 92-112.
- ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ – ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ, Μ., *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Εξάντας, Αθήνα 1987.
- PLAMENATZ, J., *Ιδεολογία*, μτφρ. Τ. Κονδύλης, Κάλβος, Αθήνα 1980.
- ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, Ν., *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, μτφρ. Κ. Φιλίνης, γ’ έκδοση, τόμ. Ι, Θεμέλιο, Αθήνα 1979.
- ΠΡΟΒΑΤΑ, Α., *Ιδεολογικά Ρεύματα, Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση (1950-1965). Ο “λόγος” για την Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση και Ανάπτυξη*, πρόλογος: Α. Καζαμίας, Gutenberg, Αθήνα 2002.
- ΡΑΦΑΗΛΙΔΗΣ, Β., *Ιστορία (κωμικοτραγική) του Νεοελληνικού Κράτους*, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 1993.
- ΡΗΓΟΣ, Α., “Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία”, στο: *Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση, ό.π.*, σσ. 224-251.
- ΡΙΖΑΣ, Σ., “Οι Αμερικανοί και η Ένωση Κέντρου”, στο: *Ιστορικά, Ελευθεροτυπία, ό.π.*, σσ. 40-43.
- ΡΙΖΑΣ, Σ., - ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Ι., “Ο Ξένος Παράγοντας”, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, Τα Νέα, Ελληνικά Γράμματα*, τόμ. 9, τεύχ. 8, σσ. 115-120.
- ΡΟΜΠΟΛΗΣ, Σ., “Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967) ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής” στο: *1949-1967: Η εκρηκτική εικοσαετία*, Επιστημονικό Συμπόσιο, 10-12 Νοεμβρίου 2000, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, επιμέλεια: Ο. Καϊάφα, Πορεία, Αθήνα 2002, σσ. 299-308.
- ΡΟΥΣΗΣ, Γ., *Ο Λόγος στην Ουτοπία*, Γκοβόστης, Αθήνα χ.χ.
- ΣΑΚΑΛΑΚΗ, Μ., *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών*, Κέδρος, Αθήνα 1984.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τ., “Αντίσταση 1967-1974. Πολιτική πίεση – Δυναμικές ενέργειες”, στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό.π.*, τόμ. 9, τεύχ. 9, σσ. 135-142.
- ΣΑΡΡΗΣ, Ν., “Η νεολαία στα μάτια της κοινωνίας”, στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του ’60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις, ό.π.*, σσ. 75-84.
- SARTORI, G., “Politics, ideology, and belief systems”, *The American Political Science Review*, LXIII, 2, 1969, σσ. 398-411.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Ν., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Α. Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- SELIGER, M., *The Marxist Conception of Ideology. A critical essay*, Cambridge University Press, London 1977.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ, Σ., “Συλλογικές δράσεις, κινηματικές πρακτικές: η ‘σύντομη’ δεκαετία του ’60 ως ‘συγκρουσιακός κύκλος’ ”, στο: *Η “σύντομη” δεκαετία του ’60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, επιμέλεια Α. Ρήγος – Σ. Σεφεριάδης – Ε. Χατζηβασιλείου, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 57-74.
- SINGER, P., *Μαρξ*, επιμ. Μ. Μανιάτης, μτφρ. Μ. Χαραλάμπη, Πολύτροπον, Αθήνα 2006.

- ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, Β., - ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ν., - ΚΟΝΔΗΣ, Σ., *Ιστορία Νεότερη και Σύγχρονη*, τεύχ. Γ', Γ' Εν. Λυκείου, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Δ., "Ο μπουρλοτιέρης κομμουνιστής και ο πένης και νήστις εργάτης: η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας", στο: *Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, ό.π., σσ. 115-131.
- ΤΣΑΡΔΑΚΗΣ, Δ., *Μια ανατομία της Ιδεολογίας*, Γρηγόρης, Αθήνα 1987.
- ΤΣΙΜΠΟΥΚΕΛΗ, Μ., "Δημιουργικότητα και συνεργασία στη διαδικασία της μάθησης: μία έρευνα δράσης", μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Τμήμα Ψυχολογίας, Α.Π.Θ., Θεσ/νίκη 2010, <http://invenio.lib.auth.gr>, σσ. 8-10 & 13.
- ΤΣΙΡΩΝΗΣ, Θ., "Χειραγώγηση και χειραφέτηση της νεολαίας στο χώρο της εκπαίδευσης: η περίπτωση των σχολείων του Δήμου Καλαμαριάς στην πόλη της Θεσσαλονίκης", στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, ό.π., σσ. 98-104.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., "Η ελληνική δεκαετία του '60: σύντομη ή μακρά;", στο: *Η "σύντομη" δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, ό.π., σσ. 41-46.
- VINCENT, J.-M., *Η σχολή της Φρανκφούρτης και η Κριτική Θεωρία*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Επίκουρος, Αθήνα 1977.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ, Δ., *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- , "Η δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις", στο: *Δικτατορία 1967-1974. Πολιτικές Πρακτικές – Ιδεολογικός λόγος – Αντίσταση*, ό.π., σσ. 75-91.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Νεοελληνική Παιδεία και πλύση εγκεφάλου. Κριτική της κοσμοεικόνας της Νεοελληνικής Παιδείας*, Gutenberg, Αθήνα 1986.
- ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, β' έκδοση, Παπαδήμας, Αθήνα 1990.
- ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ – ΜΑΖΑΡΑΚΗ, Α., *Προβλήματα Θεωρίας τα Ιδεολογίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.
- , "Για έναν επαναπροσδιορισμό της Παιδείας", στο: *Οι νέοι και η Πολιτική. Κείμενα Πολιτικής Φιλοσοφίας*, επιμ. έκδοσης Δ. Κούτρας, Δάρδανος, Αθήνα 1998, σσ. 259-267.
- ΨΥΛΛΑΣ, Δ., "Συγκριτικές και ιστοριοπολιτικές διαστάσεις των κινημάτων νεολαίας στην Ελλάδα της δεκαετίας του '60", στο: *Δρόμοι της Νεολαίας στη δεκαετία του '60: Πολιτικές δράσεις και πολιτισμικές παρεμβάσεις*, ό.π., σσ. 162-172.
- ΨΥΡΟΥΚΗΣ, Ν., *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, τόμ. Γ', Επικαιρότητα, Αθήνα 1976.
- ΖΑΧΑΡΗΣ, Δ., *Παρώθηση – Κίνητρα – Ιδεολογία – Επίδοση*, Γρηγόρης, Αθήνα 1989.